DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

NECDET SAKAOĞLU

Yitik Bir Anadolu Beyliği

MENGÜCEKOĞULLARI

ALFA | TARİH

YİTİK BİR ANADOLU BEYLİĞİ MENGÜCEKOĞULLARI

NECDET SAKAOĞLU (Divriği, 1939)
(E. Talim ve Terbiye Kurulu Üyesi Araştırmacı Yazar)

Yerel tarih, kent tarihi, Selçuklu, Osmanlı ve eğitim tarihleri konularında çalışmaları olan Sakaoğlu'nun yayımlanmış eserleri *Çeşm-i Cihan Amasr*a (1966), *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları* (1971, Ali Naci Karacan Armağanı), *Divriği'de Ev Mimarisi* (1978), *Anadolu Derebeyi Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı* (1984, Sedat Simavi Vakfı Sosyal Bilimler Ödülü), *Tanzimat Tarihi Sözlüğü* (1985), *Osmanlı Eğitim Tarihi* (1990), *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi* (1991), *Osmanlı Kentleri ve Yabancı Gezginler* (1995), *Milli Mücadele Albümü* (1998), *Bu Mülkün Sultanları-36 Osmanlı Padişahı* (1999), *Tarihi, Mekânları, Kitabeleri, Anıları ile Saray-ı Hümayun Topkapı Sarayı* (2002), *İstanbul'un Tarihi Kimliği* (2003), *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*' (2003) -*Osmanlıoğulları'nın Ünlü Kadın Sultanları*, 2007, -*Bu Mülkün Kadın Sultanları*, 2008 -*20. Yüzyıl Başında Osmanlı Coğrafyası*, (2008) -*20. Yüzyıl Başında Osmanlı Kentleri* (2010) -*Saadetim Yıldızı Sultanım: Süleyman, Hürrem, Mihrimah* (2012) -*Osmanlı Tarihi Sözlüğü* (2017). *Bostanzâde Yahya'nın Târih-i Saf/Tuhfetü'l-Ahbâb* adlı eserini, *Duru Tarih* adıyla günümüz Türkçesine çevirmiş (1969, Ali Naci Karacan Armağanı), Yazıcıoğlu Ahmed Bîcan'ın *Dürr-i Meknun*'unu yayımlamıştır (1999).
Atatürk Düşüncesi (1995) Ord. Prof. Reşat Kaynar'la; *Binbir Gün Binbir Gece- İstanbul'da Eğlence Hayatının Tarihi* (1999); *Osmanlı'da Zenaatten Sanata Cilt I: Esnaf ve Zenaatkârlar* (1999), *Cilt II: Sanatlar ve Sanatkârlar* (2000), *Osmanlı Dünyasından Yansımalar* (2000), *Avrupa Yolunda Bir Padişah; Sultan Abdülmecid* (2001), *Derinin Anadolu'da Bin Yıllık Tarihi* (2002) Nuri Akbayar'la *Karamannâme. Zamanın Kahramanı Karamanîlerin Tarihi*, (2005) Prof. Dr. Metin Sözen'le *Şafak Uykusundaki Kent: Harput*, (2013) Görkem Gül Duman'la, ortak çalışmalarıdır.
Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisinde süreli yayınlarda çıkan yazı ve makaleleri vardır.

Yitik Bir Anadolu Beyliği Mengücekoğulları
© 2016, ALFA Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.

Kitabın tüm yayın hakları Alfa Basım Yayım Dağıtım Ltd. Şti.'ne aittir. Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında, yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir elektronik veya mekanik araçla çoğaltılamaz. Eser sahiplerinin manevi ve mali hakları saklıdır.

Yayıncı ve Genel Yayın Yönetmeni M. Faruk Bayrak
Genel Müdür Vedat Bayrak
Yayın Yönetmeni Mustafa Küpüşoğlu
Kapak Tasarımı Füsun Turcan Elmasoğlu
Sayfa Tasarımı Mürüvet Durna

ISBN 978-605-171-561-2
Alfa Yayınlarında 1. Basım: Eylül 2017

Baskı ve Cilt
Melisa Matbaacılık
Çiftehavuzlar Yolu Acar Sanayi Sitesi No: 8 Bayrampaşa-İstanbul
Tel: 0(212) 674 97 23 Faks: 0(212) 674 97 29
Sertifika no: 12088

Alfa Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.
Alemdar Mahallesi Ticarethane Sokak No: 15 34110 Cağaloğlu-İstanbul
Tel: 0(212) 511 53 03 (pbx) Faks: 0(212) 519 33 00
www.alfakitap.com - info@alfakitap.com
Sertifika no: 10905

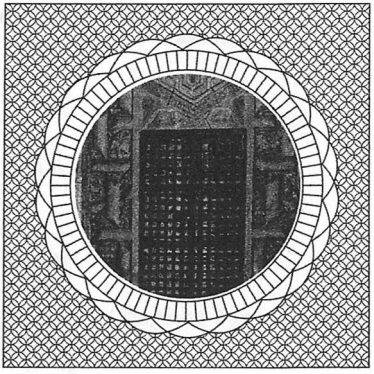

NECDET SAKAOĞLU

Yitik Bir Anadolu Beyliği

MENGÜCEKOĞULLARI

ALFA | TARİH

İÇİNDEKİLER

3. Baskıya Önsöz 7
Genişletilmiş 2005 Baskısının Önsözü 19

Giriş 27
Topografya ve Efsane 27
el-Abrik'in Öyküsü 33
Medinetü'l-Bayalika'nın Cengâver Pavlikanları 35
Akınlar, İstilalar, Göçler 44
Malazgirt Savaşı ve Mengücek Gazi 49

1. BÖLÜM: Mengücekoğulları 55
Emir Mengücek Gazi ve Mengücekoğulları'nın Kuruluşu 55
Mengücek Gazi'nin Türbesi ve Mumyası 66
Emir İshak Emir İshak (İbn Mengücek) 70
Kemah-Erzincan Mengücekoğulları 77
Melik Mahmud - Melik Alaeddin Davud 80
Melik Fahreddin Behram Şah Gazi 82
Behram Şah Zamanında Kuzey Mengücek-ili 108
Behram Şah'ın Oğlu Selçukşah 113
Alaeddin II. Davud Şah 115
Erzincan Melikliğinin Kapanışı 121
Köğonya Meliki Muzaffereddin Mehmed 131
Kırşehir Melik Gazi Kümbeti 137
Nasireddin Behramşah 140
Divriği Mengücekoğulları 144
I. Süleyman 148
Emir Seyfeddin Şahin Şah 152
İshak bin Şahin Şah 174
Melik II. Süleyman Şah 180
Melik Ahmed Şah 182
Adaletli Melike Turan Melek 193
Melik Müeyyed Salih 197
Mengücekler'in Sönüşü 202
Mengücekler'den Sonraki Yüzyıla Kısa Bakış 208

2. BÖLÜM: Mengücekoğulları'nın Divriği'deki Eserleri 218
Mengücek Kalesi 218
Mengücek Kalesi'nin Tanımı 223
Arslanburç-Melik Salih Burcu 236
Kitabeler 240

Mengücek Kalesinde Zaman ve Hayat 244
Kale Camii 252
Türkistan-İran Esintili Taçkapı 260
Bir Minberin Serüveni 263
Kitabeler-Belgeler 265
Anadolu'daki Dünya Mirası:
Ahmed Şah-Turan Melek Külliyesi 276
Sanatkârlar 288
Külliye'de Onarımlar 293
Ahmed Şah Ulucamii 299
Mihrap 312
Minber 315
Şah Mahfili 318
Minare 323
Caminin Taçkapıları 326
Kıble Kapısı 330
Çarşı Kapısı 340
Arma Kuşlar 346
Şah Kapısı 355
Kitabeler 358
Vakfiye ve Belgeler 372
Turan Melek Darüşşifası 387
Plan ve Mekân 398
Şehitlik 407
Taçkapı 410
Melik-Melike, Güneş-Ay 421
Kitabeler-Belgeler 429
Türbeler 439
Şahin Şah-Sitte Melik Türbesi 442
Hacib Kamereddin Türbesi 452
Nureddin Salih (Kemankeş) Türbesi 458
Hacib Ahmed (Naib-Eşref) Türbesi 462
Turâb-ı Âli Türbesi 466
Ahi Yusuf Türbesi 466
Araplık 470
Körhane 472
Medreseler 472
Mengücek Dönemi Hamamları 480
Hanlar 487
Karadonlu Canbaba Türbe ve Zaviyesi 492

3. BÖLÜM: Divriği'de Mengüceklerle Başlayan Kültür 501

Kaynakça 525
Dizin 555

3. BASKIYA ÖNSÖZ

ANITLARDA YAŞAYAN YİTİK MELİKLER

Mengücekoğulları'na, son yıllardaki ilgi aslında, Divriği meliklerinin, bu kentte yücelttikleri şaheserleredir. Ekleme ve tamamlamalarla hazırladığımız yeni baskının amacı da tarihlerin anmadığı meliklerle onların insanlığa bıraktıkları sanat-mimarlık şaheserleri arasındaki şaşırtıcı çelişkiyi vurgulamak olmuştur:[1]

Orta Anadolu-Kuzeydoğu Anadolu eşiği veya Karasu (Yukarı Fırat) havzasındaki Köğonya (Şebinkarahisar)-Erzincan-Kemah-Divriği dörtgeni, 1070'lerden 1270'lere kadar, Orta Asya kökenli Mengücekoğulları'a yurt olmuştu. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki ilk Türk beyliklerinden sayılan ve iki kola ayrılan bu hanedanının, mirası anıt eserler Divriği'dedir ama bu kolun siyasi-askeri ve sosyal tarihi konularında o dönemden günümüze ulaşan bilgi yoktur.

Selçuklu sultanları Keykâvus ve Keykubad kardeşler, Divriği'deki Mengücek anıtlarıyla kıyaslanabilecek eserler bırakmamışlarken çağdaşları –kasaba lordu denebilir düzeyindeki– meliklerin sanat ve mimarlık alanında onları aşmaları nasıl açıklanabilir? veya adı geçen sultanlar için kitapları dolduran bilgiler varken Divriği âbidelerini yücelten Melik Ahmed Şah, Melike Turan Melek'le ideallerini gerçekleştiren ustalar hakkındaki bilgilerimiz, kitabelerdeki adlarından ibarettir. Onlardan günümüze ulaşan özgün bir vakfiye veya belge de yoktur. Selçuklu ve Osmanlı tarihlerinde de Divriği Mengüceklerine dair tek satır geçmez. Onları, kitabelerdeki adlardan keşfedenlerse geçen asrın başında Avrupalı doğu bilimcilerdir.

---

[1] İlk baskı Milliyet Yayını, İstanbul 1971, 2. baskı (genişletilmiş) YKY, İstanbul, 2005

Anadolu Selçuklu uygarlığının başat eserlerini miras bırakan Divriği meliklerinin tarih kaydının dışında kalışının bir nedeni, hükümet ettikleri küçük coğrafyanın dış dünyaya kapalı olmasıydı kuşkusuz. Dar bir alanda iki yüzyıl tutunan bu egemenlerin siyasal tarih sayfalarındaki gizemli yitikliği şaşırtıcı, tarihin bu sürprizinin ikinci bir örneği de yoktur. Divriği'deki evrensel şaheserlere hayranlık duyanların "-Mengücekler kimdi?.." sorusuna eski kaynaklara dayanan yanıtlar bulmalarıysa mümkün değildir.

Hanedanın büyük ataları Erzincan-Kemah-Köğonya melikleri için kimi bilgiler vardır. Gazi Mengücek ve oğlu İshak, sarp Kemah kalesinde tutunarak fetihler yapmışlardı ama Erzincan'ın, Köğonya'nın daha güneybatıda Divriği'nin, Çemişkezek ve Palu'nun, zaptı konusundaki bilgiler söylence ve tahminlere dayanır. En geç 11.yy sonu, 12.yy başında alınan Bizans Tephrike'si (Divriği) o çağda Çaltı-Karasu-Liksuyu boğazlarına hâkim, dağlarla çevrili dar bir havzanın merkeziydi. Arapların el-Abrik, el-Bayalika dediği bu sarp coğrafya, 8.-9. yüzyıllarda âsi Pavlikanlara yurt olmuş, 11. yüzyıl sonlarında da Asya'dan gelen Türk göçmenlerin kimi oymak ve obaları, Mengücek Gâzi veya oğlu Emir İshak tarafından bu havzaya İskân edilmişlerdi.

Hanedanın atası Mengücek Gâzi, "Artuk" ve "Saltuk" gibi Turanî bir kimlikti. Kemah'taki kümbetinde bir câmekân içindeki mumyası bugün de görülebiliyor. Bu bakımdan, hanedanın hem atası hem en somut kişisidir! Dönemin kimi savaşlarında adı geçen oğlu İshak'ınsa kümbeti-mezarı mumyası yoktur. Bunun oğullarından Süleyman'la en geç 1140larda başladığı sanılan ve en erken 1252'ye kadar süren Divriği'deki Mengücek egemenliği, babadan oğla: 5 kuşaktır ve bunların adları kitabelerde okunuyor.

Dönemin Arap, Süryani, Ermeni Selçuklu tarihlerinde Mengücek ve oğlu İshak'a dair atıflara koşut, torunları Erzincan ve Kemah melikleri Davud, Behram, II. Davud, Selçuk ve Muzaffereddin de Selçuknâmelerde anılmışlardır. Soyağacında yer alan bu adlardan: Selçuk, Turan, Melek, Turanî/ Türkî; İshak, Dâvud, Süleyman, Sâlih, İbranca; Behram Farsça, Ahmed, Mahmud, Hüsameddin, Müeyyed Arapça kökenlidir. Adlara ulanan. gâzî, melik, şah unvanları, çağdaş başka beyliklerde de görülüyor. Mengücek'le oğlu Emir İshak'ın en eski künyeleri, torunları Şahin Şah'ın Divriği'deki 1196 tarihli türbesinin başbağındadır: Sekizgen cephe-

yi kuşatan bu yazıtta Şahin Şah: "Alp/ Kutluğ/ Uluğ/ Hümayûn, Ceboğa (Yabgu?) Tuğrul Tekin" lakapları sıralandıktan sonra "-bin Süleyman bin Emir İshak bin Şehit-Gazi Mengücek" künyesiyle anılmıştır. Mengücek'in ve İshak'ın taşa işlenmiş adlarını veren, Mengücek ülkesinde veya Anadolu'un başka bir yerinde ikinci bir yazıt da yoktur.

Divriği Mengücekleri açısındansa taş kitabeler göz ardı edildiğinde, bu kolun varlığını ve yaklaşık 150 yıllık egemenliğini kanıtlayacak bir belge gösterilemez. Selçuklu tarihçileri gibi Osmanlı yazarları da Divriği'deki kitabe bilgilerine ulaşamadıklarından bu hükümetin varlığını saptayamamış dolayısıyla yazmamışlardır. Bu "yitiklik" yüzyıllarca sürdükten sonra, 19. yy sonu-20. yy başı aralığında, Avrupalı doğu bilimcilerce, keşfedilip tarih aydınlığına kavuşturulmuştur.

Erzincan-Kemah/Divriği kollarının ayrılışına gelince: bunun, Emir İshak'tan sonra gerçekleştiğini söylemek için, İshak'ın nerede hükümet ettiğini ve öldüğünü bilmek koşuldur. Birinci kolun, İshak oğlu Mahmud'la başladığı, bu öldürülünce Divriği'deki kardeşi Dâvud'un 1142de yerine geçtiğini kronik yazarları Süryani Mihael ve Abu'l-Farac yazıyor. Divriği kitabelerinde de Süleyman'ın İshak'ın oğlu, Şahin Şah'ın babası olduğu açık. Dolayısıyla Süleyman'ın o tarihlerde Divriği Emiri olduğu sanılıyor.1150'lerde Divriği kalesindeki camiyi ilk biçimiyle yaptıran bu Süleyman'dır. Vakıf kayıtları bu adı, Kale Camii'nin diğer adı "Süleyman Paşa" Camii'nde korumuştur. Süleyman'ın dördüncü kuşak torunu Melik Müeyyed Sâlih'in kale burcundaki 1252 tarihli kitabesi ise Divriği'de yüzyıl süren bir egemenliği doğruluyor.

Kaledeki Arslanburç'ta okunan "Mefhar-ı Âl-i Mengücek" vurgulaması, Divriği'deki hanedanın, Erzincan-Kemah kolunun kapanışından (1228) sonra Melik Sâlih'le devam ettiğini belgeliyorsa da 1252'den sonra hangi tarihte ve nasıl kapandığı bilinmemektedir. Bir olasılık, birkaç kuşak daha soy süren bireyler, zamanla meliklik konumlarını yitirerek –kimi belgelerdeki– "İzzü'l-emîrü'l-kebîr" "nâzır umûrü'd-devle", "müdebbirü'l-umûrü'l-memâlik" vb unvan ve lakaplarla olasılıkla kentin efendisi, eşrafı olmuşlardı.

Buradaki melikliğin 13. yüzyıl kapanmadan sona erdiğini düşündüren yegâne olay, *Baybars*, *Abu'l-Farac*, *İbn Bibi* tarihlerindedir: 1277 de bir süvari ordusuyla Erzincan-Malatya yolundan El-

bistan'a gitmekte olan Abaka Han'ın, ansızın uğradığı Divriği'de, huzuruna silahlı gelen bir kişiyi idam ettirmesidir. Bu belki adı ünü duyulmamış bir Mengücek melikiydi. Abaka, Divriği kırsalında kendisini hediyelerle karşılayan kasaba halkından sonra, kale burçlarından inen bir kişi, ok yay ve kılıç kuşanmış halde Abaka Han'ın huzuruna gelince "bu saygısızlığının ve küstahlığının" cezasını idam edilerek görmüş! Abaka, kalenin de temelden yıkılması, burçların surların yerle bir edilmesini buyurmuş. Demek ki kaleden inen, Abaka'yı çok kızdırmış. Olasılıkla onu bir hükümdar tavrıyla karşılama gereği duymuş. Abaka, burada hüküm süren bir hanedanın varlığından habersiz olduğu için onun bu davranışını küstahlık saymış. Bu zat, belki Melik Salih veya ardılı idi.

Divriği Mengücek Melikleri Tarihlerde Neden Yok?

Selçuklu kaynakları gibi Osmanlı vekayinâmelerinde de Divriği Mengüceklerine değinilmemesi iki nedene bağlanabilir:

İlk neden doğal engellerdi kuşkusuz. Karasu Irmağı ve kolları, "yol vermeyen Munzur kanyonlarında akarak güneyden ve batıdan yine derin boğazlardan gelen kollarla kavuşur. Divriği, bu kavşağa yakın, aşılması güç Delidağ, Çengellidağ, Bey Dağı, Göl Dağı masiflerinin; İbn Bibi'nin tanımıyla "Yüceliğinin heybetinden kaplanların kartalların, Ayın, Güneşin üzerinden geçmeye uçmaya cesaret edemedikleri" yalçınların kuytağına saklanmış gizemli bir coğrafyaydı o zaman. Sivas'a, Malatya'ya uzanan 180-200 kmlik çetin yolları aşmak zordu. Kervanlar, atlı yaya yolcular, seferber müfrezeler, Divriği'ye ulaşmak için günde ortalama 1 menzil, (20-30 km) kat edebilirlerdi. Mengücek egemenliğinde de burayla beşeri-ticarî, siyasi-askeri ilişkiler zayıf ve belki sorunluydu.

İkinci neden, aynı çetin ve kapalı havza, 8.-9. yüzyıllarda, Bizans'a karşı cengâver ve korkutucu Pavlikanların ülkesi ve üssü olmuş, kimi zaman Şaman, Babaî isyankârlarını da barındırmıştı. Burada hükümet eden Mengücek melikleri barış ve bayındırlık sever olsalar da Divriği toprakları Anadolu'nun sosyal ve siyasal ikliminden kopuk, tarih kayıtlarının uzağındaydı. Kendi iç dünyasının koşullarında Mengücek payitahtıyken, yüz yıl bir bayındırlık evresi yaşadıktan sonra yerel egemenlere, en son Osmanlı Devletine tâbi olmuştu.

Anadolu'nun minberli ilk cuma camilerinden birini 12. yy ortalarında İshak oğlu Süleyman'ın kalede yaptırması, oğlu Şahin Şah'ın bu yapıya bezemeli bir cephe ekletmesi, Şahin Şah'ın torunu Melik Ahmed Şah'la kuzeni, Behram Şah kızı Melike Turan Melek'in, Selçuklu eserleri arasında tek ve seçkin Mescid-i Câmi ve Dârüşşifa'yı, Ahmed Şah'ın ayrıca kaleyi, oğlu Melik Salih'in, Arslanburç'u, Şahin Şah'ın ve Mengücek haciplerinin, kümbetler yaptırmaları, tecrit edilmiş Divriği için 1150-1250'ler arasında müstesna bir süreç olmuştu. Bu dönemdeki mimarî kazanımlarla yaptıranların tarih aydınlığına kavuşması ise geçen asrın başındadır.

Divriği'deki "Yitik şahlardan" sonra, havzanın Osmanlı sınırlarına katıldığı 1515'e değin kaleye ve kente, Mengücek soylu Şehrî ailesinden emirler; Bozdoğanoğulları/Akkoyunlu Kutluğ Beğ ve oğlu Kara Yülük Osman Bey hükmetmişler, yeni Türkmen göçleri olmuş. 1380'de eski Mengücek kalesinde üslenen Kara Yülük Osman Bey, 1399'da, buradan hareketle Sivas Sultanı Kadı Burhaneddin'i, Karabel muharebesinde yenerek öldürmüş, yine Divriği Kalesine dönmüş.

15. Yüzyılın ortalarına gelindiğinde ise Divriği Mısır Memlûk Sultanlarının kuzeydeki ileri karakollarındandı. Kentte, bu egemenliği belgeleyen taşa işlenmiş yasaklama-vergi belgeleri, naibü-s-saltana (vali) mezar taşları, arşivlerde de casusluk-istihbarat mektupları vardır. Bu belgelerin hiçbirinde kaleyi, camileri, kümbetleri... yaptıran meliklerin adları geçmez.

Osmanlı padişahı Yavuz Sultan Selim'in, Mısır seferine çıkmazdan önce, Memlûklerin ileri karakolları Kemah ve Divriği kalelerini, sevkettiği tümenlere zaptettirmesi 1515'tedir. Buna ilişkin 15 Şaban 921 (24 Eylül 1515) tarihli "*.... ma'lûm ola ki bundan akdem şemşîr-i zafer-nigârımla feth olunan vilâyet-i Arabdan Divriği"*nin alındığını bildiren fermanda da Mengücekler anılmamıştır.

Divriği için en eski Osmanlı arşiv kaydı H. 925 (M. 1519) tarihli *Atik/Köhne* tahrir defteridir. Bu belgede ve H. 937 (M. 1530) tarihli *cedid defter*'de vakıf işlemleri nedeniyle Cami ve Darüşşifa kitabelerindeki adlar geçiyorsa da Mengücek adına ve hanedanına atıf yoktur. İl yazıcıları *Mufassal Tahrir Defterleri*'ne vakfiyelerini kaydederken vakıf kurucularını emir ve melik kimlikleriyle değil, "sıradan" (!) kaydetmişlerdir.

Asırlar öncesinde başlayan bu kimlik karartma yüzünden "Mengücek" varlığı zaman geçtikçe tarihin yitik-silik sayfalarında unutulmuş; anıtlarındaki künye/silsile bağlantıları dikkatleri çekmemiş, yerli ulemadan bir meraklı, kitâbelerdeki şah ve melikler üzerine bir değerlendirmeye ilgi duymamış veya yazdıysa kaybolmuştur.

1228 tarihli Ahmed Şah Ulucamii'ne, yapılışından üç asır sonra Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566) döneminde bir minare eklenmesi de ilginçtir: İstanbul'dan gönderilen kalfaların 1525 te yaptığı minareye ve seddesine kitabeler de konulmuştur. Ancak üç yüzyıl önceki Ahmed Şah ve babası Süleyman Şah –Ulucami ve Dârüşşifa'nın ihtişamına bakılarak– büyük hükümdarlar sanılmış olmalı ki, kitabelerindeki "el-Melik el-Muzaffer Ahmed Şah bin Süleyman Şah" künyesinden öykünme, Kanunî de "*el-Melik el-Muzaffer Sultan Şah Süleyman ibn el-Melik el-merhum Sultan Şah Selim Han*" yazılmıştır.

Osmanlı tarih yazarlarından, Mengüceklere dair haberler nakledebilecek kalemler Kâtib Çelebi (öl. 1657) ve Evliya Çelebi (öl. 1682?) olabilirdi. Çünkü bu ikisi, kamusal görevler üslenerek doğuya güneye seyahat eden, gözlemler yapıp bilgiler toplayan aydınlardı. Nitekim ikisi de derledikleri bilgilerle Divriği'yi, Kemah'ı "görmüşçesine" yazmışlardır. Kâtib Çelebi, *Cihannümâ*'da Ahmed Şah Ulucamiinin" bânisi "Âl-i Selçuk'dan Sultan Alâeddin'dir"dedikten sonra çelişkiye düşerek "Ahmed Paşa Camii Bursa'nın Ulucamii tarzındadır" demiş. 1649da bir görev yolculuğunda Sivas'a gelen Evliyâ Çelebi de Divriği'yi, gezmiş görmüş havasında anlatırken bölgeyi fetheden Mengücek'i, İshak'ı değil, çok önceki İslâm mücahitlerini anlatmış. *Seyahatnâme*'deki Divriği bilgileri de görmeye değil dinlemeye dayalıdır. Gezgin gitmiş olsa Ulucami'yi, Dârüşşifâ'yı, Arslanburç'u, kümbetleri... görse, muhteşem tac kapıları, kitabelerdeki "Behram Şah kızı Melike Turan Melek'i", Süleyman Şah oğlu Melik Ahmed Şah'ı mutlaka anardı. Oysa "Ulucaminin üç kapısı ve bir ibretnümâ minaresi vardır. Bânisi Âl-i Selçuk'dan Sultan Alâeddin'dir. Dıvârında tarih ve evkafı tahrir olunmuştur" diyerek, *Yuvan Tarihi*'nden (?) alıntıyla Divriği'nin kurucusu Hz. Süleyman'dır diyor. Kenti Fırat'ın (Çaltı) kenarında göstererek bir de dev masalı anlatmış!

17. yy'ın daha geç başka bir kaynağı Hüseyin Hezârfen Efendi'nin (öl.1691) *Tenkihü't-Tevârih*'dir. Bu yazma eserde de, başta Selçuklu, Danişmendli ve Anadolu beylikleri tanıtılırken Ezincan-Kemah, Divriği Mengüceklerine başlık açılmamıştır. Klasik Osmanlı kaynaklarından yalnız Lütfullahoğlu Müneccimbaşı Ahmed'in (öl.1702) Arapça eseri *Camiü'd-düvel*'de (Türkçe çevirisi *Sahayifü'l-ahbâr)*. Erzincan, Kemah Köğonya Mengüceklerinin (10701-1227) egemenliğine değinilmiş, Divriği hanedanı anılmamıştır.

1740'ta Paris'te yayımlanan *Türkiye ve İran'a seyahat* adlı eserin yazarı M. Otter için sonraki Batılı seyyahların: "O, Eğin'den batıya uzanan ve müthiş soyguncuların varlığı yüzünden, tehlikelerle dolu dağ yolundan Divriği'ye kadar gidebilmiş ilk Batılıdır" demelerinde abartı yoktur. Otter, uğradığı Divriği için günlüğüne özetle şunları yazmış: "Eğin-Divriği yolunda, muhafızlarım geri döndüler. İki uşağımla sarp dağların arasında yapayalnız kaldık. Yol bilmiyor, mesafeyi kestiremiyordum. Bin bir güçlükle kasabaya ulaşabildim. Mütesellim beni soğuk karşıladı. Dışarıda kurduğumuz çadırda geceledik. Sivas paşasının o gün Divriği'de bulunan bir zabiti bana yardımcı olacağını açıklayarak şöyle dedi: "Sizden önce hiçbir yabancı Divriği'ye ayak basmış değildir. Sizi burada gördüğümden dolayı hayrette kaldım. Osmanlılar bile yanlarında silahlı birlikler olmadan buradan geçemezler."

Daha yakın zamana gelindiğinde: 1920'lerde o yıllarda Sivas'ta görev yapan İsmail Hakkı (Uzunçarşılı) ve Rıdvan Nafiz'in (Edgüer *Sivas Şehri* (1927) adlı ortak eserlerinde Divriği'deki Mengücek eserlerini yazmamışlardı. Nedeni Sivas'tan Divriği'ye, yaylı at arabalarıyla seyahate elverişli şosenin yokluğuydu.

Sivas Şehri'nin yayımlanmasından önce 1919'da, Tarih-i Osmanî Encümeni'nin yayımladığı Necib Asım-Mehmed Ârif'in ortak eseri *Osmanlı Tarihi* (I.)'deki "Mengüçler" bahsinde, ilk kez "Divriği Şubesi"ne de değilinilmiştir: " İshak oğlu Süleyman'ın evladıdır. Sikke darp ettirerek hayli müddet hayat sürmüşlerdi. Yıkılış tarihi henüz kesin bilinemiyor. Bıraktıkları kıymettar eserler Divriği'de hâlâ mevcuttur. Sultan Alaeddin Keykubad (I.) zamanında bu sülaleden Hüsameddin Ebu'l-Muzaffer Ahmed Şah'ın bu şehirde hükümran olduğu kitabelerden anlaşılıyor" (sf. 166-167).[2]

[2] Bu kısa bilgi olasılıkla eski harfli Türkçe yayınlardaki ilk tanıtımdır. Merhum Necip Asım'ın (Yazıksız, öl. 1935) bu bilgiye, 1890-1910 arasında Avrupalı Do-

Celal Esad Arseven 1934te basılan *Türk Sanatı Tarihi* 'nde Divriği eserlerine yer vermekle beraber, Buraki Mengücek kolunu, camiyi yaptıran Ahmed Şah'ı anmamış, bilgi ve fotoğrafları A. Gabriel'den aldığını belirtmiştir.

1939 da yayımlanan Nafia (Bayındırlık) Vekâleti yıllığındaki şu tutarsız-yanlış açıklamalar da ilginçtir: "Divriği Tarihinden Bir Yaprak: Divriği'nin asıl şöhreti, kıymetli Türk eserleri yüzündendir. Bunlar arasında 1180 tarihinde yapılmış olan Kalfa (Kale?) Camii ile Âli menguşdan Hüsameddin Ahmet Şahın (1228) senesinde yaptırdığı 18 kubbeli cami ve yanındaki (Mahkeme-i Kübrâ) denilen Ulu Medrese meşhurdur. Divriği Romalılar zamanında (zafer şehri) manasına gelen Nikopolis adıyle anılırmış"(!)

Divriği tarihini araştıran yerli aydınlardan merhum Kâzım Erçoklu (1896-1974) Eski yaşlılardan dinlediklerine ve kendi değerlendirmesine dayanarak 1964'teki bir görüşmemizde bana: " Mengücek sülâlesinin Divriği şubesi yakın vakitlere kadar tarihçilerce katiyen malum değilken, bilahare meliklerinin keşfedilen bazı meskûkâtı (paraları) ve bahusus Divriği'deki kitâbeleri sâyesinde, bir dereceye kadar silsilenameleri açıklığa kavuşmuştur. Bunların Divriği'de bıraktıkları nefis eserler, kendilerinin ne kadar yüksek bir medeniyet derecesinde olduklarını delillendirmektedir" açıklamasını not ettirmişti.

Yitik Hanedanın Kâşifleri

Divriği Mengüceklerini eserlerinin kitabelerine dayanarak ilk tanıtan Avrupalı doğu bilimciler: V. Cuinet (1892), Stanley Lane Poole (1893), M.F. Grenard, (1901), Clement Huart, (1901, 1910, 1911), M. Th. Houtsma (1904), en geniş kapsamda da Max van Berchem (1910) daha sonra Albert Gabriel (1934) olmuştur. Bunlardan, İngiliz Doğu bilimci- arkeolog Stanley Lane Poole'ün *Muhammedî Sülaleler* diyebileceğimiz eseri, Halil Edhem Bey tarafından düzeltme ve eklemelerle Türkçeye çevirilerek 1927de *Düvel-i İslâmiye* adıyla yayımlanmıştır. Bu eserin, Mengücek hanedanının Divriği kolu Meliklerini tanıtan bahsi Türkçe (Arap harfleriyle) bilimsel ilk tanıtımdır.

ğubilimcilerin –aşağıda değinilecek– çalışmalarından öğrenerek yer verdiği söylenebilir.

Bu durumda: Günümüzden 9 yüzyıl önce Abbasi halifeliğinden egemenlik menşuru alan, Anadolu'nun en muhteşem mescidü'l-câmii ve darüşşifasını, ayrıca kale, burç, cami, medrese, hamam, bedesten, kümbetler yaptıran, melikleri adına sikke kesilen bir Anadolu Türk hanedanının varlığını, "çok geç", ancak 20.yüzyılın başında yabancı bilim adamlarının çalışmaları sonunda öğrenmiş olmaktayız! Veya bir Türk hanedanı olan Divriği Mengüceklerini, Türklerden önce Avrupa dünyası, 1892 ve izleyen yıllarda yayınlanan makalelerle öğrenmiş. Houtsma'nın 1904'te "Dynastie des Benu Mengucek" başlığıyla *Revue Orientale'*de, 1936da "Mangudjak" başlığıyla *İslâm Ansiklopedisi'*nde yayımlanan iki makalesi bunlardandır. İsviçreli Van Berchem'le Halil Edhem Bey'in ortak eseri, 1910 Kahire'de yayımlanan *Corpus İnscriptionum Arabicarum* (Arapça Kitabeler Külliyatı),Türk ve İslam dünyasındaki mimari eserlerin tanıtımlarını ve kitabelerini (3. cildi, Sivas ve Divriği'ye ayrılmıştır) içermektedir. Bu külliyat, Anadolu Türk-İslâm yapıları için ana kaynak durumundadır ama Türkçeye çevrilmemiştir.

Üçüncü bir bilim insanı,1930larda Divriği'ye giderek arkeolojik araştırmalar, çizimler yapan ve fotoğraflar çeken, buradaki Mengücek eserlerini yerinde inceleyen ilk "kâşif", Fransız arkeolog mimar, edebiyatçı Albert Gabriel'dir. (öl. 197?) *Monuments turcs d'Anatolie* (2 cilt 1931-1934) adlı eseri sonraki yerli ve yabancı çalışmalara kaynak olmuştur. Gabriel, Ahmed Şah- Turan Melek külliyesini ve Divriği'deki diğer Mengücek eserlerini cihanşümul (evrensel) değerleriyle tanıtıp fotoğraflayandır.

Bu tanıtımlara, Ahmed Tevhid, İsmail Galib, Behzat Butak da Mengücek sikkelerini tanıtarak katkıda bulunmuşlardır. Bütün bu çalışmalar, Divriği eserleri üzerine bilimsel çalışmaların başlangıcını oluşturur. Bu yayın ve tanıtımlar, söz konusu hanedanı tarih ışığına kavuşturan 189O- 1940 arasındaki yarım asırlık "keşif"lerdir.

Sonuçta, Divriği Mengüceklerini uygarlık âlemine tanıtan, eserlerini tarih ışığına kavuşturan doğubilimcilere şükran borçluyuz.

Necdet Sakaoğlu
İstanbul, Mayıs 2017

Divriği'deki Mengücek Varlığı:

A) Emir, Melik ve Şahlar:

Sa'id Şehid Gazi Emir Mengücek Gazi → Emir İshak → **Süleyman(I)** → Alp Kutluğ Uluğ Hümâyun Çeboga Tuğrul Tekin Mefhâr-ı –âl-i Mengücek **Emir Sipehsalar Seyfeddin Şahin Şah → Süleyman Şah (II) → Melik Hüsameddin Ahmed Şah → Mefhâr-ı Âl-i Mengücek Melik Müeyyed Salih.**

Behram Şah kızı **Melike Turan Melek**, Şahin Şah oğlu **İshak.** Divriği Mengücekleri soyundan 13.-14.yüzyıllarda ün veren hâtunlar: **Seyiidetü'l-mülk/Sitti Hâtun, Tâcülmülk.**

B) İmza Kitâbeleri olan Sultan, Sanatkâr ve Ustalar:

Kale Camii kapı süvesi üstündeki firuze renkli kitabe kuşağında: **Hasan bin Pîruz**

Şahin Şah/Sitte Melik Türbesi girişi sağ yan cephede: **Tutbeg ibn Behram el-**(Meragî?)[3]

Kıble Kapısı/Taç Kapı kavsarasında: Sultânü'l-azâm: **Alâeddin Keykubad**

Ahmed Şah Ulucamii Şah Kapısı alınlığında: **Ahmed bin** (İbrahim Tiflisi?)

Ulucami minberinde, olasılıkla Şah Kapısındaki ad: **Ahmed bin *İbrahim el-Tiflisî*.**[4]

Ulucamide kubbe batı kemerinin kilit taşında: **Hurremşah bin Mugîs el-Hılatî**

Cami minberinin batı yüzündeki bir kuşakta: **Kâtib Mehmed**

Cami minberinin sağındaki duvarında sıva üstü yazı kuşağında: **Mehmed bin Ahmed**

Ulucami minare seddesi berkitme örgüsünde: **Kâtib İbrahim bin Ahmed**

Dârüşşifası eyvanı duvarında tonoza yakın: **Hurşah Ahmed Hılatî**[5]

---

[3] 2008'deki temizleme operasyonunda silinmiştir.
Şah kapısında ve minberde vurgulandığından caminin baş mimarı olmalıdır. Camideki Hürremşah, Darüşşifa'daki Hurşah, ayrı mimarlardır. Hurşâh, Hüremşah okunamaz.

C) Kitabelerdeki adlarıyla Mengücek eserleri:

Ahmed Şah Kalesi: **(Mengücek Kalesi)**

Kale/Hisar/Süleyman/Şahinşah Camii: **Mescidü'l-Mübârek**

Şahin Şah/ Sitti Melik Türbesi: **Türbetü'l- Mübârek**

Mengücek veziri Kamereddin'in Türbesi: **Emirü'l- Hâcib Kamereddin**

Kemankeş Hacib (vezir) kümbeti: **Kabre'l-Hâcib Siraceddin Dendâr**

Ahmed Şah Kalesi şehir ve Şah kapıları: **Bâbü'l-Mübârek**

Ahmed Şah Ulucami/Cami-i kebir: Kıble ve Çıkış kapılarında: **Mescidü'l-Câmi**

Cami minberinin mihraba bakan yüzü basamak altı kuşağında: **Minberü'l -Mübârek**

Melike Turan Melek Dârüşşifası tac kapı alınlığında: **Dârüşşifâi'l –Mübârek**.

Kalenin ahmedeki olan Arslan Burç'ta:

Kitabede (İşlevsel ad yazılı değil. Arslan Burç yerel tanımlamadır).[6]

Bekirçavuş hamamı (harabe). Kitabesizdir: **Hamam-ı Bâlâ**

Külliye ile aynı tarihte yapılmış Hângâh (harabe): **Ahi Yusuf**

Eski çarşı yerindeki harabe: Kitabesizdir: **Bedesten**

Külliyenin batısında dönemsel medrese kalıntısı: **Sinaniye**

Çaltı Köyünde harap kervansaray**: Han-ı Burma,**

D) Taşınır Eserler

Mengücek anıtlarına ait taşınır eserler, belgeler ve eşya korunamamıştır. 1940'lara kadar saklanabilen cami ve türbe donatı parçaları dahi günümüze ulaşmamış, korunabilenlerse müzeler-

[6] Sultanlık, meliklik payitahtı kentlerin kalelerinde ahmedek / yoğunburç denen başburçlar, şeref ve seyir kuleleri, savunma simgeleriydi. Anadolu Türk kalelerinde harap birkaç ahmedek örneği görülebilir. Divriği Mengücek kalesindeki Arslanburç, işlevine çok uygun hâkim bir noktada, kitabeli ve çift aslan yontulu muhteşem bir savunma anıtı ve türünün en özgün örneğidir. Bir "kale" ahmedeki olarak bu, "şehir surları" ahmedek'i olarak da Diyarbakır Fahreddin Kılıçarslan yoğun burcu, Anadolu'daki başçıl örneklerdir. 765 yıllık Melik Salih burcundaki yontular, Selçuklu dönemi örneği olarak tektir ve Müslüman sanatçıların yontu yapmaktan kaçındıkları savını da çürütür. Aslan kaplan yontuları, Anadolu'da Hitit çağından beri, saray kapılarında, tapınaklarda kalelerde koruyucu öğelerdi.

dedir. Bunlar arasında: Şah mahfili panoları, pencere kepenkleri, maksure parçaları, bakır ve tunç berat şamdanları, âvizeler, çini askı topu, rahleler, metal alemli, kalın ipek dokumalı teşrif bayrakları, onlarca eski halı, işlemeli yazılı taşlar, Yazma Kur'an-ı Kerîmler, kayıp vakfiyenin özet kopyası da vardır.

GENİŞLETİLMİŞ 2005 BASKISININ ÖNSÖZÜ

Türk Anadolu'da Mengücekoğulları, Malazgirt Zaferi'nin 900. Yıldönümü anısına 1971'de yayımlanmıştı. Aradan geçen yılllarda Divriği tarihi ve Mengücek şahlarının bu kentteki mimari eserleri üzerine yeni kitaplar ve makaleler yayımlandı. 1971 öncesine bakıldığında da 19. yy'ın sonlarından başlayarak Divriği'deki Mengücek abideleri, özellikle de Ahmed Şah Ulucamii ve Turan Melek Darüşşifası konulu Türkçe yayınlardan başka, İngiltere, Fransa, Almanya, ABD ve diğer ülkelerde de kitap ve makaleler yayımlandığı görülüyor.[7] 1985'te ise UNESCO Kültür Komitesi, ülkelerdeki başlıca doğal ve kültürel koruma alanlarını "Dünya Mirası Listesi"ne alırken Türkiye'den de sadece üç varlığı, İstanbul (Tarihi Yarımada), Göreme (Kapadokya), Divriği Ulucamii ve Darüşşifası'nı seçmişti.[8]

Yayınlardaki vurgulamalar, Dünya Mirası Listesi'ne İstanbul ve Kapadokya ile birlikte alınışı, Divriği'deki olağanüstü kültür varlığını işaret ediyor. Öyleyken, Ulucami ve Darüşşifa'ya reva görülen ilgisizlik 1985-2000 arasında da sürdüğünden, UNESCO'nun kararı bile duymazlıktan gelinerek bu insanlık mirasının çevresi kaçak yapılaşmalara terk edilmiş; sağına soluna kamusal yapılar dikilmiş; taşınabilir her şeyi çalınmış; anıt eser de uzmanların eleştirdikleri onarımlar ve çevresel etkiler sonucu rutubet batağına gömülerek eriyip çürümeye yüz tutmuştur. Eski fotoğraflarla yenileri karşılaştırıldığında son çeyrek yüzyıldaki yıpranışı apaçık görülebiliyor. Divriği Külliyesi'nin dramatik durumu, aymazlığın ve ulusal kültür öngörüsünden yoksunluğun sonucudur.

---

[7] Bu yayınlardan ulaşılabilenler kaynakçada gösterilmiştir. Bunların başlıcaları ve Külliye'ye ilişkin kimi makaleler, Yılmaz Önge-İbrahim Ateş-Sadi Bayram'ın hazırladığı *Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası/Yapılışının 750. Yılı Hatıra Kitabı*'nda toplanmıştır. (Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1978).

Dünya Mirası Listesi'ne, 1990'a kadar yapılan eklemelerde Türkiye'den Hierapolis-Pamukkale, Hattuşaş, Nemrut Dağı, Xantos-Letoon da dahil edilmiştir.

Divriği'deki tarih mirasını araştıran bir yazar olarak bu olumsuzluklar karşısında yeniklik duygusuyla karamsarlığa kapılmamak elde değildir. Buna karşın çalışmalarımızı sürdürebilme direncini, uygarlıklar evrenine "Dünya Mirası" eserler kazandıran Melik Ahmed Şah'la Behram Şah kızı Melike Turan Melek'e, onların inanç, insanlık ve sanat ideallerini gerçekleştiren mimar ve yontuculara duyduğumuz minnettarlıkta bulduk. Bu duygunun gereğini de Mengücekoğulları'nı yeni ve kapsamlı bir içerikle yazarak yerine getirmeyi amaçladık. Bu hanedanın siyasi ve kültürel tarihlerinin açıklanması yanında, Divriği'deki eserlerin tanıtılmasını ön plana aldık. Kemah, Erzincan, Şebinkarahisar, Kırşehir, Ilgın gibi, Mengücekoğulları'yla doğrudan veya dolaylı bağı olan çevrelerde yapılacak çalışmalar, kuşkusuz yeni bilgileri ve eserleri de kültürümüze kazandıracaktır.

Diğer yandan, Divriği'yi, Ulucami'yi ve Darüşşifa'yı inceleyip yazanlardan farklı duygularla bu kente, orada eserler yükseltenlere bağlılığımızın öznel nedenleri vardır: Bu kentte doğdum, çocukluğumun daha ilk evresinde, sabahın alacakaranlığında elimden tutan babamla yaklaştıkça aydınlanan ve büyüyen o camide, bayram namazları kıldım. O kadar küçüktüm ki, Şehitlik'in kafesli penceresinin öbür tarafında şahların ve çocuklarının oturduklarını zannederdim. Sanatın ve görkemin ne olduğunu henüz bilmediğimden evimizden daha yüksek minbere korkuyla bakar; "Oraya tekbirlerle çıkan ak sakallı hoca, gökyüzüne gömülmüş nakışlı kubbedeki ışıltılı topa elini değdirebilir mi?.." diye hayal kurardım! Kandiller, askılar, siyah bayraklar, namazdan çıkışta atılan bayram topları, davul zurnaların Hicazkâr bayram sabahı faslı, uçsuz bucaksız mezarlıkları ziyaret... Bizden öncekileri, inancımızı, tarihimizi, daha o zamanlar o atmosferde öğrendim. Büyükannelerimizden şahların öykülerini, o aileden hayırseverlerin iyiliklerini, en tatlı masallar olarak dinledim. Türklerin, eski yurtları Orta Asya'dan yeni vatanları Anadolu'ya taşıdıkları kültürün Divriği'deki soy zenginliği içinde, düğünler, bayramlar, matemler de yaşayarak büyüdüm; aklım erdi, okula gittim, öğretmenlerimiz, Ulucami'yi anlattı, anlattırdı; resim defterlerimize boyalarımızla pembemsi sarımtrak taşlarının rengini vermekte titizlendik. Muhiti gözlemlerken dağ, kaya, pınar, ağaç, bahçe, bulut, yağmur, kar manzaralarını, Mengücek anıtlarının süsleyişini hayranlıkla seyrederdik.

Yetmiş yıl önceki çocukluğumun sisli puslu anıları arasından ayrıntılı yakalayabildiklerim bunlardır. Mengücekoğulları tarihini, yüzeysel bakılanların özünü görmeye çalışarak içerikli araştırmak ve yazmak isteyişimin kaynağı bu güçlü çocukluk motivasyonudur.

1971'de yayınlanan *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları* adlı ilk kitabın da anlamlı bir anısı vardır: Malazgirt Zaferi'nin 900. Yıldönümü münasebetiyle *Milliyet* gazetesinin düzenlediği Karacan Armağanı yarışmasında ödül, bu çalışmamıza verilmiş; Merhum Abdi İpekçi, Divriği'deki eserler için benimle uzun bir röportaj yapmış; incelememin Milliyet Yayınları arasında yer almasını sağlamıştı. Ülke değerlerine bakışıyla örnek bir gazeteci ve aydın olan İpekçi'yi daima rahmetle anarım.

Mengücekoğulları'nın tarihini ve eserlerini, uzun bir süreçte araştırıp inceleyerek yeni baştan yazmaktaki amacım Divriği'deki eşsiz eserlerin ve tarihsel dokunun korunmasında başvurulacak kaynaklara, "yerel kültürden bir kalemin" ürününü katmak olmuştur. Albert Gabriel: *"Bir anıtı ve eseri onarıp korumakla görevli olanların, eserin tasarlandığı ve yapıldığı dönemin tarihi konusunda gerekli bilgileri edinmemiş olması düşünülemez."* diyor.[9] Bu çerçevede, 12. ve 13. yy'larda Anadolu Türk hayatının tanık olduğu aydınlanma ve gönenç sürecinin küçük bir kentteki yansımalarını, gerçekleştirilen sanat ve mimarlık çalışmalarını, o günün koşulları ve yerel kültürdeki uzantılarıyla yorumlayarak anlatmak kuşkusuz önemlidir.

Osmanlılar'dan önceki Anadolu yaşamını inceleyenlerden Claude Cahen de Selçuklu sivil mimarisiyle ilgili pek az şey bilindiğini, daha fazlasını öğrenmenin güçlüğünü belirttikten sonra *"Konya, Kubadiyye, Beyşehir Kubâdâbad saraylarında yapılan kazılar ve ilk dönemden kalma örnekler Selçukluların konutları üzerinde az çok bir fikir edinmemize olanak veriyor."* demektedir.[10] Oysa bir meliklik payitahtı olan Divriği, Selçuklu sivil mimari geleneğine bağlı yapı dokularının zamanımıza kadar korunduğu olasılıkla tek yerdir. Eski dönemlerin yerleşim ve yapı kültürünün yaşatılabildiği burada; savunma, din, ticaret, su ve sağlık tesis-

---

9 A. Gabriel, "Türk Âbidelerinin Tamiri", *Vakıflar D*ergisi, Sayı I, s. 11.
C. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadoluda Türkler*, s. 258.

leriyle yazlık-kışlık konut topluluklarının kurtarılabilir durumda 21. yy'a taşınmış olması; dünü doğru öğrenmek bakımından önemlidir. Bu geleneksel dokunun, bir zamanlar Selçuklu payitahtı olmuş Konya, Kayseri ve Sivas'la yarışacak sayıda tarihi eserle iç içeliğiyse Divriği'nin önemini daha da artırmaktadır.

Bu noktada Divriği'deki, istisnai denebilecek sosyo-kültürel katmanlar bütününde, evrensel ölçüde tek, ulusal düzeyde de bir dizi değerin varlığından söz edilebilir. Evrensel başyapıt Ulucami ve Darüşşifa, Türkiye'de ve dünyada giderek daha çok ilgi uyandırıyor. Ulusal değerlerse, eski Türk konut mimarisine dayalı yüzlerce ev, kentte ve köylerinde sayıları 200'ü aşan tarihi eser, zengin halk kültürü, başta demir cevheri yatakları olmak üzere doğal kaynaklar, çiçekli yaylalar, yalçın dağlar, derin vadiler ve kanyonlardır. Bu doğal varlıklar ve kültürel birikim, Mengücek payitahtı Divriği'yi, Sivas, Türkiye ve dünya ölçeklerinde ayrıcalıklı bir konuma oturtan gerçekler ve gerekçelerdir. Bunların bütüncül tasarımlarla kurtarılarak Sevilla gibi, Agra gibi örnekleri mevcut eski zaman harikalarını barındıran ayrıcalı çevrelere, bir yenisinin de Türkiye'den katılması ulusal, evrensel ve akılcı bir hedeftir.

Son birkaç yıllık gelişmeler ayrık tutularak Sivas'a ve Divriği'ye bakıldığında olanakların bu iki kültür kentinden esirgendiği açıktır. Örneğin tarihi eserlerinin tamamının vakıf olması bakımından öncelikli koruma, ilgili kurumlardan beklenirken, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün de daha 1937'de yayımladığı genelgesinde *"Her biri milli birer hazine değerinde olan âbidelerin imar ve muhafazasına çalışmakla kalmayıp şehirlerin imarına da mühim nisbette iştirak ve birçok içtimai müesseselere yardım etmeyi"*[11] öngörmesine karşın, kentlerin imarına katkı şöyle dursun, Sivas'taki kimi vakıf eserler yok olup gitmiş; içkale dinamitlerle yıkılmış; eski kent dokusu silinmiş; Anadolu Selçuklu dönemi eserleri arasında baş anıt kabul edilen Divriği Külliyesi bir dönem depo, sonra tahıl ofisi olarak kullanılmış; özgün eşyasının çalınması, sökülmesi, başka yerlere götürülmesi önlenememiş; kapsamlı bir restorasyon projesi daima ertelenerek basit onarım yöntemleriyle ve ivedi el atılması gerektiği zamanlarda müda-

[11] *Cumhuriyetten Önce-Sonra Vakıflar* (Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatından) s. 23.

halelerde bulunulmuş; yanlış onarımlar tahriplere neden olmuş; çevresel koruma gözetilmediğinden etrafında çirkin ve tehdit edici dokular oluşmuş, külliye hamamı çökmüş; Anadolu'daki ilk Türk-İslam yapılarından Kale Camii ise hayvan barınağı olarak yıkılmaya terk edilmiş, 2008 yılında da özgünlüğüne zarar veren bir onarım görmüştür.

Çevre ve kültür tahribatı bağlamında Sivas ve Divriği elbette ki birer istisna değildir. 1950-2000'li yıllar arasındaki döneme bakıldığında dehşete kapılmamak olanaksızdır. Hemen bütün tarihi kentlerin benlikli manzaralarını yitirmesi, beton bloklar arasına hapsedilen tarihin süslerinin, "gelişmeye engel (!)" harabeler olarak görülmesi bu dönemdedir. Erdemli Anadolu halkının yüzlerce yıl saygıyla dualarla yaklaştığı türbeler, yatırlar, camiler, bu evrede soyulmuş, kazılmış, yıkılmıştır. Divriği anıtları da bu aymazlık sürecinden payını almış bulunuyor. Örneğin Ulucami'nin Şah Mahfili panoları, mihrap önündeki büyük havan şamdanlar, çini askı topu, avizeler, kandiller, eski kitaplar, rahle ve kürsüler, Selçuklu ve Osmanlı döneminden kalma nadide parçaların da bulunduğu değerli halı ve kilimler, abanoz kapı ve pencere kanatları, kubbe alemleri, Abbasi Halifesi'nin Ahmed Şah'a gönderdiği bağımsızlık bayrağı çalınmış, alınmış, götürülmüş; mahfil paletleri, New York'ta, Londra'da müzayedelerde satılmış; geriye, rutubetten çürüyen boş sahınlar bırakılmıştır. Camide ve Darüşşifada çalınabilir herhangi bir şey kalmayınca 2001 yılında, Tiflisli İbrahim oğlu Ahmed'in eseri minberin kapı kanatları ve aynalığı sökülüp kaçırılmış; aylar sonra her nasılsa bulunup tekrar yerlerine konulmuştur. Mengücek Meliki Ahmed Şah'ın, annesi Fatma Hatun'un, Melike Turan Melek'in, sanatkârlar grubunun manevi kişilikleri önünde pervasızca işlenen bu cürümlerin faillerinin, ne tarihin yargısına ne *"Allahın mescidlerinin harap olmasına çalışanlardan daha zalim kimdir? Onlar için dünyada aşağılanma, ahirette de büyük azap vardır!"*[12] ilahi uyarısına aldırmadıkları ortadadır.

Divriği Külliyesi'nin 1985'te UNESCO "Dünya Mirası Listesi"ne alınmasından bu yana geçen yıllar da maalesef, sorumlu makam sahiplerinin bu kararın önemini anlayamamalarıyla savruldu-

[12] *Kur'an-ı Kerîm*, Bakara Suresi, 114. âyet.

ğundan, eserin ivedilik gerektiren kurtarma çalışmaları başlatılamamıştır. Divriği gerçeğinin yetkililerce algılanamamasında yayınların yetersizliğinden söz edilemez. Bu konuda, Prof. Doğan Kuban'ın Ulucami ve Darüşşifa'nın mimari ve bezemesel sanatlar açısından değerini vurguladığı eseri *Divriği Mucizesi*,[13] Türkiye'de olduğu kadar yurtdışında da gereksinim duyanların, Ahmed Şah-Turan Melek Külliyesi'ni her yönüyle tanımalarına; Dünya Mirası Listesi'ne alınmasındaki gerekçeleri öğrenmelerine ışık tutan bir başyapıttır.

Sivas ve Divriği'deki kültür dokularının, özellikle de Divriği Külliyesi'nin kurtarılması için özveriyle çalışan Prof. Dr. Sayın Metin Sözen'se, yeni bir hareketi 23 Kasım 1999'da başlatmış tı. O gün, Dolmabahçe Sarayı'ndaki çalışma odasında,Türkiye Tarihi Evleri Koruma Derneği Başkanı Perihan Balcı, yazar Nezihe Araz, Prof. Dr. Cengiz Eruzun, Aycar Gürol, Mimar Ali Hacıhaliloğlu, Dr. Necati Yüksel ve İhsan Çalapverdi'nin toplanmaları, Divriği'de yapılacak Tarihi Türk Evleri Haftası programını görüşmek içindi. Sayın Sözen, o toplantıda Divriği'nin ulusal-evrensel değerini anlatıp yorumlamış; tarihi eserleriyle birlikte sivil mimari dokusunun da kurtarılması gerektiğini açıklayarak; *"İlk adımı bu toplantıda bulunanlarla atıyoruz!"* demişti. İtiraf etmeli ki hayal gibi bir hedef gösteren Sözen; Ulucami ve Darüşşifa'yla birlikte Sivas ve Divriği'deki kültür katmanlarının kurtarılması sorununun yerel yönetimlerin, sivil toplum kuruluşlarının, basının ve medyanın hatta hükümetin gündemine taşınmasına daima öncülük etti. Israrlı takipçiliği ve yönlendiriciliğiyle Sivas'ta ve Divriği'de hayli yol alındı.

2003 yılında göreve başlayan Sivas Valisi sayın Dr. Hasan Canpolat'ın planlanladığı çalışmalar, Selçuklu Payitahtı, Osmanlı Eyaleti, Millî Mücadele kararlarının kalpgâhı, Cumhuriyet ili Sivas'ta, "ekonomik ve kültürel kalkınma modeli uygulaması" olarak tanımlanabilir. "Kültür Kenti Sivas", "Dünya Mirası Divriği", bu modelin önemli boyutlarındandı. Her iki kentin ve Sivas'ın diğer ilçelerindeki doğal-kültürel çevrelerin tanıtımı, düzenlenmesi, turizme açılması konularına destek veren Devlet Bakanı ve Baş-

[13] Doğan Kuban, *Divriği Mucizesi / Selçuklular Çağında İslam Bezeme Sanatı Üzerine Bir Deneme*, İngilizce basımı: *The Miracle of Divriği*, (YKY) İstanbul, 1997, 2001.

bakan Yardımcısı Sayın Abdüllatif Şener'in bu projeleri içtenlikle desteklemesi ayrı bir şanstı. Anadolu'daki kültür varlıklarımıza ilginin arttığı bir evrede Sayın Bakanın ve Sayın Valinin çabalarıyla Sivas kültür havzasının önemli kazanımlar elde edeceğinden kuşku yoktu. *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları*'nın genişletilmiş 2. basımı bu o evrede gerçekleşmişti

Bu kitabın elli yıla yayılan hazırlanışında, katkıları olanları burada anmak isterim. Kitabeleri özenle yazan merhum hattat H. Basri Sıdal'ı (1900-1987), Fransızca kaynaklardan birlikte çeviriler yaptığımız merhum E. Alb. H. Mazlum Keyüsk'ü (1891-1974), yıllarca Mengücek şahları üzerine söyleşip mektuplaştığımız merhum M. Kâzım Erçoklu'yu (1896-1974) rahmetle anıyorum. Çizimleri ıslah eden ve kimi "son durum" fotoğraflarını çeken Y. Restoratör Mimar Metin Keskin'e, Arapça kitabeleri gözden geçiren Prof. Dr. Suphi Saatçi'ye, görsel ve yazınsal malzemelere ulaşmadaki yardım ve hizmetleri severek üstlenen dostum İhsan Çalapverdi'ye ve Y. Mimar H. Basri Hamulu'ya da teşekkür ederim.

İstanbul 2004

GİRİŞ

Adı siyasal tarihin kaydına geçmeyecek kadar sıradan bir kasaba lordunun, değeri yüzyıllar geçtikten sonra kavranarak insanlık mirası sayılacak anıtsal eser bıraktığı ender görülmüştür. Mengücekoğulları'nın ve Divriği'nin ortak tarihi bize böyle bir örnek sunuyor. Neden Divriği'de ve niçin bir Mengücek şahı tarafından?.. Bu sorular, ne yerin ne de kişinin istisnai durumlarını ileri süremeyeceğimiz için yanıtsız kalacak; Anadolu'da Ortaçağ Türk-İslam uygarlığının simgesi ve başyapıtı da daima Divriği Külliyesi olacaktır.

Mengücek Hanedanı kollarının eş dönemli egemenliklerini yaşayan Erzincan'ın, Kemah'ın ve Köğonya'nın (Şebinkarahisar) bu ortak geçmişlerinin izlerini ve geleneklerini yitirmelerine karşılık; Divriği Mengücek çağını anımsatan tarihsel kent dokusunu bir gelenek taassubu sayesinde bugünlere taşıyabilmiştir. Bu istisnai bir durumdur ve gizemli minyatür payitahtın, Mengücekler öncesinden başlayarak farklı bir merak uyandırması doğaldır.

Topografya ve Efsane

> *"Divrik* (Çaltı) *çayı, kuzeyinde yayılan dağ silsilesiyle Antitoroslarda* (Munzurlar) *nihayet bulur. Kireç taşlı dokulu Sarıçiçek dağı (2000 m) masa biçimindedir. Bu bölgedeki yüksek platolarda bahar mevsimi boyunca bereketli geniş çayırlarda hayvanlar otlatılır. Kızıl, kahverengi, yeşil, sarı görünümlü ağaçlara vadilerin kuytularında rastlanır. Bu vadilerdeki kerpiç veya taş yapıların ördüğü köyler, yamaçlara yaslanmıştır. Yerleşimlerin sakinleri çoğunlukla Türkler ve yakın zamanda iskân edilmiş Türkmenlerdir. Vadinin merkezi yemyeşil bahçelere gömülmüş, bir kale harabesinin taçlandırdığı Divrik kentçiğidir. Buradan çıkan yol, 1800 m rakımlı Karabel'i aşarak Sivas'a ulaşır"*[1]

E. Banse, günümüzden yüzyıl önceki Divriği ortamını böyle betimliyor.

---

[1] E. Banse, *Die Türkei*, s. 218-219.

Bu topografya üzerine dokunmuş eski halk masalları arasında, bir "dev" lejantı da vardır. Güya, Hz. Süleyman, "Dîv Riyk" denen bir devi, Divriği'nin sarp kayalıklarına bağlatmış. Gel zaman git zaman, burada kurulan kente Dîv Riyk'in adı verilmiş! Prometheus öyküsünden uyarlandığı aşikâr bu masalın gerçeklerle ilgisi yok.[2] Fakat kanyonların yamaçlarına oturup kenti kuşatan demir yüklü mor-kızıl dağlarla, derinlerdeki akarsulara, karşı kayalıklara bakanlar, böyle masalların bir zamanlar belki de yaşandığını düşünecek kadar başka dünyalara dalabilirler.

İkinci bir efsane, daha inanılır masalsı bir tarih öyküsü olan Battal Gazi Destanı'ndan uyarlanmıştır. Doğan Kuban, *Divriği Mucizesi*'nde bu konuya değinirken: *"Sözlü destanlardan alınarak yazılmış olan, Müslümanların Battal Gazi, Bizanslıların bir Arap emirinin oğlu olan Digenes Akritas destanları bu bölgelerin insanlarının dünyasını anlatır. 7. ve 8. yüzyıllarda bir Arap valisi olan, İstanbul kuşatmalarına katılan ve Bizanslılarla yapılan savaşlarda ölen Battal Gazi'nin öyküsü, muhtemelen 12. yüzyılda, Danişmend egemenliğindeki Malatya çevresi mücahitlerine de yansıyan bir kahramanlık destanıdır. Digenes Akritas'ın destanı, Homeros'tan İncil'e, Binbir Gece'den Şahname'ye kadar, doğudan batıdan, Hıristiyan, pagan ve Müslüman kökenli öğeler içeren bir yapıttır. Bu yapıtlar Divriği Ulucamii tasarımını hazırlayan kültürel kozmopolitizmin daha eski bir edebi metaforu olarak kabul edilebilir.*(...) *Büyük Selçuklular'ın atabeyleri ve komutanlarının, Azerbaycan'ın, Türk, İranlı ve belki Arap kökenli prens ve beylerinin, Trabzon'un Bizans krallarının, Gürcü, Ermeni krallarının* (...) *egemenliğindeki bu dağlık yörenin etnik ve politik dokusu, Ortaçağda her zaman bir yamalı bohça niteliği taşımıştır. Fakat her çağda Kaf ve Ağrı (Ararat) dağlarının mitolojileriyle beslenerek yüksek tepeler, derin vadiler ve hızlı akan nehirler arasında*

---

[2] Türk Dil Kurumu'nca yayınlanan *Türkiyede Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi*'nde (C. I, İstanbul, 1939, s. 449) "divriği" ve "divrik" sözcüklerinin halk dilinde hangi anlamlarda kullanıldığı, "Divrik: Dağ tepesi (Seyhan'da), Divriki: 1-Sağlam, yıpranmamış (Denizli, Muğla, Tekirdağ, Bursa'da), 2-Sokulgan, sevimli (çocuklar hakkında, Konya'da), 3-Yaramaz, haşarı (Çanakkale'de)" örnekleriyle gösterilmişse de bu sözcüklerle Divriği arasında sesteşlik ötesinde bir ilgi kurulamaz. (Öykü için bkz. M. Önder, "Hikayeleri ve Efsaneleriyle Anadolu Şehir Adları", *Tercüman*, 4.7.1967.)

Divriği'yi dört yönden dış dünyaya kapayan genç dağlar (Yusuf Güldalı)

Nuh Peygamber'den Urartular'dan kalan gizemli ve destansı bir kültür bu bölgede var olmuştur." diyor.[3]

Mevcut bilgiler ışığında kuruluş tarihi 8. yy'dan daha gerilere götürülemeyen bir yakın zaman kentini mitolojik başlangıçlarla taçlandırmak, örneğin Divriği'nin bereketli ekenek alanı Uzunyazı'ya, bir zamanlar Battal'ın babası Hüseyin Gazi'nin egemen olduğu "Mamuriye" kentiymiş gözüyle bakmak veya kentin güneydoğusunda yükselen Iğımbat tepesindeki yatırı Hüseyin Gazi'dir diyerek ziyaret etmek, inançları besleyen geleneklerdense de anlatıların gerçeklerle ne ölçüde bağdaşabilirliği sorusu yanıtsız kalmaktadır. Fakat unutmamalı ki bu masumane-naif anlatıların, adeta icat edilen yatırların gerisinde bir inanç olgusu vardır. Mazaherî: *"Bugün olduğu gibi, 11. yy'dan beri Müslüman şehirleri, çoğunluğunu kadınların teşkil ettiği büyük kalabalıkların, her Perşembe ziyaret ettikleri büyük kabristanlara sahiptiler ve bir tepede de mutlaka kutsal bir türbe-mezar bulunurdu"*[4] diyor. Bu saptama o kadar doğru ve Anadolu için geçerlidir ki, örneğin Divriğili kadınlar da Perşembe sabahları Iğımbat tepesindeki Hüseyin Gazi mezarını ziyaret ederler. Diğer yandan tarihin verileri bu noktada da kimi ad benzerliklerinin neden olduğu yanılmaların

[3] D. Kuban, *Divriği Mucizesi*, s. 34-35.

[4] A. Mazaherî, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, s. 41.

tipik bir örneğini hatırlatıyor: Karıştırılanlar herhalde 7. yy'daki Battal'ın babası Hüseyin Gazi ile 12. yy'a doğru Kelkit havzasını fetheden Danişmend Gazi'nin çağdaşı Sivaslı Hüseyin Gazi olmalıdır.

"Tarih verileri nelerdir?" denildiğinde ilkin, bölgeyi yakından tanıyan Amasyalı tarihçi-coğrafyacı Strabon'a (öl. İS 23) kulak vermelidir. O, bu yörenin vahşi, hatta ürkütücü doğasını betimleyen en eski yazar olarak *"Ne, Kataonia ovasının ne de Melitene'nin şehirleri yoktur. Fakat dağlarda müstahkem mevkiler vardır. Pontos Kralı Mithridat, Paryadres'in batıya doğru uzanan silsilesinin su kaynaklarından, ormanlarından, sayısız derin vadilerinden ve doğanın oyduğu vahşi kaya oluklarından yararlanmış, doğal korunakların üstüne birçok şatolar inşa ettirmiştir. Bunların sayısı 75'ten daha az değildir. O, buralarda hazinelerini saklıyor, sıkıştıkça da bunlardan birine iltica ediyordu."* diyor. Strabon'un, Çaltı, Karasu, Tohma ırmaklarının yardığı, Divriği mıntıkasını içine alan Antitorosları betimlediği açık. Mithridates Eupator'un (İÖ 132-63) ünlü şatolarından en az ikisinin izlerini Divriği'de görebiliyoruz. Bunlar, Mengücekler'in yeni surlarla genişlettikleri Divriği Kalesi, diğeri ise, kanyonun karşı tarafındaki Kestoğan Şatosu'dur. V. Cuinet, *"Nehrin öbür yakasında sarp tepeler ve bunların üstünde duvar ve kuleler görülür. Strabon'un rivayetine göre bu harabeler, Romalılarla yaptığı savaşlar sırasında Mithridat'ın hazinelerini muhafaza için yaptırdığı 75 adet şatolardandır."* diyerek özellikle Kestoğan'ın bu konumunu vurgulamaktadır.[5]

Divriği'nin tarihini özetleyen ikincil kaynaklara yerleşmiş bir başka yanlış bilginin yüz elli yıllık bir mazisi var: Ritter, daha 1850'lerde Divriği'yi, Romalılarla Pontoslular arasındaki meydan muharebesinin yapıldığı vadide kurulan Nicopolis'in yerine oturtmuş: *"Pompeius, Mithridat'ı yendiği (İÖ 66) vadide, Küçük Ermenistan'la Akilisene'yi ayıran Fırat'tan fazla uzak olmayan batıdaki bir yerde, güzel bir zafer kenti olmak üzere Nicopolis'i kurmuştu. (...) Dio Cassius, Pompeius'un Mithridates'le yaptığı savaşı Ermeni sınırında, etrafı yüksek olmayan dağlarla çevrili*

[5] Strabon, *Kitap*, XII, s. 8; Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, s. 73; V. Cuinet, *la Turquie*, s. 688.

bir ovada kazandığını anlatır ve burada, artık işine yaramayacak askerleri için Nicopolis adını verdiği kenti kurduğunu, çevredeki halkın da kısa zamanda buraya gelip yerleştiklerini ekler. (...) *Divriği hakkında eski-yeni bilgiler gerçi tutarlıdır. Sadece* Acta Martyr*'in yazarı Wesseling, Nicopolis'in Divriği'den hayli uzakta, Enderes'in* (Suşehri) *kuzeyinde Kulehisar'ın güneyindeki kent harabesine uyan bir açıklamada bulunuyor* (...) *İmparator Justinian* (*İS 6. yy*) *Sebaste'de* (Sivas) *ve burada yeni kaleler inşa ettirdiği sırada, eski zamanlardaki gibi Nicopolis olarak anılıyordu. Fakat daha sonraları unutulan bu adın yerini Tephrike almıştır.*" diyor. Mordtmann ise "*E. Boré, Nicopolis'in Enderes civarında olması görüşünü savunur. Filhakika bu şehrin söz konusu mıntıkada olması doğaldır. Bana gelince, Şebinkarahisar'ın, Nicopolis olduğu görüşündeydim. Çünkü Hirtius, bu şehrin iki dağ arasında kurulduğunu yazıyor. Bu bilgi Şebinkarahisar'a uymakta fakat istihkâmlarına ve Mithridat-Pompeius savaşının yerine uymamaktadır.*" açıklamasında bulunmuştur.[6]

1859'da *Erdkunde*'de "Divriği" maddesinde yer alan ve doğruluğuna güvenilen bu açıklamalar başka yabancı-yerli başvuru kitaplarına da girmiştir. Örneğin V. Cuinet: "*Pompei, Pont'un büyük kralına* (*Mithridat*) *karşı kazandığı zaferin hatırasını edebileştirmek için Nicopolis adlı şehri kurmuş ve bunun için Sebaste'nin servetini harcamıştır. Burası, Doğu İmparatorluğunun Tephryce adı altında bir şehri olduktan sonra Ermeni Kralı Senecherim'e boyun eğdi. Küçük Ermenistan'ın bellibaşlı şehirlerinden oldu. Bilahare Türk Selçukluları'nın ülkesine katıldı. Türkler burayı camiler, yüksek sanat ve mimarlık eserleriyle bezediler.*" diyor. Ş. Sami bu bilgiyi, Türkçe ilk ansiklopedi olarak kabul edilen *Kamusü'l-Âlâm*'ında, "Divriği" maddesine şöyle aktarmıştır: "*Roma serdarlarından Pompeius, Mitridat'a karşı kazandığı galibiyet yâdına tesis edilmiş Nikopolis yani Medinetü'z-zafer şehr-i kadiminin mevkiinde bulunduğu maznundur* (*sanılıyor*)"[7]

---

[6] Ritter, *Erdkunde*, s. 795-797; A. D. Mordtmann, *Anatolien*, s. 442. V. Cuinet, *la Turquie*, s. 688; Ş. Sami, *Kamusü'l-Âlâm*, III, s. 2220.

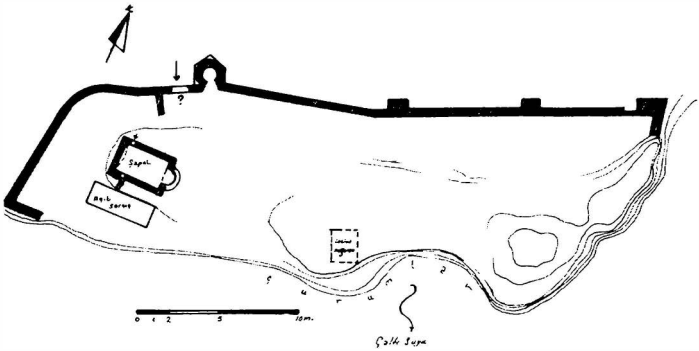

Kestogan Şatosu (Metin Keskin 2003) ve krokisi (N. Sakaoğlu)

Sonuçta, Divriği'nin Doğu-Batı orduları arasındaki kanlı savaşların anısına kurulmuş bir zafer kenti (Nicopolis) olmadığını kabul etmek durumundayız. Bu, aynı zamanda kentin kuruluşunun bu evreden yüzyıllarca sonra olduğu gerçeğini de hatırlatıyor. Nitekim, bu yörede Roma döneminde bir kent bulunmadığını belirten Ramsay, *"Sebastia-Tephrike-Kamacha yoluna dair işaretlere Roma devrinde değil, Bizans devrinde tesadüf ederiz. Yolun Tephrike'ye kadar olan kısmının, Paul mezhebi saliklerine karşı açılan her seferde bahsi geçer. Çünkü bunların kuvvet merkezi Tephrike idi ve kendilerine karşı gönderilen her kuvvet bu yolu izlerdi. Ancak bu yolun Roma devrinde olup olmadığı tesbit edilememiştir."* demektedir. M. Halil Yınanç, *Anadolu'nun Fethi* adlı eserinde, Bizans'ın Anadolu themalarına ve kentlerine değinirken

Mezopotamya Theması'nın merkezinin Erzincan, başlıca yerleşim yerlerinin de Kemah, Divriği, Arşamoşat, Palu, Harput olduğunu; hudut themalarıyla buralara yakın themalardaki şehirlerin çok müstahkem konumda bulunduklarını belirttikten sonra bu müstahkem kentlerin başlıcalarını, güneyden kuzeydoğuya doğru Antakya, Deluk, Zamantı, Urfa, Maraş, Malatya, Samsat, Harput, Arşamoşat, Tefrike, Kemah, Bayburt, Niksar, Kolonya olarak sıralamaktadır.[8]

el-Abrik'in Öyküsü

Mutahhar bin Tahir el-Makdisî'nin, Ebu Zeyd Ahmed bin Sehl el-Belhî'ye atfettiği *Yaratılış ve Tarih Kitabı*'nda, Divriği'nin bu adının kökenine ışık tutan ilginç bir cümle geçmektedir: *"Fırat nehrinin çıktığı Rum ülkesindeki dağlar arasında el-Abriq denen bir mevki vardır. Burası bir kayalıktır."*[9]

Önce, Arapça "abrik"in ne anlama geldiği üzerinde durmak gerekiyor: Bu sözcüğü bir şiirinde kullanan şair Vehbi (öl. 1809) *"Dahi parlak kılınca dendi o meşhûr ibrık"* dedikten sonra derkenara şu açıklamayı yazmış: *"İbrık, ziyade berk* (yıldırım) *ve şimşek gibi lema'at edici* (parlayıcı) *kılıca denir ve maruf* (bilinen) *emzikli su kabına denir ki lisanımızda dahi ibrık'dır. Çehresi elmas gibi tâbân* (parlak) *olan mâh ü mahbûbeye* (ay yüzlü sevgiliye) *denir."*[10] Bu zengin anlamlı sözcüğün Divriği kayalıklarına ad olmasını iki nedene bağlayabiliriz: a) Fırat'ın buradan aldığı ve Arap coğrafyacıların Nehr-i Abrîk dedikleri büyük ırmaktan dolayı, b) Mıknatıslı ve demirli çevre dağlarda, şimşeklerin olağanüstü parlaklıkta çakması.

Strange'in, Divriği'nin eski tarihini ilgilendiren kitap ve makalelerinde, Arap kaynakları kullanarak verdiği, Abrik/Abhrike/Tephrike, Abrik/Obruk yazılım ve anlamları arasındaki benzerlik ve farklılıklar konusunda önemli açıklamalar vardır. Yazar, *The Lands of the Eastern Caliphate* adlı eserinde, Arsanas, Malazgirt, Muş... gibi Doğu Fırat beldelerini saydıktan sonra Batı Fırat beldelerini şöyle sıralamaktadır: *"Arzannu'r-rum* (Kalika-

---

[8] W. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, s. 58, 73; M. H. Yınanç, *Anadolu'nun Fethi*, s. 32-32.
Balkhî, *le Livre de la Création*, s. 54.
Sünbülzâde Vehbî, *Nuhbe*, vrk. 30/a.

la-Erzurum), *Arzanjan* (Erzincan), *Kamkh* (Kemah), *Abrik Kalesi veya Tephrike* (Divriği), *Melitene* (Malatya), *Tarantah* (Darende) (...) *Fırat, Kemah'tan 60 mil kadar batıdaki keskin dönemeçte, sağ taraftan, İbn Serapion'un Abrik Kalesi dolayısıyla Nahr Abrık diye adlandırdığı suyu alır. Bu, Divrik/Dîvrîgî'den gelen Chaltah* (Çaltı) *ırmağıdır. Mustavfî ve İbn Bibi, Difrîgî imlasıyla veriyorlar. Grekçe kaynaklardaki Aphrike'yi, Bizanslılar Tephrike'ye dönüştürmüşlerdir. Kudema'nın* (*880'de*), *Mes'udî'nin* (*940'ta*) *yazdıkları kitaplarda, Abrik Kalesi'nden Medinetü'l-Baylakani* (Paulikianların kenti) *diye söz ettikleri dikkati çekmektedir."*[11]

Diğer yandan, Nicopolis'in Divriği'de aranması gibi bir yanılgı da Abrik-Obruk sözcüklerinin Arapça yazılışlarının benzerliğinden doğmuştur. Herevî'nin *Kitâbü'l-İşârât*'ıyla Yakut el-Hamavî'nin *Mu'cemü'l-Büldan*'ındaki, Konya Obruk'una dair açıklamaları, Strange, ilk makalesinde Abrik'le ilişkilendirip derindeki Obruk gölünü çepeçevre kuşatan kaya mağaralarıyla bu mağaralarda muhafaza edilmiş giysili mumyaların Divriği'de olduğunu sanmıştır. Ancak daha sonra Prof. De Goeje'nin uyarıları üzerine, İbn Serapion, İbn Hurdadbih, Mes'udî ve Kudema'dan edindiği bilgiler ışığında yanılgılarını düzeltmiş, ancak bu kez de Abrik'le Arapkir'i karıştırmıştır.

Strange, Abrik ve Arapkir'i konu alan, "On the Mediaeval Castle and Sanctuary of Abrik the modern Arapkir" ve "Al-Abrik, Tephrike the Capital of the Paulicians" başlıklı makalelerinde, Abrik ile Yakut'un anlattığı Obruk'un karıştırılmasına ilişkin düzeltmeyi şöyle yapmaktadır: *"Abrik Kalesi bugün Divriği adını taşıyan, Bizansluların Tephrike dedikleri Çaltı ırmağı üzerindeki kale olup Nehr-i Abrik* (*Çaltı*) *kıyısındadır. İbn Serapion'un andığı Nahr Abrık,* (*bugün*) *Sarıçiçek suyu olarak anılıyor. Mes'udî'nin* Kitâbü't-Tenbih *adlı eserinde ise 'Kal'a-i Abrik yakınında'* (*İntelligitur urbs Tephrike*) *diye bir ibare vardır. Bununla birlikte İbn Serapion'da açıklanan ırmaklar, Abrik Kalesi ile bugünkü Arapkir'in aynı yer olduğunu su götürmez bir şekilde ortaya koymaktadır. Halbuki Divriği, Arapkir'in kuzeyinde üç günlük yol olup İbn Serapion'da Nehr-i Lukiya üzerindeki tek kale olarak sözü edilen yerdir."* Strange, bu açıklamasıyla başka bir yanılgıya dü-

[11] Strange, *The Lands of The Eastern Caliphate*, s. 115, 119.

şüyor. Şöyle ki, bugün Lik suyu denilen Nehr-i Lukiya, Divriği'nin güneybatısından kuzeydoğu yönünde akarak kalenin 5 km kadar doğusunda, bugün Çaltı suyu denilen Nahr-ı Abrik ile birleşir. Zaten, Strange de daha önce yayınlanmış bulunan "Description Of Mesopotamia and Baghdad" makalesinde doğru tanımlamalar yapmış görünüyor: *"Fırat'a dökülen diğer bir su Nahr Lukiya'dır* (Lik suyu). *Bunun kaynağı ise Abrik ülkesinin dolaylarındaki Jabal Marur'dadır* (Yama dağı). *Bu ırmağın kıyılarında tek bir kale vardır.* (...) *Buralarda Fırat'a Nahr Abrik* (Çaltı suyu) *adlı bir ırmak daha karışmaktadır. Bu ırmak boyunca, Fırat'a karışma noktasına kadar uzanan bir dağ* (Akdağ) *vardır. Nahr Abrik, Nahr Lukiya'nın ağzından daha aşağıda batı kıyısından Fırat'la birleşir."* Cl. Huart ise, *Encyclopedie de l'İslam*'a yazdığı "Diwrigi" maddesinde şu açıklamada bulunuyor: *"Bizans tarihçileri bu şehri, Manicheenler'in aşırı taraftarlarından olup Paulicienler diye adlandırılan tarikat mensuplarından dolayı Tephrike adıyla zikretmişlerdir. Eski Arap coğrafyacıları burayı Abrik ismi altında ve Fırat'ın ana menbaını aldığı yer zannederek kaydetmişlerdir."*[12]

Tüm bu akıl karıştıran açıklamalardaki yanlışlık ve yanılgıların biricik nedeni, bölgeyi ziyaret etmeyen yazarların salt kitabi bilgileri kullanmalarıdır. Fakat yine de Divriği'de 8.-9. yy'larda başlayacak toplumsal yaşama geçmeden, bu coğrafi bilgilerle konuya ısınmak ve Divriği'nin erken tarihi hakkında yalınkat fikir edinmek amacıyla Goeje'yi, Strange'i, diğerlerini okumak gerekiyor.

Medinetü'l-Bayalika'nın Cengâver Pavlikanları

Arap tarih ve coğrafya bilgini Mes'udî (öl. 956) felsefi düşüncelerini içeren *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf*'la, dünyanın yaratılışından 943 yılına kadarki olayları özetlediği *Murûcü'z-Zeheb*'de, Divriği'yi kuran Paulikian (Paulicien, Paulusçu) mezhebi saliklerini şu cümlelerle tanıtıyor: *"Bayalika ki bir mezheptir. Şimşatî Bulüs ta-*

[12] Hamavî, *Mu'cemü'l-Büldan*, I., s. 87, "el-Abrouq"; Harawî, *Kitâbu'l- İşârât*, s. 59-60; Mas'udî, *Kitâbü't-Tenbih*, s. 151, 183; Strange, "Description of Mesopotamia and Baghdad", *JRAS* (*Journal Royal Asiatique Societe*) 1895, s. 54 vd; a.y. "On the Mediaeval Castle...." *JRAS*, 1895, s. 739 vd; a.y. "Al-Abrik, Tephrike, the Capital of the Paulicians" *JRAS*, 1896, s. 733 vd.; Cl. Huart, "Diwrigi" *Encyc. de l'İslam*, I, s. 1007.

rafından yayılmıştır. O, bu yeni mezhebini kurarken Mecusilikle Hıristiyanlıktan, ayrıca bu iki dinin diğer mezheplerinin sâliklerinden kendisine müritler edinmiştir." Mes'udî, Şimşatî Bulüs'ün (Samosatalı Paulus) mezhebine de Bayalika (Paulikian) diyor. Bu yeni inancın mensuplarının vatan edinmeye çaba gösterdikleri – Aşağı Karasu havzasındaki– merkezlerinin de Divriği olduğunu şöyle açıklıyor: *"Kal'atü'l- Abrik ki Bayalikaların başkenti idi. Tâhir bin Hüseyin'in ve diğerlerinin belirttiğine göre Karbiyas ve Farsas buraya hâkim olmuşlardır."*

Mes'udî, *Kitâbü't-Tenbih'*teki bu bilgileri, Hıristiyanlığın muhtelif mezheplerine ayırdığı bölümün, Bayalika dediği Paulikianlar bahsinde vermektedir. Yaşamının elli yılını seyahatlerle geçiren, gördüklerini ve edindiği sözlü bilgileri kitaplarında toplayan yazarın, *Murûcü'z-Zeheb*'de, 943' tarihinde İstanbul'u ziyaretinde, sonradan imanlı birer Müslüman olan bazı Rumların kendisini bir kiliseye götürerek burada muhafaza edilen ve Hıristiyanlarca kutsanan on kişinin suretlerini (ikonalarını) gösterdiklerini; bunlardan birinin, Bizans sınırlarındaki Abrik kentinin lordu, yani Baylakanî hükümdarı olup 863'te öldürülen Karbiyas, bir diğerinin de onun yeğeni, damadı ve ardılı Harsaharis olduğunu söylediklerini belirtmesi ilginçtir. Mes'udî, bir eklemede de bulunarak Baylakanîlerin yarı Hıristiyan yarı Magian (Mezdekçi) bir mezhebi temsil ettiklerini, fakat yurtlarından çıkartılıp başka yerlere göç ettirildiklerini yazmaktadır.[13]

Dönemin bir yazarından yapılan bu alıntıdan sonra sıra, bir dizi sorunun yanıtlarına geliyor: Baylakanîler ya da Paulikianlar kimlerdi?, Bir önceki bölümde tanıtılan Abrik (Divriği) arazisine ne zaman ve ne maksatla yerleştiler? Divriği'de ilk kaleyi bunlar mı inşa etti?

Bu inanç topluluğunun ilk önderi sayılan Samosatalı (Samsatlı) Paulus (200-273), adaşı St. Paulus'tan iki yüzyıl sonra yaşamıştır. Paulus ve kardeşi Yohannes, anneleri Samosatalı Kallinike'nin de inandığı Manicilik öğretisini, Paulikian adıyla Hıristiyanlığın yeni bir mezhebi olarak örgütlemişlerdir. Antakya piskoposu olan Paulus, bir kiliseler (mezhepler) çatışması içindeki Ortodoksluğa yeni bir öğretinin mayasını katarken Hz. İsa'nın düpedüz bir insan

[13] Mas'udî, *Kitab at Tanbih*, s. 151, 183; *Murûcü'z-Zeheb*, VIII, s. 74.

olduğunu ilandan çekinmemiş; onun bu savı, sinodlarda tartışılmıştır.

Diğer yandan, Paulus'la çağdaş olan İranlı Mani'nin (216-276) geliştirdiği Zerdüştlük-Hıristiyanlık-paganlık karışımı bir öğreti olan Maniciliğin (Manikheism) 4. yy'da Anadolu'ya saldığı kol, giderek Paulusçulukla kaynaştığı gibi, aynı süreçte Massalianlar mezhebi de –birtakım etik farklılıklara karşın– bu yeni inanışa kaynaklık etmekteydi. Şöyle ki Massalianlar içedönüklüğü, yoksulluğu ve dilenmeyi seçip cinsel hayatı reddederken kutsal din adamlarının seks âlemleri yapmalarını doğal karşılıyorlar; Samosatalı Paulus'un yolunu izleyen ve onun adına izafeten Paulikian (Arap dilinde Al-Baylakanî, Grekçede Paulikanioi Ermenicede Pavlikeank, Türkler arasında Pavlikan, Batı kaynaklarında Paulicien) olarak adlandırılanlar ise aktif ve savaşçı bir yaşamı öngörüyorlardı.

7. yy'a gelindiğinde Paulusçuluk, Hıristiyanlık görüntüsü altında Maniciliğin bir kolu olarak Samosata-Melitene-Darende-Eğin yörelerinde tutunabilecek bir güce ulaşmış bulunuyordu. Bu çevredeki en eski inanışın salikleri Arevortiler (Güneşe tapanlar) ve ateşperest topluluklar da bu yeni mezhebe bağlanmakta tereddüt etmediler. Oluşumun giderek güçlenmesinde Müslüman Arapların 7. yy sonlarında, Bizans İmparatorluğunun doğu topraklarında oturan ve kendileriyle sınırdaş olan Paulusçuları müttefik edinmeleri de önemli rol oynamaktaydı. Daha önemlisi Paulikianlar, ikonacılarla, ikona-kırıcıların mücadeleleri sırasında ve sonrasında itizal (dinsel ayrılık) nedeniyle Bizans'ın en tehlikeli düşmanları konumundaydılar. Gerçi, imparator III. Leon (717-741) gençliğini, Paulikianların güçlü olduğu Suriye'de geçirmiş ve 726'da İstanbul'a gelen Paulikian lideri Genesius'a saygı göstermiş; oğlu İmparator Genç Konstantinos (741-775) da, Trakya'ya hâkim olabilmek için Malatya ve Erzurum dolaylarındaki Suriyeli ve Ermeni Paulikianların bir bölümünü bu bölgeye yerleştirmişti. Öte yandan sınırdaş Araplar da Malatya ve Samosata Paulikianlarına karşı hasmane siyasete yönelerek 769, 778, 812 ve 825 tarihlerinde uyguladıkları tehcirlerle onların bu bölgedeki varlığını zayıflatmışlardı. Fakat bütün bu gelişmeler, Bizans-Paulikian düşmanlığını soğutmaya yetmedi.[14]

[14] *Urfalı Mateos Vekayinamesi*, s. 278, not 149; J. Laurent, *l'Armenie*, s. 248 vd; A. A. Vasiliev, *Histoire de l'Empire Byzantin*, C. II, s. 11 vd.; a.y. "Paulicians", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, (New York, 1991), III, s. 1606.

Ostrogorsky, bu konuyu şöyle açıklıyor: *"Bizans Devleti, 8.yy'ın tasvir düşmanı imparatorlarca teşvik edilmek ve Nikephoros I. (802-811) tarafından da desteklenmek suretiyle Anadolu'nun doğu kısımlarında, sadece Ortodoks Mikhail I. Rangabe'yi (811-813) değil, onun tasvir düşmanı haleflerini de kendilerine karşı harekete geçmeye mecbur edecek derecede yayılmış bulunan Pavlikianlarla çok şiddetli bir mücadeleye girişmek zorunda kaldı. Giderek daha çok baskı ve katliama maruz kalan Pavlikianlar daha o zaman büyük kitleler halinde Malatya emirinin arazisine hicret etmişler ve o andan itibaren de Arap saflarında Bizans'a karşı savaşmakta bulunmuşlardı."*[15]

Bu sırada Paulikianlık artık tüm ilkeleriyle düalist bir inanış çerçevesinde örgütlenmiş durumdaydı. Şöyle ki, başlıca iki prensipleri vardı: "Semavi Peder", semayı ve tüm varlıkları ve dünyayı yaratandı. "Üçleme" ise, Semavi Peder içinde söz konusu idi. Paulikianlar, Tanrı'nın beşeri bir annesine (Meryem'e) de inanmıyorlar; vaftizi, azizliği, kutsal ekmeği kabul etmiyorlar; vücudunun görece ve bir göz aldanması olduğuna inandıkları İsa'yı yegâne istavroz kabul ettiklerinden maddesel istavroza hürmetkâr davranmıyorlar; kiliselerin kutsanarak ziyaret edilmesine, âyinlere karşı çıkıyorlar; ruhban sınıfını ve din hiyerarşisini, kiliselerde yapılan sözlü yazılı tüm uyarı ve vaazları reddediyorlardı. Çünkü onlara göre bu öğretilerin kaynağı, Tanrı'yı "erkek" ve insafsız bir "baba" olarak betimleyen *Tevrat* (*Ahd-i Atik*), Tanrı'nın değil, İblis'in öğretilerini içermekteydi. Kadın erkek eşitliğini öngören bu inanışın salikleri maddiyata olumsuz bakmak, öğretilerini taassupla korurken aynı zamanda yılmaz savaşçılar da olmak durumundaydılar. Çünkü Hıristiyanlıkla çelişen inançlarından ötürü Ortodoks imparatorlarca merhamet gözetilmeksizin zulme uğruyor, yok edilmek isteniyorlardı. Bu bilgileri, gerçi Kudema'nın 880'lerde, Mes'udî'nin 940'larda yazdıkları kısmen doğruluyorsa da Paulikianlara ait tüm yazılı kaynaklar imha edildiğinden, gerek Arap, gerekse Bizans kaynaklarındaki bilgiler ve tanıklıklar, "muhasım taraf" görüşleri olarak güvenilir değildir.

Mikhail I'den sonra Leon V (813-820) de Paulikianlara karşı aynı amansız mücadeleyi yürüttü. Armeniakon Theması'ndaki Pauliki-

[15] G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 207; 212, 221.

anlar, baskıya ve katliama uğradılar. Daha yıllarca sürecek bu korkunç mücadelenin başlangıcında Paulikianların şefi Sergius'tu. Bu ilk direnişçi, onursal bir ayrıcalık olmak üzere, Paulus'un tilmizlerinden Tychicus'un adını da almıştı. Bizans ordularının Samosata'ya yönelik saldırılarına dayanamayarak yaklaşık beş bin dindaşıyla Melatya emirine sığınmak zorunda kaldı. Bilahare, 795'te veya Leon V zamanında, topluluğunun başında, emirin temlik ettiği Arguvan'a göçerek burada ilk Paulikian kentini kurdu. Her taraftan, dindaşları ve Manicilik salikleri, Arguvan'a geldiler. Buranın nüfusu bir anda arttı. Sergius, imparatorluk topraklarında ve Ermenistan'da barınamayan serserilerle yolsuzlara da mültefit davranıyor; peşine taktığı cesur, çılgın, soyguncu kalabalıklarla talanlarda bulunuyor; zengin ganimetlerle Arguvan üssüne dönüyordu. Akınların birinde Bizans ordusuyla savaşırken yakalandı ve kazığa oturtuldu. Kaynaklarda, Anatolikan Theması strategosu Theodoros Meliteiotes'in yönettiği bu operasyonlarda yüz bin dolayında insanın öldürüldüğüne ilişkin abartılı haberler vardır.

Sergius'un oğlu ve ardılı Karbeas (Carbeas, Karbiyas), bir zamanlar, General Theodoros'un maiyetinde protomandator olarak görev yapmıştı. Fakat şimdi, eski generalinden katledilen babasının ve dindaşlarının intikamını almak durumundaydı. Bu maksatla Abbasi halifesinden de yardım talebinde bulundu. Paulikian kıyamını bir daha alevlendirdi. Arguvan'a sığmayan topluluğuna yeni bir kent kurmak ve daha güvenlikli bir üsse sahip olmak için, Malatya emiri Ali'den izin alarak dindaşlarının büyük kitlesiyle Bizans-Abbasi sınırındaki doğal savunma olanaklarına sahip Abrik (Tephrike-Divriği) kayalıklarına göçtü. Olasılıkla Araplardan ve Malatya emirinden daha fazla destek alabilmek için de Paulikianların bir bölümünün zahiren İslamiyete geçmelerini sağladı. İlk Tephrike Kalesinin inşası 855 yılında tamamlandı. Karbeas bu sırada Abrik şehrinin patriarkı (piskoposu) aynı zamanda monarkı (hükümdarı) idi. Paulikianların Tephrike'yi tercihlerinin nedeni, burasının, batıdan, doğudan veya güneyden yönelecek saldırılara karşı doğal savunma olanaklarına sahip olmasıydı. Bizans topraklarının en doğu noktasındaki Tephrike mıntıkası sarp, etrafı da yol bağlantılarına kapalıydı. Paulikianlar buraya yerleşmekle tam güven duymadıkları Malatya emirinden ve Araplardan da uzaklaşmayı gözetmişlerdi. Çünkü başlangıçta kendilerine son derece dostane davranan hem

Araplar hem Malatya emiri, talanlar sayesinde zenginleştiklerini fark edince mallarına göz dikmeye başlamışlardı. Karbeas'ı, Tephrike'ye yönelten asıl neden, bu kaygı ve bağımsızlık arayışıydı.

İmparator Mikhail III. 856'da general Petronas'ı Doğu seferiyle görevlendirdiğinde Karbeas henüz güçlü bir direniş gösterecek durumda değildi. Samosata'yı zapt eden Petronas, Tephrike'ye yürüdüyse de Karbeas'ı ele geçiremedi. Yakaladığı Paulikian tutsaklarıyla İstanbul'a döndü. Bu tehlike bertaraf edildikten sonra, Paulikianların dini-askeri şefi, Tephrike üssünde örgütlediği silahlı dindaş ve yandaşlarıyla düzenlediği talancı baskınlarla yetinmedi; Anadolu'nun her tarafında Paulikian adının dehşet uyandırıp herkesi sindirmesi için katliam ve soygun amaçlı akınlara girişti. Ona bu büyük operasyonlarında Sarasen (Arap-Müslüman) kuvvetleri de destek veriyor; dört bir taraftan kopup gelen asiler, serseriler, eşkıya grupları, avanturistler de çevresinde toplanıyordu. Karbeas bütün bu birleşik başıbozuk kuvvetlerin komutanı olarak ve artan bir moralle imparatorluğa dehşet salmaya başladı. 860 yılında, müttefiki Malatya emiriyle birlikte Samosata önünde giriştiği meydan muharebesinde imparatorun komuta ettiği Bizans ordusunu bozguna uğrattı. Paulikianların kökünü kazımak azmiyle sefere çıkan İmparator Mikhail III'ü (842-867), General Bardas'ı, yüzden fazla yüksek subayı tutsak aldı; bu saygın (!) kişileri ağır kurtuluş akçeleri karşılığında serbest bıraktı. İmparator, kılıç artığı askerleriyle Samosata surlarının gerisine çekildi.

863 yılına değin akınlarını yineleyen ve her tarafı yakıp yıkarak Sinop'a kadar inen Karbeas, o yılki çarpışmaların birinde, müttefiki Malatya emiri Ali bin Yahya ile birlikte tutsak düştü. Her ikisi de işkenceyle öldürüldüler. Rumlar, uykularını kaçıran Karbeas'ın mumyasını(? veya tasvirini) kiliselerden birinde, çok korktukları Arap şeflerinin tasvirlerinin yanına koydular; üzerine de *"Bu, Abrik şehrinin patriarkı Karbeas Baylakanî'dir"* ibaresini içeren bir yazı iliştirdiler.

Paulikianların bu ikinci korkusuz şefine ardıl olan üçüncü dini-siyasi şef ve Tephrike monarkı Khrisokheiros (Kharsakharis, Harsaharis), Karbeas'ın yeğeni, aynı zamanda da damadı idi. Amcası gibi o da bir zamanlar Bizanslı generallerin maiyetinde görev yapmış olsa da Karbeas'a yöneltilen suç ve günahların ortağı sayıldığından kilise cezasından kurtulması olanaksızdı. Bu nedenle,

ayrıca amcasıyla soydaşlarının öcünü almak için asi ve saldırgan olmak, Bizans'a karşı Müslüman Araplarla anlaşmak mecburiyetindeydi. Mes'udî ve ondan alıntılarda bulunan Strange, öldürülen Karbeas'ın, sözde Müslüman Paulikianların ileri gelenlerinin ve bizzat Khrisokheiros'un çok kalabalık ailelere sahip olduklarını yazdıklarına bakılırsa, Tephrike Paulikianları, bir hanedanın ve aristokrat zümrenin yönetiminde giderek yerel prenslik yapısı kazanma sürecindeydi.

Khrisokheiros, yaklaşık on yıl Bizans'ı tehdit etti. Anadolu'nun kontrolünü yitiren imparatorluk, yeni bir taht mücadelesine bu sırada tanık oldu ve Mikhail III'ü öldüren Basileios I (867-886) imparatorluk tacını giydi. Yeni imparatorun hedefi Paulikianlardı. Çünkü amcası Karbeas'ın akınlarına katılarak deneyim kazanmış olan genç Khrisokheiros da Tephrike üssünden hareketle akınlar düzenliyordu. Komutasında ki Paulikianlar, kendilerine katılan talancı gruplarla birlikte Nikomedeia'ya (İzmit) kadar Anadolu beldelerini yağmaladıkları gibi, şayet karşılarına deniz engeli çıkmasa İstanbul'a saldırmayı da göze alabilirlerdi. Khrisokheiros, bir seferinde Ankyra'ya (Ankara) yürüdü. Kente bir millik mesafede ordugâh kurdu. Talep ettiklerini aldıktan sonra döndü. Bu sırada J. Domesticos, bir Bizans ordusunun başında ihtiyatla ve bir gün geriden Khrisokheiros'u izlemekteydi! Paulikianların şefi, bir başka seferde Malegena'ya (Eskişehir dolayları) yürüdü; daha sonra Efes'e akında bulunarak kutsal St. Jean Kilisesinin içine ordusunun hayvanlarını bağlamaktan çekinmedi. Artık neredeyse Anadolu'nun yegâne hâkimi Khrisokheiros'tu. Basileios I, saltanatının ilk yılında bu korkunç asinin üzerine gitmekten çekindi. Uzun bir hazırlıktan sonra 869'da Paulikianlara karşı ilk seferini gerçekleştirerek Sebasteia (Sivas) ile Melitene (Malatya) arasındaki bölgeye yürüdü. Fakat girilecek savaşın sonucundan emin olamadığı için uzlaşı yolu aradı. Bu amaçla tarihçi yazar Petros Skeliotes'in (Petrus Siculus) de aralarında bulunduğu bir elçilik heyetini Tephrike'ye gönderdikten sonra İstanbul'a döndü. Manicilik tarihine dair Latince eserinde Paulikian başkenti Tephrike'ye gönderilişini de anlatan Petros Skeliotes, imparatorun ani kararı üzerine kalabalık bir heyetle ve ivedilikle Khrisokherios'un karargâhına gidişlerini, görüşmeler olumlu bir sonuç vermeyince dokuz ay sonra 870'te İstanbul'a dönüldüğünü bildirmektedir.

Yazar, kitabında, Paulikianların inançları hakkında da açıklamalarda bulunmuştur.

Nüfusları ve savaş güçleri hayli artmış bulunan Paulikianları Abbasilerden destek almalarına fırsat bırakmadan temizlemeyi ve hükümetlerini yok etmeyi amaçlayan Basileios I, 871-873 yıllarında, doğrudan Tephrike'yi hedef alan üç sefere çıktı. Bu operasyonların ilki müthişti. Paulikian kuvvetleri yer yer bozguna uğratılarak kıstırılan birlikler imha edildi. Sebasteia-Tephrike yolu (Balıklısu vadisi) ele geçirildi. Ordusuyla Abrik (Çaltı) vadisinde ilerleyen imparator, Tephrike'ye geldi. Sur dışındaki kenti yakıp yıktı. 872 seferinde, Basileios'un görevlendirdiği Khristophoros'un komutasındaki öncü kuvvetler, daha kesin bir zafer kazanarak Paulikianların yuvalandığı Tephrike Kalesi'ni zapt etti. Oysa bir yıl önce bu kale önünden dönen Basileios, olağanüstü berkitilmiş kalenin kolaylıkla düşmeyeceği kanısındaydı. Şans Khristophoros'a güldü ve uzun süre kuşatmada tutulan surlar şiddetli bir depremle yıkıldı. Diğer birçok kale tahrip edildi. Asilerin toplayabildiği ordu ve destekçi Arap ordusu dağıtıldı. On yıl boyunca Anadolu'yu titreten Khrisokheiros kaçarken, Polothos adlı bir dönme tarafından teşhis edildi. Dazimon (Dazmana) civarında yakalanıp başı uçuruldu. İmparator ise Sebaste-Melitene arasındaki bölgede yaşayan Paulikianlara soykırım uyguladı. Halk öldürüldü veya tutsak edildi. Kaçabilenler dağlara sığındılar. Binlerce Paulikian ve Arap askerinin canına mal olan bu hezimetten sonra, toplanabilen Paulikianlar o yılın sonbaharında kitleler halinde İstanbul'a getirildi. Bunlar o kadar bitkinlerdi ki asla uymamaları gereken bir öğretiye boyun eğerek tövbe edip Ortodoksluğa girdiler ve Trakya'ya sürüldüler. İnançlarından dönmeyenlerse işkencelerle öldürüldü. Basileios I, 873'teki son seferinde Yukarı Fırat vadilerinde ilerleyerek Arguvan, Zapatra, Samosata'yı ve diğer Paulikian beldelerini zapt etti.[16]

Ancak sınırlarını genişleten ve Paulikian sorununu çözen imparatorun hesap etmediği gerçek, tampon bölgenin kalkması sonucu güçlü Abbasi Devletiyle sınırdaş olunduğundan geleneksel

[16] J. Laurent, *l'Armenie*, s. 248 vd.; V.W. Yorke, "A Jorney in the valley..."; *Geog. Journal*, 1896, VIII, s. 453; G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 119; a.y. "Al-Abrik, Tephrike the capital of the Paulicians", *JRAS*, 1896, s. 733 vd.; E. Honingman, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, s. 56-58; Ramsay, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası*, s. 58; 292.

Arap-Bizans savaşlarının da yeniden başlayacağıydı. Diğer yandan, yakılıp yıkılan ve Paulikianlardan temizlendiği ileri sürülen Tephrike merkezli bölgede, sağa sola kaçıp saklanan mezhep salikleri, artık bir daha Sergius, Karbeas, Khrisokheiros gibi kahraman şeflerin bayrağı altında toplanamadılar. Bundan dolayı onları yeniden tarih sahnesine çıkartacak olaylar da yaşanmadı. Bu sönüşe, Doğu Paulikianlığının kapanışı deniliyor. Bölgede kalanların dağınık köy topluluklarına bölündükleri; çekildikleri yörelere, Kutalmış oğlu Süleymanşah'ın ve Türkmen emirlerinin egemen olmasıyla da daha özgür ve güvenlikli yaşama olanağı elde ettikleri tahmin edilebilir. O. Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*'te: *"Bizans'ın dinî tazyikinden ve temsil siyasetinden nefret eden Ermeniler, Süryaniler ve Rafizî Paulikianlar aradıkları din hürriyetini Selçuklu sultanı Süleyman'ın idaresinde buldular."* diyor.[17]

F. Babinger-F. Köprülü, Anadolu'da İslamiyet üzerine ortak çalışmalarında, Paulikianların sahneden çekilmesinden yaklaşık 370 yıl sonraki *Babailer* (Baba Resul) *kıyamını yorumlarlarken, "Baba Resul'ün, sonradan islamiyeti velev zahiri olsun kabul eden 'manevi'l-mezheb' Paulicienler memleketinde hazırlandığı ve en kavi taraftarlarını o sahada bulduğu; binaenaleyh Türklerin o sahalara, hatta Selçukî istilâsından çok evvel gelmeleri hasebiyle bunların itikadıyla Babai Türkmenlerinin itikatları arasında bir müşabehet bulunabileceği de dermeyan olunabilir ki zaman ve mekân itibariyle revabıtı* (bağlantıları) *çok daha sarih olduğundan dolayı bu faraziyeyi diğerlerinden daha kuvvetli addedebiliriz."* tarzında ilginç ve tartışılabilir görüşler ileri sürmüşlerdir. F. Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*'nda da Baba Resul olayını tahlil ederken: *"Anadolu'da eskiden beri Paulicienlerle meskûn olan bir sahada çıkan bu hareketin mâzideki köklerinin, sebeplerinin ve neticelerinin"* irdelenmesini önermektedir. Yine P. Wittek ise *"Türkman el-Uc denen ve göçebe halinde yaşayan, hududun muayyen bölgelerinde yerleşmiş unsurlar"*dan söz ederken *"Firigya'nın bir köşesinde gazilerin Malatyalı baş kahramanı Seyyid Battal için bir mukaddes mahal vücut bulduğunu"*; sonradan burasının, Fırat havalisinde eski Paulikian mıntıkasında, 13. yy ortalarında ortaya çıkan Rafizîlik hareketinin (Babaiyenin ve bu

[17] P. Charanis, *The Armenians*, s. 28; O. Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, s. 84.

itibarla onun devamı olan Bektaşiyenin) merkezi olduğunu yazmaktadır. Ancak bu görüşler tarih noktasından kanıtlanmamıştır. Aynı konuda Doğan Kuban'ın yorumu şudur: *"Divriği ücra bir yerde bir sınır kalesi olmasına karşın, kültürel yapısında Ortaçağ Anadolusu'nun karmaşık ilişkilerinin bütün özellikleri vardır. Paulusçuların, İran Maniciliğinin düalizminden etkilendikleri ve ikonaklast oldukları genellikle kabul edilir."* H. Şinasi Çoruh da "Kısa Boşnak Tarihi" başlıklı makalesinde, Anadolu'dan sürülen Paulikianların Balkanlara yerleştirilmeleri ardından, ilk Bogomil kilisesinin 10. yy'da Filibe'de kurulduğunu; "Teslis"i, Hz. İsa'nın doğumundaki kutsallığı ve insan suretinde cisimleşmesini, vaftizi, kilisede yapılan ayinleri ve dini rütbeleri kabul etmeyen bu öğretiye Bulgarca "Bogomil" (Bogo: Allah, mil: dost) denildiğini; Bogomil mezhebi taraftarlarının 12. yy'dan sonra Bosna'da görüldüklerini ve –tıpkı Anadolu'da kalanlar gibi– tarih içinde eriyip gittiklerini açıklamaktadır.[18]

Akınlar, İstilalar, Göçler

9. yy'ın sonu ile 10. yy başı arasındaki Paulikianlara yönelik soykırım ve tehcirden sonra, Yukarı Fırat havzasındaki sessizlik 11. yy ortalarına değin, yaklaşık iki yüzyıl (873-1068) sürmüş görünüyor. Bu uzun zaman boyutunda Tephrike'nin konumuna ilişkin bir bilgi yakalanamıyor. Bizans kaynaklarına dayanılarak çizilen haritalarda daima bir "sınır kalesi" olarak işaretlenmesine karşın Tephrike'nin yıkılan kalesinin onarıldığı veya burada kentsel bir yaşamın başladığı da kanıtlanamıyor.

Bu kapalı-karanlık dönemde Bizans-Arap sınır boyundaki genel duruma değinen P. Wittek özetle "İslamla Şarkî Roma arasında, Toroslarla Yukarı Fırat hudut mıntıkalarında asırlarca devam eden mücadelede iki tarafın da karşılıklı olarak birbirinin tesiri altında kaldığını; Bizans tarafında hudut hizmetini, tercihan yöredeki eyalet sakinleri ile buraya yerleştirilmiş Ermenilerin, Islavların, Frankların, hatta gittikçe çoğalan Türklerin; Müslü-

[18] F. Babinger-F. Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet*, s. 86, not 12; F. Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, s. 48; P.Wittek, *Menteşe Beyliği*, s. 4,8; H. Şinasi Çoruh "Kısa Boşnak Tarihi", *Türk Kültürü*, S. 122, s. 89 vd; T. H. Balcıoğlu, *Türk Tarihinde Mezhep Cereyanları* (notlar. H. Z. Ülken), s. 242 vd; G. Tümer, *Bîrûni'ye Göre Dinler ve İslâm Dini*, s. 211 vd.

manlar tarafında da aynı şekilde, İslamlaştırılmış yerli halkın; Müslüman toplulukların savaşçı kesimlerinden koşup gelenlerin üstlendiklerini" belirtiyor. İki tarafta da artlarına topladıkları savaşçılarla sınır çarpışmalarına katılanların giderek özerkliğe yöneldiklerini, sınır muharipliğinin ekonomik temelinin ganimet ve yağma olduğunu da vurguladıktan sonra *"Fırat havalisinde eski hudut muharipliğinin"* 11. yy'daki parlayışı ve buna bağlı gelişmeler konusunda da: *"Cihat eden gaziler uzaktan yakından toplanıyorlar ve bunlara akıp gelen Türk göçebe kabileleri iltihak ediyor. (...) Bunlar, az veya çok birleşmiş olarak, kendisini Küçük Asya mücahidlerinin efsanevi kahramanı Seyyid Battal Gazi'nin halefi gösteren Gazi Danişmend'in idaresi altında birleşmiş olarak yarımadanın bilhassa bütün şimal ve garbının zaptında en mühim rolü oynadılar"* diyor.[19]

Anadolu'nun 11. ve 12. yy'larda Müslüman Türklerce fethinin anlatıldığı Danişmend Gazi destanıyla 8. yy'da Seyyid Battal Gazi için yazılıp söylenen destan arasında benzerlikler, izdüşümler çoksa da her iki anlatıdaki vakaların ortak alanı içinde kalan Tephrike'den, Battal Gazi destanında söz edilmediği gibi *Danişmendnâme*'de de Tephrike'den ve burayı fethettiği sanılan Mengücek Gazi'den söz edilmemektedir.

Kaldı ki, Tephrike'nin, 1071 Malazgirt zaferinden önceki ilk Selçuklu akınlarında veya daha da önce Abbasi bayrağı altında yine çoğunca Türk askerlerinden oluşan birliklerin akınlarında alınmış olması; hatta sınırda bulunuşu nedeniyle 873-1071 arasındaki iki yüzyıllık süreçte birkaç kez el değiştirmiş olması da mümkündür.

Bu dönem boyunca, Bizans Anadolusu'nun Doğu eyaletlerinden Mezopotamia Theması, Yukarı Fırat sulağının bir bölümüyle Murat suyu yakalarını içine alıyordu. Merkezi Erzincan olan bu Thema'daki başlıca askeri noktalar Kemah, Divriği, Arşamoşat, Palu, Harput idi. İmparatorluğun Doğu sınırı, yenik düşülen evrelerde Fırat'ın batısına çekiliyor; geçit vermez kanyonların gerisinde kalan Divriği, sınır kalesi olarak önem arzediyordu ki eski Paulikian kalesi bundan dolayı onarılmış olabilir. Fakat Bizans doğu sınırının Dicle boylarına değin genişlediği zamanlarda bir

[19] P. Wittek, *Menteşe Beyliği*, s. 5 vd.

içkale konumunda, belki bir ikmal noktası oluyordu. Sınır themalarının "duks", "katepanos", "magistros" unvanlı askeri valileriyse eyaletlerindeki kaleleri onarıp berkitmek, buralarda erzak ve cephane depolamakla da görevliydiler. Antiokheia (Antakya), Telukh (Dülük), Edessa (Urfa), Germanikeia (Maraş),Samosata (Samsat), Melitene (Malatya), Tsamandos (Zamantı), Kharpeta (Harput), Tephrike/Dibarigi (Divriği), Neocaesarea (Niksar), Koloneia (Şebinkarahisar), bir sınır kaleleri zinciri örmekteydi.

Müslüman Arapların, güneydoğunun akınlara elverişli açık arazilerini kullanmalarına karşılık, bozkırlardan kopup Kafkasya'dan ve İran'dan Anadolu'ya yönelen Türk göçebe ve akıncıları, Kura, Çoruh, Kelkit, Aras, Murat suyu, Fırat vadilerinden; Hoy –Bargiri– Ahlat ana yolundan girdikleri Doğu Anadolu, dağ silsileleri, derin vadiler ve kalelerle dolu, iklimi de sertti. Bu coğrafyanın güçlüklerini aşmakta zorlanıyor; çoğu kez sürüleriyle Azerbaycan'a dönüyorlardı. Buna karşın, Oğuz boylarının istila amaçlı akınları daha 1010'lu yıllarda başladı. Tuğrul Bey, 1018'de üç bin süvariyle Vaspuragan (Van) havzasını yağmaladı. Bu, Türklerin yarımadaya istila amaçlı belki de ilk girişleriydi. Yerli halk, Oğuzların garip görünüşlerinden müthiş korkmuşlardı. Urfalı Mateos'un betimleyişiyle bunların *"Yaydan silahları ve dalgalanan uzun saçları"* vardı.

1021'de Çağrı Bey, 1028-1038 yıllarında Yabgu Oğuzları, 1044'te Tuğrul Bey'e başkaldıran Oğuzlar, 1045'te Kutalmış komutasındaki Selçuklu ordusu, 1047'de İbrahim Yınal'ın önderlik ettiği yurtsuz Oğuzlar akın akın Doğu Anadolu'ya doldular. Bir Bizans ordusunu yenen Kutalmış, soydaşlarına: *"-Bölge zengin, Rumlar da korkak! Gidiniz, Tanrı yoluna gaza ediniz, ardınızdan geleceğim!"* diyerek Bizans sınır kalelerini gösteriyordu. 1048'de, girdiği bir savaşta şehit düşen kuzeni Hasan'ın intikamını almak amacıyla da İbrahim Yınal'ı Anadolu'ya göndermişti. Urfalı Mateos, Yınal ordusuyla sökün eden göçebe topluluklarını *"Türk ulusunun korkunç dalgaları Garin* (Erzurum) *ve Pasin ovalarına döküldü. İnsan selleri her yanı kapladı. Batıda Halida* (Gümüşhane), *kuzeyde Sper* (İspir), *Güneyde Daron'a* (Muş) *kadar topraklar istila edildi."* diye yazar. İbrahim Yınal'ın, 1049'da Pasin Savaşı'nda yenilerek çekilmesinden beş yıl sonra 1054'te Tuğrul Bey Bağdat'a giderken önce Doğu Anadolu'ya girdi. Tümenlerini üç koldan iç

bölgelere sevk etti. Yüklü ganimetler elde ederek güneye yöneldi. Mateos bu operasyonu *"Sanki zehirli ve öldürücü bir rüzgâr esti. Tuğrul, deniz kumu kadar kalabalık askeriyle Ermenistan'a yürüdü!"* diyerek anlatıyor.

Mateos, 1057-1059 yılları boyunca Anadolu'ya akan insan sellerini de şöyle betimliyor: *"Hıristiyanların başına dehşetli ve öldürücü felaketler geldi. (...) Birçok iller, Sultan Tuğrul'un divanından çıkmış, Samuk, Amurkafr, Kicacici (Mengücek?)adlı üç zalim emir tarafından yakılıp yıkıldı. Bunlar, kara bulutları andıran orduların başında, ölüm simgesi bayraklar taşıyarak Sivas kentinin üstüne geldiler. Surları bulunmayan kenti on gün yağmalayıp döndüler."* Gerçekten de 1057'de Çağrı Bey'in oğlu Yakutî ile Emir Sabuk'un yineledikleri akınlara, Azerbaycan ve Arran Türkmenleri de katılınca Doğu bölgeleri bir kez daha Türklerle doldu. Bir Gürcü kaynağında ise Türklerin kuvveti karşısında Rumların şarktaki bütün şehir ve kaleleri Türklere bırakarak çekildikleri; Emir Ahmed'in Kars'ı işgalinden sonra Kral Giurge'u kaçırtıp pek çok tutsak ve ganimet ele geçirdiği; dönerken Rum diyarına Türk göçmenleri sevk eden İasi (Ayaz), Bujgub (Mengücek?) adlı iki büyük emire rastlayınca ganimetleri gösterip *"Neden Rum ülkesine gidiyorsunuz? İşte Gürcistan! Issız ve servet dolu."* dediği anlatılmaktadır.

1057 akınlarında Bizans sınırını geçen bir Selçuklu tümeni, mukavemetle karşılaşmaksızın Kemah'a kadar gelmiş; burada ikiye ayrılan kuvvetlerden bir kol Kolonia (Şebinkarahisar) üzerine yürürken, diğeri Karasu-Fırat vadilerinden geçerek ansızın Melitene (Malatya) önünde görünmüştü. Bu kol, Divriği'ye uğramadan Malatya'ya inmiş olamaz. 1059'da ise Tuğrul Bey'in buyruğuyla Selçuklu ordusunun tümenleri, Salâr-ı Horasan, Samuk, Kapar ve Kicacici adlı emirlerin komutasında bir kez daha Anadolu'ya girdi. Kollardan biri Kapadokya'ya ilerlerken Samuk, Sebasteia'ya (Sivas) yürüdü. Adı, Gürcü, Süryani ve Ermeni kaynaklarında "Kicacici", "Bujgub" imlalarıyla geçen ve Mengücek olması muhtemel emirin de bu kapsamlı akında Tephrike'yi zapt ettiği veya yağmaladığı olasıdır.

1066'da Gümüştekin, Afşin, Ahmed Şah ve başka komutanlar, Murat ve Dicle sulaklarında birçok yeri istila ettikleri gibi, bir Bizans ordusunu yenerek Malatya yöresini de yağmaladılar. Bu

sırada İmparator Konstantinos X. Dukas (1059-1067), General Nikephoros Botanyates'i, doğu ve güney sınır kalelerini tahkimle görevlendirmişti. Daha önce yıkılmış bulunan Melitene, Tephrike ve Sebasteia, surları onarılan kaleler arasındaydı. Salt askeri amaçlarla inşa edilmiş topoterasia denen bu kalelere savunma güçleri yerleştirildi. Fakat Türklerin, Malatya-Divriği sınırını da aşarak Kayseri'ye kadar ilerlemeleri engellenemedi ve Bizans başkentindeki panik sonucu, General Romanos Diogenes tahta davet edildi.

Yeni imparator, Balkanlar'daki Oğuzlardan, Peçeneklerden, ayrıca Franklardan, Almanlardan, Varanklardan, Normanlardan paralı askerler toplayarak Mart 1068'de sefere çıktı. Amacı, Türklerin Karasu-Fırat sınırını geçip Orta Anadolu'ya yayılmalarını önlemekti. Bu seferin önemi, Türklere karşı ilk kez bir imparatorun harekete geçmesi; Tephrike'nin de Türk-Bizans ilişkilerinde önem kazanması olarak açıklanabilir. Diogenes, Kaisareia (Kayseri) yolundayken Kelkit vadisinden inen bir Türk tümeninin Neoceasarea'yı (Niksar) zapt ettiğini öğrenince yolunu değiştirdi. Hızlı bir yürüyüşle Sebasteia'dan geçip yaz başında Tephrike'ye geldi. Burada karşılaştığı Türk kuvvetini şiddetli bir savaştan sonra ricat ettirdi. Tephrike'de oyalanmayarak güneye yöneldi. Kokusas (Göksun) ve Germanikeia (Maraş) vadilerinden Suriye'ye indi. İmparatorun Tephrike'de bir Türk ordusuyla savaşmış olması, Divriği'nin Malazgirt Savaşı'ndan önce fethedildiğinin de kanıtıdır.

İmparatorun Doğu sınırını ve Suriye bölgesini kolaçan ettiği 1068'de Selçuklu emirlerinden Afşin, Orta Anadolu'da akınlar yapıyordu. 1069'da Emir Sanduk ve Ahmed Şah da bu kampanyaya katıldılar. Türklerle karşılaşmadan İstanbul'a dönen imparator, Malatya ve Sivas garnizonlarına takviye birlikleri gönderdi. Kendisi de ikinci Anadolu seferine çıkarak Kayseri yakınlarında bir Türk birliğini bozguna uğrattı. 1070 yılında Bizans generallerinden Manuel Komnenos ile Erbasgunoğlu Kurtçu, Kızılırmak kıyısında savaştılar. Afşin ise kalabalık bir süvari koluyla Batı Anadolu'da akınlarda bulunuyordu.

Selçuklu sultanı Alp Arslan (1064-1072), 1071 baharında Horasan ve Irak ordularıyla Anadolu'ya geldi. Manzikert'i (Malazgirt), Murat suyu ile Dicle arasındaki kimi kaleleri aldıktan sonra Edessa'ya (Urfa) indi. Damaskos (Şam) yolunda iken İmparator Romanos IV Diogenes'in (1067-1071) Theodosiopolis'te (Erzurum)

olduğunu ve kuvvetlerinin bir bölümünü Van havzasına sevk ettiğini öğrenince döndü.

Türklerin Anadolu'yu yurt edinmeleri gibi önemli bir sonuç veren Malazgirt Savaşı öncesindeki elli yılın (1021-1071), Mengücekler'i ve Divriği'yi ilgilendiren başlıca olayları özetle bunlardır.[20]

Malazgirt Savaşı ve Mengücek Gazi

> *"Divriği'nin en ehemmiyetli tarihi, İslam ülkelerine katılışıyla başlamıştır ki bu devir, 464/1071 Malazgirt zaferi sonucu Ermenistan ve Küçük Asya'nın bir kısmının Selçuklu sultanı Alp Arslan tarafından ele geçirilmesiyle açılmıştır. Bu zamanda Yukarı Karasu mıntıkası, Erzincan başkent olmak üzere sultanın Türkmen komutanlarından Emir Mengücek'in yönetimine bırakılmıştı. Bu Emir, Kayseri ve Sivas'a yerleşmiş bulunan Melik Danişmend'le komşu oldu. İkinci bir Mengücek hükümeti ise Divriği'de müstakil olarak kurulmuştu."* (J. S. Thomine, "Diwrigi ou Difrigi" *Encyc. İslam*, II. s. 349'dan)

Tarih sahnesine, soy atası "Emir Mengücek Gazi"den dolayı "Âl-i Mengücek"/Mengücekoğulları adıyla çıkan küçük devlete ve bu egemenliğin bir uygarlık merkezi olarak inşa ettiği Divriği'ye, Doğu Anadolu–Orta Anadolu eşiğinde hayat veren olay 1071 Malazgirt Savaşı'dır. Selçuklu sultanı Alp Arslan'la (1064-1072) Bizans imparatoru Romanos Diogenes'i (1068-1072) Van Gölü'nün kuzeyindeki Rahva Ovası'nda karşı karşıya getiren bu meydan muharebesini, sonraki gelişmelerle değerlendiren tarihçiler, Anadolu kapılarını Türklere açan bir başlangıç saymışlardır. Galip Selçuklu ordusunun tümenlerine başbuğluk eden melikler, Oğuz beyleri ile emirler: Kutalmış, Afşin, Tutak, Saltuk, Artuk, Savtekin, Danişmend Gazi, Mengücek Gazi, Gevherâyin, Kapar, Sandak, Dilmaçoğlu, Duduoğlu Aytekin... olarak saptanıyor. Bunlar arasında sadece ikisinin "gazi" sanını taşımaları eğer bir rastlantı değilse anlamlıdır. 1071'den hemen sonra, akarsu havzalarından ilerleyip yarımadanın muhtelif bölgelerini fetheden ve Kafkasya'dan taşıp

[20] *Urfalı Mateos Vekayinamesi*, s. 100-110; Brosset, *Histoire de la Géorgie* I, s. 349 vd.; M. H. Yınanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri I, Anadolu'nun Fethi*, s. 18, 61; O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 48, 75, 195; a.y. *Selçuklular ve İslamiyet*, s. 76-77; M. A. Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 253 vd.

gelen göçebe soydaşlarını buralara yerleştirerek ilk Türk-Türkmen beyliklerini kuranlar arasında da bu ikisinin kimliği diğerlerinden daha farklı konumdadır.

Anadolu tarihinde önemli bir başlangıç kabul edilen Malazgirt Meydan Muharebesi ile bu savaşta ve sonrasında öne çıkanların yarı destansı öykülerini aktaran, çağdaş veya daha sonra yazılmış kaynaklarda hayli bilgi ve haber[21] varsa da bunlardan sadece birkaçında Mengücek Gazi'nin de adı geçmektedir. Örneğin –her ne kadar geç bir tarihte yazılmış olsa da– Reşidüddin'in (öl.1318) *Camiü't-Tevarih*'i, Mengücek Gazi'nin bu savaşa katıldığını gösteren en eski kaynak durumundadır. Çünkü bu eserin Selçuklular bölümünün; Zahiriüddin Nişaburî'nin, Selçuklu sultanlarından Arslan Şah'ın (1161-1177) saltanatı sırasında yazdığı, zamanımıza ulaşmayan eski bir Selçuklu tarihinin iktibası olduğu tahmin ediliyor.

*Câmiü't-Tevarih'*teki Malazgirt Savaşı bahsinin çevirisi şudur:

"Sultan Tebriz'e eriştiğinde saray hâcelerine hazineyi açıp askerin maaşını vermelerini emretmişti. Atlı ve yaya askerler sultanın önünden geçerlerken orduya dahil edilmemiş olan bir memlük (köle) de bunlar arasında bulunuyordu. Bu memlüğü gören emir-i ârız ona bağırdı ve saftan çıkmasını isteyip şöyle dedi: 'Senden ne iş beklenir?' Bunu duyan sultan 'Öyle söyleme. Ola ki Bizans imparatoru onun eliyle tutsak alına!' dedi. Bundan sonra sultan, Artuk, Saltuk, Mengücük, Danişmend, Çavlı ve Çavuldur adlı beyleri ve on beş bin atlı ve tecrübeli beş bin yaya askeri ile savaşa hazırlandı. Çarşamba günü Sultan, adı geçen beylerle birlikte bir tepeye çıkıp Ermânus'un (Romanos Diogenes) ordugâhı-

[21] Malazgirt Savaşı'na yer veren birincil kaynaklardaki ilgili bölümlerin metin ve çevirileri, Prof. Dr. Faruk Sümer ile Prof. Dr. Ali Sevim tarafından hazırlanan, *İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı* adlı kitapta (T.T.K. yay. Ankara, 1988) toplanmıştır. Kitapta, savaşa ilişkin haberler sırasıyla şu kaynaklardan derlenmiştir: İbnü'l-Kalanisi, *Zeylü Tarihi Dımışk* (s. 1-2), İbnü'l-Ezrak, *Tarihü Meyyafârikîn ve Âmid* (s. 4-5), *Ahbarü'd-devleti's-Selcukiyye* (s. 6-11), İbnü'l-Cevzî, *Kitabü'l-muntazam ve mültekatü'l-multazam fi Ahbâri'l-mülûk ve'l-ümem* (s. 12-17); Bundarî, *Zübdetü'n-nusra ve Nuhbetü'l-usra* (s. 18-22), İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih* (s. 23-27), Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zeman fi Tarihi'l-âyan* (s. 28-40), İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb fi Tarih-i Haleb* (s. 41-50), İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer ve Câmiü'l-gurer* (s. 55-59), Reşidüddin, *Câmiü't-Tevarih* (s. 60-64), Aksaraylı Kerimüddin Mahmud, Müsameretü'l-ahbâr ve Müsâyeretü'l-ahyâr (s. 65-66), Hamdullah-i Müstevfî, *Tarih-i Güzîde* (s. 67), Mirhond, *Ravzatü's-Safâ* (s. 68-73).

nı bizzat gördü. Bizans ordusunun karaltısından korkup: — Bu kadar askerimizle bu zalim ve kalabalık orduyla nasıl savaşabiliriz?' dedi. Melik Mahmud Danişmend yer öpüp: 'Müslümanlık hususunda bu kulunuzun ilahî imanla ilgili bir fikri vardır,' (diyerek Çarşamba değil Cuma günü savaşmayı önermesi üzerine) Cuma gününde sultan ve beyler namazın farz ve sünnetini kıldıktan ve Tanrı adını defalarca zikrettikten sonra düşmanla savaşmak için harekete geçtiler. (...) İslamın bu zaferi 463 yılı Rebiyülevvel ayında (Aralık 1070-Ocak 1071) olmuştur. Sultan, Erzincan yöresinde olan Malazgirt'ten Ahlat ve Azerbaycan'a döndü. (Bunu fırsat bilen Ermânus), vergi göndermeyi savsaklamıştı. Bunu sultana bildirdiklerinde beylere Bizans ülkelerinin içlerine doğru yürümelerini, orada fethedecekleri yerlerin kendilerine, oğul ve torunlarına ait olacağını ve onlardan başka hiç kimsenin buralara dahl ve tasarruf edemeyeceğini bildirdi. Bunun üzerine Emir Saltuk, Erzurum bölge ve yöresini tamamiyle ele geçirdi. Emir Artuk, Mardin, Âmid, Mencigird, Malatya, Harput ve bugün hâlâ ellerinde bulunan diğer yerleri fethetti. Danişmend, Kayseri, Zamantı, Sivas, Develi, Tokat, Niksar ve Amasya'yı zapt etti. Çavuldur, Maraş ve Sarız'ı; Emir Mengücük Gazi, Erzincan, Kemah, Köğonya ve diğer bazı yerleri fethetti. Onlar buralarda sağlamca yerleştiler ve kuvvetli bir şekilde hâkim oldular. Her yıl güzel bir yazıda yaylayıp mutlu zamanlar geçirdiler. Zamanla aralarında anlaşmazlık çıktı. Gurur ve büyüklük duyguları aralarının açılmasına sebep oldu. Bu yüzden Sultan Melikşah (1072-1092) vezir Nizamülmülk'ün tasvibiyle beyler arasındaki anlaşmazlığı ortadan kaldırmak için (Kutalmış oğlu) Süleyman'ı hükümdar olarak Anadolu'ya gönderdi."

Hafız Ebru'nun Farsça *Zübdetü't-Tevarih* adlı eserinde ise *"Sultan, Emir Saltuk'a Erzurum ve havalisini; Emir Artuk Beye Mardin, Diyarbekir, Malatya, Harput dolaylarını; Emir Danişmend'e Kayseri, Sivas, Tokat, Niksar ve Amasya'yı; Emir Çavuldur'a Maraş ve Sarız'ı; Emir Mengücek'e Erzincan, Kemah, Köğonya ve dolaylarını ıkta ettiği"* yazılıdır. Aksaraylı Kerimüddin Mahmud da *Müsameretü'l-Ahbar* adlı Farsça Selçuklu Devletleri tarihinde, Malazgirt Savaşına katılan ümeranın adlarından söz etmezken, sultanın zaferden sonra Rum Diyarı (Anadolu) fethine oğullarını göndererek İran'a döndüğünü; *"O sıralarda Melik Da-*

nişmend'in de Niksar, Tokat, Sivas, Elbustan çevrelerini tuttuğunu" yazmaktadır.[22]

Reşidüddin'in aktardığı bilgilerden, emirlerin ve beylerin yıllar boyu gerçekleştirdikleri akınların birer yıpratma, yıldırma taktiği olduğu; Anadolu akınlarını yapanların, bu yeni yurda göçen soydaşlarını örgütlemeden döndüklerini; fakat Malazgirt Savaşı'ndan sonra, Sultan tarafından adı geçen emir ve beylere *"Artık Haça tapanlar öldürülecek ve ülkeleri alınacaktır. Bundan böyle aslan yavruları olunuz. Yeryüzünde gece gündüz kartallar gibi uçunuz!"* yollu buyruklarla yurt edinip devlet kurmalarına izin verdiği; bunun üzerine, asıl kalıcı fetihlerin başladığı kabul edilir. Buna dayanarak da Danişmendli, Artuklu, Saltuklu, Mengücekli beyliklerinin doğuşu için 1072-1074 yılları verilmektedir. Ebu Hamid Muhammed bin İbrahim'in, Selçuklu tarihinde, Mengücek Gazi'nin ve Saltuk, Artuk, Danişmend, Çavlı, Çavuldur... adlı diğer ümeranın, Malazgirt Savaşına katıldıklarını yazmasına karşın, *"bunların katılıp katılmadıklarını kesin söylemenin mümkün olmadığını"* ileri süren tarihçilerden Osman Turan, *"Muahhar kaynaklar Malazgirt Savaşı'ndan sonra Anadolu'da fetihler yapan ve devlet kuran Kutalmışoğlu Süleyman, Artuk, Ahmed Danişmend, Mengücik, Saltuk, Çavlı, Porsuk'un, savaşta da bulunduklarına dair rivayetleri teyit etmek zordur."* diyor. Aynı görüşteki M. Halil Yınanç, adları geçen bey ve emirlerin Anadolu'daki fetihleri konusunda ise şunları yazmaktadır: *"Vesikalarda mevcut olmamakla beraber 1074 senesinden itibaren Yeşilırmak ve Kelkit havzasının fütuhatının başladığı tahmin edilebilir. Daha şarkta bulunan Kolonya (Şebinkarahisar) ile Erzincan havalisinin ve Divrik mıntıkasının Emir Mengücek tarafından, bu tarihten itibaren açılmaya başladığı anlaşılıyor."* görüşündedir.

M. Altay Köymen, gelişmelere daha farklı bir açıdan bakarak Anadolu'nun fethine, Kutalmışoğulları'nın emrinde de olsa, Artuk, Tutak, Afşin, Dilmaçoğlu, Taranoğlu, Davdaoğlu gibi beylerin görevlendirilmesinin, Büyük Selçuklu Sultanlığının Anadolu Selçuklu Devleti ile kendi sınırları arasına, kuzeydoğu Anadolu'dan batıya doğru Saltukoğulları, Mengücekoğulları ve nihayet Danişmend

[22] Reşidüddin, *Câmiü't-Tevarih* (V/5 s. 31-41); Hafız Ebru, *Mecmua'/Zübdetü't-Tevarih*, vrk. 577 ab-578a; Aksaraylı, *Selçukî Devletleri Tarihi*, s. 111-113; F. Sümer-A. Sevim, *İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, s. 60-64.

mendoğulları gibi ikinci kategoriden vasal beylikler kurdurarak Kutalmışoğulları'ndan gelecek tehlikelere karşı bir tampon alan oluşturduğunu ileri sürmektedir. İbn Bibi'nin *Selçukname*'sini Almancaya çeviren W. H. Duda, önsözünde şöyle diyor: *"İbn Bibi, eserinin başında, Sultan Süleyman bin Kutulmuş bin İsrail'in eylemlerini anlatarak büyük emirler hakkında bilgiler veriyor. Emir Mengücek, Emir Artuk, Emir Danişmend gibi emirlerin o zamanlar henüz tanınmamalarından ve tarih olayları içindeki fonksiyonları tam belli olmadığından, bu dönem yazarlarının olayların içinde bulunmadıkları anlaşılıyor ki bunların anlattıklarına da pek güvenmemek gerekir."* Yine, İbn Bibi'nin eserinin "Muhtasar" adıyla bilinen Farsça özetini kaleme alan –adını bilmediğimiz– müellif ise önsözünde: *"İbni Bibi'nin mukaddemesinde söylediği gibi, İsrail oğlu Kutulmuş'un oğlu Süleyman'ın saltanatı ile onun Emir Mengücek, Emir Artuk, Emir Danişmend gibi büyük emirlerinin ahvali tahkik edilmemiştir. O devrin tarihi eserleri tam bir müşkilat içindedir. Nakil ve hikâye edenlerin zaman itibariyle sözlerinin doğruluğundaki ihtilaf sebebiyle esere, Büyük Sultan Alaüddin Keykubad'ın babası Sultan Gıyasüddin Keyhusrev'in zamanından başlanmıştır."* diyor.[23]

Bu açıklamalardan çıkartılabilen sonuç; Mengücek Gazi'nin, Anadolu'nun muhtelif bölgelerinde ilk Türk beyliklerinin kurucuları olan öteki emir ve beylerin, Malazgirt Savaşı'na katılıp katılmadıkları, kendilerine ıkta edilen yörelerdeki yarı bağımsız egemenliklerinin de savaştan ne kadar sonra başladığı sorularına kaynaklarda kesin yanıtlar bulunmamaktadır. Bu bakımdan, 1071 Malazgirt zaferinin, Mengücekler'in ve diğer beyliklerin doğuşuyla ilgisi, salt bu devletlerin ortaya çıkış nedenini ve yaklaşık kuruluş zamanlarını belirlemekten ibarettir.

---

[23] *Urfalı Mateos Vekayinamesi*, s. 170; *Abu'l Farac Tarihi* s. 223; O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 126-127; M. H. Yınanç, *Anadolu'nun Fethi*, s. 73, 86-87; M. Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 103, A. Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 11 vd; W. H. Duda, *Geschichte des İbni Bibi*, s. 16; *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi* (İbni Bibi'nin Farsça *Muhtasar Selçuknâme*'sinden), s. 21.

Birinci Bölüm

EMİR MENGÜCEK GAZİ VE MENGÜCEKOĞULLARI'NIN KURULUŞU

"İşe, Sultanü'l-muazzam (Büyük Sultan) Alaeddin Keykubad'ın babası Sultanü'l-muazzam şehid Gıyaseddin Keyhüsrev'in (1205-1211) zamanından başladım. Çünkü Sultan Süleyman bin Kutalmış bin İsrail'in yönetimi nasıl ele aldığı konusunda, Emir Mengücek, Emir Artuk ve Emir Danişmend gibi büyük emirler hakkında kesin bilgim yoktu. Onlar hakkında yazılmış olan tarih kitaplarının anlaşılması çok zor olduğu için bunlardan faydalanma imkânı bulamadım. Üstelik eski zamanlardan gelen sözlü rivayetler ise çelişkili ve tutarsızdı." (İbn Bibi)[1]

Selçukname yazarı İbn Bibi'nin, yukarıdaki cümlelerinden ne anlıyoruz? Herhalde o, eserinin başına, Anadolu Selçuklu Devletinden önceki Türk devletlerinin, özellikle de eserinde övgüyle andığı Mengücek hükümdarı Behram Şah'tan dolayı Mengücekoğullarının tarihini koyacakmış. Fakat bu devletlerin tarihlerini karmaşık, ulaştığı bilgileri de güvenilmez bulduğu için bundan vazgeçmiş.

İbn Bibi'nin sözünü ettiği *"anlaşılması çok zor"* kaynaklar ne oldu?... Bunlar acaba, Danişmend Gazi'nin menkıbelerini içeren *Mirkadü'l-cihad* benzeri gazavat kitapları mı idi? Bilinmiyor. Bundan dolayı, Mengücekler'in de Danişmendler'in de tarihlerine çoğunca: "*Malazgirt Meydan Muharebesine katılan Mengücek, Danişmend gibi komutanlar, Alp Arslan tarafından Anadolu'nun fethiyle görevlendirildiler. Bunlar, fethettikleri bölgelerde kendi adlarıyla anılan beylikleri kurdular. Bunlar, Büyük Selçuklu sultanının vasalı idiler*" vb cümlelerle başlanır. Bu hanedan-

[1] İbni Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'iye* (çev. M. Öztürk) I, s. 29.

ların, Anadolu Selçuklularına tâbi olduğu ise sikke ve kitabelerle kanıtlanabilmektedir.

Arap harfleriyle yazılışı "Mengücek", "Mengücük", "Mengücik" okunabilen, fakat yaygın olarak Mengücek imlasıyla yerleşen adın kökü ve eki (Mengü + cik)[2] bu kurucunun Türk/Oğuz kökenli olduğunun ilk kanıtıdır. Soyundan gelenlerin kimi lakapları, Mengücek Hanedanına Selçuklu sultanlarının gösterdiği saygı, iki hanedanın akrabalık bağları da onun bir Oğuz soylusu olduğunu düşündürüyor. Taşıdığı sıfat ve unvanlara gelince: Hafız Ebru onu "Emir Mengücek Gazi memâlik-i Erzincan ve Kemah;" Müneccimbaşı, "el-Emir Mengücek Gazi" diyerek anıyorlar. Torunlarından Şahin Şah'ın Divriği'deki türbesinin kitabesinde okunan *"el-merhum e's-*

---

[2] Mengücek Gazi'yi bu özgün adıyla tanıtan çağdaşı bir kaynak yoktur. Kimi ses benzerlikleri nedeniyle Arap, Ermeni, Süryani, Gürcü kroniklerindeki "Kicacici, Bujgub, Mecmec, Mencik"in, "Mengücek" sözcüğünün bu dillere aktarılmasındaki güçlükten doğmuş yanıltıcı imlalar olduğu sanılıyor. Buna karşılık, kimi kaynaklardaki "Mangugoğlı, Mengücik, Mengüç, Mengüş..." yazılışlarınınsa Mengücek'i ifade ettiğinde bir duraksama yoktur. Örneğin *Cami'ü'd-Düvel*'de (vrk. 393) hem Mengücek, hem Mengüc(iyye); Hafız Ebru'nun *Zübdetü't-Tevarih*'inde (577 a-b, 578 a) Mengücek; *İA*'da (77. Cüz, s. 713) Müngücük ve Mengücük yazılışları vardır. İbnü'l-Adîm'in, *Bugyetü't-Taleb*'inde (II, s. 87) Mencik geçiyor. Kitabelerse adın doğrusunun Mengücek olduğunu kanıtlıyor. "Mengü" Orta Asya Türk dilinde "sonsuz, ölümsüz" anlamındadır. (Divanü Lügati't-Türk, I, s. 44; III, 65, 378) Uygurlar'da besmele karşılığı bir deyim olan "Mengü Tangü Gücindür"de (Ölümsüz Tanrı'nın gücüyle) sözcüğün "ölümsüz" anlamı açık olduğu gibi, Mengüberti (=Tanrı-verdi), Mengili (=Tanrılı/Rabbani), Mengübers, Mengü Timur vb Türevler de sözcüğün kullanılışındaki yaygınlığı gösterir. Bir Moğol kaanının unvanları arasında da "Mönge Tangri-yin küçündür" vardır (A. Caferoğlu, "Tukyu ve Uygurlar'da Han Unvanları" *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I*, s. 116). H. Hüsameddin Bey "Mengücek, Tanrıcık; yani küçük Tanrı demektir. Böyle ad, Oğuz töresinde İslamdan sonra yoktur" diyerek Mengücek Gazi'nin bu adla İslamiyeti kabul ettiğini ileri sürmektedir (*Amasya Tarihi*, C. II., s. 101). Batılı araştırmacılardan E. de Zambaur, kelimeyi Mengüc(ek) biçiminde yazarak kökünün Mengüc olabileceği üzerinde durduktan sonra "fakat resmi şekli Mengüc değil Mengücek/Mangûdjak'tır" demektedir (*Manuel de Généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'İslâm*, s. 145 ve not 1). Mengücek ve Mengücekoğulları üzerinde ilk araştırmaları yapan M. Th. Houtsma, adı "Mengücek" kabul etmiştir. "*Dynastie des Benu Mengucek*", 1904, s. 277 vd; a.y. "Mengücek (Mangudjak)" *Encyclopédie de l'Islam*, III., 1936, s. 525). Mengücekler'i, Danişmendliler'in bir kolu kabul eden ve bunu sikkelerinin benzerliğine dayandıran N. Asım: "Tarihlerde yarım sayfa bile sürmeyen hallerini şuraya kaydediyoruz" diyerek kısa ve eksik bilgiler verir. (bkz. *Türk Tarihi* I, s. 406)

saîd el-gazî el-emir Mengücek"e koşut olarak Kemah Melik Gazi Türbesi'nde de "Mengücek Gazi" okunuyor.[3]

Bu ad-san sıralamalarında dikkati çeken bir eksiklik, Mengücek'in baba adına yer verilmemesidir. Bu, diğer kurucu beylerde de böyledir. Başka bir sorun, Mengücek Gazi için de Danişmend Gazi gibi, 1071 Malazgirt Savaşı öncesinden 1110'lara uzanan ve yarı yüzyıllık bir sürece yayılan fetihlerden, savaşlardan söz edilmesidir. Örneğin Urfalı Mateos *Vekayinamesi*'nde, Tuğrul Bey'in 1062/63 tarihinde Anadolu'ya, Sâlâr-ı Horasan ile Mecmec (Mengücek?) ve Isulu (?) adlı emirleri göndererek Doğu ve Güneydoğuyu yağmalattığı; Sempat *Vekayiname*'sinde ise bu emirlerin Kemah ve Argın yörelerini vurdukları yazılıdır.[4]

1063 tarihi ile tahmini ölüm tarihi 1118 arasındaki 55 yılı, Mengücek'in yaşamına sığdırmak, o dönemin hayat, askerlik ve yöneticilik koşulları açısından gerçekçi görünmüyor. Kemah'taki türbede vitrine alınmış mumya –gerçekten onunsa– kır saçları kırklı yaşlarda öldüğünü düşündürüyor. Olasılıkla bu gazi kurucuların yaşamları, önceki ve sonraki kimi olaylarla zenginleştirilerek daha destansı kimliklere dönüştürülmüştür. *Danişmendnâme* buna bir örnektir. Mengücek Gazi için nazmedilmiş benzeri bir başka metin acaba var mıydı?

Selçuklu çağı tarihi ve metinleri konusunda bilginliği tartışmasız merhum M. Halil Yınanç, en eski kaynaklardan Ebu Hamid'in *Selçukname*'sine ve daha sonraki kaynaklara dayanarak Emir Mengücek'in, Malazgirt Savaşında ikinci düzeydeki komutanlar arasında yer aldığını yazar. Mengücek Gazi'nin Anadolu'ya göçen Oğuz boylarına öncülük ettiğine; Kayı, Bayat, Karaevli, Akevli boylarından oymakları kendi egemenlik bölgesine yerleştirdiğine ilişkin bilgilerse tahminlere dayanmaktadır.[5]

---

3 Hafız Ebru, *Zübdetü't-Tevarih*, vrk. 577a-b; Müneccimbaşı, *Câmiü'd-Düvel*, (Es'ad Ef. Ktp. No. 2013) vrk. 393 b (kitabe bilgileri ilerki sayfalarda verilecektir).

Urfalı Mateos Vekayinamesi, s. 162; Sempat, *Vekayiname* I., s. 646.

M. H. Yınanç, *Anadolunun Fethi*, s. 73 (Yınanç, Farsça tarih kaynaklarından edindiği bilgilere dayanarak, Mengücek'in adını veren *Müsameretü'l-Ahbâr* yazarı Aksaraylı Kerimeddin Mahmud'un, *Zübdetü't-Tevarih* yazarı Hafız Ebru'nun ve *Câmiü'd-Düvel* yazarı Müneccimbaşı'nın, bu konudaki yegâne kaynaklarının, Ebu Hamid'in kaybolmuş bulunan *Selçukname*'si olduğunu açıklamaktadır). İ. Melikoff da *La Geste de Melik Danişmend*'de (I, s. 72) Men-

Mengücek Gazi'nin Yukarı Fırat havzasını fethi ve bu toprakların kendisine ıkta edilmesi ise, kaynak bilgileriyle değil; soy atası olarak adını verdiği "Âl-i Mengücek"in (Mengücekoğulları) bu bölgede, yaklaşık iki yüzyıl süren hanedan egemenliğiyle kanıtlanmaktadır. Mengücek Gazi'nin ataları, soyu sopu konusunda farklı görüşler de saptanıyor. Bir Türkmen prensi (tekin, alp) olduğu kitabe bilgileriyle açıklanıyor. Onu, Sultan Alp Arslan'ın emirlerinden gösteren Osmanlı kaynaklarından *Cihannümâ'da (Matbu vk 428) "Sene beşyüz doksan sekizde fürû'-ı Selçukiyye'den Devlet-i Mengüciyye Erzincanda ve Kemahda zuhur eyledi. Dahi bunlardan, Sultan Alb Arslan Mengüc Gâziye bu Vilâyeti vermiştir. Ba'dehu Fahreddin Behramşâh bin Dâvud bin Mengüciyye ba'dehu oğlu Melik Dâvud (II) yerine geçti. Velhâsıl sonra yediyüz yirmi sekizde Devlet-i beni Cobân zuhûr eyledi."* ***Bu kısa bilgiye aynı sayfadaki değişik kalemle haşiyade****: "Fürû'-ı Selçukîyyeden sene 598 de Zuhûr-ı Devlet-i Mengüciyye der bilâd-ı Arz-ı Rûm ve Kemah ve Erzincanda yediyüz yirmi sekize kadar hükümetleri câridir. Bu hesap üzerine yüz otuz sene miktarı sikke ve hutbe yine Selcukiyye nâmına olup lâkin hükümette istiklâl-i tâm sahibidirler ve Gürciyye(ye) çok gazâları vardır."* okunmaktadır. Yine o dönem kaynaklarından Münecimbaşı'nın Arapça tarihi *Cami'ü'd-Düvel*'de, Mengücek Gazi'nin ölünceye kadar Gürcülerle ve Rumlarla (Bizans) savaştığı; bazan Danişmend Gazi ile ittifak ettiği yazılıdır: *"Mengüciyye'nin Anlatımı: Erzincan, Kemah, Köğonya ve buralara bağlı yerlerin hâkimleri idiler. Bunlardan beş kişi biliniyor. Hükümet merkezleri Erzincan'dı. Ortaya çıkışları H. 464 (M.1071) kapanışları 625 (M.1228)'tir. Hükümet müddetleri yaklaşık 161 yıldır. Bu hanedanın birincisi olan Emir Mengücek el-Gâzî'ye, 464 yılında Sultan Alp Arslan, Erzincan, Kemah ve Köğonya ile Erminya'nın (Ermenistan) diğer yerlerini verdi. Mengücek, yiğitti, cömertti, kudretliydi, akıllıydı, işinin eriydi. Savaşlarda isabetli görüşler sahibiydi. Bazan kendi askerleriyle bazan da Danişmendliler-*

gücek Gazi'yi savaşta görev alan komutanlar arasında göstermektedir. Ayrıca bkz. O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 195 vd.; *Türk Ansiklopedisi*, "Divriği", C. 13. s. 366.

le ortak ordu kurarak Gürcü, Abaza ve Rum dinsizlerine karşı mücadele ve gazalarını ölünceye kadar sürdürmüştü. Daha sonra çocukları arka arkaya yerine geçti. Fakat bunların isimleri de faaliyetleri de unutulmuştu."[6]

Arap tarihçilerinden İbnü'l-Adîm 1085 yılında Antakya'ya yürüyen Süleymanşah'ın yanında İbn Mencik'in (Mengücek'in oğlu) de süvarileriyle bulunduğunu yazmaktadır. Bu durumda, Mengücek Gazi'nin 1085 seferine katılmadığı, dolayısıyla o sırada artık hayatta olmadığı veya bu sefere bir oğlunu (İshak?) gönderdiği anlaşılıyor. M. H. Yınanç, 11. yy Selçuklu ümerasından Porsuk, Anuştekin, Aksungur, Kumaç, Tuğtekin gibi hanedan kurucusu emirlerle Savtekin, Ayaz, Bozan, Gevherâyin, Çökürmüş, Altuntak gibi başbuğların köle asıllı olduğunu; buna karşılık Artuk gibi Türkmen beyliğinden gelenlerin ender görüldüğünü belirttikten sonra bunu, İranlı vezir Nizamülmülk'ün Türkmen beylerine düşmanlığına dayandırmaktadır. Ancak memlûk (köle) kökenli emirlerin de çoğunca Türk soylu olduklarını vurgular.[7]

Diğer yandan, Mengücek Gazi'nin torunlarından Şahin Şah'ın Divriği'deki türbesinin kitabesinde sıralanan "Alp kutluğ Uluğ hümayun çeboğa (yabgu?) Tuğrul Tekin" asalet unvan ve lakapları, Şahin Şah'ın torunu Ahmed Şah'ın yaptırdığı ulucamideki kuş figürlü kabartma armalar, Mengücekoğulları'nın Asya'ya dayanan soyluluğunun kanıtlarıdır. Şayet bu kuş figürleri "doğan" ise bu ungunun Kayı, Bayat, Karaevli ve Akevli boylarını temsil ettiği, şu halde Mengücek ailesinin ve onlarla birlikte Erzincan Kemah Divriği bölgesine yerleşen Oğuzların bu boylara mensup oldukları tahmininde bulunulmuştur.[8] Divriği Şahin Şah (Sitte

---

[6] Katib Celebî, Kitab-ı Cihannüma, Müteferrika, H. 1145 Tıpkı Basım, 2008 vrk 428; Müneccimbaşı, *Cami'ü'd-Düvel*, vrk. 393/b (Yazma *Cami'ü'd-Düvel*'in "Mengüciyye" bölümünün transkripsiyon basımını, Max van Berchem, *Corpus*, III, s. 101-103'te notlayarak yapmıştır).
M. V. Berchem, *Corpus*, III, I. Fasikül, s. 55: "Bir Türkmen beyi olan Mengücek..."; J. S. Thomine, "Diwrigi" *Encyc.de l'İslam* (1965) II, s. 349; A. Gabriel, *Monuments Turcs d'Anatolie*, II, s. 169: "Doğu Anadolu, Türkmen prensleri arasında bölünmüştü. Yukarı Fırat bölgesi Emir Mengücek'e verildi"; Müneccimbaşı, *Câmiü'd-Düvel*, vrk 393/b; İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb*... II, s. 87; Huart, "Diwrigi" *Encyc. de l'İslam* (1913), s. 1007): M. H. Yınanç, *Anadolu'nun Fethi*, s. 99.
A. Gabriel, *Monuments Turcs*, II, s. 183, not 1; F. Sümer, "Mengücekler", *İA*, 77.

Melik) Türbesindeki başbağı kitabesinde okunan *"Şahin Şah bin Süleyman bin İshak bin Emir Mengücek"* künyesi ise Mengücekoğulları'nın Kelkit-Karasu havzalarındaki Erzincan, Köğonya (Şebinkarahisar), Kemah ve Divriği kentlerinde saptanan kitabeli eserler arasında, Mengücek Gazi ile dördüncü kuşak torununun soy bağını gösteren tek belge hükmündedir.

Mengücekoğulları Devletinin kurucusunun bizzat Mengücek Gazi mi veya oğlu İshak mı olduğu konusunda da kaynaklarda bir açıklık yoktur. Deniyor ki: Mengücek Gazi söz konusu havzada fetihlere 1071 zaferinden sonra başlamış. Selçuklu sultanından (Melikşah) "emaret menşuru" (beylik fermanı) birkaç yıl sonra gelmiş ve bu beylik 1075'e doğru kurulmuş. Veya Anadolu'da birinci evre fetihler Yeşilırmak-Kelkit havzalarında Emir Artuk'un; daha doğudaki Kolonya (Köğonya/Şebinkarahisar) ile Erzincan ve Divriği yörelerinde Emir Mengücek'in; Erzurum ve Çoruh bölgesinde ise Emir Ebü'l-Kasım'ın yönetiminde gerçekleşmiş ya da Mengücek Gazi daha geç bir tarihte, 12. yy'ın başında bölgeye yerleşmiş. Bunlar birer varsayımdır.[9]

11. yy'ın son evresindeki Anadolu olayları içinde, Mengücek Gazi'nin de yer aldığını tahmin ettiren ve 1. Haçlı Seferi'yle ilgili olan tek haberi, Aksaraylı veriyor. Haçlı ordularını izleyerek güneye inen I. Kılıç Arslan'ın yardım istemesi üzerine Danişmendli Melik Gazi'nin başlattığı destek kampanyasına, –adı anılmadan– Divriği melikinin de çağırıldığı *Müsameretü'l-Ahbâr*'da *"Alp Arslan'ın günlerinde Anadolu'da hüküm süren Selçuk sultanları"* başlığı altında şöyle anlatılmaktadır:

"Diyarbekir, Urfa, Birecik, taraflarında ve Fırat kıyılarında yaylak ve kışlak yapmakta olan Süleyman Şah oğlu Kılıç Arslan (1092-1107) zamanında Rum kayseri Ermiyanus yüz yirmi bin kişilik tam techizatlı ve kuvvetli bir ordu ile İslam sınırlarına yürüdü. İlk önce Niksar, Sivas, Tokat, Erzincan ile o çevredeki diyarların padişahı olan Melik Danişmend'in memleketine saldırdı. Bu sıralarda Melik Danişmend, Mardin, Miyyafarikîn (Sil-

cüz, s. 713.

M. H. Yınanç, *Anadolu'nun Fethi*, s. 86; İ. Melikoff, *La Geste de Melik Danişmend*, I, s. 72.

van), *Âmid* (Diyarbakır), *Hartebert* (Harput), *Erzincan, Devriki meliklerine elçiler göndererek onlara büyük bir düşman ordusunun Müslüman topraklarına yürümekte olduğunu, eğer bu kâfirlere elbirliğiyle karşı durulmazsa kopacak fitnenin önüne geçilemeyeceğini, bu yangının bütün Müslümanlara zor vereceğini, her tarafı yakıp kül edeceğini bildirdi. Danişmend, bu arada Kılıç Arslan'a da bir adam göndererek eğer bu vaziyet karşısında imdat yollanacak olursa Tanrının da yardımıyla kâfirlere galebe çalınacağını, alınacak ganimetlerin beşte bir payından başka kendisine bol haraçlar temin edeceğini, kızını kendisine vermek suretiyle arada bir akrabalık kuracağını ve Elbistan'ı da cihaz olarak terk edeceğini vâdetmişti. Kılıç Arslan, o çevredeki başka melik ve emirlerle birlikte din gayreti ve İslamların korunması düşüncesiyle bu sözleşmeye girerek kâfirlere karşı cenge yollandı. Kırk bine yakın bir ordu topladı. İki taraf Sivas yakınlarında karşılaştı. Tanrı Müslümanlara zafer verdi. Romanos uzun savaş ve çarpışmalar sonunda bozguna uğradı. Kâfir sürülerinden pek azı kurtulabildi. Üst tarafı kılıçtan geçirildi...."*[10]

Bir dizi karıştırmalar içeren bu alıntıda *"Melik-i Erzincan ve Devriki"*den de zımnen söz ediliyor ki; bundan, 1097'de Haçlı ordusuna karşı I. Kılıç Arslan'la Danişmendoğlu Melik Gazi arasındaki bağlaşıklığa Mengücek Gazi'nin ve başka Türkmen beylerinin destek verdiği; kendisinin veya oğlu İshak'ın Dorylaion (Eskişehir) Savaşına katıldığı sonucuna varılmaktadır.

Kemah yakınlarındaki Sultan Melik türbelerinden, Mengücek Gazi'ye atfedilen tek kubbeli kümbetin iç sıvası üzerine is mürekkebiyle yazılmış Farsça 7 dizede Mengücek Gazi, fethettiği yerlerle anılmaktadır:

---

[10] Aksaraylı, *Müsameretü'l-Ahbar*, s. 123-124; Ancak bu alıntıda bir dizi yanlışlık dikkati çekiyor: 1. Haçlı Seferiyle Malazgirt Savaşı; Haçlı komutanı Godefroi de Bouillion ile Ermiyanus (Romanos Diogenes) karıştırılmış; Dorylaion'daki (Eskişehir) 1097 savaşının yeri de Sivas dolayları gösterilmiş! Yazarın, kendi zamanından önceki olayları ve kişileri tanımlamadaki bu yanılgıları, bölümün başına koyduğumuz, kaynakların karmaşıklığından dolayı 1200'lü yıllardan öncesini yazmadığına ilişkin İbni Bibi'nin açıklamasına hak vermek gerekiyor.

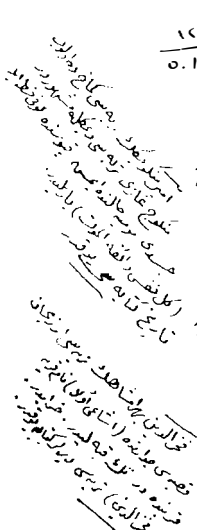

Anadolu'daki ilk Türk Beyliklerinden olan Âl-i Mengücek'i, (Mengücekoğulları) tanıtan Osmanlı kaynağı, Müneccimbaşı'nın (ö. 1702) Câm'i'üd-Düvel'idir. (Yukarıda, eserin yazma nüshasının 2. cildinden kopya edilmiş yazma risaledeki "Âl-i Mengücek" başlıklı bölümün ilk sayfası.)

"Âlim, âdil, cihangir ve cihan-penah, Erzurum, Erzincan, Kemah ile Diyarbekir illerini ve kalelerini alan, dinsizlerin ciğerlerini dağlayan, padişahın (büyük sultanın) *keskin kılıcı, yırtıcı arslanı, güzel yaratılışlı Mengücek Gazi. Tanrı ruhunu dinlendirsin, mezarını nurlandırsın, günahlarını bağışlasın ve Naim cennetinde konuklasın!"*

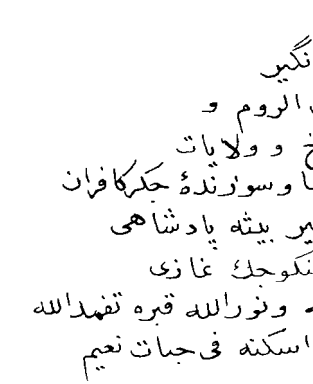
العالم العادل
جهان پناه جهانگير
ستاننده ارزن الروم و
ارزنجان وكماخ و ولايات
ديار بكر و قلاعها وسوزنده جكر كافران
شمشير زن وشير بيشه پادشاهى
وتكرندهٔ الهى منكوجك غازى
روح الله روحه ونورالله قبره تغمدالله
بغفران العظيم واسكنه فى جنات نعيم

Kemah Sultan Melik Türbesinde sıva üstüne mürekkeple yazılmış kitabe.

Eski metinlerde Divriği, "Diyabriki" biçiminde de geçtiğine göre burada, iki sözcük arasındaki benzerlikten dolayı "Diyabriki" yerine yanlışlıkla "Diyarbekir" yazılmış olabilir. Ya da Mengücek Gazi'nin Diyarbekir bölgesinden de –Çemişkezek ve Palu gibi– kimi yerleri aldığından söz edilmektedir. Bundan, Mengücek Gazi'nin Fırat'ın batısına geçmediği, dolayısıyla Divriği'yi fethetmediği sonucu da çıkabilir. Aynı karakterde fakat Arapça yazılmış diğer 7 dizelik kitabede ise Mengücek Gazi'nin torunlarından *"Âlim ve âdil Melik Behram Şah oğlu Selçukşah"* anılmaktadır[11]

Yapılışından birkaç yüzyıl sonraya ait bu yazılardaki Mengücek'in ve torununun unvanlarıyla, türbenin "Sultan Melik", "Melik Gazi" adları arasında bağlantı kurulmak istendiğinde: Mengücek'in "gazî", Selçukşah'ın "melik" olarak anıldıkları görülüyor ki; daha yaygın olan "Sultan Melik Türbesi" adı sanki Selçukşah'ı, "Melik Gazi" ise her ikisini işaret ediyor gibidir. Birinci kitabede Mengücek Gazi, Selçuklu sultanlarının bir emiri (komutanı)

[11] Ali Kemalî [Aksüt], *Erzincan*, s. 241. Selçukşah'la ilgili yazının açıklaması, Behram Şah bahsindedir.

olarak övülüyor; buna karşılık, soyundan gelen beylerin "şah" ve "melik" unvanlarının, onun için kullanılmadığı dikkati çekiyor. Dolayısıyla Mengücek'in bağımsız veya yarı bağımsız beylik etmediği sonucu çıkartılabilir. Bunu doğrulayan daha güvenilir bir kitabe, Divriği meliklerinden Şahin Şah'ın türbesinde olup burada da soy atası Mengücek'in, beyliğini ima eden bir unvanına yer verilmeksizin, *"el-merhum, es-saîd, eş-şehid, el-gazî"* (rahmetli kutlu gazi ve şehit) olarak anıldığı dikkati çekmektedir. Buna karşılık "âlim-âdil" sanlarının, hem Mengücek, hem yüzyıl sonraki 5. kuşaktan torunu Selçukşah için yinelenmiş olması ilginçtir.[12]

1118'den daha önce öldüğü tahmin edilen Mengücek Gazi için Ali Kemalî [Aksüt], *"Mengücek Türk ismi ile tanıdığımız şahsın Tevratî olmasından hiç şüphe etmem"* dedikten sonra, Behram Şah oğlu Selçukşah adına düzenlenmiş Hicrî 587 (1189) tarihli bir vakfiyeden söz ederek bu Arapça metinde, adı geçen Selçukşah'ın atası Mengücek'le ilgili bölümde kendi ağzından yaşam öyküsünün şöyle verildiği açıklanmaktadır: *"Ben emr-i Hak ile sultan-ı âmil oldum. Lâyik bilâdı tuttum ve Erzurum, Erzincan, Kemah ve Diyarbekir* (*Diyabriki: Divriği*) *vilayetiyle kalelerini fetheyledim ve kâfirlerin ciğerlerini yaktım ve kılıç vuran padişah ki*

---

[12] *Melik:* Abbasi halifelerinin ve Selçuklu sultanlarının 11. yy'dan itibaren Müslüman komutan ve hükümdarlara verdikleri unvanlardandı. Bu unvan, babadan oğula geçer, melik sanını taşıyanlar yarı bağımsız hükümdar sayılırdı. Feodal temellere dayanan ve aynı çağdaki Avrupa feodalitesine benzeyen Türk egemenlik orununda; büyük sultan imparatora, prens valiler krallara, melikler düklere eşit konumdaydılar. Melik unvanının halifelerce, Anadolu'yu açan Türk beylerine verilmesiyle bu yarımadadaki egemenliğin bölüşümünün amaçlandığı belirtilmiştir. (M. H. Yınanç, *Anadolu'nun Fethi* s. 132). Yarı bağımsız melikler, hutbelerde halifenin, büyük sultanın ve Anadolu sultanının adlarından sonra anılırlardı. Savaşlarda sultanın ordusuna katılırlar; her yıl "bac" denilen belli bir vergi gönderirlerdi. Savaşlarda Anadolu sultanının buyruğuna girmek koşulu ile Büyük Saltanat Divanı'ndan Anadolu'ya atanan ve daha sonra güçlenerek bağımsızlık kazanan ilk emir/melikler, Mengücek, Saltuk ve Danişmend'dir deniliyor (Yınanç, *a.g.e.* s. 2).
"el-âlim el-âdil" sıfatı için M.V. Berchem: "Çoğunca 'melik' unvanına eklenen 'el-âlim, el-âdil'i, başlı başına bir takım olarak düşünmemek; ayrıca kişiyi de gerçekten bilgin ve adalet dağıtıcı sanmamak gerekir." diyor. (*C.I.A.* III, s. 77, not 6, s. 90, not 1) "el-merhum, es-saîd, eş-şehid, el-gazî" nitelemeleri konusunda ise Halil Edhem [Eldem], *Kayseriye Şehri*'nde şu bilgiyi veriyor: "Buradaki 'şehid' sözcüğü, salt savaşta ölenler için kullanılmıyordu. 'Merhum'un yakın anlamlısı fakat daha yüksek bir aşaması demekti. Mısır'da 'eş-şehîd" yalnız sultanlar için kullanılırdı." (*Kayseriye Şehri*, s. 68).

Mengücek Gazidir. Cenab-ı Hak ruhunu şad ve kabrini pürnûr eylesin...."

Görüldüğü üzere bu cümlelerde gerçeklerle bağdaşmayan bir nokta söz konusu değildir. Hatta Mengücekli sınırlarının daha da geniş olduğu ileri sürülebilir. Ancak Ali Kemalî [Aksüt], Mengücekoğulları tarihi bakımından son derece önemli bu vakfiyeyi kendisinin görüp görmediği ve nerede olduğu konusunda bir açıklamada bulunmamaktadır.[13]

Çemişkezek'e bağlı bir köyün Mengücek; Kayseri yakınlarındaki başka bir köyün de Mengicek adını taşıması, hiç değilse etkileşim alanının batısıyla doğusu arasında bir mesafe fikri vermektedir. Divriği tarihini araştıranlardan merhum Kâzım Erçoklu, bir mektubunda, Mengücekler'in batı sınırlarının Sivas'ın Zara ilçesi topraklarına uzandığını, Tekke köyünde yatan Şeyh Merziban'ın (merzibân: sınır bekçisi) Mengücekler'le çağdaş olduğunu; Eski Arapkir'de ise Mengücekler devrinden kalma harap bir ulucamiden söz ettikten sonra: *"Fırat'ın sol tarafında, Keban'a bağlı bir köyde Mengücekler'e ait musanna (sanatlı) bir cami, köyde de*

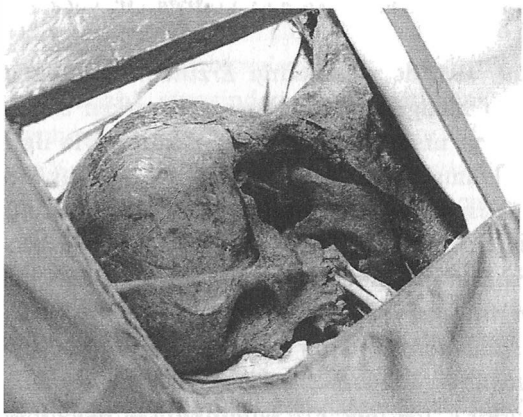

Türbedeki gömütünden çıkartılan Mengücek (Melik Gazi) mumyasının fotoğrafı 1932 de A. K. Aksüt'ün kitabında da yayımlanmıştı. Halen, Kemal'taki müze-türbede basit bir vitrinde görülebiliyor (Faruk Pekin 2012).

[13] A. Kemalî [Aksüt], *Erzincan*, s. 54, not 1. A. Kemalî [Aksüt], kayıp vakfiyenin 15 Ramazan 587 (6 Ekim 1191) tarihli olduğu bildirilmektedir. Gerek bu son paragraf, gerek Kemah Sultan Melik Türbesi duvarındaki yazı ve *Cami'ü'd-Düvel*'deki bilgiler aşağı yukarı aynıdır. Oysa 11. yy sonlarının yoğun olaylarını veren kaynaklarda, bu konuya değinmeler yoktur ve çoklukla Danişmend'den söz edilir. Aksarayî'nin *Müsameretü'l-Ahbar*'ında (s. 27) Birinci Haçlı Seferi'ne, karşı ittifaka Divriği Beyi'nin de katıldığından söz edildiğine göre, bu, kuşkusuz bir Mengücek şahı idi.

Mengücekoğlu lakaplı aileler bulunduğunu" Kebanlı bir zattan dinlediğini yazmıştı.[14]

Mengücek Gazi'nin Türbesi ve Mumyası

Anadolu'nun ilk fatihlerinden olan Mengücek Gazi'nin doğduğu yer ve ataları konusunda bir bilgi olmadığı gibi, ölüm tarihi de tahminlere dayandırılıyor. Nerede öldüğü ve gömüldüğü de meçhuldür. Kemah Kalesi'nin karşısında, Fırat'ın kuzey yakasındaki tepede bulunan biri çift, diğeri tek, sivri kubbeli Sultan Melik/Melek türbelerinden öndeki tek kubbelisi, geleneksel bir benimseyişle ona izafe edilegelmiştir. 17. yy ortalarında Kemah ve Erzincan'ı ziyaret eden Evliya Çelebi'nin, Dârü'l- Felâh diye anılan Kemah Kalesi'ne, Kemah ve Erzincan'daki eski eserlere, buraları fetheden Arap mücahitlerine dair bilgi ve söylencelere yer verdiği halde, Mengücek Gazi'den de Mengücekler'den de söz etmemesinin yegâne açıklaması, bu adların 17. yy'dan önce yerel bellekten silindiği olabilir. Kemah çevresindeki ziyaret yerlerine değinirken: *"Cisr (köprü) başında Melik Gazi Sultan ziyareti vardır."* demekle yetinmiştir. Olasılıkla bu türbeleri, Kemah Köprüsünü geçerken uzaktan görmüştür.

Ali Kemalî [Aksüt], 1932'de yayınladığı *Erzincan* kitabında, Kemah ve çevresindeki Mengücekli yapılarını tanıtırken Sultan Melik (Mengücek) Gazi'ye nispet edilen türbe ve mumyayla ilgili gözlemlerini şöyle açıklamaktadır: *"Sultan Melik Türbesi dikkate şayandır. Cehalet ve istismar düşünceleri bu güzel türbenin önünü, alçak ve kerpiç yığınından ibaret bir hile damıyla kapatmıştır. Bu damın bir tarafından türbenin zeminliğine açtıkları dar ve alçak bir delikten mumyaya giriyorlar. Tabutunun ayak cihetinde sureti mahsusada açtırılmış bir delikten Sultan Melik'in 'mübarek' ayağını göstererek ziyaretçileri bir kudsiyet heyulâsının önünde ağlatıyorlar (...) Mumyanın bugünkü hali nev'anma (bir tür) iskeletten ibarettir."*

Mengücek Gazi'nin soyundan gelen kimi beylerle Behram Şah oğlu Selçukşah'ın da gömüldüğü bu türbelerden tek kubbelisinin yedi basamakla inilen mumyalığında önceleri dört mezar var-

[14] Dahiliye Vekâleti, *Köylerimiz*, İstanbul, 1933, s. 100, 509; Kazım Erçoklu, 28 Kasım 1971 tarihli mektup.

ken, onarımlar sırasından bunlardan biri yok edilmiş. Baştakinin Mengücek Gazi'ye ait olduğu söylenir. Sultan Melik denilen mumya da uzun yıllar burada muhafaza edilmiştir.

Ali Kemalî [Aksüt] Bey, içerideki Farsça "Mengücek Gazi" ve Arapça "Selçukşah" manzumelerinden ayrıca üçü özgün olmak üzere daha 5 kitabe ve yazı okumuştur. a) Tuğla örgülü kapının üstünde Kûfî hatla "*Her canlı ölümü tadacaktır*" anlamındaki ayet (*Kur'an-ı Kerîm*, 3/58); b) kapının sağındaki birinci ve ikinci kenarlarda, dikdörtgen çerçevelerin üstünde, tuğla çerçevelere alınmış ilki Kûfî, ikincisi nesih hatla, biri diğerinin devamı sanılan usta imzası: *"Amel-i Ömer bin İbrahim et-Taberî mi'mâr ibn Sây Şeyhü'l-meşâyih* (?) *Sehîmeddin Sûre"*; c) içeride kubbe göbeğinde İhlâs Suresi, d) arka tarafta kapı kemeri biçimindeki bir taşta, Şah İsmail Safevî zamanıyla ilgili bulunan: *"Allah-Muhammed-Ali, Ta cihân-ı bâşed münevver cihân-bâşî ez-melik Mengücek Gâzi*; e) türbenin altındaki gömüt odasında –Hicrî 753 (M.1353) yılındaki bir ölümle ilgili– *"Teveffet ilâ rahmetullah te'âlâ fi cemaziyelâhir li-sene selâse hamsîn ve seba'mie"* ibaresini okuyabildiğini yazmaktadır.

Yan yana iki türbeden tek kubbeli olanı söz konusu Sultan Melik'e (Mengücek Gazi), çift kubbeli diğeri de torunu Behram Şah'la Mengücek ailesi bireylerine izafe edilirmiş. Her ikisi de uzun bir bakımsızlık evresinden sonra, kötü onarımlarla özgünlüklerini kısmen yitirmiş, son yıllarda restore edilmiştir. Tahsin Yahyaoğlu da "Selçuklular'da Mumya" başlıklı yazısında, bu türbeye ilişkin yerel söylenceleri aktarmıştır: *"Mengücek Gazi Kemah'ı on on iki günde alarak burada üslenmiş, sonra Erzincan'ı, Divriği'yi, Şebinkarahisar'ı almış. Kemah'ta oturduğu zamanlar ata binip kaleden iner, Fırat vadisinde dolaşır, avlanırmış. Yine bir ilkbahar günü atla ırmağın karşı kıyısına geçerken ansızın kabaran sulara kapılıp boğulmuş. –Fırat'ta boğulan Süleyman Şah'ın Câber Kalesi'ne gömülmesi gibi–, Mengücek Gazi'nin naaşı da ırmaktan çıkartılıp Kemah'ın kuzeyinde Fırat'a hâkim tepe üzerine gömülerek buraya bir türbe yapılmış. Bir kaza sonunda öldüğünden şehit sayılmış.(...) Başının (kırpık kır saçlı) kurumuş derisi tamamen dökülmüş ise de vücudu, göğüs, kol ve bacak kısımları, hemen tamamen olduğu gibi durmaktadır. Bana anlattıklarına göre 1926'ya kadar mumyada hiçbir zede yokmuş. Fakat sonradan beş on kuruş için her gelene gösterildiğinden tahrip*

olmuştur.(...) Türklerden evvelki Anadolu tarihinde ve İslamiyette mumya ve mumyacılık yoktur."

1960'larda yöre insanlarından aldığımız notlara göre, kurak mevsimlerde Sultan Melik mumyası Fırat'a indirilip suyun içinde bir taşa bağlanırmış. Bu büyü sayesinde yağmur yağacağına inanılıyormuş. Bundan dolayı da mumyanın derisi çürüdüğü gibi, zamanla kafa da gövdeden ayrılmış. Halkbilim araştırmacısı Kutlu Özen de *Divriği Evliyaları* adlı kitabında, *"Sultan Melek/Sultan Melik Yatırı"* başlığı altında açıklamalarda bulunurken: *Alt katta Melik Gazi'nin açık tabut içinde mumyası, yukarıda da sandukası vardır."* dedikten sonra, halktan dinlediklerini nakleder: *"Sultan Melek, abdest almak için Fırat'a inermiş. 1917'de Doğu Anadolu'ya giren Rusları, Kemah Boğazı'ndan bu türbelerin manevi gücü geri çevirmiş. Halk, ermişliğine inandığından dilek dilemeye gelirler. Evlat sahibi olmak isteyen Divriğililer gelir, çocuklarına Melek adını verirlermiş."* Sultan Melik Türbesi'ne ve mumyasına benzer bir anlatı ve inanç, Harput'taki Arap Baba Yatırı etrafında da oluşmuştur. M. Ziya Ünsel'in, *Harput Masalı* adlı kitabında yazdığına göre orada da ziyaretçilere gömüt odasındaki tabut açılıp –inanışa göre şehit ve gazilerin cesetleri çürümediğinden– Arap Baba'nın, olduğu gibi duran naaşı gösterilirmiş.[15]

Sultan Melik (veya Melek) Türbesi, Mengücek Gazi Türbesi diye tanınan yapının, sekizgen bir taş temel üstünde dıştan sekiz kenarlı içten dairesel üst katı, bunun altında da bir kapı dehlizinden geçilerek ulaşılan gömüt odası vardır. Bu basık odanın şemsiye biçimli kubbesi ortadaki bir ayağa istinat eder. Tuğla örgülü yapı dıştan piramidal bir kubbeyle örtülüdür. Yarı küre iç kubbenin çapı 5.9 m'dir. Üst katta tek ahşap sanduka vardır. Tahsin Özgüç, bu türbeyle ilgili olarak 1959'da Ankara'daki milletlerarası bir kongrede, bir bildiri sunmuştur. Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*'nda tuğla örgülü türbenin sekiz yüzeyinin de dikdörtgen çerçeveler içine alındığını, bu çerçevelerin köşelerde payeler şeklinde çıkıntılar yaptığını; ahşap çatılı külahın altında ve çerçevelerin üstündeki kuşakta, tuğla mozaikler ve Kûfî hatla

[15] Evliya Çelebi, *Seyahatname* (1314 basımı), II, s. 378; A. Kemalî [Aksüt], *Erzincan*, s. 330-331, 237-246; Tahsin Yahyaoğlu, "Selçuklular'da Mumya" (*Hayat Tarih Mecmuası*, Mart 1966, s. 71-73; Kutlu Özen, *Divriği Evliyaları*, s. 176-177; M. Ziya Ünsel, *Harput Masalı* (İstanbul, Ekin Basımevi, 1960) s. 34.

sureler işlendiğini, giriş cephesinin küçük bir portal şeklinde düzenlendiğini, sivri kemerli alınlığın geometrik geçmelerle süslendiğini, bunun altına da bir satırlık Kûfî kitabenin yazıldığını belirttikten sonra şu yorumda bulunmaktadır: *"Meraga kümbetleri ve Sivas Keykâvus Türbesi'ndeki tuğla işlere benzer süslemelere bakılırsa bunun, tuğladan yapılmış erken dönem kümbetleri arasına, 13. yy başına konulması lazım gelir."* Sekizgen türbenin bir kenarındaki, güçlükle hatta yorumlanarak okunabilmiş mimar imzası *"Amel-i Ömer bin İbrahim el-Tâberî"* içinse Zeki Sönmez, *Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar* adlı kitabında şu değerlendirmeyi yapmaktadır: *"Büyük Selçuklu kaynaklı olup Mengücekoğulları yapılarında çalışmış adı bilinen üçüncü mimardır. İran'ın Taberistan bölgesinden gelen sanatçı, Kemah'ta Melik Gazi Türbesi'ni inşa ederken Büyük Selçuklu türbe mimarisi geleneklerine olan bağlılığını tuğla süslemede açık bir şekilde ortaya koymuştur."*

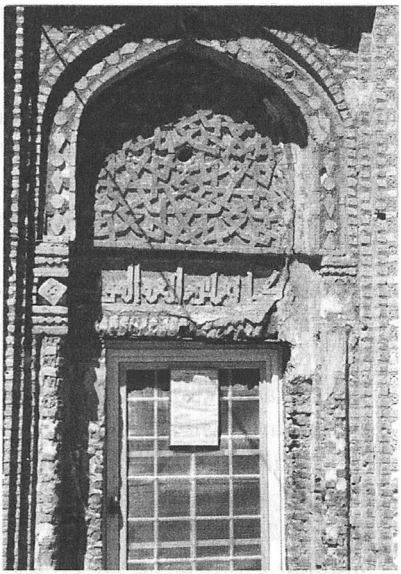

Divriği Kale Camii taçkapısı gibi Fars kemerli, sırçalı tuğla bezemeli Kemah Melik Gazi (Mengücek) kümbeti kapısı.

Türbenin plan ve kesitini, teknik, mimari ve estetik özelliklerini veren Hakkı Önkal, bu eserin Anadolu'daki tuğla örgülü kimi Selçuklu eserleriyle benzerliklerini irdeleyerek yaptığı tarihlendirmede: *"Türbe dahilindeki iki kitabede hem Mengücek Gazi'den hem de Selçukşah'tan söz edilmektedir. Mengücek Gazi Anadolunun fethedilmesinde büyük emek ve gayretleri olan millî bir kahramandır. (...) Selçukşah ise babası Behramşah henüz hayatta iken 587/1191 yıllarında müstakil beydi. (...) Ölüm tarihi kesin olarak belli değilse de 13. asrın başlarında vefat ettiği kabul edilebilir. Mengücek Gazi'nin vefat tarihi ile Selçukşah'ın ölüm yılları arasında takriben bir asırlık bir zaman farkı vardır. Bu*

durumda Mengücek Gazi Türbesi'ni yakın benzerleriyle mukayese ederek tarihlendirmek ve buna göre ya Mengücek Gazi'ye veya Selçukşah'a izafe etmek daha doğru olacaktır." dedikten sonra Mengücek Gazi'nin vefatı yılları, Türklerin Anadolu'da tutunma evresinde kaldığından o zaman böyle bir türbenin yapılmasının zayıf bir olasılık olduğu; dolayısıyla 12. yy'ın sonları ile 13. yy'ın başlarına tarihlemenin ve Selçukşah'a izafe etmenin daha doğru olacağı yorumunda bulunmaktadır.

İsmet Miroğlu da *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası* adlı çalışmasında, 1530 tarihli Tapu Tahrir Defterinden, Sultan Melik yapı topluluğunun aslında bir zaviye olduğunu kanıtlayan şu bilgiyi aktarmaktadır: *"Melik Mengûcek Gazi Zaviyesi: Mengücekler'in kurucusu Ahmed Gazi (halk arasında Sultan Melek) adına inşa edilmiştir. Evkafını, şehirdeki 1 adet hamamın senelik icarı (400 akçe) ile birtakım hayırseverler tarafından vakfedilen tarlaların yıllık geliri ve Ermenik, Küçük Ermenik, Bargisor köylerinin malikâne hisseleri teşkil etmekte idi. Evkaftan sağlanan yıllık varidat 10.835 akçe olup bunun yevmî 5 akçesi meşihat, 2 akçesi imamet, 4 akçesi huffaz, 1,5 akçesi cibayet, 2 akçesi tevliyet, 1 akçesi nezaret, 1,5 akçesi yağ ve hasır masraflarına sarfedilmekte idi."*[16]

Emir İshak (İbn Mengücek) 1100/1118 arası?-1142?

Emir Mengücek Gazi'nin oğlu İshak'ın, mücadeleler ortamında geçtiği anlaşılan emirliğinden tarihe yansıyanlar nelerdir?... Bu soruya, çağdaşı Süryani Mihael'in tarihinden, –adı anılmaksızın– "1085, 1118-1120 olaylarına 'İbn Mincak'ın (Mengücek-oğlunun) da katıldığı; 1142'de Kemah emirinin öldüğü haberi" gibi birkaç müphem yanıt bulunabiliyor. İshak'ın yaşam öyküsünü ve yarı yüzyıl kadar sürdüğü sanılan emirliğini bu haberlerle kurgulamak zorunlu. Yine, bu bilgilere dayanarak İshak'ın, babasından sonra emir olduğu; Erzincan, Divriği, Kemah yöresini kapsayan

[16] Tahsin Özgüç, "Mengüceklere Ait Bir Türbe" (*Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi, Ankara, 19-24 Ekim 1959*, Ankara, 1962, s. 325); Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, II, s. 125; Hakkı Önkal, *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, s. 46-54; Zeki Sönmez, *Başlangıçtan 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar*, s. 162; İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası*, s. 144 (BOA TD. No. 199, s. 50).

Mengücek-ili'nin egemenliğini 12. yy'ın ortalarına kadar elinde tuttuğu kabul ediliyor. İbnü'l-Adîm, İbn Mincak'ın, 1085'te, Kutalmışoğlu Süleymanşah'la Antakya seferine giden Türkmen beyleri arasında 300 atlıyla yer aldığını yazıyor. Herhalde o tarihte babası sağdı ki, "Mengücek oğlu" olarak anılmıştı ama otuz yıl sonra Süryani Mihael de onu "Mangug oğlu"[17] diye anıyor. Mengücekler'in bu ikinci soy atasının eylemlerini ve kişiliğini çağdaşı tarihçilerin değinmesinden çıkarsamak gerekiyor. İshak'a, kaynakların yetersiz kaldığı 11.yy sonu-12.yy ilk yarısı döneminin, tarihin kaydına geçebilmiş şanslı bir egemeni demek doğrudur. Mengücek'in ölümüyle İshak'ın emirliğinin, en geç 118'de başladığı söylenebilir. Çünkü bu tarihte Kemah emiri olarak "Mengücek oğlu"ndan bahsedilmektedir.[18]

Yine Süryani Mihael, Danişmendoğulları'ndan Melik Gazi'nin bir kızının Selçuklu sultanı Mesud'la, diğer kızının da İshak'la evli olduğunu yazmaktadır. İshak, muhtemelen bu akrabalık nedeniyle komşusu kimi emir ve meliklerle bozuşmuştu. O, daha çok Malatya meliki Tuğrul Arslan'la annesi Ayşe Hatun'a düşmanlık besliyordu.[19] Mengücek-ili'yle sınırdaş Artuklu topraklarının bir bölümünü yöneten Belek, 1100-1104 arasında Haçlılarla yapılan savaşlarda başarı göstererek güçlenmiş; 1110'a doğru Harput dışında Hanzit bölgesini alarak Palu'yu merkez edinmiş; Mengücek topraklarına akınlar düzenlemekten de çekinmemişti. Fakat asıl hedefi Malatya idi. Bu önemli merkezde, 1107'de ölen Selçuklu sultanı Kılıç Arslan'ın çocuk yaştaki oğlu Tuğrul Arslan, sözde melikti; annesi Ayşe Hatun da naibelik ediyordu. 1111'de Malatya'ya giren Belek, 1113'te Kılıç Arslan'ın dul eşiyle evlenirken Tuğrul Arslan'a da atabey oldu. Artuklu İlgazi'nin safında Nusaybin Savaşına katılarak Emir Porsuk'un komutasındaki Selçuklu ordusunun yenilmesinde etkin oldu. Sonra, Harput'a yürüdü. 1115'te burayı zapt etti; Malatya meliki adına Ceyhan ve

---

[17] İbnü'l-'Adîm, *Tarih-i Haleb*, C. II, s. 87; Michel le Syrien, *Chronique* (çev. Chabot) III, s. 198 vd. Bu kaynağa dayalı olarak Houtsma, *Dynastie des Benu Mengucek*, s. 227 vd.); S. Lane-Poole, *Düvel-i İslâmiye*, (çev. H. Edhem [Eldem]) s. 224; E. V. Zambaur, *Manuel*, s. 145 vd., O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 58 vd.
V. Grumel, *la Chronologie*, I., s. 384.
F. Sümer, "Mengücekler" *İA*, 77. cüz., s. 714 (İshak'ın Belek'e kin beslediği açıklanıyor).

Elbistan'ı aldı. Erzincan, Kemah, Divriği yörelerinin emiri Mangugoğlu (İshak) ise Belek'in bölgeden uzakta olduğu zamanlarda Hanzit topraklarına akınlar düzenleyerek aradaki gerginliğin artmasına neden olmuş; 1118'de Malatya topraklarını da yağmalamıştı. İshak'ı alt edemeyeceğini gören Ayşe Hatun ve Belek, eski düşmanlığı unutarak Urfa'nın Haçlı yöneticisi Kont Joscelin'e başvurdular. Bundan, Mengücekoğlu'nun ne denli güçlü olduğu anlaşılıyor.[20]

Danişmendnâme'de "Kemah Beği" denilen İshak'ın gücü ve akınları şöyle anlatılmaktadır: *"–Haber geldi –kim Kemah begi yigirmi bin erle gelürlermiş ve dahi Malazgirt ve Bayburt çerisi geliyor dediler, olarun ululârına Miknas derler..."*

"...Kâfirler baru üstinden çağırdılar kim: – Eğer er isenüz yarın dahi bunda turasız. Kemah çerisi ve Bayburt çerisi geliyorlar, Kemah begi Miknas sizden tamar götürür! Dediler. Müslümanlar onları dinlemeyüb can ü gönülle ceng ederlerdi...

Burc üzerinden kâfirler Müslümanları görüp sordular-kim: – Ne kişilersiniz? Bunlar eyttiler: – Kemah çerisiyüz. Nagâh Melik bize şebhun kıldılar. Biz dahi ata bindik. Melik çerisinden tamar götürdük. Açun kapıyı! Dediler. Şehir kavmi çün bu haberi Natrun'a bildirdüler, Natrun burç üstine gelüb sordu-kim: – Ne kişilersiniz? Anlar: – Kemah çerisiyiz, dediler. Natrun buyurdu, tiz kapıyı açdılar. Melik Danişmend beş yüz gaziyle içeri girdi. Natrun anlara karşı varub: – İşte Miknas'ın başını bile getürdüm dedi."

Bu anlatının devamında hileyle kaleye giren Danişmendli Melik Gazi'nin, Natrun'u öldürdüğü yazılıdır. Bu "hileli zapt" öyküsünün *Danişmendnâme*'deki başlığı: "*Bu hikâyet, Melik Danişmend Gazi'nün Sisiya Şehri'ni feth ettiği*"dir. Tarihlerse o sırada, Bizans imparatorunun Balkanlar'da bulunmasını fırsat bilen Melik Gazi'nin Kilikya'ya indiğini haber veriyor. Destansı kurgusu gereği yanlışlıklar ve yakıştırmalar içeren *Danişmendnâme*'deki öykünün bizi ilgilendiren yönü, yirmi bin atlı çıkartan Kemah beyinin –ki Mengücek oğlu İshak olduğundan şüphe yoktur– Miknas adıy-

[20] Michel le Syrien, *Chronique* III/1, s. 199 vd.; *Azimî Tarihi*, s. 43, 102, 113/not 461; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 586; I. Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, s. 26; M. H. Yınanç, "Belek" *İA* II, s. 468 vd.

la tanıtılması; daha da önemlisi "Tegin" ve "tabtegin" adıyla geçen bir de kardeşinden söz edilmesidir.[21]

İshak'ın yağmalarından sonra 514 H./1120-21'de, karşılıklı birer antlaşma söz konusudur; Artuk'un torunu Belek bin Behram, Mengücekoğlu'na karşı koyabilmek amacıyla hazırlıklara girişince Emir İshak, Trabzon dükü Konstantinos Gabras[22] ile anlaşma gereğini duyar. Belek ve Ayşe Hatun ise Kont Joscelin ve Danişmendli Melik Gazi ile anlaşır. Kaçınılmaz savaşın nedeni ve sonucu da kısaca şudur:

Mengücekoğlu İshak, emiri olduğu Erzincan, Köğonya, Divriği ve Kemah bölgelerine akınlarda bulunan ve öteden beri göz diktiği Genç-Dersim havzalarını ele geçiren Belek'i bölgedeki tek düşmanı görmekteydi. Onun Ayşe Hatun'la evlenmesini de onaylamadığından 1118-19 yıllarında mukabil akınlarda bulunmuştu. Kuvvetlerinin bir bölümünü amcasına göndermiş olan Belek ise Mengücekoğlu'nun akınlarına seyirci kalmış ve misilleme olarak ancak 1120'de Mengücek topraklarına bir kez daha saldırabilmişti.

Bu 1110-1120 olayları denebilir ki Anadolu tarihinin yeni bir safhası ve ilk fetretidir. Malazgirt zaferinden sonraki yaklaşık elli yıllık fetihler dönemini izleyen bu yeni evre boyunca, doğal sınırlara dayanmayan bölgelere egemen Türk emirleri, kendi aralarında mücadelelere girişmişlerdir. Bu açıdan, Kemah ve Erzincan yörelerinin yağmalanması üzerine güç durumda kalan İshak'ın Bizans İmparatorluğu'nun Trabzon dükası olup yanında önemli kuvvetler bulunduran Konstantinos Gabras'a sığınması da bir ilk olma özelliği gösteriyor. Gerçi, İshak'ın Kemah veya Erzincan'dan hareketle Trabzon'a gidişi, bir sığınma olabileceği gibi Gabras'la anlaşmak için de olabilir. Ancak her iki durumda da İshak, Anadolu'nun yeni sahipleri olan Türk-Müslüman egemenlerle anlaşamayarak söz konusu mücadele evresini başlatan, üstelik, Rum-Hıristiyan bir egemenden destek arayan ilk Türk emirlerinden görünüyor.

---

[21] İ. Melikoff, La Geste de Melik Danişmend, II., tıpkıbasım, s. 94 vd.,134.
Bir Ermeni-Bizans ailesi olan Toronitesler'den mensup Gavras'ın, Danişmendliler'e karşı İshak'la anlaşması doğaldır. Toronitesler'e, Türkler arasında yetişmiş bir başka Gavras da 1176 Bizans-Selçuklu ilişkilerinde misyon üstlenmiş, daha sonra Müslüman olarak İhtiyarüddin Hasan adını almıştır. Behram Şah dönemi olaylarında görülecektir. (Cahen, *Osmanlı'dan Önce Anadolu'da Türkler*, s. 209).

Abu'l-Farac, bu olayı şöyle anlatıyor: *"Mar Michail, Danişmend oğlu Gazi, Frankları kırdı ve Roger'i öldürdü, der.* (...) *Aynı yıl Malatya meliki, Ceyhan ve Elbistan havalisini zapt ederek Katia Kalesi'ne hâkim oldu. Bu senenin Şubat ayında Franklar Malatya havalisini alırken Türkler de Gerger'i zapt ettiler. Malatya meliki, Kemah havalisini almış ve buranın emiri Trabzon'daki Rumlara iltica etmişti. Gabras da onunla beraber idi. Melik ile Belek, Rumlarla harp ederek bunları mağlup ettiler. Ele düşen Gabras 30 bin dinar kurtuluş akçesi ödeyerek memleketine dönebilmişti."*[23]

Abu'l-Farac'ın anlattığı, Seyran/Serman Kalesi[24] önünde gerçekleşen bu savaş şiddetli olmuş; Gabras'la birlikte İshak da yenilgiye uğrayarak tutsak düşmüştür. Savaş meydanına götürdükleri askerlerin epeycesi öldürülürken, bir o kadarı da Belek ve Melik Gazi tarafından tutsak alınmış; Trabzon dükü, 30 bin tahegan (dinar) kurtuluş parası ödeyerek özgürlüğüne kavuşurken İshak'ı, kayınbabası Melik Gazi himayesinde tutmuş; Belek'in onayını almaksızın serbest bırakmıştı. Bundan dolayı Belek'le Melik Gazi'nin araları açıldı. Çünkü Belek, İshak'ın öldürülmesini istiyordu. Bu yüzden aralarındaki anlaşma bozulunca birlikte tasarladıkları Trabzon seferi de gerçekleşmedi. Serman Savaşına İshak-Gabras safında olmak üzere Bayburt Saltuklu emiri de katılmış, olasılıkla o da tutsak düşmüştü. Farsça *Anonim Selçuknâme*'de ise, Serman Savaşı'yla karıştırıldığı kanısı uyandıran ve H. 516 (1122) yılı olayları arasında verilen bir olay daha vardır: *"Kılıç Arslan* (*oğlu*) *büyük padişah oldu. Saltanatının başında Ablistan'ı* (Elbistan) *aldı. Malatya'yı fethetti. Tiflis'i* (?) *ele geçirdi. Fırat'ı geçip Simsat'a yürüdü."* Bu Tiflis, Gürcistan'daki kent olamayacağına göre, eski metinlerde "Defrigi-Defris" imlalarıyla da görülen Divriği olmalıdır.[25]

---

[23] Michel le Syrien, *hronique,* III/1, s. 205; Abu'l-Farac, II., s. 356; Th. Houtsma "Mengücek (Mangudjak)" *Encyclopedie de L'İslam*, III. (Leiden 1936) s. 525-526).

Serman Kalesi: *Azimî Tarihi*'nde: "Artukoğlu Belek, Rumlu Gabras'a, Seyran Kalesi'nin aşağı taraflarında saldırdı deniliyor (s. 43). Arap tarihçilerinin savaş alanı olarak gösterdikleri Seyran/Serman Kalesi'nin Tercan veya Bayburt ile Gümüşhane arasındaki Sadak mevkii olduğu sanılıyor. (Prof. Yınanç, "Belek" *İA*., II., s. 470. M. Th. Houtsma'nın "Mengücek" makalesini, *Erzincan Tarihi* için Türkçeye çeviren Ahmed Tevhid de Serman'ın, Sadak'tan başka yer olamayacağı görüşündedir. O. Turan ise *Selçuklular Zamanında Türkiye*'de –s. 163– Şiran'ı önermektedir.)

Savaşla ilgili kaynaklar: Michel le Syrien, *Chronique* III., 198 vd. (XV. Kitap,

İshak'ın Serman yenilgisinden sonraki durumu bilinmiyor. Olası ölüm tarihi 1142 yılına değin bölgesel olaylarda adı geçmiyor. Onun, akın, baskın ve savaş olguları ortamında, Yukarı Fırat havzasındaki küçük ülkesinde ne denli başarılı olabildiğine ilişkin herhangi bir bilgi zamanımıza ulaşmamıştır. Daha güçlü konumdaki Danişmendliler'in yüksek egemenliğini kabul ettiği tahmin edilebilir. Çünkü Danişmendliler, İshak'ın ölümü üzerine Kemah'ı işgal etmişlerdir. Bu durum İshak'ın, egemenliğini bir tâbi durumunda sürdürebildiğini düşündürmektedir. Onun 1142'de öldüğünü –isim belirtilmeksizin– sadece bir kaynak haber veriyor: Süryani Mihael. Bölgenin bir aydını olan bu çağdaş yazar *"1142'de Kemah Beyi ölünce, Melik Mahmud hüküm sürdü"* diyor. Melik Mahmud kimdir? Sorusuna doğru bir yanıt verebilmekse zordur. Mehmed-Mahmud sözcüklerinin karıştırıldığını; Melik Mahmud'un, Danişmendli Melik Mehmed'den başkası olamayacağını ileri sürenlere karşılık; onun, Emir İshak'ın, Davud ve Süleyman adlı oğullarından başka üçüncü bir oğlu olduğunu savunan tarihçiler de var[26] Danişmendli Melik Mehmed'in İshak'la aynı yıl öldüğü ve yerini Nizamüddin Yağıbasan'ın aldığı bilindiğine göre Melik Mahmud başka bir şahsiyetti.

İshak'ın ve Melik Mehmed'in ölümlerinden sonra, küçük Mengücek ülkesinin de Erzincan, Kemah ve Divriği kollarına ayrıldığı tahmininin genel kabul görmesiyse kitabe ve nümizmatik verileriyle varılabilmiş bir belirlemedir. Kemah Sultan Melik türbelerinde adına izafe edilen bir gömüt bulunmadığı gibi, bağımsızlığını kanıtlayacak bir sikkesi de bugüne kadar ele geçmemiştir. İshak'la

---

XI. ve XII bahisler). Her ne kadar Mengücekoğlu'nun adı belirtilmemişse de İbn Mangoug'un, kitabelerde okunan İshak olması gerekir. İbn Kalanisi, *Zeyl-i Tarih-i Dımışk*, yay. Amedroz, Beyrut, 1908, s. 202.; (aynı eser) H. A. R. Gibb (yay.), Londra, 1932, s. 162; İbn'ül-Esir, *El-Kâmil fi't-Tarih*, (Kahire, 1301, s. X-249 İbn Kalanisî'den naklen); *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s. 356 (savaş tarihini 1430 İskender yılı, yani 1118 Milat senesini, İbnü'l-Esir ise 514 H./1120-21 olarak saptamışlardır) Anonym, *Histoire des Seldjoukides*, (faksimile), s. 37, (Fr. çev.), s. 24

M. de Syrien, *Chronique* III., s. 252-253. (Eseri Fransızcaya çeviren Chabot, konuya ilişkin dipnotunda, bu Melik Mahmud'un Danişmend meliki Mehmed olması gerektiğini ileri sürer. F. Sümer de başka hiçbir kaynakta rastlanmayan Mahmud'un, Mengücekliler'le de ilgisinin kurulamayacağını, Danişmendli Melik Mehmed olması gerektiğini belirtir (*Doğu Anadoluda Türk Beylikleri*, s. 4).

ilgilendirilen bir yapıt veya harabe de yoktur. Bu nedenlerle 12. yy'ın ilk yarısında Mengücekoğulları'nın tek emiri olan İshak'ın kimliğinin, çoğu noktada babası Mengücek Gazi ile karıştırıldığı görülmektedir. Bunda, dönemin kaynaklarında adıyla değil, "Mangugoğlu", "İbn Mencik" lakaplarıyla anılmasının da etkisi vardır. *"Dynastie des Benu Mengucek"* makalesiyle Mengücekoğulları'nı dünyaya tanıtan Houtsma bile Serman Savaşındaki Kemah emirini Mengücek Gazi göstererek şöyle der: *"Mengücek Türk ismiyle tanıdığımız şahsın İslami adının İshak olmasından hiç şüphe etmem. Zira, Türk emirlerinin kutsal bir isimle yücelendirilmelerine Selçuklu tarihinde birçok örnek gösterilebilir."* Bu makaleyi Türkçeye çevirdiği gibi Mengücek paralarını da inceleyen Ahmed Tevhid Bey ise, Ali Emirî'nin, Mengücek'le İshak'ın kardeş olduklarını ileri sürdüğünü belirttikten sonra kendi görüşünü farklı vererek, Gabras'la anlaşıp Belek'le savaşanın, İshak'ın oğlu Davud olduğunu yazmaktadır. Çünkü *Câmiü'd-Düvel*'deki sıralamada Mengücek Gazi'den sonra Alaeddin Davud'un adı vardır. İshak'ın yer aldığı olaylar ya Mengücek Gazi'ye ya da İshak oğlu Davud'a yakıştırılmış; hatta Mengücek'in, İslamiyeti kabul ederken İshak adını aldığı dahi önerilmiştir.[27]

Divriği Kale Camii kapı kitabesinde okunan: *"Şahinşah bin Süleyman bin Emir İshak"* künyesi, bu muğlak konuyu bir noktaya kadar aydınlatıyorsa da ne bu kitabe ne de sikkelerdeki künyeler, İshak'ın baba adını içermektedir. Örneğin Erzincan meliki Behram Şah'ın, Divriği emiri Şahin Şah'ın sikkelerinde dede adı olarak İshak zikredilmiş; Mengücek'e çıkılmamıştır. Oysa İshak'ın torunu Şahin Şah'ın Divriği'deki türbesinin yazı kuşağındaki *"Şahinşah bin Süleyman bin İshak bin Gazi Emir Mengücek"* künyesi, İshak'ın Mengücek'in oğlu olduğunu ve soyağacındaki yerini salt bu kitabe belgeliyor. Söz konusu kitabeyi değerlendiren Max van Berchem: *"İshak'ın, Mengücek'in oğlu olduğu anlaşılıyor. Oysa bu*

---

[27] Ahmed Tevhid, *Meskûkat-ı Kadime-i İslâmiye Kataloğu*, IV. kıs. s. 77., 522; P. Casanova, *Numismatique des Danichmendites*, s. 54, 86; Houtsma, "Dynastie des Benu Mengucek", *Revue Orientale*, 1904, s. 277 vd.; M. V. Berchem, *Corpus*, III, s. 56,68 vd.; F. Sümer, "Mengücekler" *İA*, 77 Cüz, s. 714 vd; S. Lane-Poole, *Düvel-i İslâmiye* 224; Zambaur, *Manuel*, 145 vd.; Necip Asım, *Osmanlı Tarihi*, I., s. 166 vd.; Ali Kemalî [Aksüt], *Erzincan Tarihi*, s. 54, 211.

gerçek şimdiye kadar karıştırılmış ve İshak'la Mengücek bir sanılmıştır." diyerek son noktayı koymuştur.[28]

Kemah-Erzincan Mengücekoğulları 1142-1228

İshak'tan sonraki on yıllık bir fetreti müteakip Mengücekoğulları'nın iki ayrı koldan devam ettiğini kitabeler ve sikkeler gösteriyor. Bu kabul edilmiş bir durumdur. Birinci kol, Kemah/Erzincan yöresinde İshak'ın, Davud adlı oğlundan sürerken, ikinci kol, İshakoğlu Süleyman'dan ve Divriği'de sürmeye başlamıştır. Divriği'deki kitabelerde adı geçmeyen Davud'a karşılık, Süleyman'ın adı da Erzincan'da kesilen sikkelerde yoktur. Kitabe ve sikkelerde adı bulunmayan (yukarıda sözü edilen) Kemah meliki Mahmud'a dikkati çeken O. Turan: "*Süryani Mihael, İshak'ın ölümünden sonra, Melik Mahmud'un Kemah'ta hüküm sürdüğünü söylemekte, diğer kaynaklarda bulunmayan bu önemli haberle bir yanılmayı önlemiş bulunuyor.*" demektedir. Çağdaş ve bölgeye yakın bir müellif olmasından dolayı Mihael'in şüphe götürmeyen bu kaydı sayesinde İshak'ın ölümünü izleyen gelişmeler üzerinde, olasılığı

Kemah'ın ve kalenin 1930'lardaki manzarası

[28] Sikkelerdeki "Süleyman", daha önce "Selim" okunmuştur. (bkz. Ahmed Tevhid, Katalog, IV. s. 522, 100 no'lu sikke) M.V. Berchem, adın Selim değil, Süleyman olduğunu da kanıtlamıştır (*Corpus*, III, s. 60, not 5, s. 65, not 2).

kuvvetli yorumlar yapılabiliyor. Bir kez, Mengücek topraklarının oğullar arasında bölüşüldüğü açık. Şayet Melik Mahmud, Kemah'ı aldı ise, kardeşleri Davud'a Erzincan, Süleyman'a da Divriği kalmış görünüyor. Bir sonraki bahiste açıklanacağı üzere, başlangıçta Mahmud, Kemah ve Erzincan'a, Davud da Divriği'ye egemen olurken, Süleyman bölüşümün dışında kalmış; dokuz yıl sonra 1151'de Mahmud öldürülünce Davud, Divriği'yi kardeşi Süleyman'a bırakıp Erzincan'a gitmişti. Şimdiye kadar, Davud'un Erzincan ve Kemah'ta, Süleyman'ın da Divriği'de hüküm sürdükleri, salt kitabe ve sikke kayıtlarına dayandırıldığından, adı sikkelerde geçmeyen Mahmud'a, soyağacı listelerinde dahi yer verilmediği saptanıyor.

Mihael'in haberi ilk payitahtın Kemah olduğunu, Mengücek Gazi, İshak ve Mahmud'un sırâ ile burada hüküm sürdüğünü de doğrulamaktadır. Mengücek-ili'nin ortasında, yolların ve nehirlerin kavşak noktasında bulunan payitaht Kemah'ın Melik Mahmud'da kalması, onun diğer kardeşlerine oranla daha güçlü konumda olduğuna işaret sayılabilir.

O. Turan, Sultan Melik türbeleri konusunda da şu yorumda bulunmaktadır: *"Eski türbelerin mevcudiyetine rağmen bugüne kadar Kemah'ın paytaht olduğu ve bir Melik Mahmud'un da mevcut olup burada hüküm sürdüğü dikkati çekmemiştir.* (...) *Üçe taksim edilen Mengücik-ili ve devletinin merkez Kemah şubesinin mevcudiyeti de yalnız Süryani Mihael'in bir kaydına göre malûm olmaktadır. Bu keyfiyet, Kemah kolunun erken inkıraz bulduğuna ve Erzincan Beyliğine geçtiğine delâlet eder."*

O. Turan'ın bu yorumunu kabul etmek veya etmemek için Süryani Mihael'in *"Kemah meliki Mahmud"* dediği şahsiyet hakkında yeni bilgilere ulaşmak gerekiyor. Mengücekler'in en karanlık bir dönemini yorumlarla aydınlatmanın olanağı yoktur. Kaldı ki, yukarıda değinildiği üzere Mehmed'in Mahmud olarak kayda geçmesi olasılığı kadar, Kemah-Erzincan meliki Davud'un, Süryani Mihael tarafından Mahmud olarak yazılmış veya Davud'un bir adının da Mahmud olması mümkündür. Ya da "Davud kimdi?" sorusu etrafında düşünmek gerekiyor. Çünkü söz konusu kaynakların, 1151'de ve 1162'de öldürülen Erzincan ve Kemah emirlerinin adlarını vermemiş olmaları bir şanssızlıktır. Davud adı, yalnızca

oğlu Fahreddin Behram Şah'ın sikkelerindeki "Behram bin Davud" künyesiyle karşımıza çıkıyor. *Câmiü'd- Düvel*'de de "Mengüciyye" hükümetinin, Mengücek Gazi'nin ölümünden sonraki durumuna değinilirken *"Daha sonra çocukları arka arkaya yerine geçti. Bugüne kadar bunların ne isimleri ne faaliyetleri bilinmiyordu. Ta ki Alaeddin Davud, meliklik yerine geçti. Bu da hayatını tamamladı. Sonra Melik Fahreddin Behram Şah bin Davud geçti."* deniliyor.[29]

Bu durumda, Davud 1151'de boğdurulan melik olabileceği gibi, öldürülenin Mahmud, yerine Divriği'den çağırılan da kardeşi Davud veya Süleyman olabilir veya öldürülen Davud ise çağırılan diğer kardeş Süleyman'dı. O da Divriği'yi kendi oğlu Şahin Şah'a bırakıp Erzincan'a gitmişti.[30]

İshak'la oğulları Davud ve Süleyman, bu üç ad, *Kur'an*'da geçen İsrailoğullarının peygamber-krallarına aittir. Diğer yandan erken Selçuklu dönemi türbe örnekleri olarak nitelendirilen Kemah Sultan Melik kümbetlerinin, biri çift, diğeri tek kubbeli üçlü bir grup oluşturması ise –şayet bunlar Kemah egemenlerinin mezarları ise– burayı merkez edinmiş üç emir veya melikten söz edilebilir ki bunlar da Mengücek Gazi, Emir İshak ve Davud'dan başkası olamaz.

---

[29] O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 60; Müneccimbaşı, *Câmi'ü'd-Düvel* "Mengüciyye", (Transkripsiyon, *Corpus*, III, s. 101).
Jeneoloji (nesep) cetvellerinde Mahmud adına rastlanmıyor. Örneğin E. Zambaur'un, *Manuel de Genealogie et de Chronologie pour l'Histoire de l'İslam* (Hannovre, 1927) adlı eserinde, 145 ve 146. sayfalarda ve 132. sülale sırasındaki "Banu Mangudjak" cetvelinde Erzincan ve Divriği kollarının bireyleri arasında Mahmud yoktur. V. Grumel de *la Chronologie*'de (Paris, 1958, s. 384) İshak'tan sonra Davud'u göstermektedir. S. Lane Poole, *Düvel-i İslamiye*'de (s. 226) de, İshak'tan sonra Davud-ı Evvel'i veriyor. Diğer yandan, Naşit Uluğ, *Tunceli Medeniyete Açılıyor* (Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1939) adlı eserinde Pertek'le ilgili bilgiler verirken: "Pertek eski Türkçede büyük ve yırtıcı bir kuşun adıdır. Pertek kasabası Harput'un şimalinde ve Murat suyunun öbür yakasında kolaylıkla tahkim edilebilen bir yerdi. Mengüç Oğullarından Hüsrev Bey, bu tabii istihkâm üzerine bir kale yaptırmıştı." diyor (s. 29). Bu Hüsrev'e de soy cetvellerinde rastlanmadığı gibi, kaynaklarda da adı geçmemekte, dolayısıyla Mengücekoğulları'nın hangi kuşağında yer aldığı bilinmemektedir.

Melik Mahmud (1142-1151)
Melik Alaeddin Davud (1151-1162)

Bu kolun ilk meliki sayılması gereken Melik Mahmud'la, ardılı sanılan kardeşi Melik Davud'un, 9 yıl arayla birer suikasta kurban gidişleri doğrulanamadığı gibi, bu iki cinayetten 1151'dekinin failinin "melike" sanını taşıyan eş; 1162'deki ikincisininse Danişmendli meliki Yağıbasan oluşu da yanıtsızdır ve kuşkular uyandırmaktadır.

Soruların ya da belirsizliklerin ilki 1151'de *"Melike tarafından yay kirişiyle boğdurulan Erzincan meliki"*nin Mahmud mu, Davud mu? olduğudur. Çünkü Abu'l-Farac, ad vermeksizin Mengücekler'in bu 3. emirinin, karısı tarafından öldürüldüğünü şu cümlelerle aktarır: *"Yunanlıların 1462 (M. 1151) yılında İzange (Erzincan) emiri (?) karısı tarafından yay kirişi ile boğuldu. (Kadın), eşinin Dibarigi'de (Divriği) hüküm süren kardeşini (?) çağırdı ve onunla evlenerek memleketi kendisine teslim etti."* Abu'l-Farac'ın, bu cümlelerle Erzincan emirini karısının boğdurduğunu yazmasına karşılık, Süryani Mihael de 1162'de, yani bu suikasttan 11 yıl sonra, Danişmendli Yağıbasan'ın Kemah emirini öldürdüğünü haber veriyor.[31] Bu iki tarihçi, şayet aynı yılı işaret etmiş olsalardı; aynı kişiden söz edildiği, Erzincan-Kemah emiri olan bu zatın, Yağıbasan'ın tahrikiyle karısı tarafından öldürüldüğü kabul edilebilirdi. Oysa 11 yıllık zaman farkı ve iki ayrı fail söz konusudur.

Bu durumda, Süryani Mihael'in 1142 olayları arasında verdiği: "*Kemah beyi ölünce yerine Melik Mahmud'un geçtiği*" haberi doğru ise, İshak'tan sonra Mengücekoğulları'nın ikiye ve belki üçe ayrıldığı; Mahmud'un Kemah ve Erzincan'da, Davud'un Divriği'de, Süleyman'ınsa ülkenin üçüncü bir bölgesinde hüküm sürdükleri doğru, "Davud"un yanlışlıkla "Mahmud" yazılmış veya Davud'un bir adının Mahmud ya da 1151 ve 1162 tarihlerinin yanılma eseri olabileceği zayıf olasılıklardır. Sonuçta, iki ayrı öldürülme olayının tarihe düşen notları sayesinde İshak'ın üç oğlunu tanıyoruz. Bunlardan ikisinin 11 yıl arayla öldürüldüğü; ayrıca Mengücekoğulları tarihiyle ilgili olarak şimdiye kadar üzerinde durulmamış suikastlar da öğrenilmiş oluyor.

---

[31] M. le Syrien, *Chronique*, III, *s. 297; Abu'l-Farac Tarihi*, II, s. 389.

Abu'l-Farac, melikenin *"Diabriki meliki olan kayınbiraderini İzange'ye davet ederek onunla evlendiği ve meliklik makamına oturttuğunu"* belirtiyor. Süryani Mihael de 1142'de ölen Kemah beyinin yerine Mahmud'un geçtiğini yazdığına göre Mahmud, 1142-1151 arasında Kemah-Erzincan bölgesine hükmettikten sonra karısı tarafından boynuna yay kirişi geçirilen bedbaht meliktir. Melikenin, Mahmud'u boğdurtmasının sebebi bilinmiyor. Ancak Erzincan-Kemah Mengücekleri, melikenin ikinci eşinden (Davud) yürüdüğüne göre, Mahmud'un oğlu yoktu ve töre gereğince "yay kirişiyle" boğulması, eşinin de kayınbiraderiyle evlenmesi meşru sayılmıştı. Moğollarda ve Oğuzlarda boy beylerinin töresel idamlarında kanlarının akıtılmasına onay verilmediğinden kendi yaylarının kirişi boyunlarına geçirilerek boğulmaları kuraldı. Dolayısıyla tarihçi Mihael'in, melikin yay kirişiyle boğulduğu haberinden, Mengücekoğulları'nın Turan soylusu olduklarına da bir kanıt yakalanmış olmaktadır.

Gerçek buysa, kocasını boğdurtan melikenin, Divriği'den getirttiği kayınbiraderi Davud'la evlenerek Mengücekler'in Erzincan-Kemah kolunun İshak'ın bu oğlundan sürmesini sağladığı; Divriği meliki Davud'un (1142-1151) da Divriği'yi kardeşi Süleyman'a bırakarak Kemah ve Erzincan'da ikinci hükümdarlığına (1151-1162) başladığı sonucuna varılmaktadır.

Melik Alaeddin Davud için sikke ve kitabe bilgileri dışında ulaşılabilen tek kaynak, *Cami'ü'd-Düvel*'dir. Bu Arapça kitabın yazarı Müneccimbaşı Ahmed (Ö. 1702), "âl-i Mengücek" başlığı altında, Mengüciyye ülkesini Erzincan, Kemah, Köğonya ve bağlı yerler olarak tanımlar. Bunlar 5 kişidir der ama İshak adını vermeksizin Emir Menğücek Gazi, Alâeddin Davud, (oğlu Melik Fahreddin Behram Şah, (oğlu) Davud (II.)'u sıralamıştır.

Alaeddin Davud'un melikliğinin vurgulanması önemlidir. Çünkü bu unvan, Mengücek'in ve İshak'ın "emir" unvanına göre yeni bir statüyü işaret etmektedir. Mengücekoğulları'nın 3. hükümdarı olan Davud'la, gerçi Mengücek egemenlerinin asalet ve hükümdarlık ayrıcalıklarının öne çıkmaya başladığı ve buna bağlı olarak hanedanın, "emir" yerine "melik" unvanı alan ilk egemeninin Davud olduğu anlaşılıyor. Davud'dan sonrakilerin, adlarını izleyen bir de "şah" unvanını aldıkları saptanmaktadır. Davud'un, oğlu-

nun sikkelerindeki "Behramşah bin Davud" yalın adı, künyelerin kısa tutulması zorunluluğuyla açıklanabilir.

Süryani Mihael'in, *"Anadolu Selçuklu sultanı II. Kılıçarslan'dan yana olduğu için Danişmendli melik Nizamüddin Yağıbasan'ın (1142-1164), Kemah emirini 1162'de öldürdüğüne"* ilişkin haberde de gerçi ad verilmemiştir. Ancak bu, Davud'dan başkası olamaz. 1162 veya 1163'teki bu olay, Yağıbasan'ın, Artuklu Kara Arslan'ın elinde bulunan Harput ve Çemişkezek'i istila edip yöre halkının bir bölüğünü Kemah'a sürmesi; buna karşılık Artuklu beylerinin de Fırat'ı geçerek Malatya ve Sivas'a kadar ilerlemeleri sırasında gerçekleştiğinden, cinayet veya suikast değil, bir çatışma ölümüdür. Bu nedenle Davud, Mengücekoğulları'ndan, çarpışma ortamında öldürdüğü bilinen tek meliktir.[32]

Erzincan ve Kemah Mengücekli kolunun 11 yıl gibi kısa bir zamanda iki melikinin öldürülüşü, dul melikenin kayınbiraderiyle evlenmesi benzeri olaylar, o günün koşullarında şaşırtıcı değildir. Çağdaş diğer beyliklerde de bu tür sorunlar yaşanmaktaydı. Örneğin Danişmendliler'de öldürülenler, aile içi evlilik yapanlar vardır. Davud'u öldürten Melik Yağıbasan da tıpkı Davud gibi, ağabeyi Melik Mehmed'in dul karısıyla; Yağıbasan'ın ölümü üzerine dul kalan ikinci eşi Selçuklu prensesi de kayınbiraderi Melik Mehmed'in oğlu Melik İsmail ile evlenmiş; bir süre sonra bu prenses ve İsmail öldürülmüşlerdir.

Melik Fahreddin Behram Şah Gazi (1162?-1225)

Mengücekoğulları'nın çok tanınan bu hükümdarı, Anadolu Türk egemenleri arasında da 63 yıllık saltanatıyla bir rekoru temsil ediyor. Selçuklu sultanlarından, Türkmen beylerinden, Osmanoğulları'ndan hiçbiri onun kadar uzun saltanat sürebilmiş değildir. Yine o, II. Kılıç Arslan'dan (1155-1192) Alaeddin Keykubad'a (1220-1237) değin Anadolu Selçukluları'nın en güçlü döneminde,

---

[32] M. le Syrien, *Chronique*, III, s. 253; Müneccimbaşı, *Cami'ü'd-Düvel*, (Transkripsiyon, *Corpus*, III, s. 101); Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 189. F. Sümer "Mengücekler" *İA*, VIII, s. 714'te "Yağıbasan'ın öldürdüğü Kemah emirinin bu zat olması muhtemeldir" deniliyor. Davud'un, 1163'te bir çatışmada öldürüldüğünü yazan C. Cahen de zımnen, Davud'la Mahmud'un aynı melik olduğunu; vaka tarihinin de 1151 değil, 1162/1163 olması gerektiğini önermektedir (*Anadolu'da Türkler*, s. 120).

bu hanedandan beş sultanla çağdaş olmuş, onlarla dostluklar, akrabalıklar kurmuştur.

Behram'ın uzun saltanatının akla getirdiği soruların ilki, Erzincan tahtına kaç yaşında oturduğudur. Şayet, adını bilmediğimiz "Melike Hatun" annesi; bu kadının 1151'de yay kirişiyle boğdurduğu amcası (Mahmud); Divriği'den davet edip Erzincan tahtına oturtarak evlendiği de babası (Davud) ise Behram en erken 1152'de doğmuş olabilir. Melik Mahmud–Alaeddin Davud bahsinde irdelenen bu karmaşık konu yinelenmeden, tek doğru, Behram, Davud'un oğludur. Bir ömür sayılabilecek kadar uzun saltanat sürdüğü dikkate alındığında ise babası Davud'un, Danişmendli meliki Yağıbasan'la girdiği çarpışmada öldürülmesi üzerine henüz çocuk denebilecek bir yaşta Erzincan-Kemah meliki olmuştu.

Bir soru da adına ve unvanına yöneltilebilir: Babası Davud, amcası Süleyman, büyükbabası İshak, İbrani peygamberleriyle adaşken kendisine, Zerdüşt öğretisinde yolcuları koruyan meleğin, İran takviminde bir günün, İran doğasında bir çiçeğin; kimi Pers-Sasani şahlarının da özel adı olan "Behram"ın verilmesi; buna Sasani hükümdarların "şah" unvanının da eklenmesi nasıl açıklanabilir? Bu, eski İran kültürünün yeni Anadolu saraylarına girdiğini gösteriyor.[33]

Davud oğlu Behram Şah'ın, o zaman "Dârü'n-nasr" diye anılan Erzincan'daki saltanatının, babasının 1162'de öldürülüşüyle başladığı kabul edilmesine karşılık, bunun nasıl gerçekleştiği, Behram'ın başka kardeşi bulunup bulunmadığı, ilk kocasını boğan "Melike"nin, ikinci kocasının öldürülüşündeki rolü, bu kadının Behram'ın anası olup olmadığı; çocuk Behram'ın kimlerin desteğiyle babasının tahtına oturabildiği yanıtsızdır.

Behram'ın hükümdarlığının başlangıcı olan 1162-1165 evresinden tarihe yansıyan haberler sırasıyla şunlardır:

---

[33] Behram Şah'la çağdaş diğer Behramlar: –Gazne sultanının veziri Yeminüddevle Behram Şah (1118-1157), Kirman meliki Behram Şah (öl. 1175), Eyyubi meliki Behram Şah (1182-1229), Dehli hükümdarı Behram Şah (1240-1242), Anadolu Selçuklu devlet adamlarından Mübarizüddin Behramşah (1220'ler)– çağdaş Selçuklu sultanlarının da Türk, Arabi, İbrani adları yerine aynı kültür akımının etkisinde, Pers hükümdarlarının Kubad, Husrev, Kâvus. .. adlarını ve onların "key", "şah" unvanlarını benimsemeleri, İranî ad modasının o dönemdeki yaygınlığını kanıtlıyor.

1162-1163: Danişmendli meliki Nizamüddin Yağıbasan, 1162'deki bir çatışmada Kemah-Erzincan melikini öldürdü. Bu sırada, Artuklu Kara Arslan, Âmid'i (Diyarbakır) kuşatmaya almış bulunuyordu. Doğu Anadolu melik ve emirleri ise Gürcistan seferi için hazırlık yapmaktaydılar. Yağıbasan, Davud'un öldürüldüğü muharebeden sonra Harput ve Çemişkezek'i istila ederek bölgedeki göçebe toplulukları Kemah topraklarına sürdü. Bu, babası Melik Gazi'nin İshak'a karşı takındığı tavrı hatırlatmaktadır. 1163'te Gürcistan seferine çıkıldı. Behram Şah, melikliğinin ikinci yılındaki bu sefere Erzincan ordusuyla katıldı. Ani'yi kuşatan Ahlat şahı II. Sökmen ile Erzurum meliki Saltuk, Gürcülerin saldırısına uğrayarak tutsak düştüler. Türk İttifak güçleri otuz binden fazla ölü ve esir bırakarak savaş bölgesinden çekilirken, kurtulabilen Sultan Arslan Şah, Atabeg İldeniz, Devlet Şah, yeni bir saldırı için Gence'de toplandılar. Behram Şah da Türkmen beylerinin en genci ve deneyimsizi olarak ya tutsak beyler veya Gence'de toplananlar arasında idi. Gürcülere karşı düzenlenen ikinci saldırı Anadolu meliklerinin zaferiyle sonuçlandığından Türk kentlerinde günlerce bayram yapıldı.[34] Erzincan meliki Behram Şah'ın bu savaşlara katılarak ve "Gazi" sanını aldığını, şair Genceli Nizamî'nin, onu *"Gürcistan galibi"* diyerek ululaması, adına kesilen sikkelerdeki "Gazi" unvanı göstermektedir.[35]

1164: Yağıbasan'ın Mengücek-ilinin bir bölümünü istilası üzerine, Artuklu Kara Arslan, Necmeddin Alp ve Erzen hâkimi Devlet Şah, karşı harekete geçerek Sivas'a yürüdüler. Fakat bu harekât sırasında Sivas meliki Danişmendli Nizameddin Yağıbasan öldüğünden (4 Ağustos 1164) Anadolu Selçuklu sultanı II. Kılıç Arslan, eniştesi olan Yağıbasan'ın ülkesini ilhak ettiğini duyurdu.

1165: Bu yıla ilişkin olarak Kadı Ahmed'in, *el-Veledü'ş-Şefik* adlı yapıtında şu önemli bilgi yer almış bulunuyor: *"Cülûs-ı Melik Fahrüddin Behramşah be-Erzincan sene 560."* Hicrî 560 yılı, Miladî 1164'ün 11. ayında başladığına göre, *Veledü'ş-Şefik*'teki tarih doğru ise, Behram Şah'ın, en erken Kasım-Aralık 1164'te Erzincan tahtına oturduğu anlaşılıyor. Fakat bu durumda; a) Babası Davud'un 1162'de öldürülüşünden bu tarihe kadar iki yıllık bir boş-

---

[34] İbnü'l-Azrak, *Târih-i Meyyâfarkîn*, s. 194-195; M. le Syrien, *Chronique*, s. 320, 405;. s. 308; İbnü'l-Esir, XII, s. 185; *Anonyim Selçukname*, s. 39.
A. Tevhid, *Katalog*, IV, s. 77; Genceli Nizamî, *Mahzen-i Esrar*, s. 34 vd.

luk var, b) Behram Şah, Gürcistan seferine de katılmamıştı. Ancak söz konusu kaynaktaki tarih, bir veya iki yıllık bir yanılmayla verilmiş veya Behram Şah'ın, o yıl melikliği üstlendiği ama II. Kılıç Arslan'ın yüksek egemenliğini tanıdığı söylenebilir.[36]

Fahreddin Behram Şah'ın, ilk yıllarından itibaren bölgedeki siyasi gelişmelerde rol oynadığı; bir dizi unvanlar içeren uzun künyesiyle de olduğundan daha büyük ve güçlü bir hükümdar statüsü sergilediği; saltanatının son evresinde ise tüm Anadolu egemenlerinin duayeni konumunda saygınlık kazandığı görülüyor. Abbasi halifelerinin, Selçuklu sultanlarının menşurlarıyla kazandığı unvanları şunlardı:

"Fahrü'd-dünyâ ve'd-din Melikü'l-ümerâ Şah Gazî Ebu'l-Muzaffer Behramşah bin Davud Nâsır emir'ül-müminîn." Buna kızı Turan Melek'in Divriği Darüşşifa'sının kitabesindeki iki unvanı daha eklenebilir: *"-el-melik"*, *"es-said"* bu unvanlara –özellikle said– başka yerde rastlanmaz. Sikkelerinde "Behramşah" ad-lakap bileşiği, bitişik yazımla değişmez bir biçimde yinelenmiştir. Kimi kaynak ve sikkelerde de ceddi Mengücek Gazi gibi *"âlim"*, *"âdil"* veya *"Nasir'üd-din"* sıfat ve unvanlarıyla anılmıştır.[37]

Bu unvanlardan "Fahrü'd-dünyâ" (Dünyanın övüncü), büyük sultana tâbi olmaksızın tam bağımsız konumdaki hükümdarlara özgüydü. Melikü'l-ümerâ (Beylerbeyi), "âlim-âdil"i de ataların-dan tevarüs etmişti. "Nâsır Emirü'l-mü'minîn" (Müslümanların halifesinin yardımcısı), doğrudan Abbasi halifesinin tevcih ettiği onursal bir unvandı. Ebu'l-Muzaffer (Zaferler babası) kendisince benimsenmiş bir lakaptı.

Şu bir gerçek ki Behram Şah zamanı, Mengücekler, özellikle de Erzincan kenti için kalkınma dönemi oldu. Doğu-Batı ticari-askeri bağlantılarında önemli bir kent sayılan Erzincan'ı Behram Şah, altmış yılı aşan saltanatı boyunca, payitaht konumunda tutmuş; bayındırlığı için servetler tüketmiş; cömerliğiyle de halkın gönenç içinde yaşamasına çaba göstermişti. Bu bakımdan, dönemi, Erzincan'ın altın çağı kabul edilir.

Erzincan'ın ne Behram'dan önce ne de sonra aynı düzeyde açılım evrelerinden söz edilemez. Behram Şah da Mengücekoğulla-

---

[36] Kadı Ahmed, *El-Veledü'ş-Şefik*, s. 308.
Râvendî, *Rahatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, I, s. 208; B. Butak, *Resimli Türk Paraları*, s. 123.

rı'nın bilinen tüm bireyleri arasında da en renkli ve tanınan meliktir. İlk Mengücek sikkesinin adını taşıması, Anadolu Selçuklu sultanlarının damadı ve kayınpederi olması, Anadolu hanedanlarıyla kurduğu akrabalıklar, seferlere katılışı, önemli anlaşmazlıklarda arabuluculuk etmesi, Genceli Nizamî'nin *Mahzen-i Esrar* adlı yapıtını kendisine ithafı, ona farklı bir şöhret ve saygınlık kazandırmıştı. İbn Bibi, "Sultan damadı" Behram Şah'ın, seçkinliğini, soyluluğunu, nefsine hâkimiyetini, kötülüklerden arınmış yüksek fikirler sahibi oluşunu, gönenç içinde yaşamaya, güzel ve temiz giysilere düşkünlüğünü, merhametini şöyle anlatmaktadır: *"Fahreddin Behram Şah, nefsinin olgunluğu, tabiatının iyiliği, huyunun güzelliği, hizmetinin yüceliği, aklının yetkinliği, adaletinin enginliği, şefkatinin fazlalığı ile tanınmış olup dünyanın seçkinlerinden, insanların önde gelenlerinden, padişahların ünlülerinden ve yöneticilerin en iyilerindendi. Cömertliğinin ve bağışının güneşi, alt ve üst tabakadan insanların, zayıfların, güçlülerin, yenilerin ve eskilerin, yabancı ve yerli herkesin üzerinde parlamaktaydı. Nimetlerinin ve ihsanlarının bulutu bütün kabilelerin üzerine rahmet yağdırmaktaydı. Padişahlığı sırasında onun hazinesinden ve mutfağından düğün evine yiyecek ve eşya gitmeden, kendisi düğün evini teşrif etmeden veya damada Câmehâne-i Saltanat'tan elbise, geline haremînden gelinlik gelmeden hiçbir düğün ve tören yapılmazdı. Acıma, bağışlama ve şefkat duyguları onun kutsal nefsine o kadar hâkimdi ki (...) dağlarda ve ovalarda yoğun kar yağdığı, karın her yerde otların ve yiyeceklerin üzerini örttüğü zaman arabalarla dağların ve ovaların kuytu yerlerine bol miktarda ot ve hububat taşıttırırdı. Bu sayede ağaçlardan ve otlardan yararlanamayan vahşi hayvanlar ve kuşlar o yiyecekleri yerler, zayıflığa ve düşkünlüğe uğramazlardı."* Ravendî de Behram Şah'ın cömertlikte ve yufka yüreklilikte eşsizliğini belirttikten sonra: "*Kışın yemsiz kaldıkları vakit kuşları doyurmak için tedbirler aldırırdı*" diyor. Müneccimbaşı da İbn Bibi'nin yazdıklarını *Cami'ü'd-Düvel*'de özetlemiştir.[38]

[38] İbnü'l-Esir, XII, s. 221, *Câmiü'd-Düvel*, vrk.393; İbni Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'iye* (çeviri) I, s. 91-92; Müneccimbaşı, *Cami'ü'd-Düvel*, (transkripsiyon, *Corpus*, III, s. 102) Ravendî, *Rahatü's-Südûr*, s. 208; W. H. Duda, *Geschichte des İbni Bibi*, s. 34.

Behram Şah'ın Erzincan'da mı, Kemah'ta mı meliklik tahtına oturduğu bilinmese de seferler ve ziyaretler dışında zamanını çoğunca Erzincan'da geçirdiği; bu kente yakın Akşehir-âbâd'da bir sayfiye sarayı varmış. Onun, arazisi ve kalesiyle askeri hizmetlere ve savunmaya elverişli Kemah yerine, geniş ve verimli bir ovanın ortasındaki yol kavşağı Erzincan'a yerleşmesi, eski İzange kasabasının gelişip güzelleşmesini sağlamış; beyliğini de aşılmaz kalelerde üslenmiş hükümet konumundan kurtararak düze indirmiş; bu sayede, –o zamanın bir âdeti olarak payitahtlara birer unvan verildiğinden– buraya da Dârü'n-nasr adı verilmişti.[39]

Behram Şah'ın, "Selçuklu sultanının damadı" olduğu biliniyor. Bu konuda İbn Bibi'nin Farsça *Selçuknamesi*'nde "*Melik Fahrüddin Behram Şah ki dâmad-ı Sultan-ı rav'ez ahfad-ı Mengücek Gazî bud*" deniliyor. İsmetî Hatun adıyla bilinen sultan kızı eşinin, II. Kılıç Arslan'ın mı, Rükneddin Süleyman'ın mı kızı olduğu tartışma konusudur. Çünkü *Câmi'ü'd- Düvel*'de: *"Melik Alaeddin Davud hayatını tamamladıktan sonra Melik Fahreddin Behram Şah bin Davud yerine geçti. Bu da Rum* (Anadolu) *sultanı İzzeddin bin* (II.) *Kılıç Arslan bin Mes'ud'un kızıyla evlendi ve ondan destek görerek ona dayandı."* Deniliyor[40] Ancak II. Kılıç Arslan'dan sonra, oğulları Gıyaseddin Keyhüsrev (1192-1196) sonra Rükneddin Süleyman (1196-1204) Konya tahtına çıkmışlardır. Melik konumundaki diğer oğulları arasında da "İzzeddin" adını taşıyan yoktur. Bu bakımdan, İsmetî Hatun, Kılıç Arslan'ın kızı, Rükneddin Süleyman'ın da kız kardeşiydi demek doğrudur. Onun, bu akrabalık sayesinde saltanatını ve küçük devletini güvenceye almayı hedeflediğine kuşku yoktur. Nitekim, 1177'de (H. 573) Doğu seferine çıkan II. Kılıç Arslan'ın, Malatya'yı ve Tiflis'i (Tifris/Difriki?) işgal ettikten sonra Erzincan'a yöneldiğinde burayı sınırlarına katmaması da aralarındaki bağı düşündürmektedir. Bu olasılığa göre, Behram Şah'ın Sultan kızıyla evlenişinin seferden önceki gerçekleştiği söylenebilir.[41]

---

[39] F. Sümer "Mengücükler" *İA*, C.8, s. 714; O. Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında*, s. 85.
İbni Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'iye*, (faksimile), s. 34; Müneccimbaşı, *Câmi'ü'd-Düvel*, (transkripsiyon, *Corpus*, III, s. 101).
Anonym (*Selçukname*) (yay. F. N. Uzluk), s. 25; faksimile, s. 24, "Tiflis"in, "Tifris/Difriki (Divriği)" olması, Malatya'ya yakınlığı dolayısıyla muhtemel görü-

Behram Şah günlerinin önemli bir sanat-kültür olayı, şair Genceli Nizamî'nin (1140-1203), *Mahzen-i Esrar* adlı eserini, Erzincan'a kadar gelip bu Mengücek şahına sunmasıdır. Nizamî, dönemin büyük hakanları dururken eser sunmak için neden Behram Şah'ı seçmiştir? Bunu, cömertliği ve 1163 Gürcistan seferinde, olasılıkla Nizamî'yle Gence'de tanışmış olmasıyla açıklamak mümkündür. İbn Bibi'ye göre Behram, son derece cömert, sevecen ve çok zengin bir beydi. Nizamî, *Mahzen-i-Esrar*, *Husrev ü Şirin*, *Leylâ vü Mecnûn*, *Heft Peyker* ve *İskendernâme*'den oluşan "Hamse"sinin[42] ilk eserini ona sunmakla umduğundan fazlasını buldu. Behram, şaire, o vakte kadar duyulmamış bir câize verdi: Beş bin altın, birçok at, katır, elbise!.. Eserin sunuluş tarihi H. 580-582/1184-86 veya H. 574/1178 olarak gösterilir. İbn Bibi, şairin şaha eser sunuşunu şöyle anlatmaktadır: *"Söz üstadı Hâce İmam Nizamî-yi Gencevî –Allah rahmet eylesin–* Mahzen-i Esrar *adlı kitabının incilerini, onun kutlu sarayı adına nazım ipine dizdiği zaman o da ona hediyeler ihsanlar gönderdi. Beş bin dinar* (altın) *beş rahvan katır, değişik cinsten, koşumlu beş at, çok değerli bir hil'at, pahalı giysiler, nadir ziynetler, işlenmiş mücevherat... Behram Şah hediyeleri verdikten sonra yanındakilere dönerek şöyle dedi: — Eğer şiir başarılı olursa, hazineler ve defineler bağışlarım. Çünkü bu manzum kitapla benim adım bu fani dünyada ölümsüzleşecek. Bu geçici âlemde unutulmadan kalmak ve ismimin ebedi anılması, erişilmez saygınlık ve başarıdır.*(...) *onun bu konuşması üzerine orada bulunanlar, bu sözlerin doğruluğunu ve şahın yaradılışındaki üstünlüğü itiraf ettiler, dualarda övgülerde bulundular."*[43]

Nizamî, söz konusu yapıtında Behram'ın kapısını çalmadan önce "Karamsarlığa kapıldığını, kendi cevherini ve eserinin değe-

---

nüyor. Bu durumda, Divriği Mengücekleri'nin bu tarihte Selçuklu sultanına bağlandıklarını da kabul etmek gerekiyor.

Hamse: Doğu edebiyatının klasik öykülerinden beşini seçip bunları aynı vezin ve romantik üslupla yeni baştan yazma sanatına deniyordu. Özellikle İran şairleri, hamse vücuda getirmeyi ustalıklarının bir gereği saymaktaydılar.

İbni Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'iye*, (Farsça), s. 34 vd. (*Muhtasar*) sf. 22; çeviri, I, s. 91-93 *Cami'ü'd-Düvel'*, vrk. 393; Houtsma, *Dynastie*, s. 279; N. Asım, *Osmanlı Tarihi* I. (son söz'de). O günün geleneklerince şairler, zengin ve cömert hükümdarlara koşarak yüklü caizeler almayı amaçlıyorlardı. Dönemin şairlerinden Zahir-i Faryabî de Sultan Rükneddin Süleymanşah'a bir kaside sunmuş iki bin altın caize almıştı.

rini anlayacak bir ulu sultan aradığını, yıllarca bunun için gezdiğini, sonunda üstün bir sezişle İskender mayalı, büyük astronom, Maksut Âyeti'nin muhatabı[44] Melik Fahrüddin Behram Şah'ı bulduğunu" uzun uzun anlatır. Tarihsel bilgi yönünden, övgünün en değerli beyti şudur: *"İshak'ın sancağı, Behram'ın himmetiyle yükseldi. Devlet, eski parlaklığına kavuştu."*

Burada Mengücekoğlu İshak'ın, Belek'e yenilişi nedeniyle geçirilen sarsıntılı dönem hatırlatılmakta, Behram'la yeni bir yükselişin başladığı işaret edilmektedir. Nizamî, Behram Şah'ı överken mübalağa sanatına başvurmadan edememiştir:

"...Altı bucağın, yedi feleğin padişahı, dokuz dairenin merkezi Behram Şah, öyle bir şahtır ki savaş gününde onun kahramanlığı karşısında Behram Gur'un gücü karınca gibi kalır. Şahların başbuğu, sonsuz bilgisiyle cihanın en ünlüsüdür. Yeryüzü malını halka bağışlar. Hem Ermeni hükümdarı, hem Rum şahıdır. Halifeler postunun ulusudur. Rum diyarını (Anadolu'yu) açan, Gürcistan'ı yenen odur."

"Katında yer öperken söylenmiştir: — Ey Şah! İnsanlık mayasının şerefi, dünya gözünün aydınlığı... Sırtı iki büklüm olmuş gökyüzü, sana zafer taşımaktadır. Dokuz feleğin karnı senin sırrınla gebe kalmıştır. Geceye oklar atan ay, senin kılıcının ucuna ancak kalkanını fırlatabilir. Kılıcına su veren kaynak, tut ki Fırat ırmağıdır. Senin tufanından kaçan kimse, Nuh bile olsa suya boğulur. Kadehin, Keyhüsrev'i, Cemşit'i uslandırır. Gölgen pervaneyi yakar, güneşi söndürür."

"İç ve eğlenmene bak, ülken, devletin var... Sultanların sığınağısın. Hem ordu, hem tac sahibisin. Halifeler gibi hazineler saçıyorsun. Şahlara tac veriyor, sultanları tahta oturtuyor, onlardan haraç alıyorsun. Baykuş senin gününde hümâlık eder. Katına ulaşan baş ayak olmak ister. Adaletin inayete (!) yaklaşmıştır. Yerin temeli, atının tırnakları altındadır. Düşmanların nal gibi çarmıha vurulmuştur. Her fende başlıca fen sahibisin. Feleğe terbiye öğret, söz ışığının neşesini parlat. Dünya kaftanını bir köleye giydir, Nizamî'ye de baht açıklığı bağışla. Sözlerim aslında parlak ve canlı amma, senin irfan sofrana erişince pek ayrıklaşıyor."

---

[44] Maksud ayeti denen, Hz. Muhammed hakkında: "Sen olmasaydın felekleri yaratmazdım!" anlamındaki hadistir.

"(...) Firdevsî'nin Şehname*'si, eski ocaktan dökülmüş bir altın, bu* Mahzen-i Esrar*, yeni denizden çıkmış bir incidir. Sultan Mahmud Gazne'de bayrağını dikmişti, Behramşah Rum diyarında paraya adını yazdırdı."*[45]

585 H./1189'da, Sultan II. Kılıç Arslan'ın kendi oğulları ile olan taht mücadelesinde, Behram Şah hakemlik etti: II. Kılıç Arslan yaşlılığında, geniş ülkesini 11 oğluna bölüştürmüş, Kutbeddin Melikşah'a da Sivas dolaylarını bırakmıştı. Oysa Melikşah, kardeşlerin yaşça büyüklerindendi ve kendisini Konya'nın sahibi sayıyordu. Eniştesi Behram Şah'a başvurdu. Birlikte Konya'ya gittiler. İş, savaşmaya vardı. Kılıç Arslan, oğluna tutsak olduysa da Behram Şah, baba oğul arasındaki uzlaşmazlığı barışa çevirdi. Kutbeddin, Sivas'a yürüdü. Behram, fitnenin başı saydığı Selçuklu veziri İhtiyareddin Hasan bin Gavras'ı tutuklattırıp kendi yanında Erzincan'a götürmeyi sultana kabul ettirdi. İhtiyareddin, oğullarını, hizmetçilerini ve 200 atlıdan oluşan yakınlarını toplayarak Kamyuh Ovasına vardığında sultanın oğlunun sevk ettiği Türkmenler yol keserek İhtiyareddin'i ve bütün ailesini öldürdüler. Türkmenler, Kutbeddin'e destek veren soydaşlarından dört binini katlettirdiği savıyla İhtiyareddin'in ölüsünü parça parça edip her parçasını mızraklarının ucuna asarak Haç Bayramı gününde Sivas'ta dolaştırdılar.[46]

Anadolu Selçuklu sultanı Rükneddin II Süleymanşah, 597/1201 Haziranında Malatya'yı kardeşi Kayserşah'tan aldıktan sonra, Behram Şah'ı ziyaret bahanesiyle Erzincan'a yöneldi. Maiyetinde kimi kardeşleri ve Artuklu beyleriyle daha önce Selçuklu tâbiiyetini kabul etmiş bulunan Divriği Mengücekleri'nin birlikleri de belki vardı. Sultanın asıl amacı Erzurum Saltuklu Devleti'nin zayıflamasından yararlanarak İran-Anadolu yolunun kontrolünü ellerine geçiren Gürcüleri bölgeden uzaklaştırmaktı. Behram Şah önlemler almakla birlikte, Rükneddin II. Süleymanşah'a boyun eğmek zorundaydı. İbn Bibi, o kritik günlerde Behram'ın izlediği ilginç siyaset konusunda şu bilgiyi vermektedir: *"Fahrüddin Behram Şah, parlak zekâsına uyarak her taraftan asker çağırdı. Onları silahlarla donatarak hazırladı. Erzincan'a gelen sultana*

---

[45] Nizamî, *Mahzen-i Esrar* (çev. M. N. Gencosman), s. 34 vd.

M. le Syrien, *Chronique*, s. 405; İmadeddin İsfahanî, *el Fethü'l-Kussî*, s. 451; *Abu'l-Farac Tarihi* II, s. 450.

dillerle anlatılamayacak ziyafetler düzenleyip övülecek hizmetlerde bulunduktan sonra mevkib-i saltanata (*sultanın ordusuna*) *katılarak Erzurum yolunu tuttu."*[47] Bu harekâtla, esasen zayıflamış bulunan Saltuklu Devleti kapanırken Behram Şah da bağlılık andını yenileyerek tahtını koruyabildi. Sultan, Köğonya adıyla da anılan Karahisar'ı (Şebinkarahisar) Behram Şah'a; Erzurum Beyliği'ni, kardeşi Mugiseddin Tuğrulşah'a bırakırken Behram Şah da bir kızını Tuğrulşah'la (veya oğlu Cihanşah'la) evlendirerek "Erzurum Selçukîleri" denilen bu yeni oluşumun, kendi hükümeti için bir tehlike olmasını önlemeyi amaçladı.

Behram Şah, 1202'de (H. 598) Rükneddin II. Süleyman ile Gürcistan seferine çıktı. Râvendî, bu sefere değinirken Behram Şah'ı *"Damâd emir isfehsâlâr-ı kebîr, âlim âdil, Allah'ın yardımını görmüş, muzaffer, ikbâl sahibi, dinin yardımcısı ve emirlerin meliki, Gazi Fahreddin Behram Şah"* ad ve sanlarıyla anmaktadır. İbn Bibi, ayrıntılarını verdiği bu sefere Behram Şah'ın da katıldığını belirttiği halde, Aksarayî, sefere ilişkin açıklamasında Behram Şah'tan söz etmemektedir. İbn Bibi'nin *Muhtasar Selçuknâme'*sinde Gürcistan seferinin ilginç bir gerekçesi vardır: Sözde "erkeğe düşkünlük" (nymphomanie) hastalığından mustarip olan Gürcistan melikesi Tamar (1184-1212) II. Kılıç Arslan zamanında bir ressam gönderip sultanın oğullarının resimlerini yaptırtmış. Portresini elde ettiği Rükneddin Süleymanşah'a âşık olmuş. Fakat genç melik, kendi dininden olmayan bir kraliçeyle evlenmeye yanaşmayınca araları açılmış!

Muhtasar Selçuknâme'de savaşla sonuçlanan gelişmeler şöyle anlatılıyor: *"Tamar'ın teklifinden hasıl olan kin, sultanın kalbine yerleşmişti. Padişahlık sırası kendisine erişince büyük bir ordu ile Gürcistan hududuna yollandı. O zaman Erzincan meliki olan sultanın damadı ve Emir Mengücek Gazi evladından olup nefsine hâkim, ahlakı temiz, himmeti yüksek, namuslu ve merhametli, devrinin yegâne âdil padişahı olan Emir Fahreddin yanına gittiler.* (...) *Melik Fahreddin, Sultan Rükneddin'in emri üzerine her taraftan askerlerini toplayarak Sultan'la birlikte Erzincan'dan yürüdüler. Erzurum meliki asker toplamak ve sultanın emirlerini*

[47] İbni Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'iye*, (çev.) I, s. 93; H. Edhem [Eldem], *Kayseriyye Şehri*, s. 40 ve not 24; A. Tevhid, Kataloğ, IV, s. 77 523, M. V. Berchem, *Corpus*, III, s. 59, 104-105.

yerine getirmek hususunda tereddüt gösterdiğinden azledilerek memleketi Mugiseddin Tuğrulşah'a havale edildi. Erzurum'dan gökteki yıldızlar kadar sayısız dağ parçaları gibi asker ve süvari ile Abhaz memleketine hücuma başladılar. Gürcüler umumi bir müdafaa gayreti göstererek her iki taraf arasında öyle çarpışmalar oldu ki, cenk meydanının her yanı ölülerle doldu. Ufuktan bir zafer güneşinin doğması yaklaşmış ve düşmanı yüzgeri etmek üzere bulunmuş iken Allah'ın emri kadere bağlıdır hükmünce fırsat İslamın elinden çıktı. Sultanın otağını taşıyan atın ayağı köstebek yuvasına geçerek çetr yere düştü. Maiyetindeki adamlarla muhariplerin gözü buraya ilişince derhal bunun bir düşman hilesi neticesi olduğu veya sultana bir felaket eriştiği zannıyla silahını atan kaçmaya başladı ve bu kargaşalık sonunda iş tersine döndü. Vuranlar vuruldu, öldürenler öldü. Emirler esir, esirler emir oldu. Melik Fahreddin'i bir kol gelip yakaladı. Sultan, Melik Mugiseddin ve maiyeti askerlerinden bir kafile ile Erzurum'a düştüler. Bir müddet orada kalıp dinlendikten sonra tekrar Anadolu diyarına, Konya'ya döndüler."

İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'iye*'de savaşın bir şanssızlık sonucu Türklerin aleyhine dönüşünü daha ayrıntılı ve renkli anlatıyor: " *Kâfirler saltanat bayraklarının kendilerine doğru geldiğini öğrenince* (...) *karıncalar ve arılar gibi coşup kaynamaya başlayarak sultanın karşısına dikildiler. İki ordu arasında öyle vuruşma ve çarpışma oldu ki savaş alanında ölülerden tepeler meydana geldi. Kara, kandan deniz; deniz cesetten kara oldu.* (...)*Kâfirlerin arkalarını dönüp kaçmaları yakınken iş değişti; çetr-dâr'ın atının ayağı derin bir çukura düşünce adam, başının üzerine yere çakıldı.* (...) *Keskin kılıçları, ağır gürzleri ve can alıcı mızraklarıyla batıl inançlı düşmanları feryat ettiren* (...) *askerlerin ve beylerin gözleri saltanat şemsiyesinin düştüğünü görünce* (....) *padişahın başına felaket geldiğini sandılar. Hep birden ağırlıklarını bırakıp kaçmaya başladılar.* (...) *Olanlar oldu. Kıyamet koptu. Asker yönünü firara çevirdi. Düşmanlar, Erzincan sahibi Melik Fahreddin Behram Şah ile büyük beylerden birkaçını atlarından düşürerek tutukladılar. Sultan, o hezimetin etkisiyle Erzurum'a sığındı."*

Kırk yıldır melik olan Behram Şah için, Gürcü ordusuna tutsak düşmek bir zilletti. Ravendî, herhalde, Rükneddin Süleymanşah'ın,

eniştesi, dostu ve destekçisi Behram Şah'ı öyle yüzüstü bırakıp kaçmasını kastederek şunları yazmaktadır: *"Mesel: Hükümdarlık kısırdır. Hükümdarla kimse arasında akrabalık olmaz.* (...) *Gazi Fahreddin Behram Şah'ın canını feda edecek kadar hükümdara taraftar olduğu, onun iyiliğini istediği ve eşsizliği, Abhazlarla yapılan muharebe yerinde meydana çıktı. Çünkü orada canını feda edip kulların kurtulması için çalıştı."*

Gürcü kraliçesi Tamar, tutsak Behram Şah'ı, saygın kişiliğine hayranlığından dolayı konuklayıp ağırlamakta kusur etmedi. Ancak Behram Şah, yüklü bir fidye ödedikten sonra Erzincan'a dönebildi. Bu tarihten sonra kesilen sikkelerinde ve adına düzenlenen vakfiyede *"Melik Behramşah el-Gazî bin Davud"* künyesiyle görülmektedir.[48]

Behram Şah, uzun süren sultanlığının son yıllarında, Selçuklu sultanı İzzeddin Keykâvus'u (1211-1220) damat edindi. İbn Bibi'ye göre, H.611'de (1214) Sinop'u fetheden, ertesi yıl da Ermeni kralı Leon'un Sivas kuşatmasına mukabele olarak Kilikya seferine çıkan Selçuklu sultanı İzzeddin Keykâvus, Tarsus civarındaki Çinçin Kalesi'ni alıp Konya'ya dönmüş; 1216 kışını, ılıman iklimli Antalya'da geçirmişti. Buradan Sivas'a giden sultan, has adamlarını Behram Şah'a göndererek kızı Selçuk Hatun'a talip olmuştu ki bu melike aynı zamanda, halası İsmetî Hatun'un kızıydı. Bu evliliğin hazırlıkları epeyce zaman almış, 1217 yazında günlerce süren muhteşem bir düğün yapılmıştır ki, Anadolu Türk toplum tarihinin ayrıntılı anlatılmış ender olaylarındandır. Asıl anlatımı İbn Bibi'de bulunan bu düğün; harcanan para, dağıtılan hediyeler bakımından, o günkü Türkiye'nin refah ve kültür düzeyini de yansıtmaktadır. Nikâh şenlikleri sırasında verilen ziyafetler, göçebe döneminin *"hân-ı yağma"*ları olmuş; şölen bitiminde sofraların bütün kıymetli eşyası yağmalanmıştır. On gün süren düğünde Behram Şah, 300 hil'at ve 30 bin dirhem para dağıtmış; Sultan İzzeddin Keykâvus da memleketlerine dönen Mengücek meliklerine –ki aralarında Divriği meliki II. Süleyman veya oğlu Ahmed Şah da mutlaka bulunuyordu– 100 at ve 100 katır dengi hediyeler, ayrıca

---

[48] İbni Bibi, *Muhtasar* (çev.), s. 37-38; İbni Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'iye* (çev.) 1, s. 93-94; Aksaraylı, *Müsameret*, s. 128; Râvendî, *Rahatü's-Sudûr*, s. 207-208; Yazıcıoğlu, *Tevarih-i Âl-i Osman*, s153; Brosset, *Histoire de la Géorgie* I, s. 462 vd.; A. Tevhid, *Kataloğ*, IV, s. 77-79.

200 at ve katır, 500 hil'at ve 700 bin dinar ihsan etmişti. İbn Bibi bu görkemli düğünü özetle şöyle anlatıyor:

" *İzzeddin Keykâvus, devlet adamları ile görüştü. Bilgede, erdemde, iffette, soylulukta üstün bir aile düşünüldü. Erzincan padişahı Melik Fahreddin soyluluğunda bir başka kimse bulamadılar. Çünkü bu aile Sultan Kılıç Arslan soyundan ve Selçuk neslinden gelmekteydi.*[49] *Uzun danışma ve düşünmelerden sonra karar verildi. Sultan, bu seçime pek ilgi ve sevinç gösterdi. Hazineden benzersiz hediyeler düzenlenmesini buyurdu. Ululardan biriyle Melik Fahreddin'e gönderdi. Melik, hediyeleri getiren elçiyi pek iyi karşıladı. Devlethaneye kondurup ağırladı. Ertesi gün, halk topluluğu ortasında elçi, sultanın mektubunu öpüp melike verdi. O da öpüp başına koydu ve ayakta okudu. Sonra elçiye söyleyeceği olup olmadığını sordu. Elçi, diyeceklerini dedi, hediyeleri sundu. Melik de halkın duyacağı biçimde dedi ki:*

— Bu bağış ve hediyenin teşekkürünü dile getiremem. Padişah, kulunu yüceltiyor, fakat ceyhiz hazırlığı için belli bir süre gereklidir. Sonra adam gönderir, tamamlandığını duyururuz.

Elçiye hediyeler bağışlandı. Padişah buyruğuna uyduğuna dair cevap yazarak, elçiyi büyük saygıyla yola koydu. Hemen hazırlığa girişti. Dört yandan, hünerli ve pek ince sanatkârlar, kuyumcular, terziler getirtip ceyhiz dizdirdi. Bunları üç ay çalıştırdı. Üzeri mücevher işlemeli taclar, bilezikler, sırma ve mücevherlerle süslü giysiler, kablar, zarflar, taslar, leğen, çini işi eşya, değerli kitaplar, güzel yüzlü köleler, safkan atlar, katırlar ve çokça altın... Hepsi hazırdı. Bu işler ve nikâhın kıyılması ile Müftü Kadı Şerafüddin görevlendirilmişti. Sivas'a gelen Kadı Şerafüddin'i, Emir-i Meclis ağırladı. Eğirdir'de bulunan Sultan Keykâvus'a durumu arz etmeye gitti. Sultan devlet erkânını ve kentin ileri gelenlerini karşılamaya gönderdi. Kadı Şerafüddin'e ikramlarda bulunuldu. Yemekten sonra kalabalık dağıldı. Ertesi günü sultan bir şölen yapılmasını buyurdu. Türkî, Kazvinî, Deylemî ve Rumî çavuşlar ve bölükbaşıları, çomak, tomak, cirit oynadılar. Tahtında oturan sultan, Kadı Şerafüddin'i kabul ederek Melik Fahreddin'i sordu. O da Erzincan melikinin, kulluk ve bağlılık

[49] Mengüceklerin soyluluğu, Selçuklu Hanedanı'yla akrabalığı; "Kılıç Arslan soyundan" açıklamasından da Behram Şah kızı Selçuk 'un, annesi (İsmetî Hatun) tarafından II. Kılıç Arslan'ın torunu olduğu açık.

üzere olduğunu bildirdi. Sofra getirilip türlü yemekler döşendi. Şerbetler, kımız ve kamran içildi. Sonra Kadı Şerafüddin'i konukevine ilettiler.

Ertesi gün sultan din bilginlerini sofrasına davet etti. Antalya'dan getirilen şeker denkleri açıldı. Gelenlere, altın ve gümüş tabaklar içinde şekerlemeler sunuldu. Saray havuzuna su yerine şerbet dolduruldu. İki tarafın vekilleri hazırken zamanın müftüsü, Kadı Sadrüddin Ruhavî nikâhı kıyarak yüz bin flori mehir konuldu. Çavuşlar ve duacılar mübarek olsun! diyerek alkış tuttular. Altın, gümüş, cevahir saçıldı. Namaz kılındı. Sonra sofralar kurulup türlü yemekler, pilav, zerde, zırva, kebaplar, biryanlar, helvalar... yenilip içildi.

Sonra Kadı Şerafüddin sultanın katına çıktı. Sultan altın, akçe ve pek çok kemhalar, at, katır, kul ve halayığı ardınca gönderdi. Sultanın buyruğu üzerine Emir-i Meclis Mübarizüddin Behramşah, Şerafüddin'in yanına katıldı. Gümüşten araç gereçler, rengârenk ağır ve değerli kemha kumaşlar, altın işlemeli atlaslar örtülü altın kubbeler bağlanmış ve hediyelerle yüklü deve ve katır katarları, temiz dürüst köleler... Her şey hazırlandı. Bu işler tamamlanınca Emir-i Meclis ile Kadı Şerafüddin ve hatunlar yola çıktılar.

...Kafile Erzincan sınırına varınca Kadı Şerafüddin önden giderek melike kimlerin geldiğini haber verdi, gelenleri anlattı. Melik, konuklama yerleri düzenlettirdi. Çok sayıda karşılayıcıları, konukçuyu, hizmetçileri, hatunları ve ileri gelenleri gönderdi. Emir-i Meclis, kente yaklaşınca, saray ve kent mehterleri karşı çıkarıldı. İki bölük birbirine eriştiler. İki tarafın askerleri saf olup şadlık âlemlerini çözüp birbirleriyle görüştüler. Emir-i Meclis'in meslektaşı olan Melkuk ile Melik Fahrüddin atlarından inip kucaklaştılar. Tekrar atlarına bindiler.

Kente ulaşınca ağırlamalar, sunuşlar yapıldı, sofralar döşenip kadın erkek her sınıf çalgıcılar, şarkıcılar geldi, ortalık neşeyle doldu.

Sabahleyin, Emir-i Meclis, sultanın hazine değerindeki hediyelerini melike gönderdi. Melik, Sultan'ın yüksek bağışına ve olgun cömertliğine dualar, övgüler sıraladı. Melik, Emir-i Meclis ve iki tarafın beyleri, ulları, yiyip içerek coşkunluk ve eğlence içinde epeyce bir süre geçirdiler.

Melik, üç yüz alâ, orta ve ehven hil'atlar ile üç yüz bin sultanî akçeyi, murassa eğerli atlarla Emir-i Meclis'e yolladı. Akşam üzeri malları, yükleri, ceyhizi büyük törenle kent dışına taşıdılar. Seher vakti göç davulu çalındı. Güle oynaya sultan tarafına gidildi. Etmeksiz Konağı'na varılınca, Emir-i Meclis, bunları alıp sultana götürdü. İçki meclisi kuruldu. Görülmemiş karşılama töreni için büyük devlet adamları, saygıdeğer kişiler ve hatunlar çıktı. İki tarafın bütün kızları, kadınları, murassa altın bilezikler ve ipekli giysiler içinde kente geldiler. Buhurlar yakıldı, mumlar ve meşaleler ışıldatıldı. İki tarafın vekilleri tanıkları ortaya çıktılar. Devrin müftüsü İmam-Kadı Sadrüddin dua ettikten sonra Sultan İzzeddin Keykâvus bin Keyhüsrev bin Kılıç Arslan adına, Melik Fahreddin Behram Şah bin Davud'un kızı Selçukî Hatunu eş olarak istedi. Elli bini muaccel, elli bini müeccel olmak üzere yüz bin kırmızı dinar (altın) mihir (başlık) mukabilinde zevceliğe istiyoruz; Şafii mezhebi üzere bu talebimizi kabul edin! Onu isteklisine nikâh eyleyin ve hayırlı olsun deyin! diyerek kız tarafına hitap etti. Kız tarafı da isteği kabul edip istenileni verdik, onların üstünden erdem bulutları eksik olmasın! dediler. Sevgi ve mutluluk yoldaşları olsun. Huzur ve mutluluk onlardan ayrılmasın! Kutlu ve çocuklu olsunlar! duaları semaya yükseldi.. Orada bulunanların hayırlı olsun alkışları göklere yükseldi. Nikâh düğümü bağlandı, vuslat bağı kuvvetlendirildi. Seher rüzgârının kımıldayışıyla etrafa dağılan bahar çiçekleri gibi, dergâhın sofasına, avlusuna altınlar cevahirler saçıldı. Hususi sofralar, umumi toplantılar kuruldu.

Gecenin yarısında Emir-i Meclis gitti. Şah Keykâvus gerdeğe girdi. Kadınlar, utançlarından kızardılar. Şah gelinin yüz örtüsünü açtı. Güzellik kıblesini görüp dudaklarından öptü ve misk kokulu saçlarını okşadı. Bânûnun dadıları diz çöküp şahın çizmelerini çıkartıp eteklerini öptüler. Nihayet şah, sultanlık tacını başından, padişahlık kemerini belinden çıkartıp soyundu ve döşeğe girdi. O dal vücutlu güzeli kendine beri çekip sıkıca kucaklayıp birleşti.

Sabah kendini gösterince sultan, güzel eşinin alnına öpücük kondurup hamama giderken zevk ve eğlence meclisinin mükemmel olması için buyruk verdi. Hamamdan çıkınca bargâha gidip tahtına oturdu. Hacibler ve naibler perdeleri kaldırarak beyleri

içeriye aldılar. Erzincan beylerine sunuşlar yapıldı. Sofralar kuruldu, çalgıcılar şarkılar çalıp söylediler. Pilavlar, tavuk, güvercin, turaç kebapları, nardenk aşları, renk renk yemekler yenildi. İçki kâseleri dolaşıp durdu. Soylular, halk, herkes doydu. Sultan, Erzincanlıları avuttu. Bir hafta böylece eğlendiler. Sonra sultan, beş yüz hil'at ve yedi yüz bin akçe, beş yüz at, yüz katır, türlü kemhalar, kumaşlar, kul ve halayığı Kadı Şerafüddin'e gönderdi. Kadı, bunları Erzincan beylerine dağıttı. Beyler, hil'atları giyinip sultanın elini öptüler. Ertesi günü sultan Seyrâne bindi, Erzincan beyleri alanda attan inip yayan oldular. Vedalaşmak için el öptüler.[50]

İbn Bibi'nin Farsça *el-Evamirü'l- Ala'iye fi'l-Umûri'l-Ala'iyye* adlı eseriyle, bunun yine Farsça "Muhtasar"ında *"Tezevvüc-i Sultân-ı gaalib İzzeddin Keykâvus be-kerimây ez-zerriyât-ı Melik Fahrüddin Behramşâh bin Dâvud Melik-i Erzincan"* başlığı altında geniş yer bulan bu evliliğin öyküsü, 13. yy başındaki toplum yaşantısı, âdetler ve dini-ahlaki yaklaşımlar, özellikle de kadınların toplumdaki yeri bakımından önemlidir. Yazarın anlattıklarından, Keykâvus'la Selçuk Hatun gerdeğe girerken hanedan prensesleriyle cariyelerin de hazır bulundukları öğrenilmektedir. Bu tantanalı düğünle yeni bir evlilik yapan Keykâvus'un siyasal amacı, Anadolu meliklerinin en saygını ve yaşlısı olan Behram Şah'la yeni bir akrabalık kurarak Selçuklu egemenliğinin nüfuzunu arttırmak, Eyyubi-Zengi ittifakına karşı, Abbasi halifesi katında saygınlık kazanmaktı. Diğer yandan Behram Şah da saltanatı boyunca dostane ilişkiler içinde bulunduğu Selçuklu Hanedanı'yla daha güçlü bağların tesisini istiyordu. Kuşkusuz Keykâvus, kendi ülkesinin doğusundaki küçük Mengücek ülkesini, yaşlı Behram Şah'ın ölümünden sonra ilhak amacıyla da Selçuk Hatun'la evlenerek vârislik hukuku elde etmiş olmaktaydı.

Behram Şah'ın, Selçuk Hatun'dan başka daha iki kızı biliniyor. Bunlardan, "Melike Hatun" u, Bayburt Kalesi'ndeki kitabesi belgeliyor. Kalenin güney duvarındaki bir burçta ve kornişin altında

---

[50] İbni Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'iye* (faksimile), s. 239-250, *Muhtasar*, s. 71-75; (çev.) I, s. 192-201; H. F. Turgal, *Anadolu Selçukîleri*, s. 36-37; O. Turan, "Keykâvus" *İA*, VI, s. 641, a.y. *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 322 vd. A. Kemalî [Aksüt], *Erzincan*, s. 55-59.

birbirine ekli iki taşa kazılmış Hicrî 610 (M.1212) tarihli Arapça kitabe şudur:

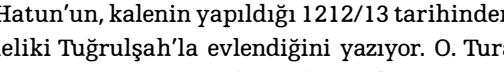

Melik Fahreddin Behram Şah'ın kızlarından "âlime-âdile Melikenin (prensesin) Bayburt kalesinin bir burcundaki kitabesi.

"Bu burcun yapılmasını, Melik Fahreddin kızı bilgin ve adaletli, şanı yüce, dünyanın ve dinin seçkini, hatunların övüncü, Melike, Hicrî altı yüz on yılında buyurdu"

Kitabedeki "Melike", özel ad mıdır veya melik kızlarına özgü, prenses anlamında mıdır?.. Bunu kanıtlayacak bir bilgi ya da belge yoktur. A. Şerif, *Erzurum Tarihi* adlı eserinde bir kaynak belirtmeksizin Melike Hatun'un, kalenin yapıldığı 1212/13 tarihinden daha önce Erzurum meliki Tuğrulşah'la evlendiğini yazıyor. O. Turan, Behram Şah'ın eşi İsmetî Hatun'un, II. Kılıç Arslan'ın kızı ve Tuğrulşah'ın da kız kardeşi olduğunu hatırlatarak Melike Hatun'un, dayısı Tuğrulşah'la değil onun oğlu Cihanşah'la evlenmiş olabileceğini işaret etmektedir. Bu durumda, Cihanşah'la Melike Hatun, kendilerine ikta edilen Bayburt'ta yaşarlarken buranın kalesini yaptırmış olmalılar. Cihanşah, babasının ölümünden sonra Erzurum meliki (1225-1230) olmuştu.[51] Behram Şah'ın bir diğer kızı Melike Turan Melek'se, Divriği'de, kuzeni Ahmed Şah'ın yaptırdığı ulucamiye bitişik darüşşifayı yaptırmıştır. (Turan Melek'le ilgili açıklamalar, Divriği Mengücekleri bölümündedir.)

Behram'ın, bilinen üç oğlu, Alaeddin Davud, Muzaffereddin Mehmed ve Selçukşah'tı. Bunların, yetişkin bir yaşa gelince küçük Mengücek-ili'nin birer kentine "melik" sanıyla atanarak deneyim kazandıkları tahmin edilebilir. (Bu üç prensin meliklikleri ve yaşamöyküleri bir sonraki bahistedir.)

Uzun melikliği boyunca, olduğundan daha güçlü ve zengin bir hükümdar imajını korumayı başaran Fahreddin Behram Şah, bu sayede saygınlığını doruğa ulaştırmış bulunuyordu. Kendisi Selçuklu sultanı II. Kılıç Arslan'ın damadı; onun torunu Sultan İzzeddin

---

[51] C. F. Lehmann-Haupt, *Armenien...* II, s. 706-707; A. Şerif, *Erzurum Tarihi*, s. 55; O. Turan, *Doğu Anadolu'da Türk Devletleri*, s. 63/not 2, A. Kemalî [Aksüt], *Erzincan*, s. 55, not 1.

Keykâvus da kendi damadı idi. Fakat gösterişli ve lüks yaşayışın bir sonucu olarak ülkesinin bayındırlığına herhalde fazla yatırımlarda bulunamamıştı. Batıda, daha dar ve kapalı bir bölgenin yönetimini elinde tutan Divriği Mengücekoğulları, özellikle Şahin Şah ve torunu Ahmed Şah, sanat eserleri ve bayındırlık hizmetleriyle uğraşırlarken, Fahreddin Behram, şan ve şöhret kazanma uğruna servetler tüketmişti.

Behram Şah, çok geçmeden damadı Keykâvus'un ölümüne (Aralık 1219 veya Ocak 1220) tanık oldu. Keykâvus, Selçuk Hatun'la evlendiği sırada hastalığının henüz ilk evresindeydi. Sağlığı bozulunca bunalıma girerek kimi emirlerini suçsuz yere idam ettirmiş; melankoliye de yakalanmıştı. Nihayet Malatya yakınlarındaki Viranşehir'de veremden öldü. İki yıl evlilik ardından dul kalan Selçuk Hatun'un sonraki yaşamı konusunda bir bilgi yoktur. Kemah Sultan Melik türbelerinden Mengücek Gazi'ye ait olduğu sanılan kümbette, yitik bir vakfiyeden alındığı söylenen sıva üstü yazılarından birinde adı geçen Fahreddin Behram Şah evladından Selçukşah'ın, bir erkek olmayıp işbu Selçuk Hatun olması ihtimal dışı değildir.

Keykâvus'un kardeşi Alaeddin Keykubad'ın (1220-1237) ilk sultanlık yıllarını da gören ve 75-80 yaşlarına eren Behram Şah, o sırada Anadolu meliklerinin hem en yaşlısı hem kıdemlisi idi. Uzun yaşamı ve saltanatı boyunca Selçuklu sultanlarından II. Kılıç Arslan (1155-1192), Gıyaseddin Keyhüsrev (1192-96 + 1205-11), II. Rükneddin Süleymanşah (1196-1204), İzzeddin Keykâvus (1211-1220) ve Alaeddin Keykubad (1220-1237) ile çağdaş olmuştu.

Melik Fahreddin Behram Şah'ın "Dârü'n-nasr" (Yardım kapısı) denen payitahtı Erzincan'da, Kafkasya'dan, İran'dan Horasan'dan, Kıpçak ülkesinden türlü nedenlerle Anadolu'ya kaçan-göçen kafileler için kurulmuş bukalar, hanlar, imaretler çoktu ve Erzincan bir ilticagâh sayılıyordu. Behram'ın, ömrünün bu son yıllarında Belh'ten Anadolu'ya göçen Sultanü'l-ulemâ Bahaeddin Veled ile oğlu Celaleddin'i (Mevlana) bir süre konuk ettiğini Ahmed Eflakî, *Menakıbü'l-ârifîn*'de anlatıyor:

Şöyle rivayet ederler ki, Erzincan hükümdarı Fahrüddin, aydın gönüllülerden olup velilere inanırdı. Onun İsmetî Hatun adında bir de karısı vardı. Bu kadın iffet ve ismette dünyanın Ayşe'si, döneminin Hatice'si idi. Veliliği ile de ün salmıştı. Ona

gizlilik evreninden, Bahaüddin Veled gibi bir dünya kutbunun, kentinin yöresinden geçtiği duyuruldu. Hemen bir yorga ata binerek Baha Veled'in arkasından yola koyuldu. Has köleler, durumu tezelden Fahrüddin Padişah'a bildirdiler. O da birkaç süvari ile İsmetî Hatun'un peşine düştü. Erzincan Akşehri yakınında Baha Veled'e ulaştılar. Atlarından inerek yeri öptüler! Baha Veled Hazretleri onların gönüllerini aldı ve her ikisini müritliğe kabul etti. Fahrüddin Padişah, Baha Veled'e Erzincan'a inmesi için gönülden yalvardı. Fakat Baha Veled buyurdu ki:

— Eğer beni istiyorsanız ve bana tutkunsanız, benim için bu kentte bir medrese yaptırınız. Böylece burada bir süre kalmam mümkün olur. Bunun üzerine, Erzincan Akşehiri'nde bir medrese yaptırdılar. Dört sene Bilginler Sultanı, herkese ders verdi. Dünya kraliçesi İsmetî Hatun, onun hizmetindeydi. Tam o sırada Yüce Tanrı'nın buyruğu ile Fahrüddin Padişah ve İsmetî Hatun öldüler."[52]

İ. Miroğlu, *Kemah Sancağı* adlı kitabında, Erzincan'ın Ortaçağ'da ve özellikle de Mengücekliler zamanındaki durumuna değinirken: *"Erzincan, Mevlevî hatıralarında da mühim bir yer tutar. Rivayete göre Bahaeddin Veled, Anadolu'ya gelirken Malatya'dan Erzincan'a varmış, İsmetiye hangâhında misafir kalmış, Mengücek hükümdarı Behramşah ve zevcesi İsmetî Hatun onu büyük bir hürmetle karşılamışlardır,"* diyor. Oysa *Sevakıb-ı Mevlâna*'da, Bahaeddin Veled'in, ailesi ve üç yüz deve yükü! kitabı vesair eşyası ile Belh'ten yola çıktığı, o konaktan ötekine göçerek Bağdat'a ulaştığı, oradan hacca gittiği, *"Âdâb-ı haccı tamam eyleyüb kona göçe Konya nevahisinde Lârende* (Karaman) *nâm bir kasabaya"* geldiği, burada Sultan Alaeddin'in beylerinden Emir Musa'ca karşılandığı, kendisine mürit olan Emir Musa'nın, onun için bir medrese yaptırdığı, Bahaeddin Veled'in ailesiyle birlikte yedi yıl Larende'de kaldığı yazılıdır. Bu anlatının devamında: *"Hatta, Mevlâna Celâleddin'e Seyyid Şerefeddin Semerkandî kızını nikâh eylediler. Melik Fahreddin, birâder-i Mevlâna ve vâlide-i Mevlâna anda vefat eylediler. Anda medfunlardır."*[53] deniliyor ki, bundan,

---

[52] A. Eflakî, *Ariflerin Menkıbeleri* (çev. T. Yazıcı), I, s. 23-24
Kitâb-ı Müzekkiyyü'n-nüfûs derkenarı Sevakıb-ı Sultan-ı Ulemâ Mevlâna Muhammed Belhî Celâleddinü'r-Rûmî (İstanbul Karahisarî el-hac Ali Rıza Efendi Taş Matbaası, 1281) s. 21-22; İ. Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası*, s. 145.

Fahreddin Behram Şah'ın, Lârende'ye geldiği, orada ölüp oraya gömüldüğü sonucu çıkıyor. Bu haberi başka bir kaynaktan doğrulama olanağı yoktur. Ancak Anili Samuel ve İbnü'l-Esir, Behram Şah'ın, Alaeddin Keykubad'ın sultanlığının ilk yıllarında öldüğünü yazıyorlar –bu tarih Hicrî 620-22, Miladî 1223-25 olabilir–. İbnü'l-Esir, tarih belirtmeksizin şöyle diyor: *"Erzincan, uzun yıllardan beri buranın emiri olan Behram Şâh'ın elinde bulunuyordu. Behram Şâh da (II.) Kılıç Arslan zamanından beri Anadolu Selçukluları'nın emri altında ve itaatinde bulunuyor, altmış yıldan beri Erzincan'ı yönetip duruyordu. Vefat edince yerine oğlu Alaeddin Dâvud Şâh geçmişti."* Eğer Bahaeddin Veled ve oğlu Mevlana Celaleddin, Erzincan'a gelerek burada dört yıl kaldılarsa, Behram Şah ve eşi İsmetî Hatun'un ölüm tarihi olarak verilen Hicrî 622'den (M.1225) iki yıl sonra H. 624'te (1226-27) buradan ayrılıp Konya'ya göçtükleri de doğru sayılabilir. Veya *Sevakıb-ı Mevlâna*'da değinildiği üzere Melik Fahreddin, onları ziyaret için gittiği Karaman'da ölmüş, orada gömülmüştür. Fakat bu öyküsel anlatıları güçlendiren kaynak verileri yoktur.[54]

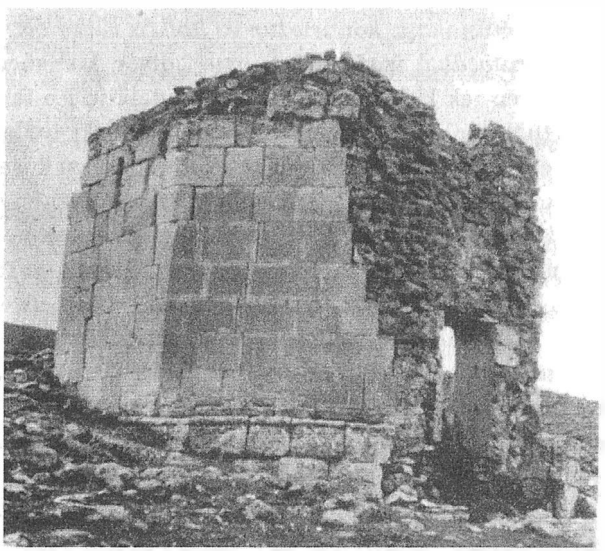

Kemah'ta restore edilmeden önce bir Mengücek kümbeti harabesi.

[54] Anili Samuel, *Tables Chronologique*, II, s. 471; İbnü'l-Esir, (çev.) C. XII, s. 441.

Onca ününe, servetine, altmış yılı aşkın melikliğine karşın, Behram Şah'ın Erzincan'da ya da Kemah'ta gömülü olduğuna ilişkin söylenceleri doğrulayan bir kanıt yoktur. Erzincan'ın Aşağı Ula köyündeki bir kümbete halk *"Behram Şah Türbesi"* demekte imiş. Fakat bu kitabesiz türbe depremlerde yerle bir olmuştur. F. Sümer, Aşağı Ula köyündeki bu türbe için Behram Şah'ındır denemeyeceğini, çünkü o zamanın âdetlerince "*Hükümdarların türbeleri oturdukları şehirde olurdu. Türbesinin kitabesiz olmasını kabul etmek de güçtür.*" diyerek bunun Behram Şah'a ait olamayacağını vurgulamaktadır. Öte yandan Kemah Sultan Melik türbelerinden iki kubbeli olanına da halkın *"Bayram Şah Türbesi"* demesine bakılarak "Bayram" sözcüğünün "Behram"dan bozma olduğu, dolayısıyla Behram Şah'ın buraya gömüldüğü de ileri sürülmüştür. Ali Kemalî [Aksüt] bu konuda "*Kapısının üzerinde, yazıyı canlandırır ve Selçuk Şah bin Bahram Şah okunabilir bir kitabe yeri vardır*" derken, Aşağı Ula köyündeki türbeden hiç söz etmez. Bu, harap türbenin 1930'dan önce tamamen yıkıldığını düşündürmektedir.

H. Önkal, Kemah Sultan Melik yapılarından, çift kubbeli olanını "Behram Şah Türbesi" adıyla tanıtmakla birlikte *"Bir türbe yapısı olup olmadığı münakaşa konusudur ve halkça türbe olarak benimsenip Behramşâh'a izafe olunmuştur"* diyor. Mengücek Gazi'ye izafe edilen tek kubbeli türbenin yanındaki iç içe iki odalı, taş örgülü, tuğla kubbeli yapının giriş cephesindeki tuğla istifli geometrik bezeme örgeleri ve şayet var idiyse Kûfî yazı kuşağı, seçilemez durumda tahrip olmuş; son onarımlarda da özgün malzemesinden bir eser kalmamış gibidir. Sanat tarihçileri, yapı ve süsleme üslubu bakımından, Mazgirt Elti Hatun Türbesi ile Tus'taki İmam Gazali Türbesi ve kimi Türkistan kümbetleriyle benzerliğini vurgularken H. Önkal, içinde üç mezar bulunan girişteki mekânın ikinci bir mezar odası olduğunu belirtir. Bu bölüm ve buradan sağdaki bir kapıyla geçilen, içinde lahit veya sanduka olmayan diğer oda, eşit ölçülerde (25'er m^2) içten tuğladan örülme kubbelerle dıştan da sonradan sac kaplanan sivri külahlarla örtülüdür. Yapının altında gömüt odası bulunup bulunmadığı bilinmemektedir.[55]

---

[55] M. V. Berchem, *Corpus*, III, s. 78, not 1: *"Erzincan yakınında Aşağı Ula köyündeki harabeye halk Melik Fahreddin Türbesi der."*; s. 102, not 2: *"Behramşah'ın Türbesi Melik Fahreddin Türbesi diye anılır. Bu türbe, Erzincan'a uzak olmayan Aşağı Ula köyünde olup kubbeli ve kitabesiz bir yapıdır. Fakat*

Döneminin tarih ve edebiyat eserlerinde söz edilen Fahreddin Behram Şah'ın adını ve altmış yıllık melikliğini, 1201'de sınırlarına kattığı Köğonya'da (Şebinkarahisar) yaptırdığı fakat onarımlar nedeniyle özgünlüğünü yitiren Behramşah Camii ile müze ve koleksiyonlardaki "nadir sikkeler" grubundan birkaç bakır parası günümüze taşıyabilmiştir. Sikkelerinden, madalyon biçiminde ve Behram Şah'ın portresini yansıtanı, konumuz açısından önemlidir. Her ne kadar beceriksiz bir betimleme olsa da "Bu Behram Şah'mış!" demek, heyecan verici bir yakalayıştır. Bu madalyonla diğer beş sikkenin kataloglardaki tanım ve açıklamaları şöyledir:[56]

1.

ön yüz
Sekizgen bir çerçeve içinde
sola dönük bir portre çevresinde
"Fahr" ve "Duribe bi-Erzincan

arka yüz
"Melikü'l-Ümerâ
Şah Gazî Behram
Şah bin Davud"

Figürlü ve tarihi silik bu bakır para 4,15 gr'dır. Çerçeve yazıları, Behram Şah'ın Selçuklu sultanına tâbi bir melik olduğunu göstermektedir. Sikke ibarelerinin kuşattığı beşgen çerçevede Behram Şah'ın sakallı büstü görülmektedir. Halil Edhem [Eldem] Bey'in özel koleksiyonundaki bu sikke, kendisinin bir mektubuna dayanılarak ilk defa Casanova tarafından tanıtılmış; tarihi, Ahmed Tevhid'in çalışmasıyla Hicrî 579 (M.1183) olarak okunmuştur. Bunda ve 2. sırada tanıtılan diğer portreli parada her ne kadar, darp yeri be-

---

şimdiki durumda (1900'de) *haraptır.*"; F. Sümer, *Doğu Anadolu'da Türk Devletleri*, s. 7; A. Kemalî [Aksüt], *Erzincan*, s. 243; H. Önkal, Anadolu Selçuklu Türbeleri, s. 344-347.

Tanıtılan 6 Behram Şah sikkesiyle ilgili yayınlar: Casanova, *Numismatique des Danichmendites, Extrait de la Revue Numismatique*, s. 54, 86-89; G. Edhem, "Sur Une Monnaie Mengoudjides", Constantinople 1894 (Türkçesi, *Mekteb Mecmuası*, sene 1313, S. 24); Yapı Kredi'nin 50. Yılı Sikke Kolleksiyonu 3, s. 14 vd.; B. Butak, *Resimli Türk Paraları*, s. 88-90; A. Tevhid, *Meskûkât-ı Kadime-i İslâmiye Kataloğu*, IV, s. 76, vd, 522.

lirtilmemişse de uzmanlar, Bizans taklidi bu paraların Erzincan'da kesildiği kanısındadırlar.

2.

ön yüz
"Fahrü'd-dünya ve'd-din Ebu'l-Muzaffer (Behram Şah bin Dâvud ibn ishak Nasır Emirü'l-mü'minin"

arka yüz
Duribe hâze'd-dir (hem bi-medi) net Erzincan bi-tarih sene seb'in (tıs'îni) ve Hamse-mie"

Ön yüzünde, kenar zinciri içinde Bizans imparatorlarını andırır tarzda ve iki zincirle çevrili Behram Şah'ın büstü. Bir elinde sanki bir kılıç, diğerinde de açılmış vaziyette bir kitap (?) vardır. 3,15 gr ağırlığında ve 23 mm çapındaki bu bakır sikkede, Erzincan melikinin, eski deyimle *"Sâhibü's –seyf ve'l-kalem"* (kılıç ve kalem sahibi) yani bilginliği ve savaşçılığı vurgulanmış. Bu niteleme Türk hükümdarları için de kullanılmıştır. İlk satırı silik tarih sözcüklerinden, güçlükle okunabilen *"selâse ve sittîn"* Hicrî 563 yılını işaret eder ki bu, M. 1167'yi karşılamaktadır. Dolayısıyla Behram Şah'ın bu tarihten daha önce melik olduğuna kanıttır. Bu sikkenin

3.

ön yüz
Bir elinde mızrak diğerinde kitap tutan figür (şah)
"Nasır Emirü'l-mü'minîn"

arka yüz
"Fahrüddin Behram Şah bin Dâvud bin İshak sene sel (öge) ve sittin(?)"

daha küçük (16 mm ve 25. gr) ikinci bir örneğini de Katalogunda tanıtan A. Tevhid, *"İşbu sikkenin kenarlarında Bizantin yazıları görüldüğünden bir Bizans parası üzerine darp edilmiş olmalıdır."* diyor. Bu durumda söz konusu figür, Behram Şah'ın değil, belki bir imparator betimdir.

Son derece aşınmış olan tarihi, Hicrî 570 (1174) veya 590 (1193) okunabilen bu bakır sikke, 19 mm çapında ve 4.8 gr ağırlığındadır. Ön yüzdeki "Fahrü'd-dünya" nitelemesi, Behram Şah'ın bağımsız bir hükümdar olduğunu işaret etmektedir.

4.

ön yüz
"Duribe bi-Erzincan
sene tis'a ve seb'în (tıs'în?)
Hamse-mie
fahreddin"

arka yüz
Melikü'l-Ümerâ
Şah Gazi Behramşah bin Davud
Nasır Emirü'l-mü'minîn"

5.

ön yüz
"Behram Şah bin Dâvud
duribe bi- medinet Erzincan
fi şuhûr sene sitte-mie"

arka yüz
"el-abdü'z-zaîf
el-muhtâc ilâ
rahmetullah tealâ"

Hicrî 579 (1183) veya 599'da (1202) Erzincan'da kesilen bu bakır para, aynı zamanda bir koleksiyoner olan merhum tiyatro sanatçısı Behzat Butak tarafından *Resimli Türk Paraları* adlı katalogda ta-

nıtılmıştır. Osman Turan *"Hicrî 563 ve 570'te Erzincan'da basılan sikkelerinde kullanılmayan Gazi lâkabının 599 tarihli paralarında bulunması, Gürcistan seferi münasebetiyle olup kaynaklara da geçmiştir. Halbuki A. Tevhid, "tıs'în" i (90), "seb'în" (70) okumak suretiyle parayı, dolayısıyla gazi unvanını 579'da göstermiştir."* diyor (*Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 63, not:2).

Hicrî 600 (M.1203) yılı *"aylarında"* Erzincan'da kesilen bu bakır para, Yapı Kredi Bankası koleksiyonunda bulunmaktadır.

6.

ön yüz
"el-'abdü'z-zâif
el-muhtâc ilâ rahmetullah
tealâ"

arka yüz
"Behramşah bin Dâvud
duribe bi-medineti
Erzincan
fi sene sitte aşer
ve sitte-mie"

Hicrî 616'da (M.1219) Erzincan'da darp edilen, 35 mm çapında ve 8 gr ağırlığındaki bu bakır paranın iki örneği de Paris Bibliothèque Nationale'de, Madalyonlar bölümündedir. Bu sikkeler, ilkin M. Stanley Lane-Poole tarafından (Catalogue of Or. Coins, IX, s. 298) tanıtılmıştır. Daha sonra bu sikkeleri, Casanova (s. 86), A, Tevhid (s. 78), B. Butak (s. 90, No:102) ve Galib Edhem ("Un Monnaie...", s. 24) de tanıtmışlardır. Behram Şah'ın, 2. sıradaki, Hicrî 563 (M.1167) tarihli sikkesine göre 52 yıllık bir zaman aralığını işaret eden bu sikkeler, onun uzun saltanatının son evresine ait olup daha geç tarihli paralarına ise bugüne kadar rastlanmamıştır.

Fahreddin Behram Şah'ın sikkelerini tanıtanlardan Casanova, Mengücek paraları hakkında şu genel değerlendirmeyi yapmaktadır: *"Bunlar üzerinde observasyonlar yapılabilir. Bunların Danişmendli paralarına benzeyişi unutulmamalıdır. Birtakım paleografik özelliklere de dikkati çektiğimi sanıyorum.* (...) *Şunu*

da vurgulamalıyım: Her ne kadar Danişmendler ve Mengücekler, Abbasi halifesinin koruyucusu, yardımcısı vb unvanları taşımışlarsa da o dönem İslam dünyasında geçerli kurallar uyarınca hareket etmemişlerdir. Çünkü 'Emirü'l-mü'minîn' paraların üzerinde mutlaka yazılı olurdu. Oysa bunlar, bu kuralı önemsememişlerdir. Herhalde bu kasıtlı bir ihmaldi. Bunun da nedeni araştırılmalıdır. Kanaatimce bu keyfiyet, Danişmendli ve Mengücekli meliklerinin Bizans imparatorlarıyla olan özel ilişkileriyle açıklanabilir."[57]

Bu altı sikke, Mengücekoğulları'nın ünlü meliki Behram Şah'ın biricik andaçları olarak ayrıcalıklı değerler ifade ediyor. Depremlerin ve geçip giden yüzyılların silip süpürdüğü saraylardan, köşklerden, hazineleri dolduran altın ve gümüşlerden, kürklerden, kumaşlardan geriye kalan, hepsi ancak 30 gr gelebilen bu bakır paralardır. Bunların, uzmanları ve meraklıları katında görece değerleri de hayli yüksektir, kuşkusuz.

Erzincan'da Sultan Alaeddin Keykubad adına kesilmiş tarihsiz bir bakır para daha bulunmuştur ki, bunun, 1227'de, adı geçen sultanın Mengücekler'in Erzincan-Kemah-Köğonya kolunu kapatmasını izleyen yeni dönemi temsil ettiği söylenebilir.[58]

Erzincan masallarından "Cimcime Sultan"ın, Behram Şah'ın yaşamı üzerine kurgulanmış olduğu yaygın bir söylencedir. Bu masala göre, Cimcime Sultan'ın biri Cimin köyünde, diğeri Sadak'ta iki sarayı; Köşünger köyünde de Sultan (İsmetî) Hatun'un, Köşk-i Nigâr diye anılan güzel bir köşkü varmış. Sadak Sarayı diye gösterilen harabeyi ve Cimcime Sultan öyküsünü nakleden A. Kemalî [Aksüt] tanımlıyor ki bu kalıntı olasılıkla bir kervansaraya aitti. Masalda, Cimcime Sultan'ın cömertliği, konukseverliği anlatılırken: *"Cimcime Sultan idim ben de kendi başıma/Günde on yük tuz giderdi aşıma, lavaşıma"* beytiyle başlayan bir manzume de okunarak bu Türk sultanının cömertliği, konukseverliği vurgulanırmış.[59] Bu masalın kahramanı gerçekte Behram Şah ise sözlü anlatılar zamanla onu Cimcime Sultan kimliğine büründürmüş!

---

[57] Casanova, *Numismatique des Danischmendites*, s. 89.
A. Kemalî [Aksüt], *Erzincan*, s. 318.
A. Kemalî [Aksüt], *Erzincan*, s. 318.

Behram Şah Zamanında Kuzey Mengücek-ili

Mengücek'in ve İshak'ın Yukarı Fırat, Kelkit-Yeşilırmak havzalarındaki fetihleriyle Mengücek-ili'ne katılan toprakların doğru bir sınırlamasını yapmak olanaksızdır. İshak'tan sonraki siyasi askeri girişimler ve bunların sağladığı kazanım veya kayıplar konusunda da sağlıklı bilgiler yoktur. İshak'tan sonra iki kola ayrılan Mengücekoğulları'ndan Davud'un soyu, merkezi Erzincan olan Kuzey Mengücek-ili'nde, Süleyman'ın soyu da merkezi Divriği olan Güney topraklarında hüküm sürmüşlerdir.

1142-1227 arasında 85 yıl devam eden Erzincan Melikliğini, 63 yıl boyunca Behram Şah temsil etmiştir. Gürcistan seferlerine katılıp tutsak düşen Behram'ın, her ne kadar "Gazi" sanını almışsa da yetkin bir muharip olmadığı anlaşılıyor. Tarihler onun, uzun saltanatı boyunca Danişmendliler ve diğer komşu Türkmen beylikleriyle giriştiği savaşlardan da söz etmediğine göre Mengücek-ili sınırlarının, döneminde değişmediği yargısına varılabilir. Bu sınır en iyimser tahminle, doğuda ve güneyde Karasu'ya kadardı. Batıdaki son sınır noktasının Şeyh Merziban (sınır bekçisi) ziyaretgâhı olduğu sanılıyor ki, burası, Kızılırmak'ın doğduğu Zara topraklarıdır. Kuzeyde ise Şebinkarahisar ve Suşehri'ne kadar, Kelkit'in doğal bir sınır oluşturduğu tahmin edilebilir. Bu küçük ülkenin kent ölçekli merkezleri başta Erzincan, Köğonya (Şebinkarahisar) ve Kemah'tı. Önceleri Saltuklular'a bağlı olan Bayburt'un, Selçuklu sultanı Rükneddin Süleyman'ın bu beyliğe son vermesinden sonra Erzurum'la birlikte Selçuklu egemenliğine geçtiği; Behram Şah'ın, Erzurum Selçukluları'na gelin giden kızı Melike Hatun'un da Bayburt Kalesi'ni yaptırdığı yukarıda açıklanmıştı.

Behram Şah'ın günlerinde payitaht konumundaki Dârü'n-nasr Erzincan'ın o dönemdeki manzarasını göz önünde canlandırmak güçtür. Çünkü doğal âfetler kenti birçok kez yerle bir ettiği gibi, aradan geçen sekiz yüzyıl da kalıntıların tamamen silinmesine yetmiştir. Gerçi, 1046, 1138 büyük depremleri, Behram Şah'ın melikliğinden önce, 1165 depremi de saltanatının ilk yıllarındadır. Tarihler, bu son depremde kentin bir baştan bir başa harap olduğunu, cami, mescit, han, hamam, medrese vb eserlerin çöktüğünü haber vermektedir. Şu halde, Erzincan'ı ayağa kaldırmak görevi Behram Şah'a düşmüştü. Kentin bu yeni baştan kuruluşunda bü-

yük taş yapılardan kaçınıldığı bir tahmindir. Çünkü kaynaklar o dönem Erzincan'ının sosyo ekonomik yapısı, bayındırlık durumu, önemli şahsiyetleri hakkında açık değildir. Ancak Anadolu kentlerinde imar çalışmalarının yoğunlaştığı bir dönemde altmış yıl hükümet eden zengin, cömert ve hayırsever bir melikin kendi payitahtını, çarpıcı bir İslam-Türk kenti kimliğine kavuşturmak için çalışmadığı söylenemez. Genceli Nizamî'nin edebi bir yapıtını sunması; Behram Şah'la İranlı büyük şair Hakanî arasındaki dostluk, Iraklı filozof hekim Abdüllatif el-Bağdadî'nin on iki yıl sarayında kalması, Bahaeddin Veled'in konukluğu... Erzincan'ın o dönemdeki gönenç düzeyinin hayli ileri olduğunu düşündürüyor. Çünkü bu kişiler, Behram Şah ne denli olanaklar sağlasa da kentsel gönençten yoksun bir çevrede uzun süre kalamazlardı. Fakat adı geçenlerin yaşamöykülerinde de Erzincan'a ve Behram Şah'la dostluklarına ilişkin anekdotlara rastlanmıyor.

İbn Bibi'nin *Muhtasar Selçuknâme*'sinde, İzzeddin Keykâvus'un, vezirlerinden Şemsi Tabsî için nazmettiği kasideyi huzurunda okuyan Erzincanlı Nizameddin Ahmed'i, "Rum Memaliki Ordu Defterdarlığı"na atadığını yazıyor ki bu şairin, Behram Şah'ın muhitinde yetiştiği muhakkaktır. Ali Kemalî, Hicrî 650'de (M 1251) vefat eden Siracüddin Ahmedü'l-Erzingânî'nin, musikide de üstat bir mutasavvıf olduğunu bildiriyor, bu zat da Behram Şah'ın çağdaşıydı.

Mengücekler döneminin sona erdiği yıllarda Erzincan'ı ziyaret eden ilk gezgin Yakut el-Hamavî'dir (13. yy). O, *Mu'cemü'l-Büldan* adlı yapıtında burayı, hayratı çok ve güzel bir kent diyerek betimliyor ve halkının da eğlenceye düşkünlüğünden söz ediyor. Moğolistan'dan dönerken 1255'te Erzincan'a uğrayan W. Rubruck, bu tarihte kentin baştan başa yerle bir olduğuna tanıklık ettiğini yazar. Bu felaketi, 1290 depremi izlemiştir. 1330'larda Erzincan'a gelen İbn Battûta'nın, "*Burası Türklerle Ermenilerin yaşadığı büyük bir kenttir*" derken salt nüfusu vurgulaması bu açıdan dikkat çekicidir. Semerkant'a giderken uğrayan İspanya elçisi Klaviyo (15. yy başı) ise, düzgün caddelere, geniş meydanlara sahip Erzincan'ın kalabalık bir kent olduğunu yazmaktadır. Fakat hiçbiri, Erzincan'da, Divriği'dekilere benzer anıtsal eserlerin bulunduğunu haber vermiyor. 1516'da Osmanlı sınırlarına katıldığı sırada 7 Müslüman, 13 Hıristiyan mahallesinin bulunduğu saptanan kent-

te, kimi mahallelerin "Eskişehir", "Cami-i Kebir", "Melike Hatun" adıyla kaydedilmiş olması da eski kent alanlarının hiç değilse adlarıyla yaşatıldığını göstermektedir.

Melik Behram Şah'ın Erzincan'da yaptırdığı medresenin 1569'daki müderrisine yazılan kaside. O tarihte medresenin faal olduğunu gösteren bu yaprak, yazma bir mecmuadadır.

"Kırk anbar" türünden yazma bir mecmuada dikkatimizi çeken bir kaside, Erzincan'daki Behram Şah Medresesinin 16. yy'da faal olduğunu belgelemektedir: "*...Nefs-i Erzincanda Melik Fahreddin el-Gâzî Medresesine 'alâ tarıkü't-te'bîd müderris olan Hızır Efendi Hazretlerinin meclis-i şeriflerinin medhine söylenen*" bu kasi-

denin tarihi Hicrî 977'dir (M. 1569). Söz konusu şiirin dizelerinden, Melik Fahreddin Gazi Medresesinde, bilinen klasik medrese derslerinin okutulduğu öğrenilmektedir.

Evliya Çelebi'nin (17. yy) tanımlayışıyla Erzincan Kalesi, *"Her taraftan alçak surlar ve hendekle çevrili, dört demir kapıdan girilen, bağsız bahçesiz 200 kadar evle bir de cami olup başkaca imareti bulunmayan dikdörtgen biçiminde"* bir savunma yapısıydı. Kale dışında ise 1800 ev, bedesten, hanlar, hamamlar, 3 cami, 10 medrese, 8 zaviye, 2 hangâh, 1 mevlevihane vardı. Melik Fahreddin Medresesinden başka Atabek, Darü'l-ilm, Kadı İftiharüddin medreselerinin de adını veren Evliya Çelebi; Gülabi Bey Camiini, Ahi Ayna Bey Hangâhını, Ahmediye Buk'asını anıyorsa da bunlar, ya depremlerde yıkılıp yeniden yapılmış veya Mengücekler'in kapanışından sonra, Eretna Devleti zamanında tesis edilmiş eserlerdendi.

Kemah, tarihin her döneminde bir kent kimliği yansıtmaktan çok, aşılmaz bir kale, stratejik bir savunma noktası olagelmiş; herhalde bu konumu, Behram Şah zamanında da değişmemişti. Bununla birlikte, Kemah'taki yerleşim de en bayındır evresini Behram Şah zamanında yaşamış olmalıdır. Arşiv belgelerini inceleyerek Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası'nın 16. yy 'daki durumlarını yazan. İ. Miroğlu, 1520 tarihli İcmal Defteri kayıtlarından o tarihte Kemah merkezinde, 1 ulucami, Mirza Şems Vakfı Cemaliye Medresesi, Ahi Ferec ve Cami mahallelerinde birer mescit; ayrıca 2 zaviye, 2 hamam, 1 han, 100 dükkân ile 181 Müslüman, 204 Hıristiyan hanesi bulunduğunu tespit etmiştir. Evliya Çelebi de Kemah Ulucamii ile 2 handan, biri "Mahkemeye bitişik Çorbacı Hamamı", diğeri "Fırat kenarındaki Kethüdayeri Hamamı" olmak üzere iki hamamdan söz etmektedir.

Daha kuzeyde kalan ve Anadolu'yu fetheden Türklerin Köğonya, Karahisar-ı Şarkî, Kemah Karahisarı adlarını verdikleri Şebinkarahisar'ın, Behram Şah zamanında Mengücek topraklarına katıldığı sanılıyor. Çünkü buradaki ulucami yenilenmiş olsa da Behramşah Camii adıyla anılıyor. Buranın eski çağlardaki adı Koloneia'dır. Nicopolis (Suşehri) piskoposları çoğunca burada oturduklarından Nicopolis dahi denilmiştir. Anadolu'nun fethi evresinde Türklerle Bizanslılar arasında birkaç kez el değiştirdikten sonra Danişmendliler'in, ardından Saltuklular'ın yönetimine geçmiş;

Selçuklu sultanı Rükneddin Süleymanşah'ın 1202'de Saltuklular'ı kapamasından sonra olasılıkla Behram Şah'a bırakılmıştı. Minorsky, Bizans Komnenos Hanedanı'ndan Andronikos'un, 1190'da imparatorla bozuşup Gürcistan'a giderken Köğonya beyine konuk olduğunu, bu bey tarafından kendisine Trabzon'a yakın bir kale verildiğini yazdığından, kimi tarihçiler, bu beyin Muzaffereddin Mehmed olabileceği üzerinde durmuşlarsa da Andronikos'un gelişi, Köğonya'nın Mengücekliler'e geçmesinden 12 yıl öncedir.

Yerel söylencelere göre bugün Bayramköy denen Keyguna Kalesini savunma açısından elverişsiz gören Behram Şah, Hacıkayası'nı surlarla çevirterek Karahisar Kalesini yaptırmış. Buraya melik atadığı oğlu Muzaffereddin Mehmed'i, kalenin inşasıyla görevlendirmiş. Genç melik, yalçın kayaların üstündeki kaleyi bir saray, dört katlı bir kule, Kırk Badal denen bir su sarnıcı, cephanelikler ve mahzenlerle donatmış. Köğonya Kalesi, gerek bu yapısal özellikleriyle gerekse eteğindeki kente göre konumu, ayrıca Kelkit ırmağına bakan cephesinin 200 metrelik bir uçurum oluşu ile Divriği'deki Mengücek Kalesine çok yönlü ve şaşırtıcı bir benzerlik göstermektedir. Her ne kadar bu kalelerin ilk temelleri Mengücekler'den önceye aitse de her ikisinin aynı dönemde bir tür eş projelerle yenilendiği söylenebilir. Köğonya'da Ortaçağ Hıristiyanlığıyla ilgili kimi kalıntılar olmasına karşılık, kaledeki izler dışında Türkler ve Mengücekler'le ilgili kalıntılar mevcut değildir. Evliya Çelebi, kale içinde 70 kadar ev bulunduğunu; halkın, Kazak baskınları nedeniyle değerli eşyalarını burada sakladıklarını, kale dışındaki 9 mahallede toprak damlı 1600 ev, 42 cami ve mescit, çarşıda da 750 dükkânın yer aldığını yazmaktadır.[60]

[60] Yukarı Mengücek-ili'nin üç kenti Erzincan, Kemah ve Şebinkarahisar için kısa kaynakça: *İslâm Ansiklopedisi*'nde: Besim Darkot, "Erzincan" IV, s. 338-340, "Karahisar" C. VI, s. 280-82, "Kemah" C. VI, 559-561 maddeleri; M. Th. Houtsma, "La dynastie des benû Menguçek" (Revue Orientale, 1904, s. 277 vd); ayrıca W. Ramsay'in *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası* (çev. Mihri Pektaş); M. Halil Yınanç, *Türkiye Selçukluları Tarihi Anadolu'nun Fethi* (muhtelif sayfalar); Hamavî, *Mu'cemü'l-Büldan* I. (Beyrut, 1955), I. s. 150; W. Rubruck, *The Journey of William of Rubruck* (çev. Rockhil, Londra, 1900), s. 275; İbni Bibi, *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi* (Farsça *Muhtasar Selçuknâme*) ile *el Evamirü'l-Ala'iye fi'l-Umuri'l-Ala'iye* (çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1996) I-II, *İbn Battûta Seyahatnâmesi* (Şerif Paşa çev.) II, s. 328; Klaviyo, *Kadis'den Semerkand'a Seyahat* (çev. Ö. Rıza Doğrul) s. 89-90; *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* (İstanbul, İkdam Mat., 1314 basımı) C. II, s. 284 vd., 375-381; Ali Kemalî,

(Köğonya'nın Mengücekler'den Selçuklular'a geçişi ile Karahisar-ı Şarkî'den başka, Mengücekoğulları'yla tarihsel bağı olan Karahisar-ı Behramşahî konuları, aşağıda Muzaffereddin Mehmed bahsinde açıklanmıştır.)

Behram Şah'ın Oğlu Selçukşah

Behram Şah'ın bu oğlunu, Kemah Sultan Melik Türbesindeki 7 dizelik Arapça bir manzume, o dönemin bağımsız hükümdarlarına özgü unvan ve lakaplarla tanıtıyor. Türbenin iç sıvası üzerine is mürekkebiyle sonradan yazılmış Selçukşah'ın adını, soyunu ve unvanlarını yansıtan bu dizeleri Ali Kemalî, *Erzincan* adlı kitabında da vermiş: *"el-melik el-âlim, el-âdil, el-müeyyed, el -mansur, el-muzaffer, nâsırü'd-dünyâ ve'd-din, zahîrü'l-İslâm ve'l-müslimîn, mefhari Âl-i Selçuk ve'l Mengücek ebu'l-feth Selçukşah bin Behramşah bin Dâvud bin İshak ve hüve kân (ehi) Mengücek tağammüdehü."* Ali Kemalî, *"Daha üç satır varsa da silinmiştir"* diyor. Şayet doğruluğu kabul edilirse bu ibarelerden, İshak oğlu Davud'un oğlu Behram Şah oğlu Selçukşah, –"Nâsırü'd-dünya" sanını da taşıdığına göre– bir sultana tâbi olmaksızın doğrudan Abbasi halifesini metbu tanıyan bağımsızlık elde etmiş bir melikti ama nerede, ne zaman? Soruları yanıtsız kalarak.

الملك العالم العادل المؤيد
المنصور المظفر ناصر الدنيا
والدين ظهير الاسلام والمسلمين
مفخر آل سلجوق ومنكوجك
ابو الفتح سلجوقشاه بن بهرامشاه
بن داوود بن اسحق وهو
كان [اخ] منكوجك تغمده

Kemah Sultan Melik Kümbeti içinde sıva üzerine is mürekkebiyle yazılmış Selçukşah yazıtı.

Ali Kemalî, eserinin bir başka yerinde *"Elde edilen, vakfiye"*-den alıntılar yaparken türbe duvarındaki dizelerden, Selçukşah'la ilgili unvan, niteleme ve künyelemeyi kısmen Türkçeleştirerek yineliyor: *"...Biz sultan alimülâdil elmelik elmüeyyet elmansur elmuzaffer nasırüddünya islâm ve müslimin zamiri Âli Selçuk ve (Mengücek)in mefhari (Ebulfeth Selçukşah ibn Behramşah ibn*

Erzincan Tarihi; İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası*; H. Hüsameddin, *Amasya Tarihi*; O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 55-64.

Davud ibn Ebi İshak) *ve hüve kân* (*Ehhül Menküçek*)." Görüldüğü üzere, vakfiyedeki Selçukşah künyesi ile türbedeki künye aynı ad ve unvanları içeriyor. Dolayısıyla türbe duvarındaki dizelerin, geçen yüzyıllarda söz konusu kayıp vakfiyeden yazıldığı sanılıyor. A. Kemalî, kitabındaki alıntıyı, *"Bu vakıfname 587 senesi ramazanülmübareki ortasında yazılmıştır."* cümlesiyle noktalamıştır. Yazar, vakfiyeyi inceleyen Ali Emirî Efendi'nin, İshak'la Mengücek'in kardeş olduklarını söylediğini de eklerken bu önemli vakfiyenin kendisinde mi, başka birinde mi veya nerede bulunduğunu belirtmemiştir. Ancak böyle bir belgenin varlığını, Sultan Melik Türbesi duvarındaki alıntı da doğruluyor. Türbe görevlilerinin, ellerindeki vakfiyeden, duvara Mengücek Gazi'nin unvan ve fetihlerini; bir tarafa da 5. kuşaktan torunu Selçukşah'ın künyesini yazdıkları anlaşılıyor. Erzincan valisi Ali Kemalî Bey'in, kitabını yazdığı 1930'lardâ bu vakfiyeyi türbe evrakı arasında bulduğu veya araştırmaları sırasında kendisine tevdi edildiği tahmin edilebilir. R. Yınanç, Selçukşah Vakfiyesine ilişkin makalesinde, bu belgenin aslının nerede olduğunu öğrenemediğini belirterek incelediği suretinde, vakfiyeyi Kutbü's-salikîn ve mürşidi't-tâlibin Şeyh Şemseddin Emir b. Şeyh Hasan b. Şeyh Ali'nin yazdığını, Seyyid Şerif b. Seyyid Yahya, Hatib Abdulahad b. Abdüssamed, Abdülmü'min b. Hâce Hüsameddin, Hâce Hamid b. Cemaleddin, Müderris Mevlâna Lâtifî b. Tâceddin'in tanık sıfatıyla imzaladıklarını; Selçukşah'ın, Fırat kıyısında yaptırdığı "Dârü'z-zayıf" (düşkünler evi) için düzenlettiği vakfiyede, bir arazi ile Kemah'taki hamamın ve iki köyün gelirlerini vakfa bağladığının öğrenildiğini yazmaktadır.[61]

Akıbeti bilinmeyen "ceylan derisine yazılmış" (!) vakfiyenin düzenlendiği 15 Ramazan 587 (6 Ekim 1191) tarihinde, Selçukşah'ın Kemah'ta "bağımsız" melik olduğunu kabul etmek gibi bir durum doğuyor. Yine, *"Mefhâr-ı Âl-i Selçuk ve'l-Mengücek"* nitelemesin-

[61] Selçuklu dönemine ait özgün belgelerin azlığı ve hele Hicrî 6. yy'a ait bir vakfiyenin şimdiye kadar gün ışığına çıkmadığı göz önüne alınırsa Ali Kemalî Bey'in ve Ali Emiri Efendi'nin görüp inceledikleri bu önemli vakfiyeyi devlet arşivlerine kazandırmamaları nerede, kimin elinde olduğunu açıklamamaları bağışlanamaz. Bu vakfiyenin bir suretini M.H. Yınanç'ın notları arasında bulan Refet Yınanç, baş tarafından "Kemah'tan celbedilen Âl-i Mengücek'e ait vakfiye sureti" yazılı bu istinsahı, ilgili makalesine eklemiştir. (bkz. R. Yınanç, "Mengücekler'e Ait Bir Vakfiye Sureti", *Tarih Araştırmaları*, VIII-XII, S. 14-23, s. 17-21).

den de bu prensin, babası Behram Şah tarafından Mengücekler'e, annesi tarafından da Selçuklular'a mensubiyeti anlaşılıyor ki; annesinin, II. Kılıç Arslan kızı İsmetî Hatun olduğu da kabul edilmek gerekiyor. 1190-1191 yıllarının, Selçuklu tarihi açısından kritik bir evreyi işaret ettiği de unutulmamalıdır. Bir Haçlı ordusunun Anadolu'ya girdiği, Konya'nın kuşatıldığı; yaşlı II. Kılıç Arslan'ın da her biri bir vilayette bağımsızlığını duyuran 11 oğluyla mücadelede yenik ve çaresiz düştüğü bir sırada Selçukşah'ın da dayılarının yolunu izleyerek Kemah'ta bağımsızlığını duyurduğu söylenebilir.[62]

Selçukşah'ın müphem varlığı ve melikliği için son bir tahmin, vakfiye tarihi olan 1191'le, babası Behram Şah'ın öldüğü 1225 arasındaki 34 yıl zarfında bu prensin öldüğü ve Sultan Melik Türbesine gömüldüğüdür. Çünkü çağdaş tarihler Behram Şah'a halef olan iki oğlundan söz ediyor ki bunlar Alaeddin Davud Şah ve Melik Muzaffereddin Mehmed'dir.

Alaeddin II. Davud Şah (1225?-Kasım 1228)

Behram Şah'ın iki halefinden biri, Erzincan-Kemah Melikliği tahtına geçen oğlu Alaeddin Davud'dur. Büyük babasının adını taşıdığından buna II. Davud denir. İbnü'l-Esir, Erzincan tahtındaki bu değişikliği, Sultan Alaeddin Keykubad'ın Hicrî 625 (M.1227-28) Erzincan-Erzurum seferi münasebetiyle: *"Behram Şah vefat edince yerine oğlu Alaeddin Davud Şah geçmişti"*, İbn Bibi de *"Melik Alaeddin Davud Şah, babası Fahreddin Behram Şah'ın vefatından sonra Erzincan'da hükümdarlık tahtına oturdu"* cümleleriyle haber veriyorlar.[63] II. Davud Şah'ın kardeşi Melik Muzaffereddin Mehmed de Mengücek-ili'nin Köğonya merkezli kuzeybatı topraklarını tevarüs etmişti. Bu bölüşümün, Behram Şah'ın son yıllarında ve onun kararıyla gerçekleştiği de tahmin edilebilir.

Behram Şah'ın oğullarını özenle yetişirdiğini, her ikisinin de dönemlerinin birer bilgini sayılacak düzeyde ün yapmış olmaları gösteriyor. İbn Bibi'ye göre *"Melik Alaeddin Davud Şah'ın, her*

---

62 A. Kemalî, *Erzincan*, s. 54, not 1, s. 242.
İbnü'l Esir (çev.) C. XII, s. 441, İbni Bibi, *Muhtasar*, (çev.), s. 131; İbn Ebi Usaybia, *Uyun'ül-Enbâ fi tabakati'l-Etibba* (yay, Müller), II., s. 307; C. H. Tarım, *Kırşehir Tarihi*, İstanbul, 1938, s. 51.

ilimde ve özellikle ilm-i nücumda (astronomi) yüksek behresi (uzmanlığı) vardı. Mantık, tabiat ve ilahiyat tahsil etmişti. Matematiğe tam vâkıftı. Berrak su gibi akan Farsça şiirler söylerdi. Zamanın bilginlerini meclisinden eksik etmezdi." İbnü'l-Esir'in verdiği bilgilerden de Davud Şah'ın babasının sağlığında Kemah'ta oturduğu; "*Bu kaleyi mükemmel bir şekilde müstahkem hale getirdiği*" öğreniliyor. Muzaffereddin Mehmed ise, Kırşehri'ndeki sürgün yaşamında bile bilime hizmeti amaç edinmiş, bu kentte bir medrese yaptırmıştı. Alaeddin Davud'un bu özellikleri *Cami'ü'd-Düvel*'de de yinelenmiştir.[64]

Alaeddin Davud, yüksek kültür donanımına karşın, küçük ülkesini yönetmek ve meliklik yaşantısını dengeli sürdürmek konularında bilim alanındaki yetkinliğini gösteremediğinden, kendisine göre "ayak takımı" sayılanlarla düşüp kalkıyor, politikada yaya kalıyordu. Yoksullara zulmü, saraya yakın devlet adamlarını haksızca cezalandırışı, mallarına el koyup kimini öldürtmesi, kimini tutuklatması hoşa gitmemekte; kaçabilenler, Alaeddin Keykubad'a sığınmaktaydılar. Sultan, bir mektupla Davud'u uyarırken himayesine koşanlardan da ilgisini esirgemeyerek her birine önemli görevler veriyordu.

Bu ve sonraki gelişmelere, İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'iye*'de uzun bir bölüm ayırdığı gibi, *Muhtasar* versiyonda da yinelenmiştir. Yazar, "*Erzincan sahibi Melik Alaeddin Davud Şah'ın, sultanın ziyaretine gelmesi ve Erzincan bölgesinin tasviri*" başlıklı bölümde önce Farsça dizelerle Erzincan ve Mengücek-ili'ni betimliyor: *"Ermeni serhaddinde bir ülke var. Burçta parlak bir yıldız gibidir. Orası ünlü ve bayındır bir şehirdir. Her yanı bahar güzellikleriyle bezelidir. Çevresini geniş düzlükler kuşatmıştır. Bağrında akan Fırat deniz gibidir. Her çayın kıyısındaki tanınmış köyler birer cennet gibi güzel, kentlerden ayırt edilmeyecek gönenç içindedir. Cennetin bekçisi Rıdvan bu ülkedeki kadar ağaç görmemiştir. Sabah rüzgârlarının geçidi olan dağları daima gül ve menekşeyle doludur. Gönüller orada huzur ve rahatlık bulduğundan, bilge kişiler oraya 'Erz-i can' (canın değerlisi) adını vermişlerdir."*

[64] İbnü'l-Esir, (çev.) C. XII, s, 441; İbni Bibi, *Muhtasar* (çev.) s. 137-138; Münecimbaşı, *Cami'ü'd-Düvel*, (transkripsiyon, *Corpus*, III, s. 102-103)

İbn Bibi, babası Melik Fahreddin Behram Şah'ın yerine Erzincan tahtına oturan Alaeddin Davud Şah'ın, iyi bir merzibân (sınır muhafızı), her ilimde behresi, hat ilimlerinin her alanında engin bilgisi olmasına karşın, türlü fenalıkları irtikâp ettiğini; oyuna eğlenceye düşkün, kendini beğenmiş, kötü yoldaşlarının hezeyanlarını dinleyen, şeytan yaradılışlı kimseleri çevresine alan bir melik olduğunu; atalarının izini bırakıp sapkınlık meydanına, hata ve yanlış çölüne düştüğünü vurgulayarak şunları yazmaktadır:

"Davud Şah, ihtiyar ve müşfik kimselerin, tecrübeli ve tedbirli emirlerinin nasihatlarına kulak vermezdi. Bu emirlerini öldürmeğe kasdederek bir kısmını idam, bazılarını da hapsettirdi. Bazı kimseler, ölüm korkusundan ev barklarını terk ile vatanlarından ayrılarak saltanat makamına (Keykubad'a) gitmiş, onun kötü hareketlerinden, yolsuzluklarından şikâyet etmişlerdi. Sultan şikâyetçilere ikram gösterdi, Melik Davud'a bir mektup yazarak hapsedilen emirleri salıvermesini, onlardan almış olduğu şeyleri iade ederek gönül hoşluğu ile saltanat dergâhına gönderilmelerini emretti. Mektubu getiren elçilerden özür dileyen Melik, bu adamlar bana karşı cefa ve saygısızlık yolunu tuttular, vefalı dostların, sadık ve saf arkadaşların hilafına benim mülküme ve çoluk çocuğuma saldırdılar. Bana zarar vermek için çaba harcadılar. Düşmanlarımla dost oldular. Bu suçları ortaya çıkınca layık oldukları cezalara çarptırıldılar dedi. Sultan Alaeddin'in fermanını götüren elçiler, kendisini sert bir biçimde uyarıp ciddi tehditlerde bulunarak emirlerin hapisten çıkarılıp kendilerine teslim edilmesini; onlardan birinin çoluk çocuğuna, malına ve mülküne zarar verilmemesini, aksi halde 'kendim ettim kendim buldum!' sözünü söylemek durumunda kalacağını belirttiler. Mahpustan çıkarılan emirler, sultandan tam bir teveccüh gördüler. Kemaleddin Kâmyar'ın delaletiyle her birine geliri yüksek timarlar tahsis edildi."

Bu cümlelerden anlaşıldığına göre, Behram Şah'ın ölümünden sonra Davud Şah'a karşı bir komplo düzenlenmiş; fakat o, suçlu suçsuz ayırt etmeksizin, kuşkulandığı emirleri tutuklatıp işkenceye koşmuştu. Bu öylesine ciddi bir vaka olmalı ki, nihayet saltanat makamı harekete geçmiş görünmektedir.

İbn Bibi devam ediyor: *"Alaeddin Davud Şah, Erzincan büyüklerinin sultanın maiyyetinde mevkiler edindiklerini, geride*

kalan emirlerinin de bundan cür'et alarak gurur ve serkeşlik yoluna saptıklarını görünce hiddet ve gayret, korku ve ümit ile karışık duygular içinde derhal harekete geçti. Sultanlara sunulmaya uygun, büyüklerin teveccühlerini kazanmaya layık kıymetli hediyelerle yolculuk hazırlıklarını tamamlayarak yüzünü saltanat dergâhına çevirdi. Kayseri hududuna vardığı sıralarda saray mihmandarları Davud Şah'ı karşılayarak ikramlarda bulundular. Ertesi gün Sultan Keykubad, Davud Şah'ı bizzat karşılamaya çıktı. Davud Şah'ın gözü uzaktan sultanın çetrine[65] *ilişir ilişmez, hemen atından indi. Sultanın işaretiyle emirler tekrar atına bindirdiler. Tam sultana yaklaştığı anda yine inmek istedi; sultan engelledi. Davut Şah at üstünde el öpmek şerefine nail oldu. Padişah, meliki bir kenara çekip yol yorgunluklarından sordu. Melik tatlı ve şirin cümlelerle özürler diledi. Memleket ahvali hakkında konuşa konuşa atbaşı beraber yürüyorlardı. Şehre yaklaştıklarında sultan, dizginini Keykubadiye Sarayı'na çevirdi. Meliki ise emirlerin ve mihmandarların eşliğinde, Erzincan'dan beraberinde getirdiği ibrişimli seraperdenin (atlas otağın) kurulduğu yere götürdüler. Sonra dönüp hassa mutfağından tasviri imkânsız, can çeken çeşitli yemeklerle donatılmış sofralar getirdiler. Bu durum üç gün devam etti."*

İbn Bibi'nin buraya kadar verdiği bilgilerden, o dönemdeki yazışmalar, siyasal ve diplomatik ilişkiler, istihbarat, protokol incelikleri, hediyeler, konaklama vb konularda bir dizi ayrıntı öğrenilmektedir. Örneğin eski göçebe âdetlerinden çadır kültürünün korunduğu öğreniliyor; Selçuklu sultanına bağlılık sunmaya gelen Davud Şah'ın, Kayseri Sarayı'nda değil, tahsis edilen yere kurdurduğu atlas otağında kalması ilginçtir. Yine onun, sultanla karşılaşmalarında, teşrifatın gerektirdiğinden fazla saygı göstermesi, o sırada 36 yaşında olan Keykubad'dan daha genç olduğunu düşündürür.

İbn Bibi'nin, izleyen günlerdeki temas ve ziyafetlere dair açıklamaları da önemlidir:

---

[65] Sultanlar atla bir yere giderlerken veya törenler sırasında, maiyyetindeki bir görevli başına "çetr" denen saçaklı bir gölgelik tutardı ki bu, hem yağmura ve güneşe karşı bir şemsiye hem de sultanlık simgesiydi. Taht sahipleri dışında kimse çetr kullanamazdı.

"Dördüncü gün Necmeddin Tusî, sultanın buyruğuyla on bin altın, murassa kemer ve murassa külâh, altın işlemeli şahane bir kaftan ile has ahırdan bir Arap atını 'hayrü'l-mukaddem' (hoş geldin) *hediyesi olarak Davud Şah'a götürdü. Mihmandarlar da matbah ihtiyacı için iki bin yük buğday, iki yüz yük şarap, hayvanlar için beş bin yük arpa ile diğer ihtiyaçlar karşılığı olmak üzere yirmi bin akçe tahsis edilmiş olduğuna dair berat getirdiler.*

Melik, padişahın bu büyük nimetlerine teşekkür ederek adamlarıyla birlikte o gün güzel ve neşeli bir vakit geçirdiler. Ertesi gün, sultanın gönderdiği hil'atı giyen ve atlanan Davud Şah, huzura gelerek âdet üzere el öptü. Sultan hitapla: — Melik herhalde yol zahmetlerinden kurtulmuş ve istirahat etmişlerdir. Dedi. Davud Şah da zamanın ve yeryüzünün padişahına dualar etti. Birlikte Meşhed sahrasında seyrana çıktılar. Bu gezintiden sonra, sultan dizginini saraya, melik de kendi konağına (otağına) çevirdi. Günün yarısı geçmişti. Emir Necmeddin tekrar, öncekinden daha ağır bir hil'at ve diğer misafir emirler için, altın işlemeli başlık ve takımlarıyla Arap atları getirdi. Sultanın selamını ve melikin saraya kadar zahmet etmesini söyledi. Sultan Keykubad, o akşam birlikte bâde içmek ve gönül eğlendirmek için meliki davet etmişti.

Davud Şah, hil'atını giymiş ve hususi atına binmiş olduğu halde bârgâha (saraya) geldi. Gözü sultana tesadüf edince başını yere koydu. Sultan ayağa kaldırdı, ona son derece ikram ve iltifat gösterdi. Parlaklığı felekten farksız bir saltanat meclisi düzenlenmişti. Mahşer gibi kalabalık o mecliste, Harzemî'den, Gürcü'den, Rum'dan, Arap'tan, Rus'tan ve demir haçlı Frenklerden insanlar çoktu... Herkesin dizinde bir sürahi, yanında zarif ve güzel konuşan mahbupları vardı. Peri yüzlü sâki de hoş sesiyle durmadan feleğin kulağını doldurdu.

Bir müddet geçince erguvanî şarap ve Hüsrevanî sema, Davud Şah'ın, gençliğinin ve bilgisizliğinin işaretlerini ortaya döktürdü. Şarabın neş'esiyle yerinden kalktı, sözün dizginini eline alarak birtakım münasebetsiz sözlerde ve yolsuz hareketlerde bulundu. Sultanın, lütuf ve müsamahası icabı onun hamlığının ve kabalığının üstüne af perdesi örtüldü. On gün mütemadiyen sultanın meclisinde hazır oldu. On birinci gün Emir Necmeddin, sultan tarafından padişahlara layık Rum dinarından, Çinli köleden,

murassa takımlı Arap atlarından, yükü altın olan iki katırdan, kıymetli hil'atlerden ve altın kemerden bir hazine getirdi ve özürler diledi. Ertesi gün tercüman Sadeddin Köpek sultanın el yazısı ile kaleme alınmış bir ahidnâme getirdi. Bu ahidnâmede: 'Davud Şah bizim ahdimizi candan muhafaza eder, bizim düşmanlarımıza dostluk göstermez ve hiçbir diyara aramızdaki husumeti ihbar eden mektuplar göndermez ise bizden ancak yardım, bahtiyarlık ve mevki bulur. Eğer bu yazılanların aksine hareket eder ve onun böyle şeylerle uğraştığı görülürse layık olacağı cezayı bulacaktır.' deniliyordu. Aynı zamanda gönül hoşluğu ile memleketine dönmesine izin verilmişti. Ertesi gün sultana veda vazifesini yerine getirdikten sonra, feleğin sıkıntısından kurtulmuş ve sultandan, göğün kıskanacağı bir yardım almış olarak yola düştü; yüzünü kendi memleketine çevirdi. Sultan da bir müddet Kayseri'de oturduktan sonra sahil tarafına gitti."[66]

Davud Şah'ın Kayseri seyahati 1226 yazında olmalıdır. Büyük sultana bağlılık bildirmeyi amaçlayan bu zorunlu ziyarette, Keykubad'ın, akrabası olan genç meliki, günlerce sofrasına alarak birlikte gezi yaparak yakından tanımıştı. Davud Şah'sa, sultanın katında hünerlerini, bilimini, şiir ve edebiyat alanındaki yetkinliğini yerli yersiz ortaya dökerek saygınlık kazanmayı, gözetmişti. Başka bir husus, Selçuklu sultanlarının da eski Roma imparatorları gibi, meliklerin, beylerin, kralların ziyaretleri münasebetiyle muhteşem törenler düzenleterek güçlerini ve yenilmezliklerini sergilemeleridir.

Kayseri'den ayrılan Alaeddin Davud Şah, kalabalık maiyeti, muhafızları ve bir yük katarıyla Sivas-Suşehri-Niksar yolunu izleyerek Köğonya'ya uğrayıp burada melik olan kardeşi Muzafferedddin Mehmed'i veya Sivas'tan sonra güneydeki muhataralı yoldan, kız kardeşi Turan Melek'le kuzeni Melik Ahmed Şah'ı –ki o sırada bu ikili, Anadolu'nun en iddialı külliye projesi için yoğun bir hazırlık içersindeydiler– ziyaret etmek üzere Divriği'ye uğradıktan sonra Erzincan'a döndü. Fakat herhalde, Keykubad'ın yüz vermeyişinin ayrımına da bu uzun yolculukta varabildi. Kayseri'deki sazlı sözlü içki meclislerinde konuşulanları hatırladıkça, sultanın yakın geleceğe dönük hedefleri arasında Mengücek-ili'nin de bulunduğu vehmine kapıldı.

---

[66] İbni Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'iye*, (çev.) I, s. 355-362; *Muhtasar* (çev.), s. 131-134.

Erzincan Melikliği'nin Kapanışı

Davud Şah Erzincan'a dönünce, İbn Bibi'nin yukarıda betimlediği uçsuz bucaksız ovaları, çiçekli dağları, gür akan ırmakları ve doğal ki tahtını kaybetmemek ihtirasıyla Ortaçağ Ortadoğusunda çok geçerli ittifak arayışlarından bir yenisi için harekete geçti; gençliğinden kaynaklanan ataklıkla tehlikeli oyunlara aldandı. Oysa Alaeddin Keykubad, egemenliğini sürdürebileceğine dair "ahidname" vermişti. Davud, çevresini saran şeytanların aldatmacasına kul oldu. Keykubad'ın timarlar bahşettiği eski emirlerinin, Büyük Sultan'ı Erzincan'a kışkırtacakları sanısına kapıldı. Kendince çareler aramaya kalkıştı. İlk girişimi, Behram Şah bahsinde adları geçen, Keykubad'ın amcası Mugiseddin Tuğrulşah'ın oğlu Erzurum meliki Rükneddin Cihanşah nezdinde yaptı. Çünkü Davud'un kız kardeşlerinden Melike Hatun bunun eşiydi. İbn Bibi, sonun başlangıcı olacak bu yeni gelişmeleri "*Sultanın, Davud Şah'ın elinden Erzincan'ı zabtetmesi*" başlığı altında ayrıntılarıyla anlatıyor:

"Davud Şah, Rükneddin Cihanşah'a gönderdiği mektubunda diyordu ki, – Gerçi, saltanat dergâhında ikram ve iltifat gördük. Ancak maiyetindeki emirlerimden emin değilim. Şüphe yok ki bu adamlar beni memleketimden uzaklaştırmak için sultanı teşvik edeceklerdir. Eğer bu amaçlarına ulaşırlarsa, amcazaden olan Sultan Keykubad sana da müsamaha etmeyecektir. Ben gizlice bütün servetimi ve hazinelerimi asker toplamaya tahsis ederek bu kış içinde bütün çabamı bu yönde sarf eyleyeyim. Eğer siz de başınızı ve mülkünüzü korumak istiyorsanız ittifak eder, aynı amaç için çaba gösterirsiniz."

İbn Bibi, Davud Şah'ın bu girişimle yetinmeyerek veya Cihanşah'tan ittifak yerine ihanet gelebileceği endişesiyle gerektiğinde iltica etmek üzere Eyyubiler'den Ahlat-Meyyafarıkin (Silvan) meliki Eşref'e de başvurduğunu anlatıyor: *"Davud Şah, yüzünün güzelliği, elinin çabukluğu, dilinin tatlılığı, sesinin şirinliği ve nükteciliği ile zamanın yegânesi bir çengi kızını bol hediyelerle Melik Eşref'e göndererek şu teklifte bulundu: – Eksiği ve fazlası hiçbir insanoğluna malum olmayan ömrümün son günlerine kadar bana, memleketiniz hudutları dahilinde barınacak bir yer verirseniz, Kemah Kalesini size terk ederim!"*

Melik Eşref'in, Suriye'de ve Güneydoğu Anadolu'da güçlenerek Selçuklular'a rakip olduğu bir evrede Davud'un bu "çengi kız"lı girişimi, türlü açıdan yorumlansa da ne ahlaki ne siyasi yönden mazur görülemez. O, bununla da kalmayarak çok uzaklardaki, biri maceraperest öteki esrarengiz iki güç odağına daha ulaşmaya çalıştı: Gazi Celaleddin Harzemşah'a, Alamut Kalesi hâkimi, İsmailîlerin Reisi Alaeddin Nev-müslüman'a da elçiler ve mektuplar gönderdi. Keykubad'a karşı hainane tasarısını açıklamaktan çekinmedi. İbn Bibi onun bu girişimlerini de şöyle açıklıyor: *"Melik Eşref'e yazdığı mektubun mealinde bir mektup ve birçok hediyelerle Gazi Celaleddin Harzemşah'a, bir diğer mektupla da Alaeddin Nev-müslüman'a başvurdu: –Eğer sultanın* (Keykubad'ın) *nazenin canını cennete gönderecek olurlarsa Kemah Kalesini bütün erzak ve mühimmatıyla kendilerine teslim*[67] *ve Erzincan'daki babasından kalma sarayını kendileri için davethane yapacağını bildirdi. Bu haberler sultanın kulağına erişince gülmüş ve – Bu biçarenin dimağı fesada uğramış, devleti ve ikbali tersine dönmüştür! yargısında bulunmuştur."*

İbn Bibi, Keykubad'ın kararını dizelerle de açıklıyor:

"Madem ki altın ile onun işi yoluna girmedi
Ona parlak kılıcımızı göstermemiz gerekiyor!"

Davud'un çevresindeki fesatçılar bir grup, sağduyu sahipleri başka bir gruptu. Doğu masallarındaki kışkırtıcı ve öğütleyici vezir tipleri gibi, bunlar da kararsız ve vehimli Davud'u etkileme yarışındaydılar. Berikiler: "Mengücek Soyu"nun, Anadolu Selçukluları'ndan daha eski ve köklü bir aile olduğunu ileri sürerek, Keykubad'ın boyunduruğu altında yaşamasını kınayarak onu kışkırtırlarken, öğütçüler, sağduyulu olmasını, akıl yolundan sapmayarak Büyük Sultana bağlılıktan ayrılmamasını uyarıyorlardı.

İkircikli Davud, doğru siyasetten giderek uzaklaştığının farkında değildi. Korku ve karamsarlık girdabına sürüklenmekten kurtulamadı. Girişimlerinin tez elden bir sonuç vermemesi, onu daha da ürküttü. Canına kastettiği Keykubad'la tekrar anlaşma

[67] O yıllarda Batınî İsmailî fedaileri, İran, Anadolu ve Suriye'de terör estiriyorlardı. Kazvin yakınlarındaki Alamut başlıca üsleriydi. İsmailî Reisi de çoğunca bu kalede otururdu. Eski çağlardan beri zapt edilemeyeceğine inanılan Kemah Kalesi, İsmailî fedailerinin Anadolu sultan ve beylerine yönelik suikast girişimleri için uygun bir üs olabilirdi.

yolları aramaya koyuldu. Bu amaçla oğullarını Konya'ya rehine gönderdi. Fakat artık Doğu sorunlarına yönelme gününün geldiğine inanan ve Kilikya seferinden sonra bakışlarını Fırat havzasına çeviren Büyük Sultan, hazırlık görüyordu. Çıkacağı yeni seferle hem Erzincan Mengücekleri'ni kapayacak, hem de akrabası olduğu halde, Anadolu Selçukluları aleyhindeki bütün eylemlerde parmağı bulunan Rükneddin Cihanşah'ın egemenliğine son verecekti.

İbn Bibi bu gelişmeleri de şöyle aktarıyor: *"Hilkatin görünmeyen süsleyicileri, ilkbahar gelininin yakasına misk ve cebine gül doldurdukları bir zamanda sultan, sahilden Kubâdâbad* (Beyşehir) *tarafına yollandı. Bir ay orada kaldıktan sonra bir yerde eğlenmeden doğruca Kayseri'ye geçti. Çengi kızının sihirli güzelliğine aldanan Melik Eşref'se yerinden fırlamış Hacib Ali'yi Davud Şah'ın imdadına göndermiş; fakat Hacib, bir müddet Erzincan'da kaldıktan sonra eli boş Ahlat'a dönmüştü.*

Diğer yandan, Davud Şah'ın büyük emirlerinden Salahaddin, Şerefeddin ve İzzeddin, onun bozuk düşüncelerini ve değersiz öngörülerini hayata geçirmesine mani olmak üzere: –İşin doğrusu ve akıllıca olanı, oğullarınızı sultanın dergâhına göndererek yapılan hatalardan dolayı özür dileyelim; hatta bazılarını, ret ve inkâr edelim! dediler. Melik bu fikri beğendi. Oğullarını bu üç emirle birlikte Keykubad'ın katına gönderdi. Oysa Sultan, olup bitenleri öğrenmiş bulunduğundan, emirlerini askerleriyle gizlice Kemah ve Erzincan hudutlarına sevk etmiş; Alaeddin Davud Şah'ın bir kaleye kapanarak işi uzatmasına fırsat vermeksizin kalelerin derhal zaptını ve o havalinin derhal ele geçirilmesini emretmişti. Bu buyruk gereği kalenin her kapısı önünde kalabalık askerler toplanmıştı."[68]

Davud Şah'la ilgili tasarısını gizli tutarak önlemler aldıran Keykubad, gafil melike, Erzurum üzerine bir sefer yapacağını, kendisinin de bu sefere katılmak üzere hazırlanmasını bildirmişti. Selçuklu sultanının, Davud Şah'ı her ne kadar hafife alsa da aradaki akrabalığı, atalarının sürdürdükleri dostluğu önemseyerek onu son bir kez daha uyardığını, Celaleddin Harzemşah'ın 10 Zilhicce 625 (10 Kasım 1228) tarihli Alaeddin Keykubad'a yazdığı mektu-

[68] İbni Bibi, *el-Evamir*, (çev.) s. 364-365; Muhtasar (çev.) s. 135-137.

bundaki: *"-Şimdi bu zamanda fırsat kollayan muhalifler din ve memleketlerin korunmasını, gazâ ve cihadı, halkın iyiliğini düşünmeksizin kendi rahatları için Müslümanların perişan olmasını isterler ve memleketin göbeğini ele geçirip bütün gayretlerini fenalığa sarf ederler. Bunlar kötülüklerinin cezasını bulacaklardır. Bundan evvel yüce sultanın Dârü'n-nasr Erzincan melikine yaptığı itâb yerinde idi. Böyle olmasa ve Erzurum melikinden umudunu keserek size boyun eğmese idi, bu zamanda hak ettiği cezayı bulurdu. Bu mektup 625 senesi zilhiccesi onuncu günü yazılıp Ermenistan hududundan gönderildi."* cümleleri belgelemektedir.

Harzemşah Celaleddin Mengüberti, Alaeddin Keykubad'la aralarındaki yapay dostluğun yerini bir çekişmeye bırakmasından önceki son evreyi de belgeleyen bu ilk mektubundan sonra, Keykubad henüz Erzincan'da iken gönderdiği ikinci mektubunda da Davud Şah'ın memleketinin ilhakını doğru bulduğunu, Erzurum meliki Cihanşah'ın da bu sâyede itaat altına alındığını bildirmişti.[69]

El-Evamirü'l-Ala'iye'de ve *Muhtasar Selçuknâme*'de, Davud Şah'ın küçük devletini yıkılmaya, kendisini de menfaya sürükleyen olayların sonu şöyle anlatılmaktadır: *"Umutsuz ve eli boş kalan Davud Şah için bir daha sultanın katına gitmekten başka çâre yoktu. O sırada Sultan Keykubad'ın sayısız askerle Sivas'tan Erzincan sınırına doğru ilerlediği haberi de gelmişti. Çaresiz kalan melik, bir hediye ve sungu tedarikine dahi imkân bulamadan, maiyetindeki birkaç adamı ile Keykubad'ı karşılamaya koştu. Yolda büyük emirlerine rastladı. Bunlar Davud'un önüne atılarak onunla samimi surette kucaklaştılar ve son derece hürmet gösterdiler. Erzincan melikini, Emir Ziyaeddin'in yanına katıp (bir konak arkadan gelen) sultanın katına (otağına) gönderdiler. Sultan da daha önce kendisine anlatılanları duymamışçasına Davud'un gönlünü aldı. Ona, Konya Akşehri ile Âb-ı germ'i* (Ilgın) *dirlik olarak verdikten sonra kendi adamları ve eski maiyeti ile Akşehri'ne gönderdi."*

İbn Bibi, Davud'un kolayca etkisiz kılınışının Erzincan-Kemah Mengücekoğulları'nın tarihe karışması anlamına geldiğini de şu

[69] O. Turan, "Türk Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar.....", s. 85, 94-95; H. Edhem [Eldem], *Kayseri Şehri*, s. 80-81.

cümleyle açıklıyor: *"Kötü yoldaşlarıyla fesatçı dostlarının ve cahil maiyetinin başına sardığı uğursuzluklar, bu eski hanedanın son hükümdarını da rüzgâra kaptırdı!"*

"(..) Ertesi gün Şah Keykubad ve askerleri, Allah'ın yardımıyla Erzincan'a girdi. Dayanmasız teslim olan kentin idaresini tasfiye etti. Kemah garnizonu, Selçuklu ordusuna karşı direnmeyi denediyse de kuşatma uzamadan kale kapıları açıldı."

İbn Bibi'nin anlattıklarından Keykubad'ın, bir süre Erzincan'da kalarak işleri yoluna koyduğu; sultanın ordusuyla Erzincan'a geldiğini haber alan Erzurum meliki Rükneddin Cihanşah'ın amcazadesini karşıladığı, Erzurum'dan da bir emiri aracılığıyla hediyeler ve bağlılık mektubu göndererek "-Ben zavallı bir biçareyim. Erzincanlı Davud Şah itaatsizlik göstermiş ve layık olduğu cezayı bulmuştur. Oysa ben, yaşadıkça sultanın kulu olacağım. Davud Şah'ın günahından dolayı bu suçsuz kulunuzu kırmamalısınız" diyerek bağışlama dilediği; sultanın da Erzurum'u yine kuzeni Cihanşah'a bıraktığı öğreniliyor.

Keykubad, 1228 yılı güzünün son günlerini, Akşehir yollarına düşen Mengücek şahının Erzincan'daki sarayında geçirmiş olmalı ki Davud'un dağılan meclisinin Erzincanlı şairleri de artık Selçuklu sultanına övgüler düzmeye koyulmuşlardı. Bunlardan Nizameddin Ahmed Erzincanî Farsça bir rubaisinde, Keykubad'a şöyle seslenmiş:

"Geceyi aydınlık bir sabah yaptın
İskenderlik geleneğini yerine getirdin
Güneşe şahlık sancağı taktın
Şahanşahlık âyinini sen kurdun!"

Keykubad, Erzincan'ın ve Mengücek-ili kalelerinin fethini tamamlayınca *"Cihangir dizginini Sivas mahrusasına çevirdi. Sivas payitahtında iken Erzincan Melikliği'ni,–Şimdilerde zamanımızın sultanlarının[70] babası olan oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev'e verip; Mübarizüddin Ertokuş'u da henüz çocuk yaşta olan şeh-*

[70] Yazarın, "zamanımızda Padişah olan zatlar" dediği; II. Gıyaseddin Keyhüsrev'den (1237-1246) sonraki fetret evresinin sultanları, II. Keykâvus, IV. R. Kılıç Arslan ve II. Alaeddin Keykubad (1249-1254) veya bunlardan ilk ikisi'dir (1254-1261).

zadeye atabeğ tayin ederek meliklik işleriyle ilgilenmesini buyurmuştu. Sonra, saray hazinesine gidilerek Necmeddin Tusî'nin de onayıyla yanlarına bir hazine tahsis edildiği gibi maiyetlerine de sayısız asker, ayrıca yeterince silah ve mühimmat verilmişti. Gıyaseddin Keyhüsrev ve Atabeğ Mübarizüddin Ertokuş, Sivas'tan hareketle Erzincan'a yollandılar. Kente giren şehzade 'bahtiyarlık tahtı'na oturdu. Adalet göstereceğini duyurarak herkese iltifatta bulundu."[71]

Abu'l-Farac Tarihi'nde, "Arapların 627 (1229/30) yılında, *"Sultan Alaeddin Keykubad yirmi bin asker toplayarak Malatya'ya geldi Erzincan'a bunların on binini göndererek on binini de yanında alıkoydu"* deniliyor ki bu, Erzincan'ın alınışıyla değil; Keykubad'ın iki yıl sonra Harzemşah Celaleddin'e karşı seferiyle ilgilidir.[72]

Keykubad'ın, Erzincan Melikliğine atadığı oğlunun yanına bir atabeğ katmasından Gıyaseddin'in çocuk yaşta olduğu anlaşılıyor. (Bunu, Melike Âdile'den doğma küçük oğlu İzzeddin Kılıç Arslan'ı veliaht yapmak amacına bağlayan tarihçiler varsa da sultan, melikliğe Davud Şah gibi soylu kendi şehzadesini atayarak kent halkının tepki göstermemesini amaçlamış olduğu da düşünülebilir.)

Keykubad'ın çağdaşı olan İbnü'l-Esir[73] ise Selçuklu sultanının 1228 tarihinde Erzincan Mengücekleri'ne ve Erzurum Selçukluları'na karşı gerçekleştirdiği seferi, *el-Kâmil fi't-Tarih* adlı eserinde daha farklı anlatıyor:

"Hicretin 625 yılında (M. 1228) Selçuklu sultanı, Konya, Aksaray, Malatya ve diğer Rum (Anadolu) şehirlerinin hâkimi bulunan Keyhüsrev bin Kılıç Arslan'ın oğlu Alaeddin Keykubad, Erzincan'ı hâkimiyeti altına aldı. (...) *Burada altmış yıldan beri*

---

[71] İbni Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'iye* (çev.) I, s. 364-369; *Muhtasar* (çev.), s. 137-138. *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II. s. 527.
İbni Bibi (öl. Konya 1282?), olasılıkla Nişabur'da 1220'ye doğru doğmuş; ebeveyinin hizmetinde olduğu Harzemşah Celâleddin Mengübertî 1231'de öldürülünce ailesiyle önce Şam'a, oradan da Konya'ya göçmüşler; Selçuklu sultanlarının hizmetine girmişlerdir. Bundan dolayı İbni Bibi'nin, 1250'lerde *el-Evamirü'l-Ala'iye*'yi yazarken, Alaeddin Keykubad (1220-1237) ve öncesi olaylarını, okuduğu, dinleyip derlediği bilgilere dayanarak kaleme almış olması doğaldır. Oysa İbnü'l-Esir, (Cizre 1160-Musul 1233) Keykubad'ın ve daha önceki Anadolu sultan ve meliklerinin çağdaşı, fakat onların hizmetinde olmayan bir Arap tarihçidir. Bu bakımdan İbnü'l-Esir'in aktardıklarının farklı olması da doğaldır. (Her iki tarihçinin yaşamöyküsü için bkz. Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul, 1998, s. 137-139, 166-168).

melik olan Behram Şah öldükten sonra yerine oğlu Alaeddin Davud Şah geçmişti. Bu sırada Keykubad, Davud Şah'a gönderdiği haberde Erzurum'a yürüyerek burayı alacağını, kendisinin de askerleriyle birlikte gelip ordusuna katılmasını istemişti. Davud Şah, Erzincan'dan hareket ederek sultanın ordusuna katılmış; fakat yanına varınca Keykubad kendisini tutuklatmış; Erzincan'ı da zapt edip ülkesine katmıştı. Ayrıca Erzincan'a bağlı olan ve son derece müstahkem yapıda bir de Kemah Kalesi vardı ki Davud Şah tarafından mükemmel bir şekilde berkitilmişti. Davud Şah'ın gerektiğinde saklanmak amacıyla kullandığı bu kale gayet sarptı. Keykubad burayı da zapt etmek istemiş, fakat sarp ve yüksek bir mevkide, çok müstahkem olduğundan askerleri buraya ulaşma imkânı bulamamışlardı. Bunun üzerine Keykubad, elinde tutsak olan Davud Şah'ı, Kemah teslim edilmediği takdirde öldürmekle korkutmuş; bunun üzerine o da Kemah'taki adamına haber göndererek kaleyi teslim etmesini bildirmişti.

Kemah Kalesi'ni de alan Keykubad, bu sefer de amcasının oğlu Tuğrulşah bin Kılıç Arslan'ın dirliği olan Erzurum üzerine yürümüş; Tuğrulşah da (doğrusu, oğlu Cihanşah) *Melik Eşref'in Ahlat'taki naibine haber göndererek ondan yardım istemiş; eğer yardımına gelirse kendisine tâbi olacağını bildirmişti. Bunun üzerine Ahlat naibi Hacib Hüsameddin Ali, Şam ve el-Cezire bölgelerinden toplatıp getirttiği kendi askeriyle Erzurum'a yürümüştü. Çünkü Selçuklu sultanının bu kenti ele geçirmesi durumunda oradan Ahlat'ı da istila edebileceğinden korkmuştu. Hüsameddin Ali, Erzurum'a gelip şehri Keykubad'a karşı korumuştu."*[74]

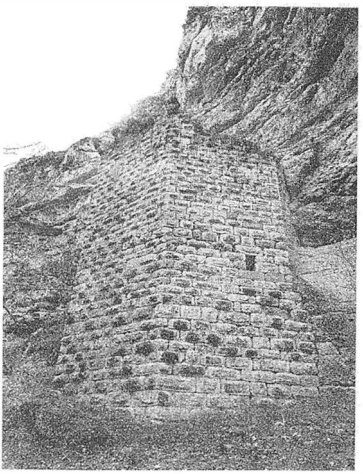

Kemah Kalesinde Divriği Mengücek kalesi üslubunda bir burç. II. Davud'un yaptırdığı burçlardan olmalı. (F. Pekin 2012)

[74] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih* (çev) C.XII, s. 441.

Dikkati çeken ilk nokta, İbnü'l-Esir'in, "Mengücekli" adından söz etmeyerek Davud Şah'ı Erzincan meliki sanıyla anmasıdır. Keykubad'ın Davud'u tutuklatışıyla Erzincan ve Kemah'ın zaptını, Erzurum melikini yerinde bırakmasını, İbn Bibi'den farklı aktaran İbnü'l-Esir, sultanın, Erzincan'da iken Sinop'un Trabzon İmparatorluğu donanmasınca işgal edildiği haberini alarak derhal harekete geçtiğini de yazmaktadır. Diğer yandan, Halil Edhem [Eldem] Bey, *Kayseri Şehri* adlı eserinde Sempat'ın *Küçük Ermenistan Tarihi*'nden: *"Alaeddin Keykubad, Kilikya'dan gözlerini başka tarafa çevirerek büyük bir kuvvet ile Erzincan'ı alıp beyini öldürdü. Oradan Erzurum ve Malazgirt'i alıp ta Kars'a kadar ilerledi. Sonra Malatya, Harput, Çemişkezek ve Âmid (Diyarbakır) kalelerini, Harput'un güneyinde bulunan Gölcük adlı gölün ortasındaki Cov veya Covuk adlı kaleyi alıp bu yörede Fırat'ın geçtiği bütün toprakları egemenliğine aldı"* cümlelerini aktarmaktadır.[75]

Bir süre Erzincan'da kalarak kimi eserlerini Behram Şah'a sunan ve II. Alaeddin Davud Şah'ın melikliğinde de Mengücek Sarayında konuk olan Arap hekimlerinden Muvaffaküddin Abdüllatif Bağdadî[76] (öl. 629/1231) bir inceleme gezisi için Erzurum'a giderken 17 Zilkade 625'te (18 Ekim 1228) Erzincan'a uğradığında Alaeddin Davud Şah, henüz tahtındaydı. Abdüllatif üç aylık gezisini tamamlayıp Bağdat dönüşünde 11 Safer 626'da (9 Ocak 1229) Erzincan'a geldiğinde ise olanlar olmuş, Mengücekler'in yüz elli yıllık ocağı sönmüştü. Koruyucusu, bilgin Melik Davud da artık yoktu. Onun nereye götürüldüğünü de kimse bilmiyordu.[77]

---

[75] H. Edhem [Eldem], *Kayseri Şehri*, s. 73-74, not 103 (*Muharebat-ı Sâlibiyye Mecmuası*'nda yayınlanan "Ermeni Tarihçileri" s. 646'dan alıntı).

Muvaffaküddin Abdüllatif Bağdadî, Anadolu'ya gezisi olan bir Arap hekimidir. Önemli araştırma ve çalışmalar yapmıştır. Öğrencilere değil, uzmanlara ders verir, bilimsel ilişkileri pek önemsermiş. 625/1228'de Doğu Anadolu gezisinden Halep'e dönüşünde, Erzurum'dan sonra Erzincan, Kemah, Divriği ve Malatya'ya da uğramıştır. Telif ve çeviri birçok eseri vardır. Erzincan'da Mengücekoğulları'nın konuğu iken, bir seyahatname yazmıştır (Bilgi için bkz., Prof. S. Ünver, *Selçuklu Tababeti*, s. 89; C. İzmirli, *İslâm Aleminde Yetişen Filosof, Tabip, Naturalist ve Biyologlar*, s. 15-16; E. Uyumaz, "Sultan I. Alaeddin Keykubad döneminde Anadolu'da Hekimlik Yapan Bazı Tabipler", *Yeni Tıp Tarihi*, S. 4, s. 155).

İbn Ebi Usaybia, *'Uyunu'l-Enbâ*, II., s. 307. V. Grumel, Küçük Asya'da 11.-13. yy'larda hükümet eden hanedanların soyağaçlarını verdiği kitabında Mengücekler'in Erzincan Kolunu "Mangudjaq < İshak < Davud < Behram" olarak sıra-

Alaeddin Keykubad, Davud Şah'ın, köle asıllı olmayıp Orta Asya'dan beri soylu bir hanedana mensubiyetini, ayrıca Selçuklu-Mengücekli hanedanlarının akrabalığını dikkate alıp onu cezalandırmadığı gibi, malikâne olarak Akşehir ile Ab-ı Germ'i[78] vermiştir ki bu yerler gerek iklim ve gerekse gelir olanağı bakımından Erzincan'ı aratmayacak düzeyde yerlerdi. Davud'un kaybettiği şey, görece en değerli varlığı, yani tahtıydı. Sabık Erzincan melikinin, ömrünün kalan kısmını, Akşehir'de mi, Ilgın da mı ve nasıl geçirdiği bilinmiyor. Şiirle uğraştığı, Ilgın'daki yaşamından memnun olmadığı, geçim sıkıntısı çektiği Keykubad'a hitaben yazdığı bir dörtlüğünden öğreniliyor:

"Şahâ dil-i düşmenân zî tû bâ derd-est
Ruhsâre-i düşmen ez nehîb zer-dest
İnsâf ki bâ vücûd-ı sad gussa merâ
Der mülk-i tû âb-germ u nân serd-est!"

(Ey Şah! Düşmanların gönülleri senden korkuyla dolu, yüzleri de heybetinden sararmış... İnsaf et ki bu kadar güçlüsün, ama yüz türlü dert içindeki bana, memleketinde lâyık gördüğün sıcak su, soğuk ekmektir!)[79]

Davud'un, ne Erzincan'da ne de yaşamının son evresini geçirdiği Akşehir ve Ilgın'da bir eserinin izine rastlanmamıştır. Kaynakların, bilim ve sanatseverliğinden söz ettikleri bu bahtsız melik, güçlü hükümdar Keykubad'a karşı aymazlık denebilecek ittifak

---

lamış; II. Davud'a yer vermemiştir. Bu eksiklik, başta İbni Bibi, dönemin sayılı kaynaklarını görmemiş olmasıyla açıklanabilir (bkz. *La Chronologie*, s. 384).

Âb-ı Germ, Ilgın'ın Farsça adıdır. Kasaba, o dönemde bu adıyla biliniyordu. Kaplıcaları ünlüydü. Ilgın, Ab-ı Germ (= ılık su) adları da bu kaplıcalardan dolayı verilmiştir. Buradaki ilk hamam Gıyaseddin Keyhüsrev (1205-1211) zamanında yapılmış olup "çifte hamam" tarzındaydı. Buna "kaplıca" anlamında "germ-âbe" deniliyordu. Alaeddin Keykubad bu ilk tesisi 1236'da yenileterek kubbeli bir "beytü'l-gasl" yaptırmıştır. Bu sırada, Davud Şah'ın Ilgın'da olup olmadığı bilinmiyor. (Ilgın kaplıcası için bkz. Evliya Çelebi, *Seyahatname*, C. III, s. 17-18; Kâtib Çelebi, *Cihannüma*, s. 619; S. Ünver, *Selçuk Tababeti*, s. 101-103). Davud Şah, buradaki sürgün yaşamından memnun olmadığını ima ettiği dörtlüğünde, kinaye sanatına başvurmuş: "Beni öyle bir yere sürdün ki, her yerde sular soğuk akar, ekmek de taze ve sıcaktır. Oysa burada tam tersi sular sıcak; ekmeğinse bayatını bulabiliyoruz!" diyerek sultana Ilgın'daki yaşamından hoşnut olmadığını anlatmak istemiştir (bkz. *Muhtasar Selçuknâme*, s. 138).

İbni Bibi, *Muhtasar* (çev.) s. 138

arayışlarına kalkışmayarak Erzincan tahtını koruyabilse belki kız kardeşi Turan Melek'le kuzeni Ahmed Şah'ın Divriği'de başardıkları bayındırlık çalışmalarının bir benzerini de kendi payitahtında gerçekleştirebilirdi. Adına kesilmiş bir sikke de bugüne kadar ortaya çıkmamıştır. Nihayet onun soyunun devam edip etmediği, çocukları konusunda da bir bilgi yoktur. Ölüm tarihi bilinmediği gibi, Akşehir'de veya Ilgın'da ona izafe edilen bir türbe de bulunmamaktadır. Mengücek paralarının tanıtıldığı bir katalogdaki soyağacı listesinde, "*Davud Şah'ın oğlu Nizameddin*" (Nidâm el din fils de Davoud Chah) adına yer verilmişse de bu isme kaynaklarda rastlanılmaz.[80]

Kemah Kalesi eteğinde, Erzincan-Kemah meliklerinin Fırat'a bakan kümbetleri: Sultan Melik ziyaretgâhı.

Nerede veya kimde olduğu bilinmeyen bir "yazma"da, *"Erzincan'dan öte geçede Bey Arkı derler Sultan Melik Fahrüddin'in oğlunun ve hatununun vakfı bir su vardır. Mercan deresinden akar, ruhları şad ola. Bu kadar pambuk, bahçe, bostan, yüz adet köy tarlası suvarılır. Ünlü hayrattır."*[81] diye yazıyormuş. Buradaki *"Fahreddin oğlu"*nun Alaeddin Davud olması muhtemeldir.

---

[80] P. Casanova, *Numismatique des Danıschmendıtes*, s. 54 (Yazar, Galib Edhem'in, "Bir Mengücek Parası" makalesinden aldığı soyağacını "Mengücek Gazi < oğlu Davud I.< oğlu Fahreddin Behramşah < oğlu Alaeddin Davud < oğlu Nizameddin" olarak eksik ve yanlış vermiştir. Nizameddin, Behram Şah'ın diğer oğlu Muzaffereddin olmalıdır).

Ali Kemalî, *Erzincan Tarihi*, s. 320. "Bir yazmada" derken, kitap hakkında herhangi bir açıklamada bulunmuyor.

Köğonya Mengücek Meliki Muzaffereddin Mehmed (1225-Kasım 1228)

Köğonya'da[82] 1225-1228 arasında üç yıl meliklikte bulunduğu sanılan Muzaffereddin Mehmed, Behram Şah'ın üçüncü oğluydu. Bunu kanıtlayan ve "Muzaffereddin bin Melik Behram Şah" künyesini veren kitabenin, Kırşehir'deki medresenin kapısında bulunduğunu Ali Kemalî Bey, *Erzincan Tarihi*'nde yazmış. C. H. Tarım, bu kitabenin kazındığını belirtiyor. Muzaffereddin'in, ne şehzadeliği ne Köğonya'daki melikliği konusunda bilgi yoktur. İbn Bibi, Köğonya meliki Muzaffereddin'e yönelik harekâtı anlatırken Behram Şah'ın oğlu veya Davud'un kardeşi olduğuna değinmezken. *Cami'ü'd-Düvel*'de Davud'un biraderi, Behram Şah'ın oğlu olduğu vurgulanmıştır. Behram Şah'ın vefatında Köğonya ve nevahisi hükümdarlığına geçtiği kendi halinde iken, biraderinin yukarıda anlatılan yanlış tutumu nedeniyle aynı yıl mülkünün elinden çıktığı açıklanmaktadır.

Köğonya melikliğini babasının ölümünden sonraki bölüşümde elde ettiğine ilişkin bu haberi, İbn Bibi'nin *Selçukname*'sinden aktaran Müneccimbaşı: *"Alaeddin Davud'un kardeşi Muzaffereddin bin Behram Şah, babasının ölümünden sonra Köğonya ve civarını devralmıştı. Ne var ki kardeşinin zararını gördü. Onunla*

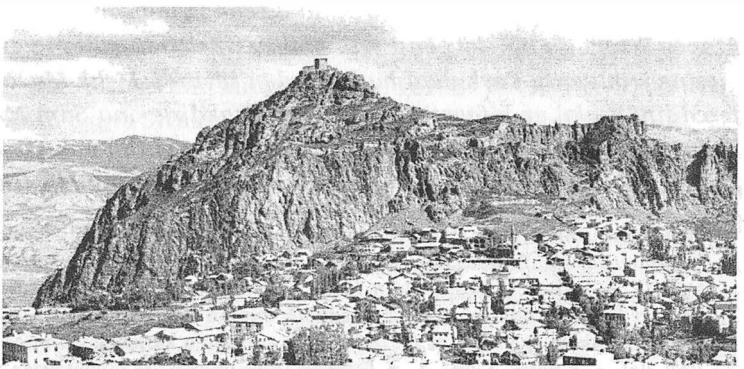

Behram Şah oğlu Muzaffereddin Mehmed'in 1220'lerde Meliklik ettiği Köğonya'nın (Şebinkarahisar) ve Kemah'ın ve Divriği kaleleriyle aynı sarplıktaki kalesi.

[82] Köğonya (Karahisar-ı Şarkî/Şebinkarahisar) hakkında, Behram Şah bahsinde açıklama ve o bahsin ilgili dipnotunda da kaynakça vardır. Köğonya için ayrca bkz. Cumont, *Studia Pontica,* II, s. 296.

aynı yılda bu mülkler elinden çıktı. Alaeddin Keykubad Erzincan'ı oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev'e ikta ederken Köğonya'yı da katarak vilayetini genişletmek istemişti." demektedir. Buna karşılık, Davud'un sürgün yaşamı hemen hiç bilinmezken Muzaffereddin Mehmed'in Kırşehri'ndeki yaşamı ve çocukları hakkında bilgiler; daha önemlisi, buradaki sarayının izleri, onun adını bu kentte yaşatan bir de "Melik Gazi Kümbeti" vardır. Keykubad'ın, Erzincan Melikliğini kapatmasından sonra, "Mengücekler'in Köğonya Melikliği" denebilecek bu kolun kapatılması işini, Mübarizüddin Ertokuş'a havale ettiğini iki çağdaş tarihçi yazmaktadır. İbn Ebi Usaybia (öl. 1270) *"Keykubad, Ertokuş'u Muzaffereddin Mehmed'in elinde bulunan Köğonya'ya göndererek Kayseri'ye döndü"* diyor. İbn Bibi ise *"Köğonya'nın fethi ve Melik Muzaffereddin'in kaldırılması"* başlığı altında açıklıyor:

"Sultan Keykubad, Atabey Ertokuş'a büyük bir kuvvetle Köğonya Kalesi'nin muhasarasına giderek sulh veya cenk yoluyla burayı ele geçirmesini emretmişti. Atabey, Köğonya'ya vardığı ilk günde büyük bir harbe tutuştu. İçeriden ve dışarıdan kalabalık bir halk katl olundu. Melik, içinde sayısız erzak ve dalgalı denizler gibi su sarnıçları bulunan bu kalede, halkın iki taraf olmasından ve neticenin fenaya varacağından çekinerek kalenin teslimine karşılık memleketin bir tarafında kendisine bir timar bağlanması için, sultanın huzurunda iltimasta bulunmak üzere Atabey Ertokuş'a bir elçi gönderdi. Atabey de elçinin sultana gitmesine izin verdi. Keykubad bu haberden sevindi. Melik Muzaffereddin'in akıl ve kifayetinin derecesini takdirle ona Şam Melikliği sınırında Rumman, Nehrikâli ve Eshab-ı Kehf'in menşei ve Dakyanos'un makamı olan Erbesüs[83] *kasabalarının mülkiyetini,*

[83] İbni Bibi, birbirine yakın bu üç yerleşimin de Şam Eyyubi Melikliği sınırında olduğunu yazıyor. Erbesus (Menşe-i Eshab-ı Kehf) hakkında, *Tarihte Kırşehri* yazarı C. H. Tarım *"Muzaffereddin Mehmed'e Arabsun gibi bazı mevkilerle beraber Kırşehri timar olarak tahsis edildiği zaman her ikisine birden Gülşehri adı takılmıştır."* diyerek (s. 18) Afşin'le Arabsun'u karıştırmıştır. Geçen yüzyıllarda *"Arabsun nâm-ı diger Gülşehri"* diye bilinen yer, gümümüzde de Gülşehri adını taşıyor. Ancak Arabsun ve Erbesus, birbiriyle ilgisi olmayan iki ayrı yerdir. Eskiden Erbesus, Efsus–Epsus ve Menşe-i Eshab-ı Kehf diye anılan yer, Kahramanmaraş'a bağlı Afşin'dir. Ali Sâib'in, *Mufassal Coğrafya-i Osmanî*'sinde (İstanbul, 1304) *"(Elbistan'ın batısında) meşhur Efsus şehrinin mevki'i bulunur. Mevki'-i mezkûrede hâlen Yarpuz ve Efsus nâmlarıyle ufacık bir kasaba vardır ve nahiye merkezidir. Bu Efsus Hicret'ten 1628 sene mu-*

Kırşehri'ni de timar olarak tahsis etti. Buna dair menşur ve muahedename kaleme alındı. Muzaffereddin'in üç oğlu Fahreddin Süleyman, İzzeddin Siyavuş ve Nasıreddin Behramşah için tertip edilen nefis hil'atlar elçiyle gönderildi. Muzaffereddin menşur ve ahidnameyi görünce fevkalâde sevinmiş ve kaleyi boşaltarak gönül hoşluğuyla Kırşehri mahrusasına gitmiştir."[84]

Bu anlatı, birkaç açıdan önemlidir: Çünkü Erzincan'ı düşüşe götüren gelişmelerle buradaki gelişmeler farklıdır. Bir kez, Muzaffereddin'in Davud Şah gibi ikili oynadığına dair bir haber yoktur. Köğonya'nın, salt stratejik gerekçeyle alınmak istendiği anlaşılmaktadır. Diğer yandan, Davud Şah'ın, direnmeksizin koşulsuz teslim olmasına karşılık, Muzaffereddin, Selçuklu ordusu Köğonya Kalesi'ni kuşatınca savunmayla yanıt vermişse de ikiliğe düşen kent halkına güvenemediği anlaşılıyor. Bundan dolayı Ertokuş'a, kaleyi koşullu açacağını bildirmiştir. Bu önerisi kabul edilince o ve oğulları Fahreddin Süleyman, İzzeddin Siyavuş ve Nasireddin Behramşah, kendilerine temlik edilen Rümman, Erbesüs (Menşe-i Eshabıkeyf) ve Nehrikâli'nin malikâne gelirlerini de almak koşuluyla Kırşehri'ne gönderilmiş veya önce Erbesüs'e gitmiş, oradan Kırşehri'ne göçmüşlerdir.

Melik Muzaffereddin Mehmed'in, kardeşi II. Alaeddin Davud Şah'ın koruyuculuğunda geçen üç yıllık beyliği, ayrı bir kol sayılabilir. Tıpkı Divriği Mengücekleri gibi, bölgesel siyasi çatışmalardan uzak kalan, Muzaffereddin Mehmed, kardeşi Davud'un tutarsız siyasetinin kurbanı olmuş görünüyor. Köğonya'dan ayrıldıktan sonra Sivas'ta veya Kayseri'de, o ve oğulları Sultan Keyku-

---

kaddem binâ olunup meşhur Dakyanus'un Dârülmülkü (başkenti) idi. Bunun civarında Batahliyus dağında Eshab-ı Kehf'in makamı vardır ve Efsus'un nâm-ı kadîmi Ebsus'tur." (s. 477) deniliyor. Faruk Sümer de Muzaffereddin Mehmed'e temlik edilen aynı yerleri tanıtırken: *"Rumman, Afşin'in kuzeyinde Ceyhan'ın ana kolu üzerinde bir kale idi. Bu kale şimdi harap ve gayrimeskûn olmakla beraber ihtişamını koruyor. Türkler Hurman demişlerdir. Yöreye de resmi dilde Yazıbelen deniliyor. Nehr-i Kâli, halk dilinde Nergile'dir. Elbistan'ın güneyinde küçük bir yöredir. Arabissos (Efsüs) Afşin şehrinin eski adıdır. Türkler daha önce buraya Yarpuz demişlerdir."* açıklamasında bulunmuştur (*Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 9/not 43).

İbn Ebi Usaybi'a, *'Uyunu'l-Enbâ*, II, s. 207; İbni Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'iye* (çev.) I, s. 369-371; *Muhtasar* (çev.) s. 140; *Câmiü'd-Düvel*, (transkripsiyon, *Corpus*, III, s. 103); S. Lane-Poole, *Düvel-i İslâmiye*, s. 224; A. Kemalî, *Erzincan*, s. 59-60; C. H. Tarım, *Tarihte Kırşehri Gülşehri*, s. 18, 40-41.

bad'ca kabul edilerek gönülleri alınmıştı. Bu aileye, yüksek gelirli dirlikler tahsis edilmesi de sultan tarafından korunduklarına işarettir. Muzaffereddin'in zorla terk ettiği Köğonya'ya gelince, Selçuklu egemenliğinde uzun süre kalmamış, 1243 Kösedağ Savaşı'ndan sonra Trabzon Rum İmparatorluğuna geçmiş; bilahare Moğollarca işgal edilmiştir.

Köğonya'nın eski beyi, ailesiyle Kırşehri'ne yerleşir. O sırada Gülşehri'nin ve Kırşehri'nin nüfusunu Oğuz göçmenleri oluşturmaktaydı. Dolayısıyla Oğuz soylusu bir hanedana mensup bu ailenin daha ilk günden saygı gördüğü kuşkusuzdur. Anadolu'daki diğer tarikatlardan farklı olarak ticaret yaşamına dönük konumdaki Ahiliği, Ahi Evran (1169-1261) bu kentte kurmuştu. Babailiğin önderi İlyas Baba (öl.1241), Hacı Bektaş Velî (1210?-1271?) de aynı dönemde bu yöreye gelip kendi dergâhlarını kuranlardandı. Hamdullah Müstevfî'nin tanımıyla Kırşehri, havası suyu güzel, çarşı ve pazar, zengin, kalesi sağlam, büyük kârgir yapılarla süslü bir kentti. *Hacı Bektaş Velî Velâyetnâmesi*'ndeki: *"Meğer ol vakit Kırşehri ulu şehir idi... Gülşehri dahi derler idi. On sekiz bin derler evi var idi. Burc u bârû çevresi hisar idi. Dopdolu mescidler, camiler, medreseler çok idi. Mamur şehir idi.... Müderrisler, müftüler, âlimler ve kâmillerle şehrin içi dopdolu idi"* tanımı bunu doğruluyor.[85]

Kırşehri'nin, Anadolu'daki mistik akımların başlıca merkezlerinden olarak teşekkül ettiği o evrede Muzaffereddin Mehmed de bu yeni kentin, saray ve hanedan kültürüyle tanışmasına öncülük etti. Kendisi ve ailesi için, zamanın anlayışına göre bir saray yaptırdı. Bu konuda, W. Ruben *"Selçuklular, kovdukları Mengücek Hanedanı hükümdarlarından sonuncusu Muzaffereddin'i, Kırşehir'e yerleştirmişlerdi. Bilime tutkunluğuyla tanınan Muzaffereddin sonradan burada bir medrese yaptırdı. Onun ölümü ardından karısı da ona bir türbe inşa ettirmiştir. Bu türbe bugün de ayaktadır. Muzaffereddin'den kalma saray yapısını gördükten sonra vaktiyle Kırşehir'in ne kadar debdebeli günler yaşadığı hakkında daha kolay hüküm verilebiliyor"* diyor. Kırşehri-Gülşehri tarihini yazan C. Hakkı Tarım ise *"Kırşehri, Men-*

[85] Hamdullah al-Mustawfî, *Nuzhat al- Kulûb*, I, s. 99; *Hacı Bektaş Velî Velayetnamesi* (yazma), s. 107; Kâtib Çelebi, *Cihannüma*, (Müteferrika basımı) s. 620.

gücükoğullarından Muzaffereddin'e timar olarak tahsis edilince, esasen âlim ve fazıl bir insan olan Mengücoğlu, Gülşehri adı verilen yeni timarını, vücuda getirdiği eserlerle gerçekten bir gül ve kültür şehri mertebesine yükseltmiş(...) Baba İlyas ve oğulları Gülşehri'nin kızıl tepelerinde hânegâh kurmuşlar; devlet düşkünü Mengücükoğullarından Muzaffereddin Behram Şah da menkubiyet içinde geçen ömrünü oyalamak için medrese ve müesseseler vücuda getirmişti" demektedir.[86]

Arapça kitabesinde, Muzaffereddin bin Behram Şah namına II. İzzeddin Keykâvus zamanında yapıldığı belirtilen bu medresenin kapısı, 19. yy sonlarına değin ayakta imiş. 1900'lerde Alaeddin Camii onarılırken taşları sökülmüş; kalan enkazı da inşaatlarda kullanılmış. Halil Edhem [Eldem] Bey: "*Bu kapıdaki kitabe, Muzaffereddin Mehmed'in, Behram Şah'ın oğlu olduğunu bildiren yegâne belgeydi"* der.[87]

Tarih, Muzaffereddin oğullarının, Selçuklu hizmetine girdiklerini, önemli görevler aldıklarını yazar.[88]

Alaeddin Keykubad'ın ölümü üzerine yerine geçen oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev (1237-1246), Melik Muzaffereddin'in kızını istemiş. Kırşehri'ndeki sarayında sakin ve saygın yaşayan eski Mengücek meliki, İbn Bibi'nin yazdığına göre, sultanı kızına lâyık bulmamış: *"Melik Muzaffereddin ömrünün sonuna kadar Kırşehir'de rahat ve refah içinde yaşadı. Hatta, Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev, onun kızlarından birini nikâhla almağa talip olmuştu. Padişahın bu isteğini reddetmiş ve Sultan Gıyaseddin uygunsuz şeylerle meşgul olduğundan bizim hanedanımıza damat olmağa lâyık değildir dediği halde padişah bu hususta kendisine kızmamış belki özür dilemişti. Onun masum kızı şeriat hükmü ile sultanın harem dairesine girdikten sonra da kendisi ve oğulları Rum sultanlarından daima tazim ve hürmet görmüşlerdir."* Böylece Mengücek ailesi ile Anadolu Selçukluları arasında son bir bağ daha gerçekleşmişti.[89] Bu vermek istemeyişin ardındaki neden, II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in daha önce de Gürcü prensesi

---

[86] W. Ruben, "Kırşehir'in Dikkatimizi Çeken Sanat Âbideleri", *Belleten*, S. 44, Ankara, 1947) s. 605; C. H. Tarım, *a.g.e.,* s. 13, 21.
C. H. Tarım, *a.g.e.,* s. 52-53; H. Edhem [Eldem], *Kayseriyye Şehri*, s. 77.
Cami'üd-Düvel, vrk. 393.
İbni Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'iye*, (çev.) I, s. 369-371; *Muhtasar* (çev.) s. 140.

Tamar ile evlenmesi olabilir. Yazarın bu açıklamasından, dolaylı olarak Muzaffereddin Mehmed'in başka kızlarının da olduğu, onun ve çocuklarının sonraki Selçuklu sultanları zamanında da hayatta oldukları öğreniliyor. Melik Muzaffereddin'in, Selçuklu sultanıyla evlenen kızının adı bilinmiyor. G. Keyhüsrev'in 1246'da ölmesi üzerine dul kalan bu prenses, ikinci evliliğini Selçuklu vezirlerinden Şemseddin İsfahanî ile yapmış.[90]

Melik Muzaffereddin'in Kırşehir'deki faaliyetleri ve yaptırdığı hayır eserleri için bilgiler yetersizdir. Örneğin Kırşehir Ulucamii (Alaeddin Camii) hakkında, C. H. Tarım: *"Alaeddin Camii'nin 614-634 Hicrî (1217-1236) yıllarında Selçuklu hükümdarı Alaeddin Keykubad veyahut Kırşehir'de medfun Mengücükoğullarından Muzafferüddin (bin) Behramşah'ın güveğisi ikinci Alaeddin (Gıyaseddin) tarafından yapıldığını evvelce* Kırşehir Tarihi *adlı eserimizde yazmış isek de sonradan ele geçen H. 1219 (1804) tarihli beratta bu caminin Orhan Gazi zamanında vezir olan Ahilerden Alaeddin Paşa tarafından yaptırıldığı anlaşılmıştır."* diyor.[91] Halen Alaeddin Camii adıyla anılan kaledeki yapı, eskisinin yerine 1893'te hemen tamamen yeni baştan inşa edildiğinden, 13. veya 14. yy'a ait üslup özelliklerinden söz edebilmek olanaksızdır. Muzaffereddin'in, Ahi Evran'ın ve başka saygın kişilerin yaşadığı 13. yy'da, Kırşehir'de bir "Cuma camisi"nin (ulucami) bulunmadığı düşünülemez. Kırşehir Ulucamii, belki Muzaffereddin Mehmed'in de katkısıyla damadı II. Gıyaseddin Keyhüsrev veya bunun oğullarından II. Alaeddin Keykubad'ın (1249-1254) kardeşleriyle ortak sultanlığı zamanında yapılmıştı.

Kırşehir İmaret mahallesinde kerpiçten harap bir hücredeki, Selçukî tarzında işlenmiş mermer mezar sandukasının üzerinde Âyete'l-Kürsî ve hikmetli sözlerden başka: *"Hâze'l-kabre'l-merhûme Melike Hâtun binti Mehmed İbrahim"* künyesini okuyan C. H. Tarım, Süleyman Türkmanî Vakfiyesi'ndeki şahitlerden birisinin de Melike Hatun mahallesinden olduğunu bildirmekte ve *"Melik Muzaffereddin'in de buralarda imaret tesis ettiği düşünülecek olursa bu kadının bu aileye mensubiyeti hatıra gelmektedir. Esefle kaydedelim ki belediye, Melike Hatun Türbesi'ni satılığa çıkar-*

[90] Y. Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar* C. II. s. 42.
C. H. Tarım, *a.g.e.*, s. 99.

mıştır." demektedir. Yazar, Kırşehir Cacabey Medresesinin Hicrî 670 (M 1271) tarihli vakfiyesinde de şahitler arasında bir *"Mehmed bin Behramşah"*a rastlanıldığını belirterek bunun Muzaffereddin Mehmed olabileceğini ileri sürmektedir.[92] Ancak vakfiyenin tarihi dikkate alındığında, bu zat, Muzaffereddin Mehmed'in torunu, Nasireddin Behramşah'ın oğlu Mehmed olabilir.

Kırşehir Melik Gazi Kümbeti

Diğer Mengücek beylerinin kümbetleri Kemah ve Divriği'de iken Muzaffereddin Mehmed'inki Kırşehir'dedir. Özgün mimarili bu "türbeye "Melik Gazi" deniyor. Kemah'taki Mengücek türbelerinin "Sultan Melik"; Divriği'deki Şahinşah Kümbeti'nin "Sitte Melik" adları da hatırlandığında her üçündeki ortak "melik" sözcüğü dikkati çekiyor. Bu türbelerin bileşik adlarında, gömülenlerin özel adlarına (Mengücek, İshak, Behram, Selçuk Şahinşah, Mehmed) yer verilmeksizin Kemah, Divriği ve Kırşehir kümbetlerinin, birer "melik mezarı" oluşunun vurgulanması anlamlıdır. Şu halde Mengücekoğulları, 12. ve 13. yy'larda meliklikleri ağır basan bir hanedandı.[93]

Kırşehir "Melik Gazi" (Muzaffereddin bin Behramşah) Kümbeti'nin biçimi ve sanatsal özellikleri konusunda O. Aslanapa şunları yazıyor: *"Köşeleri düzlenmiş kare bir kaide üzerinde konik külahlı sekizgen bir yapı olup çadır karakterine tamamen uymaktadir. Çadır örtüsünün saçakları gibi, üst kenarından aşağı sarkan büyük üçgenler, mantar biçiminde dışarı taşan konik külahlı yuvarlak bir kaide hazırlıyorlar. Mukarnas nişli, zengin süslemeli mermer portaldeki kitabeye göre Mengücüklerden Muzaffereddin Mehmed Şah'ın hanımlarından biri yaptırmıştır."* H. Önkal ise kesme taştan inşa edilen Melik Gazi Kümbetinin ölçü, ayrıntı ve tezyinat öğelerini vererek açıklar. Yarım küre bir kubbeyle örtülü kubbe ve duvarlar, onarımlar sırasında büyük ölçüde çimentoyla sıvanmıştır. Türbenin, tek mazgal penceresinden ışık alan ve dar bir kapıdan girilerek dört basamakla inilen alt katı, çapraz tonozla örtülü olup içeride taş bir sanduka vardır.

---

92 C. H. Tarım, *a.g.e.* s. 38-39, 41, 49.
Mengücekler'e ait Divriği'deki 6 kümbetle, Kemah'taki 3, Kırşehir'deki 1 kümbet, üslupları, plan ve yapı teknikleri, mumyalıklarıyla benzerlikler yansıtır.

Kırşehir'de Melik Gâzi kümbeti

C. H. Tarım, Kırşehir'le ilgili kitaplarında bu türbeyi özetle şöyle tanıtıyor: *"Bu bir kümbettir. Türk çadır tipi türbelerine örnektir. Muzaffereddin'in ölümü ardından harem ehlinden, yani eşlerinden birisi yaptırmış olmalıdır. Kitabeden anlaşıldığına göre türbenin üstü bir dârü'l-ilimdir. Bu zaviyede, Hanefi ve Şafii bilginlerinin okuyup çalışmaları içindir. Bu da Muzaffereddin'in bir bilim âşığı olduğunu göstermektedir. Halk buraya Melik Gazi Kümbeti der. Mengücükoğullarından Muzafferüddin (bin) Behramşah'a aittir. Kesme taştan sekiz köşeli ehram, daha doğrusu eski Türk çadırı şeklinde tepesine geçirilen mahruti külahı ile mimari sanatının şaheseri olan bu kümbetin zemin katında küçük bir kapı ile girilen bir mumyalık vardır. Bu mumyalığın her iki yanından 12 basamaklı bir merdivenle yukarı kata çıkılmakta ise de merdivenler zamanla sökülerek düşmüştür. Beyaz mermerle süslü kapının üzerinde küçük karakterde Selçuklu nesihi ile Arapça kitabesi vardır."*

Kitabe şudur:

الحمد لله الذى و قعد (من) منه الحتاجة الى رحمة الله تعالى وتجاهلى حرم الملك
مظفر الدين دام توفيقها تصدق هذه المشتقلين فى مذهب ابى حنيفه والشافعى رضى
الله عنهما للقاء خالقه يوم يجزى الله المتصدقين لا يضيع اجر المحسنين

Bu kitabeyi yayımlayan Halim Baki Kunter, Türkçesini şöyle vermektedir: *"Allah'a hamd olsun ki, Melik Muzafferü'd-din'in harem ehlinden, Allah'ın rahmetine muhtaç kulu (cariyesi) (tevfikı daim olsun) Cenab-ı Hakkın tasadduk edenleri mükâfatlandırdığı ve ihsan sahiplerinin ecrini zâyi etmediği bir günde Halikine yaklaşmak dileğiyle Ebu Hanife ve Şafii (Allah onlardan razı olsun) mezhepleriyle meşgul olanlar için (Melik Muzafferreddin'in) tasaddukta bulunma arzusunu gerçekleştirmekte muvaffak kıldı."*

Kunter, bu kitabede kimi yazım ve anlam hataları bulunduğunu hatırlatıyor. Gerçekten de bu üç satırlık kitabede, duraksama nedeni eksiklikler vardır: Şöyle ki *"Melik Muzaffereddin"* adından sonra, –kitabelerde yazılması kural olmasına karşın– baba adına (*bin Behram Şah*) yer verilmemiştir. *"Merhum"* sözcüğü veya bu anlamı karşılayan bir ibarenin bulunmamasından, türbenin yapıldığı sırada Muzaffereddin'in hayatta mı ölmüş mü olduğu da öğrenilemiyor. Gerçi türbeyi inceleyenler, C. H. Tarım gibi *"Muzaffereddin öldükten sonra eşlerinden biri yaptırmıştır"* diyorlarsa da kitabe böyle bir anlamı içermemekte, aksine yaşayanlara yönelik yüceltici dileklerden *"dâmme tevfikahu"* (Tanrı'nın rızasına riayeti devam etsin) denildiği görülmektedir. Kitabede, bina yapımlarına ilişkin deyimler geçmediği gibi, türbenin yaptırıcısı olduğu vurgulanmayan *"ehl-i harem"* deyiminin ne amaçla yazıldığı da açık değildir ve belki bunu *"el-merhum"* okumak gerekir. Kitabede türbe anlamı veren bir sözcük geçmediği gibi, daha önemlisi tarih de yoktur. Sonuç olarak bu kitabenin doğru bir açımını yapmak güçtür. O dönemde, Anadolu cami ve medreselerinde Hanefi ve Şafii mezheplerinin her ikisine de eşit bakıldığı gerçeğini de belgeliyor ki bu da önemli bir saptamadır.

C. H. Tarım: *"Kümbetin tam kapı karşısında büyük bir medrese bulunduğunu ve 50-60 yıl öncesine (1890'lara) kadar ayakta duran kapısının sökülerek Kaledeki Alaeddin Camii'nin tamirinde kullanıldığını ihtiyarlar söylemektedirler. Kapı üzerindeki kitabe, Cumhuriyet devrinde inkılâbı ters anlayan bir tarih öğretmeni tarafından silindiği için okunamıyor. Ali Kemalî*, Erzincan Tarihi*'nde, Muzaffereddin bin Behramşah'ın bu medreseyi*

H. 644 (M. 1246) tarihinde, II. İzzeddin Keykâvus zamanında yaptırdığını, kitabesinde 'Muzaffer bin Melik Behramşah' diye yazılı olduğunu kaydetmekte ve bu medrese Kırşehir'de Yığmatepe üzerindedir. İmdi Ortamektep müştemilâtındandır, zannederim, demekte ise de medrese Melik Gazi Kümbeti'nin karşısında idi. Kitabeyi silinmezden önceleri Ali Kemalî Bey'in bizzat okuduğunu sanmaktayız." diyor.[94]

Nasireddin Behramşah

Alaeddin Davud Şah'ın ve Muzaffereddin Mehmed'in ardından, Erzincan-Köğonya Mengücekleri soyu kaybolmuş görünüyor. Mengücekler'in Köğonya kolundan sonuncu kimliğin, bir kasabanın adında yaşadığını kabul etmek, kanıttan yoksun bir iyimserlik önermesi sayılabilir. Yine de irdelemeye değer. Kaldı ki Mengücekler'in diğer bireylerinin tarihteki izdüşümleri de irdeleme, yorum ve olasılıklarla yakalanabiliyor. Bundan dolayı, Konya toprağındaki eski Karahisar-ı Behramşahî kasabasının, Muzaffereddin Mehmed'in oğullarından Nasireddin Behramşah'a izafeten bu adla anıldığı kimi araştırmacıların ortak tahminidir. Örneğin Osman Turan: *"Mengücekler'den Muzaffereddin Mehmed'in (...) Uzun müddet Anadolu'da şerefli bir hayat süren oğullarından Behramşah'ın, Karahisar'da oturmuş ve kasabanın kendi adıyla şöhret bulmuş olması kuvvetli bir ihtimal içindedir."* diyor.[95] Bu olasılık ve Karatay Kervansarayı Vakfiyesi'ni imzalayan tanıklar arasındaki Divriği Mengücekleri'nden Şahin Şah'ın oğlu İshak'ın konumu bir arada değerlendirildiğinde; Mengücek Hanedanına mensup kimi prenslerin, Selçuklu bölgesine ve özellikle de Konya civarına yerleşerek daha bir süre saygın kişiliklerini bu yörede korudukları kanısı uyanmaktadır.

---

94 C. H. Tarım, *Kırşehir Tarihi*, s. 51; a.y. *Tarihte Kırşehri ve Gülşehri*, s. 39-41; A. Kemalî, *Erzincan*, s. 59-60, dipnot 1-2; A. Saim Ülgen, "Kırşehir'de Türk Eserleri", *Vakıflar Dergisi,* II, s. 253-261; E. Diez (çev. Oktay Aslanapa), *Türk Sanatı*, İstanbul 1946, s. 66, 84 vd., 261; O. Aslanapa, *Türk Sanatı*, II, s. 134-135; H. Önkal, *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, s. 116-120; H. Baki Kunter, "Kitabelerimiz I" *Vakıflar Dergisi*, III, Ankara, 1942, s. 435; M. Sözen, *Anadolu Medreseleri*, 2, s. 130-131.
O. Turan," Selçuklu Devri Vakfiyeleri", XII. (*Belleten*, S. 45, Yıl 1948, s. 66).

Anadolu'da "Karahisar" (kısaltılmışı: Karasar) adlı bir dizi yerleşim; her birine, "kara" sıfatının verilişine ilişkin de öyküler vardır.[96] Bunlardan, Karahisar-ı Şarkî/Şarkî-âbâd/Şebinkarahisar'ın (Köğonya) 1202'de Erzincan Mengücekleri'nin egemenliğine geçişine Fahreddin Behram Şah bahsinde değinilmişti. Olabilir ki buraya, bir süre Karahisar-ı Behramşahî de denilmiştir. Yukarı Fırat ve Kelkit havzalarında ikinci bir Karahisar yoktur. Mengücek-ili'ne en yakın konumdaki Karahisar-ı Behramşahî'lerden ilkinin izine, Danişmend-ili'nde rastlanıyor. Burası, olasılıkla Sonisa (Erbaa) ile Şarkî-âbad arasında idi. Amasya emiri Hacı Şadgeldi'nin öldürüldüğü Danişmendiye Savaşından (1380) sonra Kadı Burhaneddin'in, *"Satın alınmış olan Karahisar-ı Behramşahî Vilâyeti emirliğine"* Nebî'yi atadığı saptanıyor ki *"Vilâyet"* diye tanımlanan bu yönetim alanı Hamdullah Müstevfî'nin *Nüzhetü'l-Kulûb*'da, Yozgat-Çorum arasında gösterdiği Karamağara da denilen Karahisar-ı Behramşahî olmalıdır. Fakat ne Erbaa yakınlarındaki ve ne de Kırşehir-Yozgat arasındaki Karahisar'ın, Fahreddin Behram Şah'la ilgisini işaret eden bir bilgi mevcut değildir. Ancak bu ikinci Karahisar-ı Behramşahî'nin, Fahreddin Behram Şah'ın torunu, Muzaffereddin Mehmed'in oğlu Nasireddin Behramşah'la ilgisi düşünülebilir: Sultan Alaeddin Keykubad, Muzaffereddin Mehmed'e Kırşehri'ni ikta ederken Nasireddin Behramşah'a da burası verilmiş olmalıdır. Bu sonuncu Karahisar-ı Behramşahî'yi anan yazarlardan, ne Müstevfî (*Nüz-*

---

[96] Besim Darkot, *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki "Karahisar" makalesinde (C.6, s. 276-284) bunun, Anadolu'da çok sık rastlanan coğrafi isimlerden olduğunu belirttikten sonra, erişilmesi güç yerlerdeki kalelere, siyah bazalt kayalıklara, aynı taşlardan inşa edilmiş hisarlara; kent kimliğini yitirip köyleşen yerlere veya eski kent harabelerinin yanına kurulmuş yerleşimlere bu adın verildiğini yazmakta; bunları birbirinden ayırt etmek amacıyla da her birine özelliklerine göre ek isimler ulandığını vurgulamaktadır. Darkot'un saptadığı sayıları 20'yi bulan Anadolu Karahisarları'nın bazıları şunlardır: Karahisar-ı Sahip (Afyonkarahisar), Şarkikarahisar/Şebinkarahisar, Karahisar-ı Kozlu, Karahisar-ı Tatlısu, Van Karahisarı (Özalp), Karacahisar, Karahisarlı, İsçe-Karahisar, Develi-Karahisar (Yeşilhisar), Karahisar-ı Demirci, Karahisar-ı Teke, Karahisar (Nallıhan), Karahisar (Osman-ili), Hamam Karahisarı, Karahisar (Turgutlu?). Ayrıca bkz. Ali Cevad, *Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati* II, s. 599-603.

hetü'l-Kulûb), ne Seydi Ali Reis (*Mir'atü'l-Memalik*), ne Kâtib Çelebi (*Cihannüma*) kasabaya adını veren Behramşah'ın kimliğini açıklamıyor. Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki belgelerde: *"Sivas Eyaletine merbut Karahisar-ı Behramşahî Kazasında vaki' Melik Ali Bey vakfı Malikânesi ve Göçebe Öyüğü köyünün tevliyeti"*ne ilişkin tevcih beratı kaydı, (şayet Kırşehir-Yozgat arasındaki Karahisar'la ilgiliyse) Nasireddin Behramşah soyundan olabilecek bir Melik Ali Bey'in varlığını ortaya çıkarmaktadır ki bu beratta geçen *"Melik"* lakabı da Mengücek Hanedanı bireylerinin meliklik unvanlarıyla örtüşmektedir.

Merhum Prof. Dr. Osman Turan, Celaleddin Karatay Vakıfları konulu incelemesinde, Karatay Kervansarayına yapılan vakıflar arasında bulunmasından dolayı Karahisar-ı Behramşahî hakkında şu önemli bilgileri vermektedir: *"Vakfiyede bu Karahisar'ın Şarkî Karahisar olduğu fakat Behramşah Karahisarı adıyla şöhret bulduğu ilave ediliyor. Kazvinî, burasının Konya hududunda bulunduğunu ve Behramşah tarafından inşa edildiğini yazar. İlk bakışta bu Karahisar'ın şark ve Behramşah adlarını taşıması, Mengücüklere aidiyeti dolayısıyla bu hanedanın son hükümdarının oğlu Behramşah olması, bugün Şarkî Karahisar adıyla tanınan kasaba olduğu zannını vermekte ise de gerek Kazvinî ve gerek Esterâbadî, Behramşah Karahisarı'nın yanında Köğonya (Şark) Karahisarı'nı da kaydederler. Vak'aların da bugünkü Şebinkarahisar'a tevafuk etmeyeceği meydandadır. Esasen Anadolu'da birçok Karahisar vardır. Bu Behramşah Karahisarı'nın Orta Anadolu'da bulunduğu bu kayıtlara göre sabittir. Kasabanın taşıdığı Behramşah adının hangi Behramşah'tan geldiği malum değildir. Fakat bunun Mengücekler'den Şarkıkarahisar meliki Muzaffereddin Mehmed oğlu Nasireddin Behramşah olması mümkündür. Alaeddin Keykubad Köğonya'yı zapt edince Kırşehri'ni Muzaffereddin'e ikta etmişti. Uzun müddet Anadolu'da şerefli bir hayat süren oğullarından Behramşah'ın burada oturmuş ve kasabanın kendi adıyla şöhret bulmuş olması kuvvetli bir ihtimaldir.(...) Belki, Kayseri-Çorum arasında bulunduğu anlaşılan Demürlü Karahisar burasıdır. Kazvinî'nin, Behramşah Karahisarı'nın hukuk-ı divanîsini 11.600 dinar gösterdiğine ba-*

kılırsa burasının Kastamonu büyüklüğünde veya zenginliğinde bir kasaba olduğu anlaşılır."

O. Turan'ın aktardıklarına şu da ilave edilebilir: Muzafferedddin Mehmed, "Karahisar-ı Şarkî Meliki" kimliğiyle ünlendiğinden oğlu Nasireddin Behramşah'a ikta edilen Karahisar da "Kazâ-i Karahisar-ı Behramşahî" adını almış olabilir. Nitekim, söz konusu Karatay Kervansarayına vakfedilen yerler sayılırken: *"Behramşah adıyla maruf Şark Karahisarı çarşısında yapılmış olup vâkıfın kardeşi büyük Emir Kemaleddin Rumtaş'ın medresesine bitişik hamamın tamamı, Behramşah Hanı'na giden yol"* tanımı vardır ki, bundan, Behramşah'ın, adı geçen kasabada kendi adıyla anılan bir hanının da bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu kasabayla ilgili bir başka Behramşah var mıdır? Sorusuna karşılık, İzzeddin Keykâvus'un emir-i meclisi Mübarizüddin Behramşah ile Konya Karatay Vakfiyelerinde adı geçen Necmeddin Behramşah adları önerilebilirse de kasabadaki hanı bunlardan birinin yaptırdığı kanıtlanamaz.[97]

[97] BOA, Cevdet, Evkaf, No. 26310 ve 16966 *"Sivas'a merbut Karahisar Behramşahı Kazasına tâbi Melik Ali Bey vakıf malikânesi..."*; *"Sivas Sancağında Karahisar-ı Behramşah'a tâbi Melik Ali malikânesi..."*; İbni Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'iyye* (çev.) I 363, 392; Aksarayî, *Müsamerâtü'l-Ahbar*, s. 192; Mustawfi, *Nuzhatal-Kulûb* s. 97; Esterâbadî, *Bezmü Rezm*, s. 253, 527; Seydi Ali Reis, *Mir'atü'l-Memalik*, İstanbul, 1312, s. 96, Kâtib Çelebi, *Cihannüma*, (Müteferrika basımı), s. 622; Besim Darkot, "Karahisar", *İA*, C. VI, s. 276-284; Y. Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti*, s. 58; O. Turan, "Celâleddin Karatay Vakıfları ve *Vakfiyeleri*",(*Belleten*, S. 45, Ocak 1948), s. 65-66, 88 ve 111; a.y. *Selçuklular ve İslamiyet*, s. 183; N. Akbayar, *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*, s. 90.

DİVRİĞİ MENGÜCEKLERİ (1142?-1277? = 135 Yıl)

Erzincan-Kemah Mengücekleri, şöyle ya da böyle dönemlerinin siyasal ve toplumsal olayları arasında boy gösterebilmişken, Divriği'deki kol, yaklaşık 150 yıllık bir egemenliğe karşın, yazılı tarihin belleğinde hepten siliktir. Bu kolun melikleri, salt Divriği halkınca unutulmayarak adları ve eylemleri –yarı masalsı tarih epizotları gibi– kuşaktan kuşağa aktarılmış, "*Üç şahın hüküm sürdüğü, bunların Şahin Şah, Süleyman Şah ve Ahmed Şah olduğu*" anlatılmıştır. Yazılı tarihlerde bu üç ad'a dahi yer verilmediği saptanıyor. Bunun da nedeni Divriği şahlarının bölgesel çatışmalardan uzak, salt bayındırlık tutkusuyla yaşamalarıdır. Oysa çağdaş devletler ve egemenler, savaşımları oranında tarihin gözdesi olmayı başarmışlar; dönemin tarihçileri de kavgacı egemenleri birinci planda anlatmaya değer bulmuştur. Divriği Mengücekleri'nin tarih sayfalarındaki silinmişliğini başka nedenlerle açıklamak olanaksızdır.

Mengücekoğulları'nın "şah" unvanlı Divriği meliklerinin, sanata ve bayındırlığa hizmeti savaşa tercih etmelerinin bedelini, kan dökücü cihangirlere parlak sayfalar açan tarihin tanımazlığıyla ödemeleri şaşırtıcıdır. Ancak onların barışçıl ve yapıcı tutumunu örnek alan ikinci bir Anadolu egemenliğinin yakalanamaması bir başka şaşırtıcı gerçektir. Şu halde, Divriği Mengücekleri'nin Anadolu Türk tarihinde özel konumlarından söz edilebilir. Bugün artık, 21. yy dünyasının aydın insanları, Divriği şahlarını, bu kentin topografyasına kazandırdıkları olağanüstü mimarlık eserleriyle tanıyarak onlara hayranlık duyarlarken, kitaplardan da çağdaşlarının kanlı hesaplaşmalarını okuyor; Divriği Külliyesini, Ortaçağ Anadolusu'na anıtların en muhteşemi olarak kazandırmak için, o çağın büyük sultanlarından olmak gerekmediğini; her büyük başarıdaki asıl gücün tutkudan ibaret olduğunu; Ahmed Şah-Turan Melek ikilisini bu idealin birer simgesi kabul ediyorlar.

Hesap 1071 Malazgirt zaferinden tutulursa, 1270'lere değin varlığını koruyan Divriği Mengücekleri'nin süreklilik bağlamında da ilk Anadolu Türk Beylikleri arasında özel bir konumu vardır. Alan olarak yayılamayışları, komşu devletlerin saldırılarına uğramamaları ise küçük ülkelerinin topografik özellikleriyle

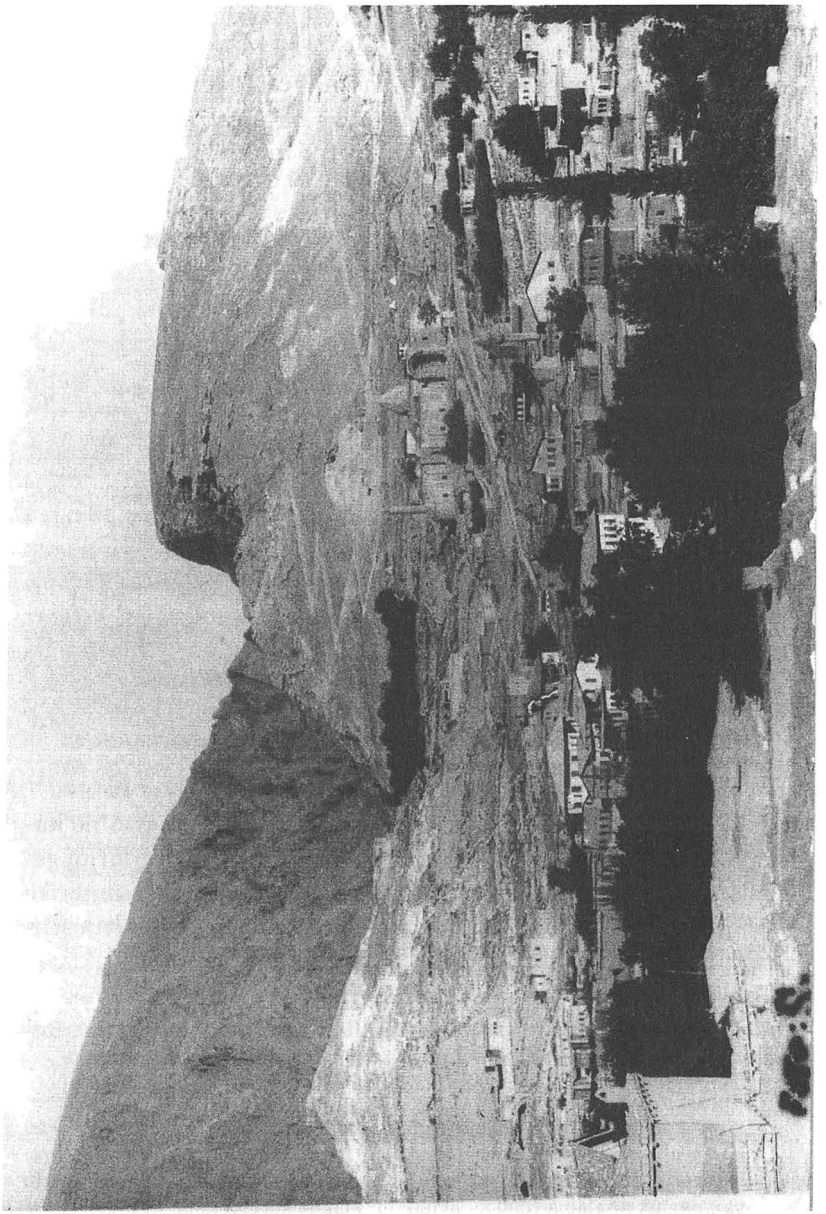

12. ve 13. yüzyıllarda Mengücekoğullarının bir koluna merkez (payitaht) olan Divriği. Bugün de ayakta olan tarih-sanat-mimarlık eserleri, başta Ulucami, Darüşşifa, burada hüküm süren meliklerince yaptırılmıştı.

açıklanabilir. Divriği dar bölgesi,[98] birkaç geçit ve boğaz dışında çevresine yol vermeyen sarp ve engebeli bir karakter gösterir. Bu coğrafi avantaj 9. yy'da, Bizans'a başkaldıran Paulikianların burada tutunmalarını sağladığı gibi 11. yy başlarında da Türklerin önünden batıya çekilen ve sarp arazilerde tutunmayı deneyen Ermenilerin işine yaramıştı.

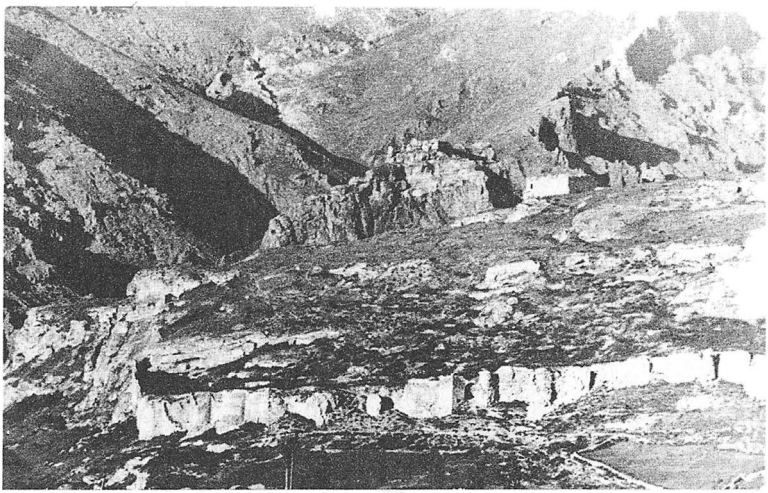

Divriği Mengücek Kalesi, Süleyman Şah Camii (tepede) geri planda Kestogan kalesi. 20. yüzyıl başında çekilen bir fotoğraf.

Divriği Mengücekleri'nin, güneydeki Yama Dağı masifi ile kuzeybatıdaki Çengelli sıradağı arasına sıkışan doğal sınırlarını genişletme isteği duymaksızın, önceki bahislerde el-Abrik-Tephrike adlarıyla tanıtılan eski kaleyi ve eteğindeki yerleşimi kentleştirmeyi amaç edindikleri, bu biricik kentle onu besleyen yaklaşık 5 bin km²'lik bir ülkeye hükmettikleri; çoğu zaman da büyük bir çiftlik sahibi asilzade durumunda oldukları tahmin ediliyor.[99] Bu-

[98] Divriği'nin kuzeybatısından Çaltı suyu, güneydoğusundan Lik suyu geçer. Fırat'ın kolları olan bu suların vadileri dağlıktır. Dumluca dağının (1950 m) kuzey ucunda, dimdik yamaçlı boğazlar başlar. Kasabanın doğusu da aynı karakterdedir. Şehir, Uzunyazı'nın (35 km²) kuzey ucunda, Çaltı suyuna yakın yarı düzlük ortalama 1000 m rakımlı bir alanda kurulmuştur. Eski kent 12 ve 13. yy'larda, kalenin eteğindeki iskan yoğunluğundan güneydeki ekim alanlarına doğru seyrekleşerek yayılıyordu.

"Sahib-i makal", "seyyid-i kavm", "melik" (söz ve yetki erki) konumundaki

nunla birlikte, çağdaş egemenler camiasında ve Türk-İslam protokolünde, "melik" ve "şah" sanlarını taşıyarak bu unvanların gereği sıfatları kullanma ayrıcalığına da sahiptiler.

I. Süleyman (12. yy ortaları), *Seyfeddin Şahin Şah* (12. yy'ın ikinci yarısı), *II. Süleyman Şah* (13. yy başı), *Melik Ahmed Şah* (13. yy'ın ilk yarısı) ve *Melik Müeyyed Salih* (13. yy ortaları); Divriği Mengücekleri'nin bu beş kimliği, babadan oğula sıralı bir silsile oluşturuyor. Şahin Şah dışında diğerlerinin bir sefere-savaşa katıldıklarına dair herhangi bir haber yok. Yaşantıları ve saltanatları, dünyaya kapalı Divriği kozasında geçmiş bu beş şahı, Kale Camii, Sitte Melik Kümbeti, Ulucami, Kale kapısı ve Arslanburç kitabelerinden; Şahin Şah'ın birkaç bakır parasından, Ulucaminin vakfiye suretinden edinilen nesep bilgileriyle tanıyabiliyoruz. Fakat bu melik-şahları, bıraktıkları eserlerle kitabelerdeki unvanlarına bakarak ulu sultanlara eş düzeyde hükümdarlar sanmamak gerekiyor. Onların, 1140'lardan 1270'lere uzanan beş kuşaklık sessiz egemenliği, Divriği sınırlarını aşamamış yerel bir lordluktu. Kitabelerle birkaç sikke yazısı dışında tarihte izlerine rastlanılmamasında bu konumlarının da payı vardır.[100] Divriği şahlarının yayılımcı-savaşçı emellerden uzak kalmaları, ülkele-

soylular, kendilerine ikta edilen topraklarda yarı bağımsızdılar. Sultana ya da halifeye her yıl belirli bir vergi (baç) gönderir; kendi askerleriyle de savaşlara katılırlardı. Divriği Mengücekleri, söz konusu kente ve bağlı köylere sahipti. Divriği Kalesi de saldırı zamanlarında uyruklarıyla birlikte sığındıkları tek savunma noktasıydı. Çaltı suyunun sol yakasındaki Kestoğan Kalesi'ninse kentle benzer bir bağlantısı olmadığı gibi, burada Mengücekler'le ilgili herhangi bir ize de rastlanmaz. Bir Hıristiyan şato–manastırı karakterindeki bu sarp doruk, surlarla çevrili olup içinde küçük bir kiliseyle inziva mağarası ve kayaya oyulmuş bir havuz vardır (Kestoğan için bkz. *Corpus*, III, s. 88; A. Gabriel, *Monuments*, II., s. 171, not 9; Evliya Çelebi, *Seyahatname*, III, s. 212).

XX. yy başlarına gelesiye, yerli ve Avrupalı gezginler, Divriği'deki anıtları gördükçe, büyük bir heyecanla yapıcılarını tanımak istiyorlar ve bu konuda mutlaka yanılıyorlardı. Çoğu, Divriği anıtlarını özellikle ulucamiyi, Anadolu Selçukluları'nın yaptırmış olduğunu sanıyordu. Sözgelişi Evliya Çelebi'ye göre, Alaeddin Keykubad'ın eseridir. Cl. Huart, daha ilginç bir tanımlamada bulunuyor: *"Camiyi yaptıran Ahmet Şah'ı, ilkin Rükneddin Süleyman'ın oğlu sandım. Ona Divriği'nin verilmiş olması muhtemeldi. Fakat Grenard yeni bir fotoğraf gönderdi ki, bu kitabede Ahmet Şah'ın dedesi Şahinşah'tır. Bu bir süre Ankara'yı elinde bulunduran, I. Mesud'un oğlu ve II. Kılıçarslan'ın kardeşidir(!)"* ("İnscription Arabe de la Mosque...", *Journal Asiatique* XVIII, Paris 1901, s. 343 vd.)

rini koruyan iyi bir silah olmuş; kendilerine de yatırım olanağı sağlamıştır. 1228'de Erzincan-Kemah ve Köğonya melikliklerini kapatan Alaeddin Keykubad'ın Divriği'ye ilişmemesi de aynı nedenle açıklanabilir.

Divriği Mengücekleri'nin kuruluşu gibi kapanışı da karanlıktır. Divriği'deki kitabelerinin ilki 1181, sonuncusu 1252 tarihlidir. Bu 71 yıl, egemenlik sürelerinin yarısını karşılar. Divriği Melikliği'nin sona erişi, 1252'den sonraki bir tarihte, fakat herhalde, en geç Abaka Han'ın 675/1277'de, Divriği'ye uğrayışı sırasındadır.

I. Süleyman (1142 veya 1151-1171?)

Emir Mengücek'in torunu, Emir İshak'ın oğlu olduğu, kitabe ve sikkelerle belgelenen Süleyman, Kemah-Erzincan meliki Davud'un da kardeşi idi. Davud, Kemah ve Erzincan'a hâkimken Süleyman da Divriği'de melik veya emirdi. Bundan dolayı, adı kimi kaynaklarda "Selim" olarak verilen, oysa kitabelerde "Süleyman"[101] okunan bu melik Divriği Mengüceklerinin atası kabul edilmiştir. Çünkü İshak'ın 1142'de öldüğü varsayımından hareketle bir bölüşümün gerçekleştiği; Kemah-Erzincan Davud'da kalırken Süleyman'ın da Divriği'ye egemen olduğu kabul gören bir izahtır. Bu açıklamayı, Behram Şah'ın sikkesindeki: *"Behram Şah bin Davud bin İshak;"* Divriği meliki Şahin Şah'ın kitabe ve sikkelerindeki *"Şahin Şah bin Süleyman bin İshak"* künyeleri doğrulamaktadır. Bununla birlikte, daha 1095'lerde Emir Mengücek'in ya da oğlu Emir İshak'ın, zaman zaman Divriği'de oturarak beyliği buradan yönettikleri, o yıllara değgin tarih haberlerinden dolaylı biçimde öğreniliyor: Aksarayî, Selçuklu sultanı I. Kılıç Arslan'la Melik Danişmend'in 1097'de 1. Haçlı ordusuna karşı giriştikleri mücadelede, Danişmend Gazi'nin ittifaka çağırdığı melikler arasında, *"Devrikî Meliki"* de geçiyor. Bu, Mengücek veya oğlu İshak'tı. Mengücek Devleti de o sırada savunma olanakları güçlü Divriği'den ve Kemah'tan yönetiliyordu.[102]

İshak'ın ölümünden sonraysa oğullarından Mahmud'un Kemah'ta ve Erzincan'da, Davud'un Divriği'de hükümet ettikleri,

---

[101] "Süleyman"ın adı, sikkelerindeki uzatıcı elif noksanlığından "Selim" okunmuş, M. V. Berchem ve A. Tevhid doğrusunun "Süleyman" olduğunu kanıtlamışlardır. Bkz. *Corpus*, III, s. 61, not 5; s. 105; *Katalog*, IV, s. 522.
Aksarayî, *Müsameretü'l-Ahbar*; (faksimile) s. 27, (çev.) 124.

Davud Erzincan'a gidince üçüncü kardeş Süleyman'ın Divriği'de melik olduğu sanılıyor. Ne var ki, İshak'ın oğulları Mahmud (?), Davud ve Süleyman'ın konumlarını, egemenlik alanlarını tayin edebilmek zordur. Bunlardan, Davud ve varlığı şüpheli Mahmud, Erzincan-Kemah Mengücekleri bahsinde tanıtılmıştı. Divriği Mengücekleri açısından sorun, Abu'l-Farac'ın 1151 yılı olayları arasında değindiği *"Yunanlıların 1462 (M.1151) yılında İzange* (Erzincan) *emirini, karısı bir yay kirişi ile boğdu ve Diabrigi'de bulunan kardeşini* (kayınbiraderini) *getirtti. O da bu kadınla evlenerek hükümdar oldu."*[103] haberinden kaynaklanmaktadır. Karısı tarafından boğulan melikin Mahmud, Divriği'den çağırılan kardeşinin Davud, üçüncü kardeş konumundaki Süleyman'ınsa 1151'den itibaren Divriği meliki olması gerektiği, Erzincan Kemah Mengücekleri bahsinde açıklanmıştı. Kesinliği yadsınamayacak gerçek; İshak oğlu Davud'un Erzincan, Süleyman'ın Divriği kolunun ataları; adı geçen kentlerin de bu devletçiklerin payitahtları olduğudur. *"1462 Yunan yılı"*nı karşılayan M.1151 yılı da her iki kolun başlangıç tarihi sayılabilir. Süleyman'ın, "emir" veya "melik" sanıyla egemenliğinin en erken, babası Mangugoğlu'nun (İshak) 1142'de ölümünden sonra başlamış olabileceği gibi, eğer, 1151'de karısı tarafından öldürülen Erzincan emiri Mahmud; Divriği'den çağırılan kardeşi de Davud idiyse daha güçlü bir olasılıkla 1151'de başlamış da olabilir. Bu durumda onun bu kentteki egemenliği, – oğlu Şahin Şah'ın 1171-1174 yıllarında kesilen sikkesi bulunduğuna göre– en geç bu tarihe dek, yani 20 yıl kadardır.

Diğer yandan, Divriği'nin toplumsal belleğindeki, "*Üç şah geçmiş: Şahin Şah, Süleyman Şah, Ahmed Şah*" söylencesindeki Süleyman adı, torun II. Süleyman'ı da karşılıyor olmalıdır. Anadolu Selçuklu sultanları Mes'ud (1116-1155) ve Kılıç Arslan'la (1155-1192) çağdaş olan I. Süleyman'ın, bunların yüksek hâkimiyetini tanıdığı; babası İshak'a ve oğlu Şahin Şah'a oranla sönük bir kişiliği olduğu söylenebilir.

Sikkesi ve kitabeler, varlığını kanıtladığı gibi adı, oğlu Şahin Şah'ın kitabe ve paralarında da geçiyor. Şimdiye kadar ulaşılamamış birkaç belgenin, onu Divriği Kalesinin fatihi ve Kale Ca-

[103] *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s. 389.

miini yaptıran olarak tanıtığı kabul ediliyordu. Anadolu'nun ilk Türk camileri grubuna giren Kale Camiinin H. 576 (M.1180) tarihli kapı kitabesi oğlu Şahin Şah'ın adını verse de Divriği'nin Osmanlı sınırlarına katılışından sonra 1530'da düzenlenen evkaf ve emlak mufassal tapu tahrir defterinde: "*Câmi'-i kal'a-i Divriki ki fâtih-i kal'a Süleyman Şah bina etmişdir*" cümlesi okunur. Aynı belgeden, Süleyman'ın bu cami için vakıf tesis ettiği ve dört köyün gelirlerini bağladığı da öğreniliyor.[104]

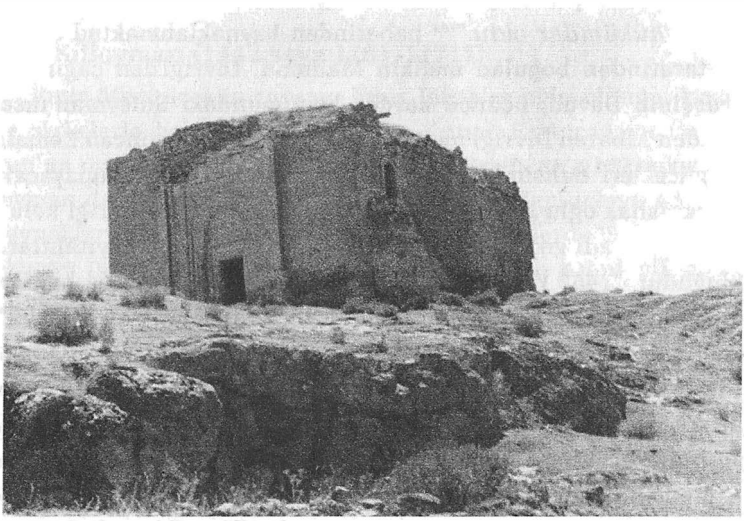

Divriği'de ve Anadolu'da en eski (1150'ler) Mengücek eseri olan bu câmi, 2008'deki "restorasyon"da(!) kimliğini yitirinceye kadar Selçuklu mimarisinin de en eski yapısıydı. (20. yy. başında bu durumdaydı.)

Diğer yandan, caminin ana yapısıyla kitabeli kapı panosunun sonradan yapıldığı bariz biçimde fark ediliyor. Dolayısıyla I. Süleyman'ın yalın bir üslupta inşa ettirdiği bu esere, oğlu Şahin Şah, dekorasyonlu ve kitabeli bir taçkapı ekletmişti. Vakfiyesi kaybolan cami, vakıf belgelerinde *"Süleyman Paşa nâm-ı diger Kale Cami'-i şerifi"* olarak geçiyor ki "Süleyman Şah" adı, zamanla "Süleyman Paşa"ya dönüşmüştür. Çünkü ne 12. yy'da ve ne de sonraki dönemlerde Divriği ve Kale Camii ile ilgisi kurulabilecek

[104] BOA, Tapu D. (Evkaf-emlâk), No. 156, s. 182 (Tapu defterindeki bilgiler, Kale Camii bahsindedir.)

bir Süleyman Paşa yoktur. I. Süleyman'ın 1150'lerde yaptırdığı bu cami, olasılıkla özgün mimarisiyle ayakta kalabilmiş en eski Anadolu Türk camiidir. Eğer, Sultan Melikşah (1072-1092) zamanında ve sonrasında Anadolu'ya gönderilen 70 minberden biri de[105] Divriği'ye düşmüşse bu, Kale Camii'ne konulmuş olmalıdır. Fakat günümüze ulaşmış bulunan Kale Camii minberinin kitabesi, Şahin Şah'ın adını veriyor.

I Süleyman, oğlu Şahin Şah'a ait sikke ve kitabelerde anıldığı gibi Kale Camii Kitabesinde ki "*Şahinşah bin Süleyman bin Emir İshak"* künyesi, oğlunu Şahin "şah", babasını Emir İshak olarak belgeliyor. Şahin Şah'ın yaptırdığı Kale Camii minberinin kitabesinde ise "*Şahinşah bin Süleymen*" künyesi okunduğu gibi Şahin Şah Türbesi başbağı kitabesinde de oğuldan ataya doğru Şahin Şah-Süleyman-İshak-Mengücek adları sıralanmıştır. Oğlunun paralarında, Konya Karatay Vakfiyesi'ni tanık olarak imzalayan torunu İshak'ın künyesinde de unvansızdır. Buna karşılık "şah" sanıyla Divriği'de hükümdarlık ettiğini de vakıf kaydı gösteriyor.[106]

Süleyman'a "*Fatih-i Kal'a*" denilerek gerçi, Divriği Kalesini onun fethettiği ima ediliyor ki, bu, onun paylaşım sonrasında Divriği'nin ilk meliki olduğu anlamında yorumlanabileceği gibi, babası İshak zamanında bu kenti fetheden Mengücek ordusuna kumanda etmiş olabileceğini de düşündürüyor.

İstanbul Arkeoloji Müzeleri koleksiyonlarında Süleyman'ın iki bakır parası vardır. Okunabildiği kadar her ikisi de Selçuklu Sul-

---

[105] M. Halil Yınanç *"Kaynaklar, Sultan Melikşah tarafından Anadolu'ya yetmiş adet minber gönderildiğini belirterek Türkler tarafından işgal edilen şehirlerin sayılarını yetmişe iblağ ediyorlar (...) Bu minberler yeni yeni kurulan şehirlerin umumi namazgâhlarına veya cebehânelerine vazedilmiş ve Cuma ve bayram namazlarında hutbe okumak üzere kullanılmıştır. Yeni Müslüman fatihler bu sıralarda henüz cami inşa edemediklerinden dolayı bir müddet Hıristiyan mabedlerini İslam mabedine çevirerek onlardan istifade etmişlerdir. Fakat bilahare kendileri cami inşa ederek fethedilen bu kıtayı İslam diyarı haline getirmişlerdir."* diyor (*Anadolu'nun Fethi*, s. 181).

1530 tahririnde mufassal deftere *"Süleyman Şah"* olarak kaydedilmişken sonraki vakıf belgelerinde *"şah"* yerine *"paşa"* yazıldığı görülmektedir. Bu değişiklik, Osmanlı bürokrasisinin *"şah"* sözcüğünü, İran şahlarını anımsattığından kullanmak istemeyişi veya eski harflerle *"şah"*la *"paşa"*nın yazım benzerliğinden bir kâtibin *"şah"*ı *"paşa"* yazması ve bunun bir daha düzeltilmemesi gibi nedenlerle açıklanabilir.

tanı II. Kılıçarslan (1155-1192)'ın saltanatında ve Hicrî 670?'li (M. 1170'ler) yıllarda darbedildiği okunmaktadır:

Sultanü'l Azam İzzüd-dünya ve 'd-din Ebü'l-feth Kılınçarslan bin Mes'ud nasır Emirü'l mü'minin.

(Dinin ve dünyanın yücesi büyük sultan Mesud oğlu fetihler babası kılıç Arslan. O, halifenin yardımcısıdır.)

Sene hams-mi'e (sebin) ? Süleyman bin İshak hüsham emirü'l müminin 'İzzullah ansara.

(Sene 1175 İshak oğlu Süleyman O, halifenin keskin kılıcıdır Allah onu yüceltsin ve yardımcısı olsun)

Emir Seyfeddin Şahin Şah (117?-Ekim 1196)

Divriği Kolunun, Mengücek Gazi ve İshak'tan sonra üçüncü babası I. Süleyman, bu kolun ilki sayıldığında Şahin Şah ikinci meliktir. Adını taşıyan kitabeler ve paralar, kendi kimliğiyle birlikte, Divriği Mengücekleri'nin önceki egemenlerini de tanıtır. Türkçe, Arapça ve Farsça bir dizi unvana sahip, *"Rumlara, Ermenilere ve Haçlılara karşı savaşmış,"* adına para kesilmiş; türbesi de olan Şahin Şah, siyasi açıdan da Divriği meliklerinin en ünlüsüdür.

Onun, öncelikle kitabe ve sikkelerdeki adının ve adıyla kaynaşmış durumdaki "şah" lakabının irdelenmesi gerekiyor. "Şahin + şah" üç farklı yoruma açıktır:

"Şahin" özel ad, "şah" da hükümdarlık unvanıdır.

"Şahinşah" başlıbaşına bir özel addır.

"Şahlarşahı" (krallar kralı) anlamında tek bir unvandır.

Bu olasılıklardan sonuncusu, yani "şahlar şahı" doğru olamaz. Çünkü "imparator" anlamdaşı bu unvanı, Selçuklu sultanlarına tâbi bir beyin kullanması olanaksızdı. Yazılım açısındansa "şahlarşahı" anlamına gelen Farsça bileşik sözcüğün "şâhân-şâh" veya "Şehîn-şâh" biçiminde olması gerekir. Kaldı ki "Şahinşah", eğer bir hükümdarlık unvanı ise bunu izleyen bir özel ad bulunmalıdır. Kitabe ve sikkelerde, bir hükümdarın özel adı ihmal edilerek salt unvanına yer verilmesi kural dışıdır. Yine, "sultan", "melik", "şah" vb hükümdarlık unvanlarının özel addan önce; lakap niteliğindekilerinse addan sonra yer aldığı da biliniyor.

2. Olasılık, yani iki sözcüğün bileşik bir ad "Şahinşah" olması keyfiyeti, –kitabelerdeki yazılışların da bitişik olduğu dikkate alındığında– doğru görünebilir. Fakat bu kez, bu melikin, ailesine ait "şah" lakabını taşımadığını da ileri sürmek gerekir.

1. önerme, Ortaçağ Türk-İslam hükümdarlık titülatür kurallarına uygun açıklamadır. Çünkü bu devrin, büyük küçük bütün egemenlerinin zincirleme künyeleri "unvan", + "künye adı", + "özel ad-baba adı", + "lakap", + "tuğra-tevki'" sıralamasından oluşuyordu. Örneğin Sultan Melikşah'ınki şöyleydi: *"es-sultanü'l-muazzam şâhânşâh-ı 'azâm"* + *"Mu'izzü'd-dünyâ ve'd-din Ebu'l-feth"* + *Melikşah bin Alp Arslan"* + *"Yemîn emirü'l-mü'minîn"* idi. Divriği kitabelerinde de Şahin Şah'ın, önce *"seyfü'd-dünya ve'd-din"*, *"sipehsalâr"*, *"fahrü'l-ümerâ"* gibi unvan ve künyesinin sıralandığı; buna Şahin özel adıyla "şah" lakabının ulandığı; bunu, baba ve büyükbaba adları *"bin Süleyman bin Emir İshak"*ın izlediği; sonda da *"Hüsâm emirü'l-mü'minîn"* tuğrasına yer verildiği görülmektedir.[107]

Divriği Mengücek hükümdarının, Türklerce totem sayılan ve av için eğitilen yırtıcı kuşlardan "şahin"[108] adını ve "şah" lakabını

---

[107] Künye örnekleri için bkz. O. Turan, *Tarihi Takvimler*, s. 84, 88-89.
Fazıl Bosnavî, "şahin"in etimolojisiyle ilgili olarak Zaptiye müşiri Hüsnü Paşa'dan naklen: *"Şahin mahud yırtıcı kuştur. Mülûk-i eslâf* (eski hükümdarlar) *onunla kuş avlarlardı. Esnâ-yı şikârda* (avda) *padişahların elinde makam ettiklerinden şâhin tesmiye etmişler"* açıklamasında bulunuyor. (*Şerh-i Zafernâme-i Ziya Paşa*, yazma vrk.226).

taşıması dikkate değer. Bilindiği üzere amcazadesi Erzincan meliki de İran tarihinin ava düşkünlüğüyle tanınan bir hükümdarının –Behram'ın– adını ve yine "şah" lakabını taşıyordu. Türbe kitabesinde sıralanan unvanlarından, "Tuğrul Tekin" ile Şahin Şah adı arasında da tam bir koşutluk görülmektedir. Çünkü "tuğrul", şahin türünden bir kuş, "tekin" de "prens" karşılığı bir sözcüktür. Şu halde, "Tuğrul Tekin" ile "Şahin Şah" eş veya yakın anlamlıdır. Onun, Kale Camii Kitabesinde Şahin Şah adıyla anılmışken, türbe kitabesinde, Tuğrul Tekin'i de içeren bir dizi Turanî unvan ve lakaplarıyla anılmış olması da önemlidir. Bilindiği üzere, Asya kökenli Türk hanedanlarında Tuğrul, Tekin, Şahin, Çakır gibi yırtıcı kuş adları yaygındı.

Diğer yandan, Erzincan Mengücekleri'nde Behram'a, Divriği'de de Şahin'e gelinceye kadar, özel adlara ulanan "şah" lakabı görülmemektedir. Çağdaş kuzenlere, bu ortak lakabı "*Ermenistan-Gürcistan galibi*" sayılmaları gerekçesiyle dönemin Abbasi halifesinin verdiği; lakaplar irsi haklardan sayıldığından da her iki kolun sonraki meliklerinin de "şah" olarak anıldıkları ve bunun, çoğunca özel isme bitişik yazıldığı anlaşılıyor.[109]

Şahin Şah, aynı zamanda Mengücekler'in Divriği'deki en eski kitabesi olan H. 576 (M. 1180) tarihli Kale Camii taçkapısı yazı kuşağında şu unvanlarıyla anılıyor:

"*El-emir el-isfahsalârü'l-ecell seyfü'd-dünyâ ve'd-din ebu'l-muzaffer hüsâm 'emirü'l-mü'minîn*" (ulus başkanı, şanı yüce sınır

[109] "Şah unvanı ile birleşik yapan isimlere, 12.-14.yy'larda sık rastlanıyor. Örneğin Kırşehir Cacabey Vakfiyesi'nde Hurremşah, Türkânşah, Süleyman Şah, Türkmenşah adları okunuyor (bkz. C. H. Tarım, Tarihte Kırşehri, s. 48, not 10) 'Şah' önceki sözcüğe bazan ayrık, bazan ulanmış olarak yazılır" (bkz. Tevhid, *Meskûkât-ı Kadime-i İslâmiye Kataloğu*, s. 119, M. V. Berchem, *Corpus*, III, s. 104-105, not 4). *"Şahinşah unvanı, Bağdad Halifelerince Bagratuni Kralları II. Aşot ve I. Gağik'e verilmişti. II. Sımbat'ın unvanı Şehinşah-ı Arman idi"* (Urfalı Mateos Vekayinamesi, s. 24, E. Dulaurier'in notu) Nizamülmülk de *"Samanoğulları padişahlarına, Emir İsmail'in torunlarından Nuh'a kadar tek lakap olarak Şehinşah denmiştir"* diyor. (*Siyasetname*, çev. N. Bayburtlugil, İstanbul, 1995, s. 218) M. V. Berchem; Behram Şah, Selçukşah, Davud Şah, Süleyman Şah, Ahmed Şah adlarını izleyen "Şah" sözcüğünün, özel adla bitişik, bazan da ayrı yazıldığını; bu unvanın, adın bir parçası olup olmadığı konusunda duraksama doğduğunu belirterek *"Muhtemelen bu, hanedana ait bir lakap olup zamanla adlarla kaynaşmıştır"* der (*Corpus*, III, s. 73, not 5).

komutanı, dünyanın ve dinin kılıcı, zaferler babası, halifenin keskin kılıcı).[110]

Bu kitabe metni onun, girdiği savaşları kazanmış bir sınır komutanı ve uçbeyi olduğunu, Abbasi halifesi Mustâzî (1170-1180) veya Nâsır (1180-1225 tarafından kendisine bağımsızlık menşuru

---

[110] Bu kitabede Şahin Şah için kullanılmış olan unvan ve lakaplarla başka kitabe, belge, sikke ve kaynaklarda geçen benzerlerinin 11. ve 12. yy'lardaki resmi-dini protokoller açısından anlamları vardı. Büyük Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün *Siyasetnâme*'sinde *"Unvanların Manası ve Dereceleri"* başlıklı bir bölüm, bu konuya ayrılmıştır. Nizamülmülk *"-Taşıdığı lakap kişinin değerini ve makamını bildirmelidir"* dedikten sonra, örnekler vermektedir (Siyasetname, s. 208-209):

Emir: Sultan tarafından ulus başkanlığına ve ülke yöneticiliğine atananlara deniyordu. Bu hanedandan Mengücek ve İshak da "emir" unvanını taşımışlardı.

İsfesalâr/Sipehsalâr: Selçuklular'ın sınır bölgelerindeki komutanlarına verilen unvandı. Sipehsalarların yüklendikleri komutanlığa göre örneğin emir sipehsalar, emirü'l-kebîr sipehsalar, emir isfehsalar ecellü'l-kebîr gibi rütbeleri vardı.

Seyfü'd-dünyâ ve'd-din: Dinin ve dünyanın (devletin ve ülkenin) kılıcı. Abbasi halifeleri tarafından menşurla verilen bu unvanlar, siyasal ve onursal anlamları yanında, kimi tarihsel olaylara da ışık tutar. Örneğin Şahin Şah'ın bağımsızlığı bu unvanıyla kanıtlanıyor. Çünkü "ed'dünya ved'-din" nitelemeleri bağımsız hükümdarlara özgüydü. Devlet adamlarıyla bağlı beyler içinse "ed'devle ved'-din" takımı geçerliydi. Ayrıca "Seyfü'd-din"deki gibi "-e'd-din" eklemeliler, en eski unvanlar grubundan olup köklü hanedanların bireylerine tevcih ediliyordu. M. V. Berchem şu değerlendirmeyi yapıyor: *"-e'd-din deyimi, öteden beri kullanılan resmi unvanların en eskilerindendir. Selçuklu sultanlarından bunu bir hanedan unvanı olarak alanlar vardır. Şu halde Şahin Şah'ın nesebi de az enteresan değildir."* (*Corpus*, III, s. 60) Ali Mazaherî, "-din" ve "-devle" ile biten bileşik unvanlar için şunları yazıyor: *"Müslümanlar tarafından 10. yy'dan başlayarak kabul edilen bir Huten Tacikleri âdeti de rüknü'd-devle veya 'imadü'd-devle gibi muhteşem unvanların halifeler tarafından emirlere verilmesidir. 11. yy'dan başlanarak 'kanun' anlamına gelen "-din" ile biten örneğin Rükned'-din ortaya çıkmıştır. Önce sultanlar, sonra emirler tarafından taşınan bu sonuncu tür unvanlar zamanla halk arasına da yayıldı."* (*Ortaçağ'da Müslümanların Yaşayışları*, s. 52).

Ebu'l-Muzaffer: Zaferler babası, zaferleri çok olan. Bu ve ebu'l-feth künyesi, savaşlara katılan, zafer kazanan, kaleler alan melik ve sultanlara veriliyordu.

Hüsam'Emir'il-mü'minin: "Hüsâm" (Keskin kılıç), "Emirü'l-mü'minîn" de (Müslümanların halifesi) olduğuna göre Abbasi halifeleri, kuşku yok ki gazâlardaki başarısından dolayı hükümdarlara "İslam Halifesinin Keskin Kılıcı" anlamındaki bu tuğrayı tevcih ediyorlardı.

(Bu unvanlar için bkz. *Corpus*, III, s. 60, not 3,4; Mateos, *Vekayinâme*, s. 184, 191; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 59, 113.)

gönderildiğini ve "Halifenin Keskin Kılıcı" unvanının verildiğini gösteriyor.

Şahin Şah'ın Divriği'deki egemenliğinin, Kale Camiinin tarihi olan 576/1180'den daha önce başladığı kesindir. Ancak bu tarihin onlar basamağındaki muğlaklık bir duraksama nedenidir. Bu sayı "seb'în" (70) okunabildiği gibi "tıs'în" (90) de okunabilmekte ve söz konusu tarih H. 596 (M.1200) olmaktadır. Ancak Şahin Şah'ın türbesindeki H. 592 (M.1196) ölüm tarihi kabul edildiğinde, caminin 576'da yapıldığı kesinlik kazanmaktadır.[111] Bu durumda, Şahin Şah, 1170'lerin başında Divriği tahtına çıkmış olmalıdır. Bu da onun, II. Kılıç Arslan'ın 573/1178 tarihindeki Doğu seferine katıldığını, Kale Camii ve minber kitabelerindeki gazâlarla ilgili unvanlarını bu seferde kazandığı olasılığını güçlendirmektedir. Bunu, II. Kılıç Arslan'ı metbu tanıdığını gösteren ve H. 567-79 (M.1171-1183) arasında kesilmiş sikkeleri de desteklemektedir. Diğer yandan *Anonim Selçuknâme*'de, II. Kılıç Arslan'ın 1177'de Doğu seferi anlatılırken "*Sultan Malatya'yı fethetti. Tiflis'i ele geçirdi.*"[112] cümlesi geçiyor ki bu Tiflis'in, Gürcistan'daki Tiflis olamayacağı kesindir. Buranın, eski kaynaklarda "Tefriś/Defriki olarak da anılan Divriği olması gerektiği, "ele geçirme"nin de Şahin Şah'ın, sefer sırasında II. Kılıç Arslan'ın yüksek egemenliğini tanıdığı anlamında kullanıldığı kabul edilebilir bir izahtır. Mengücek şahının savaşta başarı kazanarak Divriği'ye döndükten sonra Kale Camiinin taçkapısını ve minberini yaptırıp Abbasi halifesinden bağımsızlık menşuru elde ettiği anlaşılmaktadır.

Kale Camiinin tarihsiz minber kitabesi Arapça olup dış cephede okunan künyeyi zenginleştiren başka nitelemeler içermektedir. Şahin Şah, bu unvanları da II. Kılıç Arslan'la katıldığı seferlerde almış olmalıdır:

"(*izz'*) *ül-islâm ve'l-müslimîn, katele'l-keferete* (*ve*)*'l-müteme-riddîn, zaim cüyûşe'l-müslimîn, pehlivane'r-Rum ve'l-Ermen* (*ve'ş-Şam?*) *Hüsam Emirü'l-mü'minin.*"

---

[111] M. V. Berchem, bu tarihin onlar hanesinin "seb'in" (yetmiş) yerine "tıs'in" (doksan) okunabileceğini irdelerken " 576 tarihi doğru ise bu Şahinşah'ın en eski kitabesidir" der. (*Corpus*, III. s. 60)
Anonim bir Selçuknâme (yay. F. N. Uzluk, *Anadolu Selçukluları Tarihi*, III, Ankara, 1952), s. 25, faksimile, s. 24.

Ahşap minber kitabeliğindeki tahribatın yok ettiği ilk sözcük olasılıkla "izz" idi. 3. satırın sonuyla 4. satırın başındaki kopukluk için de "*ve'ş-Şam*" önerilebilir. Bu tamamlamalardan sonra kitabenin Türkçesi şudur: *"İslam dininin ve Müslümanların yücesi, dinsizleri ve dikbaşlık edenleri öldüren, Müslüman ordularının başkanı, Rum'u, Ermeni'yi* (*ve Şam topraklarındaki dinsizleri*) *yenen, Halifenin keskin kılıcı."*

Bütün bu nitelemelere bakılarak Şahin Şah'a yiğit, savaşçı, eylem sever bir beydi demek yanlış olmaz. O, bir sugur emiri sıfatıyla Selçuklu sultanı II. Kılıç Arslan döneminden (1155-1192) önce ve henüz Divriği tahtına çıkmadan, babası Süleyman'ın emirliği sırasında da kimi savaşlara katılmış olabilir. Şahin Şah'ın yaşam kesitine ve emirliği dönemine denk düşen operasyonların başlıcaları: Kilikya Ermenilerine ve Katolik Kudüs Krallığı'na yönelik seferler (1156-1157), Bizans (Rum) ordusuyla Eskişehir Savaşı (1160), Elbistan (1165), Malatya (1169) seferleri ve en önemli savaş olarak da II. Kılıç Arslan'la Bizans imparatoru I. Manuel Komnenos arasında 1176'daki Düzbel (Myriokephalon) meydan muharebesidir. O, 1178'de yinelenen Kilikya seferine de katılmış ve olasılıkla yukarıda sıralanan kimi kahramanlık unvanlarını bu sırada almıştır. Şu kesin ki Danişmendlilerle geçinemeyen ve bu beyliğe son veren Selçuklu sultanı II. Kılıç Arslan, Mengüceklerle dostane ilişkiler sürdürmüş; Erzincan meliki Behram Şah'ı damat edinirken, Divriği meliki Şahin Şah'ı da küçük ordusuyla kimi seferlerinde maiyetine almıştı.[113]

Şahin Şah'ın öteki unvanlarını ve atalarını tanıtan diğer kitabeler, Sitte Melik denen türbesindedir. Sekizgen cepheyi saçak seviyesinde kuşatan bir yazı kuşağı, Divriği Mengücekleri Şahin Şah'tan Mengücek Gazi'ye kadar belgelemesi bakımından birinci derecede önemlidir. 20. yy'ın başında bir bölümü Grenard tarafından, tamamı Van Berchem ve Halil Edhem [Eldem] Bey'in ortak çalışmasıyla okunan bu metnin, o tarihlerde sadece ön ve sol yan cephelerdeki ibareleri okunamaz durumda iken adı geçenler, kitabe bilimi ve "metin onarımı" yöntemiyle tahrip olmuş

[113] Şahin Şah'ın, II. Kılıç Arslan'ın yanında katılmış olabileceği savaşlar için bkz. O. Turan "Kılıç Arslan II" *İA* C.6/2, s. 688-703.

kısmı birkaç sözcük ve duraksama dışında ikmal ederek okumuşlardır. Ne var ki kümbetin bilinçsiz onarımları sırasında bu çok önemli yazı kuşağının bir bölümü daha yok edilmiştir. Kitabenin kaynaklara geçmiş olması tek avuntudur. Şahin Şah'ın kişiliği ve soyuyla ilgili bu Arapça kitabe, onu, dönemin şanlı bir sultanı, hatta sultanlar sultanı gibi tanıtıyor:

"el-emîr el-isfehsalârü'l-ecell seyfü'd-dünyâ ve'd-din(.....)-mille ve'l-müslimîn tâcü'l-enâm zahrü'l-imâm 'imâdü'l-eyyâm (?) 'alâü'd-devle necmü'l-mille behâi'l-ümme şemsü'l-meâ'lî kehfü'l-guzâtü'l-muvahhidîn hâmî suğûrü'l-mü'minîn kaatilü'l-kefere ve'l-müşrikîn kaami'ü'l-ilhâd ve'l-mütemerridîn kaahirü'l-zenâdıka ve'l- mütebeddi'în 'umdetu'l-hilâfe 'izzü'l-mülûk ve's-selâtîn melce'ü'z-zua'fâ ve'l-mesâkîn ebu'l-eytâm ve'l-mazlûmîn el-mütenassıf mine'z-zâlimîn pehlivâne'r-Rum ve'ş-Şâm ve'l-Ermen **alp kutluğ uluğ hümâyûn ceboğa Tuğrul Tekin** *mefhar Âl-i Mengücek Ebu'l-muzaffer Şâhinşâh bin Süleymân bin İshak bin el-merhûm e's-sa'îd e'ş-şehîd el-gaazî el-emîr Mengücek zahîr emîrü'l-mü'minîn..."*

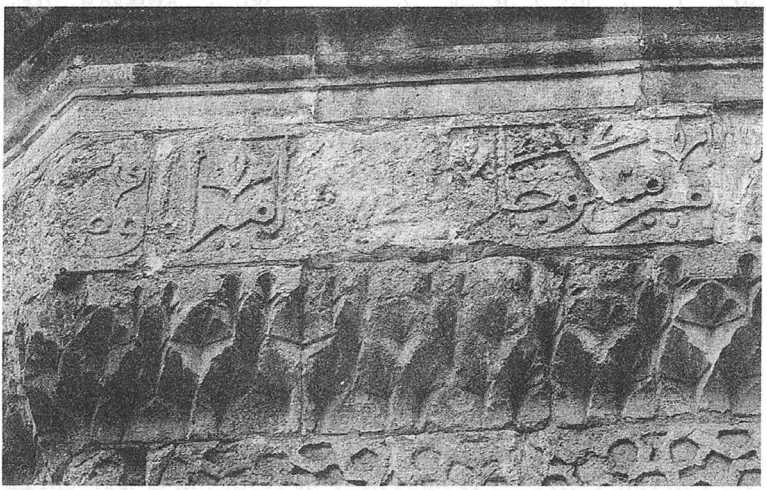

Şahin Şah Kümbetinin saçak altındaki 8 cephesini kuşatan uzun kitabe, adı geçeni, "Şahin Şah bin Süleyman bin İshak bin Gazi Emir Mengücek" künyesiyle tanıtıyor. Yazı kuşağının fotoğraftaki diliminde "el-emir Mengücek, zahîr emîrü'l-mü'minin..." okunuyor ki bu, Mengücek'i ve Divriği'deki soyunu tanıtan en eski taş yazıttır. (Foto, Y. Güldalı, 2012)

Bu kitabenin sonundaki "sene isneyn? ve tıs'în ve hamsemie" tarihi, en kritik duraksamayı yansıtmaktadır. Bir köşeye rastlayan "isneyn" (iki) sözcüğü tam okunamamıştır. Belki burada bir sayı yoktu veya "ahad" (bir) yazılı idi. "isneyn" tahmininin, türbe kapısındaki 592 tarihine dayandırıldığı anlaşılmaktadır. Eğer, başbağındaki tarih H. 590 (1194) ise, türbe kapısındaki 592 Şahin Şah'ın ölümünü bildiriyor demek daha doğrudur. Bu konunun irdelenmesi aşağıdadır.

Van Berchem'in Fransızcaya çevirdiği kitabe metninin Türkçesi şudur:

Şanı yüce büyük komutan dinin ve dünyanın kılıcı, uçbeyi, toplumun ve Müslümanların tâcı, imamın dayanağı, zamanın direği, devletin yücesi, ulusun yıldızı, ümmetin parlaklığı, hüner ve beceri güneşi, Tanrı'nın birliği uğruna savaşanların sığınağı, sınır boylarındaki inanmışların koruyucusu, dinsizleri ve Tanrı'ya ortak koşanları öldüren, puta tapanları ve aymazlıkta inat edenleri yere seren, zındıkları ve dinden çıkanları kahreden, halifeliğin direği, sultanların ve meliklerin övüncü, yoksulların ve zayıfların sığınağı, mazlumların ve yetimlerin babası, zalimlerden hesap soran ve onları yargılayan, Rum, Ermeni ve Şam diyarlarını dize getiren, alp, kutlu, ulu, hümayun, yabgu, Tuğrul Tekin. (O), Mengücekoğulları'nın övüncü, zaferler babasıdır. Kutlu, şehit, gazi Emir Mengücek oğlu İshak oğlu Süleyman oğlu Şahin Şah, Emirü'lmü'minîn'in (Abbasi halifesinin) dayanağıdır.[114]

Bu, tam bir jeneoloji ve titülatür (dini-resmi protokol sanları) dizisidir. Van Berchem ve Halil Edhem, metindeki unvan ve lakaplarla epigrafik sorunlar üzerinde yorumlarda da bulunmuşlardır ki Şahin Şah'la Mengücek Hanedanı'nı ilgilendiren açıklamaları şöyle özetlenebilir:

"12. yy Selçuklu Hanedanı'na ait unvanların burada Şahin Şah için de yinelendiği görülüyor. Çoğu elkap (titülatür) aynen alınmış. Bunların üzerinde durulmaksızın bazı sözcükler, özellikle de Türk çağından gelen unvanlara değinmek gerekiyor. Buradaki kimi elkap Orhon kitabelerinde yer aldığı gibi, Şahin Şah

[114] *Corpus*, III, s. 66-67.

dönemi Türk hanedanlarının, örneğin Zengiler'in, Artuklular'ın, Atabeğler'in kitabelerinde de dikkati çekiyor. Bunlar, Alp, Kutluğ, Tuğrul Tekin'dir. Buna karşılık, uluğ ve Farsça hümayun, yaygın birer lâkap olmakla birlikte ilk kez bir kitabe protokolünde karşımıza çıkıyor. İbn Bibi, Farsça kroniğinde (el-Evamirü'l-Ala'iye) *Anadolu Selçuklu vezir ve pervanelerine dair protokoller bahsinde yazışmalarda kullanılan uluğ, kutluğ, inanç, bilge, uğurlu, hümayun vd. için açıklamalarda bulunmuş; hatta kimilerinin Arapça eşanlamlılarını da vermiştir. Ancak başka kitabelerde, Şahin Şah'ın türbesindeki gibi tam bir "cycle"* (*silsile*) *örneği daha yoktur. Bir de ceboğa var. Buna, özellikle de bu imlasıyla hiçbir yerde tesadüf etmedik. İbn Mühennâ Lügatinde, 'kişilerin protokolü' bahsinde, "cakba" imlasıyla verilen bu sözcüğe ilişkin son derece ilgi çekici bilgiler ve kanıtlar vardır. Lügatte bu sözcüğün Arapça karşılığı 'seyyidi kavm', yani "halkın efendisi" olarak verilmektedir."*[115]

"Mengücekoğulları'nın övüncü" anlamına gelen "*Mefhar-i âl-i Mengücek*"in, Erzincan meliki Behram Şah'ın oğlu Selçukşah için de kullanıldığına daha önce değinilmişti. Bunun bir benzerini (*Tâc-ı âl-i Mengücek*) Divriği Mengücekleri'nin son meliki sanılan Müeyyed Salih'in kullandığı ise ilgili bahiste açıklanacaktır. Bu (iftihar) vurgulamasının yinelenmesi, esasen kökeni bakımından soylu olan bir hanedanın, adı geçen bireylerinin başarıları ve hayırları sayesinde daha çok onur kazandığı anlamında yorumlanmalıdır.

Kitabedeki unvan dizilerinin birçoğu, o dönemin bir modası olarak devlet adamları ve komutanlar için kullanılmıştır.[116] Dolayısıyla bunlara bakıp Şahin Şah hakkında, gerçek kimliğini aşan değerlendirmeler yaparken ihtiyatlı davranılmalıdır. Şu kadar ki pek uzun unvan dizisinden birkaçını vurgulamak gerekmektedir:

---

[115] *Corpus*, III, s. 67-69; İbn Mühennâ, Hilyetü'l-İnsân ve Hilbetü'l-Lisân (yay. Melioranski, Petersbourg, 1900), s. 55.
Bir örnek vermek gerekirse, Aksaray Ulucamii minberi kitabesi gösterilebilir. Burada, Şahin Şah için sıralanan elkap hemen hemen aynen Selçuklu sultanı II. Kılıç Arslan için tekrarlanmıştır. Bkz. M. Zeki Oral, "Anadolu'da Sanat Değeri olan Ahşap Minberler", *Vakıflar Dergisi*, V, s. 26.

'Kehfü'l-guzâtü'l-muvahiddin' (Allah'ın birliği için savaşanların sığınağı). Dinsel içerikli bu lakabın yer aldığı kitabe örneklerine ender olarak rastlanır. Kale Camii minberindeki *'Pehlivane'r-Rum ve'l-Ermen ve'ş-Şam'* (Anadolu, Ermenistan ve Suriye'nin yenicisi). Türbe başbağında yinelendiği gibi, Kale Camii cephesindeki *'Seyfü'd-dünyâ ve'd-din* unvanı da burada yinelenmiştir. Bağımsız hükümdarlara özgü bu bileşik unvanın, H. 576 (M.1180) tarihli camide ve H. 590 (M.1194) tarihli kümbette de vurgulanışı, Şahin Şah'ın bu iki tarih arasında bağımsızlığını koruduğunu doğrular. Bu uzun unvanlar dizisindeki "*el-Emir el-İsfehsâlâr*" onun bir sugur (sınır) emiri olduğunu gösteriyor ki, "emir" unvanı ataları İshak ve Mengücek'le ortaktır. Aşağıda tanıtılacak paralarında da "*fahrü'l-ümerâ*" (emirlerin övüncü) unvanının yinelendiği görülmektedir. Buna karşılık oğlunun ve torununun "*melik*" unvanı Şahin Şah'ın künyelerinde yoktur. Kitabedeki "*'izzü'l-mülûk ve's-selâtîn*" (sultanların ve meliklerin yücesi) ise ancak bir övgü sıfatı olabilir.

Cami kapısındaki *'Hüsâm'emirü'l-mü'minîn'* (halifenin kılıcı) minberde de tekrarlanırken, türbede 'halifenin dayanağı' anlamındaki *'Zahiremirü'l-Müminîn'* tuğrası okunur. Halifelerin, çoğunca sultanlara tevcih ettikleri bu tuğranın, Mengücek Hanedanı'nda Şahin Şah'tan başkasına verilmediği; yine onun, sultanlara özgü elkapla anılması dikkatten kaçırılmamalıdır. Şahin Şah'ın nesebi açısından ise bu kitabe duraksamaları ortadan kaldırmaktadır. Şahin Şah'ın ceddi, otantik olarak Mengücek'e kadar gösterilmiştir. Oysa bu kitabe okunmazdan önce İshak'la Mengücek'in aynı kişi mi, kardeşler mi veya baba-oğul mu oldukları karıştırılıyor, hatta İshak'ın, Mengücek'in İslami adı olduğu sanılıyordu.

Şahin Şah'ın künyesindeki "*alp kutluğ, uluğ, Hümayun, ceboğa, Tuğrul Tekin*" lakapları, "*hümayun*" dışında Türkçe ve Orta

Asya kökenlidir.[117] Bunlardan, '*Tuğrul Tekin*'[118] onun öz Türkçe adı

[117] Diyarbekir Artuklu meliki Necmeddin'in Türkçe adı da Alp İnanç Kutluğ idi. İsteği üzerine Süryaniceden Arapçaya çevrilen *Kitabü'l-Haşayiş*'te bu adıyla anılması ilginçtir. A. Caferoğlu, Bilge Kağanı öldürerek Kutluk kağanı olan Tun Boga Tarkan'ın, *"Alp Kutluğ Bilge Kağan"* sanıyla tahta çıktığını; yine Kutluk kağanlarının sanları arasında *"alp uluğ kutluğ"*un çoğunca yer aldığını, bunlarla hükümdarın ününün, başarılarının vurgulandığını; örneğin yüksek karakterli bir kağana *"kut"*, kahramansa *"alp"*, kutsanmışsa *"kutluğ"* sanlarının verildiğini, Uygur kağanlarının bu sanları Çin kaanının onayıyla kullanabildiklerini yazmaktadır. (*"Tukyu ve Uygurlar'da..."*, s. 111-115) O. Turan da Selçuklular çağında bu tür unvanların nasıl alındığını *Kavaidü'r-Resail*'deki inşa örneklerine dayanarak açıklamaktadır: *"Sultanlara, meliklere, sultanların hatunlarına, vezirlere, atabeğlere, sultan naiblerine hitap edilirken kullanılacak İslami lakaplar yanında Türkçe unvanlar da vardır ki bunlar Göktürk ve Uygurlar'dan Karahanlılar'a ve nihayet Selçuklular'a geçmiş ve İslam dünyasına yayılmıştır. Fakat bunlar, Türklere ve kökeni Türk olan makamlara inhisar etmiştir. Askeri emirlere 'uluğ hass alp uğurlu, sübaşı, beg'; kale muhafızlarına 'kutluğ bilge'; askerlere 'bilge inanç' vs. deniliyordu. H. 632'de Kemaleddin Kâmyâr'ın menşurunda Selçuklu divan an'anesine göre inanç bilge tuğrul tekin uluğ sübaşı hass beğ; 671'de Mecdeddin Mehmed'in menşurunda ise uluğ inanç bilge elkabı kullanılmıştı."* (*Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, 4, 34, 74-75,81, 173.) Bu konuda Z. V. Togan ise, giderek İranlılık ve İslamlık eğilimlerinin artmasına karşın yönetim makamlarının Türklerin elinde olmasına önem veren Selçuklu sultanlarının *"Arapça ve Farsça fermanlarında, mezar taşlarında, uluğ, inanç, yakhşı, sübaşı, bilga, büka, inanç atabeg, inanç bilga, tercüman beg, inanç ulug müşrif beg unvanlarına yer verdiklerini; Artukoğullarında ise inanç bilga, bilga beygo(yabgu), kutlug bek, alp kutluğ bek yavlak, Mengücek beyi için de alp kutluk ulug hümayun çabuğa Tugrul tegin lakaplarının kullanıldığını; Bu nevi isimlerde, ulug qutlug gibi kelimelerin Oğuzca ulu qutlu şeklinde yazılmayıp Doğu Türkçesi ile yazılmış olması, Selçuklular devrindeki Türkçenin Uygur imlasına tâbi olduğunu"* (*Umumi Türk Tarihine Giriş I*, s. 209) açıklar.

Bir önceki nottaki açıklamaları güçlendirmek bakımından, *"Tuğrul"* ve *"Tekin"* üzerinde de durmakta yarar vardır: Bilindiği üzere Şahin Şah'ın, "yırtıcı bir av kuşu olan "şahin"in adını taşıması yanında, yine yırtıcı bir av kuşu olan ve Selçuklu Hanedanı'nca da kullanılan "tuğrul"un, kimliğini açıklayan bir kitabede geçmesi, onun bu adla da anıldığına; aile ungununun bu kuşlar olduğuna bir kanıttır. "Tekin" hakkında ise Z. Velidi Togan şu bilgiyi veriyor: *"Tekin (yahut teğin) lâkabı ilk zamanlar Oğuzlarda kullanılmıyordu. Gerçi Arslan Yabgu'nun Resul Tekin isminde oğlu malumsa da bu lakap daha ziyade Karahanlı ve Uygur hükümdar ailelerinde yaygındı. Tuğrul Bey'in komutanlarından Humar Tekin, 1068'de Menbic hâkimi Omur Tekin, Kastamonu emiri Kara Tekin, Oğuz olmayıp Karahanlılar'dan olabilirler"* (*Umumi Türk Tarihine Giriş I*, s. 188). Şimdilik herhangi bir kanıt mevcut değilse de bu yorumlamanın ışığında Mengücekler'in de Karahanlılar'ın ve onların önceli Uygurlar'ın soylu bir ailesine mensubiyetleri olasılığı üzerinde durulmalıdır.

ve lakabı olmalıdır. Diğerlerinden en ilginci, kuşkusuz "*ceboğa*"dır. Türbedeki bu imlasıyla başka hiçbir yerde de ikinci bir örneği görülmemiştir. M. V. Berchem, ısrarla üzerinde durduğu "ceboğa" konusunda: "*Cevga ya da cavuga ile aynı olan 'ceboğa' bizi 'yabgu'ya götürür*" diyor. Yabgu[119] Oğuz boylarında kabile başkanlarının, 'melik', 'kral' eşdeğerinde bir unvanıydı. Gerek Tuğrul Tekin, gerek yabgu ve diğer Türkçe ad ve sanlar, Mengücekler'in, Selçuklular gibi Oğuz soyundan olduklarını kanıtlamaya yarar.

Şahin Şah'ı tanıtan dördüncü Arapça kitabe, Sitte Melik Türbesinin giriş cephesinde ve kapı nişinin üstündedir:

"Emîr senâsalâr Seyfe'd-din Şâhinşâh bin Süleymân" (Ulus başkanı, sanı yüce Seyfeddin Şahinşah bin Süleyman). Bunun altında da tarih levhası vardır:

"*be-tarih sene isni ve tis'în ve hamsemi'e*" (Beş yüz doksan iki yılı tarihinde).

Yukarıda, türbenin saçak altı frizindeki asıl kitabe verilirken değinildiği üzere, oradaki H. 590 veya 592 ile kapı nişi üstündeki H. 592 acaba neyin/nelerin tarihidir? Frizdeki tarih şayet 590 idiyse bunun, türbenin yapımını, cephedeki 592'nin de Şahin Şah'ın ölümünü gösterdiği, duraksamaya mahal bırakmayan bir saptamadır. Fakat her iki tarih de 592 ise o takdirde her ikisinin ya türbenin yapımını veya Şahin Şah'ın ölümünü gösterdiği; üçüncü bir olasılık ise Şahin Şah'ın, türbesinin yapıldığı yıl öldüğüdür. Kapı nişi üstündeki kitabe ve tarih levhasının Şahin Şah'ın ölümünden sonra yazıldığını ise künyesinin devamında

---

[119] Yabgu (Beygu: Kral). M. V. Berchem, Ceboga'yı açıklarken: *"İbni Mühenna lügatına göre 'toplumun efendisi' anlamındaki Arapça 'seyyidü'l-kavm' deyimiyle eşanlamlı olan cavga veya cavuga ile ceboğa ve yabgu'nun; hatta, cebuye, ciğuye, cebuğiyye gibi yakın seslilerinin kimi ünlü-ünsüz farklılıklarına karşın aynı sözcük olduğunu"* vurguladıktan sonra, kaynaklardan örnekler vermektedir. (Bkz. *Corpus*, III, s. 68, not 2) Malazgirt Savaşı sonrasında Anadolu'nun fethinde görev alan Selçuk prenslerinin "yabgu" sanını taşıdıkları biliniyor. Örneğin Arslan Yabgu, Musa Yabgu, Yusuf Yabgu. Z. Velidi Togan da İbn Mühenna'da (*Hilye*, s. 145) kaynak göstererek Alp Arslan ve Melikşah zamanından sonra Türkmen boy başkanlarına yabgu lakabının verildiğini yazar. (*Umumi Türk Tarihine Giriş I*, s. 185-6) Fakat 11. ve 12. yy'lara ait Türkçe yazılı kaynakların yetersizliğinden, o dönemde yabgu sözcüğünün bu imlasıyla veya cavga, ceboğa vb biçimlerinde kullanıldığını belirlemek güçtür. Mamafih, 1230'larda yazılan *Râhatü's-Sudûr*'un yazma nüshasında sözcük "yabgu" imlasıyladır; yabguyu "beygu" biçiminde alan batılı araştırmacılar vardır. (bkz. Râvendî, *Rahatü's- Sudur*. çev. A. Ateş, II, s. 439)

yer alan "Ölüm herkesin geçeceği kapıdır" anlamındaki hadis işaret etmektedir.

Van Berchem-Halil Edhem [Eldem] ikilisinin görüşü şudur: *"Türbe kapısındaki tarih 592'dir. Eğer bu, türbeyi yaptıranın ölüm tarihiyse mesele çözülmüş demektir. Fakat yukarıdaki, onun ölümüyle değil, türbenin yapılışıyla ilgilidir. Çünkü büyük şahlar, henüz hayatta iken türbelerini yaptırırlardı. Dolayısıyla frizdeki tarih, onun ölmünü değil, aksine yaşadığını gösterir. Bu noktada, soruna ışık tutacak bir nümizmatik bilgisi var: Tarihsiz bir sikkesi, Şahin Şah'ın Selçuklu sultanı Rükneddin Süleyman'a (1196-1204) tâbi olduğunu gösteriyor. Şu halde, R. Süleyman'ın tahta çıkışı ile Divriği'deki türbenin yapılışının ve Şahin Şah'ın ölümünün birbiri ardından aynı yıl (592/1196) içinde gerçekleştiğini kabul etmek gerekiyor."*[120]

Sonuç olarak en güçlü olasılığı özetleyelim: Türbe 590'da yapıldı; iki yıl sonra Şahin Şah öldü ve buraya gömüldü; kapı nişi üzerindeki boş bırakılmış plakaya ölüm tarihi (592) yazıldı. Şahin Şah'ın, Rükneddin Süleyman'a bağlılığını belgeleyen son sikkesi ise öldüğü yıl kesilmişti.

Mengücekoğulları'nın bu güçlü melikinin Divriği'ye dolayısıyla Anadolu Türk mimarisine kazandırdığı Kale Camii ile kendi türbesi, bugün ayakta olup her ikisi de türlerinin ilk ve özgün örnekleridir. Türbeye "Sitte Melik" denilmesi ailesinden, Sitti Melike Hatun adında bir kadının bu türbe için vakıf tesis etmesindendir. (Kale Camii ve türbe, eserler bölümünde ayrıca tanıtılmıştır.) Şahin Şah'ın ölümünden sonra H. 593'te (1197) *"vakf-ı Türbe-i Sitti Melike Hatun"* adına bir vakfiye düzenlendiği, H.937 (1530) tarihli tahrir defterinden öğreniliyor. Şahin Şah'ın annesi, kızı veya eşi olması gereken bu hatunun da aynı yıllarda öldüğü ve Şahin Şah Türbesi'ne gömüldüğü, türbenin de bundan dolayı "Sitte Melik" olarak anıldığı anlaşılıyor. (Bu konu, Şahin Şah Türbesi bahsinde açıklanmıştır.)

Şahin Şah'la ilgili sikkeler konusuna gelince: Erzincan Mengücekleri'nde yalnız Behram Şah'ın bakır sikkelerinden örnekler bulunması gibi, Divriği Mengüceklerinden de I. Süleyman'ın ve oğlu Şahin Şah'ın bakır paraları vardır. Bunlar, Sultan II. Kılıç

[120] *Corpus*, III. s. 59, 65-66, 68-69.

Arslan'ın saltanatına rastlayan melikliklerinde bu imtiyazı elde edebilmişlerdir. Bir gün Mengücekler'in başka paraları da ortaya çıkabilir. Divriği Mengücekleri'nden baba oğul Süleyman ve Şahin Şah adına kesilen paraların örnekleri bulunabilmiştir. Gerçi Van Berchem: "*Divriği Mengücekleri'nin nümizmatiği, daha fakirdir. Şahin Şah (Süleyman) adına kesilmiş olan 2 bakır para, halen İstanbul (Arkeoloji) Müzesi'nde olup Ahmed Tevhid tarafından yayınlanmıştır.*" diyorsa da kendisi de İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde ve kişisel koleksiyonlardaki Şahin Şah'a ait başka sikkeleri tanıtmıştır.

Şahin Şah'ın, bakır sikkelerinden bugüne kadar örnekleri bulunanlar şunlardır:[121]

1.

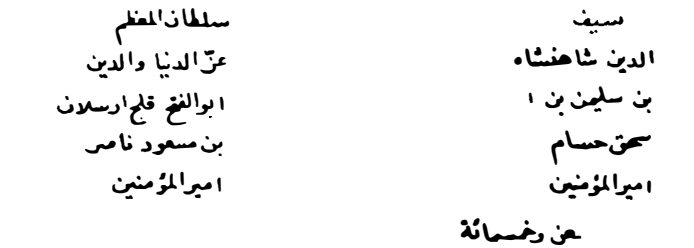

ön yüz
Sultanü'l-muazzam
'izzü'd-dünyâ ve'd-din
Ebu'l-feth Kılıç Arslan
Bin Mes'ûd nâsır
Emîrü'l-mü'minîn

arka yüz
Seyf
-ed-din Şâhinşah
bin Süleyman bin
İshak hüsâm
emîrü'l-mü'minîn
(seb)'în ve hams-mi'e

Bu bakır sikkenin, ön yüzünde Selçuklu sultanı II. Kılıç Arslan'ın anılması Şahin Şah'ın onun yüksek egemenliğini tanıdığını gösteriyor. Arka yüzde, sol kenardaki tarihin birler basamağı kataloglardaki örneklerde silik veya yok gösterilmişken, son olarak G. Kurkman sikkedeki tarihin yeni bir açıklamasını yaparak bu bakır paranın Hicrî 567 (M. 1171-2) yılında kesildiğini ka-

[121] Şahin Şah'ın sikkeleri için bkz. *Corpus*, III., s. 104-107'de; bunlardan ilk ikisi ise A. Tevhid, *Meskûkat-ı Kadime-i İslamiye Kataloğu*, IV/b., s. 522-523; Şerafettin Erel, *Nâdir Birkaç Sikke*, s. 11, No. 13, s. 50.

nıtlamıştır. Kurkman'ın açıklamasına göre, birler basamağında Arapça "seba" (7), onlar basamağında Arapça "6" rakamı, yüzler basamağında da "500"ü karşılayan divanî harf kullanılmış ve bir kombinasyon yapılmıştır. Bu açıklamaya göre tarih 567'dir[122] Bu saptama Şahin Şah'ın Divriği'deki melikliği için yakalanabilen en erken tarihtir. Yani babası Süleyman bu tarihten önce ölmüş olmalıdır.

2.

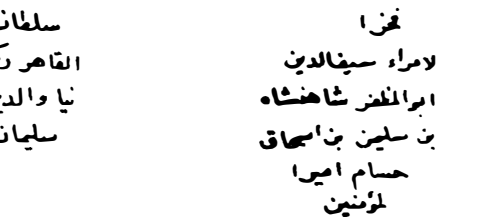

ön yüz
Sultan
el-kaahir Rüknü'd-dü
nyâ ve'd-din ebu'l-feth
Süleyman.....

arka yüz
Fahr'ü'-
l-ümerâi Seyfe'd-d(in)
ebu'l-muzaffer Şahinşâh
bin (süley)men bin İshak
(hü)sâmı emirü'
l-mü'minîn

Van Berchem'in tanıttığı, İstanbul'da o zamanki adıyla Müze-i Hümayun'da (Arkeoloji Müzesi) bulunan bu ikinci sikke tarihsizdir. Ancak ön yüzde, yüksek egemenliği tanınan Selçuklu sultanı Rükneddin Süleyman'ın (1196-1204) anıldığı, Şahin Şah'ın da yukarıda izah edildiği gibi 1196'da (H. 592) öldüğü dikkate alındığında bu paranın da aynı yıl basılmış olması gerekmektedir. Şahin Şah bu sikkede, melik unvanıyla değil "emirlerin övüncü" anlamına gelen "*Fahrü'l-ümerâ*" unvanıyla anılmış olup bu, kitabelerinde yer verilmemiş yeni bir unvandır. Bu parayı ilk kez, 1905'te yayınlanan *Meskûkât-ı Kadime-i İslâmiye Kataloğu*'nda tanıtan Ahmed Tevhid Bey, o tarihlerde henüz Divriği Mengücek-

[122] G. Kurkman, "A Divanı Dated coin of 567 of the Manguchakids. *AJN Second Series*, 3-4, s. 95-98 (Bu makaleyi görmemizi sağlayan sayın Celil Ender'e teşekkür ederim.); F.-E. Cumont, Studia Pontica II, (Bruxelles, 1906) s. 226; *Corpus*, III, s. 76, not 1.

leri hakkında bir bilgiye ulaşamamış olduğundan: *"İşbu Şahinşah hakkında malumat-ı tarihiye elde edilemedi ise de Kılıçarslan-ı Sânî ve Süleyman-ı Sânî ile muasır olduğu, bâlâda tarif olunan sikkelerden anlaşılmaktadır. Beni Mengüc'den bir İshak mevcud olmağla bu zatın da hanedan-ı mezkûra mensup olma ihtimali vardır."* diyor (s. 523).

3.

ön yüz	*arka yüz*
(2. nolu ile aynı)	(2. no.lu ile aynı)

Ahmed Tevhid'in Kataloğ'da tanıttığı bu üçüncü bakır sikke, 2. ile aynıdır. Fakat ona göre çok daha silik olduğundan tanıtımı noksan yapılmıştır. Van Berchem, bundan dolayı A. Tevhid'in, *Kataloğ*'un yayınından sonra ele geçen bu sikkeyi tanıtmasını kendisinden rica ettiğini yazmaktadır.

4.

فخر الامراء سيف
الدنيا والدين
شاهنشاه
بن سليمن

ابن اسحق
حسام امير
المؤمنين اعز
الله انصاره

önyüz	*arka yüz*
(Fah)r'ül-ümerâ Seyf	*İbn İshak*
'ü'd-dünyâ ve'd-din	*hüsâm emir*
Şâhinşâh	*el-mü'minîn 'izz*
bin Süleyman	*ullah ensâ(ra)*

İstanbul'da özel bir koleksiyondaki bu 1 "dirhem"lik (3,05 gr) bakır paranın ön yüzünde bir Selçuklu sultanının adının bulunmamasına mukabil, Şahin Şah'ın *"Seyfü'd-dünyâ ve'd-din"* unvanıyla anılması, bağımsız hükümdarlığını kanıtlıyor. Bununla birlikte, bağımlılığını belgeleyen 1., 2. ve 3. nolu paralardaki *"Fahrü'l-ümerâ"* unvanı bunda da yinelenmiştir. Van Berchem *"Bu bakır sikkede bir Selçuklu sultanına saygı ibaresinin bulunmayışı Şahin Şah'ın bir dönemdeki bağımsızlığının açık kanıtıdır. Fakat bakır sikkelerin, gümüş ve altın sikkelerle bir*

tutulmadığı hatırlanırsa bu kanıt olasılığa dönüşür" diyor. Ön yüzün kenarlarında yukarıda *"darb"*, solda *"hazâ"*, aşağıda *"ed-dirhem;"* arka yüzde de yukarıda *"sene" "ve hams-mie"* okunabilmişse de bu sözcükler, basım yerini ve tarihini tahmine imkân vermemektedir.

5.

ön yüz	*arka yüz*
(4. no.lu ile aynı)	(4. no.lu ile aynı)

İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndeki bu sikkeyi de Van Berchem tanıtmıştır. Ön ve arka yüzün kenar lejandları aynı farklı olmak arka yüzde *"sene"*, *"ve hams-mie"*, solda *"isneyn"* (iki) de okunur ki bu örnek, onlar ve birler basamağı noksan olan öncekini, birler basamağında tamamlamaktadır. Ama asıl önemli olan silik onlar basamağıdır. Bu, *"seb'în"* (yetmiş), *"semanîn"* (seksen) ya da *"tis'în"* (doksan) idi. Yani bu para Hicrî 572 (M.1176), 582 (M.1186) veya 592 (M.1196) yıllarından birinde darp edilmiştir. Bu tarihlerden ilk ikisinde II. Kılıç Arslan sultandı. Üçüncüsü ise Rükneddin Süleyman'ın Konya tahtına çıktığı yıldır. Yukarıda, Şahin Şah'ın 1. no.lu sikkesinde II. Kılıç Arslan'a, 2. ve 3. no.lu paralarında da R. Süleyman'a bağlılık ibaresi okunduğuna göre bu para, Şahin Şah'ın, olasılıkla II. Kılıç Arslan'a bir süre tâbi olmadığını düşündürmektedir.

6.

ön yüz	*arka yüz*
(4. ve 5. no.lularla aynı)	(4. ve 5. no.lularla aynı)

İstanbul'da Ahmed Tevhid'in özel koleksiyonundaki bu parada görülen farklılık, arka yüzde, yüzler ve onlar basamağının okunamamasına karşılık, birler basamağının *"sülüs"* (üç) olmasıdır. Şu halde bu da H. 573, 583 veya 593 senelerinden birinde darp edilmiş olmalıdır. Dolayısıyla 5. no.luya ilişkin olasılıklar bunun için de geçerlidir.

7.

ön yüz
(6. no.lu ile aynı)

arka yüz
(6. no.lu ile aynı)

Bu da Ahmed Tevhid'in özel koleksiyonundadır. Van Berchem tarafından tanıtılan bu sikkedeki önemli iki farklılık, ön yüzde sağ kenarda okunabilen *"bi-De (f)r (ik)i"* harfleridir. Bunlar, Divriği'den başka bir sözcükte yer almayacağından, bu paraların Divriği darphanesinde basıldığı açıktır. Arka yüzün kenar lejandında ise yukarıda *"sene"*, aşağıda *"seb'în"* (yetmiş), sağda *"hams-mie"* (beşyüz) okunmasına karşılık, birler basamağı rakamının bulunması gereken sol kenar siliktir. Burada 1'den 9'a kadar bir rakam vardı ve H. 570-579 (M.1174-1183) arasında, II. Kılıç Arslan'ın sultanlığı dönemine rastlayan bir tarihi yansıtıyordu.

8.

ön yüz
Fahrü'l-ümerâ Seyf
-ed-dünyâ ve'd-din
Şahinşâh
bin Süleymen

arka yüz
İbn İshak
hüsâm emir
-el-mü'minîn 'izz
-ullah ensâra

Şerafettin Erel'in, *Nâdir Birkaç Sikke*'nin 3. sayısında tanıttığı bu bakır sikke 6.10 gr. (2 dirhem) ve 24 mm çapındadır. *"Menküçük oğlu Şahinşah bin Süleyman"*ın bu sikkesinin ön yüz çevresinde *"...ed-dirhem be-Divriki"*, arka yüz kenarında *"...seb'a ve tis'în ve hams-mie"* (H. 597/M. 1200/1201) okunduğu kaydedilmiş; *"Nesepnamelerde hükümdarlığı 576'dan 592'ye kadar gös-*

terilmektedir. Bu sikkede ise 597 tarihlidir." açıklamasında bulunulmuştur. No 3 ile gösterilen Şahin Şah sikkesinin bir benzeri olan bu örneğin ön yüz çevresinde "seb'a ve tıs'în ve hams-mie" sözcükleri okunur deniliyor. 4.-5.-6. ve 7. no.lu sikkelerdeki ibareleri, aynı istif tarzıyla yansıtan bu paranın fotografında, birler hanesindeki *"seb'a"* (yedi) belirsizdir. Onlar hanesindeki *"tis'în"* (doksan) ise *"seb'în"* (yetmiş) okunabilir. Şu halde bu örnek de öncekilerin serisinden H. 570'li yılların bir sikkesidir. Dolayısıyla muğlak tarihini 597 kabul edip Şahin Şah'ın parasının türbesindeki 592'den daha sonra vuku bulduğunu söylemek güçtür.

Divriği tahtında 25-30 yıl kadar oturduğu tahmin edilen Şahin Şah'a, Mengücekler'in bu kolunun en tanınan hükümdarıydı demek yanlış olmaz. Divriği'nin de kurucularındandır.

Kuşkusuz Şahin Şah, kuzeni Behram Şah gibi eli açık, yoksulları ve kimsesizleri koruyan, göçmenlere kucak açan bir melikti. Türbe kitabesindeki: *"...güçsüzlerin ve hastaların sığınağı, yetim ve mazlumların babası..."* nitelemeleri bu kanıyı uyandırıyor. Melikliği Orta Asya ve İran'dan Anadolu'ya göçlerin devam ettiği döneme rastladığından, çağdaşı Sultan II. Kılıç Arslan'ın, Kafkasya ve Azerbaycan'dan gelen sanat ve ticaret erbabından yararlanarak Aksaray kentini kurması gibi, o da aynı yolla Divriği'nin yeniden kuruluşuna öncülük etmiş görünüyor. Böylece Divriği, bir Türk-İslam kenti olarak ilk gelişmeye zamanında kavuşmuş; sikke kesilen merkezlerden olmuştu.

Şahin Şah döneminin "hacib-i kebir"ini[123] ise Divriği Kamereddin Türbesinin kitabesi tanıtıyor:

*"Ruzbe oğlu, en büyük Emir Hacib Kamereddin"*in Şahin Şah'la çağdaş olduğu, aynı türbesindeki Hicrî 592 tarihiyle doğrulanırsa da türbe anlatımında, değinileceği üzere başka duraksamalar vardır.

Emir-i Kebir Hacib Kamereddin, Şahin Şah döneminde yaşadı ve onun hacibi (veziri) idi. Bu konumu, Şahin Şah'a yakınlığı, soyluluğu ve hizmetleri nedeniyle de kendisi için büyük bir kümbet yaptır-

[123] Hacib: Kapıcı, perdedar, anlamında bir sözcük ise de Ortaçağ Türk-İslam devletlerinde hükümdarla görüşmeleri ve onun başkanlığındaki toplantıları organize eden güvenilir, deneyimli ve saygın görevlilere verilen unvandı. Âmirlerine Hâcib-i Büzürg, Hâcibü'l-hüccab, Hâcib-i emirü'l-kebîr denilirdi. (bkz. İ. H. Uzunçarşılı, *Medhal,* s. 35, 56)

masına izin verildiği sonucuna varılabilir. Türbesindeki H. 592 (M. 1196) ölüm tarihi ise ikisinin aynı yıl öldüğünü gösteriyor ki bu da bir suikast, baskın ya da salgın olasılıklarını düşündürmektedir. Hacib Kamereddin'e ilişkin değerlendirmeler, türbesinin tanıtıldığı bölümdedir.

Şahin Şah'ın, babası Süleyman'ın ya da oğlu II. Süleyman'ın betimlendiği, atı, kılıcı ve şahini ile cennete göçüşünü anlatan stel. Bir mezar taşı olmalı. Fotoğraf ve çizim kopyası.

Ava Giden Şah: Erzincan meliki Fahreddin Behram Şah'ın bakır bir sikkedeki betimi gibi, Şahin Şah'ın da bir betiminden söz edilebilir mi?.. Taş üzerine işlenmiş bir rölyefin fotoğrafı, bu soruya "evet" yanıtı verebilmeye açıktır: 20. yy'ın başında çıktıkları arkeolojik araştırmalar gezisinde Sivas'a da uğrayan Franz-Eugene Cumont'ların, *Studia Pontica* adlı yapıtlarında, "Sebastée et la Colopéne" başlıklı bölümdeki kısa bir not ve aynı sayfaya koydukları fotoğraf dikkati çekiyor: *"Pek yakında Divriği'den (Téphricé) getirilmiş olan oyguculuk eseri taş bir plakayı bize gösterdiler. Gerçi bunun önemini ve özelliklerini takdir edebilme durumunda değildik. Ancak bir Ermeni veya İran sanatı örneği olmalı tahmininde bulunabildik. Kabartma, hareket halindeki atının üzerinde, kolunda şahini olduğu halde ava giden bir senyörün (bey) betimiydi."* Cumont'lar, bu kısa notu somutlaştıran bir de fotoğraf koyarak akıbeti bilinmeyen bu kabartmayı hiç olmazsa görsel anlamda kurtarmışlardır. Fotoğrafın altında *"Divriği yüzeysel ka-*

bartması" yazılıdır. O yıllarda yoğun biçimde sürdürülen "Anadolu'dan eski eser kaçırma" kampanyasının, Divriği'den götürebildiği taş ve maden eserlerden biriydi bu kabartma kuşkusuz. 1904'te ilk durağının Sivas olduğu öğrenilmekle birlikte burada kime satıldığı ve nereye götürüldüğü bilinmediği gibi, bir daha izine de rastlanmamıştır. Fotoğraftaki görüntüsüyle rölyef, temsil ettiği dönemin atlı figürler işlenmiş mezar taşlarını hatırlatmaktadır.

Cumont'lardan birkaç yıl sonra Sivas ve Divriği'deki Türk-İslam mimari eserlerinin kitabelerini yayınlayan *Corpus İnscriptionum Arabicarum*'un yazarı Van Berchem, ulucamideki av kuşu armaları dolayısıyla bu kabartmaya da şu göndermede bulunmuştur: *"Selçuklu tarzındaki diğer yüzeysel kabartmalara bir örnek olmak üzere, elinde bir doğan tutan hükümdar veya süvari kabartmasını hatırlatmak isteriz. Divriği'den getirildiği muhakkak olan bu kabartmanın Cumont tarafından Sivas'ta bir fotoğrafı çekilmiş ve yayınlanmıştır. Kabartmadaki betimleme, 12. veya 13. yy'da bir Mengücek prensinin ava gidişini yansıtmaktadır."*[124]

Divriği'den götürülen bu kabartmanın söküldüğü veya bulunduğu yer bilinmiyor. 1960'larda, kimi yaşlılar kendilerine sorulduğunda, Kale Camii'nin duvarındaki atlı bir adam resmiyle cami kapısındaki kırmızı sütunlardan tekinin, altmış yetmiş yıl önce çalındığını ve bu olayın, uzun zaman konuşulduğunu söylemişlerdir.[125] Eğer bu atlı adam kabartması, Cumont'ların Sivas'ta gördüğü rölyef idiyse olasılıkla caminin batı köşesindeki, Şahin Şah'ın yaptırdığı eklentinin bezemeleri arasındaydı. Zarif desenler yansıtan bu eklentiden bezekli-betimlemeli başka taşların da zorlanarak söküldüğü fark edilmektedir.

Divriği'den kaçırılan "Ava Giden Mengücek Şahı" rölyefi bir rastlantılar düşüncesi örer:

— Divriği Mengücekleri'nin, kahramanlıklarıyla ünlü melikinin adı "Şahin"di. Şahin, Türklerin avlanmak için ehlileştirdikleri yırtıcı kuşlardan, aynı zamanda bir totemdi.

— Kabartmada, şahın koluna tünemiş kuş, bir "şahin" olmalıdır. Çünkü şah ava gitmektedir.

---

[124] F.-E. Cumont, *Studia Pontica*, II, (Bruxelles, 1906), s. 226; *Corpus*, III, s. 76, not 1.

Kale Camii kapısının iki yanındaki kırmızı sütunlardan sağdakinin, 1910'dan önce söküldüğünü, bu tarihten daha evvel çekilmiş bir fotoğraf göstermektedir.

— Sitte Melik Türbesi başbağı kitabesinde Şahin Şah, "Tuğrul Tekin" adı veya lakabıyla da anılmıştır. Tuğrul, şahinle türdeş bir av kuşudur.

— Şahin Şah'ın torunu Ahmed Şah'ın yaptırdığı ulucaminin batı kapısında şahin-doğan türünden av kuşlarının stilize edildiği taşa işlenmiş armalar vardır.[126]

Bu rastlantılar, Türk totemizmini ve Mengücekler'in, "ungun"u şahin olan soylu bir Türk boyuna mensubiyetlerini akla getirir. Şahin Şah'ın, ailesinin ungununa ve geleneklerine bağlılığını gerek bu rölyef gerekse türbe kitabesindeki kuş adları delillendirir. "Hümayun" (Devlet kuşu) mitolojik bir varlık olup, güç, mutluluk getirdiğine inanıldığından zamanla hükümdarlık belirtilerinden sayılmıştır. Diğeri yukarıda zikredilen "tuğrul"dur (akdoğan). Kuş adları ve "tekin" (prens) gibi unvanlar, İslamiyet öncesi Türk yaşayış ve inancının mirasıydı ve çoğunca XII. yy Türk hanedanlarında kullanılmıştı.

"Ava Giden Mengücek Şahı" diye tanımlanan rölyefin Şahin Şah'ın betimi olup olmadığı konusuna gelince; şayet bu kabartma, Kale Camii'nin duvarından sökülmüşse bir duraksamaya gerek yoktur. Kaldı ki yaşamının hareketli geçtiği anlaşılan Şahin Şah'ın kişiliği de bu betimin ona ait olabileceğini düşündürmektedir ama o döneme ait sıradan bir mezar taşı da olabilir. Bilindiği üzere, Selçuklu devrinden kalma, atlı avcı figürleri yansıtan mezar taşları vardır.[127] Mamafih, o veya öteki, fark etmez; fotoğraftaki

---

[126] Niğde Sungur Bey Camii'nin Kıble Kapısı'ndaki akdoğan (sungur) figürü ile camiyi yaptıranın adı arasındaki koşutluk, Divriği Kale Camii'ni yaptırtan Şahin Şah'la söz konusu rölyef için de düşünülebilir.

Bu mezar taşlarında atlı avcı ve savaş sahneleri betimlenmiştir. Bunların örnekleri Afyon, Konya, Akşehir ve İstanbul Türk-İslam Eserleri müzelerinde vardır. Bunların en eski bir örneği Nişabur'da bulunmuş olup 11. yy'a aittir. Bu freskte elinde doğan tutan, atlı bir avcı figürü görülür. Akşehir Müzesi'ndeki mezar taşının, Divriği rölyefine daha çok benzediği fark edilmektedir. Konya İnce Minareli Medrese Müzesi'ndeki figürlü taşlarda, başı sarıklı, arkaya doğru uzattığı eldivenli elinde av için yetiştirilmiş doğanı, diğer eliyle atın dizginini tutan, şalvarlı ve kaftanlı, belinde uzun bir kılıç asılı avcı betimleri görülmektedir. Bu figürler, Şaman inanışına göre uçup giden ruhun simgesi olabilir. (Bkz. Ş. Yetkin, "Yeni Bulunmuş Figürlü Mezar Taşları" *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I, 1969, Ankara, 1970, s. 149-156; Nejat Diyarbekirli, "Elinde Mızrak Tutan Atlı Avcı" *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri* I, s. 575-577)

taşa "Divriği Mengücekleri'nden biri" gözüyle bakmakta sakınca yoktur. Bu resimde, dönemin örgülü saç veya takma zülüfle alnın üstündeki diadem biçimli başlık, bele sarılan kuşakla tüniğin dilimli eteği fark edilebiliyor.[128]

Şahin Şah/Sittemelik Kümbeti: Kale Camiinden sonra Mengüceklerin Divriği'de ayakta kalan 2. Eseri (12. yy'ın sonu) Kapı cephesinde, sağ yanda ve başbağındaki yazıtlar, hanedan tarihine ışık tutar (20. yy. başı).

İshak bin Şahin Şah

Şahin Şah'ın iki oğlu biliniyor: Ardılı II. Süleyman'ın adı oğlu Ahmed Şah'ın kitabelerinde geçer. İshak'ı ise bir rastlantı ortaya çıkarmıştır: Halil Edhem [Eldem] Bey, 1905 yılında Sivas'tan ge-

[128] Şahin beslemek ve şahinle ava çıkmak, çok eski bir Türkistan geleneğidir. "Sayd ü şikâr" (avlanmak) sultanlar ve beyler için başlıca eğlence, aynı zamanda da spor ve savaş eğitimi idi. Her hükümdarın kendi ülkesindeki avlaklarda sık sık av partileri ve bu vesileyle kır şölenleri tertip edilirdi. Av, emir ve meliklerin vazgeçemedikleri tutkulardandı. Kentlerin dışındaki, günü birlik av yapmaya elverişli göl ve bataklık alanları, korular birer avlak olarak korunur, sultanlar ve melikler buralarda avlanırlardı. Özellikle yırtıcılar ve kuşlar avlanırdı. Kuş avcılığına, ehlileştirilerek ava alıştırılmış, gagası çıngıraklı şahinlerle gidilirdi. Şahinin ayağındaki ince zincirin halkası sağ kola bağlanan deri kolçağa iliştirilir; avlanacak kuş sürüsüne rastlandığında avcılar, kollarındaki şahinleri çözerek uçururlardı. Selçuklular ve beylikler, genellikle ava meraklıydılar. Devrin saraylarında ve Anadolu Selçukluları'nda av eti makbuldü.

çerken, Celaleddin Karatay[129] vakıfları mütevellileri, aralarındaki bir dava dolayısıyla ellerinde bulunan bir vakfiyeyi kendisine gösterirler. O da incelemek için yeterli zaman olmadığından, vakfiyenin tarihine ve tanıklarına göz atar. Bunlar arasında, Arapça bir tanık imzası dikkatini çeker ki Türkçesi şudur: "Yazılanların doğruluğuna tanıklık ettim. Divrikli İshak bin Şahinşah bin Süleyman. Bu yazı benimdir" Halil Edhem [Eldem] Bey, İshak'ı teşhis ediyor: *"Bu zâtın Divriği'de hüküm süren Mengücek ailesine mensup olduğunda şüphe yoktur."*[130] Bilim arkadaşı Van Berchem ise *Corpus*'a koyduğu soyağacı listesine bu yeni ismi de eklemekle birlikte Mengücekler'e mensubiyeti konusunda bir açık kapı bırakarak şu dipnotu düşmüştür: *"Kayseri yakınındaki eşsiz Karatay Hanı'nın tesisine ait vakfiye, ilgililerin eli altında saklanmış olup Rebiyülevvel 645 (M. Temmuz 1247) tarihini taşımaktadır. Tanıklar arasında, Divriği'deki Süleyman oğlu Şahin Şah'ın oğlu bir İshak'ın ismi de vardır. Acaba bu şahsiyet II. Süleyman'ın bir kardeşi, Şahin Şah'ın oğlu, I. Süleyman'ın torunu olup büyük dedesi İshak'ın adını mı taşıyordu? Özel isimlerin bu kadar benzerliği son derece ilginçtir. Böyle bir mukavelede lakaplara yer verilmemesi önemli değildir. Kaldı ki bu zat, Mengücek ailesine mensupsa. Ahmed Şah'ın amcası konumundaki İshak'ın saltanat sürmediği kesindir. Diğer yandan 645 (1247) tarihi de Ahmed Şah'ın amcası için biraz uygun düşmemektedir. Fakat bir hükümdarın çocukları arasında çoğunca büyük yaş farkları olduğu bilinmektedir. Ayrıca imza sahibi (İshak) çok yaşlı da olabilir."*[131] Konya kadısı İzzeddin Râzî'nin tescil ettiği

---

[129] Karatay vakıflarının kurucusu Celâleddin Karatay (öl.1254) 1220'den ölümüne değin, Sultan Alaeddin Keykubad'la (1220-1237) oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in (1237-1246), bunun oğulları II. İzzeddin Keykâvus, IV. Rükneddin Kılıç Arslan ve II. Alaeddin Keykubad'ın (1246-1254) saltanatları boyunca Divan üyeliği, ordu komutanlığı, hazine emirliği, saltanat naipliği, atabeylik gibi görevler alarak Selçuklu Sultanlığı'na hizmet etmiş; cami, medrese, zaviye, kervansaray gibi anıtsal mimari eserler yaptırmıştır. Divriği Ulucamii'ni yaptıran Ahmed Şah, Celâleddin Karatay ile çağdaş olduğu gibi, amcası İshak'ın da Karatay'a yakın kişilerden olduğu anlaşılmaktadır. (Yaşamı ve eserleri için bkz. İbni Bibi, *el-Evamirü'l- Ala'iyye*; F. Uğur-M. Koman, *Celâleddin Karatay*, Konya, 1945)
H. Edhem [Eldem], "Anadolu'da İslami Kitabeler: Karatay Hanı" *TOEM*, S. 6, s. 519.
Corpus, III, s. 90, not 2.

vakfiyeyi imzalayan diğer tanıklar da dönemin saygın ve soylu kişileridir. Örneğin bunlar arasında, II. Gıyaseddin Keyhüsrev dönemi ricalinden Şemseddin Hoca Mes'ud, İliğhanlar soyundan Tokatlı Yusuf bin İbrahim bin Buğra Han, Emir-i Mahfil Mervli Ali bin Muhammed gibi isimler vardır.[132]

Karatay Vakfiyelerinin[133] Mengücek Hanedanı ve aynı dönemdeki Divriği'nin tarihi açısından önemi, taşa işlenmiş kitabelerle sikke yazıları bir yana bırakılırsa aile bireylerinden birinin, kendi el yazısıyla adını ve Divriği'ye mensubiyetini gösteren, özgün ve o dönemden kalma "kâğıt" nitelikli yegâne belge oluşundandır. Bunun dışında, –Divriği Ulucamii'nin vakfiyesi de dahil olmak üzere– Mengücekler'e dair bilgiler içeren "kâğıda yazılı" belge ve kitaplar, eskiliklerinden ne kadar söz edilse de çok sonraki tarihlerde istinsah (kopya) edilmiştir.

Celâleddin Karatay'ın vakıflarını ve vakfiyelerini inceleyip yayınlayan merhum Prof. Dr. Osman Turan[134] bu konuda: *"Tarihi kıymeti dolayısıyla Selçuklu vakfiyelerinin en mühimlerinden olan bu vesikanın mevcudiyetinden Halil Edhem Bey bahsetmiş olmakla beraber, vakfiyenin verdiği malumat bugüne kadar meçhul kalmıştır."* dedikten sonra ayrıca bir gerçeği daha vurguluyor: *"Selçuklu tarihine ait kaynakların kifayetsizliği dolayısıyla devrin ricâli hakkında vakfiyelerin büyük bir ehemmiyeti olduğu âşikârdır. Bu münasebetle Divrik'teki Mengücük'lerden İshak bin Şahinşah bin Süleyman'ın vakfiyede şahit olarak bulunması bu aileden yeni bir şahsın mevcudiyetini meydana koymuştur ki buna mescid ve zaviyede de rastlamaktayız."*[135]

Konu yalnızca Şahin Şah oğlu İshak'ın Karatay Kervansarayı ile mescid ve zaviye vakfiyelerini imzalayan tanıklar arasında bu-

---

[132] Selçuklu dönemine ait özgün belgeler, gerek yazı üslupları gerekse yazım açısından yanılmaları ve karıştırınaları önleyici kurallara göre düzenleniyordu. Tanık isimlerinde de ad + baba adı + büyükbaba adı yazıldıktan başka, buna memleket, meslek adları, unvan ve lakaplar ekleniyordu.

Bu belge, Ankara Etnografya Müzesi envanterine kayıtlı olup 10,64 m boyunda 0,27 m eninde ve rulo halindedir. Vakfiye aslını ve zeylini içermektedir. Aslı 296, zeyli 152 satırdır. Sudur tarihi 643 (1245), yazılış tarihi 645'tir (1247).

O. Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri III. Celâleddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri" *Belleten*, C. XII, Ocak 1948, S. 45, s. 17-170.

O. Turan, a.g.m., s. 83, 85-86.

lunmasından ibaret değildir. Karatay Medresesi Vakfiyesi'nde de vakfedilen yerlerin ilk sırasında Divriği'nin Hornavil köyü yazıldığı ve bu köyün sınırlandırılmasının: *"Mahrusâ-i Divriği Âmilliğinde Hornavul karyesi ki sınırları Norşin karyesine, Şaraygün Deyrine, Arduçlubel'e ve Eke Kervanına"*[136] denilerek yapıldığı görülmektedir.[137] Bu durumda, a) Vâkıf Celaleddin Karatay, b) Şahin Şah oğlu İshak c) Divriği'nin Hornavil köyü arasındaki bir ilişkiden söz etmek gerekiyor. Bu konuda, Karatay'ın ailesinin Divriğili olması ve Mengücek Hanedanıyla yakınlığı; Hornavil'in İshak'ın mülkü olup Karatay'a satmış veya Konya'daki ünlü medresenin vakfına hibe etmiş olması ihtimalleri akla geliyor. Bunu saptamak olanaksızsa da Karatay'la İshak, dolayısıyla Divriği Mengücekleri arasında bir ilişkinin varlığı yadsınamaz. Şahin Şah oğlu İshak'ınMengücek tahtındaki hakkını her nasılsa yeğeni Ahmed Şah lehine yitirerek ve Konya'ya yerleştiği anlaşılıyor. Yine de atalarının yurdu Divriği bölgesinde birtakım haklara sahipti. Vakfiyelerdeki imzalarıysa (iki yerde ilk sıradadır) Konya ricali arasında saygın bir yeri olduğu kanısını uyandırıyor.

1247 gibi, babasının ölümünden 55 yıl sonra, yani oldukça geç bir tarihte, hatta Divriği'deki yeğeni Ahmed Şah'ın belki ölmüş, onun oğlu Salih'in melikliliği sırasında İshak'ın Konya'da yaşıyor olması; Mengücek Hanedanının sürgünde başka bireylerin olduğunu da hatırlatıyor: Bilindiği üzere Alaeddin Keykubad'ın 1227/8'deki operasyonu sonucu, Behram Şah'ın oğulları Erzincan meliki Davud Şah, Konya'nın Ilgın kasabasına, Köğonya meliki

---

136 O. Turan, a.g.m., s. 131/141.
Hornavil ve Norşin (bugünkü adları Maltepe ve Eskibeyli) Divriği'nin en eski ve ekim alanları geniş köylerindendir. Divriği mıntıkasını çok iyi bilen merhum Kâzım Erçoklu, Eke Kervanı denen yerin Ekrekçimen (bugün Yoncabayırı) olması gerektiğini bildirmiş idi. Şaraygün Deyri denen manastırın yerini saptamak üzere yine merhum Kâzım Erçoklu'nun uyarısı üzerine 1969 yazında Divriği kaymakamı Ömer İhsan Paköz'le Hornavil civarındaki Karabaşvenk mezrasına gitmiş ve buradaki, köylülerin ot anbarı olarak kullandıkları harap manastır kilisesini incelemiştik. Arkaik Ermeni yazılarının ve haçla desenlendirilmiş taşların seçilebildiği yan yana iki mekândan ibaret bu yapının 7-8 yüzyıllık bir mazisi olduğunu, Osmanlı Devleti'nin son döneminde buradaki ruhban mektebinde köy papazlarının yetiştiğini; rahiplerinin, ipekböcekçiliği ve halıcılık yaptıklarını; manastırın kurulduğu iki vadi arasındaki tepenin doğal bir istihkâm olup tek yönden de büyük bir kapıyla korumaya alındığını ise yöreyi tanıyan yaşlılardan öğrenmiştik.

Muzaffereddin Mehmed de Kırşehri'ne gönderilmişlerdi. Demek ki sürgün Mengücek bireylerinin ikinci yurtları Konya ve çevresiydi. Ancak 1240'lı yıllar biterken II. Davud Şah'ın hayatta olup olmadığını bilmiyoruz. Fakat herhalde Muzaffereddin Mehmed ile oğulları ve kızları hayatta idiler.

Karatay Vakfiyelerindeki,[138] tanık kimliklerinden, o günkü Anadolu toplum yapısını tanımak bakımından ilginç bir tablo yakalandığını belirten O. Turan şunları yazmaktadır: *"Her şahit aşağı yukarı, Asya'nın, Ortadoğu'nun, Anadolu'nun bir başka kentinden; sayalım: Kayserili Sa'd, Hoylu Abdüssamed, Erdebilli Abdülkerim, Mervli Ali, Merendli Ahmed, Divrikli İshak, Kehfli Zekeriya, Ahlatlı Ali, Erzincanlı Yakub, Tiflisli Ahmed, Bağdatlı Aksungur, Tokatlı Yusuf..."* Kökenleri ve künyeleri böylesine çeşitli tanıkların ortak özelliği, kuşku yok ki soylu, saygın ve varsıl oluşlarıydı.

Bir prens konumundaki İshak'ın imzaları, kervansaray ile mescit ve zaviye vakfiyelerinde üç ayrı tanık grubu arasında okunuyor. İkişer cümlelik bu Arapça tanıklıkların kendi yazısı olması, içeriklerinin kısmen farklı oluşu ve yazıların üslubu gösteriyor ki İshak, o dönemin bir aydını, Arapça da bilen bir okur yazarıydı. İmzalarının Türkçeleri şöyledir:

1. Kervansaray Vakfiyesi'nde (32 imza arasında 11. sırada): *"Yazıldığı şekilde ikrar edenin yanında, bu ikrarın sıhhatine tanıklık ettim. Ben Divrikli İshak bin Şahinşah bin Süleyman. Bu yazı benimdir."*

2. Kervansaray Vakfiyesi zeylinde (10 imza arasında 1. sırada): *"Yazıldığı üzere vâkıfın –Tanrı şanını yüceltsin– ikrarına tanık oldum. Ben Divrikli İshak bin Şahinşah bin Süleyman, bu yazı benimdir."*

3. Karatay Medresesi Vakfiyesi'nde (6 imza arasında 1. sırada): *"İçinde yazılanların tümüne, adı geçen vâkıfın –Tanrı şanını yüceltsin– ikrarına tanık oldum. Divrikli Süleyman oğlu*

[138] Celâleddin Karatay'ın kardeşi Kemaleddin Rumtaş'ın yaptırdığı zaviye ve mescide ait ayrı bir vakfiye, bu aileye mensup olduğunu söyleyen merhum Namdar Rahmi Karatay'da imiş; Bu da Osman Turan'a gösterilen diğeri gibi bez üzerine yazılı imiş. 4,95 m boyunda 0,37 m enindeki belge 99 satır içermekteymiş. Divrikli İshak bin Şahinşah, Konya kadısı İzzeddin Râzî'nin tescil ettiği bu vakfiyeyi de imzalayanlar arasında gösterilmiştir. (O. Turan, a.g.m., S. 89)

Şahin Şah oğlu İshak"[139]

Siyasi tarihte iz bırakmamak gibi ortak bir özelliklerinden söz edilebilecek Mengücekler'in İshak adlı bu bireyi de sadece vakfiyelerdeki imzalarıyla varlığını haber veriyor. Ne kendisi ne ailesi hakkında başka bir bilgi yoktur. *Baypars Tarihi*'nde, Memlûk sultanı Melik Zâhir Baybars ın, sonra İlhan Abaka'nın Anadolu operasyonları, Muineddin Süleyman Pervane'nin Selçuklu sultanı III. Gıyaseddin Keyhüsrev'le Kayseri'den Tokat'a kaçışlarının yaşandığı H. 676 (M.1277) yılı olayları özetlenirken adları geçen çok sayıdaki Anadolu emirleri arasında ön adları "Seyfeddin" olan üçü var ki bunların, Divriği Mengücekleri ve İshak bin Şahin Şah'la bağları düşünülebilir: Emir Seyfeddin Caliş ibn İshak, Emir Seyfeddin Balaban, Emir Seyfeddin Şahinşah. Konya Koyunoğlu Müzesi'ndeki "Sultanî Şerefeddin İshak bin Şehinşah" kitabeli, tarihsiz mezar taşının, Divrikli İshak'a ait olduğunu ise salt ad benzerliğine dayanarak ileri sürmekse olanaksızdır.[140]

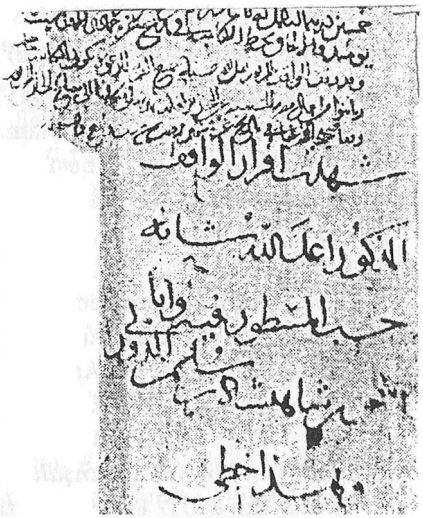

Yaşamını Konya'da sürdürdüğü sanılan Şahin Şah oğlu İshak'ın, Selçuklu büyük veziri Celâleddin Karatay'ın (ö. 1249) yaptırdığı 1240 tarihli Karatay Kervansarayı için yazılan Vakfiye zeylindeki imzası.

[139] O. Turan, a.g.m., s. 99/117, 107/127, 153/158.
Seyfeddin Caliş İshak ile Emir Seyfeddin Şahinşah'tan biri, İshak bin Şahin Şah'ın oğlu olabilir. Fakat taşıdıkları "Emir" sanı, köle kökenli olabileceklerini düşündürüyor. Emir Seyfeddin Balaban'ın, Necmeddin Eyyub'un kölelerinden ve Anadolu kökenli olduğu *Baypars Tarihi*'nde açıklanmıştır. (Bu adlar için bkz. *Baypars Tarihi*, çev. Ş. Yaltkaya, s. 55, 68, 78, 87) Selçuklu sultanları soyundan bir şehzadeye ait olması gereken "Şerefeddin İshak bin Şehinşah" yazılı taş için bkz. Mikail Bayram "Anadolu Selçukluları Devrine Ait Bir Yapı Kitabesi ve Düşündürdükleri", *Antalya 5. Selçuklu Semineri ve Bildiriler*, s. 25-27.

Melik II. Süleyman Şah
(Ekim 1196-1228'den önce)

II. Süleyman'ın Divriği'deki melikliği, babası Şahin Şah'ın Ekim 1196'daki ölümüyle başlamış olmalıdır.[141] Bunun kanıtı, Şahin Şah (Sitte Melik) Türbesi kitabelerindeki *"592 yılı aylarının sonuncusu (Zilhicce)"* (Ekim 1196) tarihidir. II. Süleyman'ın, Şahin Şah'ın oğlu olduğunu ise, kendi oğlu Ahmed Şah'ın 2, torunu Melik Müeyyed Salih'in de 1 kitabesi belgeliyor. Ayrıca daha 3 kitabede ve 1 vakfiyede adı geçiyor. II. Süleyman'ın adını, bitişik veya ayrı "şah" sanıyla veren künyeler şunlardır:

H.626 Muharrem (M. Aralık 1228) tarihli ulucaminin Batı Kapısı Kitabesi'nde *"Ahmed Şah bin Süleymanşah bin Şahinşah"*

H.640 (M.1242) tarihli, Divriği Kalesi "A" Kapısı Kitabesi'nde: *"Ahmed Şah bin Süleymanşah bin Şahinşah"*

H. 1 şaban 650 (7 Ekim 1252) tarihli Divriği Kalesi Arslanburcu Kitabesi'nde: *"Melik Salih bin Melik Ahmed Şah bin Melik Süleyman Şah bin Şahinşah"*

Divriği kitabelerinden daha 3'ünde de II. Süleyman'ın adı okunuyor. Bunlar:

Ulucami Kıble (kuzey) Kapısı Kitabesi'nde: *"Ahmed Şah bin Süleymanşah"*

Kalenin 634 (1236) tarihli (B) Kapısı Kitabesi'nde: "Ahmed Şah bin Süleymanşah"

Caminin H.638 (M.1240) tarihli abanoz minberinde: *"Ahmed Şah bin Süleymanşah"*

Ulucaminin, 15 Muharrem 641 (M. 5 Temmuz 1243) tarihli vakfiyesinde: *"Ahmed Şah bin Süleymanşah ve annesi Fatıma Hatun."*[142]

Şu halde, II. Süleyman'ı tanıtan 5'i taş, 1'i ahşap, 1'i de kâğıt üzerine yazılı 7 belge var. Bu dökümün birkaç yönden değerlendirmesi yapılabilir: İlkin, yukarıdaki 6 kitabe ve 1 vakfiyeden, altısında adına bitişik, birinde adından ayrı "şah" lakabının mutlaka yazıldığı görülüyor. Torunu Melik Salih'in kitabesinde "melik" un-

---

[141] Jeneoloji cetvellerinde bunun melikliği "environ" (yaklaşık) kaydıyla 592-625 (1196-1227) gösterilmiştir. (Bkz. *Corpus*, III. s. 90; Zambaur, *Manuel de Genealogie*, VIII, s. 145), S. Lane-Poole, *Düvel-i İslâmiye*, s. 226.
Kitabelerle vakfiyenin metin ve açıklamaları, sonraki bahislerdedir.

vanına da yer verilmesi onun, Şahin Şah'la, Ahmed Şah arasındaki hükümdarlığını kanıtlıyor. Mengücek tahtında melik unvanıyla oturduğunu gösteren biricik belge budur. Eğer babası Şahin Şah "melik" sanını taşımamışsa II. Süleyman, Divriği Mengücekleri'nin "melik" unvanlı ilk beyi konumundadır. Vakfiyedeki künyeden de eşi "Fatıma Hatun" öğreniliyor ki, bu, Erzincan meliki Fahreddin Behram Şah'ın eşi Sultan Kılıç Arslan'ın kızı İsmetî Hatun'dan sonra, Mengücek Hanedanı'nın adı bilinen ikinci "hatunu"dur (kraliçesi). II. Süleyman'ın bir de Karatay Kervansarayı Vakfiyesi'ndeki tanıklar arasında adı geçen –yukarıda tanıtılan– kardeşi İshak var. Böylece II. Süleyman'ın; babası (Şahin Şah), kardeşi (İshak), eşi (Fatıma Hatun), oğlu (Ahmed Şah) ve torunu (Salih)'ten oluşan birinci derece yakınları saptanmış olmaktadır.

Bu belgelerin değeri tartışılamaz. Adına yapılmış bir eserinin bulunmamasına karşın, varlığını kanıtlayan bu kadar kitabenin mevcudiyeti Süleyman Şah'ın bir şansıdır. Buna karşılık yaşamı ve meliklik dönemi konusunda tek bilgi yoktur. Melikliğinin, babasının öldüğü Ekim 1196'da başladığı kesin denebilecek bir güvenilirlikle söylenebilirse de kaç yıl sürdüğü, hangi tarihte öldüğü bilinmiyor. Bu konuda yegâne ipucu, oğlu Ahmed Şah'ın, yaptırdığı ulucaminin temel atma tarihi olan H. 626 (M.1228) yılıdır. Bu tarihte oğlu Ahmed Şah, meliklik tahtında olduğuna göre en geç H. 625'te (M.1227) ölmüştü.

II. Süleyman'ın "melik"liğine ve "şah"lığına gelince: Hükümdarlık unvanı (melik) ve hanedana mahsus lakabı (şah), yalnızca Arslanburç Kitabesi'nde adıyla bir arada ve ayrık yazılıdır. Bu kitabedeki "Melik Süleyman Şah", diğerlerinde "Süleymanşah" yalınlığındadır. Ancak Arslanburç'taki künye, onun Divriği'deki beyliğini şüpheye açıklık bırakmaksızın belgeler.

Melikliği, Selçuklu sultanlarından Rükneddin Süleyman (1196-1204), Gıyaseddin Keyhüsrev (1205-1211) ve İzzeddin Keykâvus'un (1211-1220) saltanatlarıyla çakışan II. Süleyman Şah'ın bunlarla teması konusunda bir bilgi yoktur. Şahin Şah adına kesilmiş sikkeler varken "Süleyman Şah bin Şahinşah" lejantlı bir sikkeye de rastlanmamıştır. Divriği'yi kentleştirmek ve mimarlık eserleriyle donatmak konusunda, babası Şahin Şah'ın, oğlu Ahmed Şah'ın sürdürdükleri kampanyaya acaba o neden katılmamıştır? Adı geçenlerin bıraktıkları eserlere hayranlık duyanların nazarında, Sü-

leyman'ın payına, salt, birinin oğlu, ötekinin babası olmak övüncü düşebilir.

Bu melikin mezarı da bilinmiyor. Ya babası Şahin Şah'ın türbesine veya zamanımıza ulaşmayan kendi türbesine gömülmüş olmalıdır. Ulucamiye bitişik Turan Melek Darüşşifası'ndaki Şehitlik'te kitabesiz 15 lahitten biri II. Süleyman'a yakıştırılmış ve bir levha konulmuşsa da bunun bir dayanağı yoktur. Çünkü ulucami ve darüşşifa, ölümünden yıllar sonra yapılmıştır.

Melik Ahmed Şah
(Aralık 1228'den önce-5 Temmuz 1243'ten sonra)

Geçmiş zamanların değerlendirme ölçüsü, insanlığa armağan edilen sanat ve bayındırlık eserleri olabilseydi, Anadolu hükümdarlarının ilk sıralarında, Divriği meliki Ahmed Şah yer alırdı. Oysa tarih, ünü ve değeri, siyasal hesaplaşmalar uğruna savaşlar açıp ordularını ölüm meydanlarına sürenlere layık gördüğünden Ahmed Şah'ı kayda değer bulmamış. Mengücek Gazi'nin 5. kuşak torunlarından Ahmed Şah'ın adı ve yaşamı konusunda tarihlerde tek sözcük yok. Mamafih onu, büyükbabası Şahin Şah gibi, anıtsal eserlerini yorumlayarak, bu eserlerin kitabelerinden yararlanarak, dönemin bölgesel olaylarına bakarak tanımak belki daha nesnel bir değerlendirmedir.

Ahmed Şah, hem inanç, sağlık, sanat ve mimarlık simgesi, hem evrensel boyutta insanlık mirası olarak tescil edilen, Türk Anadolu'nun baş eserinin iki yaptırıcısından biridir. D. Kuban, Ahmed Şah Ulucamii ve bitişik Turan Melek Darüşşifası için *"Divriği mucizesi"*[143] diyor. Bir bayındırlık ve sanat âşığı olduğu şüphe götürmeyen bu küçük egemenin, doğanın sert ve melankolik çizgilerle donattığı bir topografyada ileri bir uygarlık yeşertmeyi ideal edindiği, salt ulucamiyi yaptırmakla kalmayarak küçük ülkesine yol, su, savunma, sağlık, ibadet, hayır tesisleri de kazandırmış.

II. Süleyman Şah'ın oğlu olan Ahmed Şah'ın doğum, tahta geçiş ve ölüm tarihleri bilinmiyor. Onu, melikliği boyunca yapıcılığa, sanatkâr ideallerine ortak olma heyecanına koşturan duyguların çocukluğunda uyandığı; büyükbabasının, kaledeki camiye, kendi türbesine hayal ötesi nakışlar işleyen Meragalı üstat Piruz'un,

[143] D. Kuban, *Divriği Mucizesi*, 'önsöz'

Behram oğlu Tutbek'in çalışmalarını hayranlıkla izlediği tahmin edilebilir. Şahin Şah'ın ölüm tarihi 1196 ile kendi adını içeren ilk kitabenin Aralık 1228 tarihi arasındaki 32 yıllık zamansa bu dede-torunun, 1196 öncesindeki ortak yaşam kesitlerinin pek uzun olmadığını düşündürüyor.

1196-1228 döneminin ilk evresi babası II. Süleyman'ın melikliğinde geçerken son evresi de kendi melikliğinin ilk yılları olmuştur. 1228 tarihinden, "Ahmed Şah" adını içeren son kitabede okunan 640/1242 tarihine veya vakfiyesindeki 15 Muharrem 641/5 Temmuz 1243'e kadarki 15 yıl ise melikliğinin yoğun bayındırlık faaliyetleriyle geçen orta dönemidir. 1243'le, Arslanburç Kitabesi'ndeki 1252 tarihi arasındaki 9 yıllık üçüncü zaman diliminde ise Ahmed Şah ölmüş; oğlu Salih Divriği tahtına oturmuştu. Babası II. Süleyman'ın 1220'lerin başında, kendisinin de 1250'ye doğru öldüğü varsayımıyla onun, 25 yıldan fazla meliklik ettiği yaklaşık bir saptamadır. Alaeddin Keykubad'la (1220-1237) oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in (1237-1246) saltanatlarına denk düşen bu dönemin kendi içindeki tarihsel çelişkisi; Anadolu Türk uygarlığının ulaştığı düzey ve toplumsal gönençle 1240'larda yüz gösteren ayaklanma, istila, kıyınç, kıtlık, salgın olguları sürecinin iç içeliğinde yakalanmaktadır. Ahmed Şah, bu paradoksun kanlı, acıklı sahnelerinde kılıç sıyıranların safında yer almayarak; küçük payitahtına, anıtsal yapılarıyla ışıldayan bir kent manzarası katan aydın, erdemli bir egemen olmayı seçmiştir. Onun yaşamı ve ölümüyle eş zamanlı olayları, Divriği boyutuyla anlatan bir kaynaksa ne yazık ki yoktur.

Kritik soru ya da sorun, Ahmed Şah'ın ulucaminin temelini attığı "Aralık 1228" (Muharrem 626) ile Selçuklu sultanı Alaeddin Keykubad'ın, Mengücekoğullarının Erzincan-Kemah ve Köğonya kollarını kapattığı "Kasım 1228" (Zilhicce 625) tarihlerinin gün-ay farkıyla çakışmasıdır: Selçuklu sultanının, Karasu-Kelkit arasındaki Yukarı Mengücek-ili melikliklerini kapattığı günlerde, Divriği melikinin, –üstelik kış mevsimi eşiğinde– bir ulucaminin yapımını başlatması rastlantı mıdır? Herhalde değildir ve bu gelişmeler arasında bağlantılar aranmalıdır. Hanedanın, kadim ve Selçuklularla akraba kolunu kapatan Sultan Keykubad'ın, diğer taraftan Divriği melikine, yapımı yıllarca sürecek ulucami, darüşşifa, su cetveli ve kale projeleri için onay vermesi bir çelişki değildir.

Daha kolay anlaşılabilir bir ifadeyle Erzincan, Kemah ve Köğonya'yı ilhak eden Keykubad'ın, itaatkâr Ahmed Şah'ın, projelerini desteklemiş olması doğaldır. C. Cahen *"Divriği ve Erzincan'daki son Mengücekler, Selçuklulara bağlılıklarını bildirmişlerdi. Divriği ikinci derecede önem taşıyan bir kentti.* (...) *Keykubad, aynı oranda bir tehlike ortaya koymayan Divriği'nin münferit bir Mengücek'in elinde kalmasına göz yummuştu."* diyor.[144]

Keykubad'ın, sadık Türkmen beylerinden esirgemediği himayeyi Divriği melikinden de esirgememesi için nedenler vardı: İlkin, "meliklik"[145] Türk beylerine özgü bir ayrıcalık ve unvandı. Babadan oğula kendi "il"lerindeki egemenliklerini sürdüren meliklere ayaklanmazlarsa müdahale edilmiyordu. Bu bakımdan, Büyük Sultan'ın Erzincan meliki Davud Şah'ı tahtından uzaklaştırması doğru; itaatkâr Divriği melikine ilişmemesi doğaldı. Yine de Ahmed Şah, mütevazı tahtının geleceğini güvenceye almak amacıyla, ideali olan "Mescid-i Câmi"nin (ulucami) yapımını başlattı. Çünkü bununla, *Danişmendnâme*'deki: *"Kaleleri Müslümanlar için yapalım, mescidler ve minberler bina kılalım"*[146] kutsal ülküsüne hizmete sıvandığını Büyük Sultan'a kanıtlamanın tam zamanıydı. Keykubad'dan beklenense, kitabesinde "Sultanü'l-Muazzam" olarak anılacağı bu mabedin yıllarca sürecek yapımına katkıda bulunmaktı ki, Divriği'deki faaliyetin aralıksız on beş yıl devam ettiği, kitabe tarihlerinden izlenebiliyor.

1228-1243 dönemine ait, Ahmed Şah'ın adını içeren Arapça

---

[144] C. Cahen, *Anadolu'da Türkler*, s. 135, 236.

"Melik" sanıyla hükümet eden bağlı, yarı bağlı veya bağımsız Türkmen beylerinin konumları hakkında merhum Mustafa Akdağ, özetle şöyle diyor: *"Selçuklular dönemi Erzurum, Erzincan, Niksar, Tokat çevreleri melikleri, uysal oturuyorlardı. Birisi sultana karşı gelirse vilayeti elinden alınıp Divan dairesi vilayetlerine katılıyordu. Azledilen melike de* (*Davut Şah ve Muzaffereddin Mehmed örneğinde olduğu gibi*) *bir yerin geliri malikâne olarak ikta edilerek geçimi temin ediliyordu. Meliklik mansıbı asil bir kimlik gerektirdiğinden, soylu olmayan subaşılara meliklik verilemezdi. Melikler, sultanınkine benzeyen küçük bir divana sahiptiler. Sultanın kendilerine hiçbir müdahalesi yoktu. Daireleri* (*bölgeleri*) *gelirlerinden sultana hisse verdiklerine dair bir delile rastlanmıyor. Yalnız türlü vesilelerle hediye sunmaktaydılar. Keykubad zamanında, Sivas'ın merkez olduğu Danişmendiye vilayetinde birtakım beyler Melik unvanıyla bazı kalelerde hüküm sürdüklerinden başka Selçuklu prenslerinden de aynı şartlarla valilik edenler vardı."* (*Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi,* C. I, s. 57-58'den)

Danişmendnâme, (yazma nüsha) vrk.8/a.

Divriği kitabelerinden; a) unvanları, bağımlı ve bağımsız egemenlik konumu, sultanla, halifeyle ilişkileri, b) imar faaliyetleri, c) finansman ortakları (annesi Fatıma Hatun, kuzeni Melike Turan Melek) d) projeleri uygulayan sanatkârlar öğreniliyor ki kanımızca bu saptamalar, yüzeysel özgeçmiş bilgilerinden daha önemlidir:

Ulucami Kıble Kapısı kavsarasındaki tek satırlık çiçekli kitabede, caminin yapımını 626 yılında Süleyman Şah oğlu Ahmed Şah'ın buyurduğu okunuyor.

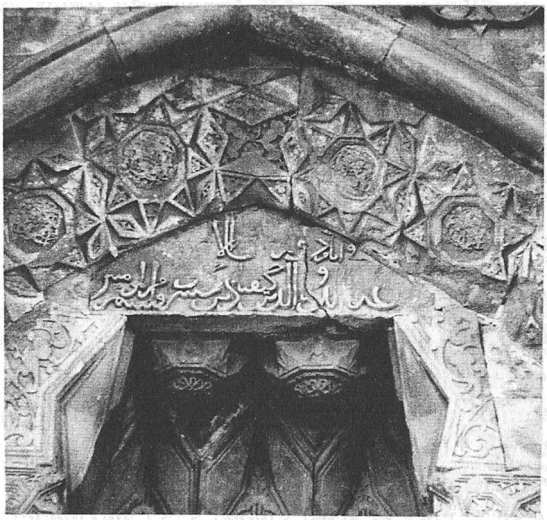

İlginç bir jest! Aralarında bir dostluk olmalı ki Ahmed Şah, eşsiz camisinin Taç kapısı alınlığına "Büyük Sultan Alâeddin Keykubad'ın hükümdarlığı zamanında" yazdırtarak eseri ona ithaf etmişti.

Bu kitabenin yukarısında, kapı kavsarasının alınlığında, gözden kaçırılmış bir tarzda *"Sultanü'l-'azâm Âlâeddin Keykubad'ın saltanatında"* cümlesi okunabiliyor. Bu tarz bir bağlılık bildirilmesi keyfiyetinin nümizmatik kuralı olduğunu ve kitabelerde nadiren görülebildiğini; yani burada, Keykubad için "çok özel" bağlılık-şükran sunumu tasarlandığını belirten Van Berchem, bunun politik bir amaçla yazıldığının düşünülemeyeceğini vurgulamaktadır.[147] Şu halde bu satırlar, Keykubad'la Ahmed Şah arasındaki içtenlikli yakınlığı yansıtan bir "ithaf" kitabesidir.

[147] *Corpus*, III, s. 74, not 2.

Caminin Çıkış (Batı) Kapısı tarih kitabesindeki *"Nasîr Emirü'l-mü'minîn Ahmed Şah bin Süleymanşah bin Şahinşah"* künyesi, Ahmed Şah'ın, Şahin Şah'ın torunu, dolayısıyla Mengücek Gazi'nin de 6. kuşak soyundan olduğunu; ayrıca *"Caminin temelinin atılmasını buyurduğu 626 yılının birinci ayında"* (Aralık 1228) *"Halifenin yardımcısı"* payesini taşıdığını belgeliyor. Kimi Mengücek meliklerine, savaşanlara özgü "Halifenin keskin kılıcı" (Hüsam emirü'l-mü'minîn) tuğrası verilmişken, dönemin Abbasi halifesi II. el-Mustansîr-billah'ın (1226-1242), İslamiyetin henüz yaygın bir yaşama kültürü düzeyine ulaşmadığı Anadolu'da, büyük ve sanatlı bir Cuma camisi, yanına da darüşşifa yaptırılmasından dolayı Ahmed Şah'a *"Nasîr Emirü'l-mü'minin"*[148] tuğrasını tevcih ettiği anlaşılmaktadır.

İddialı bir mimarlık ve estetik şaheserini yaptırabilmek için harcanan servet; cami-darüşşifa ve çevre projelerinde çalışan Ahlatlı, Tiflisli sanatkârlar; onları, Divriği melikinin bir dünya harikası yaratma heyecanına ortak kılan koşullar, Divriği Külliyesi ve alt başlıklarına ayrılan uzun bölümde açıklandığından burada, Ahmed Şah'ın, bu iddialı eserine iki kadının ortaklığı hatırlatılmadan geçilmemelidir: Bunlar, cami vakfını birlikte tesis ettikleri annesi Fatıma Hatun ile külliyenin ikinci yapısı durumundaki Darüşşifayı yaptıran Melike Turan Melek'tir.

Külliye temelinin atılışından 12 yıl sonraki H. 638 (M.1240) tarihini veren minber kitabesi Ahmed Şah'ı, hükümdarlara özgü bir kimlikle tanıtıyor: *"el-Melik, el-âlim, el-âdil, hüsâmü'd-dünyâ ve'd-din Ahmed Şah bin Süleymanşah bin Şahinşah nasîr Emirü'l-mü'minîn"* (Bilgin ve adaletli melik, dünya ve din kılıcı, Şahin Şah oğlu Süleyman Şah oğlu Ahmed Şah. İslam halifesinin yar-

---

148 *"Nasîr Emir'ül-Mü'minin"*, İslam halifesine dolayısıyla İslamiyete yardımcı olan, hizmet eden hükümdarlara, Abbasi halifelerinin menşuru ile tevcih edilen tuğra idi. Gerçi F. Köprülü: *"Bağdad Halifeleri unvan tevcihini müşir fermanları pek kolaylıkla ısdar ederler, unvan isteyen hükümdar veya emirin kudretini, ehemmiyetini nazar-ı itibara almayarak gönderdiği hediyelerin derecelerine göre mutantan unvanlar verirlerdi"* ("Selçukîler Zamanında Anadolu'da Türk Medeniyeti" *Milli Tetabbular Mecmuası* C.2, S. 5, s. 232) diyorsa da Ahmet Şah'ın muhteşem bir Cuma camisi yaptırarak İslam dinine hizmet etmesinin, hayır kurumlarının, hastahanelerin çoğalmasını özendiren Halife Ebu Câfer Mansur el-Mustansîr-billah (bkz. Bostanzade Yahya, *Duru Tarih*, İstanbul, 1978, s. 183) tarafından takdir edildiği şüphesizdir.

dımcısı). Cami inşaatının bittiği, minberin de yerine konulduğu 1240 yılında, Ahmed Şah, *"ed-dünya ve'd-din"*[149] unvanıyla görülüyor ki bundan, onun Selçuklu tâbiiyetini terkle bağımsız olduğu anlaşılıyor.

Öte yandan, Moğol tehlikesi nedeniyle Alaeddin Keykubad'ın aldığı önlemlere koşut olarak Ahmed Şah'ın da –cami inşaatı süredursun–, Divriği Kalesi surlarını yeniletip berkittiği, bu kapsamlı inşaatın da altı yıl devam ettiği kapı kitabelerinden öğrenilmektedir. Kalenin güneybatı (Burç altı) kapısındaki kitabe, H. 634 (M.1236) tarihli olup cami minberinden dört yıl önceyi göstermekte; burada okunan: *"el-Melik el-âlim el-âdil el-müeyyed el-muzaffer el-mansur hüsâmü'd-devle ve'd-din, ebu'l Muzaffer Ahmed Şah bin Süleymanşah"* künyesindeki *"hüsâmü'd-devle ve'd-din"* ise Ahmed Şah'ın, Alaeddin Keykubad'a tâbiliğinin sürdüğünü belgelemektedir. Oysa yukarıda değinilen H. 638 (M.1240) tarihli minberde, bağımsızlık bildiren *"Hüsam'üd-dünya ve'd-din"* unvanı vardır. Şu halde, 634-638 tarihleri arasındaki dört yıl zarfında, Ahmed Şah'ın, Selçuklu tâbiiyetinden çıkmasını gerektirecek önemli bir olay söz konusudur ki, bu da Alaeddin Keykubad'ın 635/1237'de ölümesi olabilir. Kalenin 640 (1242) tarihli A Kapısı Kitabesinde: *"el-Melik el-âdil hüsâmü'd-dünyâ ve'd-din ebu'l-Muzaffer Ahmed Şah bin Süleymanşah bin Şahinşah Nasîr Emirü'l-mü'minînin saltanatında"* deniyor. Bu, Ahmed Şahin, küçük kentinin kale kapısından, kendisini büyük bir hükümdar titriyle ilan ettiği sonuncu bağımsızlık mesajıdır ve bir daha Divriği kitabelerine *"-ed-dünya ve'd-din"* ulamlı unvan yazılmayacaktır. Ayrıca *"Hüsâmü'd-dünyâ ve'd-din"*, *"el-âdil, el-melik"* gibi, Anadolu kitabelerinde ender

[149] *"ed-devle ve'd-din"* ile bileşik yapan unvanların mutlak bir bağımlılık; *"ed-dünya ve'd-din"* lilerinse bağımsızlık ifade ettiği biliniyor. Halil Edhem [Eldem]: *"-e'd-dünya ve'd-din ile müretteb olan lakaplar mutlaka hükümdarlara mahsus olup halbuki en büyük rical için, velev hükümdar hanedanına mensup olsunlar, hemen ekseriya "-e'd-devle ve'd-din terkibi cari idi."* der (*Kayseriye Şehri*, s. 68-69) M. V. Berchem de: *"Ahmet Şah iki kitabede* (Minber ve Kale'nin A Kapısı) *'ed-dünya ve'd-din' unvanıyla dikkati çekiyor. Acaba o, 634 tarihinden sonra Selçuklular'ın koruyuculuğundan sıyrılmış mıdır? Bu varsayım doğrultusunda bir düşünce olarak Ulucami Kıble Kapısında metbu gösterilen Alaeddin Keykubad'ın ölümü akla geliyor. Ahmed Şah, onun yerini alan oğlu II. Keyhüsrev'e bağlılık sunmamıştır"* yorumunda bulunmuştur. (*Corpus*, III., s. 89)

görülen unvanların, Ahmed Şah'a bir öznellik kazandırdığı ileri sürülmüştür.[150]

Ulucami minberiyle aynı yıl yapılan Nureddin Salih Türbesi'ndeki kitabe ise, Ahmed Şah'ın bir saray görevlisini tanıtıyor: Bu zat, ölen oğlu Nureddin Salih için, H.638 (M.1240) tarihinde, ulucami meydanına güneyden ulaşan sokak (Kemankeş Sokağı) üzerinde klasik tarzda bir kümbet yaptıran Hacib Siraceddin bin Mevdud'ur. Selçuklular ve beylikler döneminde haciplerin, vezir düzeyinde saray görevlileri oldukları daha önce Şahin Şah bahsinde, Hacib Kamereddin bin Ruzbe'den (öl.1196) söz edilirken açıklanmıştı. Bu saptama, Kamereddin'in, Şahin Şah'a haciplik etmesi gibi, Siraceddin'in de Ahmed Şah'ın sarayında aynı görevi yaptığını; Divriği Mengücek Sarayındaki organizasyonun, Selçuklu saraylarının küçük bir modeli olarak 12. yy son çeyreğinden 13. yy ortalarına değin devam ettiğine dolaylı bir kanıttır. Ayrıca Divriği Sarayı haciplerine, "aydınlatıcı-ışık tutucu" anlamlı "Kamereddin-Siraceddin" gibi unvan-adlar verildiği de öğreniliyor.[151]

Ulucaminin yapımı 626/1228'den 640/1242'ye değin uzun bir zamana yayılırken Divriği'deki diğer bayındırlık ve sanat çalışmalarının da devam ettiği anlaşılıyor. Minberin ve muhtemelen ulucaminin Şah Kapısı'nın tamamlandığı 638/1240'da kentin, 20. yy'ın ilk yarısına kadar içme suyu gereksinimini karşılayan Ahmed Şah suyu şebekesi, bu şebekeden beslenen hamam ve çeşmeler bedesten, medrese ve türbelerle yakın çevredeki hanlar, köprüler de herhalde yapılmış bulunuyordu.[152]

---

[150] M. V. Berchem, buradaki *"Melik"* deyiminin doğrudan doğruya bir krallık ifade etmeyip prens anlamında kullanılmış olabileceği görüşündedir: *"Hanedan kurucusunun torunları Melik Süleyman, Melik Ahmed diye adlandırılıyorlardı. Sonra bu lakaplaştı, değişmez bir biçimde künyeye girdi. adaletli, bilgin, melik lakapları da bitişik değil, ayrıdır"*; *Corpus*, III, s. 77, not 6, s. 81, not 2, s. 90, not 1.

*"Hacib"*lik için, Şahin Şah bahsinde (17.) dipnotta kısa bir açıklama vardır. Adları saptanabilen bu iki hacibin Kamereddin (:Dinin ayı), Siraceddin (:Dine ışık tutan) adları ve birer türbe yaptırmış olmaları; Divriği haciplerinin dini konularda ve törenlerde de görevlerinin bulunduğunu işaret etmektedir. Adı geçenler ve kümbetleri, Türbeler bölümünde ayrıca tanıtılmıştır.

Ahmedşah Suyunun künk şebekesi kısmen işlemekte, kentte bu suyun çeşmeleri hâlâ akmaktadır (1960'lar). Divriği dolaylarındaki Burmahan Kervansarayı, Mirçinge Hanı, Hikme, Mirçinge, Fazlıoğlu dereleri üzerindeki köprülerle Bekirçavuş ve Kayaoğlu hamamları, Kalealtı mahallesindeki bedestan

Caminin kitabelerinde adı geçmeyen Fatıma Hatun'un, 15 Muharrem 641 (M. 5 Temmuz 1243) tarihli cami vakfiyesinde,[153] oğlu Ahmed Şah'la birlikte vakfın kurucusu olduğu görülüyor. Bundan, 1220'lerden beri Divriği meliki olan Ahmed Şah'ın, annesi hayatta olduğuna göre ileri yaşlarda olamayacağı anlaşılıyor. Arapça vakfiye suretinde; her ikisinin, Medine-i Divrigi mahkemesinde aktedilen şer'i mecliste, hasbi mütevelli atadıkları Muhyiddin bin Hayrullah da hazırken koşulları sıralayarak tescil işlemini tamamladıkları açıklanmıştır. Fatıma Hatun'un, baba adının yazılmamış olması bir sorudur. Tanık imzalarının da –"*Müderrisi'l- 'arûf*[154] *Kâmil*" ile *Müderris Abdullah ibn Ali hariç*– o devrin vakfiyelerindeki imzalarla karşılaştırıldığında kısaltıldığı fark edilir.[155] *Abdülbaki ibn Hacı Ahmed, Necmeddin ibn Şerif, Hasan Çelebi ibn Şâkir Çelebi, Karabekir Çelebi ibn Abdülvehhab, Kenan ibn Şeyh Muhyiddin, Yusuf Çelebi ibn Mehmed Çelebi, Ahmed Çelebi ibn İbrahim Çelebi* ve *Yahya Çelebi*'nin meslekleri ve konumları belirtilmemiştir. Ahmed Şah'la çağdaş bu kişiler, kuşkusuz, dürüst, güvenilir, dindar, varlıklı, saygıdeğer; "çelebi" lakaplılar ayrıca okuryazar kimselerdi. Bu unvansız tanıklar, şahın ve annesinin vakıf işleminde fonksiyon yüklendiklerine göre, Divriği halkıyla Meliklik Sarayı arasında resmiyetten uzak bir kaynaşma, tanışıklık olduğu söylenebilir. Tanıklar arasında "hacib", "devat-dâr", "emir" sanlı saray ve yönetim görevlilerinin bulunmayışı

---

ve Hatip Hüsameddin Çeşmesi... iş görür veya harap durumda, Ahmed Şah dönemi ve öncesinden kalma eserlerdendir.

Ulucami Vakfiyesinin aslı kayıptır. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 607. Defterin 138. sayfasındaki, *"Müteveffiye Fatıma Hatun, nâm-ı diğer Ahmed Şah Camii'nin imam, hatip"* vs. görev kayıtlarına karşılık, Vakıfname aslı ya da sureti mevcut değildir. Yalnız camiye yeni vakıflar ayıran Mahmut Bey'in 800/1397 tarihli vakfiyesi örneği vardır. Topkapı Sarayı Arşivi'nde ise 4128 numaralı bir başka suret bulunmaktadır ki 936/1529 tarihlidir. "vakfiyenin aslı" sanılan ve yakın zamanda Vakıflar Arşivi'ne alınan belge ise olasılıkla 18. yy'da kısaltılarak kaleme alınmış bir kopyadır. Bu, kâğıdın cinsinden, boyutlarından, yazı tarzından, tanık imzalarındaki noksanlıklardan fark ediliyor.

154 *Müderrisi'l- 'arûf:* Bilgisi görgüsü diğerlerinden daha yüksek müderris (ordinaryüs).

Vakfiyenin çevirisi Ulucami bahsindedir. Dönemin, niteliği ve içeriğiyle özgün vakfiye örnekleri Osman Turan tarafından yayınlanmıştır. (Bkz. O. Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri I-II-III." Belleten, Nisan 1942/42; Temmuz 1947/43; Ocak 1948/45)

başka bir sorudur. Vakfedilen köylerin Divriği toprağında oluşu, Ahmed Şah'ın egemenlik alanının da bu yörenin doğal sınırlarını aşmadığını kanıtlıyor.

Vakfiyenin düzenlendiği tarih, önemli bir olayı hatırlatıyor: Anadolu'yu yarı yüzyıl kara bir bulut gibi saran Moğol istilası, 3 temmuz 1243'teki Kösedağ Savaşı ile başlar. Vakfiyenin tarihi ise 5 Temmuz 1243'ü, yani büyük yenilgiden iki gün sonrayı gösteriyor. Divriği'nin kuzeyindeki Kösedağ, kuş uçumu 80 km uzaklıktadır. Ahmed Şah, olasılıkla kendisinin de bir bölük asker gönderdiği bu savaşın yenilgiyle sonuçlandığı haberini alır almaz; bir Moğol işgalinde, mülkünü kurtarmak amacıyla alelacele bu vakfiyeyi düzenletmiş olabilir.

Ahmed Şah'ın 1220'lerden, 1243 Kösedağ Savaşı sonrasına uzanan melikliğinde, Anadolu'da yaşanan siyasal ve toplumsal olaylardan Divriği'nin etkilenmediği söylenemez. Bu bakımdan o yılların kısa bir kronolojisine göz atmakta yarar vardır:

628/1230: Yassı-Çemen'de Selçuklularla Harzemşahlar savaştılar. Harzemşahlar yenildi. Alaeddin Keykubad, bu savaş sonunda, Erzurum Selçuklularını kapadı. Böylece Doğu Anadolu'daki ilk Türk devletlerinden sadece Divriği Mengücekleri kaldı. Moğollar, ilk kez Anadolu'ya girdiler. Cermagon Noyin, Sivas yakınlarında göründü.

629/1231: Moğol istilası olasılığına karşı Keykubad, Doğu sınırı kalelerinin berkitilmesi için harekete geçti. Bu amaçla büyük kireç ocakları yaktırıldı. Ahmed Şah da Divriği Kalesini eski surların aşağısında daha yüksek surlarla yeniden yaptırmaya başladı.

634/1236: Divriği Kalesi, dış surları kısmen tamamlandı.

635/1237: Uluğ Keykubad diye ünlenen Büyük Sultan Alaeddin Keykubad öldü.

638/1240: Türkmen şeyhi İshak Kefersudî ayaklandı. Ağaç-eri Türkmenlerinin "Baba Resul" (peygamber) diyerek yoluna baş koydukları İshak'ın başlattığı ayaklanma, Malatya yakınında Selçuklu ordusunun bozguna uğratılmasından sonra Sivas, Arapkir, Divriği, Şarkikarahisar, Tokat, Amasya Çorum ve Konya'ya kadar yayıldı. Babailiğin kurucusu Baba İlyas'ın öğretisini benimseyen Baba İshak, Malatya'nın güneyindeki –daha önce de Paulikian öğretisinin doğduğu– Samsat'ın Kefersut köyündendi. Türk şamanı kimliğiyle ortaya çıkarak Babai ayaklanmasını yöneten İshak, yörenin bütün

Türkmenlerini kerametine inandırmıştı. Kaynaklarda, *"Babaî türedilerinin başkaldırması ve onların fitne ateşinin söndürülmesi"* başlığı altında, koyan Baba Resul'ün başıbozuk kuvvetlerinin, Kırşehir Malya Ovasındaki kanlı savaşta Selçuklu ordusunca dağıtıldığı; ağaç-erilerininse, bölgenin ormanlık alanlarında yurt tutarak baskınlar düzenlemeye başladıkları anlatılmaktadır.[156]

639/1241: Moğol komutanlarından Cermagon Noyin, Erzurum'u zapt ederek halkı kılıçtan geçirdi.[157]

641/1243: II. Keyhüsrev, Erzincan'a doğru hareket etti. Moğollarla 3 Temmuz günü Kösedağ'daki savaşta. Sultan kaçtı, ordu bozuldu. Moğol tümenleri, Anadolu'daki Türk kentlerine yürüyüşe geçti. Olasılıkla Divriği'de de halk ve Mengücek Hanedanı kaleye kapandı. Ele geçirdikleri kaleleri yakıp yıkan Moğollara karşı kentlerin Müslüman ve Hıristiyan halkları, elbirliği edip savunma önlemleri aldılar. Erzincan surlarının önünde ordugâh kuran Moğollar, ahaliden altın istediler. Bir şey elde edemeyince mancınıklar kurup surları yıktılar. Şehre girerek ne buldularsa yağmaladılar, erkekleri öldürüp çocukları tutsak ettiler. Kayseri'ye giren tümen kenti yağma ederek halkı kılıçtan geçirdi. Vezir Mühezzibeddin Ali, Baycu Noyin'ı, yıllık vergi karşılığında barışa razı edebildi.[158]

644/1246: II. G. Keyhüsrev ölünce Moğolların da müdahalesiyle oğulları ve devlet adamları arasında saltanat çekişmeleri başladı. Moğol hanı Göyük'ün isteği doğrultusunda kardeşlerden Rükneddin, Erzincan, Sivas, Kayseri, Malatya ve Diyarbekir bölgesinin sultanı ilan edildi. Divriği bu havza içinde yer alıyordu.

645/1247: Amcası İshak bin Şahinşah, bu tarihte düzenlenen Karatay Vakfiyelerini imzalayan tanıklar arasında bulunduğuna göre yeğeni ve yaşça küçüğü olması gereken Ahmed Şah da olası ki hayatta idi. Ancak aralarındaki ilişki, İshak'ın neden Kayseri'ye ya da Konya'ya yerleştiği bilinmiyor.

Görülüyor ki Moğol saldırıları, Babai baskınları, salgın ve kıtlıklar sonucu Anadolu kentleri için korkulu, acılı yoksulluk gün-

---

156 İbni Bibi, *Muhtasar*, s. 206-210; *el-Evamirü'l- Ala'iye* II, s. 49-54; *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s. 539-540; O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 211-212.

İbni Bibi, *el-Evamirü'l- Ala'iyye*, II, 62.

Abu'l-Farac, *Tarih-i Muhtasar'üd-Düvel* (çev. Ş. Yaltkaya), s. 19-21; *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s. 525, 544.

leri gelip çatmış; Ahmed Şah'ın servetler harcayarak bayındırlığa kavuşturduğu Divriği de coğrafyasının kapalılığına karşın bu yazgıya ortak olmaktan kurtulamamıştır. Kaldı ki o evrede Divriği ve çevresindeki toplum yapısının ve inançların dayanışmalı olduğu da söylenemez. Kent halkının çoğunluğu kuşkusuz Sünniler; azınlığı Gregoryen Ermeniler, yabancıları Azerbaycanlı ve İranlı Şii tacir ve zanaatkârlar idi. Kırsal nüfusun çoğunluğunu İslamiyete yeni yeni ısınan Asya kökenli Şamanist Türkmenlerdi. Babailiğe yönelenlerle gizli inanç grubu Paulikianlar da bu kozmopolit yapının parçalarıydı. Mengücek meliklerinin, bunları itaat altında tutmada başvurdukları şer'i ve örfi kurallar, vergilendirme sistemi, kent-köy ilişkileri, yaşama düzenleri gibi konularda zamanımıza ulaşan bir kaynak, İbn Bibi'nin, Abu'l-Farac'ın tarihlerinden –sırası geldikçe verilenler dışında– Mengücekler'e ve Divriği'nin o dönemdeki görüntüsüne ilişkin haberler maalesef yoktur.

Abu'l-Farac Tarihi'nde, bir Tatar tümeninin bölgeden çekilmesinden sonra 1244 yılında, Malatya etrafında şiddetli bir kıtlık yaşandığı ve veba salgını baş gösterdiği, memleket çarşılarının ölülerle, hayvanlardan farksız sefil kimselerle dolduğu, birçok kimsenin oğullarını ve kızlarını köle ve cariye olarak satmak istedikleri anlatılır ki,[159] bu sendromun Divriği'deki etkisi ve Ahmed Şah'ın bu sırada hayatta olup olmadığı da bilinmemektedir.

Mengücekoğulları'nın bu sanatsever şahının, ihtişam düşkünlüğünü, çalışma koşullarını bilmediğimiz Ahlatlı, Tiflisli sanatkârlara yaptırdığı ulucamisi apaçık yansıtıyor. Özellikle, caminin Kıble (Taç) Kapısı, içerideki abanoz minber, beş on parçası korunabilmiş mahfil panoları dikkatle incelendiğinde görülüyor ki bunlar, olağanüstü –hayal ötesi bezemelerle işlenmiştir. Bir zamanlar bu caminin değerli halılar, şamdan ve kandiller, abanoz kürsü ve rahleler ile donatılmış olduğu göz önüne getirilerek ibadet mekânını böylesine zengin bezeten bir melikin, sarayını, divanını, mevkibini, sofrasını, giyim kuşamını da ihtişama boğduğu düşünülebilir. Doğal ki, ülkesi küçük, ünü büyük nice hükümdarlar gibi o da Bağdat halifesinin fermanıyla hükümdarlık belirti ve ayrıcalıklarını elde etmişti.[160]

---

[159] *Abu'l Farac Tarihi*, II. s. 545.

Bu belirti ve ayrıcalıkların başlıcaları: Hutbe, nevbet, çetr, 'alem, sikke, hil'at, payze ve tırazdı. Hutbe için, halifenin menşuru ile kentin büyük camisine

Hacet pencereleri caminin içine bakan ve Şehitlik denilen türbedeki lahitlerden, ortadaki, üstünde "Allah" yazılı mavi-turkuvaz sırçalı tuğlalarla kaplanmış ve diğerlerinden yüksekçe duranının ona ait olduğu sanılıyor ki[161] bu kez de türbenin loş atmosferinden ve lahdin yalınlığından, dindar ve mütevazı bir şah imgesi yakalanabilir.

Adaletli Melike Turan Melek

Divriği Külliyesi'nin iki ana öğesinden Darüşşifa'nın tackapısındaki kitabe, Ahmed Şah'a sadece külliyenin yapımında değil, Divriği'deki meliklikte de ortakmış izlenimi uyandıran bir Mengücek prensesinin adını veriyor: *Meliketü'l-âdile Turan Melek.* Kitabede, ulucamiye bitişik darüşşifayı yaptıran Turan Melek'in, Erzincan meliki Fahreddin Behram Şah'ın kızı olduğu da okunuyor. Behram Şah'ın, Sultan İzzeddin Keykâvus'la evlenen Selçukî Hatun, Erzurum meliki Tuğrulşah (veya oğlu Cihanşah) ile evlenen Melike Hatun adlı iki kızından sonra Turan Melek üçüncü kızıdır. Erzincan Mengüceklerine mensup bu prensesin, Divriği'deki varlığını ve ayrıca tek yapı görünümündeki büyük külliyenin yapımında Ahmed Şah'a ortak olmasını gerektiren bağ veya sebep, kesin yanıt bulabilmiş değildir. Gerçi, ikisi arasındaki kan bağını, kitabelere dayalı soyağacı gösteriyor: Her ikisi de Mengücek'in ve İshak'ın torunları idiler. Ahmed Şah'ın büyükbabası Seyfeddin Şahin Şah

---

minber konuluyor; Cuma hutbelerinde hatib, halifeden sonra hükümdarın adını anarak dua ediyordu. Bir bağımsızlık belirtisi olmak üzere, hükümdarın sarayı önünde günde üç vakit, o zamanın nefesli ve vuruşlu çalgılarından oluşan bir bando, fasıl geçerdi ki buna nevbet denirdi. Çetr, hükümdarın başına tutulan sırma saçaklı bir tür şemsiye idi. Halifenin gönderdiği, üzerinde ayet ve hadis yazılı siyah 'alemler (bayrak) savaşa gidilirken açılırdı. Hükümdar adına sikke darbı için bir darphane de tesis ediliyordu. Divriği Darbhanesinde Şahin Şah adına kesilen sikke örnekleri mevcutken şimdiye kadar Ahmed Şah'ın bir sikkesi ortaya çıkmamıştır. Hil'at kıymetli kumaştan ve içi kürk kaplı kaftandı. Hükümdarlar, "tıraz" denilen kendi egemenlik simgelerini çoğu kez dış giysilerinin kumaşlarına desen olarak işletirlerdi ki bu simgeler, sultanlar ve melikler arasındaki protokolü de gösterir rütbelerdi. Payze ise altından gümüşten imal edilmiş bir tür arma olup üzerine Tanrı'nın adı, hükümdarın arması kazılırdı. Mengücek meliklerinin ve Ahmed Şah'ın payzelerinde herhalde çift başlı şahin-doğan kazınmış olmalıdır. (Bkz. C. Zeydan, *Medeniyet-i İslamiye Tarihi, I*, s. 114 vd. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, 3-4)
M. V. Berchem, *Corpus*, III, s. 83.

ile Turan Melek'in babası Behram Şah, kuzendiler. Ancak bu hanedan bağını pekiştiren ikinci yakınlık halkası var mıydı bilinmiyor. Anne-oğul mu, karı-koca mı idiler? Soruları yanıtsızdır. O çağda, –özellikle Türk dünyasında– siyasal amaçlı hanedan içi evliliklere pek çok örnek gösterilebilir. Bundan dolayıdır ki, Turan Melek'le Ahmed Şah'ın da –bir "Acaba?" sorusu akla getirilmeksizin– evli oldukları kabul edilmiştir. Örneğin S. Lane-Poole: *"II. Süleyman Şah'ın zevcesinin adı Fatma idi. Bu izdivaçtan Hüsameddin Ebu'l-muzaffer Ahmed Şah tevellüd edip bu da Erzincan Mengücekleri'nden Behram Şah'ın kerimesi Turan Melik'i tezevvüc etmiştir."* diyor.[162] Fatıma Hatun'un, Ahmed Şah'ın annesi dolayısıyla II. Süleyman'ın eşi olduğu, ulucaminin vakfiyesiyle belgeleniyor. Oysa Ahmed Şah-Turan Melek evliliğine ilişkin bir kaynak bilgisi, belge veya kitabe bulunabilmiş değildir. İkisi arasında, bir dizi bağ olasılıkları düşünülebilir: a) Turan Melek Ahmed Şah'ın eşiydi, b) Turan Melek'in İslami adı Fatıma Hatun'du. II. Süleyman'ın eşi, Ahmed Şah'ın annesiydi.[163] c) "Meliketü'l-âdile" unvanını taşıdığına göre Ahmed Şah'ın taht ortağı idi. Bu ortaklığın gereği olarak da külliyeyi birlikte yaptırdılar. d) Erzincan'daki hanedan sönünce Turan Melek, Divriği'ye yerleşti. Servetiyle amcazadesi Ahmed Şah'ın projesine oldu ama aralarında hukuksal bir bağ veya siyasal ortaklık söz konusu değildi. e) Turan Melek, Bayburt Kalesindeki 1212 tarihli kitabede adı okunan Fahreddin Behram Şah kızı Melike Hatun'un ta kendisiydi. Bu, Bayburt Kalesi ve Divriği Darüşşifası kitabelerindeki "*Fahreddin Behramşah kızı Adaletli Melike*" ortak kimliğiyle teyit edilebilir. Şu halde o, 1225'te eşi Erzurum meliki Tuğrulşah ölünce Divriği'ye göçmüştü. f) "*Divrik Darüşşifası'nın bâniyesi, (Selçuklu sultanı) Keykâvus'un zevcesi Turan Melik Hanım'dır. Keykâvus da Sivas'ta bir darüşşifa yaptırdığına göre, zevc ve zevce, birer darüşşifa kurmuş oluyorlar.*"[164]

Şayet ulucaminin vakfiyesinde darüşşifaya ilişkin koşullara

---

[162] S. Lane-Poole *Düvel-i İslâmiye*, s. 224; bu açıklama sonraki yayınların çoğunda yinelenmiştir. Örneğin O. Aslanapa: "*Turan Melik, Mengücüklülerin Erzincan ve Kemah Kolundan Behram Şah'ın kızı olup Ahmet Şah'ın eşiydi.*" diyor. (*Türk Sanatı*, II, s. 30) D. Kuban'sa, "*Tarihçiler tarafından genel olarak paylaşılan kanı*" dan söz ediyor. (*Divriği Mucizesi*, s. 31).
Bu tezi, M. V. Berchem (*Corpus*, III, s. 82-83, notlar) tartışmış; A. Gabriel (*Monuments*, II., s. 187) de desteklemiştir.

[164] S. Ünver, *Selçuklu Tababeti*, s. 49, not 1 (M. Cevdet'in notlarından).

da yer verilmiş ya da Darüşşifa'nın vakfiyesi elimizde olsaydı, bu bilinmezlik çözülebilecekti. Şu halde bu şıklardan birini öne almanın bir dayanağı yoktur. Bununla birlikte, en uzak olasılıklar (b) ve (e)'dir. Çünkü Turan Melek'le Fatıma Hatun'un aynı kadın olmadığını cami vakfiyesindeki "Fatıma Hatun", Darüşşifa kitabesindeki "Turan Melek" adları açıklıyor. En güçlü olasılıksa Turan Melek'in Ahmed Şah'ın eşi, aynı zamanda "melike" unvanıyla taht ortağı olduğudur. Diğer ikincil şıkları tartışmaya elverir herhangi bir dayanak ortaya konamaz. Lehmann Haupt, konuyu büsbütün duraksamada bırakacak şu mülahazada bulunuyor: *"Fahreddin Behramşah'ın bir kızını tanıyoruz, bunun adı Turan Melek'dir ve Bayburt Kalesi'ni yaptırmıştır. Bilindiği gibi Mengücekler, geniş bir bölgeye yayılmışlardı. Bu durum gözönüne alınınca, Turan Melek'in biri Bayburt'ta, diğeri Divriği'de iki kitabesinin bulunması normaldir"*[165] diyorsa da Bayburt Kalesi kitabesinde "*Melik Fahrüddin kızı, hatunların övüncü, din ve dünya seçkini bilgin ve adaletli Melike*" olarak anılan prensesin[166] Divriği'ye niçin gelmiş olabileceği üzerinde durulmamıştır. Turan Melek'in Divriği'ye yerleşmesini ve Darüşşifa'yı yaptırma amacını açıklayabilmek için öncelikle bu eserin vakfiyesinin, hiç olmazsa içeriğine ışık tutan kayıtlara ulaşılması koluşdur.[167]

---

[165] C. F. Lehmann-Haupt, *Armenien einst und jetat*, II, s. 706-707; M. V. Berchem, *Corpus*, III, s. 77, not 6.

Bu kitabe ve Behram Şah kızı Melike Hatun'un, Erzurum meliki Tuğrulşah veya oğlu Cihanşah ile evliliği konusu, Melike Hatun'un, dayısı konumundaki Tuğrulşah'la değil, oğlu Cihanşah'la evlenmiş olması gerektiği Behram Şah bahsinde açıklanmıştı. Cihanşah'ın Erzurum melikliği 1230'a kadar sürdüğünden eşi Melike Hatun'un Divriği'deki 1228 tarihli Darüşşifayı yaptırmış olması açıklanamaz.

Divriği Şer'iye Sicilleri'nde "*Tac Melik*", "*Sitte Melike Nefise Hatun*", "*Hurşide Hatun*", "*Mevcûde Hatun*" "Hümâ Hatun" adlarına kayıtlı vakfiyeler görülürken Turan Melek ya da Darüşşifa Vakfiyesinin geçmemesi dikkati çekiyor. M. V. Berchem, "*İlgililerin Darüşşifa'ya ait ayrı bir vakfiye bulunduğunu haber verdiklerini ancak bunu ne Divriği'de ne de Vakıflar Arşivinde bulunmadığını*" yazar (*Corpus*, III, s. 83, not 1) Tac Melik Vakfiyesi denen belgeye Darüşşifa bahsinde değinilmiştir. Sicil kayıtlarında prensesin de Darüşşifa'nın da adına rastlanmaması, Turan Melek vakfına yönelik maksatlı bir operasyonu düşündürüyor. Daha açık bir ifadeyle onun ölümünden pek de uzun olmayan bir zaman sonra, şer'î bir gerekçeyle vakfa farklı bir yön verebilmek için vakfiyesi iptal edilmiş olmalıdır. Bugüne kadar da kitabesi dışında, Turan Melek'in ve Darüşşifası'nın adını içeren eski bir belge bugüne kadar ortaya çıkmamıştır. Kimi uzman ve bilim adamlarının anlaşılamaz

M. V. Berchem, Turan Melek'in Divriği'ye gelişi ve Ahmed Şah'la akrabalığı konusunda aynı duraksamalara değiniyor: "*Bu akrabalık konusunda tarihi bir vesika bulamadık.*(...) *Turan'ın, Ahmed Şah ile yakın akrabalığı olmadığı halde Divriği'de bu eseri yaptırmış olmasının bir sebebi olabilir mi? Hiç değilse kabul etmelidir ki Keykubad, kardeşi Davud Şah'ı Erzincan'dan sürdükten sonra o da kaçarak kuzenine* (*Ahmed Şah'a*) *iltica etmiştir. Houtsma,* Dynastie*'de* (*s. 282*) *bu olayın 625 yılının sonu veya 626 yılının ilk ayında* (*Kasım-Aralık 1228*) *cerayan ettiğini belirtir.*(...) *Bu mülahazalar çok ilginçtir ve son varsayımı güçlendirmektedir.*"[168]

Divriği'de ulucami ile darüşşifanın temel çalışmaları sürerken, diğer yanda Erzincan Mengüceklerinin kapandığı günlerde, ünlü Arap hekimi Abdüllatif'in Divriği'ye gelmiş olması, onun bu projeyle yakından ilgilendiğini gösteriyor. Hatta o sırada Kemah meliki olan Alaeddin II Davud Şah'ın dostu olan bu hekimi, kız kardeşi Turan Melek'in isteği üzerine Divriği'ye göndermiş olabilir.[169]

Turan Melek'in kimliği ve Divriği'deki pozisyonu konusunda dönemin kimi soylu-saygın kadınları gibi onun da Divriği'de

---

bir dikkatsizlikle "Turan Melek"i, "Turhan Melike" biçiminde çarpıtmaları da prensesin başka bir şanssızlığıdır.
Corpus, III, s. 78, not 2.

Abdûllatif'in Divriği'ye gelişinin (bkz. S. Ünver, *Selçuklu Tababeti*, s. 91) Turan Melek'in tedavisiyle ilgili olduğu, yakın zamanlarda uydurulan ve Divriği'nin geleneksel öyküleri arasında yer almayan söylence ve öykülerle açıklanmaya çalışılmıştır. Bir örnek aktaralım:

"Ahmet Şah'ın karısı Turan Melike Hatun, çaresiz bir derde düşmüş; hiçbir doktor tedavi edememiş. Melike Hatun günden güne sararıp soluyor, eriyip gidiyormuş. Bir gün rüyasında ak sakallı bir pir görmüş: '– Beni Divriği'de bul!' demiş. Hemen uyanan Melike, Divriği'ye gitmiş ve rüyasındaki piri bir kulübecikte bulmuş. O sırada ihtiyar adam havanda birtakım otları dövüyormuş. İlacı hemen Melike'ye içirmiş. Birkaç gün sonra da ayağa kaldırmış. Melike Hatun da ona bu Dürüşşifa'yı yaptırtarak herkes görsün, derdine deva bulsun diye ihtiyar doktorun ilaç yaptığı otların resimlerini ulucâminin taçkapısına oydurtmuş" (Mehmet Önder, "Hikâyeleri ve Efsaneleriyle Anadolu", *Tercüman*, 4 Temmuz 1967). M. Önder, bir başka yazısında da "Melike Hatunun hastalığı ve gördüğü rüya üzerine Divriği'ye gelip darüşşifa yaptırdığı; taçkapıdaki erkek-kadın büstlerininse halk inanışına göre birbirini seven fakat kavuşamayan iki âşığın taşlaşmış resimleri olduğunu" anlatmıştır. ("Divriği Darüşşifası" *Son Havadis*, 20 Mayıs 1976, s. 4). Yazarın kimi kitaplarında da yer alan bu uydurma öykü, makalelerde de yinelenmiştir. (Bkz. A. Haydar Bayat, "Divriği Turan Melek Darüşşifası..." *Türkiye'de Sağlık Kurumları*, s. 12)

taht ortağı melike olduğu ileri sürülebilir. Gerçekten de1200'lü yıllarda saltanat ortağı veya naibe olan, elçilerle görüşen, toplantılar, suareler düzenleyen, fıkıhla uğraşan hatunlar vardı. Ravendî, bunlardan birçoğunu; örneğin Emir Sitti, Gevher Nesibe, Kirmanî, İnanç, Meh-Melek, Melike, Seyyide, Türkân ve Zübeyde hatunları muhtelif vesilelerle anar. Kayseri'de, II. Kılıç Arslan'ın kızı Gevher Nesibe Hatun için hastane, Danişmendli Mahmud'un kızı Atsuz Elti Hatun adına Kölük Camii, Alaeddin Keykubad'ın eşlerinden Hunad (Mahperi) adına külliye yapılmıştır. Mahperi'nin, Akdağ'da medresesi, Turhal'da kervansarayı vardır. Keykubad'ın diğer eşi Melike-i Âdile'nin 1234'te bir suikasta kurban gitmesi ilginçtir. Haleb'de Eyyubi meliki Aziz'e naibelik eden Dayfa Hatun, Hama meliki Mansur'un naibesi Gaziye Hatun, Gürcü melikesi Tamar, Kirman hükümdarı Türkân Hatun, Salgurlu Ebeş Hatun, Ögeday ölünce Moğolları yöneten karısı Turağına Hatun, daha uzaklarda, Delhi'de saltanat süren Şah Türkân, Mısır'da Şecerü'd-dürr... Kaynaklar, 14. yy'da da Şah Kutluğ Hatun, Ulu Hatun, Suyakanmış Hatun gibi saygın Türk kadınlarının, etkinlik gösterdiklerini haber veriyor. Bu hatunlar; Turan Melek'e "*Meliketü'l-Âdile*", kız kardeşine "*Hâlisetü'd-dünyâ ve'd-din*" denilmesi gibi "*sitti*", "*sittetü'l-masûme*", "*sahibe*", "*safvetü'd-dünyâ ve'd-din*", "*ismetü'd-dünyâ ve'd-din*", "*tâcü'n-nisâ*" vb unvanlar taşımaktaydılar.[170]

Doğal ki Turan Melek'in de ne zaman öldüğü, nereye gömüldüğü de bilinmiyor. Mamafih, doğum ölüm tarihini, hatta yaşantısını bilmek yerine, onun kimliğini ve kişiliğini, evrensel sanata kazandırdığı benzersiz anıtta aramak, tanımak ve saygıyla anmak anlamlıdır. (Turan Melek hakkında Darüşşifa bahsinde de bilgi verilmiştir.)

Melik Müeyyed Salih (1243'ten sonra-1252'den sonra)

Divriği Kalesinin baş kulesine koydurduğu taş kitabede, kendisini "*Mengücekoğulları'nın tâcı*" olarak tanıtan Salih, Ahmed Şah'ın oğlu, Divriği tahtının 5. meliki; hanedanın 7. kuşak tem-

[170] Bkz. Ravendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr* (çev. A. Ateş) I, II, Ankara, 1957,1960; S. E. Ali, *Musavver Tarih-i İslâm*, C. II; Halil Edhem [Eldem], *Kayseri Şehri* (haz. K. Göde), Ankara 1982; Bahriye Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, Ankara, 1993.

silcisidir. Acaba Mengücekler'in de sonuncusu mudur? Salih'in ve atalarının adları yazılı H. 650 (M.1252) tarihli kitabe, bu aileyle ilgili son belgedir. Bundan dolayı Salih de soyağacı listelerinde meliklerin sonuncusu gösterilmiştir. Olabilir ki, o veya ardılları, bir çeyrek yüzyıl daha dış dünyayla fazla bir bağlantısı bulunmayan Divriği havzasında giderek daha yetkisiz, ama onursal unvanlarını koruyarak hükümet etmişlerdir.

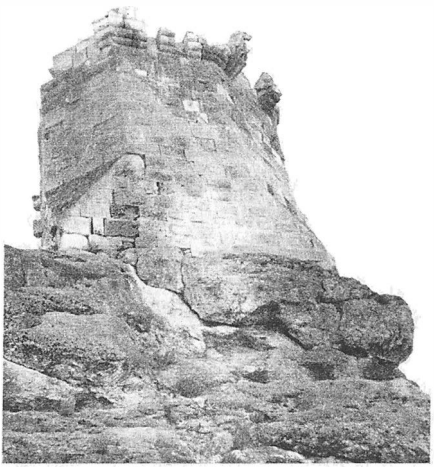

Anadolu kalelerindeki en görkemli ahmedek'i kitabe bilgilerine göre yitik Mengüceklerin sonuncusu sanılan Ahmed Şahoğlu Melik Salih, 7 Ekim 1252'de yaptırmıştı.

Arslanburç'ta, iki hayvan heykeli arasına yerleştirilmiş H.650/1252 tarihli kitabe[171] Mengücekler'in tarihine birkaç açıdan ışık tutar: Kitabe: a) Ahmed Şah'ın 1252'den en geç birkaç yıl önce öldüğü; b) Salih'in onun oğlu ve ardılı olduğu; c) Kalede 1230'larda başlatılan sur, burç, kapı yapımı çalışmalarının aralıklarla 1252'ye değin sürdüğü d) Melik Salih'in küçük hükümeti için uzun bir gelecek düşlediği; bu umutla savunma yapılarını berkittiği.

Arapça kitabede Salih'in, 650 yılı Şaban ayının başında (7 Ekim 1252) burcun inşasını emrettiği belirtildikten sonra o, şu unvan ve lakaplarla anılmıştır "*el-melik, el-âlim el-âdil, hüsâmü'd-devle ve'ddin 'izzü'l-İslâm ve'l-Müslimîn Tâc-ı Âl-i Mengücek ebu'l-Mü-*

[171] Son derece silinmiş ve yer yer kopmuş olan Arslanburç Kitabesi'ni, M. V. Berchem ve H. Edhem [Eldem], estampajını almak suretiyle çözmüşlerdir. Arslanburç hakkında açıklama, Kale bahsindedir.

eyyed Melik Sâlih bin Melik Ahmed Şah bin Melik Süleyman Şah bin Şahinşâh nasîr Emirü'l-mü'minîn." (Bilgin ve adaletli melik, devletin ve dinin keskin kılıcı, İslamın ve Müslümanların yücesi, Mengücekoğulları'nın tacı, doğruluk babası, Şahinşah oğlu Süleyman Şah oğlu Ahmed Şah oğlu Melik Salih. O, halifenin yardımcısıdır.)

Bu unvanlardan "*el-melik, el-âlim, el-âdil, hüsâmü'd-devle ve'd-din*", babası Ahmed Şah'la (Kale kapısındaki H. 634 tarihli kitabede); "'*izzü'l-İslâm ve'l-Müslimîn*" atası Şahin Şah'la (Kale Camii minberi kitabesinde) ortaktır: "*Ebu'l- Müeyyed*" (kutluluk babası) künyesi, babasında "el-Müeyyed"; "*Tâc-ı Âl-i Mengücek*", nitelemesi, Şahin Şah'ın künyesinde "*Mefhâr-i Âl-i Mengücek*" tir. Bu kitabede asıl dikkati çeken, dört isimden üçün de meliklik (Salih, Ahmed, II. Süleyman) üçününde de şahlık (Ahmed, II. Süleyman, Şahin) unvan ve Lakaplarının vurgulanması; Salih içinse iki kez "*melik*" denilmesidir. Unvanlar dizisinin başındaki "*el-melik*", Salih'in Divriği'deki beyliğini; adından önceki "melik" ise hanedana mensubiyetini, yani prensliğini işaret eder.

Buna karşılık Melik Salih'in, babasının, büyükbabasının ve atasının "şah" lakabını almayışı manidardır. Yani bir dizi unvanla doldurulmuş bulunan künyesinde "*şah*" bir unutma ya da ihmalle açıklanamaz. Şu halde o, şahlığı düşmüş bir melik konumundaydı. Salih'in bu unvandan yoksun kalışı, buna karşılık melik unvan-lakabını taşıması konularında Van Berchem şu yorumda bulunuyor: "*Her ne kadar ecdadından intikal eden şah lakabını taşımıyorsa da 650 (M. 1252) senesinde saltanat sürmekte olduğu kesindir. Çünkü kalede birtakım onarımlar/eklentiler yaptırması bir yana bir dizi unvanı da koruduğu görülmektedir. Bu zatın adından önceki 'melik' sözcüğü, kral ve prens karşılığı olsa da burada bir krallık unvanı değildir. Çünkü daha önceleri, aynı soydan gelenler Melik Süleyman, Melik Ahmed diye anılmaktaydılar. Böylece lakaplaşan melik sözcüğü değişmez bir şekilde künyelerinde yer almıştı.*"[172]

"*Hüsamü'd-devle ve'd-din*" (devletin ve dinin keskin kılıcı) unvanı ise onun, yüksek egemenlik ayrıcalığını Moğollara kaptıran Selçuklu sultanlarına değil, İlhan Hülâgü'ye bağlı olduğunu gös-

[172] M. V. Berchem, *Corpus*, III, s. 90.

teriyor ki bu açıdan da kendisine yazılan yarlığda "*şah*" lakabına yer verilmediği düşünülebilir.

Melik Salih'in itaatkâr bir tavır sergileyerek ve babasının barışçı-imarcı çizgisini korumaya çalıştığı Anadolu tarihinin en karmaşık bir döneminde hem Moğolları hem Selçuklu Sultanlarını metbu tanıyarak hanedanın Divriği'deki varlığını ayakta tuttuğu tahmin edilebilir. Babası Ahmed Şah'la babaannesi Fatıma Hatun'un tesis ettikleri cami vakfının mütevelliliği de uhdesindeydi. Diğer yandan, Ahmed Şah'ın ardılı bir oğlunu tanıtan ve bu melikin 1250'lerde Divriği'deki yarı egemenliğini haber veren Arslanburç kitabesindeki H.650/ M. 1252 tarihinin bir önemi ise 1071 Malazgirt Zaferinden sonra Doğu Anadolu'da kurulan ilk Türk devletlerinden en uzun ömürlüsünün Mengücekler olduğunu göstermesidir.[173]

"Ürkütücü-kafa tutucu" bir profille kente bakan Arslanburç'un bu görüntüsünün temelinde, Ahmed Şah dönemi anlatılırken değinilen iki olgunun etkileri aranmalıdır: Kentleri talan edip halkı kılıçtan geçiren İlhanlı tümenlerinin ve Baba İshak yoluna baş koyanların saldırıları... Her iki olguyu tetikleyen vaka ise 1243 Kösedağ Savaşı olmuş; Salih'in babası Ahmed Şah, ulucami için alelacele bir vakfiye düzenletirken, taçkapıların ve iç mekânların dekorasyonlarında çalışan sanatkârlar da olasılıkla iş bırakmışlardı. Genç melikin, babasının yaptırdığı surların, ciddi bir saldırıda aşılabileceği korkusuyla içkalenin eski surlarını onarttığı ve bir de bu "ahmedek"i[174] yaptırdığı görülüyor. Nitekim arası çok geçmeden, bir yandan Moğol birlikleri öte yandan Türkmen çeteleri baskın ve yağmalara koyulmuşlar; Moğollar 1256'da Elbistan'ı basarak yedi bin kişiyi öldürmüşlerdi. H.655 (1257) yılında kalelere yönelik saldırıların yoğunlaştığını Ebu'l-Ferec haber veriyor. Bu gözlemci yazarın anlattıklarına göre Baycu Noyin'e refakat eden II. İzzeddin Keykâvus o yıl Malatya, Harput, Kaluziye

---

[173] Danişmendliler (1071-1177 =107 yıl), Saltuklular (1071-1201 =130 yıl) ve Artuklular (1101-1231 = 130 yıl) için verilen yaklaşık tarihler, her üç beyliğin de Mengücekler'den daha önce kapandığını göstermektedir (bkz: S. Lane-Poole, *Düvel-i İslâmiye*, s. 220-228, 237-239).

Selçuklu kalelerinde, son savunma ve aynı zamanda da bir seyir ve gözetleme kulesi işlevinde, yüksek bir iç burç olurdu ki buna ahmedek denirdi. Anadolu kalelerinde, Arslanburç özgünlüğünde bir başka ahmedek gösterilemez.

(Malatya dolayları), Menşar (Fırat kıyısında), Elbistan'ı vurarak Divriği'nin de yer aldığı Malatya'dan Erzincan'a kadar, bölgede sözde sultan olmuş; 1257 kışını Erzincan'da geçirmişti. Ertesi yıl, Hülagü'nün katına gittiğinde, Danişmend-ili'nin batısında kalan bölgeler kendisine verilirken Doğu bölgesi de kardeşi Rükneddin IV. Kılıç Arslan'a ıkta edildi. Bu tarafta, Baba İshak'ın "aceziye" denen ağaç-eri başıbozukları kentleri basıyor, erkekleri kesip kadınlarla çocukları tutsak ediyorlardı.

Buna bir de Ali Bahadır kıtlığı eklendiğini, "*Malatya ve civarında açlık son dereceyi bulmuş idi. Ahali kedileri ve köpekleri yemeğe başladılar. Deri ve kösele parçalarını dahi pişirerek yiyorlardı.*" diyen ve ölü eti yenildiğini yazan, Ebu'l-Ferec haber vermektedir.[175]

Bu karmaşa ortamında, "Melik Salih ne oldu? Divriği'ye kimler saldırdı? Mengücekler nasıl son buldu?" vb sorulara ancak tahminlerle yanıt verilebilir. 1260'larda halktan "tübek" (kazanç), "nâl-baha" (ordu), "mâl-i bâm" (bina) ve "mâl-i erzek" (tarım) vergileri alındığını; "Kadılık mesnetleri"nden söz ederken de Konya'da Rumiyeli Siraceddin Mahmud'un, Aksaray'da Tebrizli Eminüddin'in, Kayseri'de Celâlüddin'in, Sivas'ta İzzüddin'in, Tokat'da Kazvinli Sadrüddin'in, Niksar'da Kazvinli Bedrüddin'in, Karahisar'da Hoylu Tâcüddin'in... kadı olduklarını yazan ve kendisi de Danişmend-ili'nde görev yapan Aksarayî, Divriği'nin durumuna değinmediğine göre, 13. yy sonlarında, komşu Mengücek-ili'nden ulaşan kayda değer haberler yoktu.[176]

Yöresel söylentiler arasında, Melik Salih'in akrabaları tarafından öldürüldüğü, hatta buna ilişkin bir belgenin bulunduğu savı da vardır ki[177] bunun, 1277'de Abaka Han'ın Divriği'ye gelişinde yaşanan olayla ilgili olabileceği bir sonraki bahiste açıklanmıştır. Salih'in Darüşşifa içindeki Şehitlik'te veya Şahin

---

[175] *Muhtasarü'd-Düvel,* s. 30-31; Aksaraylı, *Müsameret*, s. 152; F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları I,* s. 32-32.
Aksaraylı, *Müsameret*, s. 173-174.
Divriği tarihi için uzun yıllar derlemeler yapan merhum M. Kâzım Erçoklu (1896-1974) 14 Temmuz 1970 günü yaptığımız son görüşmede, o tarihten kırk yıl kadar önce Melik Salih'in akrabalarınca öldürüldüğüne ilişkin bir belgeyi bizzat görüp incelediğini, fakat bunun mahiyetini tam hatırlayamadığını bildirmişti.

Şah'ın türbesinde gömülü olduğu söylenebilirse de lahitler yazısız olduğundan herhangi biri ona atfedilemez. Öldürülmesinde veya ölümünde, hayatta bir oğlu var mıydı? Bilinmiyor. Sicil ve tapu kayıtlarına, "*vâkıfın evlâd-ı evlâdından*" tanımıyla kimi adlar yazıldığına göre, Mengücek soyunun sürdüğü konusunda kuşku yoktur. Bu kuşaklar, elbetteki melik sanını taşımıyordu. Ama çelebi, halife, molla, hatta şah lakaplarıyla anılıyor; vakıf mütevelliliği-nazırlığı; malikâne mutasarrıflığı yapıyor; cami, türbe ve medrese işleriyle ilgileniyor; saray ve konaklarında din, tıp, tarih, edebiyat konulu kitaplar okuyorlardı. Uzun bir süreçte servetleri, mülkiyetleri tükenip kadim bir Türk hanedanına mensubiyetleri unutulsa da kent toplumu ortamında daima bir ilk yerlerinin bulunduğu arşiv belgelerinden, şer'iye sicillerindeki kayıtlardan izlenebiliyor. Bunun örnekleri aşağıda ve mimari eserler bölümünde verilmiştir.

1550'lerde Türkiye'ye gelerek Kanuni ile görüşmek için Amasya'ya giden elçi Busbecq, halk katmanları arasında eriyip kaybolan eski hanedanlar hakkında şunları yazıyor: "*Burada umumiyetle insanların asalet dedikleri şeyin kararsızlığından bahsetmek isterim. Müstesna surette iyi yetişmiş gibi görünen bazı kızlar gözüme çarptı. Bunların büyük ailelere mi mensup olduğunu sordum. Büyük çiftlik sahipleri hatta hükümdar hanedanı neslinden geldiklerini fakat şimdi köylüler ve çobanlarla evlenmiş olduklarını söylediler. İşte Türkiye dahilinde asalet bu derece düşkün bir mevkide bulunuyor.* (...) *Çünkü Türklerin kendi aralarında bile şahsi meziyet ve liyakatten başka hiçbir şeye kıymet verilmez.*"[178]

Mengücekler'in Sönüşü

Divriği Mengücekleri'nin 1170-1250 arasında başardığı imar ve sanat parlayışı, dönemin yazarlarının dikkatini çekmediği gibi; bir istilanın, savaşın ya da fetretin sonucu olmadığı sanılan 1252'den sonraki kapanışı da tarihçilerce "haber" sayılmamış görünüyor. Bundan dolayı, Melik Salih ve sonrasını kapsayan 25 yıla (1252-1277) ışık tutacak ancak birkaç kaynak bilgisine ulaşılabiliyor ve Mengücekoğulları'nın 1070'lerde başlayan egemenliğinin

[178] Busbecq, *Türk Mektupları* (çev. H. C. Yalçın), İstanbul, 1939, s. 35-36.

iki yüzyıl sonra, en geç 1277'de kapandığı tahmininde bulunmak mümkün oluyor.

Anadolu'nun 1243-1300 büyük fetretinde yaşadığı olaylardan, Divriği'nin soyutlanmış gibi bir görüntü verişi; hatta unutulmuşluk izlenimi uyandırması; Mengücekler'in bu evrede sessizce tarihe karıştığını düşündürüyor. Fakat bu, tatmin edici bir açıklama değildir.[179] Divriği Mengüceklerini, parlayışındaki dinamikleri söndürerek çöküşe sürükleyen olguda, Anadolu'yu işgal eden Moğolların, dağılan Selçuklu Sultanlığının etkileri elbette vardır. Şu da bir gerçektir ki; Sivas, Tokat ve Amasya'da, uzun süre kalarak kültür izleri bırakan İlhanlılar'ın Divriği'yi de işgal ettiklerine dair –"*Gider Tatarı gelir beteri!*" elbette yerel bir vurgudur.

lhanlı ve Selçuklu egemenlerinin Divriği operasyonlarına gelince: Abaka Han komutasındaki Moğol ordusunun buraya uğraması, tarihin akla ziyan sürprizlerindendir. Galiba Mengüceklerin kapanışı da bu operasyon sırasında ve gafilcedir. Baybars, Ebu'l-Ferec, İbn Bibi ve Aksarayî tarihlerinde anlatıldığına göre H.676 (M.1277) ilkbaharında Şam (Memlûk) hükümdarı Melik Zâhir Baybars, Selçuklu diyarına (Anadolu) girer. Kırşehir kışlağındaki Moğollar da Elbistan'a yönelirler. İki taraf ansızın ovada karşılaşır ve dökülen kan ovayı lâle rengine boyar! Moğol prenslerinin de öldürüldüğü meydan savaşından sonra, Baybars, Moğolları Kayseri'ye kadar kovalar ve İslam devletlerine fetihnameler gönderip asıl Moğol ordusu gelmeden Şam'a döner.

İlhanlı hükümdarı Abaka, Şamlıları Anadolu'dan çıkartmak üzere 1277 Temmuzunda "yıldızlar kadar sayısız ve güçlü askerlerini" (30 bin süvari) toplayıp ivedilikle yetişir. Bir an önce Elbistan'a, oradan da Suriye'ye inmek için Erzincan-Elbistan arasındaki 20 günlük ana yolları izlemeyerek ara yoldan[180] yedi günde

---

[179] Anadolu'nun bölgesel hanedanlarının, hatta Selçukoğulları'nın nasıl kapandığı konusunda kesin bilgilere ulaşılamaz. Örneğin Selçuklu sultanlarının sonuncusu kabul edilen Gıyaseddin II. Mesud, uzun bir hastalıktan sonra, yoksulluk ve sıkıntılarla geçmiş bir yaşamı geride bırakarak 1308'de Kayseri'de öldüğü zaman acaba ailesi ne olmuştur? Bu trajik son için F. Sümer şu yargıda bulunuyor: "*Mes'ud'u, son Selçuklu hükümdarı olarak kabul etmek gerekir. Ondan sonra hanedandan biri belki tahta çıkmış olabilir.*" (bkz. "Anadolu'da Moğullar", *Selçuklu Araştırmaları*, I, s. 75)

Erzincan-Divriği arasındaki bu eski bağlantı, daha kuzeydeki Şebinkarahisar'dan inerek Erzincan'dan sonra Yukarı Fırat (Karasu) ve kollarının vadile-

Elbistan'a inmeyi seçer. Mengücek payitahtı Divriği bu kestirme yol üzerindedir. Katır kervanlarının, yolcuların ve posta tatarlarının kullandığı bu muhataralı yoldan, daha önce bu İlhanlı ordusu gibi büyük bir askeri konvoyun geçtiği vaki değildir. Bundan dolayı, olup bitenlerden habersiz halkın, sükûnet içinde geçirilen sıradan bir bahar gününde, kente büyük bir ordunun indiğini görerek nasıl dehşete kapıldığı tahmin edilebilir. İbn Bibi, Moğol ordusunun "*Kalenin karşısındaki yüksek dağın*[181] *eteğinden*" kente doğru gelişini oldukça ayrıntılı açıklamasına karşılık, diğer kaynaklar Abaka'nın ivedilikle Elbistan'a gittiğini yazmaktadır. Gerek *el-Evamirü'l-Ala'iye*'de gerekse *Muhtasar Selçuknâme*'de Divriği'yi ilgilendiren anlatımın Türkçesi şudur:

"İlhan-ı 'azam sahib-i cihan, Abaka'nın Rum memleketlerinin sınırına yürümesi: Sahib-i 'azam Fahreddin ve Muineddin Pervane (...) olanları duyurmak için İlhan'a (Abaka) Seyfeddin Erbeği'yi gönderdi. (Elçi) Dergâha varıp durumu anlatınca İlhan'dan (...) ferman çıktı. Kendisi de atına binerek hareket etti. Elli binden fazla bir süvari kuvveti kılıçlarını sıyırarak Rum (Anadolu) ve Şam (Suriye) memleketlerine yürümek üzere yola çıktılar. Fitne kuvvetlendi. Erzincan hududuna geldiklerinde, Divriği yolundan Elbistan'a yürüdüler. O sırada Divriği halkı her şeyden habersiz otururken ansızın, kalenin karşısındaki, yüceliğinin heybetinden kaplanların, kartalların, ayın, güneşin üzerinden geçmeye ve uçmaya cesaret edemedikleri dağın(Yama Dağı?) eteğinden şehre doğru at koşturan süvarileri ve arkadan da büyük bir kevkebenin (ordu, kafile) indiğini gördüler.

"Şehrin'âyân ve eşrafından bir heyet bunları konuklamak için karşı gitti. Karşılamaya gidenler, yanlarına 'tuzgu'larını (hediye) almışlardı. Yaklaştıkları zaman, şahlar şahı İlhan Abaka'nın atının kaldırdığı tozdan gözlerine sürme çektiler. Kur'an âyetleri, zikir ve dualar okuyarak kulluk görevlerini yerine getirdiler. Abaka, tuzgularını kabul etti. Buyurduğu suyurgamişi (iltifat) ile onların, yerinden oynamış kalplerine, çıkacak gibi olan canlarına rahatlık verdi. Ancak cahil, aylak, sapık bir grup,

---

rini izleyen askeri bir yoldu. (Bu eski bağlantı için bkz. W. M. Ramsay, çev. M. Pektaş, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, s. 56-57)

Bu yüksek dağ, güneydeki Yama masifi veya kentin batısındaki Dumluca olmalıdır.

aptallık ve sersemlik nedeniyle Taceddin Zeyrek'in çocuklarını ve kölesini öldürdüklerinden, bu katillerin yakalanıp 'yasa'ya gönderilmelerini emretti. Yine Divriği halkından bir kişi, kale burçları tarafından, ok yay ve kılıç kuşanmış olduğu halde Abaka Han'ın huzuruna gelince bu saygısızlığının ve küstahlığının cezasını hemen gördü (idam edildi). Sonra Abaka, kalenin temelden yıkılması; burçların ve surların yerle bir edilmesi için fermanda bulundu. Bundan sonra da cihangir dizginini Elbistan'a çevirdi."[182]

"Tuzgu" (hediye) hazırlayıp Abaka'yı karşılamaya giden Divriği ileri gelenleri arasında "melik" ya da "şah" sanını taşıyan birisinin ya da bir hanedan mensubunun bulunmadığı anlaşılıyor. *El-Evamirü'l-Ala'iyye*'nin Farsça orijinalinde, Abaka'nın *"kevkebe-i büzürg"*ünü karşılamaya gidenler için *"âyân ve mu'teberân"* deniliyor ki bunlar kentin ileri gelenleri idi. Belki aralarında Mengücek ailesinden biri de vardı, fakat o artık Divriği'nin resmi ve meşru lideri konumunda değildi. Bu varsayıma göre Melik Salih, 1277'den daha önce ölmüş; yerini "melik" unvanıyla alan biri de olmamıştı. Hatta, İlhan Abaka'nın katında kenti, ileri gelenlerin temsil ettiğine bakılırsa o sırada Divriği'nin bir emiri, subaşısı bile yoktu; Mengücekler'in sönüşünü izleyen bir boşluk yaşanıyordu. Daha güçlü olasılık, kentin sahibi konumundaki Melik Salih veya bir başka Mengücek prensi, Moğol ordusunun ansızın gelişi karşısında kalede saklanmış; o zamanların âdetince ileri gelenlerden bir heyeti Abaka'ya göndermişti. Fakat gidenlerin iyi karşılandıkları haberi üzerine kendisi de bir hükümdarlık karşılaması gösteriminde bulunmak amacıyla silahlarını ve merasim giysilerini kuşanıp Abaka'nın yanına gitmek aymazlığında bulunmuştu. İbn Bibi'nin: *"kale burçları tarafından, üzerinde*

[182] İbni Bibi, *el-Evamir*... (M. Öztürk çevirisi), II., s. 196-197; *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi* (Muhtasar), (M. N. Gencosman çevirisi), s. 287; tıpkıbasım (A. S. Erzi) s. 679-680; Abaka'nın Erzincan'dan Elbistan'a inişini, Divriği'ye uğradığına değinmeksizin anlatan diğer kaynaklar: *Baypars Tarihi*, s. 91-92, 112; Ebulferec, *Muhtasarüddüvel*, s. 80-81; Aksaraylı, *Müsameretü'l-Ahbâr*, s. 191-193; F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar" *Selçuklu Araştırmaları I*, s. 42-43. Erzincan-Divriği arasındaki bu kestirme yolu, bir kez de 1450 (H. 854) yılında, Karakoyunlu Cihanşah Mirza, müttefiki kimi Akkoyunlu emirleriyle, donanımlı ve atlı 30 bin kişilik bir kuvvetle Erzincan'dan Malatya'ya giderken kullanmıştır. (Ebu Bekr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye* çev. M. Öztürk s. 115.)

yayı ve okları ile huzura geldiğini ve bu küstahlığının cezasını gördüğünü" (idam edildiğini) bildirdiği kişi, sıradan biri veya bir meczup değildi kuşkusuz. Çünkü bir kişinin ordusuyla gelen bir hükümdara silahlı yaklaşabilmesi için önemli bir kimliği temsil etmesi gerektiği açıktır. İbn Bibi'nin anlatımı bu varsayımla örtüşüyor. Gerçek bu ise "Ben de bir hükümdarım!" tavrıyla giyinip kılıç kuşanarak ortaya çıkan, kendisini tanıtamadan aymazlığının bedelini canıyla ödemişti. Bu kişi, eğer bir Mengücekoğlu idiyse Abaka'nın katında idam edilişi, hanedanın da bu trajik vakayla kapanmasına neden olmuştu.

Abaka'nın Anadolu'da kıyımlar yapıp dönmesinden, Melik Zâhir Baybars'ın da o yıl ölmesinden sonra Divriği, yeniden, yirmi yılı aşkın bir sessizliğe gömülmüş görünüyor. *Baypars Tarihi*'nde, Melik Zâhir'in ölümü üzerine, Anadolu vilayetlerinden taziye için Şam'a gelenler sayılırken Sumeysat'tan (Samsat), Harput'tan, Elbistan'dan, Zamantı'dan, Malatya'dan, Kayseriye'den gelenlerin adları veriliyorsa da bunlar arasında Erzincan, Divriği, Kemah gibi Doğu kentleri temsilcilerinin adları yoktur.[183]

İlhan Abaka'nın uğrayışından 22 yıl sonra 1299'da Divriği, yine korkutucu bir hükümdarın beklenmedik ziyaretine(!) daha tanık olur: Aksarayî'nin anlattığına göre üstelik o H.699 (M. 1299) yılı boyunca Anadolu'yu kasıp kavuran bir kıtlık yaşanmış; buna bir de Sülemiş Ayaklanması eklenmişti. "*O yıl gökyüzünden bir damla yağmur düşmemiş; semânın bekçileri halkın erzak kapısını kapamışlardı.*(...) *Kadınlar, kediler gibi yavrularını yemişlerdi. Bağ kuyuları, birbirini yiyenlerin kemikleriyle dolmuştu.*"

Kıtlık ve isyan sürerken, sözde Selçuklu sultanı Feramurz oğlu III. Alaeddin Keykubad (1298-1301) bu fırtınadan canını kurtarmak ve İlhan Gazan Han'a kulluk sunmak üzere yola çıkmış; Erzincan'a vardığında Sülemiş'in adamları Gazan Han'a götürdüğü hediyeleri elinden almışlardı. Kulluk görevini yapan üstelik Gazan'ın kızıyla evlenip "güregen" (damat) olan III. Alaeddin Key-

[183] *Baypars Tarihi,* s. 156-157. İsimler arasında Emir Nureddin Ahmed el-Manacikî de geçiyor ki, Manacikî, Mengücekî'nin Arapçası olabilir. Yine aynı kaynakta, Melik Zahir'in zamanındaki devlet adamları tanıtılırken "Emir Alaeddin Aydoğmuş el-Çaşnigir" adı geçiyor ki, (s. 113) Divriği'nin kadim ailelerinden biri "Aydoğmuşoğulları" olup bu ailede Ali ve Alaeddin adları da kuşaktan kuşağa günümüze kadar yinelenegelmiştir.

kubad, 1299 yılının son günlerinde Anadolu'ya döndü. "*Şahane bir debdebeyle*" Resulayn'dan Diyarbekir'e, ordan da Malatya'ya hareket etti. Yanındaki zalimlerin telkinleriyle zulümlere koyuldu. "*Her taifeden birtakım rezil ve alçak kimseler, sultana ve adamlarına mensup olmak gururuyla öteye beriye saldırdılar.*" Harput'ta, Seyyid Necdüddin'i soyup soğana çevirdiler. Tepesine gürzler indirdiler. Adamcağız aldığı yaralardan öldü. Malatya'da da yaşı sekseni geçmiş Nureddin Şahab'ı aynı şekilde işkenceye koştular. "*Kış ortasında zemherinin yakıcı soğuğunda çırılçıplak bırakarak ölümüne neden oldular. Oğlu Kutbeddin ayaklandı. Sultan Alaeddin'in vergi toplayıcılarını yakalatıp tahsil ettikleri paraları ellerinden aldı, üstlerini başlarını soydurdu.*"

"*Sultan Alaeddin, bu hadisenin öcünü almak için o taraflarda topladığı askerle Malatya'yı muhasara etti. Kutbeddin'in mukavemeti karşısında, maiyyeti halkından ve askerlerden birçoğu yaralanmış olduğu halde muhasaradan yüz çevirdi. Eli boş dönen saltanat alayı, Divriği'ye yürüdü. Orada acele ile birtakım müsaderelere, rüşvetler ve paralar toplamağa başladılar. İşi öyle bir dereceye getirdiler ki, şehirde servet sahibi bir Hıristiyan vardı. Malı ve kanı Müslümanlar için haram olan bu adamı şehir meydanına götürdüler. Çevgânla top gibi dövdüler; etrafında ateş yakmak için odun yığdılar. Zavallıya cehennem azabını dünyada tattırmak için bu ateş içinde yakacaklardı. Kurudan yaştan, nakitten, ecnastan nesi varsa canını kurtarmak pahasına ortaya attı. Bu suretle ateşte kavrulmaktan kurtuldu.*"[184]

1277'de Abaka'nın, 1299'da III. Alaeddin Keykubad'ın Divriği'ye uğrayışları Mengücek Melikliğinin sönüşünden sonraki başlıca iki olaydır. Her iki hükümdarın da ansızın, peşlerinde orduları çıkagelmelerinin halkta uyandırdığı korku ve güvensizlik duygusu tahmin edilebilir. Dolayısıyla Mengücekler'in sönüşüyle çakışan bu iki olay, Divriği'deki korkulu ve korkutucu dış dünyaya kapanışın başlangıcıdır. Kendi meşru -müşfik yönetimini ve özerkliğini yitiren kentin, 14. ve 15. yy'ları kapsayan yeni süreçte, despotların, işgalcilerin, sığınmacıların elinde, 12. ve 13. yy'larda kazanılan sanat ve bayındırlık eserlerinin görkemiyle çelişen korkulu bir çekişme ortamına dönüştüğü izlenmektedir.

[184] Aksaraylı, *Müsameretü'l-Ahbâr*, s. 302-318.

Mengücekler'den Sonraki Yüzyıla Kısa Bakış

Mengücek Melikliğinin 1300'e doğru kapanışından Divriği'nin 1515'te Osmanlı sınırlarına katılışına kadar geçen zamanlarda kentte yeni bir parlayış yakalamak şöyle dursun; yerli hanedanların yönetimi ve Memlûk Sultanlığının işgali altında giderek gerileyişinin evreleri izlenebiliyor. Ebu'l-Fida'nın yazdığı, H. 715 (M.1315) yılındaki Şam valisi Tengiz'in Malatya ve havalisine düzenlediği baskının, ilerideki bir işgal için keşif olduğu anlaşılıyor. Malatya, Darende ve Divriği yöresini de kapsayan, resmen İlhanlı egemenliğinde görünse de Türkmen beyleriyle hadım emirlerin nüfuz mücadelelerine sahne olan bölgenin o yıllardaki durumu son derece karışıktır. Hamdullah Kazvinî'nin, 1339'da telif ettiği *Nüzhetü'l-Kulûb* adlı coğrafya kitabında, 1336 yılına ait İlhanlı memleketlerinin vergi gelirlerini vermesi sayesinde, Anadolu'nun hangi vilayet ve kentlerinin Moğollara tâbi olduğu da anlaşılmaktadır. Kazvinî "*Memalik-i Rum*"a, toplam 3.300.000 dinar vergi yüklendiğini bildirmiştir ki bundan, Divriği'ye ve çevresindeki illere düşen paylar şöyledir: Erzurum (222 bin), Tercan (15 bin), Bayburt (21 bin), Erzincan (332 bin), Karahisar-ı Köğonya (boş gösterilmiştir), Kemah (435), Harput (215 bin), Erek(?) (10 bin 800), Devrigî (40 bin 300), Sivas (boş gösterilmiştir), Niksar (187 bin), Karahisar-ı Behramşahî (11 bin 600).

Bu açıklama, Divriği'nin, Mengüceklerin kapanışından bir müddet sonra İlhanlılara tâbi ve haraçgüzar; ayrıca Erzincan'a ve Harput'a kıyasla gelir düzeyinin hayli düşük olduğunu göstermektedir. 1340'larda yazılan *Risale-i Felekiyye* adlı eserde ise her "*ülke*"nin başlıca kentleriyle bu kentlerin vergilerinin, mukataa veya diman yöntemlerinden hangisiyle toplanmasının gerektiği yazılıdır. Adı geçen kaynakta "*Memalik-i Rumü'l-Mahrusete el- Vüstaniyye*"nin (Orta Anadolu) 32 kenti şöyle sıralanmıştır: Âmed, Mencigerd, Kiğı, İspir, Menûrs, Dircan, Trabzon, Etrâk-i Vilâyet-i Erzenurrûm, Erzincan, Kemah, Harbert, Malatya, Cemişkezâk, Defrigî (Divriği), Babert, Sivas, Niksar, Kayseriye, Develü, Tokat, Amasya, Merrevan, Osmancık, Engürüye, Kangırıya, Aksaray, Konya, Akşehir, Seferü'l-hisar, Karahisar, Karacadağ, Maden-i

Mengücek, Mengücekli adlarının unutulduğu, Divriği'nin bir âmillik olarak yerliden güçlü ailelerin yönetimine geçtiği Hicrî 8. yy. (M. 1300'e doğru) düzenlenen bir vakfiyenin parçası. Divriği Amilliğinde ve Medine-i Divriği'de Armutak, Şigi, Bakça Mihrab, Yumru Kaya, Gümüş Gördü vd. yer adları sıralanmış.

Gümüşpazar.[185] Bu liste bir bakıma Anadolu'nun, muhtelif zamanlarda bağımsız ya da yarı bağımsız şehir devletlerini de veriyor ki, Divriği bu kimliğini daha uzun bir süre koruyabilen kentlerdendir. Ancak bu döneme ışık tutacak belge ve bilgiler yetersizdir.

[185] F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları I*, s. 82, 103, 107; A. Z. Velidi Togan "Moğollar Devrinde Anadolu'nun...", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, s. 21-23, 31-33; Abdullah İbn Muhammed, *Kitâb fi'l- Hesab/ Risâle-i Felekiye*, 90/b-93/b (Ayasofya Ktp. No. 2756).

Örneğin Divriği'de Ahmed Şah vakıflarıyla ilgileri saptanan ailelerin muhafaza edebildiği belgeler arasında, 13. yy'a ait tek parça ortaya çıkmamışken 14. yy'a ait de ancak beş altı satış belgesi görülebilmiştir. Bunlar bile içerdikleri unvanlı isimler ve alım satım işlemleriyle Mengücekler'in kapanmasından sonra, daha uzun yıllar, bu hanedanla yakınlığı olanların kentin soylu ve saygın (elit) tabakasını oluşturduklarını kanıtlamak bakımından son derece önemlidir. Bu Arapça belgelerden üçü özetle şu adları ve işlemleri içermektedir:[186]

H.13 Şaban 742 (*M. 22 Ocak 1342*) *tarihli hüccet:*

(Divriği Mahkemesinde, hüccetin yukarısına imzasını koyan hâkimin huzurunda:) *"İzzü'l-emîrü'l-kebîr ve seyyidü'l- hâtır nâzır-ı umûrü'd-devle müdebbirü'l-umûrü'l-memâlik el-hasibü'n-neseb zi'l-menakîb nâibü's-saltanatü'l-muazzam mecdü'd-devle ve'd-din zahirü'l-İslâm ve'l-Müslimîn yemînü'l-mülûk ve's-selâtin Muhammed bin el-emir el-merhum Taceddin Mu'în bin Zahir;"* Kazvinli Hacı Ömer bin İbrahim'in ve Mazenderanlı İzzeddin Gerşaseb bin Hasan'ın tanıklığıyla vekaleti kanıtlanan *"Emîr-i kebîr iftihârü'l-ekâbir ve'l-emâcid câmi'ü'l-mehâmid Ebi Nasr Servî"*yi, Divriği Âmilliğinde Hars köyünün dörtte bir hissesini satmakla görevlendirmiştir. Müşteri, *"es-sadrü'l-kebîr seyyidü's-sudûr ve'l-ekâbir mecdü'l-mülûk ve's-selâtin Şemseddin Muhammed bin Hibetullah"*dır. Yine, *"el-ecellü'l-kebîr Pîr Abdullah bin Muhammed bin İsâ es-Sivasî"* ve *"Muhammed bin Ali el-Konevî"*nin tanıklıklarıyla *"el-emirü'l-muazzam kıdvetü'l-ümerâ* (...) *rüknü'd-devle ve'd-din nasırü'l-İslâm ve'l-müslimîn zahirü'l-mülûk ve's-selâtin pervane-i muazzam el-atabegü'l-'azâm* (...) *Muhammed bin el-emir el-merhum Taceddin Muin bir Zahir"in vekili olan "el-emîrü'l-kebîr el-muvakkar kıdvetü'l-ümerâ* (...) *Zahireddin İbrahim bin Ahmed bin İlyas"* da Hars köyünün diğer dörtte bir hissesini yine adı geçen Şemseddin Muhammed bin Hibetullah'a satmıştır.

---

[186] Kâzım Erçoklu'nun 1967'de, *"Nebipaşagil ailesinde Sultan Baybars'ın adını okuduğum fermanlar vardı."* demesi üzerine bunlara ulaşılabilmek için hayli uğraşılmış; aralarında özetleri verilen üç hüccetin de bulunduğu kimi belgelerin fotokopileri alınabilmiştir. Merhum Erçoklu'nun, bu belgelerdeki *"melik"*, *"Kutlubers"*, *"zahir"* vb ad ve unvanlara takıldığı anlaşılıyor. Bu Arapça belgeleri bu çalışma için Türkçeye çeviren merhum Prof. Dr. Halil Sahillioğlu'nu da şükranla anıyorum.

H. 15 Şevval 755 (*M. 2 Kasım 1354*) *tarihli hüccet:*

Divriği'de bir köyün yarı hissesinin satışıyla ilgilidir. Belgeyi, Divriği hâkimi (kadısı) Abdülkerim bin Sa'ad bin Ahmed bin Muhammed tescil etmiştir. Satıcı, "*Dârü'z-zafer Erzincan'a bağlı Saray kasabasından mefharü'l-fukahâ ve'l-ulemâ ve'l-'alâ-mevlâ Mes'ud bin Habib bin Hacı Özbek bin Hüsameddin Hüseyin*"; tanıklar, "*Bayezid bin Yıldız bin Yaramaz*" ve "*Kutlubers bin Abdullah Kutluğşah bin Kutlubers ed-Defrikî*"dir. Bu satış için Divriği'den "*Emir-i kebîr Alp Arslan Beg bin Hüsâm bin Hüseyin*" vekil tayin edilmiştir. Adı geçen Mes'ud bin Habib, annesi "*Mükerreme Meliketü'l-Melikât seyyidetü'l-hâcibat sahibü'l-hayrat ve'l-hasenât Nusret Melike*"den miras kalan yer hissesini, Divriği'den müşteri olan "*el-Hasibetü'n-nesebe Seyyidedü'l-muhaddere Tâcü'n-nisâ fi'l-âlemeyn Nazlı Paşa binti sâhibü's-sadrü'l-muazzam, zahirü'l-mülûk reşîdü'l-ekrem zâirü'l-Haremeyn, meşhûrü'l-hafikîn iftihâr-ı ehl-i fütüvvet ve'l-mürüvvet melce'ü'l-fukarâ ve'l-mesakîn Ahi Yusuf* (?) *bin merhum ve mağfur Cemaleddin Ya'kub*"a, adı geçen vekil aracılığıyla Dârü'l-hayr Divriği toprağında bir köyün (adı okunamadı) yarı hissesini, Rum memleketlerinde geçerli gümüş dirhemle yirmibeş bin dirheme satmıştır.

H. 1 Şevval 763 (*24 Temmuz 1362*) *tarihli hüccet:*

Yine Divriği'de bir yer satışıyla ilgili olup "*Mahrusa-i Devrikî hâkimi (kadı) Abdulahad Sa'ad bin Ahmed*" tescil etmiştir. Satıcı "*Emîrü'l-muazzam ve's-seyyidü'l-mükerrem, mâlik, emîrü'l-ümerâ ve'l-ekâbir el-vezirü'l-cedde Türkmânoğlu diye meşhur celâlü'd-devle ve'd-din ebû'l-meâlî Muhammed bin Tesğaz*(?)"dır. Adı geçen, Dârü'l-hayr Divriği'de Cansed köyünün, kendi mülkü olan dörtte bir hissesini, Divriği'de oturan *"sadrü'l-mükerremü'l-cedde Seyfeddin Mahmud bin Muhammed bin Hüseyin eş-şürefâ"*-ya, ülkede geçer akçe olan Sultan Gıyas Muhammedî akçesiyle iki bin dört yüz dirheme satmıştır.

Tarihlerde adlarına rastlanmayan emirler, vezir torunları, saltanat naibliği, atabeglik, pervanelik yapmış anlı şanlı kişiler; Mazenderanlı, Kazvinli, Konyalı, Sivaslı tanıklar; Kutlubers, Alp Arslan, Kutluğşah, Gerşaseb gibi Türkçe, Farsça adlar; fütüvvet ehlinden Ahi Yusuf, melikeler melikesi ve hayrat sahibi Nusret Melike ve Nazlı Paşa hatunlar; Divriği Âmilliği, Mahrusa-i Divrigi

ve Dârül-hayr Divriği deyimleri... Bütün bunların genel bir değerlendirmesi şu olabilir: Küçük fakat eski bir payitaht olan Divriği'de, bu statünün yitirilişinden ve Mengücek Hanedanı'nın kapanışından sonra da abartılı hatta yanıltıcı onursal unvanlar daha bir süre kullanılmış; buna karşılık, soyu Mengücekler'e dayanan kimi bireyler, kendilerine miras kalan köy ölçeğindeki arazilerini satmak zorunda kalmışlar; daha açık bir ifadeyle yeni sürecin ilk evresinde mal ve mülklerini yitirmeye başlamışlardır. İkinci evredeki yazgıları ise giderek mensubiyetlerini unutmak olacaktır.

Mısır Memlûkleri, 1380'lerde Malatya, Darende ve Divriği'yi egemenlik sınırlarına katınca[187] eski Mengücek-ili'nin, Fars kültürü etkisindeki Türkmen kültürünü bu kez de Arap kültürüyle birlikte taassup kuşatmaya alır. Yine aynı evrede Divriği'yi yöneten "Şehrî" emir ailesinin, Memlûklerin patronajında bir tür yurtluk-ocaklık statüsü elde ettikleri saptanmaktadır. Bu ailenin Mengüceklerle akrabalığı belgelenemez. Şehrîler'in Divriği'deki bir kitabesi H. Rebiülâhir 790 (M. Nisan 1388) tarihlidir. Bu iki satırlık Arapça kitabe "*İbrahim es-Sarimî bin Mehmed eş-Şehri*"yi tanıtmaktadır.[188] Bu zatın, Divriği Emirliğinden önce, 1381/3 yıllarında da "Harput Kalesi sahibi" olduğu öğrenilmektedir. Ailenin atası Mehmed Şehrî Beğ, Divriği'ye bağlı Üçpınar köyündeki malikâne hissesini, yaptırdığı su şebekesine ve kentteki bir çeşmeye, Sevir köyündeki malikâne hissesini de yine Divriği'de kurduğu zaviyeye vakfetmiştir.[189] İbrahim Sarimî'den başka bir oğlunun

---

[187] Y. Yücel, *Kadı Burhaneddin*, s. 92-93.

[188] Bir türbe kitabesi olan bu taşı 1965'te, Divriği Kürtül Camii'nin musalla duvarında fark etmiş ve bir fotoğrafını almıştık. Kimi tarihlerde "Şuhrî"ler olarak da geçen bu ailenin Divriği'deki hâkimiyeti, yüzyıl kadar sürmüş; kent, 14. yy başında Memlûk yönetimine geçmiştir. Arşivlerde ve Divriği şer'iye sicillerinde Şehrî ailesi vakıflarına ait belgeler çoktur. Örneğin H. 1160'ta (1747) Divriği kadısına yazılan bir hükümde: "*timar karyelerinden İbnad nahiyesine bağlı Üçpınar köyünün tamam malikânesinin Defter-i Hakanîde vakf-ı evlâd-ı İbrahim bin Mehmed eş-Şehrî ve Divanîsinin timar yazıldığı ve malikâne-i mezburun evlada vakfedilmiş olduğu*" (BOA, Sivas Ahkâm D. No. 3, s. 24/2); Divriği şer'iye sicillerinde de "*Medine-i Divrigi'de Üçpınar karyesinde vaki' İbrahim bin Mehmed eş-Şehrî Beg vakfi*" ve "*Şah Mansur bin Mehmed eş-Şehrî'nin Sevir Karyesi tamam malikânesi vakfi ile bu vakfa ait zaviyenin mütevellileriyle*" ilgili pek çok kayda rastlanmaktadır (Milli Ktp. Ş. D. Sivas (Divriği) D. No. 82 s. 34; No. 77, s. 33 ve 58; D. No. 70, s. 25, 41, 45 ve 47; D. No. 72, s. 32; D. No. 66, s. 20, 21; D. No. 68 s. 29)
"*Hacı Mehmed türbe ve zaviyesinin harabesi Söğütlük yolu üzerindedir. Me-*

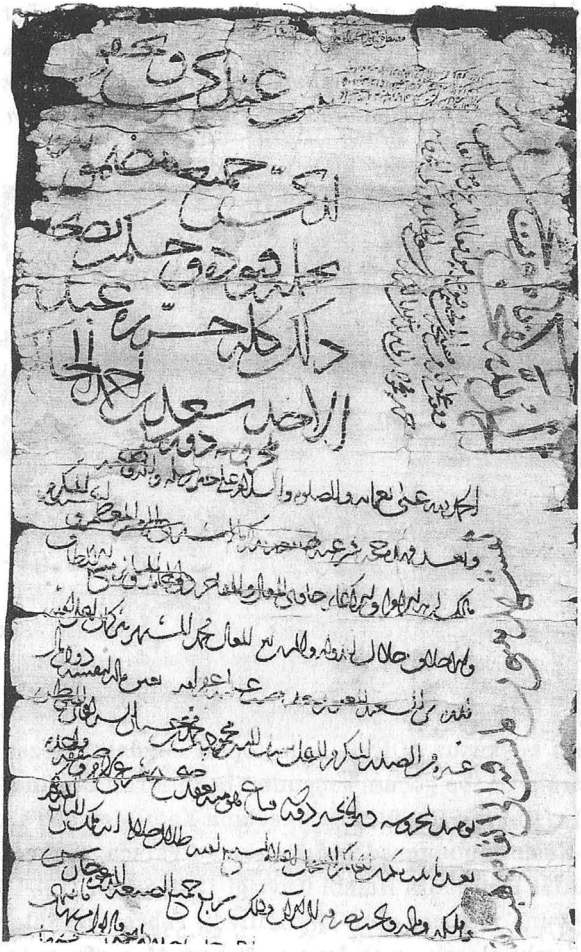

Mengüceklerin tahmini kapanışından yüzyıl sonra Mahrusâ-i Devriki kadısı Abdulahad Sa'ad'ın düzenlediği Hicrî 763 (M 1362) tarihli hüccet

da Şah Mansur olduğu öğrenilmektedir ki, İbrahim Bey'in ve Şah Mansur'un da vakıfları olduğu gibi, Şehrî ailesinden Mahmud Bey de ulucami için ikinci bir vakıf tesis etmiştir. İbrahim Sarimî,

zar taşı okunmaz durumdadır. Osmanlı kaynaklarında zaviyenin adı Hacı Mehmed bin Mehmed eş-Şehrî olarak geçiyor. Sevir'in 1/3 malikânesi ile bazı mezra ve toprak parçaları ve Yukarı Hamam, vakıfları arasında idi. 1783'te Hasan türbedar imiş." (Kutlu Özen, *Divriği Evliyaları*, s. 162)

1388'de bölge emirleri arasındaki bir çatışmada ölmüştür. Sultan Berkuk'a tâbi Şehrî emirlerinin, 1394'te Timur'un Anadolu'yu istila için harekete geçtiği haberi üzerine Divriği'yi terk ederek civardaki göçebe Türkmenlere sığındıkları *Bezm ü Rezm*'den öğrenilmektedir.[190]

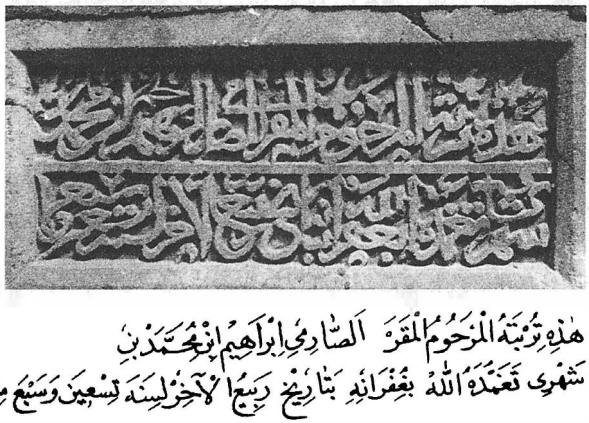

هٰذِهِ تُرْبَةُ الْمَرْحُومِ الْمَقَرِّ الصَّارِمِيِّ إِبْرَاهِيمَ ابْنِ مُحَمَّدِ بْنِ
شَهْرِي تَغَمَّدَهُ اللّٰهُ بِغُفْرَانِهِ بِتَارِيخِ رَبِيعٍ الْآخِرِ لِسَنَةِ تِسْعِينَ وَسَبْعِ مِا

Mengüceklerden sonra Divriği'ye egemen olan Şehrî ailesinden İbrahim es-Sârimî'nin yıkılan türbesinin Nisan 1388 tarihli kitabesi. (Musalla duvarındadır)

Kentten kaçanlar göçenler, sadece egemenlik davası güdenler olmamıştı kuşkusuz. "Divriğilinin topalı Bağdat'ta gezer" sözü o zamanlara aittir ve göçün, kaçgunun boyutlarını düşündürür. Örneğin Ebu Hayyan Endülisî'ye, Mevlana Kadı Mehmed'e, Memlûk sultanı Nâsır Muhammed bin Kalavun'a Farsça, Türkçe hocalığı eden, hattat Fahreddin Halebî (Divriği 1233-Şam 1313), Oğuzların Salur boyuna mensup olup Divriğiliydi. Fahreddin Salgurî, Fahreddin Çelebi olarak da anılmıştır. Babası Mustafa, büyükbabası Zekeriya, atası Hacı Hasan, Divriği'de ve şahların himayesinde yaşamış aydınlardı. Kendisinin Suriye'ye göçmesi ve Halebî mahlasını alması düşündürücüdür. Divriğili Fahreddin Salgurî, Anadolu Türklerinden ilk sözlük-gramer yazarı olup Türkçenin başlıca ku-

[190] Şehrîler'in vakıfları hakkında Divriği Şer'iye Sicilleri'nde H. 1164-1317 (1750-1899) arasında tarihlenen tevliyet kayıtları vardır. (Milli Ktp. Ş. D. Sivas (Divriği), No. 82, s. 34, No. 77, s. 33, 58, No. 70, s. 25, 41, 45, 47, No. 72, s. 32, No. 66, s. 20, 21, No. 68, s. 29, 56), Aziz Esterabâdî, *Bezm ü Rezm*, s. 462; Y. Yücel, *Kadı Burhaneddin*, s. 73, 104, 126.

rallarını ve sözcüklerini nazım diliyle kaleme almıştır. Günümüze ulaşmayan bu eseri, İbn Hâcer Askalânî, *Enba'ü'l-Gamr fi Ebnâü'l-'Amr* adlı Arapça eserinde anmaktadır.[191] Salurlu Hacı Hasan ailesiyle akraba olan Evran (Uran?) Çelebi (13. yy sonu-14. yy ilk yarısı) oğlu Zeyneddin Siyavuş Çelebi, torunu şair ve din bilgini Şeyh Yâr Ali Çelebi (14. yy) de Divriği'den kopan aydınlarda! Sivas sultanı Kadı Burhaneddin'in dostu bu kentteki *"ilim ehlinin başı"* (Şeyhülislam) idi.[192]

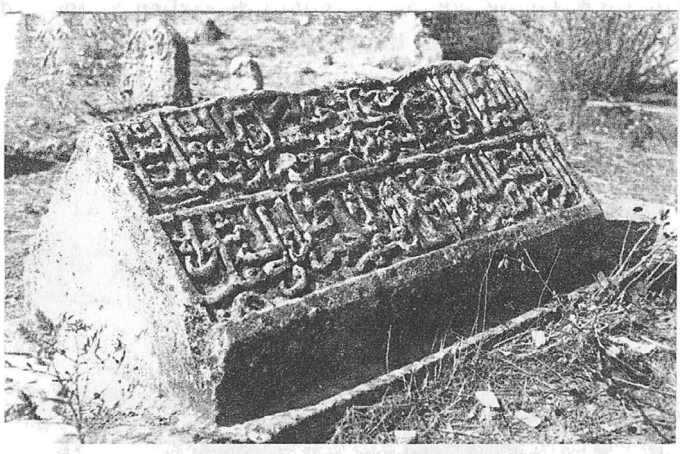

الشهمال الحاج احمد الحاجب بن ولى غفرالله
فى شهر ربيع الاولى من شهور سنه . ست ما (؟)_____

H. 7. yüzyılda ölen Mengücek hacibi Hacı Ahmed bin Veli'nin Lahdi (1967)

Divriği mezarlıklarındaki en eski yazılı taşlar; kent çevresindeki, son yıllarda tahrip veya yok edilen sofa mezarlıkları ve hazirelerle köy tekkelerindeki mezarlar, Pulur, Ömerbey, Kurdeşen mezar sofaları, Şemsibezirgân, Sittemelik, Sinaniye hazireleri, Saçlıkız, Ebussuud Efendi tek mezarları bakımsız ve sahipsizdir.

---

[191] Ebu'l-Meyasin Yusuf bin Tangribirdi, el-Menlehü's-Sâfî ve'l-Müstevfâ ba'de'l-Vâfî (Nuruosmaniye ktp. No. 3428/29).
Yâr Ali Çelebi'nin soyundan Kadıasker Müeyyedzade Abdurrahman Efendi (öl. 1520) Amasya'ya yerleşmiş ve Amasî mahlasını kullanmıştır. Osmanlı ulema ailelerinin en ünlülerinden Müeyyedzadeler'in ve Hısımzadeler'in atasıdır (Müeyyedzadeler için *Tuhfe-i Hattatin*'e; Osmanlı Müellifleri'ne, Sicill-i Osmanî'ye, *Şakayık-Numaniye*'ye bakılabilir.)

Buralarda yüzlerce yıllık yazılı lahitler ve mezar taşları vardır. Kurdeşen'deki bir taşta H.671 (M.1272) tarihi ve *"Şehzade Receb bin İbrahim"*, bir diğerinde *"Şahzade Sarı Gülsüm"*; Kocapaşa mahallesi Ömerbey Mezarlığındaki bir lahitte *"eş-Şehmal'ül-Hacc Ahmed'ül-Hacib bin Veli, Rebiül'ulâ sitte-mie(?)"* (M. Ekim 1203?) okunabilmiştir. Kentin çevresinde ve köylerde en geç 14. yy'a tarihlenebilecek zaviyeler, türbeler vardır.[193]

Sonuç olarak denilebilir ki Mengücekoğulları'nın Divriği'ye kazandırdığı kimlik, sonraki yüzyılları da etkilemiş, ancak daha uzun bir süreçte hanedan bireylerinin toplum içinde eriyip unutulmaları gibi, kentin kültür ve uygarlık eserleri, yerel mimari örneği konutlarda mimarisi yıkılıp yok olmaya terk edilmiştir.

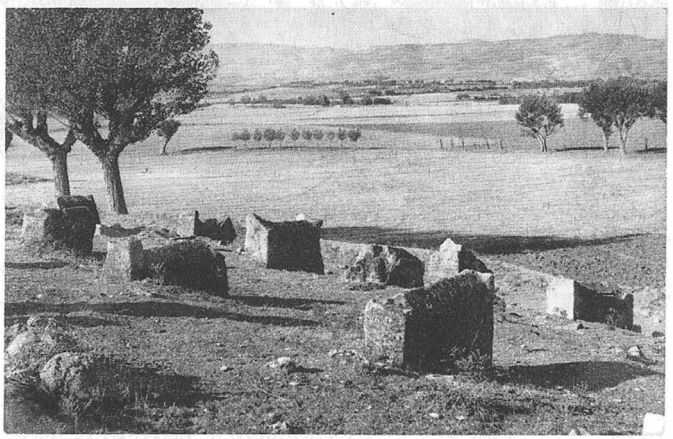

Kurdeşen Mezarları. 1967'de bu fotoğraf çekildiği sırada Lahit taşlar yüzlerce yıldır yerlerinden oynatılmamıştı. Mengücek şehzadelerini simgeleyen bu önemli mezarlar son yıllarda yıklıdı, devrildi, kazıldı!

[193] "Kurdeşen" veya "Yedikardeşler" Mezarlığı kentin güneydoğusundadır. Buradaki Akroterli Yunan lahitlerini andıran mezar taşlarına halk birer yatır gözüyle bakagelmiştir. Bunlar eskilikleri kadar biçimleriyle de dikkati çeker. Ömer Bey Mezarlığında 6 lahit ve mezar vardır. Biri dışında, diğerleri Memlûkler döneminden (XV. yy) kalmadır. Daha eski Pulur Mezarlığı ise tamamen tahrip edilmiştir. Ziniski, Erikli, Ömerli, Arege köylerinde eski tekkeler mevcuttur ve maalesef bunlara da onarım amacıyla yanlış müdahaleler olmuştur. Tuğut köyü çok özel bir kültür merkezi olup Mengücek döneminden Kale Camii ile aynı tarzda bir cami harabesi de vardır. Çevre tekke türbeleri, yatır ve düşekler üzerine Kutlu Özen'in, kırk yıllık çalışmaları, –makaleleri dışında–, şu kitaplarında toplanmıştır: *Sivas ve Divriği Yöresinde Eski Türk İnançlarına Bağlı Adak Yerleri*, Sivas 1996; *Divriği Evliyaları*, Sivas 1997.

MENGÜCEKOĞULLARI

EMİR MENGÜCEK GAZİ (11. Yüzyıl Sonu) - 1

Alparslan'ın 1071 Malazgirt Muharabesi'ndeki komutanlarından.
(Türbesi Kemah Kalesi'ndedir.)

EMİR İSHAK (12. Yüzyıl Başı) - 2

Önce babası Mengücek Gazi'yle, sonra Suriye'den Gürcistan'a kadar Türk - İslam fetihlerine katıldı. Ölünce, oğulları ülüş (bölüşme) geleneği ülkeyi paylaştılar.

Erzincan - Kemah, Köğonya Kolu

ALAEDDİN DAVUD
(öl. 1151)

BEHRAM ŞAH
Erzincan - Kemah (1162 - 1225)
Selçuklu sultanı II. Kılıç Arslan'ın damadı, İzzeddin Keykavus'un kayınpederi. Döneminin en ünlü hükümdarı

Köğonya
MUZAFFEREDDİN
(1225 - Kırşehir 1228)

Kemah
II. DAVUD
(1225 - Ilgın 1227)

MELİKE TURAN MELEK
(Divriği Darüşşifa'sını yaptırdı.)
" Kutlu Melik Fahreddin Behram Şah'ın kızı, adaletli melike, Darüşşifa'nın yapılmasını H. 626 yılında (M. 1228) buyurarak Allah'ın isteğini yerine getirdi."
(Darüşşifa Taçkapı Kitabesi'nden)

Divriği Kolu

SÜLEYMAN (ŞAH) - 3
(1145 ? - 1170 ?)
Kalede, Anadolu'nun en yalın ilk camilerinden birini yaptırdı.

ŞAHİN (ŞAH) - 4
(1170 ? - 1196)
" Alp Kutluğ Uluğ Hümayun Yabgu Tuğrul Tekin mefhar-i Al-i Mengücek ebu'l - muzaffer "
(zamanın dirreği, devletin yücesi, hüner ve beceri güneşi, Tanrı birliği uğruna savaşanların sığınağı, Mengücekler'in iftiharı zaferler babası, ...)
Bu ünvan ve lakapları Melik Kümbeti'nde yazılıdır.

II. SÜLEYMAN ŞAH - 5
(1196 - 1222?)
Divriği meliki.

İSHAK
Konya Karatay Medresesi Vakfiyesi'nde tanık:
" Vakfiye'de yazılanlara tanıklıkettim. Ben Divriğili Süleyman oğlu Şahinşah oğlu İshak'ım. "

MELİK AHMED ŞAH - 6
(1228 ? - 1252 ?)
Unvanları :
Rüknüddünya - veddin Hüsam Emirül - mü'minin
(Dünyanın ve dinin dayanağı, halifenin kılıcı)

MELİK MÜEYYED SALİH - 7
(1252 ? - 1277 ?)
Arslanburç'taki kitabesinde :
Mefhar-i Al-i Mengücek
(Mengücekoğulları'nın iftiharı) unvanı ve 1 Şaban 651 (7 Ekim 1252) tarihi okunuyor.

MENGÜCEKOĞULLARI'NIN DİVRİĞİ'DEKİ ESERLERİ

Mengücek Kalesi

"Büyük bir Ortaçağ kalesinin gücü olağanüstü sağlam yapısında yatar. Dönemin, mancınık gibi zayıf kuşatma araçları ne kadar döverse dövsün, 4,5 m'den 9 m'ye kadar kalınlıktaki surlara gözle görünür bir zarar vermesi olanaksız; yakılabilecek ahşap malzemesi ve kapıları, darbe alamayacak kadar sağlam ve zeminden yüksek; içkale ise neredeyse sonsuz direniş kapasitesine sahipti. Zayıf bir garnizon bile erzakı tükenmedikçe kalede dayanabiliyordu. Lağım açmak (tünel kazmak) böyle bir kaleye karşı başarı umudu en yüksek yöntemdi. Ancak kale derin bir hendekle çevrilmiş ya da bir kayanın üstüne inşa edilmişse lağım açmak da çare olmuyordu." (*C. W. Oman, çev. İ. Y. Alogan, Ok, Balta ve Mancınık, İstanbul, 2003, s. 59*)

Divriği'nin kuzeyinde, Çaltı'nın derin bir kanyona girerken ırmağın iki yakasındaki uçurumlara inşa edilmiş birer kale dikkati çeker. Karşı yakadaki Kestoğan, eski bir şatonun harabesidir. Sağ yakadaki, Türklerin Anadolu'da yaptıkları, nispeten korunabilmiş bir Ortaçağ savunma yapısı[1] olan Divriği Mengücek Kalesi'dir. Bu

[1] *Kale:* Aralıklı kulelerle takviye edilmiş mazgallı savunma duvarlarına sur, surların çevrelediği mevkiye de "kale" denir. Hisar ise kaledeki son sığınma ve savunma çevrimi olup hükümdar sarayı (kasr) da burada bulunurdu. Bu tür hisar veya içkalenin Avrupa'daki adı Chateau-fort'dur. Divriği Kalesi'nin karşısındaki Kestoğan Kalesi belirgin bir Chateau-fort görünüşündedir. Kale duvarlarının dış payandaları olan dörtgen, üçgen veya silindirik kulelerle burçlardan, sur diplerine kadar yanaşan kuşatmacılara yandan ve ortadan vurmakta da yararlanılırdı. Kale bedeni denen duvarların üstündeki boydan boya ve aralıklı, baru ve barbatalar, diş açıklıkları birer siperdi. Bunların arkasında yine bedenler boyunca askerlerin dolaşması inip çıkmaları için seğirdimler, kümeleşme noktaları, burçların üzerinde ise düşmana yukarı-

duvarların 13. yy başlarında İngiltere'de revaç bulan Norman üslubu kalelerle çağdaş oluşu ve benzerlikler yansıtması ilginç bir rastlantıdır. Diğer yandan Şebinkarahisar, Niksar, Kemah, Harput, Eğil kaleleri ile Divriği Kalesi arasında da inşa edildikleri sarp tepelerin doğal karakterleri ve başka topografik-yapısal özellikleri yönünden benzerlikler yakalanabilir. Bu kalenin bir diğer özelliği, Sinop ve Alanya çizgisinin doğusundaki Anadolu savunma yapılarıyla kıyaslandığında Ortaçağ Türk savunma yapılarının özgün bir örneği oluşudur.

19. ve 20. yy'larda Divriği'yi ziyaret eden yabancı araştırmacıların kaleyi değerlendirişleri önemlidir: W. Yorke, 1890'lardaki gözlemlerine dayanarak kentin doğusundaki tepede ilk duvarların, 9. yy'da Paulikianlarca yapılmış olduğunu ancak bu eski istihkâmın, kaya oyuntuları dışında bir izinin kalmadığını belirtmektedir. Daha önce, 1830'larda Divriği'ye uğrayan W. Ainsworth, "*Kayalık tepede büyük ve eski bir kalenin kalıntıları vardır. Surlar iki sıralı, Sarasenic* (*Arap-İslam*) *karakterinde olup Batı Asya'da*

---

dan ateş etmek için yapılmış şerefe biçiminde taşıntılar olurdu. Bu çıkıntılara biçimlerine göre metris veya senkendaz; kale kapılarını korumak için, bedenlerin önüne yapılan daha alçak ön surlara da hisar-pençe (barbacane) denirdi. Kule şeklindeki dolgusuz burçların içine, ahşap bölgülerle koğuş ve depo katları yapılırdı. Yakın çevresinde kale inşasına elverişli tepeler bulunmayan ova yerleşimlerinde ise kent alanının tamamı beden ve kulelerle çevrilir, buna şehir suru denirdi ki Ortaçağ Anadolusu'nun Sivas, Kayseri, Konya, Erzurum, Erzincan gibi bütün önemli şehirleri, kuvvetli surlarla çevrilmişti. Bunların en görkemlisi Diyarbakır surları (Kara Âmid) idi. Kalelerin ve şehir surlarının pek çoğunun duvarları veya temelleri, Roma ve Bizans yapılarıdır. Anadolu Selçukluları ve ilk beylikler döneminde de yeni kaleler ve şehir surları inşa edildiği gibi eski çağlardan kalanlar da onarılmış veya yenilenmiştir. Haçlı seferleri, Moğol saldırıları, Beylikler arasındaki savaşlar, Anadolu'da adım başı kaleler yapılmasını gerektirmiştir.

Anadolu kaleleri bazı topografik nedenlerden dolayı değişik görüntüler verse de engebeli, sarp ve yüksek tepelere, büyük karo taşlarla örülmüş, kolay yıkılamaz, tırmanılamaz surlar, aralıklı kuleler hepsinin ortak özelliğidir. Divriği, Tokat, Bayburt, Amasya, Alanya kaleleri Anadolu'nun başlıca Türk savunma yapılarıdır. Bunlar, kentin yanıbaşında veya merkezindedir. Kale dışında yayılmış bulunan şehrin halkı, düşman saldırısı sırasında mallarıyla birlikte buraya sığınırlardı. Kalelerde; bir mahalle, beyin, kale komutanının konağı, hükümdar kasrı, cami ve su ihtiyacını karşılayacak kuyu ve sarnıçlar, zahire anbarları bulunurdu. Divriği Kalesi gibi, bir akarsu kıyısında bulunlarda aşağıdan su alabilmek için sarp kayalara basamaklı galeriler oyulurdu. Bir Ortaçağ istihkâmı olan Divriği Mengücek Kalesi'nde, sıralanan bu toponomik özellikleri mevcuttur. (Ayrıca bkz. C. E. Arseven, *Türk Sanatı Tarihi*, s. 162-163)

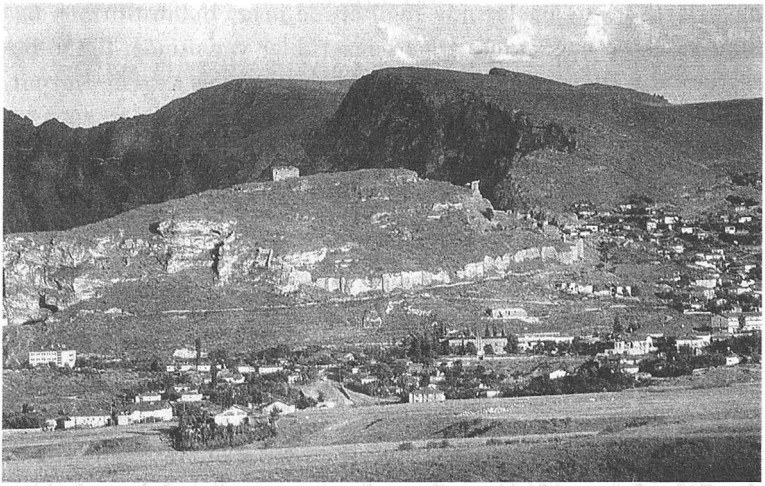

Gizemli geçmişiyle sarp dağların ardına saklanan Divriği ve Mengücek kalesi. Bu Türk kalesinin tahribi 21. yy başına kadar sürdü 2010'larda kazı ve restorasyon çalışmaları başlatıldı (1970).

görülen bu tarz kalelerin en mükemmellerindendir. Karşıdaki Mescittepeleri'nde de küçük bir kale (Kestoğan) görülmektedir." der. Kalenin 19. yy sonundaki terk edilmiş harap durumuna değinen V. Cuinet, "*Eski kent bir kayanın üzerinde olup çevresindeki kale duvarları şöyle böyle ayakta kalabilmiştir. Daha yukarıda Türk-Selçuk stilinde harap bir cami yükselir*" tanımını yapmış; V. Saint-Martin de Divriği Kalesi'nin Sivas-Erzincan arasındaki stratejik önemini vurgulamıştır. Kaledeki kitabeleri okuyan Grenard "*Divriği'ye oldukça eski bir kale hâkimdir. Bu kalenin inşası Roma devrine atfolunuyorsa da duvar kalıntıları Ortaçağ'dan kaldığını göstermektedir.*" der. Van Berchem'in *Corpus*'unda, kalenin basit bir krokisi; Şahinşah Camii ile kapılarda ve Arslanburç'taki kitabeler vardır. Divriği'deki anıtsal Türk eserlerini 1930'larda inceleyen A. Gabriel: "*Bu kalenin dış duvarları taşlık bir yamaç üzerinde inşa edilmiş olup bu eğimli düzlüğün yüksekliği kademelerle artmaktadır. Ayakta kalabilmiş surlar manzumesi sayesinde kusursuz bir planını çıkarmak mümkündür(...) Güneybatıya açılan iki kapı vardır.(...) İlki örülüp kapatılmıştır. Diğeri ise moloz yığınlarıyla kısmen kapanmış olup arkasındaki yol sathında muhtelif yapıla-*

rın izleri görülebilmektedir. Kapı kemerinin iç tarafında kolayca fark edilebilen dairevi bir zemin, surların arkasında da garnizon askerleri kışlalarının, depo ve cephaneliklerin izleri dikkati çeker." tanımını yapmaktadır. A. S. Ülgen'se: *"Doğudaki tepelerde kurulmuş olan kale, yurdumuzun en tipik askeri tesislerinden biridir ve azametli tabiatı ile kasabaya, Çaltı vadisine ve civar tepelere hâkim durumdadır."* der.[2]

Yabancı gözlemcilerin de değerini işaret ettikleri bu harap Türk kalesinin ve içindeki anıtsal yapıların, ulusal ilgiden yoksun bırakılarak 21. yy'a taşınmış olması, sorumluları için bir utanç tablosu yansıtmaktadır.

Türkler Divriği'yi fethettikleri sırada (11. yy sonu-12.yy başı), Bizanslılarca bir sınır kalesi olarak berkitilmiş eski kale, tepenin yukarısında, daha dar bir alanı çeviren alçak surlardan ibaretti. Kentin Mengücekoğulları hâkimiyetine geçişinden, Ahmed Şah zamanına kadar bu eski Paulikian-Bizans kalesinin korunduğu tahmin edilebilir. Burada daha geniş ve müstahkem bir kale yapılması girişimi, Cengiz Han'ın Asya'da kurduğu askeri Moğol Devleti'nin, Azerbaycan ve İran'dan sonra 1230'lara doğru Anadolu'yu da tehdit etmesine bağlanabilir. Bilindiği üzere Selçuklu sultanı Alaeddin Keykubad (1220-1237), hem Moğol hem Harezmşah tehditlerine karşı doğu sınırı kalelerinin berkitilmesi, Sivas, Kayseri, Konya payitahtlarının da surlarla kuşatılması için harekete geçerken sınır eyaletlerinin meliklerini de kent surlarını ve içkalelerini yenilemeye teşvik etmiş; bu amaçla büyük kireç ve taşocakları açtırmıştı.[3]

Keykubad'ın çağdaşı ve müttefiki olan Ahmed Şah'ın bu kampanyaya katıldığı; o sırada ulucami ve darüşşifanın inşaatı devam ettiğinden Tiflisli ve Ahlatlı mimarlara, yeni kalenin tasarımını

---

[2] Yorke, Vincent W., "A Journey in the valley of the Upper Euphrates", *Geographical Journal*, 1896, VIII, s. 453; W. Ainsworth, *Travels and Researches*. s. 8; V. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 687; Grenard, *Notes-sur les Monuments*, s. 554-555; V. Saint-Martin, *Description historique et géographique, de l'Asie Mineure*, II, s. 575-578; M. V. Berchem, *Corpus*, III, Pl. V; A. Gabriel, *Monuments Turcs d'Anatolie*, II, s. 172; A. S. Ülgen, "Divriği'nin Şehircilik ve Anıtları Yönünden..." *Mimarlık*, s. 33.
Ravendî, *Rahatü's-Sudûr*, II, s. 282; Köprülüzade Fuad, "Anadolu'da Türk Medeniyeti" *Milli Tetebbular Mecmuası* II, S. 5, s. 195; O. Turan, *Selçuklu Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 211.

da hazırlattığı anlaşılıyor. Selçuknamelerden, kale inşaatlarında mühendislerin, benna denen mimar ve yapı kalfalarının, ressam ve yontucuların, muhasip, şahne-i imaret gibi sorumluların görev aldıkları öğrenildiğine göre[4] Divriği'deki sanatkârlar grubunun bu işi de üstlenmeleri doğaldır. Dış ve iç surlar, sağlamlık ve aşılmazlıklarının yanında, o zamanın âdetince simgesel hayvan figürlerinin işlendiği bir frizle tezyin edilmişti. Bir güvenlik öğesi olarak kenti taçlandıran; topografyaya da psikolojik-sanatsal değerler katan surların yapımına 1230'larda başlandığını, çalışmaların aralıklarla yirmi yıl kadar devam ederek 1252'de Melik Salih zamanında tamamlandığını kitabeler belgeliyor. Anlaşılan o ki, baba oğul bu iki melik; adlarını ebedileştirecek eserleri yapan mimarların uyarılarıyla biricik vatanları ve payitahtları Divriği'nin bir savunma yapısıyla ayakta kalabileceğine inanmaktaydılar. Dolayısıyla bu pahalı inşaatın finansmanını göze aldılar. Girişime, Sultan Keykubad'ın da katkıda bulunduğuna ilişkin bir kitabe veya bilgi yoktur.

Ne yapılışını izleyen çeyrek yüzyıl içinde ne de sonraki dönemlerde ciddi bir kuşatmaya uğramayan Divriği Mengücek Kalesi için tarihinin kritik bir anı 1277 Temmuz ayı günlerindedir. Melik Salih bahsinde anlatıldığı üzere bir süvari ordusuyla Erzincan'dan Elbistan'a giderken Divriği'ye uğrayan Abaka Han, kaleden inip silahlı olarak huzuruna gelme cesaretini gösteren kişiyi –ki, olasılıkla Melik Salih'in kendisi veya ardılı bir Mengücek prensiydi– öldürtmüş; kale duvarlarının da yıkılmasını emretmişti.[5] Ancak Divriği'de oyalanmayıp ivedilikle yoluna devam ettiğinden buyruğunun yerine getirilmediğini, yıkıma girişildiğini düşündürecek izlerin bulunmaması göstermektedir.

---

[4] İbni Bibi'nin Muhtasar tarihinde, Konya ve Sivas şehir surlarının yapılışları benzetmelerle anlatılırken Sultan Keykubad'ın "*Ünlü bir şehri burç ve baru ziynetlerinden mahrum bırakmak hata olur. Tedbir, her vakit tehlikeden sakınmayı gerektirir*" dediği; uzman mimarlar ve ressamlar getirttiği, kendisinin de çalışmalarla ilgilendiği; burçlardan bazılarının hazineden ayrılan ödenekle bazılarının da giderleri devlet adamlarınca karşılanarak yapılmasını buyurduğu; "*O taraf melikleriyle yapılacak meşveret neticesinde memleket beylerinin himmetiyle Sivas'ta dağ gibi sağlam bir kale*" kurulmasının kararlaştırıldığı açıklanmaktadır (İbni Bibi, *Muhtasar*, s. 99-100, ayrıca bkz. Yazıcızade Ali, *Târih-i Âl-i Selçuk*, yay. Houtsma, s. 253, 285; Z. Bayburtluoğlu, *Yapı Sanatçıları*, s. 18-21).

İbni Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'iye* (çev. M. Öztürk) II, s. 196-197.

Bu olaydan ve Mengücekler'in kapanışından sonra, Divriği'ye egemen olanlar; örneğin Şehrî emirleri, 14. yy sonlarında Bozdoğanoğulları reislerinden Kutlu Beğ, Tur Ali Beğ ve Kara Yülük Osman Beğ, yerel çatışmalar sırasında, savunma olanakları bakımından bu mükemmel kaleden, bir tahassungâh (sığınma üssü) olarak yararlandıkları gibi, kenti işgal eden Memlûkler de burayı, Yukarı Fırat havzasına kadar genişlettikleri kuzey sınırlarının ileri karakolu ve istihbarat üssü yapmışlardır.

Mengücek Kalesi'nin Tanımı

Çizdiğimiz krokide[6] görüldüğü üzere Mengücek Kalesi, kuzey-güney ekseninde uzunlamasına oval-dikdörtgen arası bir şekil yansıtıyor. Yaklaşık ölçülerle, dış kalenin sur uzunluğu 1000 m,

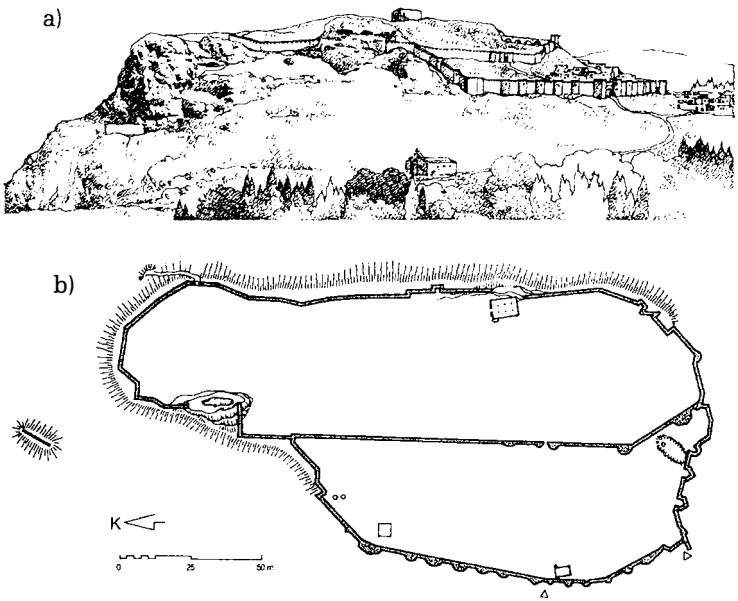

a) Melik Ahmed Şah'ın yaptırdığı (1237-1242) kaleyi bayındır gösteren kroki-resim.
b) Kalenin yaklaşık krokisi (1968).

[6] Bu basit kroki, 1965 yılında kuzenim Metin Ateştenyılmaz'ın da yardımlarıyla tarafımızdan çizilmiştir. Topografya ve Haritacılık alanlarında teknik destekten ve gerekli aletlerden yoksun olarak yapılabilmiş bu çizim, kalenin yaklaşık ölçüleri ve kuruluş şeması bakımından bir fikir verebilir.

içkalenin güney-kuzey doğrultusundaki yıkılmış surları ise 400 m kadardır. Kente bakan yamacın iki sıra surla çevrilmesine karşılık, kuzey ve doğu cepheler dik uçurumlar halinde Çaltı vadisine indiğinden, bu yönlerde, kalede barınanların can güvenliği için yer yer basit duvarlar örülmüştü. Sur içinin kuzey-güney uzun ekseni 400 m, doğu-batı ekseni 200 m kadardır. Kale alanı, kayalık üstündeki dar bir düzlükle, şehre doğru inen dik yamaçtan ibarettir. Kalede yapı kalıntıları ve temelleri varsa da esaslı iki eser tepedeki Şahinşah Camii ile Arslanburç adıyla bilinen "ahmedek"tir. Kente dönük yamacı tutan dış ve iç bedenlerin, birer istinat kulesi/payanda (contrefort) görevi yapan dolgu burçları, enli, yüksek ve sağlam tutulmuştur. Bunların biçimleri, oturdukları noktanın durumuna ve sura sağlayacakları desteğe göre poligonal, üçgen ve dairesel tasarlanmıştır.

Kalenin kentle bağlantısı, güneybatı ve batı cephelerdeki iki kapıyla temin ediliyorken bunlardan biri sonradan kapatılmıştır. Daha uzun süre işlevini koruyan batıdaki ise bir kemeri dışında 20. Yüzyılda tahripedilmiştir. Halen kaleye, güney surunda açılan bir ağızdan girilyor (2015). "Yerdamı" mağarasından geçilerek arkaik bir kaya menfezden; Soğuk Mağaranın girişiyken kapanmış, kuzeyde Parmaklık denen tek duvarın arkasındaki kaya tünelinden de çıkılabiliyor.

Mengücek Kalesi yapılırken tepenin doğu yamacında bir taşocağı açıldığını buradaki büyük oyuntu gösteriyor. Bu çalışma sırasında kale tarafının tıraşlanmasıyla ayrıca duvar gerektirmeyen doğal bir set sağlanırken güney surları ve içkale, bu ocaktan kesilen blok taşlarla örülmüştür. Güneydoğu surlarının kırmızımtırak taşlarınınsa ulucami için açılan bir başka ocaktan getirildiği anlaşılıyor. Kalenin doğu eteğindeki taşocağı tabanı, eşine az rastlanır manzaraları kucaklayan bir taraçadır ve buradan Kestoğan Kalesi, Delidağ masifinin uçurumları, Çaltı ırmağının çağıltılı derin vadisi seyredilir.

Doğu surları: Tıraşlanan setten başlayarak kuzeye doğru iner. Salt kaledekilerin güvenliği için inşa edilen, karo ve moloz örgülü bu zayıf duvarlar, en fazla 6 m yüksekliğindedir. Bir doğruyu izlemeyip yer yer tıraşlanan kayaların eğimine göredir. Kale Camii, bu surların yukarısındadır.

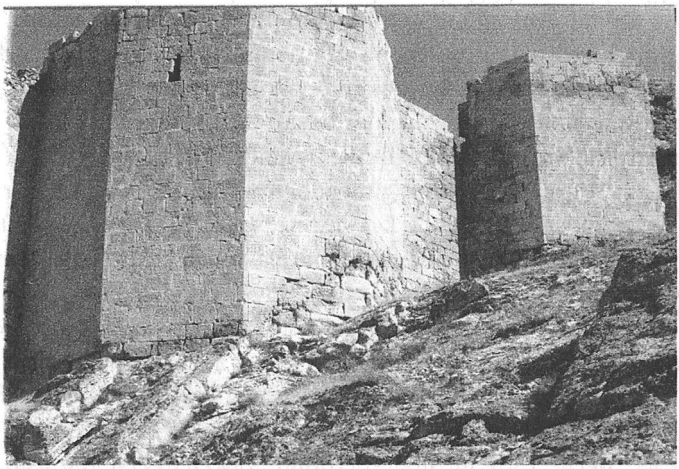

İyi korunmuş güney-doğu surları (1967).

Güneydoğu surları: Blok taşlarla örülmüş kısa fakat muntazam bir seri olup Arslanburç'a bağlanmıştır. Arslanburç'tan ayrılan iki koldan biri içkale surlarını, diğeri güneye ve batıya doğru dış kale surlarını meydana getirerek devam eder.

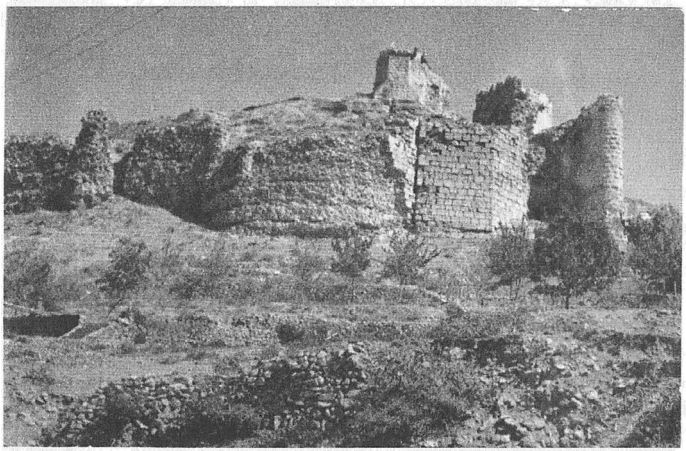

Güneybatıdaki harap bedenler (1967) sağdaki silindir yüksek burcun yanında, sonradan örülen Şah Kapısı vardı. (2015-2016 da restore edildi.

Güney surları: Arslanburç'tan batıya doğru inerek yüksek bir köşe burcuna bağlanan beden ve burçlar, taş işçilikleriyle dikkati

çeker. Kalenin en sağlam ve mimari cephesi buradadır. Arslanburç eteğindeki silindirik dolgu burçtan sonra poligonal planlı daha iki burçla berkitilmiş bu kesimin görüntüsünü, üst kısımlarına sonradan eklenen moloz örgüler bozar. Duvar yüksekliği ortalama 15 metredir. Surlar, arazi eğimine uyumlu kademelenmiştir. İkinci poligonal burçtan itibaren güneydoğuya hafif bir dirsek yaparak ilerleyen kale bedeninin bu kesiminde birtakım tadilatın yapıldığı fark edilmektedir. Güney surları, batıya doğru kalın bir duvar halinde ilerleyerek sütun biçimindeki duvar çıkıntısında son bulur. Bu köşe burcu, kalenin birinci kapısını siperine almıştır. Yine bu burcun üst sıra taşları arasında hayvan kabartmalı bir taş görülmektedir. Bu cephede, kaleye girmek için –yukarıda değinildiği üzere– ilk silindirik burçla poligonal burç arasındaki bedenin taşları sökülerek Yerdamı mağarasından kaleye geçişi sağlayan bir delik açılmıştır. Poligonal burçların üst kesimlerinde iç taraftaki, halkın "hamammış" dediği, mazgallı, ağızları kale içine bakan, beşik tonozlu kalıntıların, kaledeki "kasr-ı şâhî"nin (melik kasrının) mekânları olduğuna şüphe yoktur.

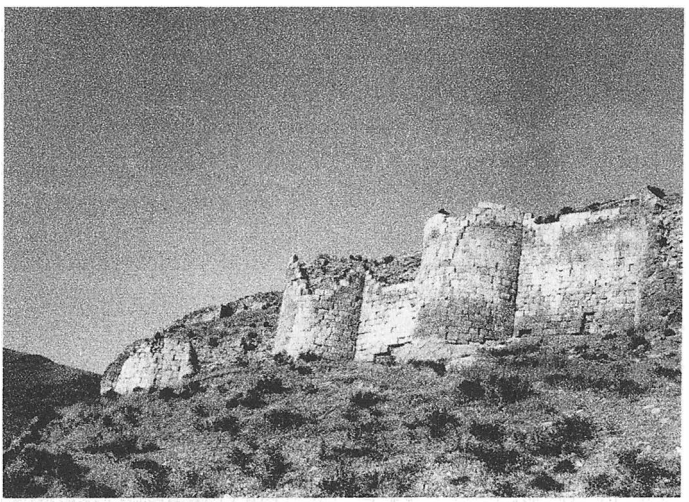

Batı surları (1967) (2015'te restorasyon başlatıldı.)

Şah Kapısı: Güneybatıdaki bu girişin "Bâbü'ş-Şah", "Bâbü'l-Kıble", "Bâbü'l-Kebîr", "Bâbü'l-Câmi" vb bir adı mutlaka vardı. Çünkü Konya'da da Alaeddin Camii ile Selçuklu Sarayı'nın bir kasrı olan

Kılıçarslan Köşkü ve Karatay Medresesinin yakınlığı örnek alındığında, Divriği şahlarının da kale ile ulucami arasında, bu kapıyla irtibatlı bir sarayları, kale içinde de yine bu kapıdan geçilerek ulaşılan bir kasırları bulunuyordu. Üçgen planlı bir dolu burçla, yukarıda tanımlanan silindirik burç arasındaki bu girişe, –özgün adı tespit edilemediğinden– araştırmacılar "A Kapısı" demişlerdir. Bu ve daha ilerideki "B Kapısı" eş sistemli klasik kale girişleri olup biri yüksek sivri/çapraz, diğeri basık iki kemerle bağlanarak savunma burçları arasına alınmıştır. Ayrıca her ikisinin de yer yer taşıntılı barbakanları herhalde vardı. Düz kapı sövesiyle basık kör kemerin arasında da kitabe taşı yer alıyordu. Kapı kanatları demir kaplıydı. Bugünkü durumuyla bu kapının sivri kemeri, senkendazı yıkılmış; alttaki kör kemer ve kapı açıklığı da moloz örgüyle kapatılmıştır. Bunun, Abaka'nın kalenin yıkılması emrini yerine getirmiş olmak için başvurulan sembolik bir uygulama olduğu; öncelikle Şah Kapısı'nın yıkıldığı, fakat Abaka'nın Anadolu'dan uzaklaşmasından sonra onarılmasına gerek duyulmayarak kapatıldığı söylenebilir. Daha uzak bir olasılıkla da 16. yy sonlarındaki Celali tuğyanlarında örülmüş olabilir.[7]

Kapının basık kemeri altındaki kitabe taşı, 20. yy'daki tahriplerde sökülerek düşürülmüş; kırılmış veya kaybolmuştur. Kapı fasadının, eşik seviyesinden kemerin kilittaşına yüksekliği yaklaşık 9 m, eni 4 m'dir. Bu ölçüler ise methalin törensel işlevi olduğunu; Ahmed Şah'ın, Melik Salih'in, kaledeki kasra, aşağıdaki saraya ve ulucamiye gidiş dönüşlerinde bu kapıyı kullandıklarını düşündürmektedir. Van Berchem, benzerlerinden yola çıkarak: "*Sivri kemerle taçlandırılan bu kapının arkasında özel bir düzenek vardı. Bununla kapı önündeki köprü kaldırılıp indiriliyordu.*" demektedir.[8]

---

[7] Bir zamanlar bu kalede görev yapan Karayazıcı Abdülhalim Çelebi'nin 1599-1600 yıllarındaki isyanı sırasında da Divriği'de Cehennem Deresi'nde Osmanlı güçleriyle giriştiği muharebeden sonra bir müddet civar dağlarda ve kalede tutunduğu rivayet edilir. Karayazıcı ve başka Celali sergerdelerinin, zaman zaman Divriği dağlık bölgesine gelerek kaleye sığındıkları dikkate alındığında bunların, sur yıkıntılarını üstünkörü onarıp kapılardan birini de örmüş olmaları doğaldır. (Karayazıcı'nın Divriği'yle ilgisi için bkz. Mustafa Akdağ "Kara-yazıcı", *İA*, C. 6 s. 339-343; İ. H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, III, s. 202-203)

M.V. Berchem, *Corpus*, III, s. 88.

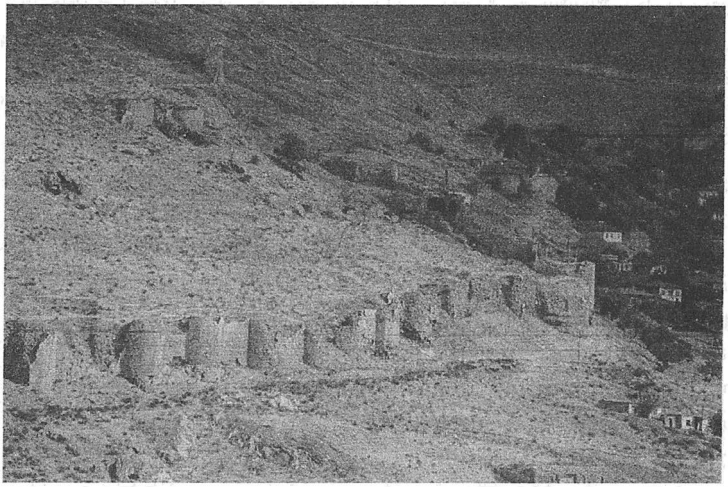

Kalenin kente bakan ana beden ve burçları (1967). Büyük ölçüde restore edilmiştir

Güney-batı surları: Şah (A) Kapısı'ndan sonra, kuzeye doğru birbirini basamaklayan dört dolu burçla bunları bağlayan beden kesimidir. Kapının solundaki üçgen planlı ilk burçtan sonra, poligonal planlı ve hantal bir burçla yarım daire planlı iki burç gelir. Bunların, ortalama 10 m yükseklikteki kısımları ayaktadır. Beden ve burçlar, özenle tıraşlanmış büyük karo taşlarla ve dönemin mimari üslubuna göre örülmüştür. Bu kesimden sökülebilen yüz taşları inşaatlarda kullanılmıştır.

Güneybatı surlarının yarım daire planlı dördüncü burcundan sonra, hafif bir dirsekle batıya yönelen surlar, doğru bir hat izleyerek kuzeybatı köşesindeki büyük poligonal burca kadar 170 m devam eder. Kale manzarasını kente yansıtan burçlar ve bedenlerle kalenin ikinci kapısı bu kesimdedir. Burada, kuzeye doğru yarım daire planlı mekânsal boşluğu bulunan iki kule, B Kapısı'nın sağında yine yarım daire planlı dolu bir burç, kapının solunda poligonal büyük bir burç ile muayyen aralıklarla çeşitli büyüklükte yarım daire planlı daha beş burç yer almıştır. Bu kesimin kuzeydoğu surlarına kavuştuğu noktada ise yukarıda değinilen büyük poligonal burç bulunmaktadır. Bu kesimin beden ve burçları da aynı karakterde karo taş örgülüdür. Yer yer yıkılmış veya sökülmüş olsa da kayalara bağlanmış yaklaşık 10 m yüksekliğindeki burçlar eski heybetlerini koruyor durumdadır. Örgüde kullanılan sert kalker taşlar, genellikle 45x80x40 boyutunda

kesilmiştir. Güneydoğu surlarında taş yüzeyleri perdahlı iken, batı surlarının taşları, kenarları perdahlanarak pahlı işlenmiştir. Diğer kesimlerde olduğu gibi burada da üst taş sıraları tamamen yıkıldığı için baru ve barbatalardan, yine üst sıralara yerleştirilmiş olması gereken psikolojik amaçlı figürlerden, tılsım motiflerinden, hatta yazılardan hiçbir iz görülmemektedir.

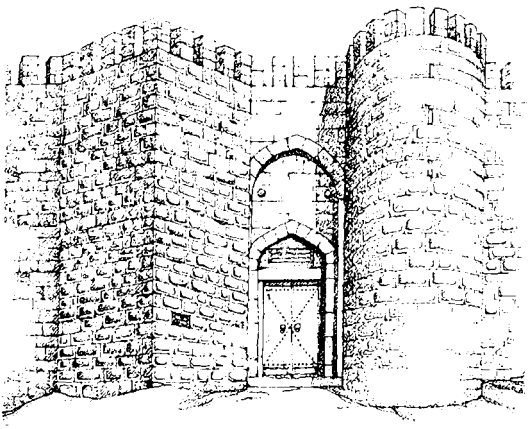

Kalenin (B) kapısının restorasyon tasarımı (M. Keskin 2003).

Kale Kapısı: Buna B Kapısı denilmiştir. Şah Kapısı'nı kucaklayan sur kesimindeki plan burada da uygulanmış; kapı, sağındaki yarım daire planlı, mekânsal bir kule ile solundaki üçgen planlı bir diğer burçla savunmaya alınmıştır. İki burcu üstte birbirine bağlayan çapraz sivri kemer yan burçlara konsolsuz oturtulmuştur. Bu kemer, üst ve alt kesimleri yıkılmış olarak halen mevcuttur. Doğal ki burada da kapıyı korumak için yapılmış bir senkendaz bulunuyordu. Sivri kemerin altında ise basık bir kemer, bunun altında da kitabe taşı ve kapı lentosu yer alıyordu. B Kapısı bu çizgilerini 1950'lerde yitirmiştir. Nitekim, *Corpus*'taki, 20. yy başında çekilmiş fotoğrafta kapı açıklığı, yukarıdan inen topraklarla dolmuş halde, ancak kemerler ve kitabe henüz yerli yerinde görülmektedir.[9] Sonraki yıllarda surlardan taş alanlar veya dolan kapıdan hayvanlarını geçiremeyen çobanlar kemeri ve

[9] *a.g.e*, s. 112.

kitabeyi sökmekte beis görmemişlerdir. Kemer taşları ve kitabenin toprak yığınları altında değilse neredeydir? B Kapısı'nın yer aldığı iki burç arasındaki kapı fasadı, Şah Kapısı fasadıyla aynı ölçülerdedir. Kapının düşüp kaybolan asıl kitabesinden başka, kapı alındığında yazılı veya bezemeli daha iki taş,yandaki üçgen burcun güneye bakan cephesinin örgü taşları arasında da kaleyle ilgili olmayan, umumi giriş konumundaki bu kapıdan girip çıkanların okuması için Memlûkler döneminde yerleştirilmiş, sultanlık buyruğunu içeren bir veya iki kitabe daha vardı.

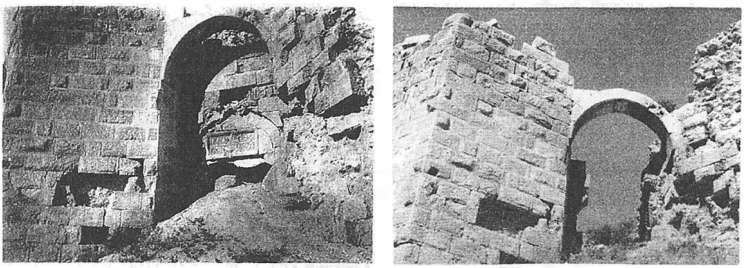

B kapısının 1910 ve 1967 fotoğrafları Elli yıl boyunca kaleye yönelik tahribatın boyutu açık!

Kuzeybatı surları: Batı surlarının köşesindeki poligonal burçtan sonra bir dirsekle kuzeybatıya yönelen düz bedenler, küçük bir üçgen burcu müteakip kaya eğrilerini izleyerek kalenin kuzey ucuna figüratif görüntülü bir zenginlik katan, oval oyma mağaralı Kuşun Kayası'na bağlanmıştır. İnsan eliyle özel bir biçim verilmişe benzeyen bu ilginç kaya kütlesi için, neolitik çağ insanlarının sanat ve inanç anılarını yansıttığı uzman incelemesi gerektirir. Kuşunkayası'ndan sonra, izleri görülebilen alçak bir sur örgüsü, kuzey uçurumları üzerinden Doğu surlarına bağlanmıştır.

Parmaklık (Hisar-peçe): Kalenin kuzey eteğinde, dik bir burnun üstünde, yukarıdaki surlarla bağlantısız, muntazam taşlardan tekil bir duvardır. 20 m uzunluğunda 6 m yüksekliğindeki bu tek duvara, söylencelere göre kaleye geçit veren bir kaya tünelinin ağzını perdelediği için Parmaklık denilmiş. Parmaklık deyimi "perde duvar" anlamında yerel bir tanımlamadır. Şu halde, kalenin bu kesiminde bir hisar-peçe ve bir de kapı/geçit vardı. Oturduğu kayayla çöken geçitten bir iz yoktur.

Kuşun Kayası: Kuzey-batı surlarının bağlandığı bu azman kaya bloğu ve oval ağızlı mağarada eski çağ yerleşiklerinin tasarım-yazı izleri vardır. (Y. Güldalı 2010)

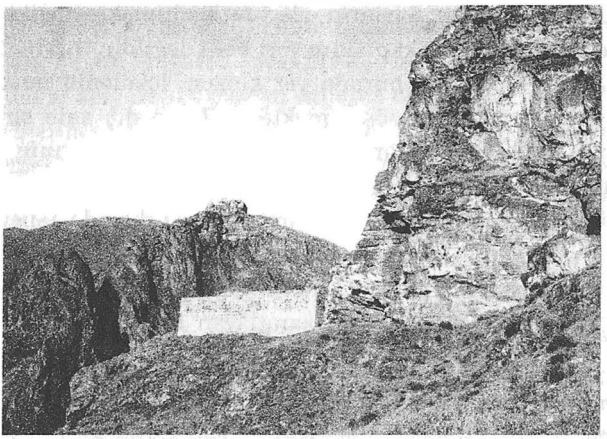

Parmaklık: Bir hisar-peçe (perde duvar) idi (1967).

Kırk Ayakçak ve Su Yolu: Parmaklık'ın arka tarafında, insan eliyle oyulmuş yaklaşık 4 m genişliği, 6 m yüksekliği olan 20 m uzunluğundaki kaya tünelinden kalenin kuzeydoğu yamacına ulaşılmaktadır. Bu geçidin ağzı, Parmaklık'a bakar. Fakat ikisi arasındaki blokun kayması sonucu kaya tünelinin, aşağıda Çaltı kıyısında kemerli çıkışı görülen galeriyle bağlantısı kalmamıştır. Tünelin doğu ağzından çıkılınca, kayalara oyulmuş "Kırk Ayakçak" denilen basamaklara ulaşılır. Bu basamakların devamı olmak üzere bir kapıdan girilip bir yeraltı yolundan Çaltı ırmağına inildiğine ilişkin söylencelerin ve Evliya Çelebi'nin anlattığı *"gizli su yolu"*nun esin kaynağı bu Kırk Ayakçak'la söz konusu galeri olmalıdır. Kalenin kuzey yamacındaki gizemli Soğuk Mağara'dan ırmak

kıyısına inildiği de yine kanıtlanmamış bir söylencedir. Kaleden ırmağa kadar, kaya basamakları, kaya oyuğu ve örülü galeri olarak yaklaşık 200 metrelik su yolu, çöküntüler nedeniyle bütünselliğini yitirmiş durumdadır.

İçkale: Arslanburç'la Kuşun Kayası arasında düz bir doğrultuda alçak bedenler ve burçlardan ibaret içkale suru, meyilli kale düzlüğünü ikiye ayırıyordu. İç kale ile dış kale surları arasındaki geniş ve eğimli alan, dış kale sahası, içkale surunun üstündeki sırt düzlüğü de içkale sahasıdır. 9. yy'da Paulikianlarca yapıldığı sanılan eski kalenin temelleri üzerine yapılan içkalenin suru zamanla yıkılmış, sadece Arslanburç'a bağlı bir bölümü kısmen sağlam kalabilmiştir. Surların izleri fark edilmekle birlikte, yukarıya geçit veren içkale kapısının yeri belli değildir. H. 576 (M.1180) tarihli Kale Camii'nin burada yer alması, içkalenin bu tarihten daha önce yapıldığını göstermektedir. İç ve dış kale surlarının birleştiği noktada yer alan Arslanburç, başka işlevlerinin yanında kalenin son savunma kulesiydi.

Eski İzler, Kalıntılar: Ayrıca tanıtılacaklar dışında, tepeye kadar çıkan ziyaretçilerin çoğunun dikkatini çekmeyen, fakat Divriği'nin ilkçağa uzanan tarihini, kale tepesinin de o zamanlardan beri hem kutsal, hem stratejik konumu kanıtlayan iz, bir "temenos"a[10] ait,

[10] Temenos/Temenoi: Tapınağın ve sunağın yer aldığı kutsal alan. Bu alanın etrafı "Peribolas/temenos duvarı" denen alçak bir surla çevrilirdi. Temenoslarda tapınak kadar kurban yerinin de önemi söz konusuydu. (bkz. M. Anabolu, *Küçük Asya'da Bulunan...* s. 11-13) İlkçağ yerleşimlerinin harabelerinde temenos kalıntıları da vardır. Bunların ortak özelliği tapınakla sunağın aynı eksen üzerinde olmasıdır ki, eski bir tapınağın yerine yapıldığı anlaşılan Kale Camii de kuzeyindeki kurbangâhla aynı eksen üzerindedir. Emel Esin, Uygur, Ötüken hakanlıkları döneminde, Göktürk tarzında ve surlarla çevrili, içinde tapınak, mezarlar ve basamakla çıkılan "yağışlık" (kurban yeri) bulunan "Tengrilik"leri tanıtır ki herhalde tengrilikler de Türklere özgü temenoslardı. (bkz. "Uygur Sanatı" *Türk Ansiklopedisi,* C. 33, s. 132) Kutlu Özen de bir zamanlar Kale Camii önünde, büyük bir din adamı olduğu söylenen Hacı İsmail Efendi'nin mezarının bulunduğunu, bu mezarın zamanla kaybolduğunu yazmaktadır. Bu bilgi de tengrilik tanımıyla örtüşmektedir. (bkz. *Sivas ve Divriği Yöresinde...* s. 78) Divriği Kalesi'ndeki temenosu, Prof. Dr. Metin Sözen ve merhum Prof. Dr. Zafer Bayburtluoğlu ile 2001 yılı haziran ayındaki incelemelerimiz sırasında keşfettik. En verimli çağında yitirdiğimiz Zafer Bayburtluoğlu dostumuz, bu keşiften duyduğu heyecenla temenosun sınırlarını aramıştı. Genç yaşta vefat eden bu bilim ve sanat uzmanımızı, bir iç acısıyla ve rahmetle andığımı burada belirtmek isterim.

kayaya oyulmuş sunak çukurlarıdır. Arkeolojik incelemeler yapıldığında, buradaki temenos kalıntılarının, dolayısıyla kentin tarihine ilişkin verilerin gün ışığına çıkacağı kuşkusuzdur. Kurban çukurlarının kuzeybatısında halkın "zindanmış" dediği kayaya oyulmuş üstü beşik tonozla örtülü 4x4 m boyutunda ve 7 m derinliğinde, bir sarnıç vardır. Tabanında bir seki görülen bu küçük sarnıca kışın kar doldurularak yaz için su rezervi sağlanıyordu. Dış kalede ise B Kapısı'na yakın üstü açık bir havuz varmış. 8x8 m boyutundaki moloz örgülü havuzun sıvaları dökülmüş, içi dolmuş. Bunun da yağış sularıyla doldurulduğu sanılıyor. 1960'larda yaşlıların anlattıklarına göre epeyce derin olan bu havuzun çevresi parmaklıklı imiş.

Başka kalelerde görüldüğü gibi Divriği Kalesinde de "medafin" ve "curuf" denen oyuntular görülür ki bunlardan ikisi büyük birer mağaradır. Kuşun Mağarası, oval bir ağızla kuzeybatıya bakar. Buradaki doğal mağaranın tesviye edilerek düzgün bir biçime sokulduğu anlaşılmakta ise de bu zahmetli işin hangi maksatla yapıldığı bilinmemektedir. Diğer büyük mağaraya "Yerdamı" deniliyor. Arslanburç kayalıklarındaki taşa oyulmuş bir ağızdan girilen Yerdamı, güney suruna kadar 50 m uzunluğundadır. Önündeki surun taşları sökülerek açılan delikten kaleye yeni bir yol sağlanmıştır. 20 m eni, 3 m yüksekliği olan bu doğal mağaranın kalenin altındaki Soğuk Mağaranın girişi olabileceğine zamanla kapandığına yukarıda değinilmişti. Buraya Yerdamı denilmesini yaşlılar, eskiden kalede oturanların kışlık zahirelerini küplerle burada saklamalarıyla açıklamışlardır. Fakat burasının önceleri bir "medafin" (zahire anbarı)[11] iken daha sonra kale sakinlerinin ortaklaşa yararlandıkları yerdamına dönüştürüldüğü sanılıyor. Evliya Çelebi, Kemah'ı anlatırken, Mübarek köyündeki mağaralarda Kemahlıların katık peynirlerini sakladıklarını ve bu mağaraların acaip serdab olduğunu yazıyor ki,[12] eski Anadolu yaşamında bu tür doğal ortamlardan yararlanma pratikleri yaygındı. Kalenin kuzeybatı köşesine doğru ve Kuşun Mağarası'ndan daha aşağıda, kayaya oyulmuş, dört köşe ağızlı bir

[11] Divriği evlerinde bodruma "yerdamı" denir; zemin katın altında kalan ve kiler işlevi gören yerdamları, yazın serin, kışın don tutmayacak derecede ılık olduğundan mevsim yiyecekleri burada muhafaza edilirdi. Büyük kalelerdeki doğal veya oyma mağaralara da yerdamı anlamında Arapça "medafin" denilmiştir.
Evliya Çelebi, *Seyahatname* (İstanbul, 1314) C. II, s. 276.

çift hücre mağara daha vardır. Bunların da ne maksatla oyulduğu bilinmiyor. Türklerden önceki dönemlerden kalma mezar odaları veya târik-i dünya keşişler için hazırlanmış inziva mağaraları olmalıdır. "Sur Camisi" adıyla varlığından söz edilen ve B Kapısı'ndan girilince sağda, sura bitişik olduğu söylenen mescidin yeri belirlenememekle birlikte bu mescide ait olabilecek bir açıklıktan Albert Gabriel söz etmektedir.[13]

Kalenin hemen her tarafında duvar ve temel kalıntıları görülür. Bunlardan, Kale Camii'nin batısında karo taşlarla örülmüş eski dayama duvarının, yukarıda bahsedilen temenosun temeli veya camiinin yanıbaşındaki bir binanın taraça duvarıydı.

Su Şebekesi: Yaşlıların anlattıklarına göre kale içindeki bir veya iki çeşmede Ahmedşah suyu akıyor; kurak mevsimlerde çeşmeler kesilince sarnıç ve kuyu suyu kullanılıyordu. Kaledeki Ahmedşah suyu şebekesinin künk kalıntıları, Güneydoğu sur temellerinde görülmektedir. Dış kalede akarsu çeşmesi bulunduğunu belgeleyen kayıtlar da vardır. Bunlardan H. 1195 (M.1781) tarihli ilâmda, Dizdar Osman Ağa ile kale sakinlerinden bir grubun, Divriği kadısına başvurmaları üzerine, "*sahibü'l-hayrat merhum Süleyman Ağa'nın konvan*[14] *ile kal'a-i mezbûre icrâ eylediği suyollarının evkafı mütevellisi Süleymanağazâde İbrahim Ağa'nın vekili karındaşı Ali Ağa muvacehesinde*" görülen davada, adı geçen mütevellinin, vakıf gelirlerini yiyerek onarım ve bakım işlerine sarfetmemesi yüzünden su yolunun harap ve iptal olduğu; dört yıldan beri suların akmadığı, vakfa ihaneti nedeniyle azledilip dindar bir kişinin mütevelli atanmasını ve su yollarının onarılmasını talep ettikleri; 6 Receb 1212 (26 Aralık 1797) tarihli berat suretinden de Divriği Kalesi'ndeki su yollarının onarım ve bakımı için tesis edilmiş olan "*Mehmed Efendi Vakfına berveçh-i evladiyet mutasarrıf olan Mehmed Emin Halife*" çocuksuz öldüğünden, vâkıfın soyundan Süleymanoğlu Ali Halife'ye mütevellilik verildiği öğrenilmektedir.[15] Bu belgeler, kalenin su yolları için hayırse-

---

[13] A. Gabriel, *Monuments*, *Turc* II, s. 172.

[14] Esvap yeni/giysi kolu anlamındaki Arapça "konvan" (bkz. Dr. Hüseyin Remzi, *Lügat-ı Remzi*, İstanbul, 1305, C. II, 152), giysi koluna benzeyen pişmiş topraktan su yolu künklerine deniyordu.

[15] Milli Ktp. Ş. S. D. Sivas (Divriği), No. 78, s. 115; B.O.A. Cevdet (Belediye) sıra no: 4826.

verlerin vakıflar tesis ettiklerini, fakat gerekli onarımın yapılmaması sonucu 1777'de kesilen suyun daha sonra akıtıldığını kanıtlamaktadır. Sözlü bilgilerden, kaledeki çeşme veya çeşmelerin en son 1850'lere kadar aktığı tahmin ediliyor ki o yıllar, Kale mahallesinin de terk edilişinin başlangıcıdır.

Kale Bedeninde Hayvan Figürü[16] Arslanburç'un alt tarafında, güneydoğu surlarının sonundaki burcun üstündedir. Yanlardan ve üstten bağlandığı taşların düşmesine karşın bunun yerli yerinde duruyor olması bir tesadüftür müdür. Tarihi eserlere yönelik tahribat girişimlerinin arttığı son yıllarda 50x80 m boyutundaki bu

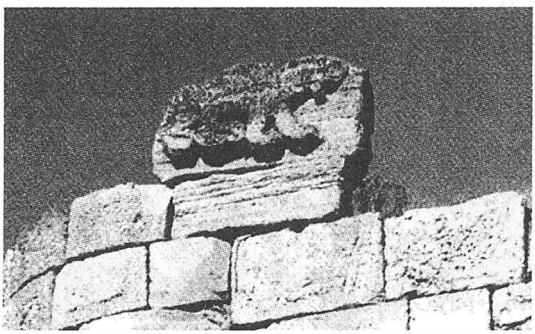

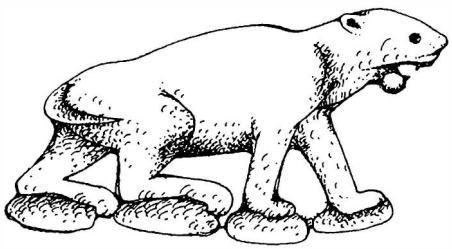

Kalenin güneydoğu burcunda hayvan kabartması. 1967'de yerinde iken.

[16] Bu kabartma, Mengücek Kalesini inceleyen araştırmacıların dikkatini çekmemiştir. Fotoğrafı ve çizimiyle ilk kez 1971'de tarafımızdan "Kale Bedeninde Fil" başlığı altında yayınlanmıştır. (bkz. N. Sakaoğlu, *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları,* s. 218-219) Daha önce de Ayda Arel, 1959'da hazırladığı lisans tezinin giriş bölümünde: "*Kaledeki ana kulede, kitabenin iki yanında ve burçların birinde yüksek relief halindeki üç aslan figüründen üçüncüsü profilden yürür vaziyette yüksek relief olarak işlenmiş gayet stilize ve diğerleri gibi Selçuklu karakterinde bir eserdir.*" demek suretiyle bu kabartmanın varlığından söz etmiştir. (bkz. *Divriği Ulucamii ve Darüşşifası:* Mezuniyet tezi, İ. Ü. Ed. Fak. Sanat Tarihi Ens. 1959 Güz Dönemi, s. 7)

taş da sökülüp bulunduğu yere yatırılmıştır. Üzerindeki kabartma figürün ne tür bir hayvanın betimi olduğunu teşhis etmek zorsa da birbiri ardınca sıralanmış muhtelif hayvan figürlerinin işlendiği bir frizin parçası olabilir. Yine, gerek bu kabartma gerekse Arslanburç'taki hayvan heykelleri, Divriği Mengücek Kalesi'nin de aynı yıllarda yapılan Konya ve Sivas şehir surları gibi, simgesel veya tılsım amaçlı kabartma ve yontularla bezeli olduğuna kanıttır.

Kabartma, ilk bakışta Konya Kalesi surlarındaki, İç Asya-Gazne sanatı ile yakın benzerlik gösteren fil kabartmasına yaklaşmaktadır.[17] Ancak o figür, hortumu, dişleri ve koşum takımları ile gerçek bir fil görüntüsü verdiği halde, bunun hortumu yoktur ve kürklü bir kuyruğu vardır. Kubâdâbad harabelerinde ele geçen çini parçaları üzerindeki ayı figürüne daha çok benzerlik gösterir. "On İki Hayvanlı Türk Takvimi"ndeki hayvanlardan biri, en yakın olasılıkla da "kaplan" betimi ve koruyucu bir öğe olarak surun üst taş sırasına konulduğu; dolayısıyla aynı amaçla başka figürler de beden ve burçlarda sıralanmıştı denebilir. Zamanla yerlerinden düşen figürlü taşlardan bazılarının kale eteklerinde yapılacak araştırmalarda ortaya çıkabilir.

Bu kabartma, Selçuklu dönemi taş kabartmaları açısından bir makale konusu olabilecek değerdedir.

Arslanburç-Melik Salih Burcu

Ahmed Şah'ın oğlu Melik Salih'in yaptırdığı 1252 tarihli "Burç", kalenin anıtsal başkulesi olup biçimi ve özellikleriyle Anadolu'da tektir. Konsollarından ikisindeki aslan heykellerinden dolayı Arslanburç adıyla ünlenmiştir. Üzerinde durulacak ilk soru, Melik Salih'in, babası Ahmed Şah zamanında yapılan surlara, hem savunma hem şeref kulesi işlevli bu burcu neden eklettiğidir. Bu soruya yanıt ararken, malzeme ve örgü benzerliği yansıtan güney cephe dış surlarının da kalenin güneybatı köşesine kadar, bu burçla aynı zamanda inşa edildiğinin dikkatten kaçırılmaması gerekiyor. Şu halde, aşama aşama tamamlanan surların bu son bölümü Ahmed Şah zamanında belki de tamamlanmamıştı. Salih, melik olunca güney surlarını ve kaledeki "ahmedek" kasrının başkulesi olmak üzere bu

[17] Konya Kalesi'ndeki fil kabartması için bkz: Nejat Diyarbekirli, *Türk Sanatının Kaynaklarına Doğru,* İstanbul, 1969, s. 181, resim 86 "Konya Kalesinde Fil."

burcu yaptırdı. O dönemlerde içkaleye hükümdar için bir kasır ve bunun payitahta hâkim cephesine de üzerinde "şerefe" (balkon) bulunan bir burç inşa ediliyordu. Hükümdar, zaman zaman, ahmedek denen bu burç şerefesinde çartak altında oturup kent yaşamını izler; şikâyetleri bazan burada dinlerdi.[18] Doğal ki bu, eski geleneklere dayanıyordu. Örneğin Uygurlar'da, dört yanı surlarla çevrili kalelere "ordu" deniyor, surların üstüne de bir kasr (kalık) yapılıyordu. *Baypars Tarihi*'nde ise Mısır sultanı Melik Zahir Baybars'ın (öl.1277) Kahire'de Kal'atü'l-Cebel'de, "Babü's-sur"un (kale kapısı) yakının-

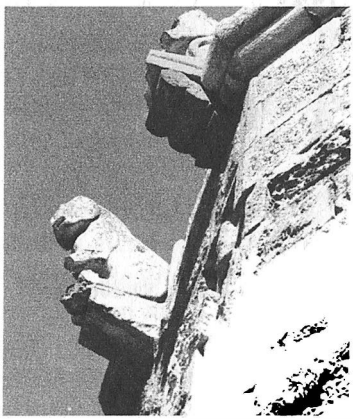

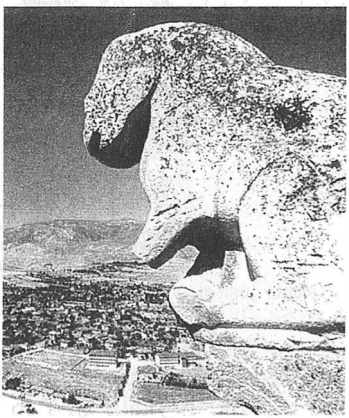

Arslanburç: Ahmed Şah'ın yaptırdığı kaleye oğlu Melik Salih de 1252'de bu şeref burcunu ekletmişti. Solda burç konsolu ve kırık hayvan yontuları, sağda 20 yy. başındaki durumu.

[18] Ahmedek hakkında Halil Edhem [Eldem] Bey şunları yazmaktadır: "*İç kaleye bazı tarihçiler Ahmedek adını veriyorlar. (Kayseri Kalesi'nde) bunun surları ve burçları hâlâ vardır. İki kapısından biri olan kale kapısı güneye, yani dış kaleye doğru açılır ki bunun iki tarafında Selçuklu devrinden kalma birer aslan heykeli vardır.*" (*Kayseri Şehri*, s. 22). Yazarın bu cümlesi için bir not düşen Kemal Göde ise: "*Konya'nın ve Sivas'ın içkalelerine Ahmedek adı verilirdi. Kayseri'de bir de Ahmedek Vestanı vardı. Bu kelime hakkında sözlüklerde bir şey bulamadık. Yalnız, Pavet de Coutrteillein'in,* el-Lügâtü'n-Nevâiye ve'l-İstişhadâtü'l-Çağatâiye *adındaki Türkçe-Fransızca lügatinde Açmadek kelimesini gösterip bunu sağlamlaştırılmış bir beldenin içkalesi olmak üzere açıklıyor.* Osman Turan da (*Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 337,380, 566*) *Alanya ve Konya içkalelerine Ahmedek demekle doğruluyor.*" demektedir (*Kayseri Şehri* s. 22, not). *Tarih-i Saf*'ta Yıldırım'ın Bursa Hisarında her gün bir âli burçta oturup halkın dertlerini dinlediği yazılıdır. (bkz. Bostanzade Yahya, *Duru Tarih*, İstanbul, 1978, s. 34) İ. H. Uzunçarşılı, hükümdarların burçta oturup dava dinlemelerini Divan-ı Hümayunun başlangıcı göstermektedir. (Bkz. *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara, 1984, s. 1-2)

daki Burcü'z-câviye'ye cumbalar ekletip güneşten ve yağmurdan korunmak için, üstüne süslemeli bir kubbe; ayrıca Zaviye Burcu'na bitişik bir yemek salonu; Hımıs'ta kale kapısının üzerine de köşk yaptırdığı anlatılmaktadır.[19]

Kalenin güneydoğusundaki kaya katmanlarına inşa edilen Arslanburç, ahmedek denen şeref burçlarının özgün örneklerindendir (M. Keskin).

Adını bilmediğimiz mimar-yontucu, 13.yy'a özgü ileri sanat anlayışıyla, "heykelli anıt" formundaki burç tasarımını Melik Salih'e onaylattığına göre, ikisi arasında ortak bir düşünce ve sanat anlayışının varlığından söz edilebilir. Bu sayede sanatkâr: a) konduruldugu yerle uyumlu, b) başkule formunda ve bir savunma yapısı (kale) için gerekli, c) yaptıranın yücelik duygusunu okşayan, d) aşağıdaki kentte yaşayanlar için güven ve cesaret simgesi olan, e) daha önce bir benzeri yapılmamış (özgün) bir kule inşa edebilmiştir. Arslanburç bu özellikleriyle Anadolu kalelerinde ikinci bir örneği gösterilemeyen ünik bir eser, hatta denilebilir ki yarımadanın mücessem (somut) karakterli anıtları arasında bir Türk melikinin egemenliğini simgeleyen görkemli bir dikiliş yansıtır.[20]

---

[19] Emel Esin, "Uygur Sanatı" *Türk Ansiklopedisi*, C. 33, s. 133; *Baypars Tarihi*, s. 159-160, 171.
Anadolu'da, Arslanburç'la benzerliğinden ve çağdaşlığından söz edilebilecek yapılar, Kemah Kalesindeki aynı üsluptaki Mengücek Burcudur. Diyarbakır ve Kayseri surlarında da benzerleri vardır. Kayseri'de eski kent surlarının doğu köşesindeki, İzzeddin Keykâvus'un yaptırdığı silindir planlı kuleye, Türkçede

Arslanburç, Mengücek Kalesinin güneybatı burnunda, sert kaya katmanlarından doğal bir kaidenin üstünde payandalı bir temele oturmuştur. Burcun üsttemeli ve gövdesi, granit sağlamlığında ve pembemsi kalkerden pahlı karo taşlarla derzsiz örülmüştür. Örgü taşlarının aradan geçen 8 yüzyıla karşın zayiat vermemiş olması, ustalık kadar taş malzemenin kalitesini de hatırlatıyor. Beş kenarlı ön cephe, 10 m eninde 8 m yüksekliğindedir. Üstte kademeli konsol nizamı yer alır. Orta kenarın köşelerindeki diğerlerinden daha taşkın konsollar, birer hayvan heykeline kaide görevi yapmaktadır. İki konsolun ve hayvan heykellerinin arasında, burcun Melik Salih tarafından yaptırıldığını belgeleyen kitabe taşı vardır. Yan konsollarda da olası ki başka yontular ve bunları birbirine kenetleyen bir korniş sırası vardı. Konsolların üstündeki parçalar ve heykellerin arkasındaki aşınmış taşlar, burç şerefesinin, küpeştelerin büyük ölçüde tahrip olduğunu gösteriyor.

Arka ayaklarının üzerine oturarak ön ayaklarını ileriye doğru uzatmış duruşta ve normal irilikte, kuyrukları bacaklarının arasından sırtlarına dolanmış bu hiératique (anlatımsal) yontulara "arslan" deniliyor. Bunu, baş biçiminden ziyade kuyruk doğruluyor. Esasen bir şeref burcuna uygun düşen figür de aslan, kaplan olabilir. Yelesiz oluşları, kaplan ya da pars dememizi kolaylaştırıyor. Yontuların basitliği konusunda iki nedenden söz edilebilir. Birincisi doğulu ve özellikle de Müslüman sanatçıların, bitkisel ve stilize bezemelerde gösterdikleri başarıyı, gelenek dışı ve dinsel yasaklı figüratif yontularda gösterememiş olmalarıdır. İkincisi Arslanburç'un konumuyla ilgili olup yontuların yakın açıdan değil, uzaktan yaratacağı etki önemsenmiştir. Türkiye'deki, kamusal sorumlusu bulunmayan binlerce kültür ve sanat eserlerine tipik bir örnek teşkil eden Arslanburç yontularının başları gövdeleri kırılarak tahrip edilmesi ise bir vandalizm olayıdır.[21]

"kalın, iri" anlamına gelen Yoğun (Yağan/yeğin) Burç denilmiştir. (Yoğun Burç için bkz. H. Edhem [Eldem], *Kayseri Şehri*, s. 67 ve not 89)

1955'e kadar iki yontu da aşınmalar dışında sağlam durumdaydı. Sonraki yıllarda kaba kuvvet denemesine girişenlerce, soldaki yarı belinden, sağdakinin ise kafasının yarısı parçalanmıştır. Yanıtsız kalan soru şudur: Acaba o sırada Divriği'de, kendisini kamu malı eski eserlerin korunmasından sorumlu sayan bir yönetici, yargı ya da güvenlik yetkilisi yok muydu?... 1940'larda ve 1960'larda çekilen fotoğraflar karşılaştırıldığında tahribin ölçüsü görülebiliyor.

Aslan kaplan yontularının Anadolu'daki koruyucu öğeliği eski çağlara dayanır. Kale kapılarına, tapınakların, sarayların cephelerine aslan heykelleri yerleştirilmesi Hititlerle başlayan bir Anadolu geleneğidir. Mengücekoğullarının son egemeni Melik Salih'in de yaptırdığı başkuleye, –küçük ülkesini, Mengücek Kalesini ve meliklik tahtını koruyucu– aslan kaplan koydurtması anlamlıdır. Başka bir deyişle bu yontular, Divriği Kalesinde tam yerinde kullanılmıştır.[22] Halk söylenceleri ise bunların, baktıkları noktalarda ve kaleden 5 km kadar güneydeki iki tümülüste gömülü hazineleri bekledikleri; Kazancı tepesindeki definenin geçen yüzyıllarda bulunduğu, diğerinin bilinmediği yönündedir.

Kitabeler

Bugünkü durumda, surlar ve burçlar üzerinde sadece iki kitabe görülebiliyor. Bunlardan biri Arslanburç'ta, diğeri B Kapısı'nın solundaki burçtadır. Oysa 1900'lerde A ve B kapılarının kitabeleri de henüz yerlerindeydi. 1950'lere doğru önce A Kapısı'ndaki kitabe taşı, bir süre sonra da B Kapısı kitabesi söküldü veya düşürüldü. Bu iki önemli taş belge, toprak altında mıdır, çalınıp götürüldü mü? Bilinmiyor. Artık onları, izleri bulununcaya kadar, kaynaklardaki fotoğraf ve metinlerinden öğrenmek mümkündür.

---

[22] Aslan ve türdeşleri panter, kaplan, prehistorik devirlerden başlayarak koruyucu güneş simgesi gibi güç timsali olarak yaygın betimlerdi. Orta Asya şaman inancında, Asur ve İran Ahameniş sanatlarında da aslan kültü, kudretin simgesi ve koruyucu unsur sayılıyordu. Bundan dolayı, nazarlık, bekçi, aydınlık simgesi, arına veya totem olarak kalelerin, kent kapılarının, anıtların en çarpıcı noktalarına aslan, kaplan, pars yontuları ya da kabartmaları konulmuş; çörten ve sütun başlarına, konsollara da aslan başı biçimi verilmiştir. Bunun, kesintisiz devamlılığının son örneği Anıtkabir'deki Aslanlı Yol'dur. Selçuklu sanatında ise diğer simgelerin, kabartma veya yüzeysel işlenmesine karşılık salt aslan ve kaplanın –arkasındaki yapıya bağlı olmak koşuluyla– yontu konusu olabildiği görülmektedir. Arkadaki yapıya bağlanma nedeni ise İslamda gölgesi düşebilen her türlü somut betimin günah sayılmasıyla açıklanmaktadır. Taşkın konsollara oturtulan Arslanburç yontularının da kısmen korniş oyuklarına gömülerek ve güneşe göre hesaplamalarla yerleştirilmek suretiyle gölge vermeleri önlenmiştir. Anadolu Selçukluları döneminden kalma, Konya Alaeddin Köşkü kapısında, Hoşab Kalesinde, Aksaray Alay Han kapı kemeri üstünde görülen diğer aslan yontuları için bkz. Otter, *Voyage en Perse,* Paris 1748, II, s. 150; Semra Ögel, "Selçuklu Sanatında Çift Gövdeli Arslan Figürü" *Belleten* XXVI, 1962, s. 529 vd; Gönül Öney, "Anadolu Selçukluları'nda Heykel, Figürlü Kabartma…" *Selçuklu Araştırmaları* Dergisi I. s. 191.

Kaledeki 4 kitabeden B Kapısı'ndaki ikisini Grenard; hem bunları hem A Kapısı ve Arslanburç kitabelerini Van Berchem,[23] Halil Edhem'in [Eldem] aldırdığı estampajlardan, onun da katkılarıyla çözüp yayınlamıştır.[24] Bunların, Mengücekler'in siyasi tarihine ışık tutan içerikleri ilgili bölümde açıklanmıştır. Kitabe metinleri ve çevirileri tarih sırasına göre aşağıdadır:

Ahmed Şah'ın Kale Kitabeleri:

1) B Kapısı basık kemerinin altında ve düzatkı taşı üstündeydi. Alınlığın 3/4'ünü kaplayan 60x155 cm boyutunda taş bir çerçevede, Selçuklu nesihiyle Arapça iki satırdan ibaretti. İncelendiği tarihte (20. yy başı), tahripler nedeniyle duraksamalı okunabilmiştir:

امر بعمارة هذا الباب المبارك الملك العالم العادل المؤيد
المظفر المنصور حسام الدولة والدين ابو المظفر احمد شاه بن سليمانشاه
المحتاج الى عفو ربّه في سنة اربع وثلثين وستمائة

"Emere bi-'imâret hâze'l-bâbü'l-mübârek el-melik el-'âlim el-'âdil el-müeyyed/el-muzaffer el-mansûr hüsâmü'd-devle ve'd-din ebû'l-muzaffer Ahmed Şah bin Süleymanşah el-muhtâc ilâ 'afve Rabbihi fi sene erba'a ve selasîn ve sittemie."

(Bu kutlu kapının yapımını, bilgin ve adaletli melik, güçlü, muzaffer, [Tanrı'nın] yardım ettiği, devletin ve dinin keskin kılıcı, za-

---

[23] Prof. Dr. Semavi Eyice, bir kadirşinaslık örneği olarak İsviçreli bilim adamı ve epigraf M. V. Berchem'in (Cenevre 1863-1921) *Opera Minora* (Küçük Yazılar) başlığı altında toplanan eseri üzerine yazdığı makalede, yaşamöyküsünü ve çalışmalarını ayrıntılı olarak anlatırken Berchem'le Halil Edhem'in [Eldem] ilim işbirliğine de değinmiş; *Corpus İnscriptionum Arabicarum* (=Arapça Kitabeler Külliyatı) serisinin bir cildi olarak basılan Sivas ve Divriği kitabelerine ilişkin çalışmaları da özetlemiştir. Sayın S. Eyice'nin bu açıklamalarından, Berchem'in Sivas ve Divriği'ye gitmediği; kendisi Kahire'de iken Halil Edhem [Eldem] Bey'in gönderdiği kitabe estampları, fotoğraflar ve birtakım bilgiler üzerinde çalışarak *Corpus*'un bu bölümünü yazdığı anlaşılmaktadır. (bkz. S. Eyice, "Max van Berchem, Opera Minora (=Küçük Yazılar)..." *Belleten*, XLV, 1981, s. 115-136)
M. V. Berchem, *Corpus*, III, s. 88 ve not 2, s. 89, 92-93; Grenard, *Notes-sur les Monuments*, s. 554-555. (Grenard, "Taştan iki aslan, oldukça yüksek bir yerde bir kitabeyi taşıyor" demekle beraber, okuma olanağını bulamamıştır)

ferleri çok Süleymanşah oğlu Ahmed Şah, –Rabb'in bağışlamasına muhtaçtır– 634 yılında buyurdu) (M.1237)

M. V. Berchem, "*hüsâmü'd-devle*"nin zayıf bir olasılıkla "*hüsâmü'd-dünyâ*" okunabileceğini de işaret etmektedir.

2) A Kapısı'nda, düzatkı taşının üstünde öncekinin üçte biri kadar, 55x50 cm boyutunda bir taşa işlenmiş, Selçuklu nesihi ile Arapça iki satırlık bir levhaydı. Bu da okunduğu sırada yer yer haraptı:

في ايّام دولة الملك العادل حسام الدنيا والدين ابو المظفر
احمد شاه بن سليمان شاه بن شاهنشاه نصير امير المؤمنين في تاريخ سنة اربعين وستّمائة

"*fi eyyâm devlet el-melik el-'âdil hüsâmü'd-dünyâ ve'ddin ebu'l-muzaffer/Ahmed Şah bin Süleymanşah bin Şâhinşah nasîr emîrü'l-mü'minîn fi târih sene erba'în ve sittemie*"

(Adaletli melik, dünyanın ve dinin keskin kılıcı, zaferleri çok, Şahinşah oğlu Süleymanşah oğlu Ahmed Şah'ın saltanatında. (O) Halifenin yardımcısıdır. Tarihi 640 yılıdır) (M. 1242)

Melik Salih Kitabesi:

Arslanburç'ta, koruyucu iki aslan heykelinin arasına yerleştirilmiş 100x130 cm'lik taş bir plakada, Selçuklu nesihi ile üç satırdır. Birinci satır daha çok aşınıp dökülmüştür:

ر بانشاء هذا البرج الملك العالم العادل حسام الدوله والدين
ن الاسلام والمسلمين تاج آل منكوجك ابو المؤيّد ملك صالح
ن ملك احمد شاه بن ملك سليمان شاه بن شاهنشاه نصير امير المؤمنين غرة شعبان خمسون ستّمائة

"*Emere bi-(inşâ'i hâze') 'l-burc el-melik el-'âlim el-'âdil* (...) *hüsâm* (?) *üd-devle* (*ve'd-*)*din/'izzü'l-islâm ve'l-müslimîn tâc Âl-i Mengücek ebû'l-müeyyed* (*Me*)*lik Sâlih/bin Melik Ahmed Şah bin Melik Süleyman Şah bin Şâhinşah nasîr emîrü'l-mü'minîn gurre şa'bân hamsûn sittemie*"

(Bu burcun yapılmasını bilgin ve adaletli melik, devletin ve dinin keskin kılıcı İslamın ve Müslümanların şereflisi, Mengücekoğulları'nın tacı, çok güçlü, Şahinşah oğlu Süleyman Şah oğlu Ah-

med Şah'ın oğlu Melik Salih –Halifenin yardımcısıdır– buyurdu. Şaban başı 650) (7 Ekim 1252)

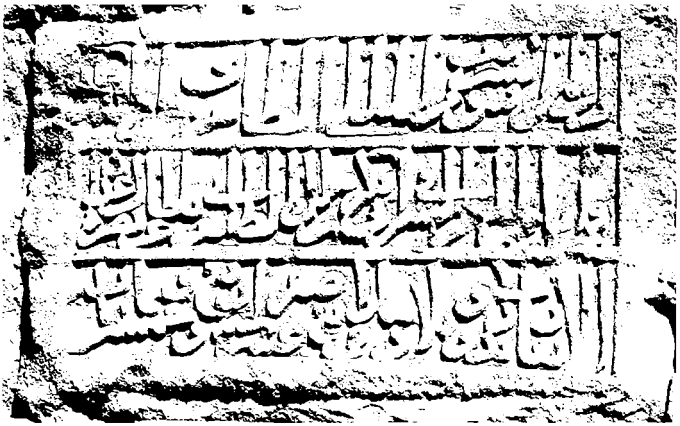

Memlûk Sultanı Çakmak'ın, kale kapısı yan burcuna 1450 yılında yerleştirilen taşa yazılı Arapça buyruğu.

Sultan Çakmak'ın Buyruğu

B Kapısı'nın solundaki üçgen burcun örgü taşları arasına yerleştirilmiş Mengüceklerle ilgisiz, Memlûk sultanı Melik Zahir Çakmak'ın (1438-1453) buyruğu, 60x40 cm boyutunda taş plakaya kazınmış özensiz nesihle üç satırdır. Kırılmalardan ve imla yanlışlığından kaynaklanan duraksama ve çözümsüzlükler söz konusudur. Dolayısıyla açık ve tam anlaşılabilir bir metin değildir.

a) Grenard'ın okuyuşu:

"*Dârü'l-mersûm e'ş-şerîf el-melik e't-Tahirî fi eyyâm el-'ömr e'ş-şerifi* (...) *Ebi Bekr bin Melik e't-Tahirî* (...) *'izz nusara Sultan 'adl el-edyân* (...) *bilâdehâ* (?) *fi râbi' 'aşer safer sene erbaa ve hamsîn ve semânmâye*"

(Bu mesken asil Melik el-Tâhir'in emriyle..... Melik Tahirî'nin oğlu Ebu Bekr zamanında yapılmıştır. Yardımcısı Allah'tır. (O) dinlerin... bu beldelerin (?) adaletli sultanı(dır) 14 Safer 854) (29 Mart 1450)

b) M. V. Berchem-H. Edhem'in [Eldem] okuyuşları:
(metin onarımıyla önerdikleri)

"*Verede* (?) *el-mersûm e'ş-şerîf el-Melikü'z-Zâhirî halled-Allahü mülkehü fi eyyâm el-makarrü'ş-şerefi Ebi Bekr bin Melikü'z-Zâhi-*

ri 'izze nasrahü bi-battâl (?) *'adlü'l-edyân bi-Devrikî ve bilâdehâ fi râbi' 'aşer safer sene erba'a ve hamsin ve semâne-mie*"

(Yaklaşık çevirisi: Melik Zahir'in –Tanrı saltanatını sonsuz kılsın– resmi emri alındı. Melik Zahir'in –Zaferleri şerefli olsun– oğlu (?) (naibi?) Şerefli Ebu Bekr'in emirleri ... (?) Divriği ve mülhakatında aynen uygulanacaktır. Hukuka uymayan uygulamalar da iptal edilmiştir (?) 14 Safer 854) (29 Mart 1450)

Mengücekler'in kapanışından iki yüzyıl sonraki bir tarihi gösteren bu kitabe, ilk bakışta konumuzu ilgilendirmiyor sanılsa da Divriği Kalesinin bir dönem de Memlûk Sultanlığının yönetiminde bulunduğunu belgelemesine koşut, olasılıkla Mengücek şahlarının koydukları yerleşik kimi yasaların da Malikî-Eş'arî şeriatına aykırı bulunarak iptal edildiğini bir duvar yazısında belgeliyor.

Mengücek Kalesi'nde Zaman ve Hayat

Kalenin şahikasına 1150'lerde İshakoğlu Süleyman'ın yaptırdığı cami-i şerifi, 1180'de oğlu Şahin Şah, Meragalı üstat Hasan'a, kitabeli-dekorasyonlu bir kapı fasadıyla bezetmiş. Şahin Şah'ın torunu Ahmed Şah, kalenin yeni dış ve iç surlarını 1237-1242 yılları arasında yaptırarak buna ilişkin kitabeleri kapı alınlıklarına koydurmuş. Onun oğlu Melik Salih'in yaptırdığı Arslanburç ve 1252 tarihli kitabesi Mengücekoğulları'nın kaledeki son hatırası olmuş. 1277'de Abaka Han, kalenin yıkılması buyruğunu vermişse de gereğinin yapılmadığını, daha en az iki yüzyıl kalelik işlevini koruduğunu tarih bilgileri gösteriyor.

1380'lerde Kara Yülük Osman Bey, bu kalede üslenmiş. 1450'ye gelindiğinde Memlûklerin Divriği'deki valisi Ebu Bekr, Sultan Çakmak'ın, "hukuka uymayan" yasaların yürürlükten kaldırıldığına ilişkin fermanını, taşa kazıtıp kale kapısının yan burcuna yerleştirtmiş. Memlûk Sultanlığının Divriği'deki bir başka nâibü's-saltanası Mamay Beğ, 1480'lerde Osmanlı, Safevî, Memlûk devletleri arasındaki istihbarat faaliyetlerini buradan izleyerek yakalattığı casusları kalede hapsediyormuş.

Yavuz Sultan Selim 1515'de önce Kemah, sonra Divriği kalelerini zapt ettirmiş ve "*...Fermân-ı hümâyûnum vâsıl olıcak ma'lûm ola ki bundan akdem şemşîr-i zafer-nigârımla feth olunan vilâyet-i Arab'dan Livâ-i Divrigî*" diye başlayan, "*fi evasıt şehr-i şa'bâ-*

nü'l-muazzâm sene 'ahad ve işrin ve tis'a-mie" (24 Eylül 1515) tarihiyle biten buyruklar yazmış.

Bir arşiv belgesi de, bundan elli yıl sonra 1565'te, yakın geleceğin ünlü Celalî başbuğu Karayazıcı Abdülhalim'in ve yandaşlarının bu kalede hapislerken, Rum (Sivas) beylerbeyi ile Divriği Sancağı beyi Kasım'ın iltiması üzerine Divan-ı Hümayun'dan yazılan hükümle serbest bırakıldıklarını gösteriyor: "*Dergâh-ı Muallâma âdem gönderüb subaşılarından İsâ ve İsmail ve Uğurlu ve Karayazıcı nâm kimesneler, Divrigi Hisarında mahbus oldukların 'arz etmeğin buyurdum ki hükm-i şerîfim vardıkda üzerlerine sâbit olmuş hukuk-ı nâs yoğise mezbûrları hapisden ıtlak edesin*" 4 Şubat 1611 tarihli hükümde ise Divriği Sancağı beyi ile Kale dizdarı Nu'man, Divan-ı Hümayun'a yazılarında: Divriği'nin ileri gelenlerinin kendilerine başvurarak sipahi iken seferlere gitmeyip Celalî olan Receb'in, her yıl ikişer bin kuruş salgun saldığını, hakkından gelinmesi için üç kez emir çıkarılmışken "*Kal'aya girüb tahassun ettiğini*" bildirdiklerinden yeni bir hüküm daha çıkartılmış. Bundan iki yıl sonra 1613'te Rum (Sivas) beylerbeyine, Sivas ve Divriği kadılarına yazılan hükümde, sipahi olup Yemen muhafazasında iken kaçarak Divriği'ye gelen ehl-i fesaddan İlyas'ın, zorla girdiği kalede bir evi basıp ne var ne yok yağmaladığı için ulufesinin kesildiğinden bahisle adı geçenin yakalanıp davasının görülmesi emredilmiş.

1615'te Rum (Sivas) muhafazasında olan Vezir Mustafa Paşa'ya yazılan bir hükümde: Divriği Kalesi hisar erlerinin, gece gündüz kale hizmetinde canla başla çalışıp azilleri için bir sebep yokken, İstanbul tarafından gelen bazı zorbaların: "*Bizler cebeciyiz, topçuyuz, sipahiyiz. Ulufelerimizi hazineye koyduk!*" diyerek kale timarı gediklerini gasp ettikleri, davalarının görülmekte olduğu hatırlatıldıktan sonra, kadimden hisar eri olanların timarlarının, "*ulufemizi hazineye koyduk!*" gibi uydurma gerekçelerle gasp edilmesinin önlenmesi emredilmiş.[25]

Kitabeler, belgeler ve tarih sayfaları, Divriği Mengücek Kalesinin yüzlerce yıllık serüveni için bu kadarcık bilgiyle yetinmemizi bekliyor!.. Şahların kasrı, hisar erlerinin koğuşları, cep-

[25] BOA, Mühimme.D. No. 1, s. 188 hüküm 1-2; No. 5, s. 58 hüküm, 135; No. 79/1, s. 108 hüküm 271; No. 80/1, s. 130, hüküm 336, s. 322, hüküm 790; Sivas Ahkâm D. No. 1, hüküm 1-2.

hanelikler, kale dizdarları, yaşanan olaylar, kale mahallesinin sakinleri.... Hakkında bilinenler son derece sınırlıdır. Düşünmeli ki, 1880'lerden beri evsiz ıssız kalarak[26] bedenleri süökülerek harabeye dönen kale, bir zamanlar kentin en güvenlikli yeri sayılıyormuş. Kale mahallesinde oturanlar kent halkının ayrıcalıklı bir zümresiymiş. "*Kalede ev alınmaz meğer ki miras kala*", "*Kalede dizdar, şehirde mühürdar*", o günlerin darbımeselleridir. Kalenin güney yamacında kademeli sıralanan evlerin, geceleri ışıltılı bir manzarası varmış. Bayramlarda, cülus ve veladet fermanları geldiğinde burçlardan toplar atılırmış. Ramazanda Arslanburç'tan Ulucami minaresine mahya ipleri gerilir, bir dizi kandil yakılırmış. Yüzyıllar geçtikçe kalede yaşam zorlaşmış ve nüfus çekilmeye yüz tutmuş. Kentle bağlantı güçlüğü, susuzluk, mevsimsel koşullar, bağ bahçe olmayışı vb nedenlerden, 18. yy'da başlayan göçün önü alınamamış. Kale halkı, kentin Pulur, Uluzar, Karayusuf, Karamahmud gibi dış mahallelerindeki bağhane denen yazlıklara ya da şehir evlerine taşınmışlar. Ancak kaleyle ilgileri kalmadığı halde nüfus kayıtları daha bir süre "*Kale mahallesi ahalisinden*" olarak düşülmüş. Koşulların daha da ağırlaştığı 1880'e doğru, kışın kalede, yazın bağ evlerinde oturma geleneğinden vazgeçmeyen muhafazakâr üç beş aile yine de varmış. Sonunda bunlar da evlerini yıkıp kaleyi terk etmişlerse de kale âdetlerinden olarak 19. yy sonlarına kadar kale kapısının demir kanatları her akşam kapatılırmış.

Kaledeki hayata değgin başka bilgi ve belgeler de aşağıda özetlenmiştir:

1649: Divriği Kalesinin geçmişteki dünyasına ışık tutan tek yazarımız Evliya Çelebi'nin saptamaları bu yıldadır. Gezgin, ülkenin ortasında yer alan bu kentin, düşman saldırısından korunmuşluğuna karşın "Celâlî ve Cemâlî" ayaklanmacılarının tehdidinden kurtulamadığını; bu nedenle kalede yeterli cephane ve asker bu-

[26] Kaledeki yaşamın son izleri konusunda, anne-babamız Gazi Mehmed Efendi (1867-1956) ve Karamahmudlu (Posbıyık) Osman Ağa'dan (1865-1970), kalenin terk edilişinin son zamanlarına yetiştiklerini, 1880'e doğru, kale kapısından tahtırevanla gelin çıkarıldığını hatırladıklarını; susuzluk yüzünden burada oturanların bağ evlerine göçtüklerini; bakımsızlıktan çeşmelere içme suyu, bahçelere de ark suyu gelmediği için Ulucami çevresindeki şehir mahallelerinin de zamanla tenhalaştığını dinlemiştik.

lundurulduğunu, bayramlarda şâhî topların gürültüler kopararak atıldığını; toprak damlı 300 haneli Kale mahallesinde imaret olmadığını kendine özgü üslubuyla şöyle anlatmaktadır:

"Eşkâl-i Kal'a-i Divriği: Fırat nehri kenarında evc-i asumâna ser çekmiş yalçın kaya üzerine kâr-ı kadîm bir kal'a-i ibret-nümâ olup Van, Makû, Şin, Mardin Kalelerinden sonra bu Divriği Kal'ası gelir. Öyle bir kal'a-i mer -âmiddir ki, ancak muhasara ile aman dedirterek fethi mümkin olur. Yoksa bir veçhile bir tarafından lağım, sîbe ve metris etmek mümkin değildir. Meğer derûn-ı kal'ada kaht ü galâ olmaya. Ne olursa olsun ahalisi yine suya hasret çekmezler. Zira yukarı iç kal'a kayasının taa zirve-i alâsından ikibin (?) kadem kesme taş nerdübân ile taa nehr-i Fırat'a (Çaltı) nüzul olunur bir günâ musannâ su yolu vardır ki diller ile ta'bir, kalemler ile tahrir olunamaz. Suya gidecek başka yolu olduğu gibi su getirenlerin de başkaca rahı vardır. Bundan başka derûn-ı kal'ada yağmur suyu sarnıçları, buğday ambarları, cephaneler, 300 adet toprakla mestur hâne ve bir câmi olub kalenin garbe nâzır ve aşağı şehre mekşuf bir demir kapısı vardır. Kal'a, müdevverü'l-eşkâl olub taş binadır. Burç ve baruları metin ve rânâdır."[27]

Ayrıca Çelebi, kale-içinde *"eş-Şeyh Beşir Efendi ziyaretgâhı"*-nın; kale eteğinde de bir cirit alanının bulunduğundan bahisle buradaki bir köprüden geçilerek Kestoğan Kalesi'ne gidilebildiğini de anlatmaktadır.

Yukarıda verilen örnekler dışında "Divriği Kal'ası"yla ilgili olarak arşivlerde pek çok belge vardır. Ancak bunlar Mengüceklerle değil, Osmanlı yüzyıllarıyla ilgilidir. Dizdarlar, hisar erleri, ulufeli yerlikulları, beratla atamalar, kadı ve dizdarlara yazılan hükümler, İstanbul'da padişahın yeni bir çocuğu doğunca her tarafta olduğu gibi bu kalede de top tüfek şenlikleri düzenlenmesi, yakalanan eşkıya elebaşılarının kalede tutuklanıp burada boyunları vurularak başlarının Sivas'a gönderilmesi, kale davulculuğu, kale için erzak vermesi gerekenler, kaledeki silahların ve mühimmatın yoklanıp sayılması vb konularda arşiv kayıtlarıdır. Bu konuda, 1730-1880 son dönemi için Başbakanlık Osmanlı Ar-

[27] *Seyahatname*, III, s. 211-214.

şivi'nden ve Divriği şer'iye sicillerinden seçilen aşağıdaki özetler bir fikir verebilir:[28]

1730: "Divriği Kal'ası dizdarı esseyyid Ahmed, südde-i sa'adetime mektub gönderüb Divriği Sancağında Kesme nahiyesinde Kürtlâr nam karye ve gayride 1400 akçe gedik timarıyla Divriği Kal'ası mustahfızlarından İbrahim, yedinde olan beratı verüb gedik timarı ile kal'a-i mezbûre mustahfızlığından hüsn-i rızâsıyla kasr-ı yed edüb..." (H.1144)

1736: "Defter budur ki 1149 senesi rebi'ü'l-evvelinde kal'anın mirî huntasını beyân eder. Gerek zimem gerek mevcud: Kayaoğlu Ömer Paşa (38 kıyye), Uzun Ali oğlu Mehmed, Ali Paşa oğlu Mehmed Beğ, Kethüdâ Kara Hasan Ağa, Kethüdayeri Ömer Beşe bin Halil Paşa, Miralay (...) oğlu, Çakabeg-zâde Boz ağa, el-hac Cafer oğlu Hüseyin Beğ, Odabaşı-zâde el-hac Mehmed, Odabaşı oğlu el-hac Mustafa, Cihanbekir-zâde Muslu Beğ, Mustafa Paşa-zâde İsmail Beğ, Paşa karındaşı el-hac Osman Ağa, Hars Ağası İbrahim Çavuş, Zımara Ağası Hasan Ağa, Baba Şeker-zâde Burakoğlu Halil, Nuh Ahmed Ağa, İncekara-zâde Hüseyin Beğ, Cingâne Şahinoğlu Mehmed, Paşa karındaşı Nuri Hüseyin Ağa, Tuğut Ağası Yusuf Ağa, Alay Beği-zâde, Kolukaraoğlu Mahmud, Beğzâde (?), Dizdar Ağa, Merhum Dizdar Mehmed Ağa, Muarrif Ali, Bekir Paşa Hazretleri, Kocaağa-zâde Ali Ağa, Kayaoğlu, Keleş Mehmed, Anzagarlı Mehmed Dede, Hâmis-zâde, Tapik Bekir, İmam Bekiroğlu, Eşki-zâde, Hacı Cumaoğlu, el-hac Saka-zâde Abdurrahman, Kürd Osmanoğlu, Hacı Ömeroğlu, Şeyh Neziroğlu, Akkaşoğlu, Süleyman Ağa-zâde, Kaya Ağa'nın Yazıcısı, Köle Şahin, Kanka, Olan Keşişoğlu Matas, Karasarlıoğlu, Norşunlu Veli." (H.1149)

1750: "Divriği kadısı ve Divriği Kal'ası dizdarı zîde hıfzıhümâya hüküm ki Eyâlet-i Sivas'da vâki' kal'aların yoklaması öteden berü mu'tâd-ı kadîm olmağla Divriği Kal'asında mühimmât-ı cebehâne ve neferât mevcudları ma'rifet-i şer'le defter ve imza ve terk-i hizmet olanları vuku'u üzere ism ü resimleriyle cânib-i şer'iden ilâm edüb işbu buyruldu ısdâr ve irsâl olundu, tâ'yin olunan mübaşir ma'rifetiyle kal'a-i mezbûrun cebehâne mühimmâtı ve neferâtının mevcud ve nâ-mevcudu ve terk-i hizmet

[28] Millî Ktp. Ş. D. Sivas (Divriği) No. 82, s. 41; No. 81, s. 30; No. 80, s. 13, 18, 28, 33, 43; No. 79, s. 76; No. 78, s. 99, 115; No. 77, s. 38; No. 83, s. 18, 20; BOA, Cevdet (timar) sıra 664; Sivas Ahkâm D. No. 21, s. 36/3, D. No. 28, s. 150/3.

olanların defter ve imzâ ve cânib-i şer'den vukufu olanlara ilâm etdürüb..." (H.1163)

1757: "Divriği Kal'ası dizdarı Hasan Ağa ve Veliağa-zâde Koca Ağa huzûr-ı şer'ide her birileri takrir etdiler ki Üçpınar karyesinin nısıf mahsûlü evlada meşruta İbrahim Beğ Vakfı olub evlâd-ı vâkıfdan Kal'a sâkinelerinden Fatıma binti Bekir'e münhasır olub...." (H. 1171)

1759: "Divriği Kal'ası tabballığına (davulculuğuna) mutasarrıf Mehmed süddeme gelüb kal'a-i merkum tabballığı H.1168 tarihinden berü üzerinde olmağla berat mucibince tecdid olunmak bâbında inâyet rica etmekle kal'a tabballığı veçh-i meşrûh üzere merkum Mehmed'e müceddeden tevcih olunub.." (H.1173)

1761: "Münhezimen Divriği havalisine mecrûhen firar edenlerin yakalanıb kalebend edilib tutulanların bir neferi geriye kalmadan ser-i maktularının (kesilen başlarının) Sivas'a gönderilmesi hususunda Divriği kadısına, mütesellimine, kal'a dizdarına, kethüda yerine, yeniçeri serdarına buyruldu" (H. 1175)

1764: "Divriği Sancağında İbniad nahiyesinde Pağnik karyesi ve gayriden bin beş yüz akçe gedik timar ile Divrigi Kal'ası dizdarı olan Seyyid Osman'ın, kendi isteğiyle timarı ve dizdarlığı Ahmed'e bıraktığı..." (H. 1178

1765: "Divriği Kal'asında 1572 akçe gedik timarıyla Kal'anın ser-bölüklerinden olan Mehmed bilâ-veled fevt olub..." (H. 1179)

1770: "Şeriat-şiâr Divriği kadısı Efendiye inhâ olunur ki Kal'a-i mezbûrenin mustahfızı neferâtının mevcud ve nâ-mevcudları ve derûn-ı kal'ada olan top ve cebehânenin ve mühimmât-ı sâirenin yoklaması mu'tad olmağla imdi, ma'rifet-i şer'le ve mübaşir ma'rifetiyle rüyet olunub neferâtı tamamen mevcud mudur, değil midir ve mühimmat-ı cebehâne tekmîl üzere midir? Sıhhat üzere Divân-ı Rûma ilâm olunmak bâbında işbu buyruldu tahrir ve ısdâr ve irsâl olunmuşdur."

1781: "....Süleyman Ağa merhûmun konvanla kal'a-i mezbûra icrâ eylediği su yolları (Su şebekesi bahsinde içeriği açıklanmıştır)" (H. 1195)

1803: "Divriği Sancağı'nda Hikme'ye tâbi Eksök köyü ahalisi mahsullerinden (şer'i) miktarı timar mutasarrıfı kala dizdarına verdikleri halde kanaat etmeyip ziyade atlı âdemle köylerine indiğine zulmüne güç yetiremediklerine dair şikâyetleri" (H. 1218)

1805: "*Kal'a Dizdarı Osman Ağa'dır*" (H. 1220)

Şer'iye Sicilleri'nde Kale mahallesi sâkinlerinin kimliklerine, yaşam ve ölümlerine ilişkin kayıtlar da vardır:[29]

1815: Bir vergi tevzii defterinde Kale mahallesindeki hane reisleri adlarından 19. yy başında Kale mahallesinde 25 hane/ev bulunduğu tahmin edilebiliyor: "*Kal'a mahallesini beyân eder: Dizdar Ağa, biraderi Mustafa Ağa, Tatar Osman, Begzâdeoğlu Molla Osman, Soytarınınoğlu Osman Ağa, Halil Çavuş'un oğlu Ali, Şişli Ahmed Ağa, Tatar Halil* (*fakir*), *Aydınoğlu Hacı Mehmed* (*fakir*), *Aydınoğlu Mahmud'un oğlu Abdullah, Kapıcı Memiş, Hacı Mahmudoğlu Mehmed Ağa* (*fakir*), *Kahveci Osman Ağa, Begzâdeoğlu Hacı Halil Ağa, Çalıkoğlu* (*fakir*), *Bengioğlu'nun damadı İbrahim Ağa, Kenderoğlu Nu'man, Pişman Molla Hüseyin* (*fakir*), *Kirli Beğ'in oğlu Halil, Hacı Rızvanoğlu Mustafa ve biraderi Rıdvan, Zoroğlan'ın oğlu Ahmed* (*fakir*), *Eşekçi Köse* (*fakir*), *Darlıcıoğlu Bekir Beşe, Mano Süleyman'ın oğlu Ali, Urum Mustafa oğlu.*" (H.1230)

1816: "*İşbu 1231 senesi Muharremü'l-harâmının dördüncü Salı gecesi saat on birde matlâ'-ı sulb-i husrevânemden* (II. Mahmud'un kızı) *Âmine Sultan 'aliyyetü'ş-şân mehd-i vücûda gelüb üç gün kal'ada top ve tüfenk şenlikleriyle izhâr-ı meserret ve şâdumânî kılınması...*" (H. 1231)

1824: "*Divriği Sancağının kazâ ve köylerinde sakin ahali, üzerlerine lâzımgelen tekâlifi ödedikleri halde liva mütesellimi Arapkirli Kâşif Ömer ile Kal'a dizdarı İbrahim, Tebrizli İbrahim ve Hacıhaliloğlu Mehmed, Karamahmudoğlu Mehmed ve Ömerbeyoğlu Mustafa vesair adları bilinen kimseler, yek-dil olarak ahaliden külli miktarda cerime adı altında akçeler aldıklarına dair şikâyetleri*" (H. 1240)

1834: (Divriği mahalleleri muhtar ve imamları meyanında: "*Kal'a Cami-i Şerifi mahallesi imamı Süleyman Efendi, muhtar-ı evveli Hacıhalilzâde el-hac Mustafa Ağa, muhtar-ı sâni Mandıoğlu Abdullah Ağa*" (H. 1250)

---

[29] Milli Ktp. Ş. D. Sivas (Divriği) No. 79, s. 95, 120; No. 78, s. 41; No. 81, s. 25-26, 32, No. 70, s. 114, 116, 146; No. 72, s. 124; No. 73, s. 11; No. 82, s. 11; No. 83, s. 18, 20, 31, 53; No. 73, s. 80, 83; No. 74, s. 62; No. 69, s. 282. (Divriği Şer'iye Sicillerine ulaşabilmemiz konusundaki yardımlarından dolayı, sayın Müjgân Cunbur Hanımefendi'ye, Esra Çalapverdi'ye ve Millî Kütüphane görevlilerine teşekkür ederim.)

1834: "*Medine-i Divriği mahallâtından Kal'a mahallesi sakinlerinden olub bundan akdem fevt olan Dizdar İbrahim Ağa'nın muhallefatı: Derûn-ı kal'ada vaki' ma'lûmü'l-hudud büyut ve arsayı müştemil bir kıt'a şehirhânesi kıymeti 6 bin kuruş.* (terekedeki değerli parçalardan bazıları) *Sim-raht ve başlıklar, simli gaddare, simli şiş, tabanca çifteler, kılıç, çubuk takımları, köhne ve cedid nâfe ve kakum kürkler, koyun ve asma saatler, nargile, mangal, sim enâm kabı, Mushaf-ı şerif....*" (H. 1250)

1876: "*Kal'a mahallesi ahalisinden Begzâdeoğlu Mustafa bin Hasan ve Rızvanoğlu Mustafa bin Abdullah ve Dizdaroğlu Hasan ve Pişmanoğlu Ömer bin Osman ve Kadıaskeroğlu Mehmed bin Osman ve Begzâdeoğlu Ali bin Hasan ve Hamuluoğlu Süleyman bin Eyyub ve Zoroğlanoğlu Mustafa bin Hasan ve Rızvanoğlu Hafız Rıza bin Ömer ve sair mazbutü'l-esâmi cemaat-i müslimîn,* (...) *Şer'i mecliste Süleyman Paşa* (*Kale*) *Cami-i şerifi hatibinden şikâyetleri*" (H. 1293)

Divriği *Şer'iye Sicilleri*nde, kalede doğup kalede ölenlerin adları, terekeleri ve vârisleri de kayıtlıdır. Örneğin 1775'te ölen Kadıoğlu demekle maruf Ârif Yusuf'un muhallefatında: "*Kal'adaki menzilhânesi, Sûk-ı Sultanî'de* (*çarşıda*) *çıkrıkçı dükkânı, Pulur-ı Süflâ mahallesinde bağ-hânesi, tayak, bâlinç* (*?*) *maa fener, kılınç, bıçak*"; 1815'te ölen Kale mahallesi sakinlerinden Berber Abdullah bin Mehmed Bey'in vârisleri annesi Âsıma, zevcesi Emine, kızları Şerife, Âişe ve Âsıma olup terekesine, Kal'adibi'ndeki evinden başka, terekesindeki "*mengüş, mevlid ve sair kitaplar ile mumyan dolak*" da yazılmıştır.

Divriği Mengücek Kalesi'nin 800 yıllık mazisinden tarihin dağarcığına konabilenler şimdilik bu kadardır.

Kale Camii (1155'e doğru; ilaveleri 1180)

Mengücek Kalesi'nin zirvesindeki harap caminin dört adı var: Kitabesine göre "Şahinşah Camii", vakıf kayıtlarında "Süleymanpaşa Camii" ve "Kale Camii", kimi yayınlarda da Hisar Camii. Bu dört addan en yaygını Kale Camii'dir. Yaptıran, Emir İshak oğlu Süleyman, esere bezemeli bir kapı fasadıyla sanat değeri katansa oğlu Şahin Şah'tır. Caminin öncelikli özelliği Türklerin Anadolu'yu fethinden sonra yapılan "minberli" Cuma camilerinin, bir

onarım görmeksizin özgün mimarisini koruyabilmiş tek örneği ve en eskisi oluşudur.[30] Başka bir ifadeyle Anadolu kentlerinden hiçbirinde, Divriği Kale Camii'nden daha eski tarihli kitabeye sahip bir cami gösterilemez. Maalesef, eserin bu özgünlüğü sorumsuz ve yeteneksiz ellerce hazırlanan, Vakıflarca ve koruma kurulunca da kabul edilen bir projeye göre taşerona restore(?) ettirilmiştir. Bu uygulama kamu parası ile tarih eserlerinin tahrip hatta yok edilmesinin, –geri de kazanılmaz– bir örneğidir.

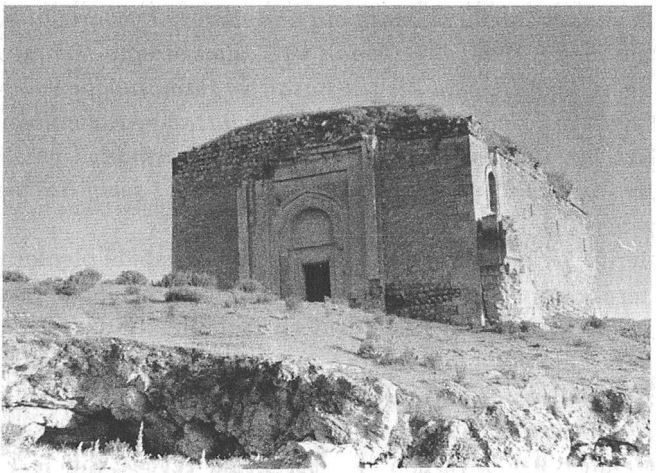

Mengücek meliklerinin Divriği'ndeki en eski mimarî eserleri: Süleyman Şah, diğer adıyla Kale/Hisar Camii

O. Aslanapa bu eserin özgünlük ve eskilik değerini "*12. yy camileri arasında tarihi belli ve orijinal şeklini muhafaza etmiş olan bu yapı birçok ip uçları vermektedir.*" diyerek vurgulamaktadır. Eserin, planı ve bezeme programı yönünden Türk sanatı içindeki

[30] Anadolu'nun ilk dönem camilerini tarih sırasına koymakta sorunlar vardır. M. Halil Yınanç, yarımadanın fethi ve Türkleşmesi sürecinde Anadolu'ya 70 adet minber gönderildiğini; dönemin yazarlarının, Türkler tarafından işgal edilen şehirlerin sayısının da 70'e ulaştığını haber verdiklerini yazdıktan sonra, yeni kurulan şehirlerde umumi namazgâhlara veya cebbehânelere konulan minberlerde Cuma ve bayram hutbelerinin okunduğunu; Müslüman fatihlerin bu sıralarda henüz yeni camiler inşa edemediklerinden camiye çevirttikleri Hıristiyan mabetlerinde ibadet edildiğini; daha sonra kendi camilerini yapmaya başladıklarını açıklıyor (*Anadolu'nun Fethi,* s. 181). Kale Camii bu ikinci süreçte yapılan camilerin ilklerindendir.

özgünlüğü ise Anadolu'daki en eski Türk camisi olması özelliğine, bir üstün değer daha kazandırmaktaydı. Yazık ki A. Saim Ülgen'in, daha 1940'larda "Tamamen terk edilmiş olan bu anıtı korumağa mecburuz!" uyarısı, kurtarılması bir yana 2008 yılında restorasyon adı altında tahribi dahi önleyememiştir![31]

Cami, kuzey-güney ekseni uzunlamasında, dıştan 19,5x14,5 m'lik dikdörtgen bir alanı kaplamaktadır. Dış cephelerde, kuzeydeki kapı panosu ile kuzeybatı köşedeki eklentinin kalıntıları dışında bir taşıntı görülemez. İçeride, Anadolu'daki ilk camilerin, uzun eksen doğrultusunda, çift sıra üçer sütunla üç sahınlı planı uygulanmıştır. Duvar ve sütunlarda görülen izlerin, son cemaat yeri, maksure, mahfil vb bölümlerle ilişkilendirilmesi tartışmaya açıktır. Halihazır durumuyla eser, dört duvarla çevrelenmiş, 6 sütunla 17 köprü kirişin taşıdığı 4 tonozlu, 8 kubbeli, ilk dönem camilerine oranla daha küçük çapta ve yalın, buna karşın etkileyici bir mekândır.

Planda, büyük eksen yönündeki 3 köprü/kiriş, küçük eksen yönündeki 4 köprü/kirişi keser. Böylece mekân, orta sıradakiler daha geniş olmak üzere kare biçiminde 12 bölümlüdür. Yan sahnları örten 8 kubbeyi ve orta sahının 4 beşik tonozunu taşıyan 17 sivri Türk kemeri, 6 ayağa, yanlarda ana duvarlara ve köşe bingilerine bağlanmıştır. Caminin bir benzeri daha bulunmayan bu değişik tasarımı, kimi araştırmacıların "*bazilika planı*" yorumuna, hatta "*Eski bir kiliseden camiye çevrilmiştir.*" Savlarına olanak vermiştir. A. S. Ülgen, Caminin planını yorumlarken "*Divriği'nin küçük Kale Camii de kilise planına göre yapılmış olup üçer payeli iki payeler sırası, mekânı uzunlamasına üç nefe* (*sahın*) *ayırmaktadır.* (...) *Her mimaride plan müşabehetlerine raslanır*" demektedir.[32] Kaldı ki camiyi, "Fâtih-i kale" İshak oğlu Süleyman'ın yaptırdığı ve bir de vakıf tesis ettiği belgelendiği gibi, mihrabın kıble yönüne uygunluğu da bir cami olarak yapıldığını kanıtlamaktadır.

---

[31] O. Aslanapa, *Türk Sanatı*, II, s. 28; A. S. Ülgen, "Divriği'nin Şehircilik ve Anıtlar Yönünden İncelenmesi", *Mimarlık*, V/6, s. 34.
"Mosquée-Eglise" (kilise planlı cami) için bkz: *Corpus*, I, s. 20; H. Saladin, *Manuel*, s. 46, Diez, *Türk Sanatı*, s. 66; V. W. Yorke, "Upper Euphrates. .." *Geog. Journal*, 1896 b, VIII, s. 453; A. S. Ülgen, "Diez'in Türk Sanatı" *Vakıflar Dergisi*, III, (1956) s. 66.

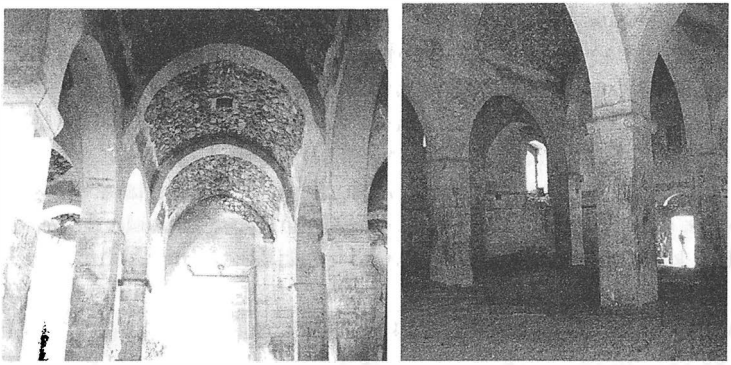

Restore edilmeden önce Süleyman Şah Camiinin iç görüntüleri: a) Kapıdan mihraba, b) Mihraptan kapıya doğru (1967)

Cami mekânını, uzun eksene göre 3, enlemesine 4 sahna ayıran taşıyıcı ayaklar, dört köşe duble sütunlardır. Bunların, ensiz, az taşıntılı basit başlıkları vardır. Değişik biçimlerde dekore edilen başlıkların yüzeysel süslemeleri, Anadolu-Suriye üslubu ile bağlantılı görülmüştür.[33] Başlıklarda basit geometrik ve bitkisel desenler, başlık köşelerinde baykuş başını, koç boynuzunu veya aslan başını andıran figüratif desenler fark edilir. Ayaklar gibi, başlıklar ve kemerler de hayret uyandıracak derecede sağlam durumdadır. Buna karşılık, beşik tonozlarda, yan kubbelerde ve duvarlarda görülen derin çatlaklar, tehlike işaretleridir. Açılmalar, kubbe ve tonozlarla duvar örgüsünde kullanılan moloz taşlara bağlanabilirse de eserin 850 yıllık direnci, inşa edenlerin ustalığını düşündürür.

Duvarlar, içte ve dışta kalın sıva ve derzlerle örülmüştür. Kubbe ve tonozları örten dam, toprak dolgulu olup yanlara doğru hafif eğim verilmiştir. Dama yakın taş örgüleri arasından, dikkat çeken ardıç atkı uzantıları 2008'deki müdahalede terasın örtüsüyle birlikte yok edilmiştir. Yapının dört köşesi karo taş örgülerle dönüldüğü gibi, pencere söveleri, sonradan eklenen kapı panosunun bütünü de düzgün ve perdahlı taş örgülüdür. İnşaattaki iki değişik (karo ve moloz) inşa tarzın, giriş cephesine yoğun bezemeli bir duble fasat giydirilmesi, aynı bezeme üslubuyla kuzeybatı köşeye

[33] M. V. Berchem, "l'Art Musluman au Musée de Tlemcen", *JRAS,* Aôut 1906, s. 13, not 4.

yapılan eklenti, bir arada değerlendirildiğinde Şahin Şah zamanında burada kapsamlı bir tadilat tasarımı uygulanarak, eski yapıda berkitme ve değişikliğe gidildiği görülür. Ancak bunu, "*Bir dönem kilise olarak kullanılan yapı, daha sonra Selçuklu tarzına dönüştürülmüştür.*" veya "*Anadolu kentlerindeki ilk Müslümanlar belki de ele geçirdikleri kiliselerde ibadet etmişlerdi.*"[34] vb yorumlara bağlamak yanlıştır. Aynı şekilde, mevcut binanın bir tadilattan geçirildiğini fark etmeyerek tamamının, 1180'de Şahin Şah tarafından yaptırıldığını yazıp geçmek de eksik ve yanlıştır. Çünkü I. Süleyman'ın yaptırdığı yalın cami, oğlu Şahin Şah'ın isteği üzerine, Meragalı üstat Hasan bin Firuz'un mahirane uygulamasıyla yalınlıktan klasik üsluba kavuşturulmuştur.

Tadilatı kanıtlayan başat öğe, bezemelerin toplandığı taçkapıdır. Bu, aynı zamanda, Anadolu taçkapılarının da ilkidir. Ana duvardan 1 m taşkın bu fasadın, kuzey cepheyle örgü bağlantısının bulunmadığı, cephe duvarına bitişik olarak inşa edildiği görülür. Aynı bağlantısızlık, batı köşedeki ek yapı kalıntısında da barizdir. Mamafih bu tadilatı, bir an için, "eski bir kiliseyi camiye çevirme" operasyonu olarak irdelemekte de yarar vardır: Kabul edelim ki yapı bir kilise idi. Türkler (Mengücekoğulları) Divriği'yi alınca bu yapıyı camiye çevirdiler. Bunu ileri sürmek, yeni soruları da yanıtlamayı gerektirir. Örneğin kilise ambonu ve narteksi olarak açıklanabilecek bölümlerin izleri bulunmamaktadır. Yapı temelden itibaren tek mekân tasarlanmıştır. Kale Camii'ne eski bir kilise

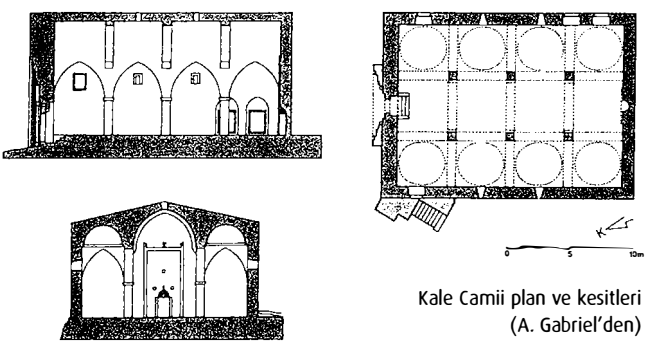

Kale Camii plan ve kesitleri
(A. Gabriel'den)

[34] V.W. Yorke, "Upper Euphhrates", *Geog. Journal,* 1896 b, VIII, s. 453; C. Cahen, *Anadolu'da Türkler*, s. 246.

gözüyle bakanlara, plandaki kısmi benzerlik dışında yapının, ana öğeleri ve özellikleriyle Selçuk yapıcılığının özgün bir eseri olduğu hatırlatılmalıdır. Çünkü içerideki duble ayaklar ve kemerler, mihrap, pencereler, kuzeybatı köşedeki eklenti ve en önemlisi de yapıya asıl kimliğini kazandıran kapı panosu eserin, dört duvarı dışında tamamen elden geçirildiğini göstermektedir.

Camiyi, doğu ve batı cephelerindeki pencereler aydınlatır. İçeride, kapının yukarısındaki eski küçük bir pencereyi dış taraftaki giydirme cephe kapatmıştır. Güneydoğu köşedeki büyük ikiz pencerelerin tadilat sırasında açılmış olabileceği sövelerindeki farklılığa dayanılarak önerilebilir. Ancak "200 m yüksekliğindeki dik bir uçurumun üstünden Çaltı vadisine bakan bu açıklıkların asıl işlevi neydi?" sorusuna yanıt vermek güçtür. Açıklıklar, dıştan muntazam örme bir söve ve basık kemerle, içten ise daha geniş ikinci bir söve-kemerle çerçevelenmiştir. Çerçevelerden biri dairesel, diğeri basık kemerlidir. Sağdakinin "pencere", soldakinin iç kapı olduğu; dışarıdan, payandalar üzerinde caminin güneydoğu köşesine eklenen ve bugün mevcut olmayan kapalı balkon biçimindeki küçük bir mahfile bu kapıdan geçildiği, iç pencereninse hünkâr mahfillerindeki gibi kafesli olup; Mengücek meliklerinin burada namaz kıldıkları tahmin edilebilir.

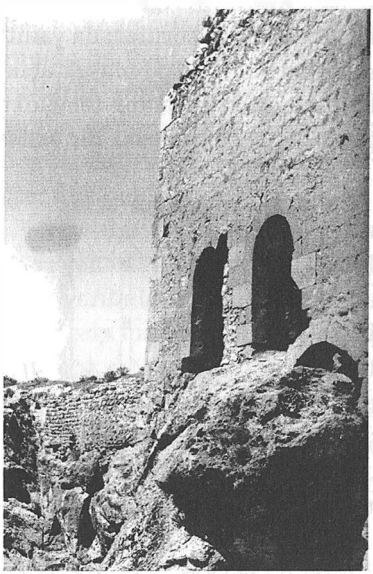

Caminin Çaltı Vadisine bakan kemerli iki açıklığı (1967)

Doğu duvarında yerden hayli yüksek küçük bir pencere daha vardır. Bu ve aynı seviyedeki 2 mazgal pencere caminin doğu sahınına ışık sağlar. Batı duvarında da doğudaki yüksek pencere ile mazgal pencerelerin simetriği 2 mazgal ve bir büyük pencere vardır. Yüksekteki kemerli pencerenin de –güneydoğu köşedeki açıklıklar gibi– farklı bir işlevinin olduğu tahmin edilmektedir. Kimi araştırmacıların "minare kapısı" tanısını koydukları bu açıklığın, caminin kuzeybatı köşe-

sindeki son derece özenli dış eklentiyle birlikte yapıldığı, dolayısıyla onunla ilgili olduğu fark edilmektedir. Dışarıdan bu pencereye çıkan ve sonradan yıkılan basamakların izleri cami duvarında görülmektedir. Açıklığın kaş kemerle çevrili atkısı daha geç bir devre aittir. Akla gelen ilk olasılık, taş basamaklarla çıkılan bu pencere-kapı açıklığının önünde, özenle işlenmiş taştan bir şürfe (şerefe) bulunduğudur. Cami, kalenin en yüksek noktasında yer aldığından ayrıca bir minaresi herhalde yoktu. Şürfede okunan ezanı kale ve kent halkı; içeride de cemaat dinliyordu. Yine olabilir ki içeriden de ahşap bir merdivenle şürfeye çıkılıyordu. Bu düzeneğin bir benzeri ulucamide de vardır ve kuzeybatı köşedeki minare kapısına içerideki taş basamaklarla ulaşılır.

Orta sahını örten beşik tonozlardan 2. ve 3.'de kapatılmış tepe açıklıkları fark edilir ki bunlar, eskiden caminin damında bulunan iki kubbe fenerinin kalıntısı olmalıdır. Duvarlar boyunca belirli bir yükseklikte ve raf genişliğinde taş sergi görülmektedir. Sıvaları dökülmüş olan kubbe ve tonozlarda bezeme bulunmadığı, düz sıvanmış duvarlara bakılarak tahmin edilebilir. Sütun başlıklarındaki sade çizgiler dışında biricik bezeme alanı kıble duvarındaki mihrap panosudur. Her nasılsa özgün izleri günümüze ulaşabilmiş bu atmosfer, Anadolu'daki ilk Türk camilerinin tipolojisi bakımından son derece önemlidir.[35]

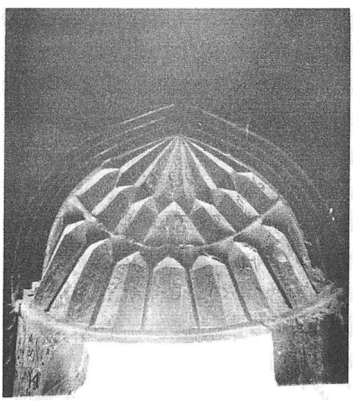

Mihrap nişi kavsarası (1967)

[35] Caminin yapıldığı 12. yy ortalarında Anadolu'da egemen din henüz Hıristiyanlık, mabetler de çoğunlukla kilise idi. Müslüman fatihler yaptırdıkları camilerin kiliselere benzememesine ve Hıristiyan geleneklerinin camilere girmemesine önemsiyorlardı. Dekoratif tasarımlar, İslamiyete özendirmek için cümle kapılarında, mihrap ve minberde uygulanıyordu. Divriği Kale Camii'ndeki, uzun bir terk edilmişlik sayesinde (!) korunabilmiş yalın atmosfere, restorasyon amacıyla bir sağduyu eli uzanırsa yüzyıllara direnebilmiş her şey özellikle sıvalar, kurtarılmalıdır. Aksi durum, Anadolu'daki ilk Türk camilerinin tipolojisine kaynaklık edecek ender sıva tabakalarının, bir restorasyon faciasına kurban edilmesi olacaktır. (2005 baskısındaki 6 numaralı bu not maalesef dik-

Mihrap nişi bir duvar hücresi biçimindedir. İki yanında birer sütunçe, nişin üstünde de alveolleri andıran yiv sıralarıyla bezeli, tepesi rozetli bir mihrap kubbeciği vardır. Sade bir silmenin çerçevelediği mihrap panosunda, ortada bir gülçe; altta yanlarda birer kabara; panonun üst köşelerinde, profilden minber maketine benzeyen karşılıklı kulaklar; ortada bir "alem" (hilal) motifi görülmektedir. Yalın mihrap panosundaki bu basit şekillere –örneğin hilalin o devirde de İslamiyetin simgesi olması gibi– dinsel anlamlar yüklenmiş olmalıdır. Mihrap nişindeki oyuk dışında, yalın panonun, sıva tabakası da dahil, bozulmadan korunabilmiş olması mimarlık ve sanat tarihi açısından incelemeye değerdi. Ancak iç sıvalar yenilenirken mihrap yüzeyi de değiştirilmiştir.

C. Esad Arseven, Divriği Hisar Camisi'ni, Anadolu camilerinin başında tanıtırken özgünlüğünden dolayı mihrabını da tanımlamıştır. İlk yapıldığı haliyle günümüze ulaşabilmiş bu en eski mihrap hakkında Ö. Bakırer de özetle şu bilgileri vermektedir: "*Giriş ekseni üzerindeki mihrap hücresinin derinliği duvar kalınlığı içinde kalır. Çerçeve, iç mekâna doğru 4 cm'lik bir çıkıntı yapar. Duvarların iç yüzü gibi mihrap da kesme taşla kaplanmıştır. Dikdörtgen bloklar yan duvarlardaki derz sıraları aksamadan mihrap yüzeyinde de devam eder. 60 cm yükseklikteki kavsara yekpare taştan oyulmuştur.* (...) *Mukarnaslı alçı mihraplara benzerlik verir. Kavsaranın içi farklı genişlikte üç sıraya bölünmüş ve yüzeysel dilimler dizilmiştir. Nişin alt kısmı 95 cm genişlikte, 53 cm derinlikte, 165 cm yükseklikte yarım daire planlıdır. Hücrenin kenarlarındaki gövdeleri burmalı silindirik sütunçeler en erken Divriği Kale Camii'nde görülür. Yarı yarıya gömülü sütunçelerin kaidesi ve başlığı yoktur. 450 cm yükseklikte 250 cm genişlikteki dikdörtgen çerçeveyi 25 cm genişlikte düz silmeli bir bordür dolaşır. Köşelikte kavsaranın iki kenarında iki kabara, kavsaranın hemen üzerinde iç içe iki daireden meydana gelen bir rozet ve bunun biraz yukarısında da ikinci bir rozet yer alır.*"[36]

Caminin minaresinin bulunduğu savı, kuzeybatı köşesindeki kaide-istinat duvarı (contrefort) görünüşlü yapı kalıntısına bağ-

---

kate alınmayarak 2008 müdahalesinde sıvalar kazınarak plastik malzemeyle yenilenmiştir –N.S.)

C. E. Arseven, *Türk Sanatı Tarihi*, s. 97-98; Ö. Bakırer, *Anadolu Mihrapları*, s. 30, 71, 128-129.

lanır. Çünkü yamuk bir plan üzerinde, kemerli pencereye kadar yükselen bu kütle[37] bir minare kaidesi izlenimi verir. Halk söylenceleri de buradaki minarenin uçtuğu yönündedir.[38] Caminin kapı fasadıyla üslup birliği yansıttığına göre aynı zamanda yapılan bu eklentinin iki işlevinden söz edilebilir. a) Yukarıda değinildiği gibi, üzerinde zarif bir şürfe vardı; buraya, caminin duvarına bitişik basamaklardan çıkılıp ezan okunuyordu. b) Şürfenin altında da mukarnaslı nişli, abdest alınıp su içilen, haznesine sarnıç suyu doldurulan bir çeşme vardı. Özetle: Kapı fasadının mimarı üstat Hasan, caminin koltuğuna zarif bir çeşmeyle bunun üzerine de halen izleri görülebilen korniş/friz/konsol nizamında, minare işlevli bir şürfe yapmıştı. Caminin ibadete kapatıldığı 19. yy'da, bu koltuk cumbasının üstün bir sanatla işlenen taşları da hoyratça söküldü. Geriye bir minare kalıntısını andıran kütle kaldı.[39]

Mevcut kalıntıda, burma bir çerçeveyle başlayan ve mukarnaslı bir yarım kubbecikle örtülü olan derin bir niş; bunun üstünde Sitte Melik Türbesi kitabe başbağını hatırlatan mukarnaslı bir korniş, bunun eteğinde çiçekli motiflerle bezeli bir silme, üstünde iki sıralı, geometrik Rumî alanı görülüyor. Bu alanın üstünde ise daha enli bir taşıntıya geçişi sağlayan zikzaklı korniş halinde deniz kabuğu oygulu bir frizin izleri; en üstte de tamamen tahrip olmuş son bir silme fark ediliyor. Bu kompozisyon parçaları ve motiflerdeki ayrıntılar, Sitte Melik kapı panosuyla yan nişlerindeki süslemeleri ve saçak kornişini hatırlatır. Eklentinin, ön cepheye göre bariz derecede yamuk duruşu içinse, caminin ilk yapılışında kıble yönünün doğru hesaplanmadığından burada bir düzeltmeye başvurulduğu söylenebilir. Eklentinin kuzey kenarında, yukarıdan aşağıya dar bir alanda geometrik Rumîlerin ahenkli istifi, bunun yanında da fası-

[37] A. Gabriel, cami planında bu kalıntının tahmini biçimini de göstermiştir (bkz, *Monuments*, II, s. 172); O. Grabar, "*Güldeste olarak bilinen, küçük sayvan tipi ezan okuma yerlerinin İran'da yaygın olduğunu*" yazmaktadır. (bkz. *İslam Sanatının Oluşumu*, s. 119).
1950'lerde, o zamanki yaşlılar, Kale Camii minaresinin fırtınalarda yıkıldıkça yenilendiğini atalarından dinlediklerini anlatırlardı. Muhtemelen taş şürfenin üstünde, ahşaptan ve yerli üslupta külahlı bir minare peteği vardı ve bu, eskidikçe veya uçtukça yenileniyordu.
Bu eklentinin şah mahfiline çıkan basamakların kaidesi olabileceği bir an düşünülse de hükümdarlar için camilerin arka tarafında değil, ilk saf sırasında namaz kılabilmeleri amacıyla mahfilin, önde ve mihrabın solunda konumlandırılması âdetti.

lalı, dik ve eğimli koloncuklar demetini andıran bir sütun görülür. Bu ayrıntılar, daha önce ve 2008 müdahalesinde tahrip edilen girintili çıkıntılı yüzeyin net bir açıklamasına engeldir.

Türkistan-İran Esintili Taçkapı

Mengücek Kalesi'nin doruğuna çıkma şansını yakalayan ziyaretçiler kendilerini, özenle yazılıp tezhiplenmiş, hikmet ve tefekkür içerikli eski kitapları akla düşüren bir taçkapının karşısında bulurlar. Bir tarafı uçurum, öbür tarafı dik yamaç; yeryüzünün sırtı denebilecek bir doruğa kurulmuş bu olgun kompozisyonu, karşısına oturup derinden "okumak" gerekir. Kale Camii'nin sanatsal ve anlatımsal değerinin kapı panosunda toplandığı gerçi doğrudur. Ancak bu zarafet anıtının bir uçurumun tepesine çizdiği paradoks da göz ardı edilmemelidir.

(M. Keskin 2004)

Burada, Hive'nin, Buhara'nın, Semerkand'ın, Isfahan'ın yapıdan büyük kapılarının, normal boyutlara indirgenmiş ölçülü, anlatı yeteneği yüksek bir yorumuyla karşılaşılır. Bu örnek, Türkiye'de ikinci bir benzeri denenmediğinden aynı zamanda tektir. Tezyinat programı, dış çerçeveden merkeze doğru, fasadın her

kademesinde özenle hesaplanmış; bir bakıma, *"yüzeysel işlemecilikte, tuğla ve sırça malzeme de kullanılarak taş üzerine gravür çalışılmıştır."*[40] Caminin kuzey cephesinden ileriye 1 m taşıntılı fasat, 7 m eninde ve dama kadar 10 m yükseklikte düzgün bir dikdörtgen meydana getirmektedir. Kapı boyutunun damı aşmaması, Anadolu Selçuklu dönemi yapılarında değişmez ve belirgin bir üslup özelliği olarak görülen "yapıyı aşan kapı" akımına bir istisna teşkil etmektedir. Fakat daha önemlisi; monte edildiği Süleyman Şah Camii'nin Anadolu'daki ilk Türk eserlerinden oluşuna koşut, uzmanlar bu portali de Anadolu Selçuklu sanatının a) ilk taçkapısı, b) taş oyma sanatının gelişmesinde de ilk örnek sırasına koymuşlardır.[41]

Kapı panosu, dıştan merkeze doğru şu ana inşa-bezeme öğelerini yansıtmaktadır:

En dışta karo taş örgülü, keskin profilli, tezyinatsız, enli ve taşkın bir çerçeve. Buna bitişik, fakat biraz içerlek, dar ve işlemesiz bir ikinci çerçeve. Panoyu kuşatarak asıl kenarı oluşturan üçüncü ve en geniş, hafif oluklu çerçeve. Dördüncü olarak dar, düz ve içe doğru derinlik hasıl eden keskin bir profil. Bu profille taçkapının niş kemeri dışında kalan birinci bölümü son bulmaktadır. Bunun altında, iç dikdörtgenin enliliğince Şahin Şah'ın, 2 satırlık çiçekli Kûfî kitabesi okunur. Kitabe başbağı, alttaki kemerin tepe noktasına teğettir. Kemerin iki yanındaki kavislerle kitabe arasında kalan üçgen alanlar, minai tekniğinde türkuaz levhacıklarla işlenmiştir. Bu küçük sırçalı kiremitlerin, hâkim renk türkuaz olmak üzere muhtelif renklerde geometrik giydirmelerle işlenişi, niş kemerinin üzerinde parlak ve açıcı bir ton teşkil etmiştir.

Tezyinat programının ikinci kademesinde iç içe üç sıra kemerler vardır: En dıştaki kemer, ince ve desensiz bir şerit halinde kapı nişini çerçeveleyerek iki yanda eşik seviyesine kadar omurgalarla iner. Bunun içindeki, zikzaklı üçgen motiflerle doldurulmuş düz ve ensiz ikinci friz de bütün nişi kuşatır. En içte muntazam ve ahenkli istiflenmiş kırmızı tuğladan örülü, iki merkezli asıl niş kemeri vardır. Bu üstün nitelikli Fars kemeri, sığ nişi kapı alınlığının eteğine kadar kuşatarak her iki yanda, sekizgen köşe sütuncuklarının zarif

---

[40] A. Gabriel, *Monuments*, II, s. 172.
Örneğin S. Ögel, *"Anadolu Selçukluları devrinin en eski portali olan 1180/1181 tarihli Kale Camii"* (*Anadolu Selçukluları'nın Taş Tezyinatı*, s. 5).

başlıklarına oturmuştur. Desenli tablalı ve mukarnaslı sekizgen sütun başlıkları, yüzeysel Rumîlerle işlidir. "*Bu tarz ve desen, antik ve antikite ile herhangi bir taklit fikri uyandırmayacak derecede başkadır ve doğrudan doğruya Arap-İslam stilindedir.*"[42] Bu başlıkların altındaki, yüzeysel Rumî desenli, kemer ve başlıklar gibi kırmızımtırak sekizgen sütuncuklardan batıdaki, epeyce bir zaman önce yerinden sökülmüş ve kaybolmuştur.[43] Bu sütunun ait başlığı, boşlukta kalmış vaziyette yerindedir. Buna karşılık, başlıkları andıran, az taşıntılı ve yüksekçe kaidelerden diğer sütunun kaidesine karşılık de kayıp sütunun kaidesi de yerinde değildir.

Tuğla örgülü kemerin başlık ve sütuncuklarının arkasında kalan alınlık, örgü taşlarına göre kare panolara ayrılmış ve her pano, merkezi birer oyuk noktada düğümlenen, yüzeysel çokgen Arabesklerle doldurulmuştur. Alınlığın altında geometrik süslemeli ince bir frizin çerçevelediği dikdörtgen sığ kapı nişinin yukarısındaki tek satırlık yazı kuşağı, yukarıdaki Şahin Şah kitabesinden daha özenli çiçekli Kûfî ile istiflenmiş "üstat" (mimar) imzasını içermektedir. S. Kemal Yetkin bu yazı kuşağı için: "*Isfahan'daki Nâyin Camii'ndeki (yapılışı 960) çiçekli kûfî yazı kuşağı Kale Camii'ndeki mimar kitabesine sanki örneklik etmiştir*" der.[44] Yekpare bir görünüm veren kapı sövesi birkaç sıra halinde geometrik geçmeler ve Rumîlerle doldurulmuştur. Kapı açıklığı, beşeri ölçüde bir dikdörtgendir. Kapının önünde olması gereken basamaklı giriş sahanlığının izleri görülmediği gibi, horasan harçlı cami zemini ve girişteki çukur pabuçluk da yığıntılar altında kalmıştır.

Geometrik örgü motifleri, Karahanlı-Büyük Selçuklu geleneğine bağlanan Kale Camii kapı panosunun, Anadolu sanatında başlıbaşına bir değer ifade ettiği ortak bir kanıdır. Buradaki "*Selçuklular'ın İran'da tuğla üzerine kullandıkları geometrik şekillerin taşta denenişi, sivri tuğla kemerle üçgen köşe alanlarındaki tuğla işleyişine özgü minai tarz, çiçekli kûfiler, panoya*

---

42 "*Büyük Selçuklular devri İran tezyinatı ile doğrudan doğruya bir bağ teşkil ettiği ve büyük tezyini programa sahip ilk Anadolu portali*", "*Başlıklar, Samarra üslubunu hatırlatan bir desenle kaplıdır*" (S. Ögel, *a.g.e.* s. 5 ve not 1). 1910'larda çekilen ve kapı önünde bir Osmanlı polisini gösteren bir fotoğraf, sütunun bu tarihten de önce söküldüğüne kanıttır. Diğer sütunun da sökülmesi için uğraşıldığı ve hayli tahribatta bulunulduğu da dikkati çeker.

44 S. K. Yetkin, *İslam Sanatı Tarihi*, s. 70-71.

hâkim olan yüzeysellik, taşın imkânlarına yanaşmamak (*sütun başlıklarının stuk gibi işlenişi*), *sonraki Selçuklu kemerli kapılarına karşılık, burada tercih edilen dikdörtgen çerçeve, sütun ve çerçevelerdeki boya izleri*;" yapı tasarımının bir tuğla mimarisi gibi düşünüldüğüne bağlanmaktadır.[45] Nihayet, usta adını veren kitabede üstat Hasan'ın "*Meragalı*" olduğu okunuyor ki, bu abidevi fasattan yansıyan "Fars" (İran) havasının nedeni de anlaşılmış oluyor. Kaldı ki bu erken tarihli caminin yapıldığı sırada, Anadolu Türk sanatı, kendi klasiğine henüz ulaşmamıştı.

Caminin ibadete kapanıp harap olmaya yüz tutması, her şeyden önce kale sakinlerinin aşağı mahallelere göçmeleriyle açıklanabilir. 1850'lerden başlayarak kale boşalmakla birlikte, imam ve müezzinle dizdar ve kapıcı gibi görevliler vakıf ücretleri nedeniyle 1890'lara kadar ayrılmadıklarından; bakımsız camide de sözde namaz kılınıyordu. Demek oluyor ki 20. yy'a gelinmeden kaledeki son evlerle birlikte caminin de geceleyin uzaklara yansıyan kandil ışıkları sönmüştü.

Bir Minberin Serüveni

> "Tarihi eserlere karşı işlenen suçlar da tarihidir.
> Tarih yaşadıkça suçlularına lanet okunacaktır."
> (M. Zeki Oral, *Vakıflar Dergisi*, V, s. 48)

Kale Camii abanoz minberinin elde kalabilen parçalarından, Sivas Kongre Müzesi'nde bir "iskelet" çatılmıştır! Bu minberin 1150'lerde başlayan yaşamı üzerine bir senaryo, hatta roman yazılabilir. Çünkü bu minber iskeleti de Kemah Sultan Melik Türbesindeki mumya-iskelet gibi, zamana inat tarihe tanıklık etmekte direnebilmiş öğelerdendir. Şahin Şah'ın yaptırdığı, II. Süleyman ve Ahmed şahlarla, Melik Salih'le tanışıklığı olan bu minber, altı yüzyıl sonra yerinden sökülüp yeni bir camiye taşınmış; burada da yüzyıldan fazla kurulu kalmış; kullanılamaz olunca sökülüp bir kenara yığılmış; cami hapishaneye dönüştürülünce gergileri,

---

[45] M. V. Berchem, *Corpus*, III, s. 9, not 1; A. Gabriel, *Monuments*, II, s. 174; O. Aslanapa, *Anadoluda İlk Türk Mimarisi*, s. 23-25; a.y. *Türk Sanatı*, II, s. 28-29; S. K. Yetkin, *İslam Sanatı Tarihi*, s. 70-71; S. Ögel, *Anadolu Selçukluları'nın Taş Tezyinatı*, s. 5 vd; S. Mülayim, *Anadolu Mimarisinde Geometrik Süslemeler*, s. 27, 81.

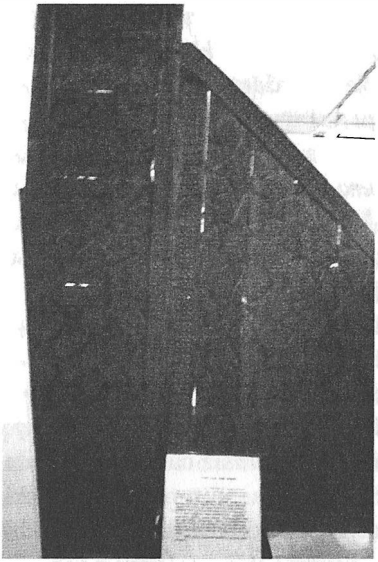

Kale Camii minberinin Sivas müzesinde sergilenen kalıntısı (İ. Çalapverdi, 2002)

panoları birer ikişer kırıklanıp mahkûmlarca yakılmış; kalan parçaları ve kitabesi bir köşede unutulmuş; kar yağmur altında kalmış; her taşınışında biraz daha fire vermiş. Bugünse toplanabilen parçaları bir iskelet minber manzarasıyla müzede teşhir ediliyor. Bu, Anadolu ahşap minberlerinin en yaşlısının uzun yaşamöyküsünün tek belgesidir!

Abanoz minberin, Kale Camii'ndeki yeri, mihrabın sağındaki kemerin altıydı kuşkusuz. Kündekâri tekniğiyle yapılan bu abanoz minberin, ulucami minberine oranla sadeliğini, mevcut parçaları gösteriyor. Külahsız yüksekliği 3,9 m, taban ölçüsü 4,5 m, eni 103 cm'dir. Kapı alınlığındaki Şahin Şah'ın kitabesi dışında, geçme ve gergilerinde yazı frizleri yoktur. Ulucami minberinden yarı yüzyıl önceki erken minber üslubunu ve bir tarihi temsil ettiğinden önemlidir. Söylencelere göre bu abanoz minber, 1790'larda, cemaati iyice azalan Kale Camii'den sökülerek o tarihlerde Divriği'de oturan Köse Mustafa Paşa'nın yaptırdığı Cedidpaşa Camiine nakledilmişti.[46] Fakat hayli eskimiş olduğundan, burada uzun zaman kullanılmadı. 19. yy ortalarında caminin mütevellisi İmam Hüseyin Bey, yeni bir minber yaptırınca dağıtılarak parçaları avluda revak altına konuldu. Aradan bir yüzyıl geçtikten sonra, 1949'da Cedidpaşa Camii "hapishane"ye dönüştürüldüğünde buraya kapatılan tutuklular, mangal yakmak için bu paha biçilmez minberin ağaçlarından istifade ettiler.[47] Geriye minberin

[46] Osmanlılar döneminde yeni yapılan camilere "minber vazı" (konulması) izin gerektiriyordu. Vezir Köse Mustafa Paşa, ailesinin kaledeki ve camideki tevliyet hukukundan yararlanarak bu işleme başvurmayıp bu eski minberi, yaptırdığı camiye taşıtmıştı.
Merhum M. Zeki Oral, *"Yüksekokullarımızda sanat tarihi dersleri okutulmadıkça daha böyle birçok tarihi hataların işlenmesi beklenebilir. O zamanın kaymakamına niçin sormuyoruz; bu cami niçin hapishaneye çevirildi ve*

yan yanlarından bir kısım geçmelerle kapı sövesinden bir parça ve kitabesi kaldı.[48]

Kitabeler-Belgeler

Kale Camii'nin üç kitabesinden ikisi kapı panosunda, üçüncüsü minberin kapı aynalığındadır. Bunlardan ikisi, kapı fasadını ve minberi yaptıran Mengücek meliki Şahin Şah'ı, biri de fasadın mimarını tanıtmaktadır:[49]

1) Kapının yukarısında, Fars kemerine teğet 42x380 cm'lik kitabelikte, dallı budaklı bir zemin üzerine iri erkek harflerle orta kabarıklıkta, Anadolu'da ve Ortadoğuda benzerine rastlanmayan karakterde, çiçekli Kûfî tarzının en güzel örneği denebilecek, Arapça iki satır. M. V. Berchem'in değerlendirmesine göre "*Kale Camii'ndeki Çiçekli Kûfî* (coufique fleuri), *bütün İslam mimarisinde tektir.*"[50] Kitabe şudur:

اَمَرَ بِعِمَارَةِ هٰذَا الْمَسْجِدِ الْمُبَارَكِ اَلْاَمِيْرُ اَلْاَسْفَهْسَالَارُ اَلْاَجَلُّ سَيْفُ الدُّنْيَا وَالدِّيْنِ
اَبُو الْمُظَفَّرْ شَاهِنْشَاهْ بِنْ سُلَيْمَانْ اَمِيْر اِسْحٰقْ حُسَامُ اَمِيْرِ الْمُؤْمِنِيْنَ فِي سَنَةِ سِتَّةٍ وَسَبْعِيْنَ وَخَمْسِمِائَةٍ

"*Emere bi-imâret haze'(l) - mescidü'l-mübârek el-emîr el-isfehsalâr el-ecell seyfü'd-dünyâ ve'd-dîn/ebu'l-muzaffer Şâhinşâh bin Süleymân bin E(m)îr İshak hüsâm emîrü'l-mü'minîn fi sene sitte ve seb'în* (?) *ve hams-mie*"

---

niçin sanat eseri minberi muhafazaya alınmadı? Tarihi eserlere karşı işlenen suçlar da tarihidir. Tarih yaşadıkça suçlularına lanet okunacaktır." diye yazmış. ("Anadolu'da Sanat Değeri Olan Ahşap Minberler ve Tarihçeleri" *Vakıflar Dergisi*, V, s. 48), Divriği Turizm Derneği Başkanı merhum Av. Kemal Yüksel, 1967'de Turan Melek Darüşşifası'nda bir müze kurmak için çalışırken, birlikte Kale Camii minberinin parçalarıyla kitabesini Ceditpaşa Sıbyan Mektebi'nde toz toprak içerisinde bulup çıkarmış, temizledikten sonra fotoğrafını çekip Darüşşifa'ya taşıtmıştık.

M. Zeki Oral, ".....Ahşap Minberler ve Tarihçeleri" *Vakıflar Dergisi*, V, s. 48; O. Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi*, s. 25.

Grenard, "Notes sur Les Monuments. " *Journal Asiatique*, XVII, 1901; M. V. Berchem, *Corpus*, III, s. 57-62; M. Z. Oral, ".....Ahşap Minberler ve Tarihçeleri." *Vakıflar Dergisi*, V, s. 48; A. Gabriel, Monuments, II. S. 172

M. V. Berchem, gerek bu kitabenin gerekse mimar imzasının paleografik kıymeti, harflerin kullanılışı ve biçimleri konularında açıklama ve yorumlarda bulunarak: "*Her ne kadar, bu kitabelerin bezeme ve üslup yönünden Diyarbakır* (*Mervanî*), *Mezopotamya, Suriye ve Mısır* (*Fatimî*) *kitabeleriyle benzerliklerinden söz edilebilirse de Divriği Kale Camii yazıları, İslam Mimarisinde tektir.*" der (bkz. *Corpus*, III, s. 57-58).

(Bu kutsal caminin onarımını (yapımını))[51] emir, büyük başkomutan, devletin ve dinin kılıcı, zaferleri çok, Emir İshak oğlu Süleyman'ın oğlu Şahin Şah buyurdu. O, halifenin keskin kılıcıdır. 576 yılında. [M.1180].

Şahin Şah'ın unvanları ve soyu konusunda, ayrıca Hicrî tarihin onlar basamağındaki duraksamayla ilgili açıklamalar, I. Bölümde Şahin Şah bahsindedir.[52]

2) Kapı lentosunun üstündeki 30x200 cm boyutlu yazı frizi, mimarın imzasıdır. Burada, kapı panosuyla onarım-ekleme işlerini (imaret) yapan mimarın Arapça künyesi, 6 sözcüklü tek satırda son derece sanatlı Kûfî iri harflerle verilmiştir:

العامل استاذ حسن بن پيروز المراغى

"el-'âmil üstâd Hasan (?) bin Pîrûz (?)el-Merâğî"

(Yapan, Pîrûz'un oğlu Meragalı üstat Hasan)

İlginç nokta, Anadolu'daki Selçuklu dönemi kimi eserlerdeki mimar imzaları, çoğunca ilk bakışta fark edilmeyecek küçük bi-

---

51 *" 'emer", " 'ömr" " 'imâret"* sözcükleri, bayındır anlamındadır. (bkz. *Tercüme-i Kamus, Ahter-i Kebir, Lügat-ı Remzi*) Kitabe yazımlarında ise bir binanın yapılması, tesis edilmesi anlamında *"inşâ"-"büneyye"-"essese"* sözcüklerinin (yapı yapmak) yerine kullanıldığına örnekler varsa da harap olmuş veya işlevsiz kalmış bir yapının onarıldığına veya yenilendiğine ilişkin kitabelerde özellikle "emere/imâret" sözcüğü kullanılırdı. H. Edhem [Eldem], Arapça *"el-'imaret"* sözcüğünün çoğunca "tamir edilmiştir" anlamında kullanıldığını belirtiyor (bkz., *Kayseri Şehri,* s. 46). Osmanlı dönemi bayındırlığında ise "imaret", cami merkezli külliyelerdeki aşevi, fırın, darüzziyafe vb vakıf kurumlarına denmekteydi. /bkz., Osman Ergin *Türk Şehirlerinde İmaret Sistemi*, a.g.y *Fatih İmareti Vakfiyesi*, s.11-12)

Bu kitabeyi M. V. Berchem-Halil Edhem [Eldem], okumuş ve kritik noktalar üzerinde durmuşlardır. (*Corpus*, III, s. 57-58) ancak tarihin, onlar basamağındaki sözcük için: *"Dişleri öyle bir tarzda yazılmıştır ki yetmiş ile doksan arasında tercih yapmak gerçi zordur. Ancak 576'ya kesin gözüyle bakıyoruz. Çünkü Kûfî harflerin tipi 'yetmiş'e daha uygun düşmektedir. Oysa Şahin Şah'ın 592 tarihli (Sitte Melik) türbesinde harfler ovalleşerek Nesihe dönüşmüştür. Bu, Kale Camii'ndeki Kûfî'nin, Sitte Melik'teki Nesihden eski olduğunu göstermektedir"* demektedirler (bkz *Corpus*, III, s. 57-58).

rer kartuş içinde veya madalyon-marka biçiminde iken burada, dikkati çekecek tarzda enli ve uzun bir frize iri harflerle işlenmiş olmasıdır. Acaba bu, Şahin Şah'ın sanatkâra verdiği değerin veya üstat Hasan'ın, farklı saygınlıkta bir kimlik, fakat aynı zamanda da sanatkâr oluşunun vurgulanması mıdır?.. İlginç bir başka husus, yazı kuşağının çarpıcı ve göze yakın olmasına karşılık; sanki, okunmasını engellemek amacıyla Kûfî yazının harfleri, karakterlerinden kaçırılarak soyutlaştırılmıştır. Yani "son derece sanatkârane fakat okunamaz" bir tarz denenmiş denebilir. Oysa yukardaki Şahin Şah'ın Kûfî künyesi nispeten sade ve okunabilir tarzdadır.[53]

Selçuklu dönemi yapı sanatçılarını araştıranlardan Z. Sönmez, "*Kitabede meslek unvanı olarak üstâd sıfatını kullanan, Azerbaycan'ın Meraga şehrinden geldiği anlaşılan sanatçının geldiği bölgeye has bir tekniği de ilk defa Anadolu'da uyguladığı görülmektedir.*" demekte ve bu olgun sanatçının, yeni bir plan şemasının tatbikatında ulaştığı mimari dengeyi, tezyini unsurları taşa geçirmede gösterdiği başarıyı vurgulamaktadır. Merhum Z. Bayburtluoğlu da imzasında "*âmil, amel*" sözcüklerini kullanan 49 sanatçı arasında 6'sının, bu sözcüğe "*üstâd*" ününü de bağlayarak kullandığını, bu imzalardan birinin de Divriği Kale Camii'nde görüldüğünü belirtmektedir.[54]

3) Kale Camii'nin yukarıda öyküsü anlatılan minberinin kapı aynalığı, küçük nesih harflerle 6 satır içermektedir. Harfler, burada da çiçekli bir zemin üzerine işlenmiştir. 51x94 cm'lik ahşap kitabe, çerçevesinden sökülürken zedelendiği ve alt köşeleri kırıldığı için, satır başı ve satır sonlarındaki kimi sözcükler duraksamalı okunmaktadır. Minber kapısının sivri kemerine giydirildiği anlaşılan kitabe levhasının ortasında, alt iki satırı yanlarda bırakan geniş açılı bir kesinti vardır. Noksan harf ve hecelerin tahmini tamamlanışıyla şu metin okunuyor:

---

53 *Corpus*'ta (III, s. 61) bu kitabenin paleografik analizi yapılmış, ayrıca estempaj fotoğraflarından yararlanılmak suretiyle yazı, çiçekli zeminden ayrıştırılarak resmedilmiştir.

54 Z. Sönmez, *Başlangıçtan 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar*, s. 157-158; Z. Bayburtluoğlu, *Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yapı Sanatçıları*, s. 83-84.

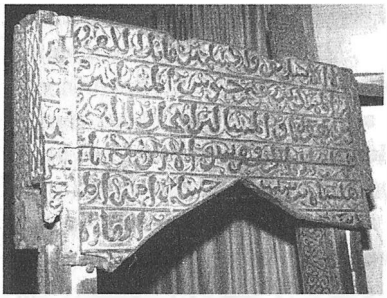

لا الاسلام والمسلمين قاتل الكفرة
... المتمردين زعيم جيوش المسلمين
... دين كهف الاعما والمساكين افتخار آل منكوجك
... پهلوان الروم والارمن سپهسالار
شاهنشاه بن سليمان حسام امير المؤ
منين القادر

Kale Camii minberi kitabesi, Anadolu'daki minberlerinin en eskisini belgeliyor.

"(...?)-İslâm ve'l-Müslimîn, katilü'l-kefere
ve'l-mütemerridîn za'im cüyûş'el-Müslimîn
(...?) Kehfe'l-a'mâ ve'l-mesâkîn iftihâr Âl-i Mengücek
Pehlivâne'r-Rûm ve'l-Ermen Sipehsalâr(?)
(Şa)hinşâh bin Süleyman. hüsâm emire'l-mü'-
-minin. el-kadir(?)"

(İslamın ve Müslümanların (yücesi), dinsizleri ve dikbaşlılık edenleri öldüren, Müslüman askerlerinin komutanı,?... (amâların ve yoksulların sığınağı, Mengücek Soyunun övüncü, Anadolu'nun ve Ermenistan'ın yenicisi, başkomutan(?) Süleyman oğlu Şahinşah. Halifenin keskin kılıcıdır. (o) güçlüdür?)

6. satırda, sol köşede kısmen görülebilen sözcük (el-kadir?) için tatminkâr bir okunuş önerilemez. Bu belki halifenin bir unvanı veya minberi yapan ustanın imzasıdır. Bu kitabe *Corpus*'ta yoktur. Çünkü Divriği kitabeleri incelendiği sırada, (20. yy başı) minber, Cedidpaşa Camiinde bir kenara atılmış durumdaydı. Daha sonra, M. Zeki Oral, Kale Camii minber kitabesini fotoğrafından okumaya çalıştığını belirtiyor. Bundan dolayı 6 satırlık kitabe metninin 3. satırını atlamış, diğer satırları da baştan ve sondan noksan verebilmiştir. Tamamı, birkaç duraksama ve eksiklikle ilk kez burada yayınlanmaktadır.[55]

Belgeler: Caminin 850 yıllık mazisinin, Osmanlı dönemindeki 400 yılından haberler veren 20 belgenin özetleri aşağıdadır. Bun-

[55] Minber parçalarını 1967'de Cedidpaşa Camii'nde bulup çıkardığımızda kitabenin bir fotoğrafını almış, bunu ve Arapça metnin Türkçesini 1971'de yayınlanan *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları* adlı kitabımızda (bkz. s. 4 fotoğraf ve s. 129-130) yayınlamıştık.

lardan hiçbirinde, bakımdan, onarımdan söz edilmiyor. Konular aşağı yukarı aynı: Camiye vakfedilen köylerin gelirlerinden şu ya da bu yolla yararlanmak! Hutbeyi ve namaz surelerini okuyamayan, zorba sipahiler, mütegallibe, hatta çocuklar bile bu caminin hatipliğini, imamlığını üstlenebilmişler! Müfti, vaiz, vakıf mahsülünden iltizam yoluyla gelir elde etmeyi gözetmiş. Son evrede, cami namaz kılınamayacak derecede haraplığa yüz tutmuşken bu durum gizlenmiş; ilâmlarda "*halen mamur ve mevcud*" denilmiş. Fakat nihayet, 1895'te "*münhedim ve harap*" denilerek gerçek açıklanmış. Kale Camii'nin bu öyküsü, aynı zamanda Anadolu vakıf kurumlarının çöküşünün de kanıtıdır:

1519 (*H. 925*)*:* Divriği'nin 1515'te Osmanlı topraklarına katılmasından sonraki ilk tahrirde, mukarrer vakfiyesine göre Zınzınıt, Kürtlâr, Sağnak, Kuğu, Han-ı Burma, Erçük-ı Süflâ ve Hapa köy ve mezralarının malikâne gelirlerinin bu caminin vakıflarından olduğu; yılda 3323 akçe gelir sağlandığı saptanmıştır.[56]

1530 (*H. 937*)*:* İstanbul'dan görevlendirilen il yazıcısının düzenlediği "evkaf ve emlâk defteri" ile Kanunî (1520-1566) dönemindeki diğer tahrir defterlerindeki kayıtlardan da şu bilgiler öğrenilmektedir:

Vakfiyesi yüzyıllar önce kaybolduğundan Kale Camiini, H. 576 (M.1180) tarihinde Şahin Şah'ın yaptırdığı, kitabeye dayalı kesin bir bilgi kabul ediliyordu. Oysa Divriği'nin Osmanlılara geçmesinden sonraki evkaf tahrirlerine ilişkin defterlerde: "*Evkaf-ı Câmi'-i Kal'a-yı Divriki ki fâtih-i Kal'a Süleyman Şah binâ etmişdir*" ibaresi okunmaktadır. Böylece Divriği Kalesini, Emir İshak oğlu Süleyman Şah'ın fethettiği gibi Kale Camiini de yaklaşık 1151-1170 yılları arasındaki melikliği sırasında yaptırdığı ve bir vakıf tesis ettiği öğreniliyor. Bu bilginin ışığında ve kitabeler bahsinde açıklandığı üzere, Süleyman Şah'ın oğlu Şahin Şah'ınsa kendi melikliğinde Meraga'dan gelen üstat Hasan'a taçkapıyı yaptırdığı doğrulanmış oluyor.

Yine tahrir kayıtlarından eserin "*Divriği Kalesi Camii*" adıyla anıldığı; oysa sonraki yüzyıllarda, cami vakfına ilişkin işlemlerde, "Süleyman Şah"ın "Süleyman Paşa"ya dönüştüğü, camiye de "Süleyman Paşa Camii" denildiği görülmektedir.[57]

---

[56] BOA, Maliyeden Müdevver D. No. 3332, s. 19.
Bu ve sonraki bütün kayıtlarda "şah" unvanının "paşa" olarak geçmesinin

Tahrir defterinde siyakat yazısıyla ve "*evkaf-ı Cami-i Kal'a-yı Divriki*" başlığı altında, camiye vakfedilen köy ve mezralar şöyle sıralanmıştır: Hamo nahiyesine bağlı Rıztık'ın, divanisi ve malikânesi (560 akçe) imam ve hatibe; Kesme nahiyesinin Kürtlâr köyü ile Hapa mezrasının tamam malikânesi (466 akçe) yine imam ve hatibe; Kesme'ye bağlı Zınzınıt köyünün malikânesi (425 akçe) mütevelliye (nazıra); Sevir nahiyesine bağlı Örenik köyü (230 akçe) ile Küğu köyünün (378 akçe) malikânelerinin 2/3'ü caminin hatip ve imamına, 1/3'ü mütevelliye; yine Sevir'e bağlı Hân-ı Burma'nın tamam malikânesi (606 akçe) ile şehirdeki 3 parça tarlanın gelirinin (54 akçe) de 2/3'ü hatip ve imama, 1/3'ü nazıra ayrılmış. Vakfın toplam geliri 2719 akçe gösterilerek "*Zikr olunan evkafın vakfiyeti teftiş olundukda, merhum Sultan Selim Han'dan mukarrernameleri olduğu*" açıklamış. Başlangıcından teftiş gününe kadar bir değişiklik olmaksızın vakfın işleyegeldiğine Müslümanların tanıklıkları üzerine, yeni deftere de aynen geçirildiği kaydı düşülmüş. Bu kayıttan, daha o tarihte Kale Camii Vakfiyesinin 16. yy'dan önce kaybolduğu da öğrenilmektedir.[58]

Ulaşılabilen diğer arşiv belgelerinin özetleri aşağıdadır.[59]

---

bir yanılmadan kaynaklanması daha zayıf bir olasılıktır. Çünkü Süleyman Şah'ın torunu Ahmed Şah'ın yaptırdığı ulucami için de Kâtib Çelebi, *Cihannüma*'da "*Ahmed Paşa Camii*" (bkz. s. 625) demektedir; Evliya Çelebi'ninse Divriği camilerini anarken Kale Camii'nden söz etmediği gibi, Ahmed Şah'ı da anmayarak Ulucamiyi Alaeddin Keykubad'ın yaptırdığını yazması (*Seyahatname*, III, s. 211), yanılgılara bağlanamaz. Kanımızca, Anadolu'daki kimi eserlerin adındaki "şah" sözcüğü, (Osmanlı Devleti ile İran arasındaki siyasi ve mezhebî soğukluk nedeniyle) İran şahlarına atıf anlamı verebileceğinden kullanılmıyor; herhalde bunun yerine Türkiye'de yaygın "paşa" sözcüğü tercih ediliyordu.

BOA Tapu (Tahrir) D. sıra 156, Nev'i: Evkaf: "*Malatya Livasının evkaf ve emlâk kanunnâmesi ile Malatya, Gerger, Gâhta, Bihisni, Divriki ve Darende ve Hısnımansur kazalarında bulunan evkaf ve emlâkin tahrir defteri*" (Eski No. 1013) s. 182; BOA, (Maliye-Evkaf) D. (tarihsiz, Kanuni dönemi) sıra 408, s. 606 vd, 656 vd'nde de aynı vakıf kaydı vardır. Z. Arıkan'ın, "Divriği Kazası'nın İlk Sayımı" adlı (*Osmanlı Araştırmaları* XI, İstanbul 1991'den ayrıbasım) makalesinde (s. 57-58), Ersin Gülsoy'un "XVI. Asrın İlk Yarısında Divriği Kazası Vakıfları" (*İlmî Araştırmalar 1*, İstanbul, 1995, s. 110-111) makalesinde birkaç köyün adı farklı yazılmıştır.

BOA, Emirî tasnifi (Sultan Mehmed-i Râbi), sıra: 11131; Cevdet (evkaf), sıra: 21821; Milli Ktp. Ş. D. Sivas (Divriği) No. 80, s. 43; BOA, Cevdet (evkaf), sıra: 9165; Milli Ktp Ş. D. Sivas (Divriği) No. 77, s. 8; No. 77, s. 32; No. 83/2, s. 4; No. 83, s. 45, No. 74, s. 78; No. 78, s. 100; BOA, Cevdet (Evkaf) No. 23570; No. 17018;

1675 (*H. 1086*): "*Tevliyet-i Câmi'-i Süleyman Paşa der Kal'a-i Divrigi*" başlığı altında Divan-ı Hümayun'da işlem görmüş Divriği kadısı Mahmud'un ilâmı:

Yukarısına vakıf kaydı çıkartılmış olup Süleyman Paşa (Şah) Camii mütevelliliği Divan-ı Hümayun defterinde Ahmed'in üzerine kayıtlı iken, bazı kimselerin, türlü yollardan elde ettikleri beratlarla baş vurup akçe istedikleri, bunun vakfa zarar vereceği bildirilerek askerî tarafından vakfa müdahale edilmemesi gerektiği; 1,5 akçe gündelikle mütevelli olan Ahmed'in hizmetinde kusuru olmadığı, cemaatin kendisinden hoşnut olduğu, azli gerekmediği halde, sipahi Abdullah'ın mütevelliliği üzerine aldığı belirtilerek; Ahmed'e Divan-ı Hümayun'ca yeni berat verilmiş.

Bu belgede görüldüğü üzere 17. yy'da camii artık, "Süleyman Şah" değil "Süleyman Paşa" adıyla anılıyordu.

12 Ocak 1726 (*H. 7 Cemaziyülevvel 1138*) tarihli ilâm:

"*Divriki Kalesi'nde vaki' Süleyman Paşa Camii Şerifinde vazife-i muayyene ile ve yedindeki berat-ı şerif-i alişân ile hatib olan Ebubekir'in, bu cihetine Ahmed adında birisinin zulmen müdahale*" etmesi üzerine müdahalenin önlenmesi, Hatip Ebubekir'in beratının yenilenmesi istenmiştir.

7 Temmuz 1740 (H. Evahir Rebiyülevvel 1152) tarihli ilâm:

"*Divriki Kal'ası Cami'-i şerifinin evkafı mahsulünden almak üzere yevmi bir buçuk sehimle nısıf imamet cihetine mutasarrıf olan es-seyid Hüseyin müteveffa olup nısıf imamet mahlul olmağla oğulları Ataullah ve Lutfullah'a berveçhi iştirak imamlık tevcih olunması.*

1754 (*H.1168*) tarihli arzıhal:

Abdurrahman, Divan-ı Hümayun'a başvurarak "*Divriği Kal'ası Cami'-i şerifi*" vakfı mütevellisi olan babası Seyyid Mehmed öldüğünden tevliyetin kendisine tevcihini istemiş ve berat almıştır.

1767 (*H.1181*) tarihli ilâm:

"*Divriği'de vaki' Süleyman Paşa vakfından almak üzere yevmî nim akçe vazife ile caminin nısıf hitabetine mutasarrıf*

N. Sakaoğlu arşivi, sıra 7; Milli Ktp Ş. D. Sivas (Divriği) No. 82, s. 27; No. 70, s. 62; No. 70, s. 116; N. Sakaoğlu arşivi sıra 12; BOA, Cevdet (evkaf), sıra: 23570; Milli Ktp. Ş. D. Sivas (Divriği) No. 72 s. 244.

Ebubekir'in bu görevi yapamaması nedeniyle yerine, ulemadan diğer Ebubekir'e berat verilmesi.

3 Temmuz 1769 (*H.27 Safer 1183*) tarihli berat-ı şerif-i âlişân:

(Yukarıda, caminin hatipliğine atanan Ebubekir ile caminin cemaati kadıya başvurarak Divriği kethüdayeri sipahi Mustafa'nın hileye sapıp caminin mütevelliliğini beratla üzerine aldığını; bununla da yetinmeyerek vakıf gelirlerini yemek ve satmak amacıyla hatipliği de üzerine berat ettirdiğini; daha sonra yine beratla her iki görevi, oğlu sâbi (çocuk) Ebubekir'e devrettiğini bildirmişlerdir. (Görülen davanın aşamaları açıklanarak) hatiplik ve mütevellilik görevleri, yeniden adı geçen Ebubekir'e tevcih edilmiştir.

21 Temmuz 1773 (*H. Gurre Cemaziyülevvel 1187*) tarihli iltizam kaydı:

Süleyman Paşa Camii vakıf köylerinden Kürtlârlı'nın mahsülünü Müftü efendi hazretlerine 34 kileye, Ağılderesi'nin mahsulünü va'iz-zâde Osman Efendi'ye 22 kileye, Zınzınıt'ın mahsulünü de Şatırzâde Abdurrahman Ağa'ya 28 kileye, 2 buğday, 1 arpa olmak üzere "cümle ehl-i mürtezika" (caminin görevlileri) iltizama vermişler.

1777 (*H.1191*) *ve 1178* (*H. 1192*) tarihli berat ve dava kaydı:

(Yukarıda 2 Temmuz 1769 tarihli davanın yinelenmesi) Kethüdayeri sipahi Mustafa, bir kez daha Kale Camii mütevelliğini üzerine berat ettirmiş; cami cemaatinin kadıya şikâyeti üzerine, Hatip Ebubekir'e yeni berat yazılmış.

1779 (*?*) (*h. 1193?*) (tarihsiz) hüccet:

"*Medine-i Divriği sakinlerinden Seyyid Molla Mehmed bin Beşir* (*?*) *nam kimesne şer'i meclise gelip bir tarafı Kale Camii vakfı tarla*" olan kendi tarlasını sattığını tescil ettirmiş.

2 Mart 1780 (*H. 24 Safer 1194*) tarihli arzuhal ve telhis:

"*Mehmed bin Mustafa Halife, Divriki'de vaki' Süleyman Paşa Cami'-i şerifi vakfından almak üzere yevmî nim akçe vazife ile nısıf hisse hatipliğe mutasarrıf Ebubekir Halife'nin, hitabeti kendi rızası ve gönül hoşluğu ile kendisine ferağ ve takrir etmek*" istediğini bildirmiş. Telhis tezkeresinin üzerinde (I. Abdülhamid'in) "*izni hümayunum olmuşdur*" hatt-ı hümayunu okunmaktadır.

16 Şubat 1791 (*H. 11 Cemaziyelâhir 1205*) tarihli ilâm:

"*Divriki'de vaki' Kale Cami'-i Şerifi vakfından almak üzere üç sülüs akçe ile rubu' hisse imamete mutasarrıf*" olan Ömer Halife öldüğünden imamlığın, oğulları Osman ve Ebubekir halifelere tevcihi, Divriği kadısı Es-seyyid Mehmed Emin'in ilâmıyla bildirilmiş, adı geçenler müştereken imam atanmışlar.

1798 (*H. 1213*) tarihli tecdid-i berat:

Bir önceki belgede babaları İmam Ömer'in ölümü üzerine Kale Camii imamlığına ortaklaşa atanan Osman ve Ebubekir halifelerin imamlık beratları yenilenmiştir. O yıl, vezir Köse Mustafa Paşa, sarayının bulunduğu semtte Cedidpaşa Camiini yaptırdığından, Kale Camiinin minberi de bunların imamlığında yeni camiye götürülmüş olmalıdır.

1803 (*H.1218*) tarihli berat kaydı:

"*Divriği Kal'asında vaki' cami'-i şerif vakfı mahsulünden almak üzere tevliyet cihetine mutasarrıfın*" (adı okunamamıştır) beratı yenilenmiş.

14 Kasım 1876 (*H. 25 Şevval 1293*) tarihli tevcih beratı kaydı:

"*Süleyman Paşa vakf-ı şerifinden tevliyet ciheti hissesine mutasarrıf Mehmed Emin bin Mehmed bilâ-veled öldüğünden, mezkûr tevliyet hissesi birader-zâdesi Mehmed Ârif Beğe*" tevcih edilmiş. (Adıgeçenler, Vezir Köse Mustafa Paşanın kardeşi Mehmed Bey'in torunlarıdır)

19 Aralık 1876 (H. 2 Zilhicce 1293) tarihli ilâm:

(özetle) Kale mahallesi ahalisinden Beğzâdeoğlu Mustafa bin Hasan, Rızvanoğlu Mustafa bin Abdullah, Dizdaroğlu Hasan bin (?), Pişmanoğlu Ömer bin Osman, Kadıaskeroğlu Mahmud bin Osman, Beğzâdeoğlu Ali bin Hasan, Hamuluoğlu Süleyman bin Eyyub, Zoroğlan Mustafa bin Hasan, Rızvanoğlu Hafız Rıza bin Ömer vesair adları yazılı cemaat-i müslimîn şer'i meclise gelerek mülhak evkaftan Süleymanpaşa vakfından almak üzere yevmî iki akçe vazife ile Kale mahallesindeki cami-i şerifin hatibi olan Ebubekir bin Mehmed, Evkaf vekili Tevfik Beğ bin Hüseyin Beğ de mecliste hazırken, söz alıp "*–Bu Ebubekir gerçi bir müddetten beri cami'-i şerifin hatibidir. Lâkin kendisi ceheleden olduğu için hutbe-i şerifi okuyamadığı gibi, namaz kıldırırken sureleri de yanlış oku-*

duğundan farz namazlarımız fasid olmaktadır. Cümlemiz artık gözümüzü kapayıp hoşgöremez olduk. Hatiplikten uzaklaştırılıp bu vazifenin, caminin imamı olup Ceditpaşa mahallesinde oturan hepimizin seçtiği Mahmud Efendi bin Mehmed'e verilmesini rica ederiz." demişler. Bunun üzerine hatib Ebubekir Efendi imtihan edilmiş; tilâvete kadir olamayıp ceheleden idüği şer'i meclisce tesbit edilmiş!.

6 Mart 1293 (*1877*) (*H. 3 Rebiyülevvel 1294*) tarihli tahrirat:

Divriği kaymakamı Ahmed Cevdet mührü ile "*Sivas Vilayet-i Celilesi*"ne gönderilen bu yazıda, Süleyman Paşa Cami'-i şerifi hitabet cihetine meşrut buğday ile samanın, Hacı Mahmud ve Abdullah (paşa) beyler tarafından fuzuli zapt olunduğundan bahisle, cami'-i mezkûr hatibi Ebubekir Efendi'nin arzuhalinin yazı ekinde sunulduğu bildirilmiş ve gereği için emir istenmiş.

Haziran 1880 (*H. Receb 1297*) tarihli ilâm:

"*Mülhak evkafdan Divriği'de vaki' Süleyman Paşa Cami'-i şerifi el'an ma'mur ve mevcud olup hizmet-i lâzımesi edâ olunagelmiştir. Cami'-i şerif vakfından almak üzere yevmî bir buçuk akçe ile nısıf hisse imamet cihetine beratla mutasarrıf Mehmed Halife ibn Mehmed*" öldüğünden küçük yaştaki oğulları büyüyünceye kadar imamlığın merhumun kardeşi Mehmed Tahir'in niyabetinde bırakılması, Evkaf Müdürlüğü yazısı ve Meclis-i Şer'i mazbatasıyla, Evkaf-ı Hümayun Nezaretine sunulmuştur. Sivas Evkaf Müdürlüğü yazısına ekli ilâm ve mazbatada Kale Câmiinin mamur ve ibadete açık olduğu belirtilmiştir. Oysa o yıllara yetişmiş yaşlılar, kendi zamanlarında, hatta babalarının, dedelerinin zamanlarında da Kale Camii'nin ibadete kapalı ve harap olduğunu nakletmişlerdir. Bu belgelerde adları geçen imamlar, Hafislioğlu ailesinden olup bunların torunlarından merhum Hacı Bekir Önder (1896-1971) atalarının Kale Camii'nde imamlık ettiğini, ancak babasının ve dedesinin bu hizmeti yaptıklarını duymadığını belirtmiştir. Anlaşıldığına göre Kale Camii harap olduğundan imamı ve hatibi bu görevleri başka camilerde eda etmekteydiler. Vakfın devamını sağlamak için de ilâmlara caminin "mamur ve mevcud" olduğu yazılıyordu.

20 Ocak 1895 (*H. 21 Receb 1312*) tarihli nakil:

(özetle) "*...Divriği kazasında vaki' Süleyman Paşa Cami'-i şerifi haliyâ münhedîm* (yıkık) *ve harap olmasından nâşi, yine Divriği'de Cedid Paşa mahallesinde kâin Kuloğlu Cami'-i şerifi mevcud ve ma'mur olup vazifeli imam ve müezzin ve ferraşının mezkûr Kuloğlu Cami'-i şerifine nakli hususunda kazâ idare meclisince kaleme alınan mazbataya atfen Sivas Valiliğince Evkaf Nezaretine gönderilen tahrirat gereği Süleyman Paşa Camii vakfından almak üzere yevmi bir buçuk akçe vazife ile yarı hisse imamlık cihetine mutasarrıf Mahmud Efendi bin Mehmed Beğin, henüz küçük yaşta olan oğlu Mehmed Sabit Efendi'yi geride bırakarak vefat ettiği....*" açıklanmakta, görevlilerinin de Cedidpaşa (Kuloğlu) Camii'nde hizmete devamları ima edilmektedir. Bu, Kale Camiine ilişkin sonuncu belgedir.

ANADOLU'DAKİ İNSANLIK MİRASI: AHMED ŞAH-TURAN MELEK KÜLLİYESİ

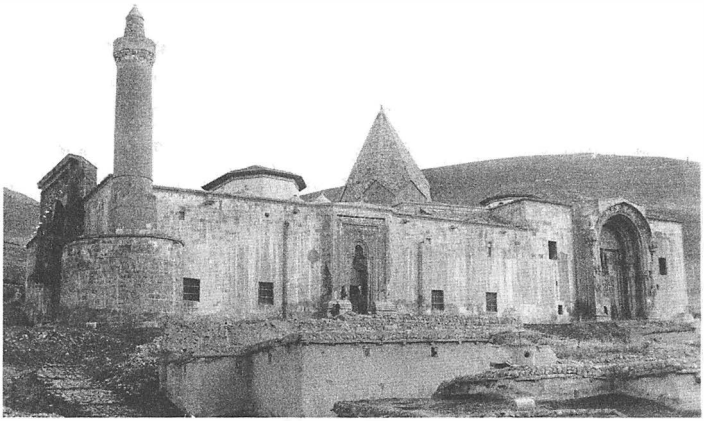

"Türkiye'nin 21.yüzyıldaki uygarlık düzeyi, Divriği Külliyesine bakışı ve yaklaşımıyla orantılıdır"(Prof. Doğan Kuban)

"Divriği'nin eşsizliği, küçük bir tarihi ve coğrafi niş içinde kendi yağıyla kavrulan bir kültürün özgün gösterisi olmasından değil, Ortadoğu'nun ve Yakındoğu'nun –özellikle Selçuklu dönemindeki– sanat ve zanaat ortamının bütün biçimsel sözlüğünü içeren, adeta ansiklopedik bir birikimi sergilemesinden kaynaklanmaktadır. (...) Fantastik bir bezeme programı ve bu nitelikte bir bezemenin sonradan yinelenmemiş, hatta taklit edilmemiş olması Anadolu Türk sanat tarihinin en ilginç olgusudur. Bu anıt yapının Türk dönemi Anadolu'sunun en güçsüz ve küçük beyliklerinden birinin, ikinci derecedeki bir merkezinde yapılmış olması şaşırtıcıdır. Böyle bir tarihi yalnızlığı meteorik bir sanatçının varlığı ile açıklamak kolay bir yöntem olurdu. Divriği bezemesi büyük bir sanatçı ile karşı karşıya olduğumuzun kanıtıdır. (...) Divriği Ulucamii ve Darüşşifası, Türklerin Anadolu fethini yaptıkları bir dönemde bütün Türk ve İslam dünyası sanatından ve onun uzak ilişkilerinden haber veren, onları bir eşsiz sanat yapıtının ayrıntılarında bir imge haline getirmiş eşi olmayan bir başyapıttır. Bir Anadolu kale-kentinde Ortaçağın en görkemli anıtını diken sanat enerjisi, hangi evrensel varlık stratejisinin ifadesidir? Nasıl oluyor da bütün Yakındoğu'nun,

Ortadoğu'nun belki de fark edemediğimiz daha uzak ufukların biçim duyarlılıklarını ifade edebilen sanatçılarla göçebe kabilelerin beyleri bir soyut dev yaprağın (hayat ağacının) yüzeyinde buluşuyorlar? Ve nasıl oluyor da geometrik çizgilerin egemen olduğu bir ortamda, karmaşık eğrilerin kaotik düzeni böylesine sere serpe açılabiliyor?... Ortaçağ dünyasını bize ulaştıran bütün tarih kitapları, minyatürler, sanat ve zanaat yapıtlarının tümü bu yapının bugüne ulaştırdığı mesajın yoğunluğuna erişemez. Bu yapıya topluca gösterilen ilgisizlik ve vefasızlık, bugünün Türk kültürünü lekeleyen büyük bir ayıptır. (...) Sanatsal mesajının yoğunluğu açısından Selçuklu Türkiyesi'nin bu en önemli yapısı, UNESCO'nun Dünya Mirası Listesi'nde bulunan Divriği Ulucamii ve Darüşşifası, yüzyıllar boyunca geçirdiği doğal felaketler, sıradan tamirler, değişik amaçlarla kullanımlar ve bugün malzeme erimesi nedeniyle gözle görülür bir hızla tahrip olmaktadır.(...)"

Doğan Kuban, *Divriği Mucizesi*,
Önsöz'den, s. 113 ve 217-219'dan)

Ahmed Şah-Turan Melek Külliyesi Mengücek Payitahtı Divriği'ye güneydoğudaki doğal terastan hâkimdi.

Divriği Kalesini fethederek eteğinde küçük payitahtlarını kuran Mengücek şahları, sekiz yüzyıllık uzun bir süreci aşabilecek bir yapıtlarının "dünya mirası" düzeyinde önemseneceğini elbette bilmiyorlardı. Onları bu özverili yatırımlara yönelten etkenler, yaşadıkları çağın inanç, iyilik etme isteği, güzellik arayışı idi. Bu içtenlik

sayesinde taş işçiliğinin kozmik, inançsal ve estetik; somut-soyut, bütün denemeleri, binlerce on binlerce simgesel-stilize motif, figür, amblem, hatta büstler ve rölyeflerle Divriği Külliyesi'nin taçkapılarına işlendi. İslam dünyasında dört taçkapılı bir başka yapıtın bulunmayışı da külliyeyi yücelten sanatkârların, tasarladıkları bezemesel sonsuzluğu tek kapıda betimleyememek kaygılarına bağlanabilir. Ancak bu dört kapıya yayılan bezeme zenginliğine koşut, iç mekânlardaki tonozlarda, sütun başlıklarında da belirli üslupsal şekillerin yinelenmesinden kaçınıldığı, dekorasyon programlarında, yaratılışta tekerrür olmayışı gerçeğinden hareketle en ince ayrıntılarda bile asimetriye dikkat edildiği görülmektedir.[60]

Temelinin Hicrî 626 yılının Muharrem ayında (Aralık 1228) atıldığı kitabelerinde okunan külliyenin, tamamlandığı tarihi gösterir ayrı bir kitabe yok. Cami inşaatı bittikten sonra yapılıp yerine konulmuş olması gereken minberin, Hicrî 638 (M.1240), cami için düzenlenen vakfiyenin de 15 Muharrem 641(5 Temmuz 1243) tarihli olması, yapım ve ibadete açma çalışmalarının 1228 yılı sonundan 1243 yazına kadar 174 ay (14,5 yıl) sürdüğü sonucuna varılmaktadır. Bu oldukça uzun zamana karşın külliyenin taçkapı ve iç bezemelerinde görülen eksikliklerse, her şeyin tam bitirilemediğini gösterir. Divriği yaşlılarının naklettiği –Ayasofya başka büyük yapılar için de yinelenen– söylence şudur:"*Külliyeyi yapan ustalar, kalıpları sökmeden ortadan kaybolmuşlar. Başka ustalar, kalıpları bir türlü sökememişler. Cuma ve bayram namazları*

---

60 Halikarnas Balıkçısı (Cevat Şakir) "Dionisyak" başlıklı makalesinde "*Bizde asıl âbideler cami şeklinde tezahür eder.* (...) *Dionisyak* (*asimetri*) *hamlesini iyice anlamak için Konya, Karaman, Sivas, Erzurum, Bursa ve son olarak İstanbul mimarisini ele almalı. Bana kalırsa prototip Efes'teki İsabey Camii. Bütün mimari kitapları* (*yani Batıdakiler*) *onu mimarinin en devrimci eseri diye ele alıyorlar. Dünyanın birinci asimetrik eseri o idi. Malum, tam bir simetri tam bir akademizm demektir. Muayyen şekillerin, yani muayyen nisbetlerin tekerrürü. Tezhipçilerin tezyinatı gibi. Oysa yaratılışta tekerrür yoktur. İsabey Camii'nde kapı binanın ortasında değildir. Binanın bir tarafındaki dört pencerenin hiçbiri ötekine benzemez. İki kapının her biri başkadır. İki kubbe de birbirine benzemez. Yirmi küsur kısmın herhangi ikisi birbirinin aynı değildir. Al sana akademizme ve Apollonyen sanata tekme çalan dionisyak!...*" diyor. Şayet yazar, görmüş ve incelemiş olsaydı, dionisyak girişimin en başarılı ve ilk örneği olarak Divriği Külliyesi'ni gösterecekti. (bkz. *Halikarnas Balıkçısı* "Türkiye'nin Dionisyak Tarihi" *Bütün Eserleri, 6*, s. 14-15.

yıllarca dışarıda kılınmış. On beş yıl sonra bir bayram sabahı ustalar çıkagelmiş. Ahmed Şah idam ettirmek istemiş ama onlar: — Şahım, eseriniz bu kadar yıl kalıp içinde beklemeseydi kısa zamanda yıkılırdı. Gizlenmesek, sizin sabırsızlanmanıza boyun eğer kalıpları söker, iyilik yerine kötülük etmiş olurduk! Artık bu eserin kıyamete kadar ayakta kalacağına eminiz demişler." Bir başka söylence ise şudur: "*Ahmed Şah caminin içini yumurta akıyla sıvatıp üstüne nakışlar işletecekmiş. Amma ömrü yetmemiş. Ölürken: — Yumurtanın kırkı bir paraya çıksa bile sıvayla boyayı tamamlatın! Demiş.*"

Anadolu Türk uygarlığının olgunluk çağını temsil eden bu başesere de taçkapısındaki ithaf kitabesinde, Alaeddin Keykubad'ın (1220-1237) saltanatında yapıldığı vurgulandığından –Anadolu kentlerindeki çoğu eser gibi– "Alaeddin zamanından kalma" denilmiş; hatta Keykubad'ın yaptırdığı sanılmıştır.[61] Doğrusu, "Alaeddin zamanından kalma" eserlerin en mükemmeli bu külliyedir. 20. yy'daki onarım hatalarının yol açtığı hasarlar bir yana bırakılırsa Selçuklu mimarisinin, yapılışındaki özelliklerini koruyarak ayakta kalabilmiş tek yapıtıdır. Hayaller ve hakikatler sentezi olarak gözleri kamaştıran anıt, dünya şaheserlerinden sayılarak 1985'te UNESCO'nun onayladığı *Dünya Mirası Listesi*'ne alınmıştır.[62]

---

[61] H. Galok, "Küçük Asya'da Selçuk Sanatı", *Hayat,* C. I, S. 23, s. 451. (Bu "*Alaeddin zamanından kalma*" genellemesinin haklı bir yönü vardır. Çünkü Selçuklu mimarisi, sütunlu camiler ve medreselerle klasik olgunluğuna Alaeddin Keykubad zamanında ulaşmıştı.).

UNESCO, Dünya Mirası Listesi (ty) s. 272-279. Bu listede, 1990'a kadar bütün ülkelerden seçilen 235 "kültürel koruma alanı" ile 87 "doğal koruma alanı" yer almakta olup toplam 322 alan arasında Türkiye'ye 174.-180. sıralar ayrılmıştır. Bunlar: İstanbul Tarihi Yarımada, Hierapolis-Pamukkale, Hattuşaş (Hitit kenti), Göreme Milli Parkı ve Kapadokya'daki Kaya Yerleşimleri, Divriği Ulucamii ve Darüşşifası, Nemrut dağı (Arkeolojik sit), Xantos-Letoon'dur. Divriği Külliyesi genel listenin 178. sırasındadır. Türkiye, "UNESCO Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının Korunmasına Dair Sözleşme"yi 1982'de imzalamış; 1985'te onaylanan ilk listeye, tarihten taşıdıkları sanatsal ve kültürel değerlerin yanında tahripler açısından da öncelikleri olan 3 yer olmak üzere İstanbul, Kapadokya ve Divriği Külliyesi alınmıştır. (bkz. Nermin Bayçın, "Tehdit Altındaki Miras", *N. Geographic,* Ekim 2002, s. 160 vd) Üçü birlikte yorumlandığında Türkiye'den bir havza, bir kent ve bir yaratıcılık-özgünlük-estetik anıtı mimari eserin seçildiği anlaşılmaktadır. Sonraki eklemelerde Türkiye'den de daha başka yerler listeye alınmıştır. İlk listede ulucamiyle birlikte sadece üç camiye (diğerleri Kurtuba ve Bagerhat) yer verilmiş; 2003 sayılarıyla 176 ülkenin 51'inden tek eser bile liste-

Ahmed Şah Ulucamii ile bitişiğindeki Turan Melek Darüşşifası, kalenin dışında, kentin doğusundaki Iğımbat tepesi eteğindeki kaya katmanın tıraşlanmasıyla açılan bir taraçaya, tepeyle aşağıdaki kent dokusunun buluşma çizgisine eski amfiteatrlar gibi oturtulmuştur.

Seçilen kod, kentin büyük mabedi için öylesine uygundur ki yaptıranlarla yapanları, öncelikle bu ileri şehircilik anlayışlarından dolayı takdir etmek gerekir. Çünkü klasik İslam kentlerinde ulucami merkezde yer alırken Divriği'de kentin ve eski çarşı alanının üst başında konumlandırılmıştır. Bu, urbanist üstat mimarların üsluba, boyuta ve işleve göre yer seçmedeki başarıları açısından kusursuz bir örnektir. Halkın günde beş vakit yöneleceği, şifa, aydınlanma ve yardım için koşacağı veya uzaktan bakarak imanını güçlendireceği kurumsal bir yapıyı, gittikçe alçalan bir araziye yayılmış eski çarşı ve kent dokusunun üst başına, uyumlu ve görkemli bir hacimde oturtmak, ancak çok ileri bir tasarım düşüncesinin ürünü olabilir. Daha kuruluş aşamasında böyle anlamlı bir başyapıtla taçlandırılan Divriği ise daima özgünlük, seçkinlik, güzellik arayarak uzun bir süreçte farklı bir kültür merkezi kimliği kazanmıştır.

Külliyenin birincil yapısı kitabelerdeki adıyla "*Mescidü'l-cami*'"dir.[63] Oysa halk arasında ve yayınlarda Türkçe "ulucami" adı

---

ye giremezken 125 ülkeden alınanların sayısı 730'a yükselmiştir. UNESCO Kültür Mirası Merkezi Direktör Yardımcısı Minja Yang 7 Haziran 2003'te İstanbul'da yaptığı açıklamada, ulusal eserlerinin kurtarılması yönünde adım atmayan Türkiye'nin Afganistan, Honduras, Kamboçya, Uganda gibi "kültürel varlıklarına düşmanca davranan ülkeler" sınıfına alınacağını açıklamıştır (bkz. *Hürriyet-Pazar*, 8 Haziran 2003 s. 18). Son olarak 2003'te İstanbul'da Sütlüce'de yapılan "Miniatürk" parkında, Anadolu anıtlarından olarak Divriği Külliyesi'nin maketine de yer verilmiştir.

Mescidü'l-cami' veya Mescid-i cuma: *Kur'an-ı Kerîm*'in, "*Allah'a secde edilen yerleri (mesacid-Allah) ancak ve ancak ona ve âhiret gününe inananlar, namaz kılan, zekât veren ve Allah'tan başkasından korkmayanlar imar ederler*" (Tevbe, 18) âyeti gereği hükümdarların, payitahtlarının Müslüman cemaatini alabilecek büyüklükte bir merkez camii yaptırılmaları âdetti. Bu aynı zamanda bir güç ve inanç göstergesiydi. Hükümdarın gözetiminde bulunan ve giderleri de karşılanan bu cami, dinsel ve sosyal hayatın merkezi idi. Gece gündüz açık tutulan; ibadetten, aydınlatmaya, bilgilendirmeye ve temizliğe kadar hizmetleri için görevlileri bulunan camilerde namaz ibadetinden, ayrıca hutbe, vaaz, hatim, aşir, Buharî okunur; hadis ve cami dersleri verilir, toplantılar yapılır; sohbet edilir; kandil gecelerinde, tevhid ve mevlidlerde ziyafetler verilir;

yerleşmiştir. Vakfiyede "*Cami'-i Kebir*"; sonraki yüzyıllara ait belgelerde "*Ahmed Şah Cami'-i Şerifi*", "*Ahmedşah nâm-ı diğer Fatıma Hatun Camii*" adlarıyla geçmektedir. Bitişiğindeki medrese işlevi de olan Darüşşifa ile içtürbe, çevresindeki avlu çeşmesi ve hamam, burada bir külliye tasarımının uygulandığını göstermektedir. Külliyenin daha zayıf malzemeden inşa edilen ve zamanla işlevini yitiren tabhane, aşhane (imaret), buka' (konukevi), sundurma, muvakkithane, mahkeme, namazgâh, musalla, meşruta, kuyu, sebil, yunak... İkincil yapıları bugün mevcut değildir. Kuşkusuz, Kıble Kapısının önünde bir "*cami meydanı*" (avlu), cemaat için yapılmış sundurmalar, Ahmedşah Suyu akan bir de anıt çeşme vardı. Kaleden inen, Şah Sarayından, çarşı ve bedesten tarafından gelen düzgün kaldırımlı yollar cami avlusuna ulaşıyordu. Darüşşifa tarafındaki meydanlığa da Bağlar'a giden Kemankeş yolu bağlandığı gibi, Darüşşifa önünden inen bir yol da Bekirçavuş Hamamına, türbelere ve mezaristana, kentin aşağı mahallelerine ulaşıyordu. Caminin Çarşı Kapısı ile Darüşşifa Kapısı önündeki

---

hatta Ramazan geceleri teravihten sonra eğlenceler düzenlenir; bunun için berat mumları yakılırdı. Kadı, çoğunca yargı görevini burada yapar; mektep ve medrese eğitimlerini camide alanlar, yemeklerini de bu ortamda yerlerdi. Ramazanda, Mescid-i câminin bir köşesinde itikâfa çekilen bir yaşlı, vaktini ibadetle geçirir; kıtlık, salgın ve doğal felaketlerde halk –çoğu kez gayri Müslimler de– camide toplanarak dua ederdi. Mescid-i cumaların boyutları, plan ve üslupları Türkistan'da, İran'da, Arabistan'da, Anadolu'da ve Afrika'da farklıydı. Sıcak ülkelerdeki geniş birer avluyu andıran açık camilere karşılık, Selçuklu dönemi Anadolu kentlerinde daha çok "Emevi üslubu"nu anımsatan "mihrap önünde büyük kubbeli" beşeri boyutlu, iklim gereği iç avluları en fazla bir tonoz büyüklüğünde çok sütunlu kapalı ulucamiler yapılmıştır. Dönemin tarihlerinde inşası bitip ibadete açılan mescid-i câmilere ilişkin kimi kayıtlara rastlanırsa da çoğunun yapılış tarihleri kitabelerinden öğrenilmektedir. İslam dünyasının başlıca mescid-i cumaları Kahire, Tunus, İspanya, Isfahan ve Şam'dadır. Anadolu'da ise Diyarbakır, Silvan, Konya, Afyon, Niğde, Kayseri, Malatya, Sivas, Divriği, Niksar, Ayasluğ, Beyşehri, Bursa ulucamileri ilk akla gelenlerdir. Bunlara, "minberli cami", büyüklüğünden dolayı "cami-i kebîr", "ulucami" dahi denilmiştir. Kaynaklarda, mescid-i cuma minberlerinde halifeden ve büyük sultandan gelen menşur ve fermanların duyurulduğuna, yeni hükümdara mihrap veya minber önünde biat edildiğine (örneğin "*Malatya şehri kavmi ileri geldiler, Melik Ahmed'in elini öpdüler, meliki minbere çıkardılar, hutbe okudu. Namaz kıldılar, duâ etdiler..*" Yazma *Danişmendnâme*, vrk.3) ilişkin haberlere de rastlanmaktadır. (Bkz. "Mescid" *İA;* Mazaherî, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları,* s. 12 vd.; S. K. Yetkin, *İslam Sanatı Tarihi,* s. 111 vd; O. Grabar, *İslam Sanatının Oluşumu,* s. 113; G. Migeon, *İslam Sanatları,* s. 15; D. Kuban, *Divriği Mucizesi,* s. 50.)

avluda namazgâh, musalla ve çeşmeler bulunuyordu. Bu ferah ve davet edici çevre dekoru, zamanla yok olmuş; enkaz ve toprak yığıntıları külliye alanını doldurmuştur. Yakın çevreyi ise maalesef yıkıntılar, çirkin yapılar kaplamış; külliyeye de kaba duvarlarla çevrili dar bir avlu bırakılmıştır.[64]

Tamamlayıcı öğelerini yitirmiş, cemaatsizlikten cami işlevi bile neredeyse sona ermiş durumdaki bu anıt yapı hakkında: "*Sadece programıyla İslamî bir nitelik taşır. Eğer İslam, ürüne damgasını vuran bir kültür olarak anlaşılırsa İslami değildir. En belirgin olan bezemesi, İslamın kapsadığından daha geniş bir zaman ve kültür alanını içerir. Tasarımın benzersizliği, Anadolu'da Türklerin gelişinden sonra yaygınlaşan bir süreci tekrarlar*" diyen D. Kuban, o dönemdeki deneme ortamının şaşırtıcı değişkenliğinde, Yakındoğu'nun kadim geleneklerine dayanan katkıları da hatırlatır.[65]

İslamiyetin Orta Anadolu'ya girişinden yaklaşık 150 yıl sonra ve cami mimarisinin en olgun çağının yaşandığı 13. yy'ın başında yapılan bu külliyeyi, yaşıtı Selçuklu eserlerinden ayıran bir dizi özgünlükten söz edilebilir. Örneğin Konya Alaeddin Camii ve di-

---

[64] Genel bir bilgi olarak ekleyelim ki camilerin kıble kapısı tarafında cemaatin toplandığı avluyu (sahın) bir gölgelik (revak) çevrelerdi. Külliyenin diğer cephelerinde de kaldırım döşeli avlular, çeşme ve yalaklarla binek hayvanlarının bağlanmasına mahsus sundurmalar bulunurdu. Sultan ve melikler, mabedin yakınına kendileri için köşk, ayrıca vakıf gelirlerinin konulduğu bir beytülmal yaptırırlardı. Eski fotoğraflar, ulucami çevresindeki evlerin ve bahçe duvarlarının hemen tamamen enkaz taşlarından yapıldığını gösteriyor ki bunlar, zamanla yıkılan müştemilatın döküntüleri olmalıdır. Camiye yakın berber, kitapçı, tesbihçi, gül, menekşe, yasemin yağları satılan ıtriyatçı dükkânları bulunurdu. Daha uzaktaki abdesthaneler binasının önüne ibrikler sıralanır; görevliler burayı temiz tutarlardı. Cami kapısı dışındaki pabuçluğa da görevliler bakardı. Akşamları, seramik, cam, pirinç, bakır, gümüş, hatta altın kandiller, azman berat mumları ve şamdanlar yakılarak aydınlatılan büyük camilerde, minareye de sesin ulaşamayacağı yerlere namaz ve iftar vakitlerini haber vermek için kandil asılması âdetti. (Minare sözcüğü de aslında gemi feneri demekmiş. Bkz. A. Mazaheri, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, s. 14 vd.). Divriği Külliyesi bu özgün çevre dokusunu geçen yüzyıllarda yitirmiştir. "Dünya Mirası" ilan edildiği evrede ise çevresini kuşatan berbat görüntünün ortasında acınası bir durumda bırakılmıştır. D. Kuban, *Divriği Mucizesi* adlı yapıtında "*Bu anıtın kültürel büyüklüğünü anlamadan yaşayıp o büyük yapıtın çevresini çirkinliklerle dolduranları, geleceğin daha bilinçli kuşaklarının herhalde acımasız olacak yargılamalarına bırakıyorum.*" diyor. (s. 13' Önsöz'den).
D. Kuban, *Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler*, s. 62.

ğerlerinde toplama eski taş malzemenin de kullanıldığı görülürken burada taş-ahşap tüm malzeme bu eser için üretilmiştir. Bir mescid-i câmi ile bir darüşşifanın, tek bir yapı görünümünde inşa edildiği bir başka örnek de yoktur. Yaptıranlar, Mengücekoğulları Hanedanından Ahmed Şah ile annesi Fatıma Hatun, Behram Şah kızı Turan Melek'tir ki bu üçlü, kolektif bir başarıya ve kadın-erkek dayanışmasına imza atmıştır.

Anadolu'nun yerel miraslar yanında, yeni inançlara, göçebe geleneklerine, taşıma üslup ve tekniklere sahne olduğu; alışılmamış sentezlerin ortaya konulduğu bir evrede yapılan bu külliye, mimari etkenler yönünden çeşitli özellikler yansıttığı gibi bir dizi açmazı da yanıtsız bırakmaktadır. İlkin burada, bir üslubun kurallarına bağlı kalınmaksızın, birçok üslup, yalnız bu esere özgü apayrı bir üslup meydana çıkaracak şekilde yorumlanmıştır. Başka bir deyişle tüm nirengilerin, çağdaşı eserlerden çok yönlü farklılığı neden böylesine derin vurgulanmıştır? Veya yaptıranlarla yapanlar arasındaki kişilik veya felsefe ortaklığından doğmuş gizemli bir proje mi tasarlanmıştır?.. Külliyenin eşsizliği, tekilliği ve değeri genellikle dört taçkapının bezemelerinde, içeride de mihrapla ahşap minberde vurgulanıyor. Oysa bu koşullandırma, başka gerçeklerin gözardı edilmesine neden olmaktadır. Sözgelişi kitlesel yapı kompleksinin 13. yy Müslümanlarına yüklediği inanç ve duygular, verebildiği hizmetler henüz açıklanabilmiş değildir. Örneğin Darüşşifa'ya yardım almak, tedavi olmak, eğitim görmek için başvuranları, nasıl bir atmosfer karşılıyordu? Bugün salt bezemeleriyle birer müze sergilemesi gibi algılanan taçkapıların o zamanki işlevlerinin, yönelenleri içerideki ibadet veya rehabilitasyon atmosferine hazırlamak olduğu veya bezeme yüklerinin tasarımlarındaki dini-felsefi kurgular dikkate alınmıyor. Yabancı menşeli oldukları künyelerinden anlaşılan mimarların, iklimine, topografik özelliklerine, malzemelerine ve geleneklerine yabancı oldukları bir kentte, bu kenti en uygun bir siluetle simgeleyecek görkemli bir anıtı yüceltebilme başarıları üzerinde de durulmamaktadır.

M. Sözen'in, *"Türk mimarisinin en orijinal görünüşlü bu yapısı devamlı inceleme konusu olmasına rağmen bugün bile çözüm bekleyen sorunlarla doludur."*[66] yargısı doğrudur. Çünkü

[66] M. Sözen, *Anadolu Medreseleri*, s. 8.

bu bina, oran ve ölçüler, plastik, kompozisyon, cephe, malzeme, anıtsal etki, ışık, dolu ve boş kısımlar, yataylık ve dikeylik, denk durum, uyum, mantık, mimari bezeme, üslup... bakımlarından birçok özellikle beraber, birçok da problem sunar. Külliye, Ön Asya sanatının, Erzurum, Sivas, Tokat gibi kuzey tarzına bağlı olması gerekirken ne bu merkezlerdeki ne de Orta ve Güney Anadolu'daki çağdaşı eserlere benzerlik vermektedir.

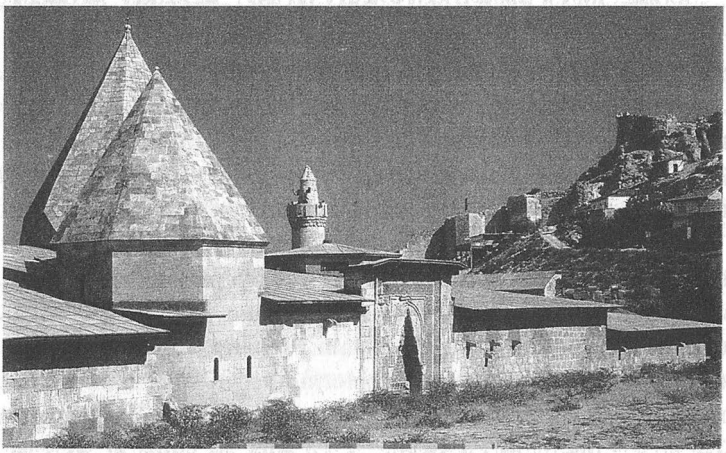

Külliyenin doğu cephesi: Solda, kümbet üslubunda Darüşşifa Cami arasında konulandırılmış Şehitlik (içtürbe), arka planda mihrap kubbesi piramitleri, uzakta minare şerefesi, cepheyi ortalayan Şah (doğu) kapısı

Eserin planı, taçkapıları ve mihrap kubbesiyle yansıttığı farklılığı bezeme programları daha da güçlendirmektedir. Çok yönlü bütünsel güzellik, bundan dolayı şaşırtıcıdır. Bu, yerli yabancı ziyaretçileri birtakım benzetmeler bulmaya zorlamış; "*Anadolu'nun Elhamrası!*" diyenler olmuştur.[67] Divriği Külliyesi, mimari etkenler açısından uzun vadeli uzmanlık, sanat ve felsefe incelemelerini gerektirmektedir. Önemli bir özelliği ise örtü sistemidir. J. S. Thomine, "*Binanın üstünü örten kubbelerin yapı sanatı yönünden gös-*

[67] Yabancıların bu benzetmesine merhum A. S. Ülgen şu yanıtı vermiştir: "*Gıranata'daki Elhamra Sarayı ile kıyaslanması bu esere yeni bir değer kazandırmaz; belki bu vesileyle Elhamra'nın sanat özelliği bir kere daha övülmektedir. Bu sözümüzle Divriği Ulucamii ve Darüşşifası'nı çok hususi bir incelemeye tâbi tutmanın sanat tarihimiz yönünden gerekli bir hizmet olacağına inanmaktayız.*" ("*Divriği Ulucamii ve Darüşşifası*" *Vakıflar Dergisi*, V, s. 93).

terdiği tekniğin", muhteşem taçkapılardaki mahirane işlemelerden geri kalmayacak bir yapı sanatı başarısı olduğunu[68] vurgularsa da maalesef bu örtü, son derece bilinçsiz müdahalelerle üstten tahrip edilmiştir. Oysa bu mükemmel teras, yapıldığı zamandan itibaren iyi korunmuş, 13. yy'a ait yegane özgün örtü sistemiydi. Damın bir özelliği de hâkimiyet sembolü olmak üzere yükselen "*Mizalla*" (çadır biçimindeki mihrap kubbesi külahı) ile, eskilerin aktardıklarına göre, eteği firuze seramiklerden kuşaklı, yeşil sırça kiremitli basık Şehitlik kubbesinin uzaklara yansıttığı manzaraydı.[69] Külliye ise metin bir kale görüntüsü veriyordu. İslam abidelerini inceleyenlerden Grenard (1900) "*Divriği'de bütün Selçuklu bölgesinin en sanatkârane ve güzel yapılmış âbidesi bulunmaktadır. Bu, muhteşem bir cami olup bugün dahi hizmet edebilecek şekilde korunmuştur;*" M. V. Berchem (1910) "*İslam sanatının hayret ve hayranlık uyandıran eserlerinden biri*"; A. Gabriel (1930) de "*Anadolu Türk anıtlarının en dikkate değer olanı*" değerlendirmesinde bulunmuşlardır. Eseri, 20. yy başında Avrupa'ya tanıtanlardan E. Diez, diğer İslamî eserler yanında Divriği Külliyesinin mimarisine ve süslemelerine değinmiş; aynı tanıtım işini ABD'de yapan H. H. von der Osten, "*Anadolu'nun en güzel camii ve medresesi Divriği'dedir.*" vurgusunu yapmıştır.[70]

XIII. yüzyılın ilk yarısında yapılan eserin, aslında bir Selçuk külliyesi olarak planlandığı açıktır. Ancak bu iddialı projenin gerçekleşmesine, egemenlik sınırları Divriği çevresini aşmayan bir melikin parasal gücü kâfi gelmemiş olmalı. Külliye darüşşifasını, Ahmed Şah'ın kuzeni ve belki eşi Turan Melek'in yaptırması; cami vakfını Ahmed Şah'la annesi Fatıma Hatun'un birlikte tesis etme-

---

68 S. J. Thomine, "Diwrigi ou Difrigi" *Encyc. de l'İslam,* II, Paris, 1965, s. 349.
M. V. Berchem, *Corpus*'ta (III. s. 71) Külliyenin teras görüntüsünün, kimi kaynaklara atıfla "*Ermeni mimarisinden alınmış duygusu uyandırdığını*" yazıyorsa da bu sav belki günümüzdeki özgünlüğünü yitirmiş manzara için geçerli olabilir. Bunun gibi, mihrap kubbesi külahının "*Rhéne üslubu*" kiliselerin Roman kulelerine benzemesi de bir tesadüftür. Ermeni kiliselerindeki konik külahı hatırlatan kubbenin başlıbaşına bir egemenlik sembolü olduğunu vurgulayan F. Köprülü bu konuda "*esaslı tetkik yapılmadığını*" da işaret etmektedir. (bkz. F. Köprülü, "...Hukuki Semboller'deki Motifler", *Türk Hukuk ve İktisat Mecmuası,* C. II, s. 38, not 2).
Grenard, "Notes-sur les Monuments," *J. Asiatique,* XVII, s. 551; M.V. Berchem, *Corpus*, III, s. 70; A. Gabriel, *Monuments Turcs*, II, s. 175; E. Diez, *Die Kunst der İslamischen Völker*, Berlin 1917, s. 113,122; H. H.von der Osten, *Explorations in Hittite Asia Minor,* 1927-28, Chicago, 1929, s. 11.

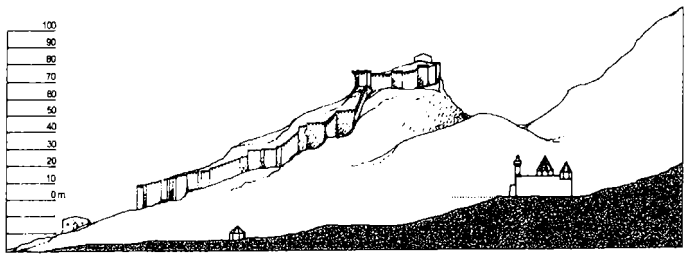

Kale ile külliyenin yerleşim kodları 100 metrelik bir fark gösterir.

leri aralarındaki dayanışmanın kanıtlarıdır. Bu kampanyaya Sultan Keykubad'ın da destek vermiş olabileceğini Kıble Kapısı'nın kavsara kemeri altındaki onu ululayan Arapça kitabe düşündürmektedir. O dönemde büyük çaplı projeler için "*Mütehassıs mimar ve ressamlar çağrıldığını, sultan veya melikin yer belirleyip yapının, kapıların büyüklükleri ve özellikleri konusunda buyruklar verdiklerini, resimler (tasarımlar) yaptırıldığını; harcamaların bir kısmının hazineden, kalanının memleketin ileri gelenlerince karşılanmasının kararlaştırıldığını*" İbn Bibi, Alaeddin Keykubad'ın, Konya ve Sivas surlarını yaptırışını anlatırken açıklıyor.[71]

Külliyenin ana öğelerinden bugün de ayakta olanlar, Ahmed Şah Mescidü'l-camii, Turan Melek Darüşşifası/Medrese-i kebiri ve Şehitlik'tir (İçtürbe). Ahmedşah suyu çeşmeleri birçok kez yenilenmiştir. Harap külliye hamamı, kimliğini bilmediğimiz Bekirçavuş'un adıyla anılıyor. Mahkeme, meşruta, buk'a, namazgâh, musalla gibi ikincil külliye öğelerininse belki temellerine ulaşılabilir.

Cami ve bitişik darüşşifa, ilk bakışta bir bütün görülür. İki yapının temelde başlayan yazgı birliktelikleri, kubbeye kadar devam eder. "Ulucami" deyiminin ikisinin ortak adı oluşu da bundandır. Fakat dikkatle bakıldığında, erken Anadolu mimarisine egemen heterojenlik nedeniyle ikisi arasındaki taçkapı ve iç atmosfer farklılığı barizdir. Ancak yine de gerek kapılarda gerekse yapısal ayrıntılarda kimi benzerlikler, eş karakterli motifler, destekleyici-tamamlayıcı ilişkiler yakalanabilir. Ayrıca başka Selçuklu eserlerinde de saptanan "altın oran" (2/3) Divriği Külliyesinin boyutlarında şaşmayan bir ilke olarak uygulanmıştır.

[71] İbni Bibi, *Muhtasar* (çev.) s. 99-100.

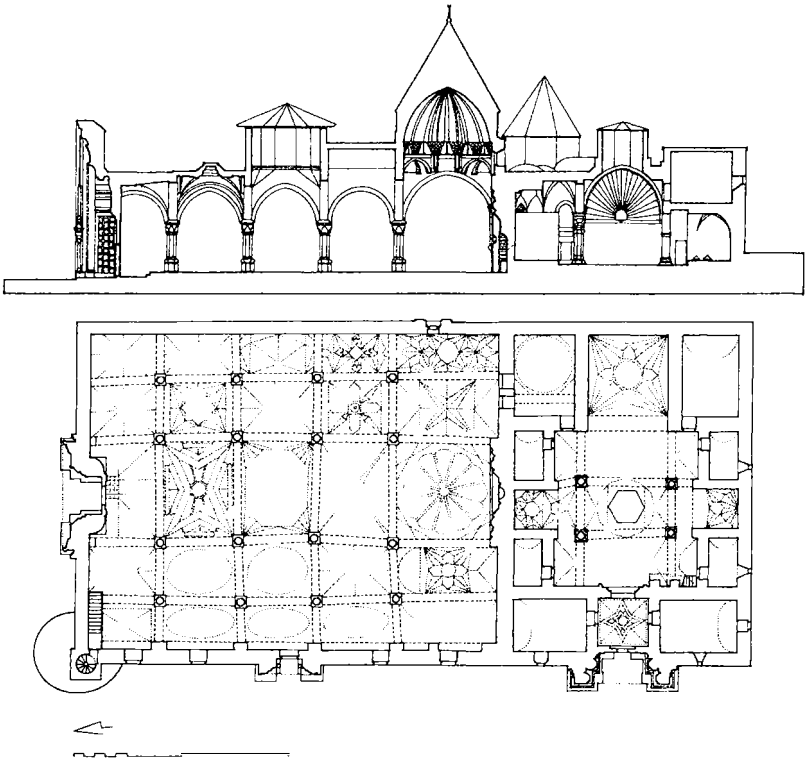

Külliyenin cami ve bitişik Darüşşifanın (sağda) dikey yatay kesit ve planı.

Yapı bütünü, kuzey-güney ekseninde uzunlamasına, 64x32 m'lik (eni, uzunluğunun yarısı) düzgün dökdörtgen bir tabana oturmuştur. Caminin 32 m'lik eni, darüşşifanın derinliğine eşittir. 2048 m²'lik kapalı alanın 5/8'ini (32x40 m =1280 m²) cami, 3/8'ini (24x32 m = 768 m²) darüşşifa kapsamaktadır. Alan olarak darüşşifa, caminin 3/5'i kadardır. Ayrıca kendi alanının 1/3'ü kadar bir de asmakatı vardır.

Cami'de taban tonoz yüksekliği ortalama 9,5 m, darüşşifada ise batı (ön) ve güney cephelerin asmakatlı olmasından yükseklik 13 m'dir. Piramit biçimli mihrap kubbesinin dış yüksekliği 25 m, içten (zeminden kubbe kilittaşına) 18 m'dir. Taçkapılar, Selçuklu geleneğine uygun biçimde, yapıdan daha yüksek ve ileriye doğru taşıntılıdır. Caminin kıble taçkapısıyla darüşşifa taçkapısı yaklaşık boyutludur.[72]

[72] Külliyenin ölçülerini yarda ile veya yanlış ölçümlemelerle veren kaynaklar

Sanatkârlar

Divriği Külliyesi'nin, Türk-İslam sanatı içinde tekil bir üslup-yorum, simgesel bir uygulama olduğu açık. O halde, Ahmed Şah'la Turan Melek'i bu fikre ikna ederek tasarımı başarıyla gerçekleştiren sanatkârlara da İslam sanatı tarihinde özel bir yer vermek gerekiyor. "*Böyle bir tarihi yalnızlığı meteorik* (uzaydan gelen) *bir sanatçının varlığı ile açıklamak kolay bir yöntem olurdu. Divriği bezemesi büyük bir sanatçıyla karşı karşıya olduğumuzun kanıtıdır.*" diyen D. Kuban; ulucami ve darüşşifanın proje aşamasından bezemelere nokta konulduğu ana kadar, çalışmaları orkestra şefi gibi yöneten bir başmimar-yontucunun varlığından ve "*Divriği, tarihi koşulların yaratıcı özünün bir kereye özgü bir durağıydı. İslam dünyasının dört bir tarafından gelen sanatçılar grubu buluşmasaydı, böyle bir bezeme dünyası yaratılamazdı*" diyerek bir ekip çalışmasından söz ediyor ve adı/adları camide ve darüşşifada yazılı "*Ahlatlı Hurremşah'ın* (*yahut Horşah'ın*) *orkestra şefi olduğu yadsınamaz*"[73] diyor.

Ancak sorun, adları saptanan sanatkârlardan birine bu payeyi vermekteki duraksamadadır. Çünkü Kale Camii'ne bir taçkapı ekleyen "*Üstad Hasan bin Pirûz*"un, bezemeli bir yazı kuşağında kimliğini açıklamasına, Sitte Melik Türbesi ustasının da kümbetin yan duvarına imzasını koymasına karşılık; ulucami-darüşşifa sanatçıları adlarını, gözden kaçabilecek noktalara işlemişlerdir. Acaba neden?[74] İkinci bir soru, Ahmed Şah'la, Keykubad'ın da sa-

---

vardır. Örneğin V. Cuinet "*Kale surlarının dışında, Divriği kentine hâkim bir mevkideki cami, 30x150 m ölçüsündedir.*" (*La Turquie d'Asie*, s. 681) diyor ki caminin boyu iki mislinden de fazla gösterilmiştir. V. W. Yorke ise "*Cami kuzey-güney ekseninde uzunlamasınadır. Dikdörtgen biçiminde olup 87x47 yarda ölçüsündedir.*" diyor. ("The valley of the Upper Euphrates", *Geogr. Journal,* 1886-b s. 454) İngiliz yardası yaklaşık 0,914 m olduğuna göre Yorke, külliyeyi olduğundan daha büyük 79,5 m boyunda ve 43 m eninde ölçmüştür ki bu, 3418 m²'lik bir alan demektir.

D. Kuban, *Divriği Mucizesi,* s. 36.

Merhum Y. Önge "*13.,14. yy'larda yapı ustaları adlarını, genellikle cümle kapılarında kendilerince uygun bir yere yazıyorlardı. Nitekim Kale Camii'nde, Alaeddin Camii'nde, Sahip Ata'da, Sivas Gökmedrese'de böyledir*" (bkz. Usta ve Sanatkâr Kitabeleri", *Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası/Yapılışının 750. Yılı Hatıra Kitabı*, s. 53) diyor. Şu halde ulucami ve darüşşifanın mimarları, –Şah Kapısında adı yazılı Ahmed(.?) dışında--mesleklerinin bu geleneğine uymamış görünüyorlar.

natçılar grubunda yer alıp almadıklarıdır. Bu ikilinin üstün yetenekli bir melik ve sultan olarak plana ve bezeme tasarımlarına katkı sağladığına evet veya hayır diyebilmemiz için bir ip ucu gerekiyor ki, Ahmed Şah'ın çağdaşı Alaeddin Keykubad'ın anıt yapılara, bezeme sanatlarına düşkünlüğü bilindiği gibi ve caminin taçkapısında adını içeren bir ithaf kitabesi de bulunduğuna göre hiç değilse bu sultanın ustalık katkısından söz edilebilir.

Başka bir sorun, özgün duvar ve sütun taşlarında keşfedilen usta simgeleridir ki belki de bunlar, o dönemde yazılı künyelerden daha açık ve önemli rümuzlardı. Mimarların aynı zamanda mühendis, yontucu, oygucu, dökümcü, bilim adamı olduklarını belki de bu simgeler anlatıyordu. Ahmed Eflakî, döneminin bir mimarını şöyle tanıtıyor: "*... Mimar Bedreddin-i Tebrizî, türlü ilimler ve övülecek sıfatlarla anılıyordu. Astronomi, aritmetik, simya ve kimya, hasselerin halli, nârincât ve sihir ilimlerini bilirdi.*"[75] Caminin kuzey duvarının alt sıra taşlarından birine işlenmiş özgün mühendislik işaretlerinin; külliye duvarlarının muhtelif kesimlerinde demir pergellerle çizilmiş oval kartuş, çember, altı kollu yıldız ve üçgen şekillerinin; 20. yy başındaki onarımlara ait 1322, 1325 (1905, 1907) tarihinin ortak anlamı da taş ustalarının, 13. yy'dan 20. yy'a değin aynı tarzda kimlik işaretleri kullanageldikleridir.[76]

Asıl soruna gelince: Bu, mimar ve ustaların menşeleri, adları, meslekleri, hatta mezheplerine ilişkin çapraşıklıklardır. A. S. Ülgen, Selçuklu çağına ait belgeler bulunmamakla beraber, Osmanlı devri eserlerinin inşaat defterlerindeki bilgilerden mimarların Türk asıllı veya küçük yaşlarda Müslüman olduklarını, bir önceki devir için de buna dayanılarak hüküm verilebileceğini belirtiyor.[77] O halde, aksi kanıtlanmadıkça bu külliyenin mimar ve ustalarının

---

[75] A. Eflakî, *Âriflerin Menkıbeleri* I, s. 317.

Y. Önge, "*Caminin orijinal duvar nakışlarından kalabilmiş tek örnek, Kuzey Kapısının batı tarafındaki mukarnaslı kemer özengisinin altında görülen kırmızı boyayla yapılmış yan yana bir mızrakla bir kandil resmidir*" diyerek bir de nakkaş simgesini haber vermektedir (bkz. "....Teknik ve Estetik Özellikler", *750. Yılı,* s. 62) Ö. Bakırer ise Kıble Kapısı yan duvarında, Darüşşifa Taçkapısı'nda ve içeride bir sütunda saptayarak "*Graffito A*", "*Graffito B*" adlarını verdiği kazıma tekniğiyle yapılmış basit geometrik tasarımlarla altıgen birim ilkesine dayalı bezeme örgeleri arasındaki ilişkiyi irdelemiştir. (bkz. "Divriği Ulucamii ve Darüşşifası'nda Yapıdan Gelen İzlerin Düşündürdükleri", *I. Uluslararası Selçuklu Kongresi Bildiriler I*, s. 73 vd.)

A. S. Ülgen, "Diez'in Türk Sanatı....", *Vakıflar Dergisi*, III, s. 6.

da Türk, Acem, Gürcü veya Ermeni kökenli olmalarının sonucu değiştirmeyeceğini; burada Müslüman kimlikleriyle çalıştıklarını, esasen adlarının da İslami olduğunu görmek gerekiyor.[78]

Mengücek dönemi Divriği eserlerine genel olarak bakıldığında ustalarının künyelerinde sadece üç menşe okunuyor: Urmiye Gölünün doğusunda, Tebriz'in güneyinde kalan Meraga; Kafkasya'da Kür ırmağının batı yakasındaki Tiflis; Van Gölünün kuzeybatısındaki Ahlat. Meragalı ustaların Kale Camii ile Sitte Melik Kümbeti'ni yapmalarına karşılık, Tiflisli ve Ahlatlı sanatçılar da başta ulucami ve darüşşifa olmak üzere Ahmed Şah dönemindeki inşaatları gerçekleştirmişlerdir. "Neden Meragalı, Tiflisli, Ahlatlı sanatçılar?" sorusuna iki açıdan cevap vermek gerekiyor: Anadolu'nun o dönemdeki cazibesi ve sanatkârları kendi yurtlarından uzaklaştıran felaketler.

Türklerin Anadolu'yu yurt edindikleri 11. ve 12. yy'larda, ilk sanatkâr göçlerinin daha çok İran'dan yönelmesine karşılık 13 yy'daki iktisadi ve kültürel gelişmeler, Horasan ve Azerbaycan'dan taş, tuğla, ahşap, stük, maden sanatkârlarının Anadolu'ya gelmelerine olanak vermiştir. Kaldı ki bunları yurtlarından eden felaketler yaşanmış; 1220-1230 arasındaki Moğol, Harezmşah, Gürcü mücadelelerinde Meraga, Tiflis, Ahlat akınlar ve talanlarla tahrip edilmiş; Tiflis yakılmış, halkı kılıçtan geçirilmişti. Harezmşah Celaleddin'in 1226'da Tiflis'i işgali ve Ahlat'ı yağmalaması, 1227'de Gürcülerin Tiflis'e girip kenti ateşe vermeleri ile Tiflisli Ahlatlı ustaların 1228'de Divriği Külliyesinin temelini atmaları arasında sadece iki yıl vardır.[79] Şu halde, imzalarını "Tiflisî", "Ahlatî" mahlaslarıyla noktalayan ustalar, kendi ekipleriyle buralardan kaçıp gelen sığınmacılardı. O zamanlar Tiflis özgün mimarisiyle Armenşahlar da denen Atabekiyye egemenliğine başkentlik eden, Ahlat'sa taş işlemeciliğiyle ünlü birer kentti.

Divriği Külliyesinde ikisi içeride (camide ve darüşşifada) diğeri Şah Kapısı'nda, taşa kazılı 3 künye; ahşap minberde 2, caminin

---

[78] Sivas Gökmedrese'de imzası okunan Konyalı Kâluyan'ı, Ahmed Eflakî: "*Ressam Kâluyan ve Aynuddevle Rumdular. Resim sanatında ve tasvirde eşleri ve benzerleri yoktu. Mevlâna'nın müridi olmuşlardı.*" diyerek tanıtıyor. (bkz. *Ariflerin Menkıbeleri* II, çev. T. Yazıcı, 1995, s. 124)
Meraga, Tiflis, Ahlat olayları için bkz İbnü'l-Esir, *el-Kâmil,* C. XII, s. 336, 431; B. Spuler, *İran Moğolları,* s. 29-43.

iç duvarında 1, minare kaidesinde 1 olmak üzere toplam 7 sanatkâr imzası okunmaktadır:[80]

Tiflisli (?) Ahmed: Şah Kapısı'ndaki tek satırlık yazı kuşağının sonuna istiflenmiş imzada "*Amel- Ahmed.....*" her ne kadar netse de izleyen sözcükler, girift istifli ve aşınmalar yüzünden okunamaz durumdadır. M. V. Berchem, estampda, Ahmed adından sonraki istifin girift üç ya da dört sözcükten: "Tiflis", "İbrehim", "bin", "nakkaş" "Hûrşâd", "Hılatî" almaşıkları olabileceğini yazmaktadır. Epigrafların da içinden çıkamayacakları bir çözümsüzlük söz konusudur. Kesin okunansa "*Amel- Ahmed*"dir. Bu, üçüncü bir usta değilse, minberi yapan Tiflisli Ahmed bin İbrahim olmalıdır. Burada, bir âyetin sonuna eklediği dikkate alındığında mimar Ahmed'in "-bin"le bağlanmış baba adı da İslâmî, olasılıkla İbrahim'di. Bir neccar (ahşap oygucusu) da olan bu sanatkâr caminin başmimarı idi. Dış cephede imzasını şah mahfili kapısındaki âyetin sonuna, içeride de minberin doğu yüzeyinin göbeğine koymuştu. Buradan "Tiflisli İbrahim oğlu Ahmed'in işidir" anlamındaki "'*Amel Ahmed bin İbrehim et-Tiflisî*"nin okunuşunda ise bir duraksama yoktur. Doğal ki eserin taş ve kündekârî bütün sanat işlerinde görevlendirdiği başta Ahlatlı Hurramşah, Darüşşifa'da çalışan Ahlatlı Hurşâd ve hattat Kâtib Mehmed'den başka sanatkarlar da vardı. Bunlar taş tezyinat ve kündekarî (ahşap) üstatlarıydı. Örneğin tackapıları, mihrabı, minberi ve mahfili başka ustalar çalışmıştı.

Ahlatlı Hurremşah: Camide mihrap kubbesini taşıyan kemerlerden batıdakinin dış tarafında, kilittaşının üstündeki kartuşta, Ahlatlı Mugîs'in oğlu Hurremşah'ın işidir anlamındaki "'*Amel*

---

[80] Külliye ustaları şu makale ve kitaplarda da tanıtılmıştır: M. F. Grenard, "Notes sur les monuments. ..." *J. Asiatique*, XVII, 1901, s. 553; M. V. Berchem-H. Edhem [Eldem], *Corpus*, III, s. 79-81; Cl. Huart, "Comtes Rendus (septembre-octobre 1910) du Corpus du İnscriptionum Arabicarum" *J. Asiatique*, 1911, s. 380; A. Gabriel, *Monuments Turc d'Anatolia* II, s. 187-188; M. Z. Oral, "Anadolu'da San'at Değeri Olan Ahşap Minberler..." *Vakıflar Dergisi*, V, s. 46,48; M. Sözen, *Anadolu Medreseleri*, s. 8; O. Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi*" s. 28; Y. Önge, *750. Yılı*, s. 37-45; a.y. "...Usta ve Sanatkâr Kitabeleri", *750. Yılı*, s. 51-53; B. Karamağaralı, "Ahlatlı Sanatkârlar", *Önasya*, S. 72, Ağ. 1971; Y. Crowe, "Divrigi: Problems. ..." *The Art of İran and Anatolia*, s. 31; Z. Sönmez, *Başlangıçtan 16. Yüzyıla Kadar Anadolu...* s. 164-166; Z. Bayburtluoğlu, *Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yapı Sanatçıları*, s. 68-71, 279-280; D. Kuban, *Divriği Mucizesi*, s. 50-51, 214.

Hurremşah bin Mugîs el-Hılâtî" okunuyor. Baba adı Mugîs (yardım edici) Arapça bir sözcüktür. Ustanın bileşik adındaki Farsça Hurrem (sevinçli), şah (egemen) anlamındadır. Bu künyeden anladığımıza göre Hurremşah ve babası Müslümandı. Ahlatlı oluşları da dikkate alındığında Azeri-Türkmen asıllıydılar.[81]

Ahlatlı Hûrşâd: Darüşşifa'da büyük eyvanın arka kemerinin altında, iki parçalı taş kartuşta Ahlatlı Hûrşâd'ın işidir anlamındaki "'*Amel Hûrşâd Ahlâtî*" okunuyor. Burada baba adı yoktur. Ustanın Farsça adındaki "Hûr" (cennet güzeli) ve "şâd" (mutlu) sözcükleri, bileşik biçimiyle "güneş" anlamındadır. Bu kartuştaki Hûrşâd, zorlanarak Hûr-şah[82] okunabilirse de Hurrem-şah okunamaz. Çünkü Hûr-şad'ın belirleyici harfi (vav) apaçık görüldüğü gibi Hurrem'in "mim"i de yoktur. Şu halde Ahlatlı iki sanatkârdan Hurremşah camide, Hûrşâd da darüşşifada çalışmışlardır.

Önemli bir soru, Hurremşah ve Hûrşâd'ın, külliyenin başmimarları kabul edildiğinde imzalarını neden taçkapılara veya görülebilecek yerlere koymadıklarıdır. Bunun mantıklı nedeni, imzaların kubbe ve tonoz altına konulması, külliyenin temelden kubbeye kadar adı geçenlerce yapıldığını gösterir demek için başka örnekler göstermeyi gerektirir. Veya belki ikinci neden, harap olma sürecinde en önce kubbe ve tonozlar yıkılacağından mimarlar imzalarını kilittaşına koyarak eserlerinin sağlamlığına güvenerek ve eğer bir felaket yaşanırsa ilkin adlarının düşmesini göze almışlardı. Kartuşların yalınlığı ise onların gösteriş düşkünü olmadıklarının kanıtıdır.

---

[81] Hurremşah adının o dönemde ve daha sonraları kullanıldığına iki örnek: "*Sivas İğdişbaşı olan Hurremşah...*", "*Edirne'deki Kasab Tat Ahmed Mescidi mütevellisi Hurremşah Hatun...*" (bkz. İbni Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'iye* II, s. 51; M.T. Gökbilgin, *XV. ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası*, s. 290).
Merhum M. Kâzım Erçoklu, 15.12.1971 tarihli mektubunda: "*Bu ismin imlası muğlaktır. Hurremşah-Hûrremşah okuyanlar, 'şedde' ve 'mim yokluğunu dikkate almıyorlar. İsim Hurşâd'dır*" uyarısında bulunmuştu. Sözcüğü Hurremşah okumak zor. Hûrşah okunabiliyor. Recep Yaşa, Bitliste Türk İskânı'nda, Ahlat mezar taşlarında, okuduğu sanatçıları sıralarken "bunlara, Ahlatlı olup Divriği Darüşşifasını yapan Hûrşah el-Hılatîyi de ekleyebiliriz diyor. (sf.72) O yıllarda ünlü bir Hûrşah, Alamut İsmailîlerinin son padişahı (reisi) Rükneddin Hûrşah olup 1256'da Hülâgû'nun Alamut'u zaptında boynu vurulmuştu. (bkz. Ebulferec, *Muhtasarüddüvel*, s. 27-29; Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşâ*, 3, s. 120-161; Aksarayî, *Müsameret* (Farsça), s. 47-48; B. Spuler, *İran Moğolları*, s. 60-61; S. Lane-Poole, *Düvel-i İslamiye*, s. 199-200).

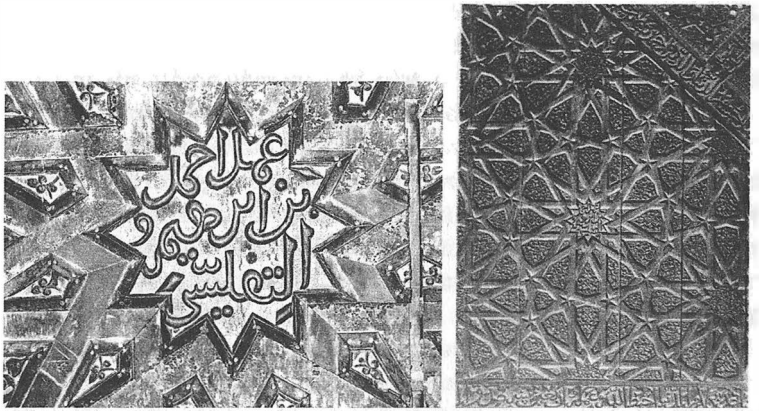

Kündekâri Minberin doğu yüzünü ortalayan kartuştaki "Tiflisli İbrahim oğlu Ahmed" başusta olabilir.

Kâtib Mehmed: Minberin batı yüzündeki bir kuşakta, "Allah Kâtib Mehmed'i bağışlasın" anlamındaki Arapça cümlede adı geçen kâtib (hattat) Mehmed, minberdeki yazıların sanatkârıdır.

Mehmed oğlu Ahmed: Minberin batı tarafında, kıble duvarındaki sıva yazısı kuşağının üstünde "*el-fakir Ahmed bin Mehmed*" imzası vardır. Bu Ahmed, minberin hattatı Mehmed'in oğluydu demek için, duvar yazılarının minberle yaşıt olduğunun, kanıtlanması gerekmektedir.

Ahmed oğlu Kâtib İbrahim: Adı, minare kaidesinin berkitme duvarı üzerinde okunan Kâtib İbrahim, seddenin yapılışında çalıştığını bildiriyorsa da görevini açıklamıyor.

Külliyede Onarımlar

Onarım çalışmalarının beş yüzyıllık bir tarihi vardır. Onarma girişimlerinin daha çok camiye yönelik olması batıcephedeki tasman sorununun ortaya çıkmasına, işlevsel açıdan da camiye daha fazla önem verilmesine bağlanabilir. Son altmış yıldaki (1940-2000) müdahaleler için söylenecek tek şey bunların, külliyeye faydası şöyle dursun giderilmesi olanaksız zararlar verdiğidir.

Saptanan ilk onarım, Kanuni döneminde (1520-1566) ve olasılıkla Irakeyn Seferi (1533-1535) sırasındadır. Anadolu'ya gönderilen istihkâm ve inşaat ekiplerinden bir bölüğün, bu tarihi camiyi onarmakla görevlendirildiği sanılıyor. Bu askeri ekibin, bir minare

gövdesi ve bunun, alt kesimdeki üsttemelinin"sedde" denen berkitme duvarı içine alınması dışında, başka ne gibi onarımlar yaptığı bilinmemektedir. (Bu onarım, Minare bahsinde anlatılmıştır.)

Külliyenin uzun tarihi boyunca gördüğü ikinci önemli tadilatlı onarım, caminin sütun ve kemerlerinin dublelerle berkitilmesi, batı yan sahınların çöken veya çökme tehlikesi gösteren tonozları yerine tuğla kubbeler örülmesi olmuştur. Ancak bu operasyonun tarihine ilişkin bir kitabe mevcut değildir. Mabedin iç görünümünü sağırlaştıran bu kaba uygulama, 16. yy'la ilişkilendirilemez. Yerel söylenceye göre söz konusu onarımı "Melek Paşa" yaptırmıştı. Bu, 17. yy Osmanlı vezirlerinden Divriğili Şeytan/Melek İbrahim Paşa[83] olabilir. Çünkü bu zat, kimi bireyleri caminin vakıf görevlerini üstlenen Eşkioğulları'na mensuptu. Onun, memleketindeki eşsiz külliyeyle ilgilenmiş olması ve onartması doğaldır.

17. yy ortalarındaki bu onarım, yıkılma tehlikesini önleme düşüncesiyle yapıldığından estetik kaygılar güdülmemiş; yıkılan tonozların yerine daha hafif tuğla kubbeler örülmüş; batı cephesi duvarının tasmanlı bölümleri onarılmış ve belki Çıkış Kapısı takviye edilmiş; sütunlara, düz yonu taşlarla sekizgen planlı kalın kılıflar giydirilmiş; tonozları desteklemek için de duble kemerler örülmüştür. Kabalığına karşın, özgün sütun ve kemerlere zarar vermeyen bu onarımı gerçekleştirenlerin, ileride caminin estetiğine uygun bir onarım olanağı doğduğunda taş gömleklerin kolayca sökülebilmesini hedeflediklerı anlaşılmaktadır.

Hicrî 1150 (M.1737) yılında ise külliyenin ahşap kapıları, pencere kepenkleri yenilenmiştir. Bu onarımı anlatan, imam Şeyh Ali'nin bozuk beyitleri, bu ahşap kapı kanatları üzerine kabartma olarak yazılmıştır. Bundan, yenileme işini Hacı İbrahim Ağa adında birinin yaptırdığı öğreniliyor. Ancak bu tadilat, değeri tartışılamaz özgün kapı kanatlarıyla pencere kepenklerinin yok edilmesine neden olmuştur ki bunlardan ancak üç beş parça günümüze ulaşmış olup Sivas Müzesindedir.

---

[83] Şeytan/Melek İbrahim Paşa,(Divriği 1597-Belgrad 1685) Divriğili Eşkioğulları'ndan maliyeci, vezir ve serdar. IV. Murad'ın kızı Rukiye Sultanla evliydi. Başbakıkulluğu, başdefterdarlık, kubbe vezirliği, Kandiye, Mısır, Şam, Mora, Erzurum, Diyarbekir valilikleri, son olarak Budin Muhafızlığı görevlerinde bulundu. Belgrat'ta idam edildi.(bkz. *Türk ve Dünya Ünlüleri*, C. 6, s. 2961) M. V. Berchem, yerlilerin "Melek Paşa" dediği bu zatı, sadrazamlardan Melek Ahmed (17. yy) veya Melek Mehmed'den (18.yy) biri sanmıştır.(bkz. *Corpus*, III., s. 85)

19. yy sonlarına doğru, Sultan II. Abdülhamid'in Anadolu'daki İslamî eserlerin kurtarılmasına yönelik siyaseti gereği, Evkaf Nezaretinin girişimiyle Divriği Külliyesi'nin de yıkılma gösteren yerleri onartılmış; bu kapsamda, cami ve darüşşifanın merkezi açıklıklarına yerli sivil mimari üslubunda sekizgen kubbe fenerleri inşa edilerek üzerlerine yeşil sırlı kiremitler döşenmiştir.

Deprem veya tasman nedeniyle birtakım açılma ve çökmeler vuku bulmuş olmalı ki, 1904'te başlayan teras ve cephe duvarları onarımlarının, aralıklarla 1910'lara değin sürdüğü anlaşılmaktadır. Çünkü örneğin güneydoğu köşede saçağa yakın bir taşta, güney cephede bir mazgal penceresinin çevresinde ve bir kapı topuk taşında, onarımda çalışan ustaların işlediği Hicrî 1325, Rûmî 1322 (M.1904) tarihi görüldüğü gibi, 1909 yılına ait belgede de "*Divriki Cami'-i Kebîri'nin tamir ve termimi için yüz bin kuruş sarfına irade buyurularak geçen sene tamiratın başlatıldığı ve bu yıl hitam bulacağı*" okunuyor.[84] Yine o sıralarda *Corpus* için çekilen fotoğraflardan ikisi, külliyenin terasında, doğu ve batı cephelerinde geniş çaplı onarımların devam ettiğini belgelemektedir. Bu genel operasyonda mihrap kubbesinin ve tonozların dış kubbe külahları kaplanmış; caminin ve darüşşifanın harap durumdaki açık iç sofalarının üzerlerine sekizgen kubbe fenerleri yapılmış veya eski fenerler yenilenmiş; darüşşifanın güney, caminin doğu, külliyenin batı duvarları yer yer temele kadar onarılmış; Şehitlik'in doğu duvarı ve kubbe örtüsü yenilenmiş; Darüşşifa Taçkapısını dikey olarak kesen bir çatlak sebebiyle giriş kapısı özensiz biçimde örülerek daraltılmış; giderek eğilen Çıkış Kapısının temel ve üsttemeli, kademeli payanda ayaklarla sağlama alınmaya çalışılmıştır.[85] Bu onarımları gerçekleştiren ustalar, eski üstat mimarların simgelerinden aldıkları esinle saçağa yakın taşlara kartuş içinde tarihler, hilal-yıldız motifleri, cami maketi, taşçı aletleri çizmiş veya işlemişlerdir. Darüşşifa güney ana duvarının dış cephesinde,

---

84 *Sivas Vilayeti Salnamesi*, 1325, s. 235.

85 *Corpus*'taki bir fotoğraf, daha önceki takviyede Çıkış Kapısı üsttemelinin kübik biçimde iğreti ve beceriksiz bir ayağa oturtulduğunu gösteriyor. 1909-10 onarımında ise kapı askıya alındıktan sonra, kenarları silmeli enlice blok taşlardan, öne ve yanlara taşıntılı ve kademeli kaideler yapılmıştır. Bu takviye sırasında, sökülen alt kesimlerin kimi işlemeli taşlarının da cephe bezemelerinin eteğine "uydurularak" yerleştirildiği fark ediliyor. Sakil görüntülü bu ayakları taçkapıyla bağdaştırarak özgün sanmak yanlıştır.

üsttemelden ileriye çıkan bir saplama taş, bir plastron ayağı ve güneydoğu köşedeki zeminden yüksekte kalan köşe çalığı dikkati çekmekte; güney ve doğu dış cephe duvarlarının beş-altı farklı zamanda ve yer yer yenilendiği fark edilmektedir.

1924'te Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun yürürlüğe girmesiyle medreseler Maarif Vekâletine bağlanınca, Divriği Külliyesinin medrese konumundaki Darüşşifa kısmı bu bakanlığa devredilmişse de esasen bakımsız durumdaki burada yıllardır bir eğitim faaliyeti söz konusu olmadığından, yasa gereği Medrese-i Kübrâ'nın hukuki varlığı sona ermiştir. Cami-i Kebir ise Vakıflar Genel Müdürlüğünde kalmış; kapısı darüşşifa sofasına açılan Şehitlik'ten camiye de bir ara kapı bulunduğundan, sofa kapısı örülerek içtürbe camiye bırakılmıştır.

1930'da Darüşşifa tahıl ofisi olmuş; 1939'da II. Dünya Savaşı başladığında, bombardıman olasılığına karşı, İstanbul saraylarındaki eşya ve koleksiyonların Anadolu'ya taşınması gündeme geldiğinde Beylerbeyi Sarayı mobilyaları da trenle Divriği'ye gönderilerek ibadete kapatılan camide muhafazaya alınmıştır. Bu eşyanın, olabilecek akıntılardan zarar görmemesi amacıyla da eski toprak örtüsü yerine bimis toprağı çekilip grobeton ve şapla kaplanan cami terası, başka tarihi eserlerden sökülen hurda kurşunlar eritilip levhalar hazırlandıktan sonra, ancak 1945'te kurşunla kaplanabilmiştir.

Yılmaz Önge, 1946-1971 dönemindeki onarımları özetle şöyle açıklıyor:

1946: Maarif Vekaleti, "Türkiye Tarihi Anıtları (Ön Tasarı)" kitapçığında yer alan Divriği Ulucamii Heyeti'nin (külliyenin) onarım keşfini yaptırmış, ancak gerekli 250 bin lira ayrılamadığından ihale edilememiştir.

1949: Maarif Vekaletinin Darüşşifada başlattığı onarım yarım kalmıştır.

1959: Vakıflar Genel Müdürlüğü külliyenin doğu, kuzey ve güney temellerine inen suları keserek rutubeti önlemek için hafriyat ve duvar çalışmaları yaptırmıştır.

1961: Mimar Ali Saim Ülgen'in hazırladığı raporda, ön cephedeki tasmanın tehlike arzettiği, buna bağlı olarak terasta açılmalar görüldüğü, içeride sütunların taş gömleklerinin bir fonksiyonu bulunmadığından sökülmesi gerektiği belirtilmiş; aynı süreçte

uzmanlar da rölöve çalışmaları yaparak kubbe külahları ve darüşşifa havuzu restorasyon projelerini hazırlamışlardır.

1962: Ülgen'in raporu doğrultusunda caminin doğu sahınlarının sütun gömlekleri sökülerek özgün sütunların çürük taşları değiştirilmiş; Çıkış Kapısı, betonarme hatılla ana duvara bağlanmıştır.

1965: Caminin kurşun kaplaması yerine külliye terasının tamamının sacla kaplanması için keşif hazırlanmışsa da o aralık taş kaplama denenmiş fakat izolasyon sağlanamamıştır.

1967: Sac kaplama yapılırken eski kubbe fenerleri sökülerek sac çatı seviyesinde basık cam aydınlıklar konulmuş, Şehitlik'e de mihrap kubbesi külahına benzer bir taş külah örülmüş, darüşşifada eyvanların horasan sekileri taş kaplanmış, eyvan duvarlarının kaplama taşları yenilenmiştir.[86]

1969: Darüşşifa ve cami için, aslında olmayan yapay birer aydınlık feneri, darüşşifa iç sofasına da yine aslında olmayan garip bir havuz projesi hazırlanmış, horasan zeminlere taş döşenmiştir.

1971: Külliyenin çevresine son derece çirkin ve niteliksiz ihata duvarları, ön tarafa da anıtsal görünüşü kesen, yine niteliksiz ve zayıf bir istinat duvarı örülmüş; doğu cephesinde de duvarla istinat duvarı arasına betonarme ayaklar üzerine betonarme döşeme, buraya çıkmak için de demirden basamaklar yapılmıştır.[87]

1978-2001: Bu evrede de –Külliyenin 1985'te Dünya Mirası Listesi'ne alınmasına karşın– bir kurtarma ve restorasyon projesi hazırlanmamıştır. 1987'de Belçika'dan gelen Prof. Lamaire'in hazırladığı raporda *"Çatı örtüsünün bakımı, temel sularının drene edilmesi, tuzlanmaların temizlenmesi, derz açıklarının doldurulması, çevrenin fiziki koruma altına alınması"* vurgulanmıştır. 1989'da Vakıf Haftası etkinliklerinde Divriği Külliyesi'nin sorunları tartışılmış; 1993'te çatı örtüsü bir daha yenilenmiş; 1998'de

---

86 1967 yaz aylarındaki bu çalişmaları izlemiş; terasta mihrap kubbesinin her an çökmesine yol açabilecek gereksiz kazılar yapıldığını, sökülen yerlere beton doldurulduğunu, içeride ise eşsiz abanoz minberin ortaya çekilip latalar çakılarak iskele yerine kullanıldığını, harç ve badana serpintilerinden eserin tanınmaz hale geldiğini görmüş; bir kontrol sorumlusu bulunmadığından ustaları uyarmıştım. Onarım adı altında tarihi esere reva görülen bu saygısızlık ve sorumsuzluk nedeniyle o zamanın yetkililerini, üstlenici ve yapıcılarını daima kınıyorum. N. S.
Y. Önge, "Divriği Ulu Camii ile Darüşşifası'nda Günümüze Kadar Yapılmış Olan Onarımlar, Değişiklikler ve İlaveler", *750. Yılı*, s. 58.

ODTÜ'ne külliyenin fotogrometrik rölövesi hazırlatılmıştır. 2000 yılında çatı örtüsünün bir daha yenilenmesine başlanmıştır. Çatı değiştirmek, kırılıp dökülen taçkapı bezemelerini betonla sıvamak, iç mekânların havalandırma sistemlerini köreltmek, külliyeye ait halı kilim, bayrak, askı, ahşap veya madeni ne varsa alıp götürmek gibi işlemler aralıklarla sürmüş; yine bu evrede hırsızlık olayları yaşanmıştır.

2002: Minber kapı ve alınlığının da çalınmasından sonra Vakıflar Genel Müdürlüğü külliyenin restorasyon işini Kültür Bakanlığı'na devretmiştir

2003-2004: Bakanlar Kurulu'nun 4 Eylül 2003 tarihinde Sivas'ta aldığı kurtarma kararı gereği Sivas Valiliği'nin eşgüdümünde kurtarma ve restorasyon projeleri ön hazırlık çalışmaları başlatılmıştır.

D. Kuban, son dönem onarımlarını haklı olarak eleştiriyor: "*Bugüne kadar restorasyonlarda büyük hatalar yapılmıştır. Yapının tarihi ve estetik değerinin tamir edenler tarafından yeterince anlaşılmaması ve yapının yeterli bir incelemesi, analitik rölövesi yapılmadan günü kurtarmak için yetersiz tekniklerle yapılan müdahaleler ve nihayet kullanıcıların tümüyle duyarsız ve kültürsüz kimseler olması, Türk mimarisi ve sanatının bu başyapıtının ağır şekilde zarar görmesine neden olmuştur. Yapı strüktürel açıdan, özgün malzemesine saygı, doğanın etkilerine karşı koruma ve insan tahribatına engel olma açısından tümüyle kontrolsüzdür. Hiçbir zaman sürekli bir koruma programına sahip olmamıştır. Çevresinin tarihsel niteliğinin korunması ve tarihi önemine uygun bir mekânda yaşaması bakımından ise bilinçli bir sit koruma şansına da sahip olmamıştır.* (...) *Taçkapıların alt kısmı ve birçok kısımları erimiş durumdadır. Bu dekorasyon yok oluyor.* (...) *Vakıfların, Kültür Bakanlığı'nın restorasyon projeleri ile restitüsyonu birbirinden ayıran bir proje yaptığını daha görmedim. Gökmedrese'nin, Çifte Minare'nin Divriği Ulucamii'nin taş bezemelerinin durumu, insanı kahredicidir.* (...) *Doğru ve analitik bir rölövesi yapılmadan, bu rölöve statik olarak değerlendirilmeden Divriği Külliyesi restore edilemez, restorasyonuna başlanamaz.*"

---

[88] D. Kuban, *Divriği Mucizesi*, s. 218, 247-251'den.

AHMED ŞAH ULUCAMİİ
Mescid'ül-Câmi/Câmi-i Kebir

Mengücek meliki Ahmed Şah'ın, bir mescidü'l-câmi yapma girişimi, *Kur'an-ı Kerîm*'e inancına dayanıyordu, kuşkusuz. Bu bakımdan yücelttiği eser, onun bir mü'min ve muvahhid olduğunun kanıtıdır. Bu ideali için dünyevî varlığını tüketmiş de olabilir. Bu büyük işe girişirken, *"İman edip hayırlı işler yapanlara gelince onlar için yaptıklarına karşılık olarak Mevâ Cennetinde konup oturacakları konaklar vardır."* (Secde Suresi, 19) âyetini de mutlaka biliyordu. Talihin karşısına çıkardığı o asrın dehası diyebileceğimiz mimar ekibine, Ahmed Şah'ın bilginlerince *Kur'an*, mescid, kıble, namaz, cennetler... vb konularda dersler verilmiş, cenneti tahayyül edebilmeleri, tasarımlarını buna göre hazırlamaları olanağı sağlanmıştı. Hatta, yerli halk arasında unutulmayan söylencelere göre cami inşaatı başlarken öncelikle bir hamam yapılarak ustalarla işçilerin her sabah boy abdesti aldıktan sonra işe koyulmaları amaçlanmıştı.

Denecek o ki, Divriği Ulucamii, her şeyden önce anlamı, ölçüleri, yaptıranı, projesi, yapanları, çalışanları ile bir iman ve ideal anıtıdır.

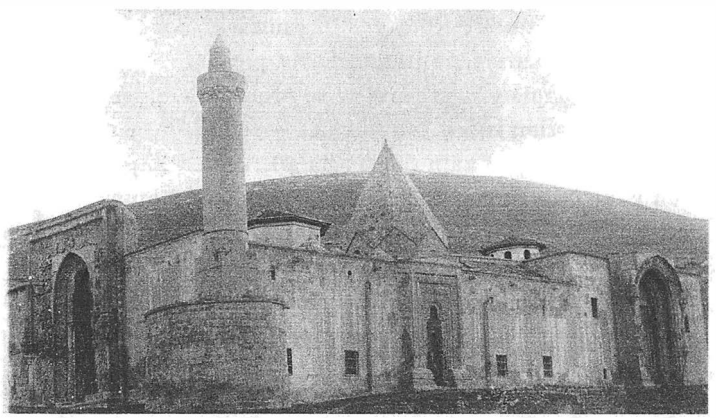

Kuzey-güney uzun ekseninde bütünleşik cami ile darüşşifa arasında 2/3 1/3 oranı öngörülmüştür. Buna karşılık darüşşifâ iki katlı iç dünyasını, taçkapısıyla eşitlenen cephe yüksekliğinde fark ettirir. (Ş. Akın, 1937).

Gerçek bu iken ve kendi dünyalarındaki kiliselerin manevi atmosferini öncelikle irdeleyen yabancı uzmanlarla kimi sanat tarih-

çilerinin, ulucamiye, *"bazilika tipi"* ya da *"mosquée-eglise"* (kilisevari cami) tanımını önermeleri dikkati çekiyor. Bu, mimari açıdan doğru olabilir. Ancak Melik Ahmed Şah'la mimarın, benzeri olmayan bir mescidü'l-câmi kurma konusundaki anlaşmalarına, yüceltilen eserle uhrevi bir iç-dış âlem kurmaktaki başarılarına değinmeden salt plan benzerliğinden yola çıkmak, öznel bir yaklaşımdır. Örneğin E. Diez: *"Unutmamak lazımdır ki 11. asırda Türkler tarafından fethedilinceye kadar bütün Anadolu, Hıristiyan kiliseleriyle dolu olup doğu taraflarında da Ermeni kilise üslubu yaygındı. Bu eski ve saf inşa geleneğinin tesiri pek tabiidir."* derken, acaba neyi vurgulamak istemiştir? Oysa S. Eyice: *"Beş sahından ortadaki, mihrap yönünün öneminden dolayı daha geniş, en dıştakiler hepsinden dardır. Ulucaminin uzunlamasına gelişen beş nefli Hıristiyan bazilikasını uzaktan andırması, böyle bir ilişkiyi ispatlamaz. Yapıldığı yerin yamaç oluşu caminin benzeri yapılarda olduğu gibi enine gelişmesini önlemiş ve kuzey-güney yönünde uzaması tercih edilmiştir."*[89] diyerek eserin uzunlamasına beş sahınlı yapılışı nedenini doğru bir bakışla açıklıyor. Bu iki görüş, caminin planına ve konumuna ilişkin tartışma boyutu konusunda bir fikir verebilir. Kaldı ki plan tasarımı aşamasında Ahmed Şah'ın ve onun buyruklarına göre hareket eden ustaların nelere dikkat ettikleri bilinmemektedir.[90]

Kıble istikametinde dikdörtgen biçimindeki cami, işlevleri farklı üç methalle dışarıya, sonradan hacet penceresi yanında açılan küçük bir ara kapısıyla da türbeye ve oradan da darüşşifaya bağlıdır. Mekâna açılan kuzeydeki büyük methal, Kıble (giriş, kadınlar) Kapısı, batıdaki ikinci kapı Çarşı (Çıkış/Erkekler) Kapısı, doğudaki üçüncü kapı Taht Kapısı (Şah Kapısı, Tahtabend Kapısı), Kıble duvarındaki kapı da Şehitlik Kapısı adlarını taşır. Kuzeybatı köşede ise taş basamaklarla minare kapısına çıkılır. Kıble Kapısından girilince sol köşe, kafeslerle çevrili olup kadın cemaate ayrılan buraya "Parmaklık" deniyordu. Bu kafesler yakın zamanlarda kaldırılmıştır.

---

[89] E. Diez, *Türk Sanatı*, s. 66; S. Eyice "Divriği'de Ulucami", *İlgi*, Mayıs 1975, S. 20, s. 10

Cami ve mescitlerde ilk safta namaz kılmak, Hz. Peygamber'e yakın olmak anlamında sevap sayılır. İlk safta namaz kılmanın sevabı konusunda hadisler vardır. (bkz. Zeynelâbidin b. Muhammed ez-Zübeydî, çev. A. Naim, *Sahih-i Buharî Muhtasarı*, İstanbul, 1926, C. II, s. 4070-71). Bundan dolayı, özellikle çok kubbeli cuma camileri, kuzey-güney ekseninde değil, doğu-batı ekseninde uzunlamasına yapılıyordu.

O. Aslanapa caminin iç atmosferi için: *"Mekân çok etkili ve zengin bir ifadeye sahiptir. Çok ince işlenmiş taş tonozlarla yıldızlı mukarnaslar, ayna ve kaburgalar, iri kabartma palmetler, siyahımsı kompozisyonlar, Rumî süslemeler dikkati çeker."* tanımını yapmaktadır.[91] Ulucami, iklim nedeniyle "üstü kapalı" tipte inşa edilmiştir. İçeride, zeminin özgün döşeme dokusu bozularak taş döşenmiştir. Zemin, kapıların iç sahanlıklarına göre 1 m kadar yüksek olduğundan taş basamakla çıkılmaktadır. Ayrıca minber önünden mihraba kadar, bir basamak yüksekliğinde ahşap döşeme bulunduğu minberin açıkta kalan ayaklarından anlaşılmaktadır.

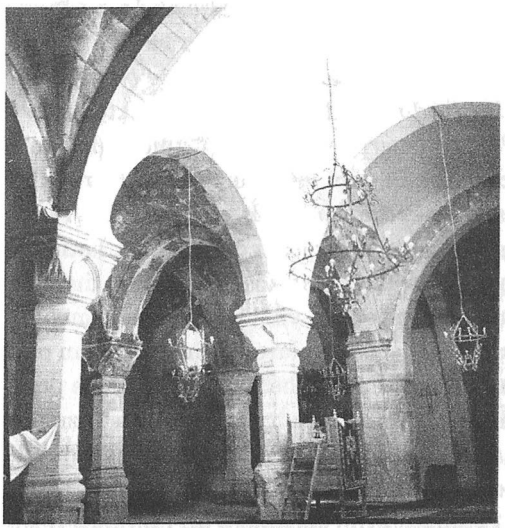

Caminin iç dünyasındaki 24 tonozla büyük kubbeyi ayakta tutan sütunlar ve kemerler, Kurtuba Câmi-i Kebiri esintilidir (1968).

Grenard'ın *"Büyük kubbesi, masif ve sağlam sütunları, zarif bir surette işlenmiş, Tiflisli Ahmed bin İbrahim'in imzasını taşıyan minberiyle hayranlık uyandırır"*[92] dediği mekân, uzun eksene paralel dört sıra sütunla beş sahna ayrılmış; her dört ayak arasındaki üst açıklıklar, geçme/çapraz tonozlar örülerek kapatılmıştır. Kıble Kapısı-mihrap eksenindeki orta sahının açıklığı daha geniş olduğundan bu sahını örten mihrap kubbesi ve merkezi fener kubbesi ile diğer üç tonoz, yan tonozlardan daha geniştir. Derinliğine ve genişliğine beşer açıklıklı 25 tonoz ve kubbeyi duvarlar, 40 kemer ve

91 O. Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi*, s. 25.

92 Grenard, "Notes-sur les Monuments...", *Journal Asitique*, XVII, 1901, s. 553.

16 sütun taşımaktadır. Kıble Kapısı-mihrap ekseni ile Çıkış Kapısı doğrultusundaki küçük eksenin kesiştiği merkezi kubbe, özgün biçimiyle İslamî gelenekler gereği, (bir önceki dönemin iç avlulu ulucamilerini telmihen) fakat daha önemlisi, namaz vakitlerini belirlemek üzere, güneşin dikey-yatay ışıklarını alabilmek amacıyla ve rutubet birikimini önlemek için tamamen açıktı. Bu açıklığın izdüşümündeki kar kuyusunun izleri onarımlarda ortaya çıkmıştır. *"Ortadaki kubbeli kısmın havuzlu bir avlu olduğunu"* işaret eden S. K. Yetkin, bu açıklığın iklim zaruretleriyle onarımlar sırasında bağdadi tarzında bir kubbeyle örtüldüğünü belirtirken S. Eyice de *"Bu bölümün üstünde evvelce bir aydınlık feneri, bölümün ortasında da Bursa Ulucamii'nde olduğu gibi, avlu geleneğini yaşatan bir şadırvanın bulunduğuna ihtimal vermek yerinde olur. Herhalde bu fener ve şadırvan eski tamirlerde ortadan kaldırılmıştır."*[93] demektedirler.[94]

Camiyi 1 kubbe, 1 kubbe feneri ile 23 tonoz örtmektedir. Kubbe ile tonozlardan 15'inin, özgün yapı ve bezemeleriyle korunmuş olması, dam örtüsünün yüksek mühendislik bilgisi ve hayranlık uyandırıcı bir ustalıkla başarıldığını işaret ediyor. Fakat batı cephe duvarına bağlı 5 tonozdan, kuzeybatı köşedeki tonoz dışındakiler, bu cephedeki tasmanlar nedeniyle yıkılmış veya ayrılmış; 16. ve 17. yy'lardaki büyük onarımlarda bunların yerine tuğladan oval kubbeler örülmüştür. Özgün tonozlardan her biri ayrı bezeme programları yansıtmakta olup bu çaprazlama tonozlara, taşa kazınmış motiflerden, ayrıca o çağın siyah, beyaz ve kırmızı taş boyalarıyla Rûmî bezemeler de işlenmiştir. Yer yer eksik bırakıldığı fark edilen bu boyalı Rûmîlerin Türk sanat tarihi açısından özel bir değeri söz konusudur.

Tonoz ve kubbelerin ana çizgileri –plandaki numaralamaya göre– şöyle özetlenebilir:

---

[93] S. K. Yetkin, *İslam Sanatı Tarihi*, s. 116; S. Eyice "Divriği'de Ulucami", *İlgi*, S. 20 s. 11.
Orta sahın 20. yy'ın başında, yerli ustalarca bağdadî tekniğiyle yapılan çokgen planlı ve her kenarında camsız pencere açıklıkları olan, çatısı sırça kiremitli hafif bir kubbe feneriyle örtülmüş; açıklığın ışık ve havalandırma işlevleri korunmuşken, 1960'larda taş ve tuğla ağırlıklı, demir doğramalı çok ağır bir kubbe yapılarak açıklık tamamen kapatılmıştır. Sakil ve havalandırmayı keserek yapıda rutubet birikimine ve tuzlanmaya neden olan bu tehlikeli örtü için ileri sürülen gerekçe, "içerisi soğuk oluyor, cemaat üşüyor!" olmuştur.

Orta sahın:

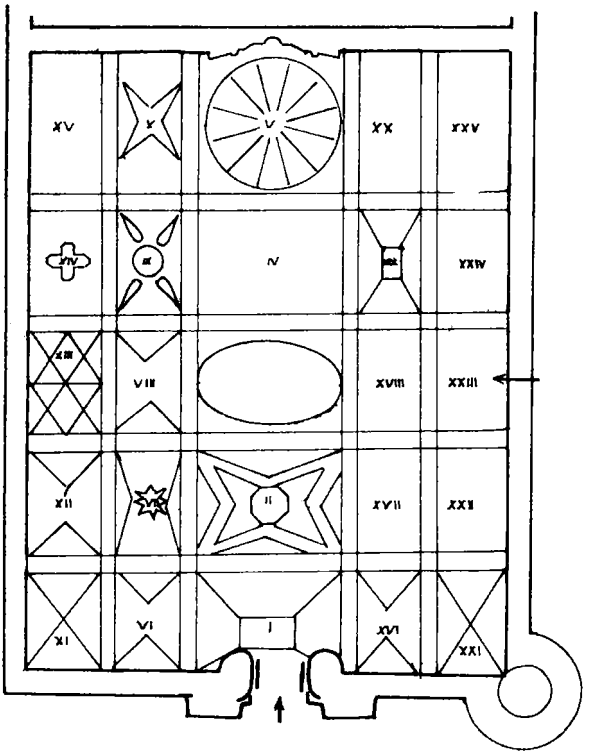

I. Kıble Kapısı pabuçluk ve rüzgârlığını örten köşe kubbecikli dökdörtgen biçimli, 12 dilime ayrılmış çaprazlama tonoz. Üç yana eğilimli yüzeylerin birleşme noktasında ve Kıble Kapısı'nın payanda iç kolonlarına bitişik, kabartma dişli bir sarkıt vardır.

II. Bir iskelet ve bir dolgu kısmı olmak üzere ikili yapıdadır. İskelet: a) Dairesel bir bölüm bağlantısı (dayanma duvarının açısı biçiminde hareket etmektedir). b) Güney-kuzey bağlantıları arasında tonoz kilittaşını tutan sekizgen bir kuşak. c) Bölüm kemerlerinin dairesel dilimleri. Bu iskelet kuruluşu, kemerlerin ve dayanakların azaltılması fikrinden doğmuşa benzemektedir. Böylece bir taraf yapılınca, ara boşluklar kavisli yüzeylerle doldurulmuş, mukarnas kubbeciklerin de askıya ihtiyacı kalmamıştır. Ancak buradaki çözümün Avrupa Gotik kruvazesiyle ilişkisi olamaz. Bu tonoz, aynı

zamanda caminin en ilginç ve dikkatle incelenmesi gereken taş işçiliklerinden birini yansıtır. Yıldız biçimli baklava kompozisyonu ile merkezi çökertmenin sarkıtları için olağanüstü denilmektedir.[95]

III. Yukarıda "geleneksel iç avlu sembolü" olduğu belirtilen dikdörtgen merkezi açıklık sonradan kapatılmıştır. Dört açılı bir tromp üstüne oturtulmuş bulunan şimdiki örtü, malzemesi ve biçimiyle yapay olduğu gibi, ağırlığı ve kapalılığıyla da camiye zarar vermektedir. 1890'ları hatırlayan eski yaşlılardan edinilen bilgiye göre, burası açıktı; içeriye yağan kar ve yağmur alttaki havuzda birikirdi. 20. yy'ın başındaki onarımlarda sekizgen planlı ahşap bir kubbe feneriyle örtülmüştü.

IV. Geçme bir tonoz olduğu köşelerdeki üçgen çıkıntı kalıntılarından anlaşılır. Geçen yüzyıllardaki onarımlar sırasında, burası da yenilenerek beşik tonozla örülmüştür.

V. *Mihrap Kubbesi:* Caminin 8,7 m çapında ve 18 m yüksekliğindeki bu derin kubbesi, dıştaki külahıyla olduğu gibi nervürler ve renkli bezemelerle süslü iç yüzeyiyle de Ahmed Şah'ın bir İslam hükümdarı olduğunu vurgular. Önden, mihrabın yer aldığı kıble duvarına, iç tarafta da geniş kemerlerle iki ayağa basmaktadır. Sağdaki batıya bakan taşıyıcı kemerin kilittaşının üstünde mimarın adı yazılıdır. Bu kubbe, hem plastik karakterde hem siyah ve turuncuya çalan kırmızı renkte bezemelerle dekore edilmiştir.[96] Bu boyalı bezemenin bir benzeri bütün Anadolu'da görülmez. Ancak kilittaşından kubbe kasnağına inen çubukların boyamalarının tamamlanmadığı barizdir. Boyama eksiklikleri tonoz bezemelerinde de görüldüğünden bu, dekorasyon çalışmalarının bilinmeyen bir nedenden ötürü yarıda bırakıldığını düşündürüyor. Yıllarca süren bir inşaatın böyle bir şanssızlığı yaşaması olağandır. Ahmed Şah veya usta ölmüş, yapıcı ekiple anlaşma bozulmuş olabilir.[97] Yarım

---

95 A. Ülgen "Divriği Ulucamii ve Darüşşifası", *Vakıflar Dergisi,* V, s. 93.

96 Siyah ve kırmızı renklerin kubbede kullanılması, iki başlı hâkimiyet kavramıyla açıklanabilir: O dönemde Abbasi halifelerinin, sarıkları, tırazları, bayrakları ve egemenlikleriyle ilgili başka öğeler siyahtı. Kırmızıya çalan turuncu da Asya'da önceleri Uygurlar'ın, daha sonra onların devamı sayılan Karahanlılar'ın ulusal rengiydi. Ahmed Şah, diğer Müslüman-Türk hükümdarlar gibi, egemenlik meşruiyeti için Abbasi halifesinden menşur aldığından, yaptırdığı Cuma camiinin kubbesi de bu iki renkle dekore edilmiştir. (Bkz. F. Köprülü, "Hukuki Senboller'deki Motifler" *Türk Hukuk ve İktisat Mecmuası,* II, s. 40.
A. Tükel Yavuz, "Divriği Ulucamisi Hünkâr Mahfili Tonozu", *750. Yılı,* s. 145; D.

küre biçimli kubbe, mukarnaslı konsollara dayanan 12 nervür taşıyla dilimlenmiştir. Kasnak silmesi, köşelerde çaprazlaşan kemerciklerle tromp şeklindeki dört istinatla dört kemere bindirilmiştir. Kubbenin nervürleri, zarif hatlar halinde kilittaşından prizmatik sütuncuklara ve mukarnaslı cumbalara inmektedir. Kubbe kasnağında, iki pencereyle yıldız biçiminde dört ışık gözü mevcutsa da bu açıklıklar onarımlar sırasında köreltilmiştir. Oysa bunlar, gök boşluğunu simgeleyen kubbe içine gün ışığını birer yıldız gibi yansıtıyor ve havalandırmayı sağlıyordu. Kapatılmaları sonucu kubbe içinde rutubet yoğunluğu artmış; taş dökülmeleri ve bezeme kayıpları başlamıştır. Mihrap üstü kubbesi dıştan, sekizgen bir tamburla buna bindirilmiş 16 dilimli, Selçuklu kümbetlerinin külahlarını andıran bir piramitle örtülüdür. Tamburla, külahı kırık bir çizgi sınırlandırmaktadır.

Kilittaşından sarkan kısa zincirde, 2008'e kadar, halkın "Antika" dediği gizemli "Çini Top" asılıydı. Önceleri tonozlardan birinde, daha yakın zamanlarda minber şerefesinde asılıyken çok kıymetli olduğunun öğrenilmesi ve çalınacağı duyumları üzerine iskele kurularak kubbeye asılmıştı. V.W. Yorke, 1896'daki ziyaretinde –henüz tonozlardan birinde asılı iken– gördüğü topu şöyle tanımlıyor: *"Basık kubbelerden birinden Mavi Taş* (*blue stone*) *sarkar. İran işi bu porselen topun, üzerindeki desen ve çizgilerin, büyü ve tılsıma ilişkin birtakım hassaları olduğu anlatılmaktadır"*[98] Merhum Y. Önge, beyaz zemin üzerine lacivert ve mavi renklerde stilize yapraklar ve çiçekler işlenmiş bu askı topunun, 16. yy İznik çinisi olduğunu ileri sürmüştür. Topun çok kıymetli olduğunu ve minberde asılı iken çalınacağı korkusuyla şimdiki yerine asıldığını ise 1935'te Fahrettin Başel yazmıştır.[99] Top, beyaz zemin üzerine mavi/yeşil arası bir

---

Kuban, *Divriği Mucizesi*, s. 42.

V.W. Yorke, "A jorney in the Valley of Upper Euphrates", *Geog. Journal*, 1896-b, VIII, s. 454.

Y. Önge, "Bugünkü Bilgilerimizin....", *750. Yılı*, s. 42; F. Başel, Sivas Bülteni, Sivas, 1935, s. 44. Topun Avrupa'ya kaçırılması yönündeki girişimi 28 Mart 1964 tarihli *Milliyet* gazetesinde R. Cevat Ulunay yazmıştır. Yazar, hadisenin planlanmasına 1920'lerde Paris'te tanık olmuş. Mütareke sonrasında Paris'te sürgünde iken bir gün bulvar kahvesinde otururken, yan masadakilerin Fransızca olarak Türkiye'de Divriği'deki Ulucami'de bulunan Çini Askı Topu'nu çalmak için plan kurmakta olduklarını dinlemiş ve derhal Türk Elçiliği'ne giderek gereken uyarının Türkiye'ye ulaştırılmasını rica etmiş. Bunun üzerine Sivas Valiliği'ne emir verilerek Top Mihrap kubbesine asılmış. Merhum M. Kâzım Erçoklu'nun

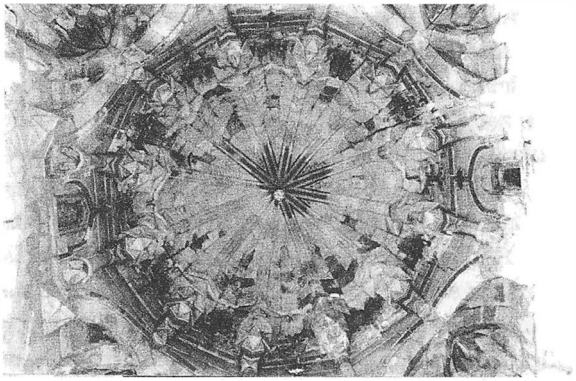

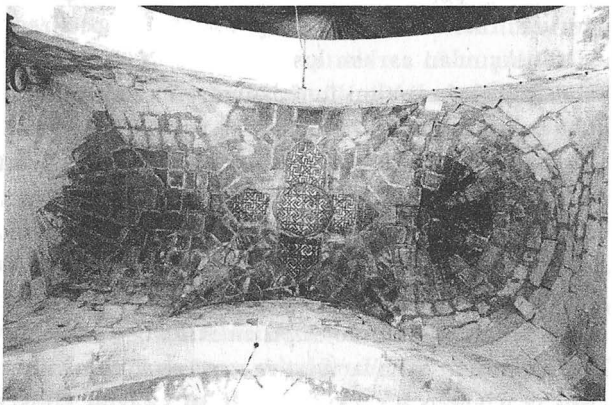

Cami sakfını örten büyük mihrap kubbesi oval, derin nervürlüdür (üstte), özgün yapılarını koruyan 16 tonozdan her biri yapı tekniği ve bezeme tarzlarıyla farklıdır. (Örnekler, yanda ve sonraki sayfada)

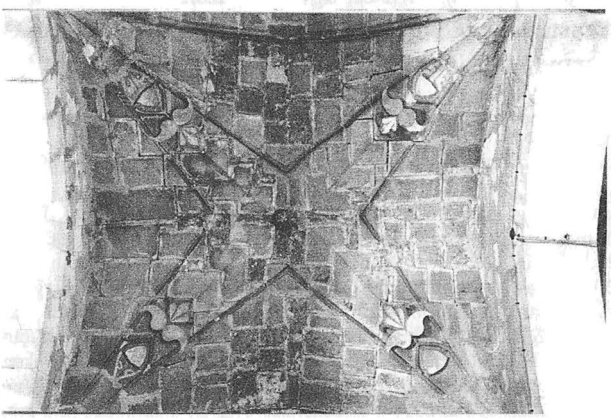

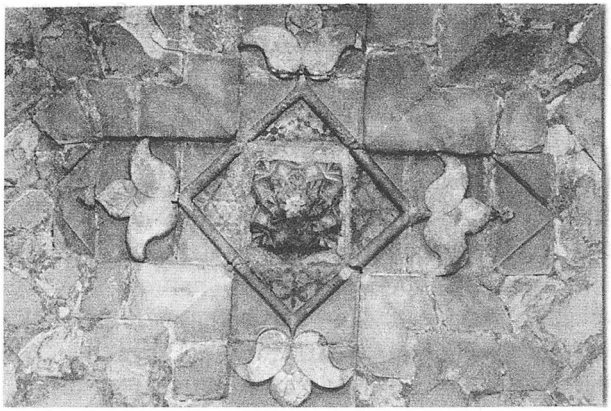

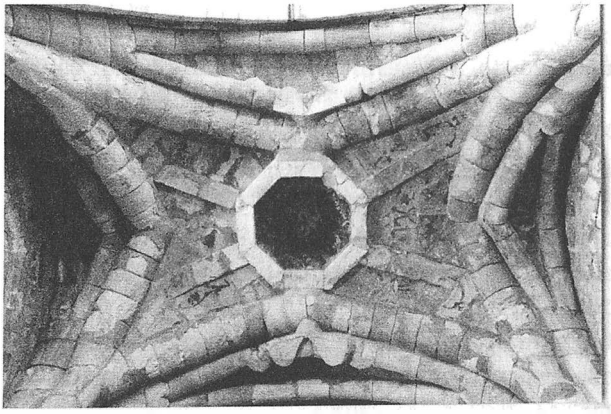

renkte nebati motiflerle desenlendirilmiş, oldukça büyük ve diğer camilerde görülenlerden farklı bir süs askısıdır.

Sol 1.yan sahın:

VI. Kıble Kapısı'nın solundaki beşik tonoz. Geçmelerden ibaret, ayrıca desen ve boya içermeyen özgün bir tonozdur.

14.7.1970 ve 28.2.1972 tarihlerinde açıklamalarına göreyse, Divriği'ye gelen bir yabancının, "size cami dolusu kâğıt para verelim, bunu bize verin!" demesi üzerine ilgililer uyanık davranıp çalınmaması için yüksek kubbeye asmışlar. Bir başka söylence ise orijinal topun çalındığı, yerine adi bir topun asıldığı yönündedir. Bu iddianın sahipleri, aslının daha parlak zeminli, mavi işlemeli olduğunu, oysa şimdikinin bu özellikleri taşımadığını ileri sürerler. Çini Topu şimdiki yerine Divriği'nin eski yapı ustalarından Halil Demirkale (1920'lerde) iskele kurarak asmıştır. Son olarak düşeceği veya çalınacağı gerekçesiyle indirilmiş, Sivas Müzesinde korumaya alınmıştır.

VII. Bezeme ayrıntılı bir çapraz tonoz. Ortadaki sekizgen göbeği, kolları köşelere bağlanmş dilimli üçgen biçiminde nervürler kucaklamıştır, köşelerden ortaya doğru üçgen dilimler uzamaktadır.

VIII. (6) numara ile tanıtılanın daha büyük bir benzeri. Desensiz beşik tonoz.

IX. Çapraz tonoz. Özenli bir desen programı sunuyor. Köşelerden kilittaşına uzanan kaşık biçimli dört kol ve kilittaşında dikey kesişen dört levha. Özgün boyamalı bu tonoz da bilinen üsluplaın dışında tekil bir dekorasyon yansıtır.

X. İki eğik beşik tonoz, dört kollu yıldız biçimli kuşaklarla bağlanmış. Orta sahının 4 no'lu tonozuyla aynı büyüklükte olup mihrap kubbesiyle şah mahfili arasında, şehitlik kapı ve penceresinin üstündedir.

Sol 2. yan sahın:

XI. Caminin kuzeydoğu köşesinde kalan yalın biçimli çapraz tonoz.

XII. (VI) ve (VIII) numaralarla gösterilen tonozların bir benzeri.

XIII. Mimarın büklümlerle açıları kesiştirerek yaptığı denemelerden elde edilmiş izlenimi veren özgün bir tavan.

XIV. (IX) numaralanın organik yapısını andıran ve ortasında gri kalker üzerine monte edilmiş siyah taştan haçvari bir kilittaşı bulunan özgün bir tonoz.

XV. Şah Mahfili'ni örten çift tonoz. Araları baklava dilimleriyle işlenmiş; ortada sekizgen bir göbeğin yer aldığı altışar ışınlı çift yıldız tonozlu uzunlamasına bir tavan.

Sağ 1.yan sahın:

XVI. Kıble Kapısı'ndan girişte sağdaki ilk tonoz. (6), (8) ve (12) numaralı tonozların bir benzeri.

XVII-XVIII. Onarımlar sırasında örülmüş oval kubbeler.

XIX. Ortasında dörtgen kilittaşı bulunan bir çapraz tonoz.

XX. Mihrap kubbesinin sağında, kuzeydeki trompa oturmuş yarım kubbe ile kıble tarafındaki tonoza bağlanmış, ortada (XIV) numaralı tonozun şemasını veren, yalın ve uzunlamasına biçimli bir tonoz. Ahşap minber bu tonozun altındadır.

Sağ 2. yan sahın:

XXI. Caminin kuzeybatı köşesinde, minareye yol veren basamakların üstünde çapraz omurgalı yalın bir tonoz. Sağ 2. sahının biricik özgün tonozudur.

XXII-XXV. Bu dördü, 16. veya 17. yy'daki onarım sırasında, tehlikeli görülen veya yıkılmış bulunan tonozların yerine tuğladan örülüp iç yüzeyleri harçla sıvanmış oval kubbelerdir. Kuşkusuz bunların yerinde de özgün tonozlar vardı.

Genel şemadan anlaşıldığına göre farklı karakterdeki mihrap kubbesi ile merkezi açıklık dışında, sahınlar, –biçim ve bezemeleri yinelememe ilkesine uygun tonozlarla örtülmüştür. Tiplerine ve boyutlarına göre biçimlendirilen tonozlar, yüksek işçilikleri sayesinde yüzyıllara direnebilmiştir. Taşlar, yekpare izlenimi verecek biçimde kenetlenmiştir. Tonoz iç yüzeylerinin karmaşıklığı, birçok yönden stereotomi (taş işçiliği) sorunları ortaya koymaktadır. Ustalar bunlar üzerinde çalışırlarken, herhalde her türlü hüneri gösterme savına bağlı kalmışlardır. Ancak geçen 780 yıllık uzun zaman, bunların yüzeyinden çok şeyi, özellikle de boyaları yer yer alıp götürmüş olsa da bu tonozların üzerinde, restorasyon çalışmaları denemek bile büyük hata olabilir.

Bu iç örtünün, cami damındaki tonoz sırtları ve ara boşluklar, hafif küp ve testilerle doldurulduktan sonra horasanla sıvanmış; bunun üstüne de killi toprak örtülmüştü. Yağış suları, terasın iki yanındaki çörtenlere taksim olmaktaydı.[100]

---

[100] Teras onarımlarında, –batı yan sahında boydan boya olmak üzere– kimi tonozların yerine oval kubbelerin ve bunların dışına da taş külahların örüldüğü geçen yüzyıllarda dam örtüsü açısından, özgünlüğün ve yalıtkanlığın tahribi süreci başlamış oldu. 20. yy'daki onarımlarsa daha kötü sonuçlar vermiştir. 1940'ta İstanbul Sarayları eşyasının geçici olarak taşınması münasebetiyle başlatılan müdahaleleri, Yılmaz Önge şöyle özetlemektedir: *"(ilgililerin gözetiminde) 1940'ta çatı tamiratına başlanmış; bunun için damdaki toprak kaldırılarak caminin eski kârgir örtüsü meydana çıkartılmış, tonoz ve kubbeler arasındaki boşluklara küp ve künkler doldurulmuş ve üzerine Kayseri'den getirilen bimis toprağı örtülerek tesviyesi yapılmış; bunun üzerine de grobeton ve şap yapılarak eversil ile izole edilmiştir. Sal taşlarıyla veya kurşunla kaplanması düşünülmüşse de tahsisat yetmediğinden 1944 yılına kadar cami bu durumda kalmıştır. O yıl verilen raporda, batı duvarının daha da meyletmesine bağlı olarak damın çatlayıp kabardığı, sızan sulardan ve rutubetten içeride Kıble Kapısı tonozundan taşlar düştüğü açıklanarak gerek binanın gerekse saray eşyasının kurtarılması için damın kurşunla kaplanması önerilmiş; 1945'te Ladik Bülbül Hatun ve Avcı Mehmed, Çerkeş IV. Murad camilerinden toplanan hurda kurşunlar eritilip levha haline getirilerek burada kullanılmıştır."* (bkz. Y. Önge, "Onarımlar, Değişiklikler", *750. Yılı*, s. 57-58) 1945-2002 arasında da daha dört beş kez dam örtüsü değiştirilmiş; önce sac, sonra taş, yine kurşun, bir daha sac, nihayet şemsiyevari üçüncü kez kurşun kaplama denenmişse de hiçbiri sağlıklı so-

Duvarlar, Tonozlar, Kemerler, Sütunlar: Ana duvarların, kubbe, tonoz, kemer ve ayakların inşasında, kirli sarıdan açık kırmızıya renk dalgaları aksettiren ve mahalli ocaklardan kesilen, yüzeyi hafif pürüzlü bir cins trakit tüfü taşlar kullanılmıştır. Bu tür, kolay kesilebilir ve işlenebilir özelliğinden dolayı tercih edilmişse de rutubeti emme özelliği ve yüzlerce yıllık yorgunluk nedeniyle örgülerde "erime" süreci başlamıştır.

Duvarlar ve ayaklar, muhtelif boyutlarda, muntazam sıra örgülü (sıra korlu) olarak inşa edilmiştir. Ancak bunun rastgele bir örgü olmayıp mühendislik hesaplarına dayandığı muhakkaktır. C. E. Arseven bunu şöyle açıklıyor: *"Kesme taş duvar inşası büyük bilgi ve beceri gerektiriyordu. İri taş kütlelerden duvarların sıkletini hesap etmek, taşları yerine göre tıraşlamak, sütunların taşıyacakları ağırlıklara göre kalınlıklarını ve oturdukları temel kaidelerini hesaplamak, binanın açıtlarını tonoz, kubbe ve kemerlerin açılma kuvvetlerini bilmek, hayli bilgi ve deneyim gerektiriyordu."*[101] Bu hesapların, ulucamide mükemmel tutulduğunu oldukça riskli bir taban üzerinde caminin ana duvarları ve tonozlarıyla bugüne ulaşabilmiş olması kanıtlamaktadır. Adları bilinmese de ulucamide çalışan taşçıların[102] kusursuz birer zanaatkâr oldukları muhakkaktır.

Duvarlar, Selçuk yapı tekniğinin belirgin özelliklerinden olmak üzere içte ve dışta kesme taşlarla derzsiz örülmüştür. Duvar kaplamalarında iç yüzeylerde, taş üzerine kazıma tezyinata yer verilmediği gibi dış yüzeylerde de mevcut durumuyla kimi gülçe-madalyon işlemeli taşlar dışında yine düz örgüler dikkati çekmektedir. Ancak caminin ilk yapılışında da yüzeylerin şimdiki gibi yalın olduğu ileri sürülemez. Mamafih doğu cephe, yamacın eteğinde kaldığından, Şah Mahfili Kapısı hariç, ilk yapılışında da sağır ve düz örgülüydü. Sonraki kaplama onarımlarında da buna uyulmuştur. Ancak batı (ön) cephe duvarında, –her nasılsa korunabilmiş– işlemeli birkaç taş örneğinden hareketle belirli seviyede bir duvar frizinin bulun-

---

nuç vermediği gibi cami de telafisi olanaksız hasarlara uğramıştır.
C. E. Arseven, *Türk Sanatı Tarihi*, s. 742.

Taş kesicileri (seng-tıraşlar) Türk, Rum, Ermeni idiler. Bu ustalar kemer, duvar, kubbe örmekte de mahirdiler. İşledikleri duvar ve kemerlere, çatal, pergel, burgu, çekiç, yay vb aletlerinin stilize çizgilerini kazıyarak bir tür imza atarlar, fakat bunların adları hiçbir şekilde kartuş, madalyon veya kuşak içine harflerle yazılmazdı. Ulucamide de ilk yapımda ve sonraki onarımlarda çalışan taşçıların işaretleri vardır.

duğu ileri sürülebilir. Buna karşılık duvarlar büsbütün sade tutularak, taçkapılardaki tezyinat programlarının daha fazla dikkat çekmesi düşünülmüş de olabilir. Duvar iç yüzeylerindeki bir kuşak halinde kırmızı zemin üzerine beyaz, çiçekli nesihle yazılan ayetlerin onarımlarda kapatıldığı, sıva altındaki kalıntılardan anlaşılmaktadır.

Ana duvarların kalınlığı 140 cm'dir. Batı cepheyi ve darüşşifa güney cephesini tutan duvarların dış yüzeylerinde büyük onarımlar olmuş, Çarşı Kapısı yanında 40 cm'yi bulan tasman sorunu nedeniyle batı duvarı birkaç kez yenilenmiş, bu arada *"Çıkış Kapısı'nın iki tarafına simetrik olarak gelişigüzel, üsluba aykırı ve hiçbir mimari özelliği bulunmayan dikdörtgen pencereler konulmuştur."*[103] Halen, batı duvarının dış yüzündeki kabartma panoların, bu cephedeki onarımlar sırasında bir Hıristiyan usta tarafından yapıldığı ileri sürülmüş;[104] bu cephe duvarına, Çıkış Kapısına yakın olarak her iki yanda birer payanda örülmüştür.

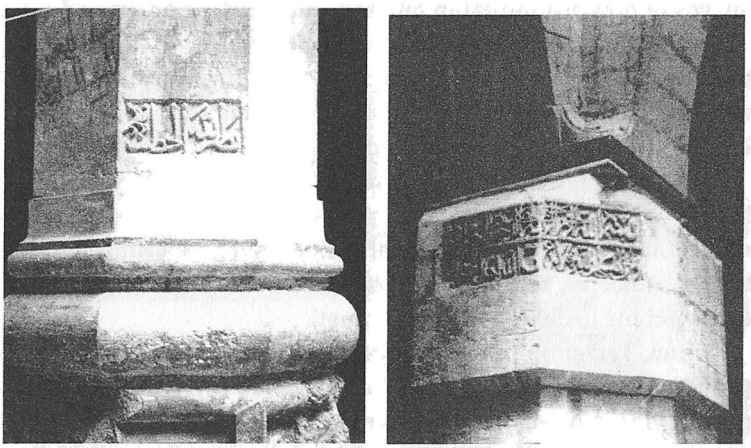

Cami sütunlarında yazılı alanlar

Bir Ortaçağ eseri olmasına karşın, caminin taş sütunları zariftir. Yakın zamanda bir kısım sütunların kaplamaları alınmazdan önce dubleler hantal ve göz yorucu idi. Büyük eksen doğrultusun-

[103] O. Aslanapa, *Anadoluda İlk Türk Mimarisi*, s. 25 vd.

[104] A. S. Ülgen, a.g.m., *Vakıflar Dergisi*, V, s. 94.

da ortada geniş bir sahın ile yanlarda ikişer dar sahın bırakan dört sırada 16 sütun, mabede hipostil bir hava kazandırmaktadır. Sekizer köşeli sütunlar, farklı biçim ve boyutta yine sekizer köşeli yüksek kaidelere oturmuş olarak değişik tasarımlı başlıkları taşımaktadır. Kaide ve başlıkla yüksekliği 5,6 m olan sütunların, krem rengindeki lezgi taşları zamanla direnç kaybına uğrayarak erimeye başladığı gibi, batıdaki iki dar sahını tutan sütun ve kemerlerde de bu cephedeki tasman sebebiyle ayrılmalar baş gösterdiğinden bütün sütunlara taş kılıflar giydirilmiştir. 1940'larda, damdaki ağırlığın alındığı gerekçesiyle 1969'da, doğu sütunlarının dubleleri sökülmüştür.

Özgün kaidelerin yüzeylerindeki sığ nişlerde sade motifler işlidir. Kemer başlangıçlarına doğru gittikçe açılan ve kademeli bölümlerden meydana gelen başlıklar da bezemeleriyle dikkati çekmektedir. Sütunlar mekânın yarı loş genişliğinde görece bir incelik göstermektedir. Aynı eksendeki sütunların sağa veya sola gözle fark edilmeyecek ölçüde sapmış olmalarının teknik bir hatadan mı, yoksa bir zorunluluktan mı kaynaklandığı bilinmemektedir.

Selçuk mimarisinin karakteristiğinden olan sivri kemerler, sütun başlıklarından dört yana açılmakta, bir diğer başlığa veya duvarlardaki plastronlara düşmektedir. Sütunlara dubleler geçirilirken, bu kemerlerden birçoğu da duble kemerlerle berkitilmiştir.

Ulucaminin tonozları, kemerleri, başlık ve kaideleriyle sütunları, herhalde mimarlarca iç tezyinat öğeleri olarak da tasarlanmış; bunlarla birlikte mihrap, minber ve maksurelerin zenginleştirdiği atmosfer, ulucamiye diğer Selçuklu eserlerine göre daha etkileyici bir iç dekorasyon sağlamıştı.

Sütun, kemer ve tonozların yarattığı sahın derinliklerinin ışık gereksinimine karşılık, batı duvarındaki alt seviyede dört küçük pencereyle yetinilmiştir. Ayrıca merkezi kubbe açıklığından ve pencereye dönüştürülmüş Şah Kapısı'ndan da ışık sağlanmaktadır. Bu yetersizliğe karşın camide tatlı bir aydınlık hâkimdir.

Mihrap

> *"İşte şimdi seni memnun olacağın bir Kıbleye döndürüyoruz. Artık yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir"* (Kur'an-ı Kerîm, *Bakara Suresi, 144. ayet*)

Gerçekten de Ahmed Şah Ulucamii, Anadolu'nun en görkemli mihrabı[105] önünde inananları Mescid-i Haram'a yönelmeye, yani namaza davet ediyor. Mimar, burada, "yüzünü Kâbe'ye çevirenlere", 80 m²'lik eşsiz bir Kıble tasarımı yüceltmiştir. Mihrap, boyutları, biçimi ve bezemesiyle de tektir. Diğer yandan Kale Camii mihrabı da Anadolu'nun en erken ve belki de ilk mihrabıdır. Bu iki mihrabın da Divriği'de bulunması, Anadolu'daki Türk-İslam uygarlığı ve mimarisi bakımından özel bir durumdur. Ö. Bakırer, 12. yy ikinci yarısından 14. yy sonuna değin Anadolu'da yapılan 89 mihraptan 56'sının taş olduğunu bildirir ki Divriği mihrapları bu gruptandır. Bakırer, Anadolu'da bir benzeri olmayan bu ünik tasarımın yapısal özelliklerini, ölçülerini, süsleme programını açıklar. Mihrap panosunun ortasındaki nişin, düz ve pahlı ince silmelerden oluşan "pençî" kemerinin, üzengi hizasından zemine kadar devam ederek sütunçe görünüşü aldığını belirtir ve bu klasik tasarımıyla da Divriği mihrabının Anadolu'daki ilk örnek olduğunu

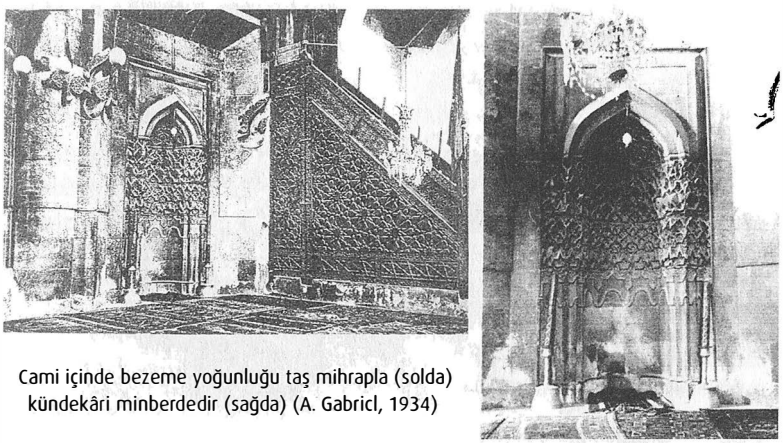

Cami içinde bezeme yoğunluğu taş mihrapla (solda) kündekâri minberdedir (sağda) (A. Gabricl, 1934)

[105] Mihrap için, Mazaherî: *"Budist, ateşperest tapınaklarından alınmış bir yenilikti. Üstü beyzî (oval) bir niş olup mermerden veya değerli tahtalardan yapılır. Mekke yönünü sembolize eden mistik bir kapı görünümündedir"* tanımını yapıyor. (Bkz. *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, s. 16) G. Öney ise özetle: *"Mihraplar çoğu kez yapı içinde portallerle yarışan bir taş işçiliği sunar. Mihrapların boyutları genellikle yapının iç mekânıyla orantılıdır. 12. yy'dan 6; 13. yy ilk yarısından 27 kesme taş mihrap bilinmektedir"* açıklamasında bulunarak mihraplarıyla ünlü 13. yy camilerinin ilk sırasındakileri Dunaysır (1204), Niğde Alaeddin (1223), Divriği Ulucamii (1228), Kayseri Hunad Hatun (1237) olarak sayar. (bkz. Süsleme ve El Sanatları, s. 16, 19)

vurgular. O. Aslanapa da *"Kıble Kapısı'ndaki Barok palmetlerin daha irileşmiş ve adeta fışkırıyormuş gibi sıralandığı, plastik şekilleriyle çok kuvvetli silmelerin çerçevelediği"* mihrabın, en dış kenarındaki muazzam plastik şekillere dikkati çekerek Anadolu'da bu ölçüde ve zenginlikte "tek başına" kaldığını belirtir. S. K. Yetkin, ilginç bir benzetme yaparak dikdörtgen çerçeve içindeki mihrabın: *"Gemi teknesi biçiminde bir kemerle son bulduğunu"* kaydeder.[106]

Mihrap panosu, dış çerçeve sınırıyla 8,6 m yükseklik, 9,2 m en verir. Azman kaval ve köşeli silmelerden iç içe duvar ayaklarıyla çerçevelenmiş; bunların üzerine her iki yanda, birer yontu şamdanla yüksek kabartma karakterinde birer sıra Rumî-Arabesk dal yaprak bezeme örgesi işlenmiştir. Ortada daha yoğun bezemeli mihrap nişi vardır. Bu görkemli sadelik, herhalde çok ileri bir mimari yorumudur ve karşısında saf tutanların, evrenin yaratıcısına inançla secde etmeleri amacıyla tasarlanmıştır.

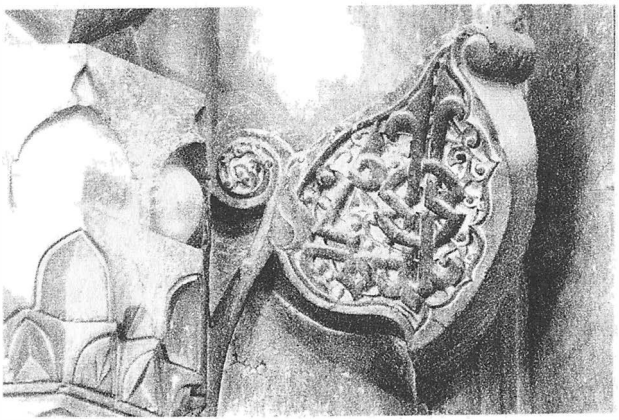

Mihraptaki, zamanımıza kadar dikkatleri çekmeyen ilginç bir İslâmi sembol, mihrap panosunun iki yanındaki taş yonu berat kandili betimlerinden soldakinin kulpuna işlenen Kûfî 'Ya Allah Ya Muhammed"dir. Bu, cemaati namaza bağlarken imamın göz atması gereken bir uyarıdır.

Mihrabı her iki yandan kucaklayan, zeminden 3 m yüksekteki armudi silkmeli, azman hacimli el şamdanı yontuları, o dönemde

[106] Ö. Bakırer, *Anadolu Mihrapları*, s. 30, 42-43, 61; a.y. "Divriği Ulucamisi Mihrabı", *750. Yıl*, s. 127 vd; O. Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi*, s. 26-27; a.y. *Türk Sanatı*, II, s. 31; S. K. Yetkin, *İslam Ülkelerinde Sanat*, s. 49.

kullanılan aydınlatma aygıtlarının klasik bir örneğini göstermesi bakımından ayrıca önemlidir. Yanar vaziyette ve mihrabın kaval silmesine asılı olarak betimlenen bu şamdanlardan soldakinin bezemeli yaprak kulpuna celî-Kûfî harflerle *"Ya Allah Ya Muhammed"* istiflenmiştir.[107] Bunun, yerli yabancı araştırmacılarca fark edilmemiş olması, külliye bezemelerinde daha birçok bulgulara ulaşılabileceğini düşündürmektedir.

Mihrabın iki yanındaki kabartma şamdanlar, "Müslümanın miracı namazdır" hadisinin simgesi olmalıdır.. Taç kemerle çerçevelenmiş olan mihrap nişinin üst kesimine ise, Arabesk bezemelerle yukarıya doğru toplanmış durumda "*Gayb âlemini örten perde*" biçimi verilmek suretiyle anlam yüklenmiş; namaz kıldıran imamın "gözünün önüne Kâbe imgesini getirebilmesi için" nişin alt kesimi yalın bırakılmıştır.[108] Bütün elemanları taş olan ve nitelik bakımından sütunlarda kullanılan taştan çok daha farklı ve sağlam gözüken mihrap, bütün özelliklerini korumuştur. Mihrap panosu yüzyıllarca berat mumu isiyle esmer renge boyandığından, granittenmiş gibi ve yekpâre bir görüntü algılatır.

Minber

Anadolu Selçuklu sanatının klasikleşmiş üslubunda ve olağanüstü bir ustalıkla işlenmiş abanoz minberin yüksekliği 6,7 m, zemindeki uzunluğu 4,2 m, eni 1,03 m'dir. Kündekârî[109] sanatının

---

[107] Bu "el şamdanı" yontusu şimdiye kadar araştırmacıların dikkatini çekmediği gibi, kulpundaki yazıyı da, ulucami bezemeleri desen çalışmaları grubundan İlhan Gökşen'in bir eskizinden Prof. Dr. Günay Kut'la fark ettik. O an, her tesadüfî keşifte bulunanların duyduğu ortak heyecanı yaşadık. Yaprak kulpun büyütülmüş fotoğrafında ise sözcükler, son derece netti. Bu vesileyle sayın Kut'a ve Gökşen'e teşekkür ederim.

D. Kuban: *"Bu mihrabın bezemesi de yarım kalmıştır. Beş yatay bant olarak tasarlanan mihrap nişi de tamamlanmamıştır"* (*Divriği Mucizesi*, s. 149) derken herhalde bu alt kesimdeki yalınlığı kasdediyor. Oysa İslami bir gelenek olarak eski mihraplarda, imamın bakışlarının desenlere takılmaması için niş ya tamamen veya bir insan boyu kadar desensizdir.

Abanoz, ceviz, elma, armut gibi sert ve dayanıklı ağaçlardan hazırlanan desenli-yazılı geometrik "künde"lerin, çivi kullanılmadan, geçme tekniğiyle birleştirilerek minber, kürsü, kapı-dolap kanadı, rahle, minber yapılması sanatına "kündekârî" deniliyordu. Bu tarz minberlerin sayısı Anadolu'da fazla değildir. Bunların, ilkin iskeleti çatılır; bağlama ve dolguları yapıldıktan sonra çokgen, yıldız, üçgen, dörtgen, gülçe... biçimli, kenarları yuvalı-dişli kündeler, "geçme" tekniğiyle monte edilirdi. Bu işi yapan ustalara kündekâr

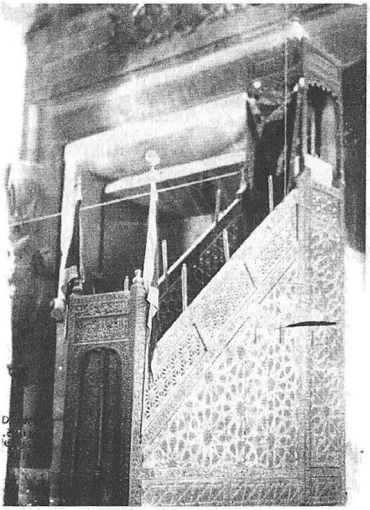

Klasik Anadolu Selçuklu minberlerinin bu mükemmel örneği, olasılıkla caminin baş mimarı Tiflisli Ahmed'in de imzalı şaheseridir (Ş. Akın 1940).

esaslı bir atılım göstermediği bir çağda yapılmış olmasına karşın, türünün en üstün örneği durumundadır. Eğri kesim sisteminin olgun örneklerini yansıtan Rumî kıvrımlar, üsluplaşmış dekora egemendir. Kuşak ve gergilerdeki dekoratif-klasik nesih yazılar ise Selçuklu hat sanatının o dönemdeki düzeyini belgeler. Minber kuşaklarında, ad ve tarih kitabelerinin yanısıra çok sayıda ayet ve hadislere de yer verilmiştir ki Anadolu minberlerinde bu yoğunlukta yazı yoktur.[110] Yazılar kapı aynalığı, kanatları ile yan yüzlerdeki çapraz, dikey ve yatay kuşaklardadır. Bunlardan birinde, *"Minberü'l-mübârek"*in, Ahmed Şah'ın melikliğinde H. 638 (M. 1240) tarihinde yerine konduğu yazılıdır. Mihraba bakan yan yüzün ortasındaki kartuşta ise minberi *"Ahmed bin İbrahim et-Tiflisî"*nin yaptığı, başka bir yazı kuşağında da minberdeki yazıların *"kâtib Mehmed"*in eseri olduğu yazılıdır.

Minber, dikine konmuş abanoz tahtalarla kurulmuş, bunların üzeri kabartma veya oyma bezemeler, beş ve on iki köşeli yıldız levhalarla kaplanmış, panoların arasına da çıtalar geçirilmiştir. Kafesli (şebeke) korkuluklar, altı köşeli ve desenli panocuklarla motiflendirilmiştir. Kapı aynalığı, sepet kulpu nizamında olup kenarları ince işlemeli ve kabartmalıdır. Kapı panosunu her iki yanda işlemeli birer sütuncuk sınırlandırır. Basık kemerli kapının kanatlarında

deniyordu. Kündekârî minberlerin ana parçaları: a) kapı; yan söveler, aynalık, taç ve kanatlar; b) gövde; merdiven, korkuluk, yan yüzler, şerefe -altı ve süpürgelik; c) şerefe yahut taht; sahanlık, kubbe, külah ve alemdir. (Bkz. M. Z. Oral, "Anadolu'da Sanat Değeri Olan Ahşap Minberler", *Vakıflar Dergisi,* V, s. 23; C. E. Arseven, "Kündekârî", *Sanat Ansiklopedisi,* C. 3, s. 1193-95).

M. Z. Oral, "Anadolu'da Sanat Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitabeleri ve Tarihçeleri," *Vakıflar Dergisi,* V, s. 23-78.

üstte birer yazılı pano, altlarında ise altışar desenli motifler yer almıştır. Şerefe, ahşap dört ince sütuncukla yükselir. Şerefe kubbesinin dış yan yüzleri ince işlemelerle bezenmiş, buna karşılık ahşap külah sade bırakılmıştır. Alem, incelerek kapanan büyük bir hilâldir. Minber tahtında, eskiden özel bir çekmecede saklanan "sakal-ı şerif" vardı.

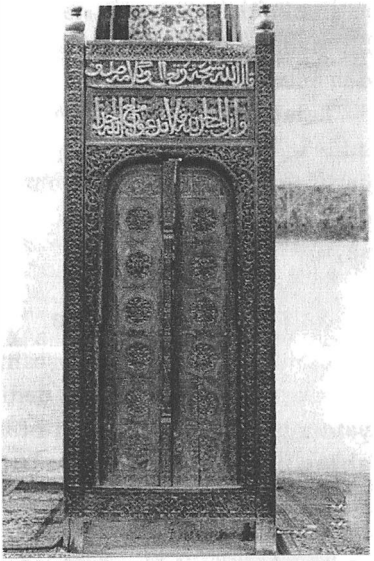

Minber kapısı iki kanadı ve yazılı alınlık levhaları 2002 de çalındı, aylar sonra bulunup getirildi (1968).

Abanoz minber, Divriği Ulucamii'nin yapılışına ve donanımına egemen olan, –harikaları aşmak ve bütün zamanlar boyunca özgün kalmak– idealine denk düşen ahşap örgendir. Taçkapılara, kubbeye, mihraba koşut görkemiyle de Ahmed Şah'ın güçlü-dindar bir İslam hükümdarı olduğunu vurgular. O. Grabar, *"minberli cami"*ler konusunda *"Cuma namazı, toplumbilimcilerin deyimiyle cemaatin ve hükmedenlerin birbiriyle iletişim kurdukları zamandı. Minber de bir ibadet mekânında hukuksal otoritenin simgesiydi"* diyor. Aynı konuda Mazaherî ise *"Namazı bir vaaz (hutbe) izlerdi. Hatip sırma tırazları bulunan siyah bir cübbe, siyah bir sarık ve bir şeref kılıcından ibaret Abbasi üniformasıyla minbere çıkardı. Sağında ve solundaki, üzerinde halifenin adı ve unvanlarıyla Kelime-i Şahadet yazılı iki siyah bayrak arasında ayakta durarak hutbesini okurdu"* açıklamasında bulunmaktadır. Minberde önemli duyurular –örneğin haksızlığa uğrayanların dilekçeleri, nikâh akitleri, halife ve sultan buyrukları– da okunurdu.[111]

Geleneksel bilgilere göre İslam payitahtlarında her hafta, büyük camide toplanılarak hükümdar veya yerel yönetici de hazırken Cuma namazı kılınması ve bu amaçla tören düzenlenmesi âdetti. Cuma hutbesinde hatip, Abbasi halifesini, zamanın Büyük Sultanı-

[111] O. Grabar, *İslam Sanatının Oluşumu*, s. 108; A. Mazaherî, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışı*, s. 18, *Baypars Tarihi*, s. 22.

nı andıktan sonra, cemaate karışmayarak maksuresinde (şah mahfili) namaza katılan meliki de anar; hükümdarlığının devamı için dua ederdi.

Kalabalık kentlerde bile Cuma namazının minberli büyük camide kılınması kuralken aynı dönemde Divriği'de biri kalede, diğeri şehirde iki "minberli cami"nin bulunuşu da üzerinde durulacak bir konudur. Olasılıkla, surlarla çevrili kale, ayrı bir yerleşim sayılıyordu.[112]

Şah Mahfili (Maksure)[113]

Caminin güneydoğu köşesindeki dikdörtgen tonozun altında yer alan halkın tahtabend dediği ahşap iskelet, Ahmed Şah için yapılmış mahfilin kalıntısı biliniyor. Taşıyıcı iki kirişiyle boyalı ahşap bir dikmesi, kirişler üstünde 16 adet döşeme kalası mevcuttur. Döşeme kalıntısı cami zemininden 5,45 m yüksektir kiriş başları aynı yükseklikteki sütun başlığına ve kemer üzengisine oturtulmuştur. Yaklaşık 45 m² olan mahfilin eni 4,75 m boyu 9,5 m'dir. Buranın girişi, içeriden 5,6 m yukarıda kalan ve bilahare pencereye dönüştürülmüş bulunan Şah Kapısı'dır. Kıble duvarın-

---

[112] Divriği Ulucamii minberi de maalesef camiye reva görülen ilgisizliğin ve tahribatın etkisi altındadır. Abbasi halifelerince gönderilen siyah saltanat bayrakları, Sakal-ı şerif çekmecesi, şerefe puşidesi çalınmıştır.1967'de cami içindeki bir onarım sırasında minber ortaya çekilerek kalaslar ve tahtalar çakılmak suretiyle iskele gibi kullanılmıştı. Ulusal ve manevi değerlere karşı duyarsızlığın ne dereceye vardığını 21/22 Haziran 2002 gecesi gerçekleştirilen hırsızlık ortaya koydu: Camiye girenler minberin kapı kanatlarını ve yazılı aynalığını söküp götürdüler. Ancak tepkilerin yoğunluğundan "siparişçisine" ulaştıramadılar! Aylar sonra İstanbul'da (?) bulunan parçalar getirilip yerine takıldı.
Camilerde ilk mahfil, Haricîlerin suikastından korkularak Emevi halifesi Muaviye için H. 44 (664) yılında Şam Camii'nde yapılmıştır. Sonraki dönemlerde halifenin, sultanın veya melikin namaz kılması için, Cuma camiilerine, zeminden yüksek bir iç balkon (şirvan) biçiminde kafesle çevrili maksureler yapılması kurallaşmıştır. O. Grabar, *"Maksure mihrabın yanında bulunan ve hükümdara ayrılmış olan mahaldir. Halifelerin suikasta uğrama endişelerinden mi kaynaklandığı, yoksa hükümdarları birer imam olarak onurlandıran ikinci bir belirleyici mi olduğunu bilmiyoruz."* der. (bkz. *İslam Sanatının Oluşumu*, s. 121) Yılmaz Önge de Anadolu'daki 12. ve 13. yy camileriyle ilgili olarak: *"Sultan veya bey için fevkani mahfiller inşa edildiği ve buraya dışarıdan, küçük tutulmuş fevkani kapılardan girildiği bilinmektedir. Divriği Kale, Niğde Alaeddin, Amasya Burmalı Minare, Niğde Sungurbey camilerindeki mahfiller günümüze kalabilmiş örneklerdir. Kapıları emniyet düşüncesiyle küçük tutulmuştur."* diyor (bkz. "Bugünkü Bilgilerimiz" *750 Yıl*, s. 40, not 35)

da ayrıca bir mihrap yoktur. Göbekli tonoz, bu iç mekânın şahla ilgisini vurgular. Tonozun 2 m çapındaki sekizgen göçük göbeği, oyma, kabartma, geometrik girift şekillerle ve boyanarak dekore edilmiştir.

Caminin güneydoğu köşesinde ve bir kat yukarıda şah mahfilinin kalıntısı. Buraya şah (doğu) kapısından giriliyordu (1968).

Mahfilin ahşap kirişleri, insan boyuna beraber şebekeleri ve içeriden camiye inen merdiveni 1920'lere kadar oldukça sağlam durumda iken 1926'daki cami soygunundan sonra, hırsızların Şah Kapısından girmelerini önlemek amacıyla işlemeli korkuluk panoları, döşemeler ve merdiven sökülüp dağıtılmış; camide bir köşeye yığılan panolarla Şah Kapısına ait yekpare ceviz ağacından, ince bir ayet kuşağıyla çerçeveli, bitkisel ve geometrik bezemeli kapı kanatları 1945'te Ankara'ya götürülmüştür.[114]

[114] Ceviz ağacından korkuluk panolarının 10'u, 1945'te Vakıflar Genel Müdürlüğü deposuna atılmış; Levazım anbarındaki bir temizlikte ortaya çıkmış. Daha sonra (Şah Kapısı'na ait) bir çift kapı kanadı da Ankara'ya getirilmiş. Bunlar 1969'da da Vakıflar Genel Müdürlüğü galerisinde sergilenmiş (bkz. A. Tükel Yavuz, "Divriği Ulucamisi Hünkâr Mahfili Tonozu", *750. Yılı*, s. 139). Bu panolardan 5'i, İstanbul'da Yenikapı Mevlevihanesi'nden, buradaki yangından önce çalınıp yurtdışına kaçırılmış; New York'ta bir fuarda ortaya çıkan teki, 1999'a değin süren temaslardan sonra, sırf bu amaçla ABD'ye giden Kültür Bakanı ile Diyanet İşleri Başkanı'na törenle teslim ve Türkiye'ye iade edilmiştir. Dördününse Londra'da olduğu biliniyor. Diğer 5 pano, İstanbul'da Türk Vakıf Hat Sanatları Müzesi Müdürlüğü'nde korunmaktadır (bkz. Z. Ci-

Ulucami Kıble Kapısı ve minber bezemeleriyle aynı üslupta, her iki yüzü eğri kesim bitkisel geometrik oymalarla işlenmiş, yaklaşık 55x55 cm boyutlu dörtgen ahşap panoların dairesel bezeme alanları Rumîler, kuş kanatları, yelpaze motifleriyle doldurulmuştur. Bunları inceleyen uzmanlar, biçim ve desenlerin kozmogonik anlamları üzerinde durmuşlardır.[115]

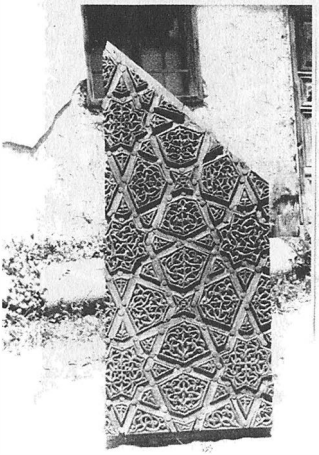

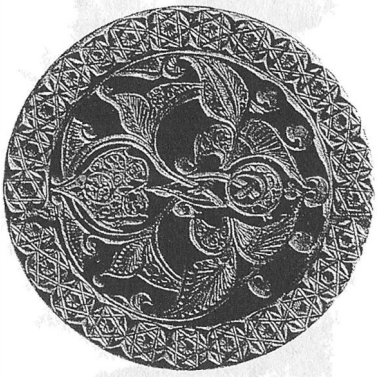

Minber gibi kündekâri yapıda ve bezeme üslubunda olan şah mahfilinin parçaları bugün artık müzelerde ve bilinmeyen koleksiyonlardadır.

Anadolu Selçuklu dönemi camilerinden bazılarında tadil edilerek korunabilmiş hünkâr mahfilleri mevcutsa da bunlardan hiçbiri Ahmed Şah Mahfili'nden daha eski değildir. H.925 (M.1519) tarihli tahrir defterinde cami görevlileri arasında *"ser-mahfil Halife Mehmed"*in de yer almış olması ilginçtir. Bundan, Şah Mahfilinin bir sorumlusunun olduğu anlaşılıyor ki herhalde Osmanlı dönemi Divriği sancakbeyleri de Mengücekler zamanındaki geleneği sürdürerek Cuma namazını burada kılıyorlardı. Halk bilgilerine göre buraya *"Şah Tahtabendi"* denilirmiş. *"Ahmed Şah, hutbesi okunacakken sarayından çıkar, Şah Kapısından girer, Şah Tahtabend de*

han Özsayıner, "Divriği Ulucamii Hünkâr Mahfili Ahşap Korkulukları", *Antik Dekor*, S. 51/1999, s. 84-88; *Cumhuriyet*, 27.12.1998, s. 1; *Hürriyet* 25.4.1999 s. 22; *Milliyet* 28.4.1999, s. 5).

Z. Cihan Özsayıner, "Divriği Ulu Camii Hünkâr Mahfili Ahşap Korkulukları", *Antik Dekor*, S. 51/1999, s. 84-88; Y. Önge, "Divriği Ulu Camii'nin Hünkâr Mahfili", *Önasya*, 5/49, 1989, s. 11; A.Tükel Yavuz, "Divriği Ulu Camisi Hünkâr Mahfili Tonozu", *750.Yılı*, s. 137 vd.

namazını cemaate karışmadan kılarmış. Tahtabendin yanı ve arkası adam boyundan yüksek, koyu renkte nakışlı kafeslerle çevriliydi."[116]

Son durumuyla bu maksurenin, mihraba bakan cephesindeki ahşap orta direği, iki yan kirişi ve atkıları yerindedir. Büyük kiriş, tonozu tutan kemerin duvardaki konsola ve karşısındaki sütunun başlığına muhdes denecek iğretilikte yerleştirilmiştir. Kirişlerin

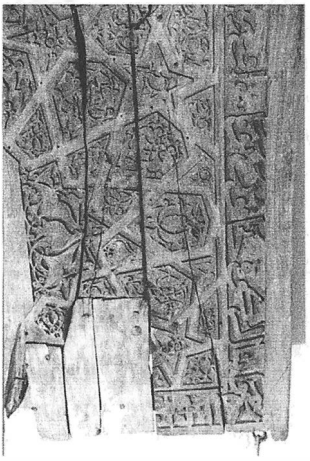

Yüzyıllarca kullanılmaktan ve ilgisizlikten kırılıp dağılan ahşap nadide parçalar bugün kısmen müzelerde, ama çoğu yok olmuştur.

[116] BOA, Maliyeden Müdevver D. No. 3332, s. 18; Annem merhume Necibe Sakaoğlu'nun (öl.1982) 1973'te yazdırdığı notlardan.

kaba oluşu, bunların altının ve yanlarının ahşap kaplamalarla örtülü bulunduğuna kanıttır. Maksureye açılan Şah Kapısı ise eşiği örülerek pencereye dönüştürülmüştür ki bu bilgiye ulaşamadığı anlaşılan Y. Crowe, Şah Mahfilinin taşıyıcı sistem kalıntısının özensizliğini caminin iç mekânıyla bağdaştıramadığından, bu iskeletin özgün bir maksureye değil, sonradan yapılan uydurma bir iç mekâna ait olduğunu, Şah Kapısı denen açıklığın da aslında bir pencere iken bu muhdes yerin kapısına dönüştürüldüğünü ve bilahare yine pencere yapıldığını ileri sürmüştür. D. Kuban da yaklaşık bir görüşle camide Şah Mahfili olarak tasarlanmış bir maksure bulunmadığını, mevcut strüktürün 19 yy'dan kalmış olabileceğini; mihrap ve kubbeyle zenginleştirilmiş orta sahının ön bölümünün şahın da namaz kıldığı maksure işlevinde olduğunu yazmıştır.[117]

Gerçek şu ki, Ulucaminin iç dünyasını, ne Ahmed Şah zamanı ve ne sonraki dönemlerde yansıttığı manzarasıyla algılayamayız. Halifenin, Müslüman hükümdarların gönderdikleri askı topları, gümüş şamdan ve kandiller, bunların "tannur" denen yansıtıcıları, berat mumu şamdanları, teberrükat çekmeceleri, yazma *Kur'an-ı Kerîm*'ler, halılar, kilimler, örnekleri Avrupa müzelerinde görülen abanoz rahleler.... ya kırılıp dökülmüş veya çalınmıştır. A. Gabriel'in 1930'larda çektiği fotoğrafta görülen, mihrabın iki yanındaki büyük şamdanlar, minberdeki bayraklar, kubbeye asılı kristal avize, yerde serili halılar acaba bugün nerelerdedir?.. 2004'teki görüntü, zengin, mobilyaları taşınmış bir evin uyandırdığı hüzne benzer bir duygu yaşatır. Bilinçsiz müdahale ve onarımlar, art arda soygunlar; korunamıyor gerekçesiyle muhtelif müzelere veya vakıf depolarına götürülen ve sonraki akıbetleri bilinmeyen; New York'tan, Londra'dan ses veren halılar kilimler, bayraklar, avizeler, büyük şamdanlar, ahşap kepenk, kapı ve panolar, alemler, daha eskilerde varlığından söz edilen vakıf kitaplar, rahleler, ayaklı saatler, tesbihler.... acımasızca tüketilmiştir. Orta sahındaki mihrezzin maksuresi, 1950'lere değin kullanılıyorken bugün tek tahtası meydanda değildir. Bundan dolayı, caminin boş ve loş dünyasına girenlerin Ahmed Şah'la mimarların yücelttiği ibadet ortamını algılamaları olanaksızdır. Burayı ziyaret edenlerin yaşadığı hayran-

[117] Y. Crowe, "The East Window of the Great Mosque of Divriği", *Art and Archeology*, 2, 1972, s. 105-107; D. Kuban, *Divriği Mucizesi*, s. 49.

lık, şaşkınlık, ürperti, üzüntü gibi karmaşık duyguların gerisinde ise ne manevi, ne ulusal ve ne de evrensel değerlerini koruyamayan bir topluma mensup olmanın ezikliği vardır.[118]

Minare

O. Grabar, *İslam Sanatının Oluşumu* adlı yapıtında, minarelerle ilgili farklı bir görüş ortaya koyarak *"Minarenin kentin gürültüsünü aşıp inananlara seslenme işlevini kolayca yerine getirebildiğini pek düşünemeyiz. Ben bu nedenle minareyi kentin Müslüman olmayan nüfusuna yönelik ve Müslümanların var oluşlarının simgesel bir ifadesi olarak yorumlamaktan yanayım"* diyor.[119] Bu görüşün diğer camiler bir yana, Divriği Ulucamii minaresi açısından doğruluk payı, Divriği'nin 13. yy başındaki konumu göz önüne alındığında söz konusu değildir. O dönemde kent, ulucaminin önünde ve çevresinde toplu halde, biricik minare de ulucamideydi. Burada okunan ezan kentin tamamında ve çarşıda dinleniyordu. Kaldı ki ezan, nama-

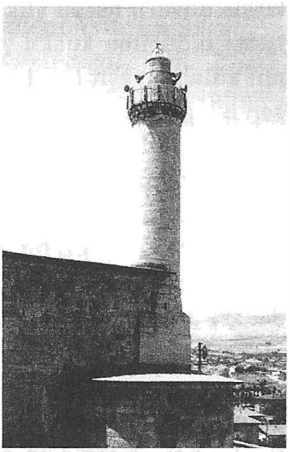

Câminin siluetiyle bağdaşmayan ve üç yüzyıl sonra eklenen muhdes minare (1968).

[118] Caminin ahşap pencere kepenkleri, minber derecesinde olmamakla beraber, gerçek birer sanat eseri niteliğinde elemanlarken (bkz. S. Eyice "...Divriği'de Ulucami", *İlgi*, Mayıs 1975, 20. s. 11) zamanla ve hor kullanmaktan tahrip olmuştur. Bunlardan elde kalanlar bir süre, Darüşşifa'da korunmuşsa da 1970'lerde Sivas Müzesine, bir kısmı da Vakıflar Genel Müdürlüğü depolarına; çalınan halılardan ele geçirilenler İstanbul müzelerine götürülmüştür. Oysa Ulucami 20.yy başına kadar, güvenli görülüyor *"Buraya hırsız giremeyeceği girerse mahvolacağına inanılıyordu. Bundan dolayı çoğu aile, bağevlerine göçerken içinde kıymetli eşya ve ziynetleri bulunan sandıklarını caminin Parmaklık denen köşesine bırakıyorlardı. Cami duvarlarının kalın, kapılarının muhkem olması da halka ayrıca güven veriyordu"* (bkz. F. Başel, *Sivas Bülteni*, Sivas 1935,s. 45). 1925 yılındaki büyük soygun olayında Şah Kapısı'na merdiven dayayıp terasa çıkan soyguncular, minarenin teras kapısından içeri girmişler, Divriği'nin nadide ve paha biçilmez, tarihîdeğerdeki kadın ziynetlerini sandıklardan boşaltıp götürmüşlerdir. Bu ilk hırsızlıktan sonra ise cami eşyasına dönük olaylar, 2002'deki minber kapılarının çalınmasına kadar aralıklarla yinelenmiştir.
O. Grabar, *İslam Sanatının Oluşumu*, s. 119.

za çağrı olmasının yanında, –saatler henüz yok denecek kadar az olduğundan– vakitleri haber veriyor; yalnız namaz kılanlar değil, esnaf, aileler, köyden gelenler, yolcular, gündelik yaşamlarını düzenlemek için, sabah, öğle, ikindi... ezanlarına kulak veriyorlardı.

Divriği Ulucami'nin kuzeybatı köşesindeki, oval "sedde" (berkitme duvarı) üstün yükselen minarenin de yüzyıllarca böyle bir işlevi olduğuna kuşku yoktur. Minare, mihrap kubbesinin piramit külahına eşit boyda, 25 m'dir. Kare biçiminde bir kaide, sekizgen bir pabuç ve ince bir bilezikten sonra silindirik bir gövdeyle şerefeye kadar devam eder. Şerefe ile daha yukarıdaki petek ve külahın onarımlar geçirdiği ve yenilendiği doğrudur. Asıl sorun, minarenin bütününün özgün mü, sonradan mı yapılma olduğudur. Sonradan yapıldığı genel bir kanıdır. Bunu, cami-minare üsluplarının uyumsuzluğuna bağlayanların yanında, kaide ve gövdedeki kitabelerle açıklayanlar da vardır. Yapılışında minaresiz olan camiye sonradan ilave edildiği; caminin batı cephesindeki tasmanı tutmak için yapılan seddeye bir işlev verebilmek düşüncesiyle tasarlandığı, yıkılan eskisinin yerine yapıldığı gibi tahminler vardır. Örneğin A. S. Ülgen *"Camiye bir minare ilavesiyle kuzeybatı köşesinin takviyesi için payanda duvarı yapılmıştır;"* S. K. Yetkin: *"Minare eskiden kalma değildir. Kaidesindeki pekitme duvarı 16. yy'a aittir. Merdivenlerin durumuna göre caminin eski bir minaresi olduğu kabul olunmakta ise de bu minarenin ebadını ve şeklini tespit etmek mümkün olmamıştır;"* S. Eyice ise: *"Eserin, Osmanlı çağında önemli bir tamir geçirdiği ve kuzeybatı köşesine yuvarlak bir destek duvarı yapıldığı, bunun üzerine de bir minare inşa edildiği dikkati çeker"* demişlerdir. Bu görüşlere karşılık Y. Önge, seddenin içinde kalan kaidesiyle daha yukarıdaki dörtgen ve sekizgen tabanın, şerefeye kadar gövdenin özgün olduğunu ileri sürmektedir.[120]

Diğer yandan, Konya ve Niğde Alaeddin camiilerinin minareleri, biçimleri, şerefe, taş külah ve gövdeleriyle Divriği Ulucamii minaresi arasındaki benzerlik dikkate alındığında ise özgünlük olasılığı söz konusudur. Kale Camiinin kuzeybatı köşesindeki şürfe gibi, burada da minarenin kuzeybatı köşede ve her iki taçkapıyı

[120] A. S. Ülgen, a.g.m., s. 116; S. K. Yetkin, *İslam Sanatı Tarihi,* s. 116; S. Eyice, a.g.m., s. 9; Y. Önge, "Bugünkü Bilgilerimizin Işığında...." *750 Yıl,* s. 36.

gören bir konumda yer alması; Cami'nin içinde, kuzey duvarına bağlı çok kaba taş merdivenle çıkılan minare kapısı, mevcut minare 16. yy'da yapılmış olsa da aynı yerde daha önce minare bulunduğunu düşündürür. Cami onarılırken minarenin kaidesi de zayıf görülerek oval biçimde bir seddeyle takviye edilmiş; ayrıca şerefesi ve peteği üsluba uygun biçimde yenilenmiştir. Çünkü sedde üzerindeki kitabede, bir minare yapımından değil, "sedd" (takviye duvarı) inşasından söz edilmektedir. Minarenin sonradan kapatılan bir de teras kapısı vardır. Buradan, kışın kar küremek için cami terasına çıkılıyordu. 1925'teki soygun olayından sonra bu kapı örülmüştür.

Minarede, biri terasa açılan kapının sövesinde, diğerleri seddede olmak üzere 5 kitabe taşı bulunmaktadır. Teras kapısı üzerinde Arapça *"Adaletli Sultan Süleyman bin Selim'in buyruğuyla"*, seddeye ait diğer dört yazıdan birinde: *"el-melik el-muzaffer sultan şah Süleyman ibn el-melik el-merhum sultan şah Selim'in saltanatında"*; bir diğeri *"Bu yazıları yazan İbrahim bin Ahmed bu seddin yapılışında çalıştı"* ve dua da içeren Arapça bir cümleyle sonunda birler basamağı okunmayan "93." tarihi vardır ki bu, H. 930-939 on yılı içinde (1523-1532) bir tarihi işaret ediyor olmalıdır ve Kanuni'nin uzun saltanatına denk düşmektedir. M. V. Berchem, bu kitabeleri yorumlarken: *"Eğer, bu sedde yapılmasaydı, dışarıya doğru meyleden minare muhakkak ki yıkılacaktı. Kitabeyi yazan İbrahim, bu işi yapan ustadır"* diyor.[121]

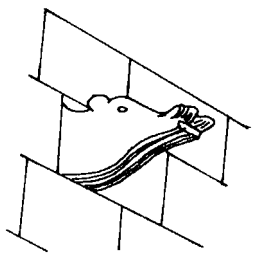

Teras sularını akıtan özgün oluklar, stilize hayvan başları biçimindeydi.

Hayvan başlı çörten:

Ulucaminin doğu ve batı cephesinde, terasta biriken yağış sularını, zeminde yapı duvarının açığındaki arklara akıtmak için yapılmış taş çörtenler vardır. Teras çatıyla örtüldüğü, caminin çevresindeki su toplama kanalları da kapandığı için bu sistem çalışmaz durumdadır. Çörtenlerden bazılarının onarımlarda de-

[121] M.V. Berchem, *Corpus*, III, s. 83-84.

ğiştirildiği, bazılarının ise kırılma ve aşınma gibi nedenlerle figüratif özelliklerini kaybettiği görülmektedir. Bunlardan sadece tekinin özgün olduğu sanılıyor. Bu, duvardan ileriye doğru stilize bir hayvan başı biçiminde olup burnunu ileriye uzatmış bir geyiği andırmaktadır. Selçuklu sanatındaki hayvan üslubunun bu güzel örneğinden hareketle, cami ve darüşşifa çörtenlerine "Oniki Hayvanlı Türk-Moğol burçları"na göre veya ungun biçimleri verildiği tahmin edilebilir. Eğer simgesellikleri söz konusu değilse bu biçimlerle olukların kaba görünmemesi için sanatkârca düşünülmüş bir çözüm olmalıdır. Bu yaklaşımların örnekleri Selçuklu plastik sanatlarındaki ejder ve fil başlı evren betimlerinde de görülür, gerek Ulucaminin stilize çörteni, gerekse Sivas Gökmedrese'deki aslan başlı oluk, bu tür betimlemelerdendir.[122]

Caminin Taçkapıları

Ulucaminin, klasik cami düzenine uygun olarak üç cephede birer kapısı vardır. İslami geleneklere göre tasarlanan bu kapılar, işlevlerine uygun bezeme programları yansıtır. Anıtsal kapıların bezemeleri gibi boyutları da işlevleriyle açıklanabilir. Bu üç kapıya, caminin tesisinde verilen özel adlar mutlaka vardı. Fakat bu adlar, ne vakfiye kayıtlarında ne camiyle ilgili diğer belgelerde geçmez. Kapıların, öteden beri cami görevlileriyle cemaatin dilindeki, işlevlerini de işaret eden adları:

Kıble Kapısı/Cümle Kapısı/Kadınlar Kapısı,[123]
Çıkış Kapısı/Erkekler Kapısı/Çarşı Kapısı,
Şah Kapısı/Taht Kapısı'dır.

Her üçü de birer taçkapıdır. Kuzey cephedeki Kıble Kapısının diğerlerinden daha görkemli, hayret uyandırıcı boyut ve bezemeler yansıtması, Kıbleye açılan ana giriş ve tören kapısı oluşuyla açıklanabilir. Buna karşılık batı cephedeki Çıkış Kapısı, boyut ve bezeme yönünden makul ölçülerde; doğudaki Şah Kapısı ise bura-

[122] E. Esin, "Evren, Selçuklu Sanatı Evren Tasvirlerinin Türk İkonografisinde Menşe'leri" *Selçuklu Araştırmaları I*, s. 161 vd.

[123] Cuma günleri ve ramazanlarda, bu kapı kadınlara bırakılıyor, buradan girilince soldaki ahşap kafeslerle ayrılmış dört sütunlu dört tonozlu "Parmaklık" denen köşe bölüm, kadın cemaate ayrılıyordu.

yı kullanacak meliklerin büyüklük duygusuna kapılmamaları için daha mütevazı tutulmuştur. Her üç taçkapı[124] da esasta birer mihrap görünümündedir. Dikdörtgen çerçeveyle sınırlandırılmış kapı panolarının ortasında sivri kemerle taçlandırılmış derin bir niş; nişin ortasında da –kolay açılıp kapanması, soğuğun yağışın engellenmesi gibi gerekçelerle– düz lentolu, beşeri ölçüde tutulmuş asıl kapı vardır. Yüzeyleri ve derinlikleri bezemelerle kaplı taçkapılar, üzerinde yer aldıkları cephe duvarlarının ana öğesini teşkil etmektedir.

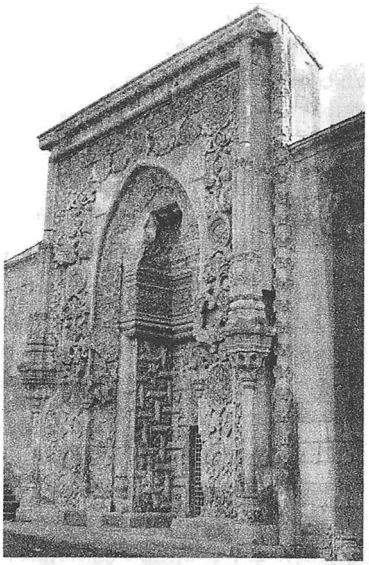

Caminin Kibleye (güneye) açılan asıl cümle kapısı, bu cehpenin tek sanat öğesidir.

Şimdiye kadar, bu taçkapıların gerekse Darüşşifa Taçkapısı'nın inşa ve bezeme programlarına ilişkin pek çok araştırma yapılmış; bezeme örgenlerine yorumsal anlamlar yüklenmiş bulunuyor. Bu yorumların, yüzlerce yıl önceki tasarım düşüncelerini ne derecede bağladığı tartışılabilir. Bu bakımdan burada, mimarlık ve sanat tarihçilerinin uzmanlık sahalarına girmemeye özen gösterilerek dinsel-inançsal-tarihsel gelenekler ışığında farklı bir değerlendirme yapmamız gerekiyor. Kaldı ki esere, konumları gereği salt estetik-plastik açıdan bakanlar, Divriği Külliyesi'nin ve çağdaş başka eserlerin bezemelerini sanatsal programlar olarak değerlendirdiklerinden, eski zaman mimarlarının asla bilmedikleri

[124] Doğu İslam dünyasında taçkapılara piştak, serder, rital de denilmiştir. Türkistan'da ve İran'da, erken devirlerde, cami, medrese ve türbeler için taçkapılar inşa edilmiş; Orta Asya ve Anadolu Selçuklu mimarisinin bu karakteristik öğeleri, binalarından daha yüksek tutulmuş; bezemeler ve yazılar da çoğunca taçkapılara işlenerek dikkat ve hayranlığın kapılarda odaklanması amaçlanmıştır. Batı dünyasından aktarma sanat terminolojisine bağlı kalanların Divriği Külliyesi taçkapılarına yakıştırdıkları adlar, yönlere veya Avrupai üsluplara göre: Kuzey Portali/Barok Kapı (Kıble Kapısı), Batı Portali/Tekstil Kapı (Çıkış Kapısı), Doğu Portali (Şah Kapısı) ve Gotik Kapı'dır (Darüşşifa Kapısı).

ve o anlamda uygulamadıkları, "geometrik, Arabesk, Barok, Gotik, tekstil, Kuzey portali, batı portali, palmet, akantüs, lotüs..." vb terimleri kullanmaktalar.[125] Bu adlandırmalar, sanatın evrenselliği bağlamında doğru olabilir. Ancak her biçime ve öğeye, kendi döneminin yüklediği anlamlar ve adlar daha önemlidir.

İlkin, eski çağlardan beri, bütün dinlerin mabetlerinde öncelikle kapının ve mihrabın kutsal bezemelerle donatıldığını hatırlamak gerekiyor. İslam mimarisinde de bu geleneğe uyulmuştur. Celal Esat, *"Cami duvarlarına dikkat edilirse her taraf sade fakat her şekil uygun ve uyumludur. Her ziynet, kendi kıymetini artıracak boş satıhlarla çevrili; her satıh onu tekdüzelikten kurtaracak bir bezekle süslenmiştir"* diyerek bezemelerde, uygulama alanları açısından disiplinlere bağlı kalındığını belirtmektedir. Taşların oyulması, tuğlaların, sırçaların istifi gibi zahmetli uğraşılarla elde edilen süslemelere anıtsal yapıların şurasını burasını güzelleştirmek için başvurulduğu ileri sürülemeyeceğine göre bunların, soyut/somut anlamlarının da olduğu yadsınamaz. Örneğin Camilerdeki bitkisel ve mimari motiflerden oluşan dekorasyonun cenneti imgelemesi gibi. G. Migeon şunları yazıyor: *"İslam dekoratörlerinin muhayyileleri, fantazilerine bu sahada tam özgürlüğü temin ediyordu. Tabiat gözlemleri, zahmetsizce her türlü tutsaklıktan kurtulmuş bir ifadeye dönüşüyor;* Kur'an*'ın bir suresindeki yasağa uyularak gerçekçi canlı betimlemelerinden kaçınılmak koşuluyla stilize hayvanlar, bitkiler, çiçekler, kompozisyonlarının bitmez tükenmez çeşitliliğinde bezeme motifleri haline geliyordu."*[126]

---

[125] İki örnek: *"Kuvvetli ve tabiattan uzak olan abstraksiyon dolayısıyla böyle ircalara ihtimal yok gibi görünse de abstrakt şekillerin daima örneklerini tabiattan aldıkları bir hakikattir. Bu grubun en kuvvetli eseri olarak Divriği Ulucamii'nin portali gösterilebilir. Burada da vertikal olarak üst üste yığılmış palmetler, levhalar ve debdebe ile süslenmiş ve geçici maddeden yapılmış olan göçebe konaklarının giriş kapılarını taklit etmektedir. Bu çeşit dekorasyon benzerlerini Hıristiyan Ermeni din kitaplarında da bulmaktayız"* (E. Diez, *Türk Sanatı*, s. 100); *"Divriği Ulucamii ve Şifahanesi portalleri 13. yüzyıl sonu örneklerini bile aşan coşkun Barok bir karakterle devrinin bir sanat harikası olarak ilgi çeker. Çok katlı bitkisel ve geometrik dekor, bir heykel anıtsallığı verilmiş taşıntılı yapraklar, sütun demetleri, profiller, büyük yaratıcılık örneğidir."* (bkz. G. Öney, *Anadolu Selçuklu Mimarisinde Süsleme ve El Sanatları*, Ankara, 1998, s. 15)
C. Esad (Arseven) *Türk Sanatı Tarihi*, s. 390; O. Grabar, *İslam Sanatının Oluşumu*, s. 130-31.

Bu gelişmeler, İslamiyetin son yayılma-gelişme bölgelerinden olan Anadolu'da da yaşanırken yerli gelenekler ve üsluplar yanında Arap, İran, hatta Hint, Mısır sanatlarının; daha derinlere inildiğinde Asur, Keldani, Zerdüşt, Şaman, Kıpti, Budist, Hıristiyan ve Musevi inanç ve geleneklerinin dolaylı etkileri de kaçınılmazdı. Bundan dolayı, bugün süsleme-bezeme olarak algılanan biçim ve figürlerden çoğu, aslında türlü inançlardan İslamileştirilmiş kutsal, koruyucu, sağaltıcı, tılsımlı birer öğeydi. Bunlara *"tıraz"* (simge) deniyor; her biri gerekli yerlere, uygun biçim ve boyutlarda işleniyordu. Tırazlarla ikincil bezeme öğelerinin oluşturduğu etkileyici betim programlarıysa *bed'iz*[127] denen yüzeysel tablo ve kompozisyonları oluşturuyordu.

Dolayısıyla Divriği Ulucamii ve Darüşşifası'nın taçkapıları da mimarların keyfince ve sırf sanat gösterimi olsun diye değil; çağın anlayış ve inanışının, böyle yapılar için uygun gördüğü tırazları yansıtan bed'izlerle donatılmıştır. Bu açıdan bakıldığında, taçkapılardaki Mısır'ın Lotüs'ü, İsrailoğulları'nın Mühr-i Süleyman'ı, Asya Türklerinin beş ışınlı yıldızı, yerli yerine oturur ve anlam kazanır.

Mimarlar, dönemlerinin geçerli tıraz-bed'iz anlayışına uymakla birlikte D. Kuban'ın deyimiyle *"Divriği'ye, klişeleşmiş bezemenin yaygın olduğu Ortaçağ'da çok özel bir statü kazandırmayı"* olağanüstü başarmışlardır. Divriği Külliyesi taçkapılarında olasılıkla dünyanın en zengin tıraz-bed'iz koleksiyonlarından biri sergileniyor. Hatta denilebilir ki bu özgün başarı, Anadolu kayalarına işlenmiş Asur, Hitit, Frig kabartmalarından günümüze kadar, yontu sanatının başeserini Divriği'ye kazandırmıştır. O. Aslanapa buradaki bezeklerin *"şaşırtıcı yenilikler"* olduğunu belirttikten sonra bunların, Büyük Selçuklular'ın çok gelişmiş stuk süslemelerini yansıtan plastik üslubun, Hemedan'da Kümbed-i Aleviyan'daki, Ardistan

[127] *İbni Mühenna Lügati*'nde (s. 18) "Bed'iz"in anlamı, yapının yüzündeki betimsel bezekler olarak verilmektedir. F. Köprülü, Ortazaman İslam Türk devletlerinde hâkimiyet timsalleri olan bayrak, çetr vb'nin veya paraların üzerinde görülen, hilal, güneş, yıldız gibi astral resimlerin; yahut on iki burca ait timsallerin; ok,yay, kılıç, yahut aslan, kurt veya tuğrul, kartal, çift kartal, dragon, çifte dragon, hümâ gibi alâmetlerin birer tıraz olduğunu ve bunların bezeme amaçlı mı, bir hükümdara mahsus hukuki semboller mi olduğunun uzun incelemeler gerektirdiğini yazar. (bkz. "Hukuki Sembollerdeki Motifler", *Türk Hukuk ve İktisat Mecmuası*, C. II, s. 33-34.

Mescid-i Cuma mihrabı ile Abar-kûh'taki Pîr Hamza Sebz-pûş Türbesi mihrabındaki örneklerin taşa geçmiş bir devamı izlenimini verdiğini belirtmektedir.[128]

Nihayet bezemelerin bu benzersiz zenginliğinde ressamlıkta, oymacılıkta, marangozluk ve mimarlıkta mahir Alaeddin Keykubad'ın etkisinden veya katkısından da söz edilebileceği gibi, Kıble Kapısı'nda ona ithaf yazısı koyduran Ahmed Şah, mimardan, bu kapıdaki bed'izlerin sultanı hayran bırakacak zenginlikte işlenmesini istemiş olabilir. Ancak bu olasılıklar üzerinde düşünürken, o zamanların doğuda ve batıda hüner gösteren "master cover"larının, özellikle mabet yapımlarında, salt sanat becerilerini kanıtlamak ve mesajdan yoksun harikalar ortaya koymak gibi bir kaprisle çalışmalarına izin verilemeyeceğini de dikkate almak gerekiyor. Örneğin İtalya'daki katedrallerde binlerce figür ve örgeyle Tanrı'nın yaratıcılığı ve yarattıkları, kimi peygamberlerin öyküleri, mucizeleri anlatıldığı gibi, Hint pagodalarında da aynı yönteme başvurulmuştur. Şu halde Divriği Ulucamii taçkapılarında da ustalar, olanca yeti ve becerileriyle *Kur'an*'da vaat edilen cenneti somut, soyut örgelerle betimlerlerken, Darüşşifa Kapısını sağlık, tılsım, astroloji simgeleriyle donatmışlardır. Şah Kapısı'nda ise saltanat erkini sınırlandıran Allah korkusu, din ve şeriat kuralları, adalet kavramı iç içe kuşaklar, düğümlü kordonlarla ve bir âyetle vurgulanmıştır.

Kıble Kapısı:

> *"(Melekler) –sabrettiğinize karşılık size selam olsun! Dünya yurdunun sonu (cennet) ne güzeldir (derler)* (Kur'an-ı Kerîm, *Râd Suresi, 24. ayet*)

Ortazaman İslam dünyasının soyut anlatımını günümüze yansıtan bu görkemli girişe, genel tasarımı ve yapıldığı zamanki işlevi dikkate alınarak *"Mihrap Kapısı"* da denebilir. Anadolu'daki Türk-İslam uygarlığının tarihsel, inançsal ve sanatsal simgesi olan bu taçkapının tasarımı, *Kur'an-ı Kerîm*'in birçok âyetinde müminlere müjdelenen *"cennete giriş"*in betimsel bir yorumudur. Aynı yorum, İslam ülkelerindeki başka camilerde de denenmiştir. Fakat vaat ve davet ediciliği buradaki kadar kuvvetli olanı yoktur.

---

[128] D. Kuban, *Divriği Mucizesi,* s. 163; O. Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi*, s. 29.

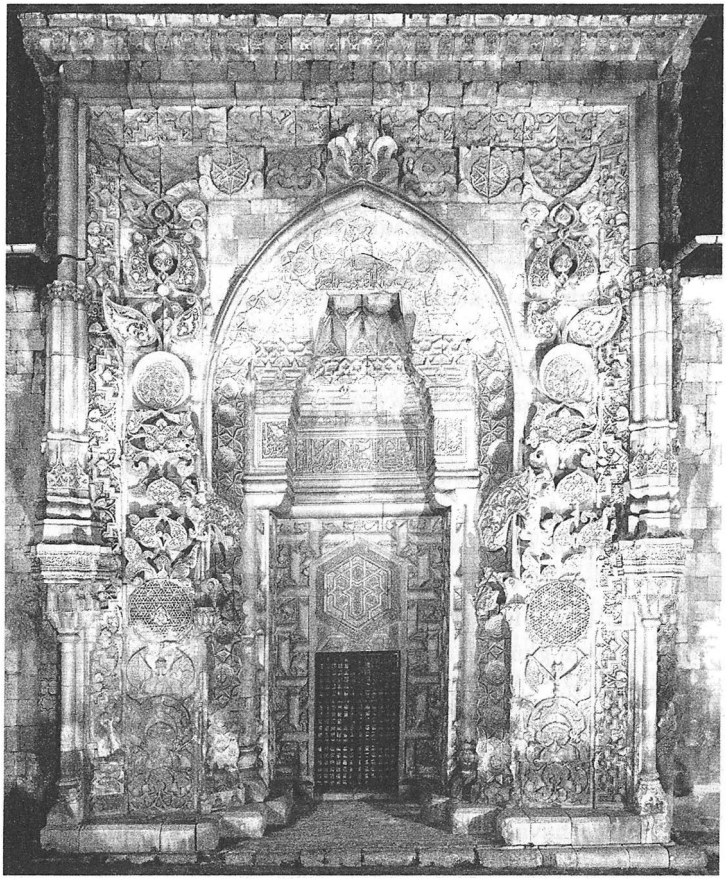

Tasarımcı uygulayıcı kadro, hayal ötesi soyut-somut öğeleri, 200 m2'ye yakın kapı fasadına yontu tekniğiyle işlerken, Ahmed Şah'a ve Müslüman uyruklarına cennet mesajları vermeyi amaçlamışlardı.

Taçkapının yüksekliği 14,5 m, eni 11,5 m, derinliği, 4,5 m'dir. Kapı bloku, cephe duvarından 1,5 m dışarıya, 1,5 m de içeriye taşıntılıdır. 750 m^3'lük bu dev hacmin hantallığı, bed'iz denilen bezeme programıyla alınmış; düz yan duvarların önünde, cami terasını da aşarak gökyüzüne doğru yükselen taçkapının görkemi bir coşkuya dönüştürülmüştür. Kimi inceleyiciler salt sanatsal bakarak, bu anıtsal girişte ısrarla bir "zevk-i selimsizlik" arasalar da eleştirilerinin sonunda Türk-İslam sanatının en başarılı bir yorumu olduğunu itiraf etmişlerdir.

Olumlu-olumsuz eleştirilere kısaca değinmek gerekirse: Sanatkâr, belirli bir üslupta kalmayarak her türlü mimari ve tezyini üslupta ulaşılmaz bir beceriye sahip olduğunu kanıtlamaya çalışmış; belki de onu böyle bir arayışa, eseri yaptıran Divriği melikinin kişiliği yönlendirmiştir, deniliyor.

Genel görüntünün, büyüklük ve zenginlik duygusu uyandırmasına karşın, tıraz programını salt "dekorasyon" görenlerin eleştirileri de şu başlıklarla özetlenebilir:

– Kavsaranın açıtlı kenarı, yanındaki kemerin kavsiyle uyumlu değildir.

– Kartuşlar ve yapraklar, ölçü dışı ve hayalidir.

– Motifler, methal yüzeyine düzensiz bir görünüşte serpiştirilmiş gibidir.

– Süslemeler, taş oyusu olmaktan çok, maden üzerine kazınmış izlerimi verir.

Buna karşılık yine salt "dekorasyon" diye bakanların övgüye değer ve hayranlık verici buldukları özellikler de şunlardır:

– Ayrıntıların işlenişi mükemmeldir.

– Bezemenin genel görüntüsü ustanın/ustaların sanat yetisini yansıtmaktadır.

– Soyut bir düzenin prensiplerine bağlı kalmaksızın, yenilik yaratmak hevesiyle çalışılmıştır.

– Zengin hayaller somutlaştırılmıştır.

– Sanatkâr, hayali bitkilerle tasarladığı "cennet bahçesi" imgesini kusursuz gerçekleştirmiştir.

– Eser, imgesel öğelerle klasik motif ve sembollerin kaynaştırılmasının tek örneğidir.

Sonuçta şu temel yargıya varılıyor: Bu taçkapının, çağdaşı olsun veya olmasın, başka taçkapılarla benzerliği kurulamaz ve görsel anlatımı, hepsinden daha yoğun, daha mükemmeldir.

Kapının böyle eşsiz ve tek olması, Ahmed Şah'ın mimarlardan, o zamana kadar yapılanlardan farklı, cennet misali bir eser istemesine bağlanabilir. *"Divriği'nin çıplak sırtlı, fakat görkemli dağları da böyle zengin hayalleri davet edici bir nitelik taşır. Ahmed Şah, küçük devletlere sahip Doğu beylerinin refahta iken sık sık yaptıkları gibi büyük bir gösteriş hevesine mi kapılmıştır? Böyle*

bir heves, Hurremşah gibi geniş hayalli bir sanatkârın kişiliğinde tam karşılığını bulmuştur."[129]

İçerideki görkemli fakat sade mihraptan daha büyük ve mücessem bir mihrap görünümündeki taçkapının karşısında, o zamanın âdetlerine göre yüksekçe ve revaklı bir namazgâh, bunun çevresinde de gölgelikli sekiler, lülelerinden Ahmedşah suyu akan çeşmeler bulunuyordu. Vakit namazları dışında burada oturulur, dileyenler namazgâhta Kıble Kapısına yönelerek namaz da kılarlardı.

Aynı zamanda İslam dünyasının en büyük boyutlu zengin bezemeli mihrap tasarımı denebilecek bu kapının merkezdeki girişten dışa doğru ana hatları şunlardır:

– Ortada diktörtgen çerçeveli küçük bir kapı,

– Mihrap nişini andıran derin ve bütün yüzeyleri işlemeli, kırık kemerli yüksek niş,

– Niş kubbesinin altında, beş yüzeyli, enli çerçeveli kitabelik,

– Kavsarayı dıştan kuşatan kaval silmeli Selçuklu kemeri,

– Taçkapıyı dıştan çerçeveleyen şamdanlı ve yıldızlı silmeler,

– Dış çerçeveyle sivri kemer arasındaki tırazlarla bezeli alan.

Taçkapının yalın alanına bağlı yüksek kabartma tırazlar, her iki yanda simetriyi yitirmeden bütün cepheyi sarmıştır: türlü çeşitli ziynetler, gümüş el aynaları, hilalli, çiçekli takılar... Bunlar, mü'minlere ve hayır işleyenlere vaat edilen cennet hazinelerini ifade ediyor: *"İman edip de iyi işler yapanlara gelince onlar, yaptıklarının karşılığı olarak Mevâ cennetinde konaklara oturacaklar"*, *"...Hayırlarda öne geçmek için yarışanların mükâfatı Adn Cenneti olacak; orada, altın bilezikler ve incilerle süslenecekler..."*, *"...Tahtlar üzerinde kurulacaklar.. ince ve kalın dibâdan yeşil giysiler kuşanacaklar. Ne güzel karşılık, ne güzel kalma yeri!"*[130]

Kur'an-ı Kerîm'in bu vaatlerini, ressam, yontucu ve mütefekkir mimar, doğru yorumlamış; yorumunu başarıyla uygulamış. Dünya yaşantısıyla benzerliği kurulamayacak Adn, Mevâ, Firdevs cennetlerinin, güzellik ve verimsemelerini hayal ötesi ve abartılı tırazlarla betimlemiş; diğer ayrıntılardan ziyade bu cennet tırazlarının kapı yüzeyine hâkim olmasını gözetmiş. İlk bakışta, taş-

[129] S. Ögel, *Anadolu Selçukluları'nın Taş Tezyinatı*, s. 149.

[130] *Kur'an-ı Kerîm*, Secde 19, Fâtır 33, Kehf 30-31. âyetler.

kınlık ve karışıklık sanısı uyandıran bezeme bolluğu, bir bakıma namaza yönelenlerin, cennet arayışı ve heyecanıyla dünyayı unutup camiye girmelerini (motivasyonlarını) sağlamaya dönük bir vurgulamadır. Kuşku yok ki sanatkârın bu somutlaştırma ya da mecazi tasarım başarısında, becerisi kadar kendi coşkulu inancından kaynaklanan ilhamların da payı vardı. Ayrıntıları ihmal etmeyerek binlerce özgün betimler işleyen yontucular da mimarın hayal gücüne ve becerisine katkıda bulunmuşlar.

İlkin bir taş bloku halinde taçkapı örüldüğünden artık herhangi bir hata söz konusu olamayacağını bilerek, adeta kopacak gibi taşan tırazları yontma cesaretini gösterebilmişlerdir.[131] S. Eyice: *"Usta veya ustalar, burada bir yenilik yapmak istemişler, bunda çok eski bilgilerden, inançlardan da faydalanmışlardır. Bu arada bir kısmı kozmik, bir kısmı bugün manasını çözemediğimiz bitkisel semboller, eski birtakım inançların esrarlı işaretleri olarak kullanılmıştır"* diyerek doğru bir tanıda bulunmaktadır.[132] Taçkapı tırazlarını sembolik anlamlarıyla açıklamayı deneyen bir dizi çalışma vardır.[133]

---

[131] Taçkapıdaki betimlemelerin dinsel konseptini dikkate almayan kimi araştırmacılar, ilginç benzetmeler, tanımlar yapmışlardır. Örneğin A. Gabriel, *"Yüzeyin her yanında, duvara asılmış gibi duran heykeltıraşlık ve süsleme biçimleri, bir pazaryerinde emtianın teşhirini hatırlatır"* (*Monuments*, II, s. 182), S. K. Yetkin, *"Tezyinatçının burada motiflerini işlediği tropikal bitkileri gördüğü tahmini de söz konusudur ve bu bitkiler her yandan ışığa doğru fışkırmaktadır.*(...)*Yapının uzviyetini ve ritmini unutturacak kadar coşkunluğa kapılan bu tezyinat Barok bir ruh halinin ifadesidir"* (*l'Architecture Turque en Turquie* s. 16 vd) S. Ögel: *"Portalin iki kanadında simetri esasını kaybetmeden arka arkaya sıralanarak yalın zemine oturtulmuş hemen hemen serbest denecek kadar yüksek kabartma şekillerdir.* (...) *İncecik saptan, küçük sütun başlığından kocaman yapraklar, yuvarlak levhalardan Rumîler çıkar.*(...) *Yayık, iri yaprak çiftleri, palmetler, içlerinde yıldız motifleri aksettiren yuvarlak ayna levhalar, kozmopolit şekiller, her dalında bir nebat taşıyan ve Sasani hayat ağacını hatırlatan ufak ağaçlar, yıldızlı aynalar, üstünü, yelpaze gibi papirüse benzeyen şekiller çeviren lotüsler..."* (*Anadolu Selçukluları'nın Taş Tezyinatı*, s. 21-22).

S. Eyice "Divriği'de Ulucami" *İlgi*, 1975, S. 20, s. 12.

Örneğin: "Hayat ağacı (axis mundi = *Evrenin direği*) *cennet, gök, bereket gibi kavramların yanısıra evrenle yaşam arasındaki tüm ilişkileri simgeleyen evrensel bir motiftir. Bu caminin ana kapısının üzerinde bütün kapıyı sarmak isteyen bir sarmaşık, bir çelenk olarak* (...) *büyük yaprak ve palmetlerle kurulmuş kompozisyonun bir evren direği ya da hayat ağacı simgesini temsil edip etmediği yazılı belgeye dayandırılmaz* (...) *Türk mitolojisinde gökle yer arasındaki ilişki bir ağaç ya da bir dağ motifiyle kurulur.*(...) *Divriği kapısında saptadığımız sayısal ritimler, Türk mitolojisinde var olan*

Methalin mimari yapısı, dikine ikiye ayrılarak incelendiğinde, sağda ve soldaki tırazların simetrik, fakat ayrıntılarla dolgu bezemelerinin –diğer birçok Selçuk yapılarında da görüldüğü üzere– asimetrik olduğu fark edilir. Kapı tasarımının yukarıda belirtilen taksimatındaki başlıca örgenler ve tırazlar şunlardır:

Kıble kapısı bezemelerinden detay: Hayat ağaçları gülceler, berat mumları, taşkın yapraklar, âyet kuşakları.

Dış çerçeve: üzerinde sekiz köşeli içleri türlü Arabesk motiflerle doldurulmuş sekizgen yıldızlar sıralı kaval silme. Tekdüzeliğini bozmadan bir çerçeve/korniş gibi yanları vesaçağı kuşatır.

Berat şamdanları: Her iki yanda ve dış çerçevenin önüne gelecek biçimde, gövdeleri ve kaideleri narin, başlık biçimindeki tablaları azman, birer mihrap şamdanı. Bunlara oturtulmuş alt kesimde telkâri mum zarfları fark edilen, tepeleri bilezikli, berat mumu demetleri yontu karakterinde işlenmiştir.[134] (Bu berat şamdanı yontularına karşılık, içeride mihrabın her iki yanında da armudi silkmeli el şamdanı veya el kandili yontuları vardır.) Ulucami Kıble Kapısı ve mihrabında somutlaştırılan örnekler: 13. yy'da Anadolu camilerindeki büyük şamdanlarla demet berat mumlarının, Osmanlı selâtin camilerinin mihraplarında örnekleri görülen, havan şamdanlara oturtulmuş Osmanlı

---

sırlı (gizemli) sayılara da bağlanır. (...) *Taçkapısının soyut hayat ağacı birer geometrik güneş çemberi ile biten üç sıra üç palmetten oluşmaktadır."* (D. Kuban, *Divriği Mucizesi*, s. 95-97'den); *"Tek başına canlandırılan hayat ağacı enderdir ve sadece dini mimaride görülür. En enteresan örnekle Divriği Ulucamii Kuzey Portalinde karşılaşırız. Burada hayat ağacı dal şeklinde küçük bir vazoda yükselir."* (G. Öney, "Selçuklu Sanatında Hayat Ağacı, Motifi" *Belleten* xxxıı, 1968, S. 125-128, s. 25 vd.)

Taçkapıyı inceleyenler, bu iki şamdan ve demet berat mumu yontularını *"ince bir sütunun Barok başlığı üstüne oturtulmuş demet sütunlar"* diyerek mimari elemanlar olarak teşhis etmişlerdir. S. K. Yetkin, soldaki şamdan gövdesinin ve kısmen de mukarnaslı tablanın hemen fark edilmeyecek derecede başarılı bir restorasyon eseri olduğunu ileri sürmektedir. (bkz. *İslam Sanatı Tarihi*, s. 116)

üslubu dev berat mumlarına kıyasla biçim ve üslupça daha zarif ve özenli olduğunu göstermektedir. Bu şamdan-mum yontuları ve kapı nişi, Kıble Kapısının aynı zamanda "büyük dış mihrap" işlevini vurgulamaktadır.[135]

Demet mumların bileziklerinden itibaren devam eden kaval silme, taçkapının üst kesiminde yıldızlı dış çerçeveye paralel ikinci bir çerçeve çizer.

Tırazlar: Şamdanlarla bunlara bağlı silmenin iç tarafındaki telkâriyi andıran Rumîlerle işlenmiş geri plandaki bir frizle kavsarayı kuşatan sivri kemere kadarki taçkapı yüzeyinde aşağıdan yukarıya doğru, kuyumculuk ve telkâri üsluplarında pençeli iri yaprak çiftleri, yıldız motifli halkalar, ayna levhalar, iç içe hilâllerle çevrili yıldız toplulukları, her dalında ayrı bir bitki taşıyan ve Sasanilerin "hayat ağacı"nı hatırlatan ağaççıklar... Birbirine birer sap, dal veya halkayla bağlanmış yüksek kabartma tıraz sıraları olarak her iki yanda, aşağıdan yukarıya devam etmektedir. Anadolu'nun başka kentlerindeki aynı dönem eserlerinde benzerlerine rastlanmayan[136] bu harikulade çelenk örgülerinin dinsel, mistik, koruyucu anlamlarını mimar ve ustalar kadar Ahmed Şah da bilmekteydi kuşkusuz. Fakat onlardan bize bir açıklama ulaşmadığından simgelerin tek tek ya da topluca verdiği mesajları çözemeyiz. Ancak bunların, yukarıda belirtildiği üzere, *Kur'an-ı Kerîm*'deki cennet âyetlerinin ilhamıyla tasarlandığına şüphe yoktur.

Sivri kemerin kutbuna teğet biçimde yerleştirilmiş, arma görünümünde iri bir "ayıpençesi,"[137] bunun iki yanında da biraz küçük iki benzeriyle yaprakların ortasında altıgen yıldızlı daireler vardır.

---

[135] Divriği'yi 1830'larda ziyaret eden W. Ainsworth, Ulucami'yi sadece bu kapısıyla tanıtırken kapı yerine "*mihrap*" sözcüğünü seçmiş ve şu tanımı yapmıştır: "There is also a mihrab, or pulpit, which is only equalled for exquisite workmanship by that of the Al Towelah in Mosul" (Burada bir de mihrap vardır ki bunun çok ince işlemeleri, Musul'daki al-Tuvelah'ın eşi olduğu izlenimini uyandırmaktadır.) (bkz. *Travels and Researches in Asia Minor*, II, s. 8) Divriği Ulucamii Kıble Kapısı bezemelerinin sonraki dönemlerde İran ve Afganistan'da etkili olduğu ileri sürülür. (bkz. S. K. Yetkin, *L'Architecture Turque en Turquie*, s. 16; S. Ögel, *Anadolu Selçukluları'nın Taş Tezyinatı*, s. 21, vd.; H. Arel, "Divriği Ulucamii Portalleri", *Vakıflar Dergisi*, V, s. 99 vd., 113 vd.)

Acanthus discoridis. Uzun ömürlü, şifalı, dikenli otsu bitkilerdendir.

Sivri kemerle dikey-yatay bezeme sıraları arasındaki üçgen köşeler acaba neden işlenmemiştir?.. Yapısal bir kusur ya da eksiklik olarak göze çarpan, yüzeyden 5-6 cm kalın bu bezemesiz alanların bir onarım sakilliği midir veya –caminin içinde görülen sıva ve boyama eksiklikleri gibi– bu köşelerin de işlenmeden bırakıldığı tahmin edilebilir.[138]

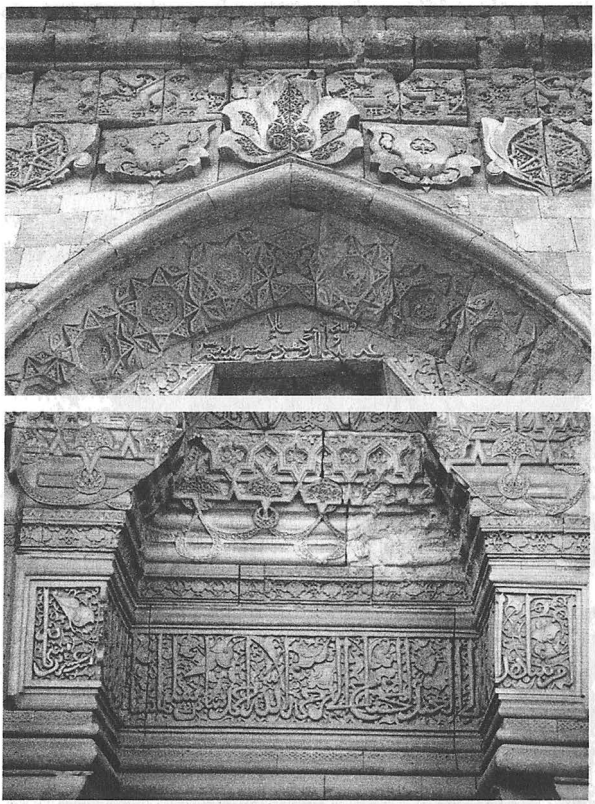

a)

b)

a) Kible kapısı kavsara kemeri altında Sultan A. Keykubad'a ithaf cümlesi, b) Kapı nişinde beş yüzeye işlenmiş çiçekli Eyyubi Nesihi (yazısı) ile Ahmed Şah kitâbesi.

"Kapıların yüksek kabartmalarla süslenmesi, taşlar yerde ayrı ayrı işlendikten sonra yerlerine monteleri şeklinde değil, medhal masif bir bütün halinde inşa edildikten sonra iskelelerde çalışan ustalar tarafından tahta motif kalıpları kullanılarak gerçekleştiriliyordu" (S. Ögel, *Anadolu Selçukluları'nın Taş Tezyinatı*, s. 153). Bu açıklamaya göre, her iki köşenin de yanlardaki "geri plan" işlemelerine benzer motiflerle bezenecekken herhangi bir sebepten ötürü öylece bırakılmıştı veya Kale Camii kapısındaki gibi çinilerle kaplanacaktı.

İki sıralı düz bir bordür halindeki sivri kemer, her iki yanda yavru sütuncuklara bağlanmıştır. Gövdeleri, kapı zeminine kadar inen bu harap sütuncukların mukarnaslarla işli başlıklarının üstüne akşamları fener koyuluyordu. Bu sütun başlıklarından çıkan iri yapraklar, kavsarayı dolaşan yıldızlı kuşağa taştığı gibi, yukarıya doğru ince bir dalla daha azman bir yaprak salmıştır. *"Bunlar o kadar plastik bir şekil gösterir ki sanki kemere iğneyle iliştirilmiş madeni bir takı gibi durmaktadır."*[139] İçbükey bir alanı kuşatan sivri kemer, sekiz köşeli yıldızların sıralandığı sığ bir niş kuşağına çerçevelik etmektedir.

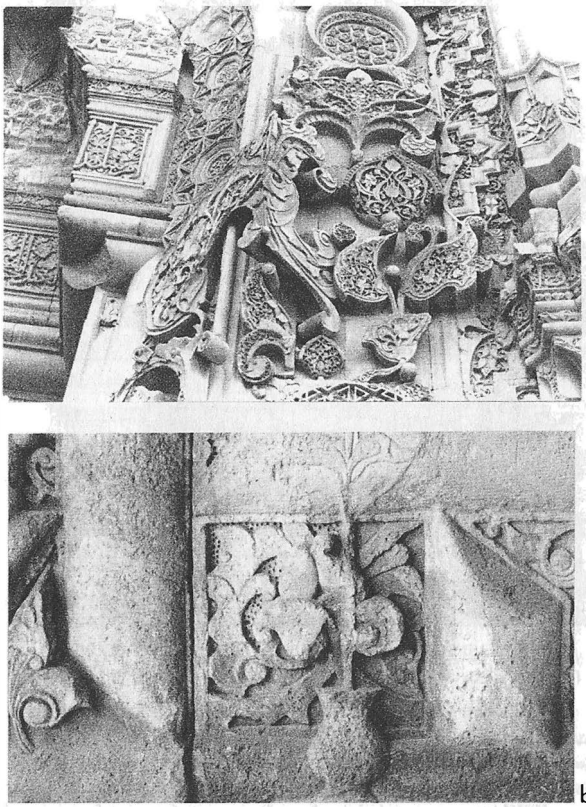

a) Kıble Kapısı bezemelerinden ayrıntılar. b) Alttaki saksıdan nişe yükselen lotüs.

[139] H. Arel, "Divriği Ulucamii Portalleri", *Vakıflar Dergisi*, V, s. 99 vd.

Niş: Daha içte, iki yanda "çadır direği" biçimli, başlıksız, düz sütunlar görülür. Bunlara oturan üç sıralı silme, alttaki kapı alanı ile üstteki kitabe ve niş alanını ayırmaktadır.

Giriş kapısının yer aldığı dikdörtgen yüzey ve yan yüzeylere, bombeli kırma çubuklar yatay/dikey istiflenmiş; araları bitkisel motiflerle doldurulmuştur. Bu örge, uzaktan daha çok ahşap işçilik havası vermektedir. Yan yüzeylerde, eşik seviyesindeki bir saksı motifinden çıkan ince birer "tek dal", bombeli dikey yatay paftaların üzerinde ilerleyerek son sıra bombeli çubuklara kadar yükselir.[140] Kapının üstünde, altıgen büyük bir rozetteki büsbütün stilize edilmiş çubuk geçmeleri, Kûfî harflerle müsenna (karşılıklı) "Ya Allah-Ya Muhammed" okunabilir. Buna karşılık, rozetin altındaki köşelerde beşgen kartuşlarda *"Bism-Allah"*lar okunuyor. Yekpare bir atkı taşı bulunmayan kapıya, altıgen rozetin geçmeli taşları lento görevi yapmaktadır.

Üç sıralı profillerin üstündeki kitabelik, nişin açıtlarını izleyen beş yüzeyden meydana gelmiştir. Kuvvetli silmelerle somutlaştırılmış nesih yazı, zengin çiçekli zemin üzerindedir. Bu bezemeler arasında, halk gözünün öyle görmek istediği bülbüle ve güle benzeyen figürler de gösterilir. Böylece sanki Doğu efsanelerinin ünlü "gül ve bülbül"ü de bir tür "sevgi tırazı" olarak eksik bırakılmamıştır. Bu kitabe, sadece Ulucami kitabelerinin değil, İslamî taş ve ahşap kitabeler açısından da mükemmel ve ayrıcalı bir yere sahiptir. Burada Arapça olarak Mescid-i Cami'yi, yüce Allah'a yönelmek için Süleymanşah oğlu Ahmed Şah'ın 626 yılında yaptırdığı yazılıdır.

Kitabeliğin yukarısındaki çok kenarlı niş tepeliğinin yüzeyleri de ayıpençesi ve yıldız motifleriyle bezelidir. Buradan aşağıya bakan iki kürecik, birer feneri simgeler. Kavsara kemerinin kutbu altında ise Sultan Alaeddin Keykubad'ın anıldığı satırlar okunur.

Ana hatlarıyla tanıtılan bu tekil taçkapının ölçüleri, planı ve dekorasyonu konularında yüzyılı aşkın bir süredir yerli yabancı uzmanların tartışmaları devam etmektedir. Doğal ki özellikle bezeme programının özgünlüğü, sanatkârın kimliği, bu müstesna eserin neden Divriği'de yapıldığı, Avrupa Barok sanatının buradaki dekorasyonla yakınlaşan yönleri, yüzey bezemelerinin, motiflere üçüncü bo-

[140] Dikkati çekmeyen bu ince-uzun ve seyrek yapraklı bu dallar, Mısır Lotusu gibi kutsal koruyucu sarmal olmalıdır.

Geçmiş zaman olur ki! 1930'larda - câmi 700 yıllıkken: Soldan 3. imam Sert Hafız (merhum Mustafa Tapik), sağında Hâfız Bilâl (daha sonra Üsküdar Ayazma Camii müezzini), solunda yerliden Hâfız Eyüp (Demirkale) efendi, solda ayakta o yıllarda Ulucami-Darüşşifa fotoğraflarıyla albümler yapan Foto Şükrü Akın. En sağdaki yerliden bir zat.

yut kazandırmak amacıyla yontu tekniğiyle işlenmiş olması, motiflerin ve örgenlerin adlandırılması gibi sorunlar ne kadar tartışılsa da bir gerçek hiç değişmeyecektir: Ahlatlı Tiflisli sanatkârlarla sanatsever ve dindar Melik Ahmed Şah'ın ortak eseri Külliye, sanat ve inanç anıtı konumundaki bu taçkapı, Türkistan'dan, Kafkasya'dan, İran'dan, İslam âleminden aldığı etkilerle 13.yy'da yepyeni bir açılım sürecine giren Türk sanatının özgün bir sentezi olarak daima ilk sırada yer alacaktır.

Çarşı Kapısı

Caminin batı cephesinde ve yapının doğu-batı ekseni üzerindeki bu mütevazı taçkapıya, geçen yüzyılın ortalarına değin yerlilerce

Selçuklu üslubuna yakın yüzeysel bezemeli çıkış (eski adıyla) çarşı kapısı. Bu daha mütevazi taçkapıda son yıllarda kitap okuyan adam (şah) gölgesi uyduruldu. Artık Camiyi değil bu gölgeyi görmeye gelenler daha çokmuş!

"Çarşı Kapısı" deniyordu. Çünkü en geç 18 yy ortalarına değin *"sûk-ı sultanî"* denen eski kent çarşısı, caminin batı eteğindeydi. Bu kapı da çarşıya inen yola açılıyordu. Yine, İslami geleneklere göre büyük camilerde, cemaatin kıbleye açılan ana kapıdan girerek namazdan sonra yan kapıdan çıkması "cami adâbından"dı.[141] Ölçüleri ve bezemeleriyle Kıble Kapısına göre ikinci planda kalmakta ise de sanat ve mimarlık tarihçileri bunun da başlıbaşına bir bütünlük, olgunluk ve teklik örneği sergilediği konusunda görüş birliğindedirler. Buna karşılık, kapı üsttemelinin onarım sonucu aldığı garip biçimin bile "özgün" zannedilerek ilginç benzerlikler (!) kurulmuştur. Bu taçkapının özgün olmayıp yıkılan aslının, bir taklidi olduğu gibi savlar da vardır.[142]

---

[141] Camiye saygı gereği gelişen gelenekler arasında, evden veya işyerinden, temiz giysili, abdestli ve namaz vaktine göre erken çıkmak, yolda sağa sola bakmadan dualar okuyarak yürümek, caminin cümle kapısı önünde durup Allah'a hamd ü sena ettikten sonra içeriye girmek, camiyi, cemaati sessizce selamlamak, ön safa ilerlemek, sünnet namazları kırık saflar halinde, farzı ise sağdan hizaya girerek sımsıkı ve düzgün saflarla imama uyarak kılmak, namazdan sonra mihraba karşı ayakta dua ettikten sonra arkaya dönmeyip yan kapıdan çıkmak gibi bir dizi kural vardır. (Tarikatçı Mehmed Efendi, *Şerh-i Risâle-i Hamza Efendi, fî Hakkü'l-Bey'ü Şirâ*, yazma, vrk. 28/a-29/b'den)

Örneğin 1905'teki onarımda tasman nedeniyle kapı üsttemeline yapılan taşıntılı takviyeyi özgün kabul eden S. Ögel: *"Oyuk ve kaval silmelerden yüksek*

Kapı bloku 9,5 m yükseklik, 6 m en, 2,6 m derinlik (1,4 m'si, cephe dışında taşıntı, kalanı duvar içindedir) verir. Bu hacim, daha yumuşak, daha yüzeysel, ama daha yoğun bezemelerle doldurulmuştur. Yüksekliğinin cami duvarıyla aynı olması ve saçak kornişini aşmaması Selçuklu eserlerine bir tezattır. Dolayısıyla Kıble Taçkapısındaki Selçuklu mimarisine bağlı olmayış, bir bakıma bu kapı için de geçerlidir.

Çıkış Kapısında, nişin iki yanındaki açıt ayağı işlevindeki sütunlar da dahil olmak üzere bütün yüzeyleri, çok ince ayrıntılara inilerek işlenmiş Rumî-Arabesk çiçeklemeler örtmüştür. Bu nakış gibi bezeme, bir kumaşa veya şark halısına benzetilmiştir.[143] H. Galok ise *"...Ahşap kabartma taklidi yahut halı dokuma taklidi,*

---

bir kaide –ki burada ilk defa rastlıyoruz– yegâne tezadı teşkil eder" (bkz. *Anadolu Selçukluları'nın Taş Tezyinatı*, s. 23) diyor. D. Kuban'sa kapının özgün olmadığı kanısındadır: *"Batı duvarı yıkılmış olsa bile (Batı) taçkapının temeli kalmış olmalıdır.(...) ve özgün taçkapıdan kalan bazı fragmanlar da bu kapıda kullanılmıştır. Eğer bugünkü kapı Kanuni döneminden kalmış olsaydı, üzerinde o döneme ilişkin bir kitabe ve Selçuklu dönemine özenen bir kapı değil, bir 16. yy kapısı bulmamız olağan olurdu. Bugünkü kaide, ne diğer kapı kaidelerine ne de Osmanlı dönemi kaidelerine benzemektedir. Kapının belki de bir kez daha yıkıldığı başka bir döneme ait olabilir. Bu çok profilli kaidenin, yapıda bir Hint etkisi olduğunu düşündüren en önemli öğe olduğu söylenebilir. (...) Ali S. Ülgen'in de bazı bezeme ayrıntılarıyla ilgili olarak söylediği gibi buradaki garip, garip olduğu kadar da klasik espriden de Selçuklu dönemi bezemesinden de uzak olan mekanik bezeme, ancak en son tamir döneminde yapılmış olabilir. (...) Bütün araştırmacıların tarafından caminin özgün kapılarından biri olarak kabul edilmesine karşın, Batı Taçkapısı diğer kapılarla, Doğu Penceresi ile içerideki bezeme üslup ve motifleriyle ilgisi olmayan tümüyle farklı bir sanat anlayışının ürünüdür. Desenler kaba, tümüyle geometrik ve simetrik, işçilik olarak diğer bezeme gruplarından çok daha aşağı kalitededir."* (bkz. *Divriği Mucizesi*, s. 139) D. Kuban'ın atıfta bulunduğu A. S. Ülgen ise kapının bütününün yenilendiğini söylemiyor: *"Batı duvarının dış yüzünde görülen ve mahalli Anadolu ampirine kötü bir örnek olabilecek kabartma panolar; bu yüzün kesme taş kaplama tamirinin yerli bir Hıristiyan ustası elinden çıktığını ifade eder. Cephenin ortasındaki orijinal şekilli musanna kapının kaide kısmının tamamen ve tacının da kısmen, yapılan tamirlerden müteessir olduğu ve özelliğinin bozulduğu görülmektedir."* (Bkz "Divriği Ulucamii ve Darüşşifası", *Vakıflar Dergisi*, V, s. 94)

Bu süslemeler halıya benzetildiğinden (bkz. E. Esin, *"The Seljuks in Asia Minor'*un Tenkidi", *Vakıflar Dergisi*, V, s. 275); kapıya, sanat tarihi literatürüne girecek kadar ciddiye alınan yeni bir ad bulunmuş ve "Tekstil Kapı" (!) denilmiştir. H. Arel, Tekstil Kapı denilmesini önerenlerdendir. (bkz. "Divriği Ulucamii Tekstil Kapısı", *Vakıflar Dergisi*, V, s. 113)

motiflerle maddeler hangi menşeden olursa olsun, üslup, kişisel duyguları alt eden bir ilkeye dayanır. Bu kapıdaki bezemenin diğer kapıya göre üslupça farklı olduğunu söylemek yanlıştır. Çünkü oradaki iri ve garip biçimli motifler, burada yatay ve dikey sıralar içinde bitkisel bezemelere dönüşmüştür" diyerek tamamen farklı olduğu ileri sürülen Kıble Taçkapısı-Çıkış Kapısı bezemeleri arasındaki ilişkiyi vurgulamaktadır.[144]

Cepheden geometrik kademelerle taşan methalin planında oval çizgilerden daha çok girintili ve köşeli çizgiler tercih edilmiştir. Başlıca ana hatlar (dıştan içe doğru):

– Onarım eseri, kademeli ve taşıntılı üsttemel,
– Taçkapıyı, cephe duvarına bağlayan yan yüzler,
– Taçkapı yüzeyini dolduran 7 bezeme kuşağı,
– Yan mihrabiyeli-sütunlu kapı nişi ve kitabelik.

Çıkış Kapısında dikkati çeken yanıltıcı eklenti; bezeme (bed'iz) programındaki zarafet ve oranlara aykırı biçimde, kaba ve yüksek bir kitle oluşturan silmelerden kurulu üsttemeldir. Bunların 20. yy başındaki büyük onarım sırasında yapıldığını, M. V. Berchem *Corpus*'undaki fotoğrafta göstermiştir. 1909'da çekilen fotoğrafta bu ayaklar yoktur. Daha önceki takviyenin, yine üsttemel seviyesinde fakat düz olduğu görülmektedir. Şimdiki basamakvari takviye ise, daha 1930'larda A. Gabriel gibi dikkatli uzmanları bile yanıltmış; bu nev-icat ayaklarla Hint pagodalarının taşıntılı yüksek kaideleri arasında bir yakınlık aranmıştır.[145] Caminin batı cephesindeki temel zayıflığından burada önemli onarımlar gerçekleştirilmiş, öne eğilen kapı da alttan takviye edilmiştir. Mimarlar, bu kütlevi kapının, 64 m uzunluğundaki batı duvarına, Darüşşifa Taçkapısı gibi ve orta kesimde bir burç gibi destek sağlamasını öngörmüşlerken tam tersine, temeldeki sorunlar yüzünden, taşıntılı kapı sorun yaratmış; ağırlık merkezi cephe duvarından ayrıldıkça, temel ve üsttemelinin takviyesine çalışılmıştır.

---

[144] H. Galok, "Küçük Asya'da Selçuklu Sanatı" *Hayat*, I, S. 23 s. 453.
A. Gabriel, *Monuments*, II., s. 182, not 2; *"Karakteristik yapılış birçok Hint tapınaklarında vardır. Khajurâho'daki Vichnou tapınağında olduğu gibi... Fakat bu tür benzeyişe bakıp direkt bir etkiden söz etmek yanlıştır."* Çıkış Kapısı üsttemelinin 20. yy başındaki takviye biçimi için bkz. *Corpus*, III, pl. XXXVI ve LX. Fotoğraftaki eski takviye sökülüp yerine şimdiki üsttemelin yapıldığı kesindir. Özgün kaideler gömülü durumda olabilir.

Kapı kütlesinin yan yüzeyleri, cami cephesine geniş açılı bezeme alanlarıyla bağlanmıştır. Bu açı genişliği, kapı kütlesinin cepheyi daha güçlü payandalamasını sağlarken yan yüzey bezemelerinin ön yüzle birlikte görülebilmesini de temin etmiştir. Yan yüzeyler, dikey olarak iki bezeme alanına ayrılmıştır: yukarıda, miğfer biçimli yaprakların sıralandığı dikdörtgen birer pano, yarıdan aşağıda birer köşe nişi. Niş tepeliklerine bingi mukarnasları işlenmiştir; kuzeydeki nişin her iki yüzeyinde, güneydeki nişinse tek yüzünde kuş figürleri bulunmaktadır.

Kuzeyde yan yüzeye teğet olarak, cami duvarında, Rumîlerle bezemeli bir ayna motifi; diğer tarafta da yine bezemeli bir üçgen görülmektedir. Olasılıkla bunlar, onarımlardan önce, özgün cephe duvarındaki bezemeli kuşaktan artakalmış parçalardır.

Taçkapının cephesinde, Kıble Kapısının aksine tıraz (simge) düşünülmeyerek klasik bezeme örgeleri tercih edilmiştir. İç içe birbirini kuşatıp çerçeveleyen sığ-yüzeysel kuşaklar, keskin çizgili çubuklarla ayrılmıştır. En dıştaki, Sivas Gökmedrese, Erzurum Çifteminareli'de benzerleri görülen bitkisel halkalardan örülmüş bir zincirdir. 2. kuşak, bir kademe içerlek bir su halinde ve ensizdir. Burada da birbirine ulamlı bitkisel örgeler zinciri dikkati çeker. 3. ve enli klasik Selçuklu kuşağı; geçmeli yıldızlar ve altıgenlerden kurulu geometrik örgelerle işlenmiştir. Sığ bir içerleklikle yüzeyin üçüncü alanına geçişi sağlayan 4. kuşak, ikincinin benzeri, 5. bitkisel ve geometrik motiflerin birleşmesinden meydana gelmiş çiçekli Kûfî havasında bir sıradır. Bunun üstteki yatay uzantısı daha enlidir. 6. yanlarda düz bir silme, üstte kilim motifleri ile enli bir kuşak halindedir. 7. kuşak, birinciyi andıran son bir kademe olarak iki yandan kilim örgeli üst kuşağa bağlanmıştır. Kapı nişi kemeri ile yedinci bordür arasında kalan köşeler de dokuma örgeleriyle bezelidir.

Mukarnassız kapı nişinde, Selçuk üçgenlerinden, Arabesk işlemeli köşe bingilerine geçilmiştir. Burada, dolu kürecikler, eğri kesimli örgenler vardır. Niş kemerinde de yuvacıklara yerleştirilmiş seyrek bezeme kürecikleri görülmektedir. Bunları birbirine bağlayan çiçekli su, niş tepeliğinde bir çelenge (diadem) dönüşmüştür. Oval niş tepesinden aşağıya sarkan plastik karakterde bir kürecikle daha altta, niş hücresine gömülü bir kürecik, simgesel birer fenerdir.

Dikdörtgen kapı açıklığının üstüne yerleştirilen düz/ters lâle motifleriyle[146] bezeli geçmeli bir pano, lento görevi yapmaktadır. Bunun üstünde ise caminin tarih kitabesi vardır. Burada: Mescidü'l-Cami'nin temelinin 626 yılının birinci ayında (Aralık 1228) Allah'ın rızasını kazanmak dileğiyle, Şahin Şah oğlu Süleyman Şah oğlu, halifenin yardımcısı Ahmed Şah tarafından atıldığı açıklanmaktadır.

Kapı nişinin iki yanındaki sütuncukların gövdeleri, uzaktan aynı desenler sanısını uyandıran ajurlu Arabesklerle, kaideleri stalaktitli, başlıkları ajurlu, Arabesk ve püskül örgeleriyle işlenmiş; yaprak kıvrımlarına kürecikler gömülmüştür. Daha yukarıda ise birer çift, üzeri ajurlu, gömülü küreler yer almıştır.

Taçkapı bezemelerine egemen Rumî ve Arabesk örgeler; yarım ve bütün küreler-kürecikler; niş ve sütunlar, kitabelik, yan yüzlerdeki kuş figürleri, masalsı bir okunuş olanağı vermekte; eleştiriye açık bir boşluk ya da sakillik –uyumsuz bir onarım eseri olan kat kat profilli ayaklar dışında– yakalanamamaktadır.

Çıkış Kapısı bezemelerindeki dokuma, kuyumculuk ve bakır işçiliklerine özgü türlü çeşitli örgelerin, daha önceye tarihlenen eserlerde kullanılmadığı saptanmıştır. *"Küçük el sanatlarının bu ince ve taş üzerinde denenmesi, hayli zor motifleri sanatkârın bu kapıda cesaret ve maharetle uygulaması, onun önce bu küçük elsanatları dallarında çalışarak hüner sahibi olduğunu, bilahare mimariye yöneldiğini ve eski tecrübelerini taş üzerinde denemeye giriştiğini düşündürecek karakterde görülmüştür."*[147]

Enteresan bir başka tezyinat elemanı, niş kemerinin yukarısında kuşak biçimli kilim motiflerinin üzerine oturtulmuş olan "sahan kapağı" görünüşlü gülçedir. Bu ve altındaki yaprak, olasılıkla bu taçkapının da dinsel-kozmik anlamlı biricik tırazlarıdır.

Çıkış Kapısının alınlık saçak/korniş kesimi ise muhtelif zamanlarda yapılan onarımlar sırasında bozulmuştur. Bunu, basit

---

[146] "Lâle" çiçeği profilinin, Arap harfleriyle "Allah" yazımına benzemesi gibi, yine Arap harfleriyle "lâle" yazılışının da "Allah" yazımını andırması, İslam âleminde bu çiçeğe kutsallık kazandırmış; dinsel bezemelerde daha çok yer almasını sağlamıştır. T. İşbil, bu anlamda kullanımın ilk kez Divriği Ulucamii'nin bu kapısında görüldüğünü yazar. (bkz. "Eşsiz Bir Selçuklu Yapıtı", *Pirelli*, S. 79, s. 23)
H. Arel, "Divriği Ulucamii Tekstil Kapısı", *Vakıflar Dergisi*, V, s. 113 vd.

bezemesiz silmelerle 1905 onarımında acemice işlenip tepeye yerleştirilen ay yıldız göstermektedir.

Arma Kuşlar

> *"Efsaneye göre Oğuz Han'ın altı oğlu vardı; bunlardan her birinin dörder oğlu olup 24 Türk boyu teşekkül etmişti. İlk neslin dört torun ailesinden çıkan altı kabileden her birinin bir damgası ve belki de totem köken ve karakteriyle bir av kuşu vardı. Kınık boyundan totemi atmaca cinsinden çakırdı. Diğer beş totem hayvanı şahin, kartal, tavşancıl, sungur ve üçkuş olarak saptanmıştır. Büyük Selçuklu hükümdarı Davud, Çakır (Çağrı) Beğ, kardeşlerinden biri Tuğrul, diğeri Beygu adını almıştı.(...) Küçük hanedanlara timsal olan av veya totem kuşları bir başlı, sultanların arma kuşu ise iki başlı idi. Konya'nın çifte başlı arma kuşu büyük bir olasılıkla I. keykâvus'un arması kabul edilir. Bu arma kuşuna benzeşen diğer bir örneği Divriği Ulucamii portalinin sağında buluyoruz."* (*bkz. E. Diez,* Türk Sanatı, *s. 260-261*)

Ahmed Şah Ulucamiinin Çıkış Kapısının iki yanındaki mukarnaslı köşe nişlerinin iç yüzeylerindeki üç değişik çerçeve içinde arma biçimli kuş figürleri görülüyorsa da Hitit döneminden başlayarak Anadolu uygarlıklarında, kayaya, duvara, seramiğe işlenmiş "iki başlı kuş" betimleri arasında, buradaki gibi yan yana bir zenginlik sergileyeni yoktur.[148] Bu bakımdan, Çıkış Kapısı'nın iki

[148] Türkler, çift başlı av kuşu kültünü Orta Asya'da ve Anadolu'da koruyucu, nazarlık, tılsım, aydınlık-güneş sembolü (tamasil: simgeler) olarak kullanmışlardır. Şaman inancında her insanın, kuş biçiminde koruyucu bir ruhu vardı. Akdoğan (sunguŗ), Anadolu Selçukluları döneminde yüksek gücün simgesi olarak anıtlara, kalelere işleniyordu. Hanedan bireyleri Hükay, Tuğrul, Sungur, Şahin...vb av kuşlarının adlarını alırken stilize biçimlerini de ungun seçmekteydiler. Av kuşlarının Selçuklular döneminde de amblematik ya da sembolik önemini yitirmemesi ilginçtir. Ancak Anadolu'ya gelen Türklerin eski Roma ve Bizans kartalını aldıkları doğru değildir. Alacahöyük'teki Hitit kartalı, bu kültün Roma'dan önce de Anadolu'da bulunduğunun kanıtıdır. Batıya ve Anadolu'ya göçen Türkler ve diğer Asyalı kavimler av kuşlarını, ungun, damga, arma olarak götürmüşlerdir. Kuzeyde İskitler, Kumanlar, Peçenekler, Bulgarlar, Macarlar; Güney'de Anadolu Selçukluları, Mengücekoğulları, Artuklular... İç Asya'da Kutluklar, Uygurlar, Göktürkler yırtıcı av kuşlarını bir motif olarak kullanmışlardır. Ulusların, güç ve görkem timsali kartal vb'lerine ilgi duymaları doğaldır. Ayrıca Türkler, kartal, şahin, atmaca, doğan, sungur, tavşancıl, lâçin, kuzgun, çağrı, tuğrul gibi av kuşlarını kutsal sayarak, bunları "ungun" (uğur getiren) edinmişlerdir. Çift başlı kartalın "göğün direğinde tünediğine

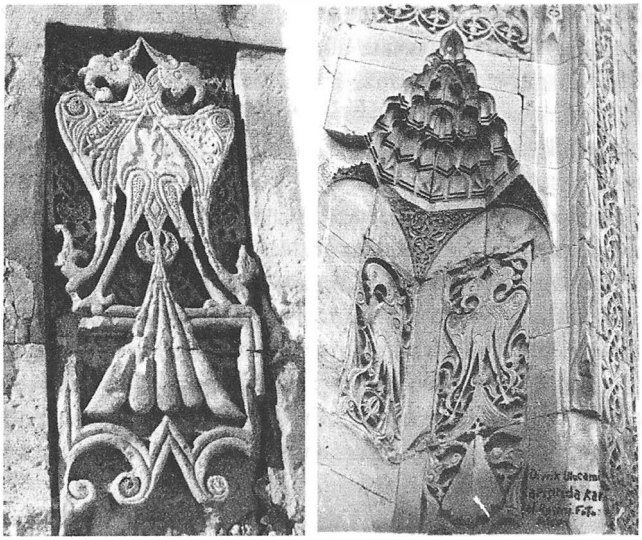

Çıkış (Batı) kapısının yan taşıntılarındaki nişlere işlenmiş kuşlu armalar. Sağda yırtıcı, ejder kanatlı, solda bir benzeriyle, karşısında tek başlı ikinci bir kuş arması.

inanan Fin-Ugor kavimlerinde, Yakut Türklerinde sırıklar üzerine, ağaçtan yapılmış çift başlı kartallar konulması âdet olup bununla göğün direği simgeleniyordu. (Bkz. M.V. Berchem, *Corpus*, III, s. 75; F. Köprülü "Hukuki Sembollerdeki Motifler" *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, II, s. 39 vd.; G. Parlar, "Çift Başlı Kartal", *Vakıf ve Kültür*, s. 21; S. Ögel, *Anadolu Selçukluları'nın Taş Tezyinatı*, s 24; E. Esin "The Seljuks in Asia Minor..." *Vakıflar Dergisi*, V, s. 275 vd.; C. Texier, çev. A. Suad, *Küçük Asya Tarihi*, III. muhtelif sayfalar; D. Kuban, "Selçuklu Sanat Dünyası", *Alaeddin'in Lambası*, s. 31; G. Öney, "Niğde Hüdavent Hatun Türbesi Figürlü Kabartmaları", *Belleten*, XXXI, s. 152; a.y. "Anadolu Selçuklu Saray, Kervansaray ve Kalelerinde Figür Dünyası ve Semboller", *P Dergisi*, S. 5, s. 50 vd; a.y. "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Avcı Kuşlar...", *Malazgirt Armağanı*, Ankara, 1972, s. 142-143; İ. Akçay, "Yakutiye Medresesi", *Vakıflar Dergisi*, VI, s. 31, 146; Z.V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, I, s. 177, 185; B. Ögel, Türk Mitolojisi, s. 160-161; B. Atalay, *Maraş Tarihi, Coğrafyası*, s. 16; A. U. Harva, *Les répresentations Religieuses des peuples altaiques*, Paris 1959, s. 37; K. Otto-Dorn, "Türkische Grabesteine mit Figurenreliefs aus Kleinasien", *Art Orientalis* 1959, C. III, resim 26 a; H. N. Orkun "Eski Türklerde Arma" başlıklı yazısında, "Divriği'de bir türbe üzerindeki resim" alt yazılı, çift başlı bir kuş betimine de yer vermiş; bu betim, *Sanat Ansiklopedisi*'nde de kopya edildiği gibi; M. Batur da bunun "Divrik'te Ulucami'nin medrese kapısının yanında bulunduğunu yazmıştır. (Bkz. H. N. Orkun, "Eski Türklerde Arma" *Ülkü*, Yeni Seri, S. 34, s. 12; C. E. Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, C. 5, s. 2336; M. Batur, "Tarihte Kartal", *Tarih Konuşuyor Dergisi*, S. 32, s. 2684) Fakat Divriği Külliyesi'nde ve diğer Mengücekli eserlerinde böyle bir figürün varlığı bugüne kadar saptanamamıştır.

yanındaki ikisi çift biri tek toplam beş kuş, Selçuklu dönemi ungun betimleri açısından da dikkate değer. Bunlar:

– Kapının güney yanındaki nişte, vahşi-yırtıcı betimli stilize çift kuş,

– Kapının kuzeyindeki nişte daha evcil-uysal görünüşlü stilize çift kuş,

– Kuzeydekinin solunda, duvar kartuşundaki güvercin (?) türü kuş.

Öncelikle üzerinde durulması gereken sorun, figürlerin neden bu kapının iki yanında yer aldığıdır. Şayet bunlar Mengücek Hanedanına ait armalarsa niçin, asıl cümle taçkapısına işlenmemiştir? Bu noktada akla gelen yanıt, bir mihrap gibi tasarlanan Kıble Kapısına işlenecek kuş ya da başka canlı figürlerinin, pagan tanrıları olarak algılanabileceğidir. Başka bir anlatımla figüratif simgeler, yanlış yorumları önlemek amacıyla caminin giriş kapısına değil çıkış kapısının yanlarına saklanmıştır.

Divriği Mengüceklerine ait bu üç "taş tablo"daki kuş betimlerinin ortak ve farklı çizgileri söz konusudur:

Çift kuşlar: Stilizasyon anlayışıyla çalışılmıştır. Her iki çift de şematik görünümlüdür. Gövdeye ve kanatlara iç organlar resmedilmiş gibidir.

Kanat uçları, ejder başı biçiminde betimlenmiştir. Kulaklar çatılıdır. Kuyruk telekleri farklı biçimdedir.

Figürler, eğitilmiş ve av takılarıyla donatılmış avcı kuşlar olmakla birlikte çiftler aynı türden değildir. Güneydekiler daha keskin bakışlı ve yırtıcı; kuzeydeki çift, uysal bakışlı daha evcil görünüşlüdür.

Her iki çift de kartal değildir.

Tek kuş: Kuzeydeki tek kuş, stilize, fakat şematik değildir. Kulağının ve gagasının ucunda çıngırağı yoktur. Başını göğsüne eğmiş, bir pençesini kaldırmıştır.

Her üç kartuşta kuşları saran dallar, tırazlar görülür. Bunların da armasal anlamları vardır.

Bir diğer sorun, arma bilimi (Héraldique) açısından çift başlı kuşların ne ifade ettiğidir. F. Köprülü bu konuda pek çok araştırma yapıldığını, fakat kesin açıklamalara varılamadığını belirtmektedir.[149] En kestirme tanımlar *"camiyi yaptıran Ahmed Şah'la, yük-*

[149] F. Köprülü, "Hukuki Senbollerdeki Motifler", *Türk Hukuk ve İktisat Mecmuası*, C. II, s. 42-44,48, not 2.

sek egemenliğini tanıdığı Sultan Alaeddin Keykubad'ın armaları" veya *"Mengücekoğullarının Asya'dan Anadolu'ya taşıdığı, totemizmle ilgili sembolik figürler"* olmuştur.[150] Ahmed Şah'ın, Turanî geleneklere göre taşıdığı fakat kitabelerinde geçmeyen Türkçe unvan ve ungunları olduğu da ileri sürülmüştür. Çünkü Ahmed Şah'ın dedesi olan Şahin Şah'ın, adının "şahin"liği yanında, unvanları arasında da "Tuğrul" ve "Hümayun"un yer aldığı saptanıyor. Sitti Melik Türbesinde okunan isimlere karşılık, torunu Ahmed Şah da yaptırdığı ulucaminin kapısına, unvanlarını betimletmiş olabilir.[151] Ya da bunlar, Divriği kentinin ve Mengücekoğullarının özel amblemleridir. Av kuşlarının Türk toplum hayatındaki yeri dikkate alındığında, bu stilize figürlerin yaşamın sürekliliği, yücelik, egemenlik, koruyucu ruh simgeleri olarak cami kapısına konmuş olması da muhtemel görülmektedir. Eski Türk yaşayışındaki sembolleri inceleyen F. Köprülü, bu konuda şu açıklamada bulunuyor: *"Çift-tek başlı kuşların birer nişan, alâmet, şiâr olduğu muhakkaktır. Çünkü Ortazaman egemenleri paralarında, fermanlarında, bayraklarında, inşa ettirdikleri binalarda, hanedanlarına ve kendilerine mahsus, mühür yerine kaim işaretler, renkler, şekiller kullanmışlardır. Bu bazan bir hayvan veya kuş resmi olabilir.(...) Hükümdarlığa ait senbollerin*

---

[150] Örnekler: *"Kapının iki yanında ve destek panellerinde Selçuklu sultanlarının arması iki başlı kartal var. Bitişik duvarda ise bir şahin olması muhtemel garip bir kuş resmi daha var."* (V.W. Yorke, "A Journey in the valley...." *Geog. Journal*, 1896 VIII, s. 454); *"Ahmed Şah'ın camiinde iki başlı bir kartal* (yahut doğan) *kuşu ile diğer bir kuş görülür. Bu kuşlar herhalde süs olmayıp Ahmed Şah'ın hükümdarlığını gösteren timsallerdir. Yani bu kuş, Oğuz boylarına ait ongunlardan biri değildir."* (F. Sümer, *Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 1); *"Yan duvarlarda başları sağa ve sola dönük kulaklı kartal motifi* (o devirde ilk kez böylesine bir yapıda hayvan motifleri yer alır). *Tek kartal camiyi yaptıran Ahmed Şah'ın armasıdır ve Sultan Alaeddin'in arması ile karışmaması için ve ona olan saygısını belirtmesi için daha gösterişsiz ve tek olarak yapılmıştır. Selçuklular bu kartal motifini Orta Asya'dan getirerek hükümdar arması ve koruyucu öğe olarak kullanmışlardır. Her iki yan duvarda kartal motiflerinin yer alması ulucamiyi korumaları yönünden ele alınmaktadır."* (T. İşbil, "Eşsiz Bir Selçuk Yapıtı", *Pirelli*, S. 79, s. 28); *"Profilden tek bir kartaldır. Başı eğik, tek ayağı üzerinde durmaktadır.(...) Portal sathında ise çift başlı Selçuk kartalı yer alır. Gövde daha kuvvetli stilizasyon gösterir. Başların gagaları uzun ve kıvrık, kulakları da sivri uzun olmalarıyla grifona benzerler."* (S. Ögel, *Anadolu Selçukluları'nın Taş Tezyinatı*, s. 24)
Niğde Sungurbey Camii'nde, bu tezi doğrulayan bir uygulama görülür: Camiye adını veren zat "Sungur"u telmihen yapıya da stilize olarak bir sungur (akdoğan) figürü işletmiştir.

ekseriyetle dinastik olmaktan ziyade hükümdarların şahsına ait olduğu söylenebilir.(...) *13. asırda Anadolu Selçukluları binalarında ve sikkelerinde türlü motifler, mesela iki başlı kartal motifi Keykubad I. zamanında ehemmiyet kazanmıştı. Van Berchem gibi, Anadolu Selçukluları'nın dinastik arması değilse bile Keykubad I'in şahsi arması kabul edenler çoktur."*[152]

Varsayımlardan en çok benimseneni, Mengücekoğullarının Anadolu'ya gelmezden önce *"kuşbeği"* oldukları,[153] öteden beri kuş ungunlarının bulunduğudur. Şahin Şah'ın türbe kitabesinde unvan olarak yer alan unguna (tuğrul) karşılık, Ahmed Şah'ın da –olasılıkla mimarların önermesi üzerine– ulucaminin zengin motifleri arasında, hanedanının veya kendisinin ve belki Keykubad'ın figüratif nitelikteki ungun ve armalarının yer almasına izin verdiğidir: E. Diez'in *"Divriği Ulucamii portalinde solda, sade bir şahin ve başka bir çift kuş vardır.*(...) *Mengücekler'den Keykubad I'in vasalı Ahmed Şah'ın dedesinin türbesinde unvan olarak Tuğrul Tekin* (*Şahin Prens*) *bulunduğundan Van Berchem bu bir başlı kuşu Ahmed Şah'ın timsali, iki başlı kuşu da vasalı olduğu Keykubad I'in timsali kabul ediyor"* diye açıkladığı bu varsayıma D. Kuban da katılıyor ve *"Orta Asya Türklerinin Şaman inançlarından kaynaklandığı ve kartalla puhu kuşu karması bir kuş figüründen türediği sanılan çift başlı kartal* (...) *Keykubad döneminde yaygınlaşmıştır. Bu figür, sultanın kişisel arması olarak sarayların çinilerinde, duvarlarında, Konya surlarının kabartmalarında da karşımıza çıkar. Mengücekoğlu Ahmed Şah gibi Alaeddin Keykubad'a bağlı bir emir, Divriği Ulucamii'ni yaptırdığında sultanı simgeleyen çift başlı kartalı yapının taçkapısına yerleştirirken kendisini de eğik başlı bir doğan biçiminde işletir, onun karşısına"* diyor. Çift başlı stilize kartal figürünün Keyku-

---

[152] F. Köprülü, "Hukuki Senbollerdeki Motifler", *Türk Hukuk ve İktisat Mecmuası*, C. II, s. 39-40 ve 48.
"Selçukoğulları'nın Toğrul Beğ, Çağrı Beğ ve Çavlı Beğ gibi isimleri, şahıs isimleri olmayıp Kuşbeğilik lakaplarıdır. Çavlı Beğ ve Çağrı Beğ lakapları, Karahanlılar'da olduğu gibi, Hazar Oğuzlarında da vardı. Umumiyetle Karaküçi Hoca'nın evladı Hazar Oğuzlarından ayrıldıktan sonra da eski Oğuz idare teşkilatını muhafaza etmişler, kendilerinden birini yabgu, diğerini inal, ötekilerini de toğrul beğ, sübaşı vs olarak tayin etmişlerdir. (...) *Toğrul Beğ ise Türkmenlerce şüphe yok ki ancak bir Kuş Beği idi. Hayatının sonuna kadar da bu lakabı taşıdı."* (Bkz. Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, I, s. 177)

bad'ın tuğrası gibi kullanıldığını, dönemin çinilerindeki çift başlı kartal betimlerinin karınlarında *"es-sultan"*, *"el-muazzam"* sözcüklerinin okunması kanıtladığı gibi, bundan, Selçuklu sultanlarının tuğra yerine, stilize kartal örgesi kullandıkları da öğrenilmektedir.[154]

Bu durumda: Bu kuş armalarının, çok eski gelenek ve inançlarla bağlantılı, "ungun" ve "tuğra" ile eşdeğerde, soyluluk, hanedana mensubiyet, egemenlik-bağımsızlık simgesi olduğu sonucuna varılıyor. Bu belirlemeden sonra sıra, üç değişik armadan her birinin kimi temsil ettiği konusuna geliyor: Kanımızca bu iki farklı biçimde açıklanabilir:

a) Sağ yan (güney) nişinde görülen çift başlı doğan, Büyük Sultan Alaeddin Keykubad'ın arması olup Kıble Kapısında kavsara kemeri kutbundaki *"Büyük Sultan Alaeddin Keykubad'ın saltanatında"* ithafını karşılayan betimsel bir vurgulamadır. Sol (kuzey) tarafta, niş içindeki çift başlı kuşla, karşısındaki tek başlısı, küçük av kuşları sınıfından şahin veya atmaca olabilir. Şu farkla ki tek başlı olan, kulaksız ve munistir. Bu, "dişilik" işareti kabul edilebilir. Öyleyse, çift başlı figür, Ahmed Şah'ın ungunu-tuğrası, tekbaşlı da caminin yapımında Ahmed Şah'a ortak olan annesi Fatıma Hatun'u temsil etmektedir. Şayet bu tanımlama doğruysa, figürün başının öne eğikliği, pençesiyle yüzünü örtüyor gibi duruşu, sanatkârın kadın kimliğini kuş betimine aktarmadaki başarısını yansıtmaktadır.[155]

b) Her üç kartuştaki kuşların doğrudan Mengücekoğulları'na ait olduğu da düşünülebilir. Bu durumda; Çıkış Kapısı kitabesinde üç Mengücek melikinin adının geçtiği dikkate alınarak kartuşlar da bunların armalarıdır denebilir. Buna göre, sağ yan (güney) nişteki çift başlı 'doğan', Şahin Şah'ın; sol yan (kuzey) nişteki çift başlı 'şahin' (II.) Süleyman Şah'ın; tek 'şahin' de Ahmed Şah'ın ungunu olabilir.

---

[154] E. Diez, *Türk Sanatı*, s. 261; D. Kuban, "Selçuklu Sanat Dünyası", *Alaeddin'in Lambası...*, s. 31. (Karnında "es-sultan, el-muazzam" yazılı çini örnekleri için bkz. G. Öney, "Anadolu Selçuklu Saray, Kervansaray ve Kalelerinde Figür Dünyası ve Semboller" Fotoğ. Ara Güler, *P Dergisi*, S. 5, s. 50 vd.)
İlgili bahiste değinildiği üzere Darüşşifa Taçkapısında daha özgür bir yontu çalışmasıyla eyvan kemerlerine bir erkek ve bir kadın büstü konulmuştur. Bu açıdan, caminin çıkış kapısında da erkek ve dişi kuş simgelerinin betimlenmesi doğaldır.

Bu genel değerlendirmelerden sonra, figürlerin tanımlarına gelince:

Güney nişindeki Çift Başlı Kuş: 50x90 cm ölçüsünde taş çerçeve içindeki stilize sungur (?), dekoratif kabartmacılıkla arma betiminin seçkin bir örneğidir. Gövdenin anatomik bir kesit gibi işlenmiş olması, sanatkârın abstre (soyut) bir yorumudur. İki baş, sert bakışlı gözler, başların gerisinden sivrilerek ortada birleşen kulaklar. Bacaklardan yukarıya doğru kabarma biçiminde gerilmiş kanatlar, oval vücudun karın hizasından yanlara doğru açılmış ayaklar ve yırtıcı pençeler. Boynuzları pençelerle bitişmiş, ağızları yukarıya dönük ejder başı kanat uçları. Ejder başları, uzun ve kalkık burunlu, açık çeneli, yuvarlak kulaklı, uzun gözlü işlenmiş; çift başlı kartal figürlerinde sık görülen bu kanat ucu örgesi burada da Arabesk zeminin dallarıyla buluşturulmuştur.[156] Kanat ve gövde üzerindeki noktalar, çizgiler ve bitkisel örgeler, şematik bir görüntü yansıtıyor. Omuz oyuklarına gömülmüş kıvrık ve tehdit edici gagalar, sivri kulaklar, iri badem gözler ve ejder başı uçlu kanatlar, bu tür Selçuk tasvirleri için karakteristiktir. Kabartmanın plastik karakteri Arabesk zemin üzerinde daha da belirgindir. Gövde bitimiyle kuyruk başlangıcı arasındaki ajurlu hilal, hayat ağacı inancıyla ilgili olabilceği gibi, stilizasyonda da Orta Asya etkisi açıktır. Gövde ve kanatlardaki çizgilerle noktalar bu etkiye bağlanabilir.[157] Yelpazeyi andıran kuyruk beş teleklidir. Başta, kulaklarla gaga arasındaki mahmuz biçimli şişkinlikler birer çıngırak; gagaların ucundaki küçük gülleler de (Fr. boule) vesile-i tazib (Fr. bourrelet) olmalıdır.[158] Kuş, rahle biçiminde bir sehpaya tünemiştir. Figürde kanatlar ve pençeler tek kuşu gösterirken baş çifttir. Olabilir ki av kuşlarının mütemadiyen ve çok çevik bir sağa bir sola bakışları böyle betimleniyordu. Figürde, çift baş ve ejder başlı kanat uçlarından, ayrıca uzun sivri kulaklar, yelpaze kuyruk gibi daha bir dizi gerçekdışı betim öğeleri seçilir. Kuyruk başlangıcında görülen hilal biçimindeki halka, av kuşlarına özgü taşlarla bezeli madeni bir süs de olabilir.

---

156 G. Öney, "Anadolu Selçuklu Sanatında Hayat Ağacı", *Belleten*, XXXII, s. 30.
G. Öney, a.g.m., s. 30.
Bu yuvarlaklar birer yem değildir. Sultan ve melikler için eğitilen değerli av kuşları, sahiplerinin mevkiine göre, kıymetli atmaca başlıkları, mücevherli altın çıngıraklarla süsleniyordu.

Figürün yer aldığı taş çerçeve, duvar nişinin mukarnaslı kubbeciği altında daha da anlamlıdır. 20. yy'ın başında çekilen fotoğraflar, armanın 1950'lerden sonra ciddi biçimde aşınıp ufalandığını göstermektedir.[159]

Kuzey nişindeki Çift Başlı Kuş: 50x105 cm ölçüsünde taş çerçevedeki bu çift başlı figür, stilizasyon açısından öncekiyle aynı karakterde, fakat daha munis bir av kuşu betimidir. Birincideki haşinlik ve sertliğe karşılık burada, yuvarlak kafanın ve bakışların aşağıya dönük oluşuyla sanki daha evcil bir kuş resmedilmek istenmiştir. Figür, Arabesk bir zemin üzerinde olmayıp çevresindeki boşluklar seyrek dallarla doldurulmuştur. Sivri kulaklar iki başın arkasında uç ucadır. Gövdenin ve kanatların şematik durumu daha sıralı ve düzgündür. Aynı şekilde, burun üzerindeki çıngırakla gagayı kilitleyen top kelepçe, özellikleriyle tanınacak biçimde betimlenmiştir. Kanat uçlarındaki ejder başlarından çıkan diller alev gibi yukarıya kıvrılmıştır. Ejderlerin başında da hilal biçiminde çift boynuzlar vardır. Pençeler, bir tüneğe tutunmaksızın havadadır. Ajurlu hilal motifiyle başlayan kuyruk, çatal bir yelpaze şeklinde yanlara açılarak çerçeveye basmıştır.

Bu figür, birinciden daha enteresandır. Çünkü bir önceki, az çok farklılıklarına karşın tipik bir Selçuklu kartalıdır. Oysa bu ikincisi için aynı şey söylenemez. Taş çerçevesi diğer tarafta olduğu gibi zarif mukarnaslarla süslenmiş bir nişte ve yüzeysel bir kemerin açıklığındadır. Niş kubbeciği, dört kırık kenarı, iki yandan ve ortadan destekleyen Arabesk desenli mukarnaslar üzerindedir. Figür ve çevresi berikine nazaran daha iyi korunmuştur.

Kuzey nişinin batı yüzündeki Tek Başlı Kuş: 38x88 cm'lik dikdörtgen bir çerçevededir. Bu, öncekilere oranla daha gerçekçi çalışılmış sevimli bir kuştur. Öğeler, uygun oran ve ölçülerdedir. Daha az armaması ve daha doğaldır. Kulak konmamıştır. Gaga üzerinde top çıngırak ve gaga ucunda kelepçe görülmez. Şu halde yırtıcı bir av kuşu değildir. Boyun tüyleri öne ve arkaya uçlar vermiştir. Boyun altında ve kapalı kanat başında puanlı kuşak ve işlemeler vardır. Kanat, teleklerin toplanması suretiyle sivri bir uçla nihayet bulur. Üç telekli zarif kuyruk ölçülü uzunluktadır. Kuşun

[159] M. V. Berchem, *Corpus,* III, pl. XXXIX'daki fotoğrafla şimdiki manzara karşılaştırıldığında barizdir.

çevresi girlantlarla bezelidir. Sol pençe bu motiflere tek tırnakla değmekte, sağ pençe şişkin göğsün önüne doğru kalkmış vaziyettedir. Baş, sanki selamlıyormuş gibi öne eğilmiştir. Bakışta, bu tevazuyu bütünleyen bir ağırbaşlılık ve yumuşaklık sezilir. Bundan dolayı kimilerince bu figürün Ahmed Şah'ı, nişin karşı yüzündeki çift başlı figürün de Alaeddin Keykubad'ı simgelediği ve böylece Mengücek melikinin Selçuklu sultanına bağlılığını sunuşunun betimlendiği ileri sürülmüştür.[160]

Van Berchem, yüzeysel işlenmiş bu kabartmaları, arma bilimi açısından kitabeler kadar önemsemiştir. Bundan dolayı *Corpus*'ta ayrıntılı açıklamalar vardır. Genel değerlendirmesi şudur: *"Tek ve çift kuşlar, Türk kökenli Müslüman hanedanların ikonografide sıklıkla kullandıkları örgelerdir. Fakat daha bunun ne doğuşu ne de ifade ettiği anlam çözülebilmiş değildir. Bu fantezi betimlere bir hanedana veya kente özgü arma demek için bunu kanıtlamak koşuldur. Bu ise belgelerin karşılaştırılmasıyla ulaşılabilecek uzun bir süreçtir. Biz burada basit bir inceleme yapmak istiyoruz: Bu kuşlar kartal olmayıp Türk toplum yaşamında önemli yeri olan av kuşlarıdır. Bundan dolayı Türk prenslerin ad ve unvanları arasında av kuşu adlarına çokça rastlanır. Bu adların ilkel bir totemizmle ilgili olduğu sanılıyor. Ta o zamanlardan beri de bu kuş biçimleri inanca bağlı olarak yaşatılmış simgelerdir. Fakat esas olan bunu kanıtlamaktır. Bu bakımdan, Divriği'deki bu simgelerle bazı kuş ad ve lakapları arasındaki ilişkinin açıklanabiliyor olması önemlidir. Şu kesindir ki ulucamidekiler birer av kuşu betimidir. Bunu, her iki çiftin de alın ve gagalarındaki çıngırak ve toplar gösteriyor. İran prensleri de atmaca ve şahinlerini mücevherli başlıklar ve altın çıngıraklarla süslerlerdi. Ulucami'deki duruma gelince, buradaki kitabelerden hiçbirinde Ahmed Şah'ın bir kuş lakabı veya unvanı geçmemektedir. Oysa büyükbabası Şahin Şah'ın türbesinde 'Hümayun' ve 'Tuğrul-tekin' unvanları okunuyor. Uğur ve devlet getirdiğine inanılan mitolojik kuş 'Hümâ'dan türev Hümayun, Osmanlı*

[160] *"...Bu kartallar, burada imparatorun bir arması ve koruyucu fonksiyonlar ihtiva etmektedirler. Çift başlı kuş, Alaeddin Keykubad'ın arması olup onun kadimliği, yüceliği ifadeye çalışılmıştır. Ahmed Şaha da tek kafalı bir kartal yapılmıştır. Bu da Alaeddin'e hürmeti bakımından daha mütevazı işlenmiştir.."* (H. Arel, "Ulucami'nin Tekstil Kapısı" *Vakıflar Dergisi*, V, s. 113 vd. Ayrıca bkz. S. Ögel, *Anadolu Selçukluları'nın Taş Tezyinatı*, s. 24, 90)

padişahlarının unvanları arasında da yer almıştır. Bir av kuşunun adı olan 'tuğrul' ise soyluluğa ilişkin unvanlardandır. Sonuç olarak, Ahmed Şah, büyükbabası Şahin Şah'tan tevarüs ettiği 'Hümayun' ve 'Tuğrul-tekin' unvanlarını kitabelere koydurmayıp birer arma biçiminde betimletmeyi tercih etmiştir. Bunun da nedeni, İslamiyetin giderek daha etkili olmasına koşut Arap adlarının yaygınlaşması, eski Türk lakap ve unvanlarının terk edilmesidir. Dolayısıyla erken devri temsil eden Şahin Şah'ın, Tuğrul, Hümay, Çeboğa gibi Türkçe unvanlarına veya benzerlerine, daha çok kitabesi bulunan Ahmed Şah'ın unvan ve adları arasında rastlanmıyor. İslam ve Arap kültürüyle beslenen Türk prensleri, eski dinsizlik çağının gelenek ve adlarından bir an önce sıyrılmak yolunu tuttular. Bundan dolayı, kitabelerine kuş ad ve unvanlarını yazdırmazken yaptırdıkları eserlere, daha bir süre, uğur ve koruyucu öğe olarak kuşlu simgeleri koydurdular. Ulucami de bu evrede yapıldığından Çıkış Kapısının yanlarına eski soyluluk unvanlarının simgesi olarak bu kuş figürleri konuldu."[161]

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu yıllarda, sağdaki çift başlı kuş figürünün "T.C. Milli Arma Müsabakası" için seçilen örnekler arasında yer aldığı saptanıyor.[162]

Şah Kapısı

Caminin doğusundaki bu küçük taçkapı, cephenin yamaca dayanmasından ve iç tarafındaki şah mahfilinin cami zemininden 5,45 m yüksek olması nedeniyle duvarın üst kesiminde yer almıştır. 20. yy başındaki onarımlar sırasında eşiği kısmen örülmüş; demir parmaklık ve cam takılmak suretiyle pencereye dönüştürülmüştür. Bu operasyondan birkaç yıl sonraki yeni durumu için M. V. Berchem şunları yazmaktadır: *"Kaba biçimde yerleştirilmiş ahşap bir pencere, demir parmaklıkla emniyete alınmıştır. Sonradan yapılma bu değişiklik bu güzel âbideye yakışmamaktadır. İçeride, belirli bir*

---

161 M. V. Berchem, *Corpus*, III, s. 75-77'den.

162 Maarif Vekili Mustafa Necati (1925-1929) döneminde bakanlıkça yayınlanan "T.C. Millî Arma Müsabakası Şartnamesi"nde, *"Ay Yıldız kalmak koşuluyla sanatkârların, örnekleri şartnameye ekli olan rumuzları seçebilecekleri gibi, Türk tarihinden başka rumuzları da heraldik tarzda tercih edebilecekleri bildirilmiştir."* Şartnameye ekli 15 rumuz örneğinin hepsi Anadolu Selçuklu dönemi eserlerindeki çift başlı kuşlar olup 6. örnek de bu figürdür.

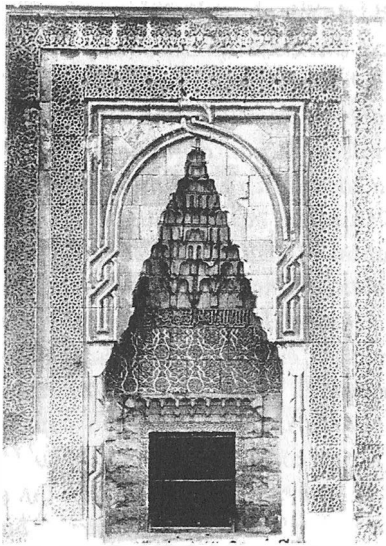

Caminin 3 taçkapısından en yalın ve ölçüleri kısa tutulanı, Doğu kapısıdır. Şah kapısı, halk kültüründe Tahtabend kapısı adlarıyla bilinir. 1930'lara doğru pencereye dönüştürülmüştür.

yüksekliğe yol veren bu kapının girişinde ahşaptan sütun ve kiriş kalıntıları görülür ki bunların –Türk camilerinde âdet olan hükümdarlara mahsus kafesli kerevetlere benzer– eski bir mahfile ait olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü yerel söylencelere göre eskiden Divriği hâkimlerine mahsus bir giriş bulunuyor ve buradan söz konusu mahfile geçiliyordu. Esasen, kapının kale tarafında oluşu da böyle bir amaçla kullanıldığı fikrini doğrulamaktadır. Çünkü Mengücekler orada saltanat sürmekte, ibadetlerini de caminin bu köşesindeki halktan soyutlanmış bölümde yapmaktaydılar."[163]

Taçkapının pencereye dönüştürülmesi kimi araştırmacıları yanılgıya sevk etmiş ve buranın aslında bir pencere olduğu savı ortaya atılmıştır.[164] Oysa buranın "hükümdara özgü" bir kapı olduğu

[163] M.V. Berchem, *Corpus*, III, s. 79, not 1.

[164] Kapının pencereye dönüştürülmesi, içerideki şah mahfilinin de dağıtılması üzerinden yüzyıldan fazla zaman geçmiş bulunuyor. Ayrıca bu methalin kapı olduğu yıllarda alınmış bir fotoğrafı veya bir çizimi de yok. Bu nedenle Şah Kapısının ilk yapılışında bir pencere olduğu kanısı giderek yaygınlaşmıştır. Örneğin A. Arel, *"Doğuda halen pencere vazifesi gören açıklığın eskiden bir portal olması muhtemeldi. Zira bir portal kadar zengin tezyinatlıdır. Oysa binanın batı cephesindeki pencereler süslü değildir. Pencere içeriden hayli yüksektir."* (bkz. "Divriği Ulucamii Tekstil Kapısı ve Diğerleri" *Vakıflar Dergisi,* V, s. 10). Y. Crowe bu kapıyı *"Doğu Penceresi"* olarak adlandırdığı gibi, içerideki mahfil kalıntısına da *"cami içine yapılmış samanlık"* (!) demiş. (Bkz. "The East Window of the Great Mosque in Divriği", *Art and Archeology*... II, Dec. 1972, s. 105 vd) D. Kuban: *"Zengin bezemeli pencere çoğu araştırmacı tarafından hünkâr mahfili kapısı diye adlandırılmıştır. Doğu penceresinin eskiden bir kapı olup hünkâr mahfiline açıldığını ilk kez söyleyen, anlaşılan Van Berchem olmuştur.* (...) *Cami içini daha fazla aydınlatmak amacı ile ve büyük olasılıkla caminin bezemesini bitirememiş olan ilk ustalar gittikten ya da öldükten sonra başka bir usta tarafından yapıldığı akla gelmektedir.* (...)

kitabe kuşağındaki *"Saltanat, tek ve başına buyruk olan Allah'ındır"* (Mü'minin, 15-16) âyetiyle vurgulanmıştır. Caminin yapıldığı ve Ahmed Şah'ın "melik" kimliğiyle bu kapıyı kullandığı sırada, kaleden ve saraydan Şah Kapısı önüne ulaşan yolun bitiminde bir meydanlık, buradan da kapıya doğru bir döşeme-yol veya basamak vardı. Mevkib (kortej) eşliğinde gelen şah ve yanındakiler içeri girdikten sonra kündekâri kapı kanatları kapatılıyordu.

Şah Kapısı'nın yüksekliği 6 m, eni 4 m, derinliği 1,5 m'dir. Cami saçağını 1,5 m aşan kapı kütlesi, cepheden dışarıya sadece 10 cm'lik bir taşıntı verir. Klasik üsluplu kapı Anadolu Selçuklu eserlerinin bilinen desenleriyle bezelidir. Caminin diğer taçkapılardaki üslup dışı özgünlük arayışına bu kapı bir istisna sayılabilir. A. Gabriel ve O. Aslanapa, bunu, cami inşaatının son aşamasında ve asıl sanat çalışmaları bittikten sonra yapılmış olması ihtimaliyle açıklarlar.[165] Bu düşünceyi Şah Kapısı bezemeleriyle caminin ahşap minberi bezemelerinin benzerliği de güçlendirir. Minber, cami temelinin atılışından 12 yıl sonra, H.638 (M.1240) tarihinde yapılmıştır. Tiflisli Ahmed'in, Şah Kapısı'nı da yaptığı kabul edilebilir bir izahtır. Çünkü hem minberde hem bu kapı kitabeliğinde usta adı olarak "Ahmed" adı okunduğu gibi, tahrip nedeniyle tam okunamayan menşe de Tiflis veya Ahlat'tı. (Diğer olasılıklar "sanatkarlar" bölümünde açıklanmıştır.)

Bezeme programına *"Zengi mimarisine dayanan düğümlü geçmeler halinde kabartma silmelerin"* egemen olduğu merhum Aslanapa'nın öngörüsüdür.[166] Taçkapının dıştan içe doğru ana hatları şunlardır:

– Dış çerçeve ve bezeme kenarsuları,

– Açılı sütuncuklara dayanan mukarnaslı sivri kavsara,

– Kitabe ve kapı.

En dıştaki, derinlik sağlayıcı çerçeve ensizdir. Bundan sonraki ilk kenarsuyu, bitkisel motiflerle işlenmiştir. İkinci kenarsuyuyla

---

Ayrıca bu pencerenin yüksekliği 140 cm'dir. Bu yükseklikte bir sultan mahfili kapısı olamayacağı için bu açıklığın vaktiyle yüksek olduğu, fakat arka tarafta arazi giderek dolduğu için küçültülmüştür." diyor (bkz. *Divriği Mucizesi*, s. 145). Tam tersine, Şah Kapısının pencereyken kapıya dönüştürüldüğünü de C. E. Arseven yazmaktadır: *"Güneydoğudaki kapı önceleri bir pencere iken sonradan açılmıştır"* (bkz. *Türk Sanatı Tarihi*, s. 102 vd.)

A. Gabriel, *Monuments*, II., s. 188, not 1; O. Aslanapa, *Türk Sanatı*, II, s. 34.

O. Aslanapa, *Türk Sanatı*, II, s. 34.

arasında düz bir açıklık kordonu dolaşır. Niş çerçevesini kuşatan ikinci su, geçme ve geometrik örgelerle bezelidir. Mukarnaslı nişin iki yanındaki açılı sütuncuklar, örülü çubuklar biçimindedir. Bunların düz başlıklarından yükselen ikiz kordon, nişin dışa dönük yalın cephesini, kapalı düğümler ve kabarık işlenmiş örgülerle dolaşır. Her iki yanda ve yukarıda geçmelerle birbirine dolamlıdır. Mukarnaslı kavsara (niş), Anadolu Selçukluları gününün klasikleşmiş biçiminde ancak aşırı derecede sivri tasarlanmıştır.

Niş derinliğinin gerisindeki dikdörtgen kapının enli söveleri yatay ve derindir. Konsol nizamındaki atkısı ise, ilk bakışta ahşap tesiri uyandıran bezemeler yansıtır. Lentonun üstündeki enli zemin, ışınsal yapraklarla doldurulmuştur. Bu zeminde mukarnaslara geçmeden, ince bir kuşak halinde kitabelik yer almıştır.

Kitabeler

Ulucami kitabeler yönünden zengin bir yapıdır.[167] Mihrapta, ilk kez bu kitapta yayınlanan iki sözcük keşfedilmiştir. Dikkati çeken bir durum, Çıkış, Şah ve Darüşşifa kapılarında birer kitabe varken Kıble Kapısı 2 kitabe, ayrıca 1 âyet, 1 dua ve besmeleler ile yazı zenginliği yansıtır ve bu açıdan da özelliği söz konusudur.

1) Kıble Kapısı'nda, kavsaranın dış yukarısında ve kemerin kutbu altında 55x200 cm'lik üçgen alanda celî Selçuklu sülüsü ile Arapça iki ince satır. İlk satırı kısmen harap olmuştur. Okunuyor:

---

[167] Ulucami kitabeleri, birçok kez okunmuş ve yayınlara girmiştir. Bunlarda, noksanlık veya hatalı okuyuşlar, çeviri yanlışlıkları vardır. *Corpus*'ta taş kitabeler, *Vakıflar Dergisi*'nde de minber yazılarının tamamı tanıtılmıştır. Ulucami kitabeleri için bkz. CI. Huart "Comtes Rendus, (sept. Oct.1910) du Corpus İnscriptionum" *Journal Asiatique* XVII., s. 343 vd.; M. F. Grenard,"-Notes-sur les Monuments. *Journal Asiatique*, XVII, s. 549 vd; M. V. Berchem, *Corpus*, III., s. 73 vd; A. Gabriel, *Monuments Turcs*, II., s. 182; Compe-Sauvaget –Wiet, "Texte de Constriction, No. 3999-4000 Divriği" *Repertoire Chronologique d'épigraphie Arabe*, Kahire, 1939, s. 265 vd; M. Z. Oral, "Anadolu'da San'at Değeri Olan Ahşap Minberler", *Vakıflar Dergisi*, V, s. 43-48; Y. Önge "Bugünkü Bilgilerimizin Işığı Altında Divriği Ulucamisi ve Darüşşifası", *750. Yılı*, s. 33 vd; a.y. "....Usta ve Sanatkâr Kitabeleri", *750. Yılı*, s. 53 vd; Z. Sönmez, *Başlangıçtan 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar*, s. 170; Z. Bayburtluoğlu, *Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yapı Sanatçıları*, s. 279-280.

فِي اَيَّامِ دَوْلَةِ ـــــ
عَلَاءِ الدُّنْيَا وَالدِّيْنِ كَيْقُبَاذ بْنِ كَيْخُسْرَوْ قَسِيْمِ اَمِيْرِ الْمُؤْمِنِيْنَ

"Fi eyyâmi devlet (e's-sul)tanü'l- ('azâm)
'Alâe'd-dünyâ ve'd-din Keykubâd bin Keyhüsrev kasîm emire'l-mü'minîn"

(Halifenin ortağı Büyük Sultan Alâe'd-dünyâ ve'd-din Keykubâd bin Keyhüsrev'in saltanatı günlerinde)

Bu kitabe, caminin Selçuklu sultanı I. Alaeddin Keykubad (1220-1237) zamanında yapıldığını açıklasa da sırf bu amaçla yazıldığı söylenemez. Ahmed Şah, "Büyük Sultan"a bağlılığını, bu anıt taçkapıda ebedileştirmek istemiştir. M. V. Berchem, *"Metbuya bağlılık sunumu nümizmatik kuralı olup kitabelerde nadiren rastlanır. Kaldı ki siyasal bir anlamı da yoktur. Yani bir kitabede bağlılık sunumu bulunmaması bağımsızlık anlamına gelmez"* diyor (*Corpus*, III, s. 74, not 1). Şu halde buradaki dostane jest, olasılıkla Keykubad'ın desteğine karşılık bir ithaftır.

2) Kıble Kapısı kavsara nişinin alt bölümünde (sağdan sola doğru) 70+70+275+70x65=550 cm boyunda, 110 cm eninde, beş yüzeye bölünmüş kitabelikte celî tarzında Selçuklu nesihi ve büyük kabartma harflerle çiçekli zemin üstünde son derece özenli ve okunaklı Arapça tek satır:

اَمَرَ بِبِنَاءِ هٰذَا الْمَسْجِدِ الْجَامِعِ لِوَجْهِ اللّٰهِ تَعَالٰى الْعَبْدُ الْمُحْتَاجُ اِلٰى رَحْمَةِ اللّٰهِ
اَحْمَدْ شَاهْ بْنِ سُلَيْمَانْ شَاهْ خَلَّدَ اللّٰهُ مُلْكَهُ فِي تَارِيْخِ سَنَةِ سِتَّةٍ وَعِشْرِيْنَ وَسِتِّمِائَةٍ

"Emere bi-binâi hâze'l-mescidi'l-câmi' li-vech-ullahi te'alâ el-'abdü'l-muhtâc ilâ rahmet'ullahi Ahmed Şah bin Süleymanşah halled'allahü mülkehü fi târîh sene sitte (ve) 'işrîn (ve) sittemie"

(Yüce Tanrı'ya yönelmek için bu câmi mescidinin yapılmasını Allah'ın rahmetine muhtaç güçsüz kul Süleyman şah oğlu Ahmed Şah 626 (M.1228) tarihinde buyurdu. Allah sultanlığını sonsuz kılsın.)

Bu kitabenin, hat sanatı açısından eşsizliği gözetildiğinden Ahmed Şah'ın künyesi kısa tutulmuştur. Taşa işlenmiş kabartma

kitabe bir hat şaheseridir.

3) Kıble Kapısı'nın iki yanındaki sütun şamdanların abartılı başlıkları çevresinde küçük karakterde Selçuklu nesihi ile birer satır:

sağda:

أدام الله دولة الملك العادل السعادة والزقه

(Adaletli melikin egemenliği, mutluluğu ve sevinci sonsuz olsun)

solda:

الله لا إله إلا هو الحي القيوم

(Allah'tan başka ilah yoktur, o daima yaşayan ve var olandır. [*Kur'an-ı Kerîm*, Bakara Suresi, 255, âyete'l-kürsî]

4) Kapı atkı taşının köşelerinde, altıgen büyük rozetin altındaki çift kutularda birbirini tamamlayan *"Bism"-"Allah."*

5) Çıkış Kapısı nişinde 60x172 cm'lik kitabe yüzeyinde, Eyyubi nesihi ile üç satır. Harfler, Kıble Kapısı kitabesine oranla cılız, küçük ve daha basittir. Yazı zemini düzdür.

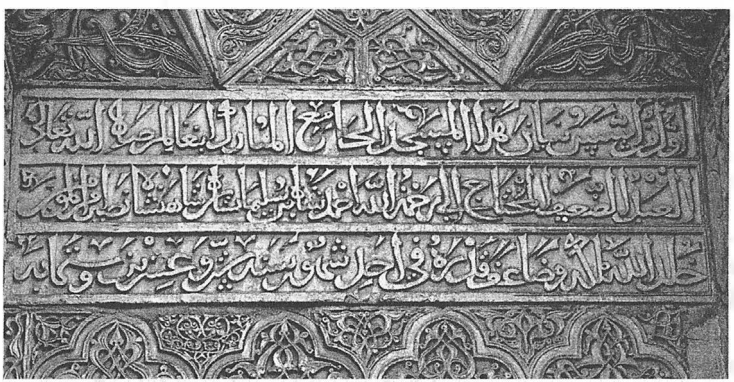

اوّلاً أمرَ بتأسيس بُنيان هذا المسجد الجامع المبارك ابتغاءً لمرضاة الله تعالى العبدُ الضعيفُ المحتاجُ إلى رحمة الله أحمدُ شاهْ بنُ سُليمانْ شاهْ بنِ شاهِنشاهْ نَصيرُ أميرِ المؤمنينَ خلّدَ اللهُ مُلكَهُ وضاعفَ قدرَهُ في أحدِ شهورِ سنةِ ستٍّ وعشرينَ وسبعمائةَ

"Evvele emr essese bünyâne hâze'l-mescidi'l-câmi'ü'l-mübârek ibtiğâen limerzâti'llahi teâ'lâ el-'abü'z-za'îfü'l-muhtâc ilâ rahmeti'llahi Ahmed Şah bin Süleymân Şah bin Şâhinşah nasîr emiri'l-mü'minîn halled'allahü mülkehü ve zâ'afe kadreti fi ahadi şühûri sene sitte ve 'işrîne ve sittemie"

(Önce temeller atıldı. Bu mübarek ve büyük caminin yapılmasını yüce Allah'ın rızasını dileyen, onun rahmetine muhtaç güçsüz kul Şahinşah oğlu Süleyman Şah oğlu Ahmed Şah buyurdu. (O) Halifenin yardımcısıdır. Allah sultanlığını sonsuz kılsın, kadrini kat kat artırsın. Altıyüzyirmialtı yılının birinci ayında/veya: aylarının birinde)

Bu kitabe, Kıble Kapısı kitabesinden farklı olarak cami temelinin H. 626 yılı aylarının birincisinde (Muharrem-[Aralık 1228]) atıldığını bildiriyor. Künyede ise Ahmed Şah'ın babası Süleyman ve büyük babası Şahin Şah anılmış. Kitabede ay adının yazılmayışı o dönemin bir kuralı olmalı. Sözcüklerin, "ayların birincisi" yerine "ayların birinde" olarak çevrilmesi de anlamlı olmuyor.

6) Şah Kapısı nişindeki 20x150 cm'lik kitabe kuşağını tek satırda dolduran Eyyubi nesihi ve orta büyüklükte harflerle çiçekli zemin üzerine işlenmiştir. Yazının önem arzeden son kelimeleri tahrip olmuştur.

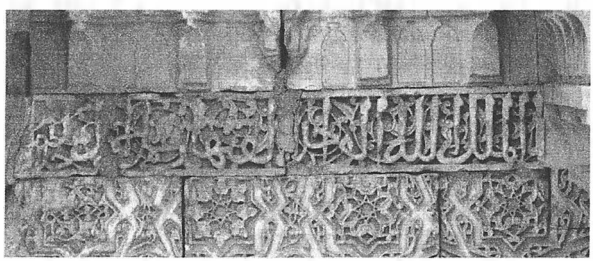

Tek satırlık kitabenin sonundaki (solda) karmaşıklığı, V. Berchem, "Amel Ahmed bin İbrahim el-Tiflisi" okumasıyla çözmüş.

الملك الله الواحد القهار عمل احمد

"el-mülkü'llahi'l-vâhidi'l-kahhar 'amel Ahmed (?..)"

(Hükümranlık tek ve başına buyruk olan Allah'ındır.?Amel Ahmed (bin? İbrahim? Tiflisî?)

Kitabenin baş tarafı, *Kur'an-ı Kerîm*'dendir: Ancak Mü'minin Suresi 16. veya Yusuf Suresi 39. âyetin sonu ile karşılaştırıldığında, ilkine göre *"el-mülkü"*den sonraki *"el-yevm"* yazılmamış; ikincisine göre ise başa *"el-mülkü"* getirilmiştir. Şu halde bu, hükümdarlara, gerçek sultanlığın Allah'ta olduğunu uyaran "Kur'anî" bir uyarıdır. Şah Kapısına yazılması, namaza gelen melikin, hâkimiyetin Allah'ta olduğunu düşünmesi içindir. Kitabenin sonu, bir damga-imza biçiminde ilk iki kelimesi tek, devamı çift satırda istiflenmiş mimar imzasıdır. Harflerin seçilmesindeki zorluktan ve kırılmalar yüzünden bu şifrenin kesin çözümü mümkün değildir. V. Berhem'in *Corpus*'a (III, s. 79) koyduğu estamp bu şifreyi gösteriyor[168*] Ahmed kelimesi açık olduğu gibi ibarenin köşesinde *Tiflisî çözümünü güçlendiren harf izleri seçilebiliyor. Asıl sorun şu: Taht Kapısındaki künyesini okuyamadığımız mimar Ahmed'le minberdeki Ahmed bin İbrahim aynı sanatkârmıydı? ve Câmi -Darüşşifâ külliyesinin de başmimarı mı idi?.. Çünkü Taht Kapısındaki bu imzadan başka, diğer tac kapılarda mimar adı yok. İçeride ise câminin bir kemer alınlığında Hürremşah, Darüşşifa eyvan alınlığında da Hurşad adları okunuyor. Bu durum da, şu olasılıklar tartışılabilir: a) Başmimar Tiflisli İbrahim oğlu Ahmed'di. İmzasını câminin iki önemli öğesine, minbere ve taht kapısına işledi. Hürremşah ve Hurşâd ana yapıların başustalarıydı. b) Tiflisli Ahmed salt taht kapısının ve minberin sanatkârı idi. Bu zayıf olasılık. Çünkü o çağda bir mescid-i câminin hem taht kapısında hem minberinde okunan aynı kartuş-imzalar, bir başmimar ayrıcalığı olabilir.*

7) Mihrapta soldaki azman şamdan-kandil yontusunun yaprak biçimli kulpunun çiçekli deseni üzerinde kabartma Kûfî harflerle iki sözcük:

"Ya Allah Ya Muhammed"[169**]

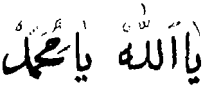

okunuyor. Şimdiye kadar fark edilmemiş olup ilk kez yayınlanıyor. Bu, mihraptaki tek yazıdır.

8) Mihrap kubbesinin batı kemerinin batı yüzünde, kilittaşının üstünde küçük dikdörtgen taş çerçevede nesih iki satır:

---

168 * Ustalar bahsine bakınız.

* Mihrap bahsine bakınız.

عمل حرمشاه
بن معث الخلاطى

"'Amel Hurremşah bin Mugîs el-Hılâtî"
(Ahlatlı Mugîs oğlu Hurremşah'ın eseridir)

Bu kitabe için cami inşaatını kubbeye kadar yapanın Hurremşah olduğunu belgelediği doğrudur.

9) Caminin aydınlık fenerli merkez sahınının kuzeydoğu köşesindeki sütunun batı dilimine 20x50 cm'lik bir çerçeveye orta büyüklükte sülüs harflerle kabartma işlenmiş tek satır. Çerçevenin köşesinde bir çiçek vardır.

نصر الله الحطب

"Nasr'allaha'l-hatabe?"
(Zafer Allah'ın yardımıyladır?)

Geçen yüzyıllarda sütunlara taş takviye gömlekleri giydirildikten sonra, Ahmed Şah'ın, bu sütunlardan birinin altına, cami yıkılırsa yeniden yapılmasına yetecek miktarda altın koydurduğu ve özgün sütunların her birine de *"Bende değil onda!"* yazdırdığı söylencesi cami folkloruna girmişken, gömlekleri açılan sütunlardan bundan başka yazılı olanı yoktur.

10) Yine merkezi sahının kuzeybatı köşesindeki sütunun duble gövdesinde, köşede birleşen 25x100 cm'lik iki çerçevede kabartma eski sülüs harflerle çift satır:

بسم الله الرحمن الرحيم كلما دخل عليها زكريا المحراب
وأن المساجد لله فلا تدعوا مع الله أحدا صدق الله

(1. satır: *Esirgeyen bağışlayan Allah'ın adıyla: "Zekeriya Mihraba* (mabede) *her girişinde orada bir rızık bulur"*; Âl-i İmran Suresi, 37, âyetin ortası 2.satır: *"Mescidler şüphesiz Allah'ındır. O halde Allah'tan başka birine yalvarmayın"* [Cin Suresi, 18. ayet])

Bu iki taş olasılıkla caminin bir müştemilatının hatırasıydı. Sütunlar kaplanırken şimdiki yerine konuldu. Her iki âyetin de cami ve mihrap kitabeliklerine yazılması âdettendir.

11) Minber Yazıları: Ahmed Şah Camii kündekârî minberinde, diğer Selçuklu dönemi minberlerine oranla daha fazla sayıda yazı kuşağı vardır. Eyyubi nesihi, Selçuklu sülüsü ve Kûfî hatlarla kabartma işlenen yazılardan 3'ü kitabe içerikli, 18'i âyet ve hadistir.[170]

a) Minberin, mihraba bakan yan yüzeyinde, basamakların eğimi boyunca uzanan korkulukların alt kenarında 20x430 cm'lik yazı kuşağında; orta irilikte Eyyubî nesihi ile düz bir zemin üzerinde tek satırlık dolgun bir yazı:

اَمَرَ بِنَصْبِ هٰذَا الْمِنْبَرِ الْمُبَارَكِ لِوَجْهِ اللّٰهِ تَعَالٰى الْمَلِكُ الْعَالِمُ الْعَادِلُ حُسَامُ الدُّنْيَا
وَالدِّيْنِ اَحْمَدْشَاهْ بْنُ سُلَيْمَانْشَاهْ نَصِيرُ اَمِيرِ الْمُؤْمِنِيْنَ خَلَّدَ اللّٰهُ مُلْكَهُ فِي تَارِيخِ
سَنَةِ ثَمَانَ وَ ثَلٰثِيْنَ وَ سِتِّمِائَةٍ

"Emere bi-nasb hâze'l-minberi'l-mübârek li-vechi'llahi te'âlâ el-melikü'l-'âlimü'l-'âdil hüsâmü'd-dünyâ ve'd-dîn Ahmed Şah bin Süleymanşah. Nasîr emiri'l-mü'minin halledallahu mülkehü fi tarih sene semân ve selâsîn ve sittemi'e"

(Bu kutsal minberin dikilmesini, yüce Allah'a yönelmek için âlim ve âdil melik, dünyanın ve dinin keskin kılıcı, Süleymanşah oğlu Ahmed Şah buyurdu. (O) Halifenin yardımcısıdır. Allah sultanlığını sonsuz kılsın. Tarih altıyüzotuz sekiz yılıdır [M.1240]

b) Minberin, mihraba bakan yüzünde merkezdeki 12 ışınlı yıldız kartuşta Eyyubî nesihi küçük harflerle alt alta üç kısa satır:

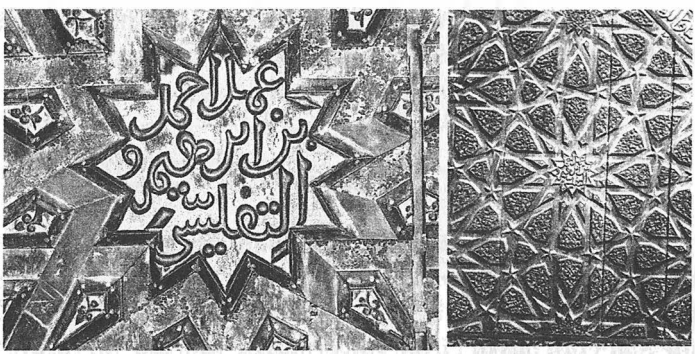

Minberin mihraba bakan yüzünde sanakâr imzası

[170] Minber yazıları merhum M. Zeki Oral tarafından yayınlanmıştır (bkz "Anadolu'da San'at Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitabeleri ve Tarihçeleri", *Vakıflar Dergisi*, V, s. 43-48)

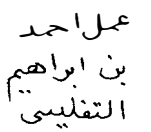

"Amel Ahmed bin İbrahim e't-Tiflisî"

(Tiflisli İbrahim Oğlu Ahmed'in eseridir)

Bu kitabe, Tiflisli Ahmed'in, minberin de sanatkârı olduğunu göstermektedir.

c) Minberin, batıya bakan yüzünde, ufki taban kuşaklarını birleştiren kısa kuşakta tek satır:

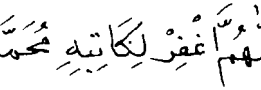

"Allahümme mağfir li-kâtibihi Muhammed"

(Ey Allahım, Kâtip Muhammed'i esirge)

Kâtip Muhammed, Tiflisli Ahmed'e, minber yazılarının kalıplarını hazırlayan hattattır.

d) Minber aynalığında bitkisel bezemelerle işlenmiş Selçuklu sülüsü iki satır:

(Yüksek ve noksansız olan Allah söyledi, onun sözü doğrudur. Mescitler Allah'ındır, Allah ile beraber diğer birine dua etmeyin [Cin Suresi, 18. ayet])

e) Minber kapı kanatlarının yukarısında yan yana gelen iki çerçevede, girift ve orta büyüklükte harflerle birer satır:

(Hükümranlık bir ve kahhar olan Allah'a mahsustur. Ululuk da yarattıklarının kusurlarını örtücü ve bir olan Allah'a mahsustur) [Yusuf Suresi, 39 âyet])

f) Minber kapısının sağ sövesinin yanında yukarıdan aşağıya doğru peş peşe iki hadis-i şerif yazılmış; ikisinin arasına korkuluktaki hadisin sonu girmiştir:

(Peygamber s. a. söyledi: Namaz bütün müttakîleri Allah'a yaklaştırır)

(yine s. a. söyledi: İmam sorumlu, müezzin de –ezanı vaktinde okuması bakımından– güvenilir kimsedir)

g) Minber kapısının sol sövesinde (yan tarafta) aşağıdan başlayıp korkuluğa dönen uzun satırda peş peşe şu iki hadis-i şerif yazılıdır:

(İbn Abbas'dan rivayet olundu: Hazreti Peygamber s. a. buyurmuştur ki, her kim yüce Tanrı'ya ibadet için helal malından bir ev (mescit) yaparsa Cenab-ı Hak da onun için cennette inci ve yakuttan bir ev yapar)

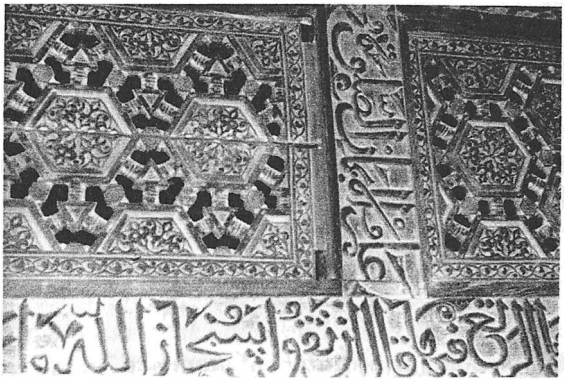

Minber korkuluklarına işlenmiş kabartma âyet ve hadis hatlarından ayrıntı.

(Ebu Hüreyre'den rivayettir: Resul buyurmuştur ki s. a. her kim bir mescit yaparsa yüce Tanrı her bir zira'ına milyon sevap ihsan buyurur).

h) Minber kapısı sol sövesi yan tarafının korkuluk seviyesinden üstte kalan kısa bölümünde şu hadis okunur:

(Cuma, miskinlerin ferahlığı, şadlığı ve haccıdır)

ı) Minberin sağ (batı) tarafında taht altında dikey iki kuşak ile bunları birleştiren yatay kuşakta, *Kuran'ı-Kerîm*'den âyetler yazılıdır:

(Noksansız ve yüce olan Allah buyurdu:

Biz ta o zaman bu Beyt'i (Kâbe) insanlar için bir sevap kazanma yeri ve güvenli bir yer kıldık. Siz de İbrahim'in makamından bir namaz yeri edinin. Ayrıca İbrahim'le İsmail'e şöyle ahit verdik: "Beytimi hem tavaf edenler için, hem itikaf ve ibadette bulunanlar için, hem de rükû ve secde edenler için tertemiz tutun" – Ve o vakit İbrahim: "Ey Rabbim! Burasını emin bir şehir kıl, halkından Allah'a ve ahiret gününe inananları ürünlerle rızıklandır" demişti. Allah buyurdu ki: "Küfredeni dahi rızıklandırır da hayattan biraz nasip aldırırım, sonra da onu ateş azabına uğratırım ki, orası ne yaman bir duraktır!" – O vakit İbrahim ve İsmail Kâbe'nin temellerini yükselttiler. "Rabbimiz," dediler, "bu evi yaptık, sen kabul et.

Şüphe yok ki sen her şeyi duyansın, bilensin. – Rabbimiz! ikimizi sana teslim olanlardan et. Soyumuzdan da sana teslim olanlardan bir ümmet yetiştir. Bize ibadet yollarımızı göster. Tövbemizi kabul et. Hiç şüphesiz tövbeleri kabul eden sensin, merhametli olan sensin." [Bakara Suresi, 125-128. âyetler])

i) Minberin sağında taht altındaki yatay ikinci kuşakta şu hadis vardır:

(Dua ve niyaz üzerine olsun Allah'ın Resulü Hazreti Muhammed söyledi: İman eden güvende olur)

j) Aynı yüzde, daha alttaki diğer yatay kuşaktaki hadis:

(Peygamber s. a. söyledi: Her kim *Kur'an*'ı öğrenir ve insanlara öğretirse ben onun cennette delili ve şefaatçisi olurum)

k) Minberin sağ tarafında üçgen aynalığı çerçeveleyen yazı kuşaklarından dikey olanında, aşağıdan yukarıya doğru çok bilinen bir hadis-i şerif yer almıştır:

(Malikoğlu Enes, Peygamberimiz efendimizden rivayet ediyor: Buyurmuştur ki öldükten sonra kabirdekilerden, işlemeye devam ediyorlarmış gibi sevapları yazılacaklar: İlim öğreten, su getiren, kuyu kazan, meyva ağacı diken, mescit yapan, kitap bırakan ve bir de anası babası için bağışlanma dileyen evlat yetiştiren kimselerdir)

l) Minber sağ yan korkuluğunun üst kenarında yukarıdan aşağıya doğru şu iki hadis-i şerif okunmaktadır.

(Peygamber s. a. söyledi: Her kim Allah için kartal yuvası kadar da olsa bir mescit yaparsa Allah da onun için cennette bir ev yapar)

(Peygamber s. a. söyledi: Bir kimse mahallesindeki mescidi kandille ışıtır, hasır döşer ve başka surette donatırsa, onun mükâfatı kıyamet gününde cennet ve emsalsiz nimetlerdir)

m) Minber sağ yan korkuluğunun alt kenarında da şu hadis yazılıdır:

(Peygamber s. a. söyledi: Cennet bahçesine girdiğiniz zaman orada yiyip içiniz. Sahabeler, cennet bahçesi neresidir ya Resulallah? dediler. Mescitlerdir buyurdu. Onda yapılacak iş, yenilecek şey nedir? dediler. Allah'ı tesbih ederim övmek ve övünmek ona mahsustur. Başka tapılacak yoktur, ancak bir Allah vardır. Allah büyüktür başka kuvvet ve kudret sahibi de yoktur. Ancak o yüce Tanrı vardır, demektir, dedi)

n) Minber sağ yan korkuluğunun üst ve alt kenarlarını birleştiren iki ara kuşaktaki iki satırda şu hadis-i şerif vardır:

(Peygamber s. a. söyledi: İmanın alameti namazdır)

o) Minber sağ yan yüzeyinin altında, ilk yatay kuşakta şu hadisler okunur:

(Peygamber s. a. söyledi: Her kim ilim talep ederse, Allah onun rızkına kefil olur. Allah bir kimsenin hayırlı olmasını dilerse onu fakih, yani din bilginlerinin bilgini yapar. Fakih, basiret sahibidir. Az sözden çok anlam çıkarır, azim ve gayreti de onu doğru yola getirir)

(Peygamber s. a. söyledi: Her şeyin bir direği vardır. Dinin direği de fıkıhtır)

(Peygamber s. a. söyledi: Ulema halkın üzerinde Allah'ın eminleridir)

(Yine Peygamber söyledi: Faydasız ilim, faydasız hazinedir)

ö) Minberin sol (doğu) tarafında, şerefenin alt hizasından aşağıya doğru şu hadisler okunur:

(Peygamber'e s. a. Cibril a.s, ona da Allah duyurdu: Muhakkak yerlerin hayırlısı mescitlerdir. Her kim Allah için bir mescit yaparsa yüce Allah da onun için cennette inciden bir ev yapar)

(Yine Peygamber a.s. buyurdu: Gece karanlığında yürüyerek mescide gidenleri kıyamet gününde tam bir nur ile müjdele)

p) Minberin sol tarafında, geçmeler arasında çizgilerle ayrılmış satırlarda şu hadis yazılıdır:

(Peygamber s. a. söyledi: Her kim mescitlerde dünya sözleri söylerse Allah onun kırk senelik amelini mahveder. Allah ve Resulü doğru söyler)

r) Minberin sol tarafında, süpürgelik kısmında şu hadisler yazılıdır:

(Peygamber s. a. söyledi: Namaz dinin direğidir. Her kim namaz kılarsa dinini ihya etmiş, her kim namazı terk ederse dinini yıkmış olur)

(Peygamber s. a. söyledi: Namaz müminlerin nurudur)

(Peygamber s. a. söyledi: Mescit cümle müttakîlerin evidir)

s) Minberin sol tarafında şerefe altında, yandan başlayarak yukarıya doğru, yukarıda ve yatay kısa bir satırdan sonra aşağıya doğru şu ayetler yazılmıştır:

(Yüce Allah buyuruyor: Allah'ın mescitlerini ancak Allah'a ve

ahiret gününe inananlar, namazı dosdoğru kılanlar, zekât verenler ve Allah'tan başkasından korkmayan kimseler tamir eder. Bu doğru yolu bulmaları umulanlar da onlardır. –Hacılara su vermeyi Mescid-i Haram'ı tamir etmeyi, Allah'a ve ahiret gününe inanmakla Allah yolunda savaşmakla bir mi tuttunuz? Bunlar Allah katında bir değildir. Allah, zulmeden topluluğu doğru yola sevk etmez.– İnanan, göç (hac) eden ve Allah yolunda canlarıyla mallarıyla savaşan kimselere Allah katında çok büyük dereceler vardır. İşte kurtulanlar onlardır. –Rableri onlara rahmetini hoşnutluğunu ve içinde tükenmez nimetler bulunan cennetleri müjdeler.– Orada ebediyyen kalırlar şüphe yok ki en büyük mükâfat Allah katındadır. [Tevbe Suresi, 18-22. âyetler])

ş) Minber sol yan korkuluğunun üst ve alt kenarlarını birleştiren iki ara kuşakta birbirini tamamlayan iki satırda şu hadis-i şerif yazılıdır:

(Peygamber s. a. söyledi: Her şey için bir selam vardır, mescidin selamı da iki rekât namazdır)

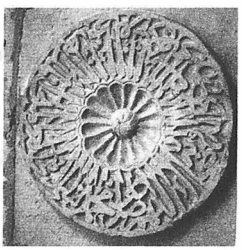

12) Minare kaidesi seddesindeki beş kitabe taşından bugün üçü yerleri değişmiş olarak kaidede görülebiliyor. Diğer ikisi, onarımlarda konulmamıştır.

a) Çıkış Kapısına bakan yüzde, işlemeli uzun kartuşta dallar ve yapraklarla motiflendirilmiş bir zeminde celî sülüs harflerle besmele ve dua:

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ وَ بِهِ نَسْتَعِيْنُ

(Esirgeyen bağışlayan Allah'ın adıyla. Senden yardım umarız. [Fatiha Suresi, 5. ayet'in sonu])

b) Uzun kartuşun solundaki dairesel kartuşa istflenmiş münacaat:

اللّٰهمّ صلّ على محمّد النبيّ الامّيّ العربيّ المكّيّ المدنيّ الهاشميّ القريشيّ
التهاميّ الزمزميّ وعلى آله وأصحابه

(Allahım! Ümmi, Arabî, Mekkeli, Medineli, Haşimî, Kureyşî, Zemzem'le yıkanmış Peygamber Muhammed'e, ailesine ve sahabelerine selam olsun!)

c) Daha solda (kuzeye bakan) dairesel kartuşta iki çizgiyle üçe bölünmüş yüzeyde nesih yazısıyla üç satır:

فى ايّام دولة الملك
المظفّر سلطان شاه سليمان ابن الملك المرحوم
سلطان شاه سليم خان

"Fi eyyamı devlet el-melik el-muzaffer Sultan Şah Süleyman ibn el-melik el-merhûm Sultan Şah Selim Han"

(Merhum melik Sultan Şah Selim Han'ın oğlu muzaffer melik Sultan Şah Süleyman'ın hükümdarlığı zamanında)

Bu kitabede, Kanuni Sultan Süleyman ve babası Yavuz Sultan Selim için, Osmanlı padişahlarının unvanları arasında sık rastlanmayan "şah" ve "melik" sanlarına yer verilmiş olması dikkati çekiyor. Olasılıkla caminin kapı kitabelerindeki, "Melik Ahmed Şah"ın unvanları alınmıştır.[171]

d) Taş bir kartuştaki iki satır, seddenin yapılmasında çalışan İbrahim'i tanıtıyor:

سَعِى بِانْشَاءِ هٰذَا السَّدِّ مِنْ فَضْلِ اللّٰهِ تَعَالٰى كَاتِبِهِ
اَلْعَبْدُ الْفَقِيْرُ الرَّاجِى اِلٰى رَحْمَةِ رَبِّهِ الصَّمَدِ اِبْرَاهِيْمُ بْنُ اَحْمَدْ فِى سَنَةِ ٩٣٠

"Se'â bi–inşâ' haze'l-sedd min fazli'llahi te'âlâ kâtibehü el-

[171] Kanuni için "Şah" unvanı bir sikkesinde de kullanılmıştır. (bkz. Galib Edhem, *Takvim-i Meskûkat-ı Osmaniyye*, No. 283)

'abd el-fakir er-râhî ilâ rahmete Rabbihü's-Samed İbrahim bin Ahmed fi sene 930?"

(Bu yazıyı yazan yoksul kul Ahmed oğlu İbrahim, Allah'ın inayetiyle bu seddin inşasında çalıştı. Rabbinin rahmetini niyaz ediyor. Sene 930?)

Seddenin kuzey tarafında bulunan bu taş[172] sonraki onarımlarda buradan sökülerek camiye konulmuştur. Kitabedeki tarihin birler basamağı okunamaz durumdadır. Bu, 0'dan 9'a kadar bir sayı, dolayısıyla tarih de H. 930-939 arasında bir yıl demektir. Silik rakam olasılıkla 9'du. Çünkü Irakeyn Seferi H. 939 (M. 1533) yılında başlamıştır. Büyük seferler sırasında, geçilen mıntıkalarda birtakım ıslah ve onarım çalışmaları yapılıyordu. Dikkati çeken bir diğer husus da 12.-16. sıralarda verilen beş kitabenin, uzun bir metnin ayrı kartuşlara yerleştirilmiş bölümleri izlenimini vermesidir: Besmeleyle başlayıp Kelime-i Tevhid ve duadan sonra, yaptıranın yapanın kimliklerini, işin mahiyetini ve yapım tarihini içeren bir anlatının her bölümü ayrı bir kartuşa yerleştirilmişti olasılıkla.

13) Cami terasında, şimdi örülerek kapatılmış olan minare kapısının üstündeki 20x78 cm ebadında bir taşta Osmanlı nesihi tek satır.

أَمَرَ السُّلْطَانُ الْعَادِلُ سُلْطَانُ سُلَيْمَانُ بْنِ سَلِيْمٍ خَلَّدَ اللّٰهُ مُلْكَهُ

"Emere e's-sultane'l-âdil Sultan Süleyman bin Selim halled'allahu mülkehü"

(Selim'in oğlu âdil hükümdar Sultan Süleyman emretti. Allah saltanatını ebedi kılsın)

Bu kitabe, minare gövdesinin Kanuni Süleyman'ın buyruğuyla yapıldığını göstermesi kadar, bu padişahın Divriği'deki Ahmed Şah Ulucamii ile ilgilendiğini belgelemesi bakımından da önemlidir.[173]

---

[172] M. V. Berchem, *Corpus*, III. s. 84.

[173] Ulucaminin ve darüşşifanın özgün pencere kepenkleriyle kapı ve maksure parçalarında da genellikle dinsel mesajlar yansıtan çerçeve ve kuşak yazıları vardır. Müzelere dağılmış veya depolarda saklanan bu ahşap parçalar da gerek bezemeleri gerekse yazıları bakımından ayrı bir etüt konusudur.

Vakfiye ve Belgeler

Ulucamiye ait vakfiyelerin asılları kayıptır. Vakfiye denilen bir belge, bayağı bir kağıda 17. veya 18. yy el yazısıyla ve kimi hizmetlere yer verilmeden özetlenmiş bir kopyadır. Bunu, düzenleyenin "kadı naibi (vekili) oluşu "doğru ve geçerlidir" vurgusu da kopya olduğunu göstermektedir. Kaldı ki eğer özgün vakfiye olsa idi en az birkaç metre boyunda, arkası bezlenmiş, döneminin bu tür belgeleri için geçerli yazı karakterinde, içeriğinin de ayrıntılı olması gerekirdi. Örneğin Hicrî 643 (M.1245) tarihli Karatay Vakfiyesi 0,27 m eninde ve 10,6 m boyunda olup 296 satır içermektedir. Oysa Ulucami Vakfiyesi denilen belge, Arapça 22 satır içeren bir yapraktır. Bunun da istinsah edilirken tanık imzaları bölümü yırtılmış olduğundan kimi künyelere yer verilmediği söylenebilir. Asıl vakfiyenin, yüzyıllarca mütevellilerin birinden ötekine intikal ederken yıpranması ve okunamayacak duruma gelmesi doğaldır. Şu halde doğal olarak eskiyip tükenmiş ya da bir hile-i şer'iye yoluna başvurularak birtakım hizmetleri silmek amacıyla muhtasar bir metin uydurulup kadıya tescil ettirildikten sonra aslı yok edilmiştir.[174] Vakfiye aslı denen bu belgenin Türkçesi şudur:

"İşbu vakfiyenin doğru ve geçerli olduğuna hükmettim.

Ben, Divriği kenti kadı vekili (Tanrı'nın) yoksul (kulu) Ali Rıza'yım (mühür)

---

[174] Eski büyük camilerin vakıfları imam, hatip, müezzin, nazır, mütevelli, ferraş gibi bilinen hizmetlilerin dışında; hafız, devirhan, yasinhan, cüzhan, kayyum, musalli, duagû, muarrif, muvakkit, siracî, kandilî, hasırî, bevvap, türbedar, buhurî, müderris, hafız-ı kütüb, miftahçı, meremmetçi gibi hizmetlileri de kapsardı. Divriği'nin eski ailelerinden Kapıcıgil, Karcılı, Anahtargil'e mensup olanların geçmiş zamanlarda vakıf görevlisi sıfatıyla Ulucami'nin kapıcılığını yaptıkları, anahtarlarını korudukları, damının karını küreledikleri anlatıldığına göre demek ki bu görevler de vakıf hizmetleri arasında vardı. Oysa 1967'de ulucamide çerçeve içinde asılı iken incelediğimiz –Halen Vakıflar Arşivi'ndeki– "vakfiyenin aslı" denen belgede, bu hizmetler geçmemektedir. Söz konusu vakfiyenin çevriyazısı 1910'da M. V. Berchem tarafından *Corpus*'ta (III, s. 107-109) yayınlanmıştır. *750. Yılı Hatıra Kitabı*'na da (s. 3-11) tıpkıbasımı ve Arap ve Latin harfleriyle çevrimyazıları, Türkçe çevirisi konulmuş; "Vakfiyenin Değerlendirilmesi" başlığı altında tanıtılmıştır. H. 800'de (M 1397) ulucami için ikinci bir büyük vakıf tesis eden Mahmud Bey'in vakfiyesi Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde korunduğu gibi, aynı arşivde, 607. Defterin 138. sayfasında da *"Müteveffiye Fatıma Hatun namı diğer Ahmed Şah Camii'nin imam, hatib"* vs. görevlileri yazılı olub vakfiye aslı yoktur." kaydı düşülmüştür.

Görülen gereklilik üzerine bu vakfiyenin içeriğinin sağlıklı olduğuna hükmettim. Ben Divriği kenti kadı vekili yoksul kul Esseyyid Hasan'ım. (mühür)

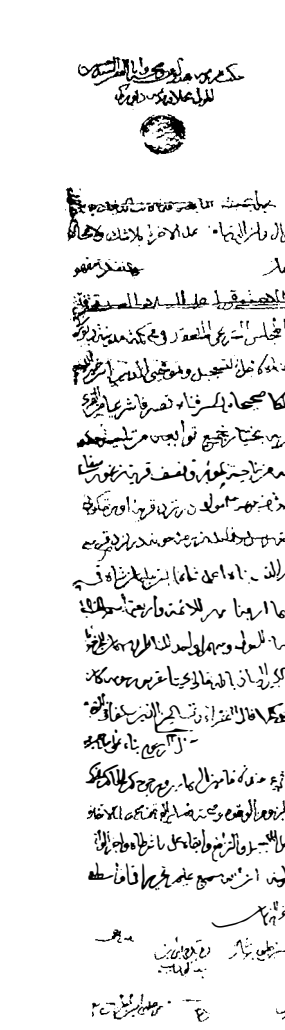

"Bismillahirrahmanirrahim

Hamd âlemlerin yaratıcısı Allah'a, dua ve selam Hz Muhammed'e, soyuna ve sahabelerinedir. Dedikten sonra –sözü dünyaya

getirelim– Dünya yaşayışı kısa ve geçicidir. Ardından ahiret hayatı başlayacaktır ki bu hem verimli hem ebedidir. 'Dünya ahiretin ekeneğidir' bunda şek şüphe yoktur.

Bu kitabın (vakfiyenin) yazılmasının nedeni şudur: Süleymanşah oğlu Ahmed Şah ve annesi Fatıma Hatun, (Peygamberimiz) aleyhisselatü vesellem'in 'dünya ahiretin ekeneğidir' ve 'sadaka günahları örter, verenleri ahirette mücrimlerin safından kurtarır' sözlerini tefekkür ettiler. Bunlar muhakkak ki doğrudur.

Akti yerine getirmek üzere Divriği şehri mahkemesinde toplanan şer'i mecliste gereğince mütevelli tayin olunan Hayrullah oğlu Muhyiddin'in huzurunda, vâkıflar ileriki hayat (ahiret) için kararlarını tescil ettirdiler. O (mütevelli) da şer'i tasarruf ve gerçek temlikle temlik ettikten sonra dedi ki;

– Vakfettiğiniz Divriği çevresindeki köyleri ve tarlaları sahiplendim. Doğrulukla mutasarrıf olacağım. Bunlar; Hikme nahiyesinde Bahtiyar köyünün ve bağlı yerlerinin yarısı, Sevir nahiyesinde Haçge köyüyle mezra ve bağlı yerlerin yarısı, İbniad nahiyesinde Zuğur-ı Süfla köyünün yarısı, Han-ı Mirçinge köyünün yarısı, Ortaköy yanındaki Umuk mezrasının yarısı, Ziniski nahiyesinde Savrun köyünün ve bağlı yerleriyle mezralarının yarısı, Hornavil köyü yanındaki Hun mezrasının yarısıdır. Bunlar Süleymanşah oğlu Ahmed Şah'ın Divriği'de yaptırdığı ulucamide görev alıp geçimlerini sağlayacak kimseler için vakfedilerek 22 pay kılınmıştır. Bunun: 4 payı imamlara, 4 payı hatiplere, 4 payı müezzinlere, 3 payı ferraşlara, 2 payı mütevellilere, 1 payı nazıra, 2 payı cüzhanlara ve kubbedara, 2 payı muarriflere, 1 payı onarımcılara ayrıldı. Eğer ulucami harab olursa –yüce Allah korusun– vakfın gelirleri Divriği'deki bütün camilere paylaştırılacaktır. Eğer onlar da harab olursa, bu kasaba halkının yoksul ve kimsesizlerine dağıtılacaktır.

Böylece söz son buldu. Adı geçen vâkıflar ayağa kalktılar. İşlem ve duyuru, Hanefi mezhebi üzerine tamamlandı. Mütevelli, bu vakfa ilişkin işlemlerin İki İmam'ın (İmam Muhammed ve İmam Yusuf) içtihatlarına da uygunluğunu belirterek kadıdan hüküm isteğinde bulundu.

Hâkim, 'vereceğim hüküm vakfın yönüne bakarak olmalıdır ki sağlamlığından ve gerekliliğinden ötürü (ileride) hayrın iptalinden çekinilsin' dedi. (Böylece) vakıf oybirliğiyle tamamlandı. Vâkıflar gerektiği için atanan (geçici) mütevelliyi azlederek mütevellilik

görevini doğrudan üzerlerine aldılar ve şartlara bağlı olarak vakfın devamlılığı için kendilerinden sonrakileri (soylarını) de tayin ve tescil ettirdiler.

Bu vakfın sevabı yüce Allah'tandır. Vasiyeti duyduktan sonra değiştiren olursa bunun günahı değiştirenindir, Allah şüphesiz işitir ve bilir.[175] *Ahir zaman Peygamberinin hicretinin altıyüzkırkbir yılı Muharrem'ül-Haram ayının ortasında yazılmıştır.*

Müderrisü'l-Arûf Kamil, Abdûlbâkî ibn Hacı Ahmed,

Necmeddin ibn Şerif, Hasan Çelebi ibn Şâkir Çelebi,

Karabekir Çelebi ibn Abdülvahhab, el-müderris Abdullah ibn Ali,

Ken'an ibn Yahya Çelebi, Şeyh Muhyiddin, Yusuf Çelebi ibn Muhammed Çelebi,

Ahmed Çelebi ibn İbrahim Çelebi"

Bu ilginç metin, ulucaminin hizmetleri için Ahmed Şah'ın tesis ettiği vakfa annesi Fatıma Hatun'un da katıldığını belgeliyor. Vakfiyenin tarihi, önemli bir başka tarihle iki günlük bir fark göstermektedir: Vakfiye 5 Temmuz 1243'te (15 Muharrem 641) düzenlenmiş; Kösedağ Muharebesi ise 3 Temmuz 1243'tedir. Bu durumda akla gelen olasılık; Ahmed Şah'ın, savaşa katılıp yenilgi üzerine ivedilikle Divriği'ye dönerek veya bozgun haberi kendisine ulaşır ulaşmaz, Moğolların kendi küçük ülkesini de işgal edeceklerini düşünerek henüz boyama-bezeme işleri bitmemiş olan külliyede çalışmaları tatil ettiği; kendisine ve annesine ait mülkleri vakfa dönüştürdüğüdür. Eğer asıl vakfiye, gerçekten mevcut kopyadaki gibi çok kısa tutulmuş idiyse söz konusu o paniğe bağlanabilir. Diğer yandan, ulucamide Ahmed Şah'ın adını veren kitabelerin sonuncusu H. 638 (M. 1240) tarihli olup minberdedir. Bununla vakfiye tarihi arasında iki yıl vardır. Eğer, minberin yapıldığı tarihte caminin bütün işleri tamamlanmış olsaydı, ibadete açılması için vakfının da 1240'ta tesis edilmesi gerekirdi. Oysa taçkapıların bed'izlerinde, mihrap kubbesinde ve tonozlarda görülen bezeme noksanlıkları işlerin tam bitmediğini gösteriyor. Demek ki minberin yapılmasına karşın ince iş çalışmaları devam ediyordu. Vakfiyenin düzenlenişinden sonraki bir tarihle Ahmed Şah'ın adını veren bir kitabenin bulunmayışı da dikkate alındığında, 1243

[175] *Kuran-ı Kerîm*, Bakara Suresi, 181. ayet.

yılı, Divriği Mengücekleri ve külliye için manidar gözüküyor. Fakat neler olup bittiğini bilmiyoruz.

İzleyen yıllarda ve yüzyıllarda, Ulucami vakfının geçerliliği sürerken, vâkıfların evladı olduklarını kuşaktan kuşağa belgeleyenler de mütevellilik görevini üstlenmişler. Ancak bunun ne kadar sağlıklı götürülebildiği tartışılabilir.[176] Vakıf köy ve mezralar, yaklaşık üç yüzyıl sonraki H.925 ve 937 (M.1519 ve 1530) tahrirlerinde de aynı adlarla yer almıştır.

Kanuni dönemine ait tarihsiz bir mücmel tahrir defterinde de eski vakıflar ile H. 800 (M.1397) tarihli Mahmud Bey Vakfı[177] da yazılmıştır. *Defter-i Köhne, Defter-i Atik* denen H.925 tarihli ilkinde: *"-Evkafü'l Câmi'il-Kebîr ellezi binâ-i Ahmed Şah bin Süleyman Şah bin Şâhinşah el-fâtih fi-bâtın-ı Dârü'l-hayr Divrigi el mahrûse..."*; H. 937 tarihli müfassal evkaf defterinde: *"Evkaf-ı Câmi'-i Kebîr ki Ahmed Şah bin Süleyman Şah bin Şahinşah bina eylemişdir"* başlıkları altında, çoğu Mengücekler döneminde ve izleyen 14. yy'da tesis edilmiş hayli zengin bir vakıf birikimi kayıtlıdır. Bunların, cetvele dönüştülmüş dökümü şöyledir[178]

Nahiye	Köy-Mezra	Gelir Türü	Yıllık Geliri (akçe)	Açıklama
Hikme	Bahtiyar	Malikâne	756	
İbniad	Zugur-ı Süflâ	Malikâne	973	
Sevir	Haçge	Malikâne	920	

[176] Soyun kesilmesi, aileden ehil kişi bulunmaması veya vakıf gelirine göz koyanların hileli yollardan evlatlık hakkı elde ederek vakfa fesat karıştırması gibi nedenlerle eski vakıfların başkalarının tasarrufuna geçtiğine örnekler çoktur. Deniyor ki: *"Şer'iye mahkemelerinin vakıflar üzerindeki mevki ve tesiri de fena idarelere ve suiistimallere sebep olmuştur. Şer'iye hâkimiyle işini uyduran bir mütevelli yahut alâkalı, vakıf aleyhine yapmak istedikleri için hüküm alabilmiştir."* (bkz. Vakıflar Umum Müdürlüğü, *Cumhuriyet'ten Önce ve Sonra Vakıflar*, İstanbul, 1937, s. 12, 15)
Mahmud Bey Vakfiyesi'nin, Evkaf Nezareti Arşivi'nde olduğu *Corpus*, III, s. 83, not 1'de de belirtilmiştir.

[178] BOA, Maliyeden Müdevver D. No. 3332, s. 16-40; Tapu Tahrir D. (Maliye-Evkaf) No. 156, s. 180-181; No. 408; s. 591, 613 ve 670; Vakıflar G. Md. Arşivi Defter No. 607, s. 138. (Bu defterler üzerinde yapılan çalışmalara ilişkin iki önemli makale: Zeki Arıkan, "Divriği Kazası'nın İlk Sayımı" *Osmanlı Araştırmaları*, XI, İstanbul, 1991, s. 49-71; Ersin Gülsoy "XVI. Asrın İlk Yarısında Divriği Kazâsı Vakıfları" *İlmî Araştırmalar* 1, İstanbul 1995, s. 108-130, daha önce işaret edilmişti.

Sevir	Hân-ı Mirçinge	Malikâne	586	
Sevir	Handerruş	Malikâne	395	İlave Vakıf
Sevir	Mahru	Malikâne	500	İlave Vakıf
Sevir	?(okunamadı)	Malikâne	226	İlave Vakıf
Sevir	?(okunamadı)	Malikâne	65	
Sevir	Umuk	Malikâne	230	Asıl Vakfiyede Mülk
Ziniski	Hun	Malikâne	110	
Hikme	Cah (?)	Malikâne	1723	İlave Vakıf
Şehir	Sahra mevkiinde (tarla)	İcar	164	İlave Vakıf
Şehir	Hacı Mahmudyeri (tarla)	İcar	105	İlave Vakıf
Şehir	Göcenşeyh Mahmud yeri ve bağı	İcar	131	İlave Vakıf
Şehir	Basar yeri (tarla)	İcar	102	İlave Vakıf
Şehir	Yusuf yeri (tarla)	İcar	84	İlave Vakıf
Şehir	Yakub (?) yeri (tarla)	İcar	80	İlave Vakıf
Şehir	Asma Bağı (tarla)	İcar	100	İlave Vakıf
Şehir	Eşme evi (Camiikebir M.)	İcar	2	İlave Vakıf
Kesme	(?) Mezrası	Malikâne	1038	Halil bin Abdullah Vakfı
Şehir	Çarşıda dükkân yeri	İcar	40	
Şehir	Hamam-ı Bâlâ	İcar	530	
Şehir	Belemen Mezrası	Yarı Malikâne	598	Hacı Hasan Vakfı
İbniad	Kâğnud-ı Süflâ köyü	Malikâne	590	Caminin İmamve Kâtibine meşrut
Sevir	Venk-i Diger	2/3 Malikâne	150	İlave Vakıf
Sevir	İbni Hatib yeri (tarla)	Mukataa	48	Cami hatibine mahsus
Sevir	Enas Mezrası	2/3 Malikâne	290	
Sevir	Keçeci Bağı (tarla)	İcar	52	İmama ve hatibe meşrut
Sevir	Kara Settar yeri (tarla)	İcar	49	"t
Şehir	İskender Kuyusunda	İcar	30	Hoca Yusuf bin Mevlâna. Yasın Vakfı İmama mahsus
Şehir	Harap bağ (tarla)	Hasılat	45	

Şehir	Tarla (Kuşçu Mübarek)	Hasılat	56	İmama ve hatibe mahsus
Şehir	Tarla (Nehir yanı)	Hasılat	2	
Şehir	Tarla (Hacıkumru yeri)	Hasılat	49	Müezzine ve ferraşa mahsus
Şehir	Tarla (İnceark altında)	Hasılat	70	
Şehir	Tarla	Hasılat	63	Cami nazırına mahsus
Şehir	Balaban evi (Camiikebir M.)	İcar	24	İmama mahsus
Şehir	1 Bab eskici dükkânı	İcar	24	Ferraşa mahsus
Şehir	Ferraş Hanesi denen ev (Camiikebir M.)	İcar	24	
Şehir	Çarşıda 3 dükkân	İcar	100	1'i imama, 1'i, , müezzine 1'i ferraşa, vâkıfın babasının türbesinde Kur'an okumak için ([179*])
			11,124	

"Vakf-ı Câmi'-i Kebir-i Mezbûr ki Mahmud bin Mehmed vakf eylemiştir."

Dumluca	Ağcaviran Mezrası	Yarı Malikâne	191
Dumluca	Üçkilise Mezrası	1/4 Malikâne	354
Dumluca	Darıözü-I Süfla mezr.	2/5 Malikâne	70
Dumluca	Darıözü-I Ulyâ mezr.	4/5 Malikâne	441
Sevir	Belemen Mezrası	Yarı Malikâne	598
			1654
		Genel toplam	12,778

"Evkaf-ı mezbûrenin vakfiyeti teftiş olundukda bundan sâbık her biri bir vechile câmi'-i mezbûre vakf olunduğu sabit olub defâtir-i sabıkda mukayyed olub haliyâ dahi kadim'ül-eyyamdan ilâ yemvinâ hazâ vakfiyet üzere tasarruf olunageldügi kudemâ-i vilâyetin ehl-i vukufundan cem'-i gafir min'el -müslimîn şahadetleri ile tesbit ve zâhir olub vakfiyetinde şâibe-i şübhe kalmayub ber-karar-ı sâbık defter-i cedîde vakf-ı mukarrer kayd olundu.

İcmâl-i mahsûl-i Câmi'-i Kebir 13044."

[179] Ahmed Şah'ın babası (II) Süleyman Şah, olasılıkla babası Şahin Şah'ın Sitte Melik de denen türbede gömülüydü. 2008'deki onarımda buradaki lahitlerden çoğu kaldırılmıştır.

Vakfiye ile tahrir defterlerindeki bir farklılık, Ziniski ve Savrun köyleri, tahrirde yazılmamıştır. Vakfiyede olmayıp tahrirde yazılanlar ise Mahmud Bey Vakfı ile daha sonraki vakıflarla ilgilidir.

Aynı tahrir defterinin 202. sayfasında ise *"Vakf-ı Kürsi-yi Cami-i Divriki"* başlığı altında (Zımara köyünün 9 sehiminin üçte birinin) *"bir sehimi cami-i mezburda her cuma günü kürside hatib-i câmi olana kıraat-ı Kelâm-ı Kadim için tayin olunduğu"* ve bunun Siddi Ahmed bin Hacı Ömer tarafından vakfedildiği öğrenilmektedir.

Tahrir defteri'nin 231. sayfasında yer alan *"mülk ü Baysungur Beg bin Aslanmaz Beg"* başlığı ile verilen mülkiyet kaydı da Ulucami ile iki yönlü ilgili durumdadır: İlkin, Sitti Melike bint Abdülvahhab, Mengücekler soyundandı. Bu hatun, Sevir nahiyesinde Livani mezrasının yıllık geliri 378 akçe olan malikâne hissesini vakfetmiş. Kaydın altındaki açıklamada: *"Sitti Melike bint Abdülvahhab Beg vakf-ı evlad deyu kaydolunmuş bulunub haliyâ dahi zikr olunan malikâne mezbur Aslanmaz Beg'in mülk-i mevrusu idügi sâbit olduğundan mülk-i mukarrer kaydolundu"* denilmektedir. Vakfiyenin tarihi *"Receb 766"* (Nisan 1365) olarak yazılmıştır.

Kanuni devrine ait tarihsiz bir evkaf-maliye defterinde ise Anzagar'a tâbi Kağnud-ı Süflâ, Zugûr-ı Süflâ, Sevir'e tâbi Haçge, Han-ı Mirçinge ile Hikme'ye tâbi Bahtiyar köylerinin Ulucami vakfı olduğu kaydedilmemiştir.

Belgeler: Ulucami vakıflarına, cami görevlerinin el değiştirmesine ilişkin 17. yy'dan 20. yy'a değin sıralanabilen yazılı bilgiler varsa da bunlarda onarım, tadilat, deprem vb kayıtlarına rastlanmamaktadır. Divriği Şer'iye defterlerindeki tevcih kayıtları dışında önemli görülen iki belgeden biri 3 Cemaziyülevvel 1308 (15 Aralık 1890) tarihli olup bir tevliyet tevcihine ilişkin ilâmdır: Meclis-i Şeri'de, adları sayılanlar da hazırken *"câmi-i mezkûr elyevm mevcud ve ma'mur ve derûnunda beher sene ber-mûcib-i teamül-i kadîm meşrutu veçhile it'âm-ı ta'âm olmakda olub"* deniliyor ki, bundan caminin asıl vakfiyesinde daha bazı hizmet ve koşulların yer aldığı; bunlardan birinin de şahlar zamanındaki geleneğe uyularak her sene (Ramazan ve Kurban bayramlarında) camide yemek sunumu olduğu apaçık anlaşılıyorsa da bu geleneğin 1890'lardan daha önce terk edildiğini, o yıllara yetişmiş olan

eski yaşlıların naklettiği *"–Bir zamanlar, bayram sabahları caminin önünde kazanlarla pilav pişer ve namazdan çıkanlara tevzi edilirmiş"* rivayeti doğrulamaktadır.

Şer'iye Sicillerindeki bir diğer önemli kayıt ise 19. yy sonunda cami görevlilerinin tam bir listesini ve vakfın gelirini vermesi bakımından önemlidir. 3 Rebiyülevvel 1316 (22 Temmuz 1898) tarihli bu işlemin özeti şudur:

"Ahmed Şah bin Süleyman Şah nâm-ı diğer Fatıma Hatun Cami'-i Kebir vakf-ı şerifinin hâdimlerinden, imam-ı evvel kaza müftisi mekremetlü Necib Efendi ibn Ali Efendi, imam-ı sâni Mustafa oğulları Ahmed ve Emin efendiler, hatib Hâfız Mustafa bin Salih, müezzin Süleyman Efendi oğulları Abdülaziz ve Fethullah ve Necib, ferraş ve hâfız ve buk'adar Mehmed Kâmil ibn Emin, meremmet Mustafa bin Hacı Mehmed, müezzin Mehmed bin Hasan ve Yusuf bin Ya'kub, Mustafa oğulları Ahmed ve Emin, mütevelli Hacı Hâfız Hüseyin Efendi (Sütmolla) bin Mehmed Efendi, meremmet Mehmed bin Mustafa, Süleyman Efendi oğulları Aziz ve Necib adlı kimseler, Meclis-i Şer'i'de: –"Hâdimleri bulunduğumuz Ahmed Şah nâm-ı diğer Fatıma Hatun cami'-i şerifi vakf-ı şerifinden, 15 Muharrem 641 tarihli vakıfnamede, vâkıfların şart ettiği 22 sehimden 4 sehimi imamet ve 4 sehimi hitabet ve 4 sehimi müezzinlik, 1 sehimi muarriflik ve 2 sehimi hâfız ve buk'adarlık ve 3 sehimi ferraşlık ve 1 sehim meremmilik ve 1 sehim nezaret ve 2 sehim tevliyet cihetlerine berat-ı âl-i şânlarla mutasarrıfız. Meşrut sehimleri, Haçge köyü ile diğer köylerin gerçek ürünü tahmine bağlanmış olup bu hayrat-ı cesimenin tahmini bedel-i senevisi 5736 kuruştur. 1305 senesinden 1313 senesi sonuna kadar Sivas Mal Sandığında biriken bu parayı alamadığımızdan sıkıntımız son derecededir. Tevliyet cihetinin boşaldığı Evkaf Nezaretine bildirilmişse de beratı gelmemektedir" demişler ve gerek bu iş gerekse biriken gelirlerin alınması için İstanbul'da mukim Hacı Süleyman-zâde Ali Efendi'yi vekil tayin etmişlerdir."[180]

Arşiv belgelerinin 1519-1847 arası için verebildiği bilgiler şunlardır:

1519: "Caminin imamı Mevlâna Sinaneddin; hatibi, sâbık Divriği Kadısı Mevlâna Bedreddin bin Bünyamin olup cami nazırlığı

[180] Milli Ktp. Ş. D. Sivas (Divriği) No. 72, s. 67; No. 66, s. 45.

da üzerindedir. Müezzin Hamza, ferraş Abdullah, ser-mahfil Halife Mehmed, Şafii imam Pîr Ahmed, muarrif Molla Çerağ'dır.

1677: Mahmud Bey Vakfı'ndan Ahmed Şah Camiine yevmî bir akçe vazife ile, ölen Yusuf'un yerine Molla Mustafa'nın cüzhan atanmasına ilişkin mütevelli Ömer'in yazısı. (H.1088)

1749: Fatıma Sultan'ın Divriği'de bina eylediği caminin berat-ı şerifle mütevellisi olan Mehmed'in, vakıf köylerdeki alacağına ilişkin Divan-ı Hümayuna başvurusu. (Evail Cemaziyelahir 1162)

1759: Sivas valisine ve Divriği kadısına hüküm: Divriği'de vaki Ahmed Şah bin Süleyman Şah Cami'-i Şerifi ile diğer cami ve mescitler vakıflarının mütevellilerinin, vakıf köylerin hasıllarını vermedikleri için, söz konusu hayratın harabeye yüz tuttuğunu bildirmeleri üzerine Defterhane'de kayıtlı vakıfların sıhhatli işlemesine dair. (Evasıt Şaban 1172)

1769: Merhume Fatıma Hatun nâm-ı diğer Ahmed Şah Vakfı'ndan *hâdim-i kubbe ve marsık* cihetlerinin ölen Ebubekir'in yerine Hasan Halife'ye, cami hatipliğinin ölen esseyyid Mustafa'nın yerine Hafız Numan'a verilmesine ilişkin Divriği naibi Abdülmecid'in yazısı. (H.1183)

1773: Yarı hatiplik cihetine mutasarrıf Hafiz Numan'ın bu kez Ebubekir Halife'nin ölümü nedeniyle diğer yarı hatipliği de talebi. (H.1187)

1784: Mahmud Bey Vakfı'ndan yevmi bir akçe cihetle el-hac Osman'ın Ahmed Şah Camiine cüzhan atanması (27 Zilhicce 1199)

1794: Mahmud Bey Vakfından yevmi bir akçe cihetle devirhanlığa mutasarrıf Ebubekir oğulları Mahmud ve Osman'ın, birkaç yıldır Divriği'den uzaklaşıp görevlerini yapmadıklarından bu cihetin, cüzhanlardan Ömer oğlu İbrahim'e verilmesi. (23 Şevval 1209)

1802: Bu tarihte düzenlenen bir mahzardaki imzalar arasında: *"Mehmed el-imam be- Camii Kübra, Ebubekir, el-imam bi-Camii Kübra, Esseyyid Mehmed Emin, el-imam be Camii-Kübra"* ve *"Esseyyid Osman el-hatib bi- Camii Kübra"* da vardır ki bundan, o tarihte ulucamide üç imam ve bir hatibin görevli olduğu anlaşılmaktadır. (H.1217)

1809: Cami-i Kebir'in yarı hatiplik cihetinin (yukarıda adı geçen) Esseyyid Osman'ın vefatı üzerine kardeşi diğer yarı hitabet cihetine mutasarrıf Esseyyid Mehmed Raşid Halife'ye verilmesine

ilişkin Divriği naibi Mehmed Emin'in ilâmı. (17 Rebiyülâhır 1224)

1821: C. Sevir nahiyesinden üç köylü, verdikleri dilekçede Ahmed Şah Camii görevlilerinin bu nahiyedeki bir mukataadan, vazifemiz gereği bizim de pay almamız gerekiyor dediklerini; oysa kendilerine Defterhane-i Âmire'den verilen surete göre bunların hak sahibi olmadıkları, ancak başka bir vakıftan, sadece Ulucami hafızlarına cihet belirlendiği, bu bakımdan cami görevlilerinin açtıkları davanın haksız olduğu. (Muharrem 1236)

1825: Bir mahzardaki imzalar arasında Ulucaminin görevlilerinden imamlar Esseyyid Mustafa, Esseyyid Mehmed Emin ile hatipler Esseyyid Mehmed ve Osman'ın da adları vardır (13 Zilhicce 1241)

1833: Bu tarihte düzenlenen bir mahzarı imzalayanlar arasında Ulucami imamı Esseyyid Abdullah ile cami hatibi Esseyyid Mehmed de vardır. (Gurre Rebiyülâhır 1249)

1843: Ulucaminin 22 sehimde bir sehim tevliyet ve bir sehim nezaret hissesinin yarısına berat-ı âlişan ile mutasarrıf Mustafa Halife öldüğünden bu cihetlerin oğlu Ahmed Halife'ye tevcihi konusunda Divriği naibi Abdullah Sarrafî'nin ilâmı. (H. 1259)

1847: Caminin imamlarından Esseyyid Fevzi ve Esseyyid Abdullah halifelerden Abdullah'ın ölmesi üzerine, yerine Esseyyid Mehmed Emin Efendinin tayinine ilişkin naip Esseyyid Ali Efendinin ilâmı (18 Receb 1263)[181]

Divriği Şer'iye Sicillerinden çıkartılabilen bilgiler de şunlardır:

1745: Sivas valisine ve Divriği kadısına yazılan, Divriği'deki cami ve mescitlerle ilgili bu hükümdeki: *"Divriği'de vaki' Ahmed Şahinşah Cami-i şerifi"* ibaresinden, Divan kâtiplerinin Ahmed Şah'la büyükbabası Şahin Şah'ı ayırmakta yanılgıya düştükleri görülüyor. Yine o yıl, Ahmed Şah Camiinde devirhan olan Ali Halife'nin azledildiği; yerine *"ismi mevcud cismi nâ-mevcud Ebubekir nam kimesnenin, devirhanlık cihetini üzerine berat ettirüb gadr-i külli eylediği";* (H. 1158)

1748: Divriği'de Pulur-ı Ulya mahallesinden Sani kızı Hadice'nin, harem ve selamlıklı evini ayrıca Cami-i Kebir mahalle-

[181] Sırasıyla: BOA, Maliyeden Müdevver D. No. 3332, s. 18; A. Emiri (Mehmed-i Râbî) sıra 642; Sivas Ahkâm D. No. 3, s. 277/3, No. 7, s. 243/1, Cevdet (Evkaf) 25182, 16321, 1697, 6898, 17127; Hatt-ı Hümayun, 4115/J; Cevdet (Evkaf) 6183; 27921; Hatt-ı Hümayun, 17405/A; 33410/D-E; Cevdet (Evkaf) 18452; 29603.

sindeki bağlı bahçeli şehir-hanesini, Tuğut köyündeki mezra'ını *"vakf-ı evlad edüb"* soyu kesilirse Cami-i Kebir mürtezikalarına vasiyet ettiği; (H.1162)

1749: "Eshab-ı hayratdan merhum Ahmed Şah Cami'-i şerifi evkafından 22 sehimde 1 sehimle ber-veçh-i iştirak mütevellisi olan Davud ve Ömer'in, mütevelliliği kendi hüsn-i rızâlarıyla erbab-ı istihkakdan Mustafa Halife'ye" bıraktıkları; (H.27 Cemaziyülevvel 1163)

1754: "Fatıma Hatun-Ahmed Şah nâm sahibü'l-hayratın binâ eylediği cami-i kebirde yevm-i hâmis kable'z-zuhur tilâvet olunmak şartıyla el-hac Mustafa bin İlyas'ın ihdâ-i şerifeleri içün, cami-i mezkûrun mütevellisi Mustafa Halife'ye, yevmi bir akçe vazife ile mütevelilik tevcihi"; (10 Rebiyülâhır 1168)

1758: Yukarıda adı geçen mütevelli Mustafa Halife'nin, *"Bir iki seneden berü edâ-yı hizmet etmeyüb"* görevi bıraktığından azledilip yerine "*muhtar-ı mürtezika* olandan Molla Ömer ve Mehmed'in atandığı; (10 Safer 1172)

1759: Şirin'in oğulları Osman, Ebubekir ve Mustafa kardeşler berveçh-i iştirak Ahmed Şah Camiinin imamları iken Mustafa'nın çocuksuz ölümüyle hissesinin diğer kardeşlerine tevcihi; (H. Rebiyülâhır 1173)

1777: Hacıosman mahallesinden Hasan Çelebi kızı Rukkiye'nin, mülkiyet üzere mutasarrıf olduğu harem ve selamlıklı evini vakfedip eğer soyu tükenirse Cami'-i Kebir Vakfı'na bıraktığı; (H. 1191)

1788: "Fatıma Hatun ve Ahmed Şah'ın binâ eyledikleri Cami-i Kebir evkafı mahsulatı kırk keseye baliğ olub meşrutisi Cami-i şerif hizmetlerine merbut olmak üzere yirmi iki sehime taksim olup ve bir sehim nezaret ve bir sehim tevliyete Seyyid Ebubekir ve karındaşları iştiraken mutasarrıflar iken Ebubekir'in ölümüyle hissesinin oğulları Seyyid İbrahim ve Abdullah'a tevcihi"; (H. 1202)

1790: Hamam-ı Süfla mahallesinden el-hac Mehmed bin Halil, evini ve Sevir ve Arege'deki öşür mahsulünü Ahmed Şah Camiine vakfederek *"Beher sene vakıf gallesinden iki kıyye asel-i musaffa* (süzme bal) *ve iki kıyye rugan-ı hasdan* (sade yağ) *ibtidâ-i namazda helva tabh edüb evladım tarafından ekl ve müstahakına tevzi edile"* şartını koştuğu; (H. 1205)

1802: Köleşahinzâde merhum Sadullah'ın annesi Abdünnebi kızı Fatma'nın, çarşıdaki bezzaz dükkânını vakfedip *"icarından*

Cami-i Kebir'e şem' (mum) yağından üçer kuruşluk birer berat verilmesini" şart koştuğu; (H.1217)

1811: Hacıosman mahallesinden Kürtlarlıoğlu Yusuf'un vârislerinin, bir vakıf tesis ederek merhum Ali Ağanın ruhu için beher sene üçer okka yağdan Cami-i Kebir'e bir berat (mumu) verilmesini şart koştukları; (H.1226)

1876: Ahmed Şah Camiinde 22 sehimden nim sehim ile nısıf hisse müezzinlik cihetine mutasarrıf Sadullah Halife çocuksuz öldüğünden müezzinlik cihetinin torunu Mustafa'ya tevcihi; (H.1293)

1877: "Sahibü'l-hayrat İlyas nam vâkıfın Cami-i Kebir imam ve hatib ve müezzin ve ferraşlarına meşrut edüb cem'i gecelerde cüzhan olanlara vakf eylediği Sûk-ı Sultanî'de (çarşıda) üç dükkânının icarlarının" toplanmasına, Cami-i Kebir müezzini Sütmollazâde Ahmed Efendi'nin mütevelli nasbı; (H. 29 Cemaziyülevvel 1294)

1879: "Fatma Hatun nâm-ı diger Ahmed Şah Cami-i şerifi nısıf hisse tevliyet ve nezaret cihetine mutasarrıf Ahmed Halife ibn Mustafa'nın vefatıyle oğlu büyüyünceye kadar evkaf evladından ve müderrisin-i kirâmdan Müftüzade Ali Zühdî Efendi ibn Mehmed Efendi ibn Ali Efendi'nin niyabeti"; (23 Rebiyülevvel 1296)

1879: "Ahmed Şah Cami-i şerifi ehl-i mürtezikalarından bâ-berat-ı şerif mütevellisi, Gökçe Cami mahallesi sakinlerinden Ekşioğlu Ahmed bin Mehmed"; (H. 28 Safer 1296)

1880: (Aynı zamanda Medrese-i Kebir'in fakihi olan) *"Mehmed Ragıb ve Mehmed Emin, Ahmed Şah Camiinde müezzinlik cihetine mutasarrıflar iken vefatları sebebiyle hisselerinin, müştereki olan el-Hac Mustafa oğulları Mehmed Şakir, Seyyid Mehmed ve Seyyid Ahmed'e tevcihi";* (H.1297)

1884: "Ahmed Şah Cami-i şerifi vakfından 22 sehimde nim sehim nısıf hisse tevliyet cihetine mutasarrıf Şeyh İbrahim bu esnada vefat edüp kardeşi Abdullah'a tevcihi"; (29 Cemaziyülâhır 1301)

1890: "Nezaret-i Evkaf-ı Hümayuna mülhak evkaftan Divriği'de vaki' Fatma Hatun nâm-ı diger Ahmed Şah Vakfı tevliyetine berât-ı âl-i şanla nısıf hissesine mutasarrıf Mustafa Efendi ibn İbrahim vefat edüp (...) taşrada kâin hayrat ve müberratı mevcud ve mamur olan evkafın tevliyet ve zaviyedarlık

mutasarrıflarına hal vukuunda evladı olub da kebir ve ehil ise bi'n-nefs evlâdına tevcihi (....) *nizamdan olmağla Karamahmud mahallesi sakinlerinden müteveffanın sulb-i kebir oğlu Hacı İbrahim, meclis-i şer'ide cami-i mezkûr elyevm mevcud ve mamur derununda beher sene ber-mucib-i teamül-i kadim meşrutu veçhile it'âm-ı ta'âm olmakda* (yemek verilmekte) *olub ve Hacı İbrahim dahi her veçhile tevliyet-i mezkûreyi idare ve rüyete kaadir idüği erbâb-ı vukufdan Arabhasan-zade Mehmed Efendi, Sohtazâde Veysel Efendi ve Sütmolla oğlu Bekir ve Dizdar-zâde Hacı Veli ve Arıstakzâde Mehmed Efendi ve Hacıbrahim-zâde Tahir Efendi"* taraflarından bildirildiği; (3 Cemaziyülevvel 1308)

1891: Ahmed Şah Vakfından 22 sehimde nim sehim ile nısıf tevliyet cihetine mutasarrıf Ahmed Halife ibn Mustafa ve bilahare oğlu da vefat etmekle tevliyet hissesinin ammizâdesi Eşkioğlu Abdullah'a tevcihi; (11 Şaban 1308)

1891: "nısıf tevliyete mutasarrıf Ahmed Halife ibn Mustafa'nın vefatıyla akrabasından Şeyh İbrahim oğlu Mustafa'ya tevcihi." Yine o yıl, nim sehim müezzinlik cihetine mutasarrıf Hasan Halife ibn Mehmed de vefat ettiğinden üç oğlu Mustafa, Yusuf ve Receb'den, Mustafa'nın âlim, dindar, okuryazar olması hasebiyle ve Meclis-i şer'ide vukubulan imtihanda Kapıkıranoğlu Hacı Mustafa Ağa, Hacıbakıoğlu Mehmed, Boybadaoğlu Şevket, Çulcuoğlu Mustafa, Tıranpacıoğlu Eyyub, Arif Beğ ve Hacı Said Beğ'in şahadetiyle muvaffak olub *"mezkûr cami de ma'mur ve derununda salât-ı hamse"* (beş vakit namaz) eda olunageldiğinden adı geçen Mustafa'ya tevcihi; (H. 1309)

1893: Cami-i mezkûr müezzinlerinden Sadullah Halife çocuksuz vefat ettiğinden şeriki Müftüzâde Abdülkadir ve Mehmed Necib efendilere tevcihi; (11. Zilkade 1311)

1894: Ahmed Şah Vakfından 1,5 rubu vazife ile rubu hisse ferraşlığa mutasarrıf Hüseyinbeğzâde Mehmed Emin; (5 Receb 1312)

1894: *"Ahmed Şah Vakfından sümün hisse tevliyete mutasarrıf Seyyid Ali bin Mehmed, Kemankeş mahallesinde sulb-i kebir oğlu Halil'i terkle vefat edüb"* Onaylı vakfiye örneğinden anlaşılacağı üzere vakıf sahibi, söz konusu vakfı, kuşaktan kuşağa erkek soyuna şart koşmuş olup eskiden beri uyulan bu kurala göre Halil'e tevcihi; (21 Receb 1312)

1902: Ahmed Şah Camii Vakfı'ndan almak üzere yevmi rubu akçe vazife ile meremmat (bakım-onarım) cihetine mutasarrıf Mehmed Efendi ile oğulları Mustafa ve Ahmed vefat etmeleriyle yerleri boş kaldığından Abıçimen mahallesinden diğer oğlu 1292 tevellütlü Basmacızâde Mustafa'ya tevcihi; (23 Safer 320)

1908: Ahmed Şah vakf-ı şerifinin tevliyetine mutasarrıf Sütmolla Hafız Hüseyin Efendi'nin, Meclis-i Şer'iyede, vakfın 1323 yıl başından 1324 senesi nihayetine değin Sivas Mal Sandığında biriken iki senelik gelirinin hesabını görmeye ve vakfa ait meblağı almaya, makbuzuyla tarafına getirmeye Sivas'ta bulunan Divriği müftüsü Necib Efendi'yi vekil tayin etmesi. (2 Şaban 1326).[182]

Ulucami hakkında eski yaşlıların aktardıkları sözlü tarih bilgileri yazık ki derlenmemiştir.[183] Bunlar arasında, camininin yapılışından başlayarak soygun olaylarına kadar ilginç pek çok anı, öykü, inanç, söylence, hatta ninniler vardı. Divriğili anneler çocuklarının beşiğini sallarlarken *"Ulucaminin yapısı/Lâl ü kâgürdür kapısı/Şehitlerinin topusu/Himmet edin yavrum uyusun", "Ulucamide yatanlar/Geceyi gündüze katanlar/Durmayıp Allah diyenler/Himmet edin yavrum uyusun"* ninnilerini söylerlerdi. *"Ulucaminin tahtabendi/Etrafını yaptı kendi/içinde hutbe okuyor/Müftüzâde Necib Efendi"* dörtlüğü ise 19. yy'da sonlarında Müftü Necib Efendinin, Şah Mahfilini onararak, cemaat azlığından vakit namazlarını burada kıldırdığı açıklamasına bağlanabilir.

[182] Milli Ktp. Ş. D. Sivas (Divriği) No. 80, s. 16, 34, 45, 52; No. 82, s. 18, 22, 42; No. 83, s. 39; No. 79, s. 84; No. 70, s. 42, 80, 112, 134, 152, 162; No. 71, s. 22, 27; No. 72, s. 67,90 98, 103, 153, 191, 240, 244; No. 69, s. 224; No. 68, s. 316; No. 73, s. 142; No. 78, s. 62,93.

Bir derleme denemesi olarak bkz. N. Sakaoğlu "Divriği Ulucamii ve Darüşşifası İçin Halk İnançları", *Türk Folkloru*, S. 4, Kasım 1979, s. 6-9.

TURAN MELEK DARÜŞŞİFASI

Ahmed Şah'la Turan Melek arasındaki paydaşlık ve dayanışmanın simgesi, cami ve bitişik darüşşifadır. Bu iki yapı, ilk bakışta bütünseldir. Darüşşifanın eyvanlı taçkapısı da külliyenin ana girişi izlenimi verir. "Ulucami", iki yapının ortak adı olagelmiştir. Anadolu kentlerinde bu formda bütünleşmiş başka bir kompleks gösterilemez.

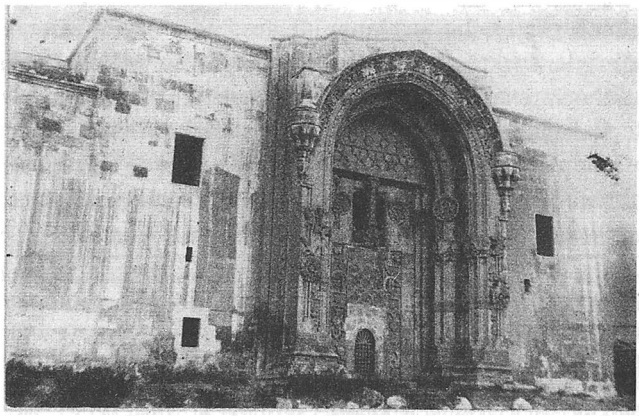

Turan Melek Darüşşifası batı cephesi.

İkinci önemli saptama, Turan Melek'in, 13. yy'da Anadolu kentlerindeki imar kampanyasına katılışıdır. Bu süreçte, Türk hanedanlarından kadınlar sağlık, eğitim, konaklama tesisleri yaptırmışlardır. Gevher Nesibe, Gülsüm, İlduz (Yıldız), Mahperi, Kutluğ Türkân hatunlar ilk akla gelenlerdir. Bugünkü durumda, Anadolu kentlerinde ayakta kalabilmiş; "darüşşifa", bazen de "şifahane" ortak adıyla anılan Selçuklu dönemi eserleri, kitabelerindeki adlarıyla şunlardır:[184]

[184] Darüşşifa: Darüssıha, darülâfiye, darürrehâ, şifahane, mâristan, bimaristan vb adlar, kuşkusuz kurumların işlevlerine göre veriliyordu. Bu bakımdan, öncelikle, bunları kitabe ve vakfiye kayıtlarındaki adlarıyla anmak ve değerlendirmek gerekir. Yapıldıkları kentin o dönemdeki nüfusu, ekonomik ve toplumsal yapısı, sağlık koşulları da her birinin işlevini doğru belirlemek açısından önemlidir. Boyutları ve mimari özellikleri ile kentin konumu ve o günkü koşullar arasında da bağlantılar kurulabilir. Örneğin Sivas Keykâvus Şifahanesi, 48x68 m'lik ölçüsüyle 24x32m'lik Turan Melek Darüşşifası'nın dört katı büyüklüktedir. Bu kurumların, zamanın birer hekimlik-eczacılık okulu ve hastane gibi hizmet verdiklerine ilişkin tezler, o dönemin hekimleri, tedavi yöntemleri, tıp

Kayseri Gevher Nesibe Hatun "Maristan"ı[185] (1205), Sivas İzzeddin Keykâvus "Daru's-sıhha"sı (1217), Divriği Melike Turan Melek "Darüş-şifa"sı (1228), Çankırı Atabey Cemâleddin Ferrûh "Darü'l-âfiye"si (1235), Kastamonu Pervaneoğlu Ali "Maristan ve İmaret"i (1272), Tokat Muineddin Pervane "Bimarhane"si (1275, bunun kitabesi yoktur), Sivas Rahatoğulları "Darü'r-rahâ"sı (1288), Amasya (İlduz Hatun adına kölesi Anber b. Abdullah'ın yaptırdığı) "İmaret Darü'ş-şifa"sı (1308), Konya Maristan-ı Atik'i (yıkılmıştır).[186]

Üçüncü gerçek, bu sıralananlar arasında, özgün mimarisi ve atmosferiyle ayakta kalabilen tek eser Turan Melek Darüşşifası'dır. Bu müstesna eserin şanssızlığı kuruluş amacının, işlevinin ve işleyiş koşullarının öğrenilebileceği vakfiyesinin 14. yy'da yok edilmiş; onun yerine düzenlenen "Medrese-i Kübrâ" vakfiyesinin de kaybolmasıdır. Bu belge yitikliği nedeniyle taçkapı kitabesindeki

---

ve sağlık kitapları, tıp tarihi çalışmalarının başlıca konularındandır. Gaston Migeon, "*Selahaddin Eyyubi'nin Haçları alt etmesinden sonra Ortadoğu'da iki tür yapı tarzı ve İslam âleminde yapılacak binaların planı ortaya çıktı: Maristan ve medrese*" dedikten sonra bunun ilk örneğini de Kahire'deki 1176 tarihli türbe, cami ve hastane olarak gösteriyor ki, Divriği Külliyesi de bu plana benzerlik verir (bkz. *İslâm Sanatları*, s. 12). 13. yy'ın darüşşifa yapımları açısından bir rekabet devresi olması, Anadolu, Ortadoğu ve İran'da bir dizi darüşşifa kurulması da ilginçtir. (Darüşşifalar için bkz. M. V. Berchem; *Corpus*, III, Halil Edhem [Eldem], *Kayseri Şehri;* Prof. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Ankara, 1965; Dr. Osman Şevki Uludağ, *Beşbuçuk Asırlık Türk Tababeti*, İstanbul, 1925; Prof. S. Ünver, *Selçuklu Tababeti*, İstanbul, 1940; a.y. "Selçuklular'ın Bir Şifa Yurdu", *Abbottempo Tıp Dergisi*; a.y. "Türk Tababetinin 750. Yılı", *Kültür Dünyası,* 1956, S. 22-243; H. Baki. Kunter, "Darüşşifalar", *Halkevleri Dergisi*, S. 4, yıl 1967; Prof. Afet İnan, "750 yıl Önce Türk Kadınının Kurduğu Tıbbiye", *Kültür Dünyası*, S. 22-23, 1956; a.y. *Herkesin Bir Dünyası Var*, Ankara, 1958; Ş. Yetkin, "Anadolu'da Selçuklu Şifahaneleri", *Türk Kültürü*, S. 10, Ankara, 1963, Gönül Cantay, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, Ankara, 1992).

Merhum Ord. Prof. Dr. K. İ. Gürkan, Gevher Nesibe Maristan'ı için: "*Selçuklu sultanı II. Kılıç Arslan'ın kızı Gevher Nesibe, bütün mücevherlerini vererek bir şifahiye; vasiyeti gereği ölümünden sonra da kardeşi Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev, Maristan'ın yanıbaşına tıp öğrenimi için bir medrese yaptırmıştır.*(...) *Bu medrese ve kümbet, yalnız bizim için değil, dünya medeniyet tarihi için de önemlidir*" diyor. (*Milliyet* gazetesi, 3 Mayıs 1969, s. 2)

Ortadoğu ve Anadolu'daki diğer benzer yapılar için A. Süheyl Ünver'in "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Zamanında Vakıf Hastanelerin Bir Kısmına Dair" (*Vakıflar Dergisi* I, s. 17-18) makalesine bakılabilir. Yazar, *Selçuklu Tababeti* adlı kitabında da (s. 49-50), "İlk Selçuklu feodalitesi zamanında Menkûçekler ve Divrikide hastahaneleri " başlığı altında Turan Melek Darüşşifası'nı tanıtır.

"Darüşşifa" adı, biricik tanımlama kanıtı olarak önem kazanmaktadır. Bu sözcüğün yaygın anlamından hareketle de bir Selçuklu hastanesidir yargısına varılmış, Ulucamiye bitişik konumu da bir çıkarsama olanağı verdiğinden, Turan Melek, Ahmed Şah'ın eşiydi denilmiştir. Örneğin merhum S. Ünver "*Bu hastane Divriki'de Âl-i Mengkûçek'den Ahmet Şah Camii'nin yanındadır. Prenses Turan Melik Hanım yaptırmıştır. Amcazadesi Ahmed Şah'ın da haremi idi.*"; Ş. Yetkin: "*Aynı zamanda bir tıp mektebi özelliğine sahiptir. Eyvanlı medrese planına sahiptir. Revaklı bir avlunun etrafını çevreleyen eyvanlar ve odalardan meydana gelmiştir. Ancak odalar, medreselerde olduğu gibi ayrı mekânlar halinde değil, hastaların tedavi edildiği büyük koğuş şeklinde odalara sahip bulunmaktadır.*" diyorlar.[187]

Kitabedeki "Darüşşifa" sözcüğünden dolayı yapıya hastaneydi demek; ulucamiye bitişik oluşundan da yaptıran Turan Melek, Ahmed Şah'ın eşiydi çıkarsamasında bulunmak temel sorunları çözmeye yetmiyor. Kesin yanıtı verilemeyen iki soru: a) Turan Melek'in bu benzersiz eseri ne maksatla ve niçin Divriği'de yaptırdığı; b) külliyenin yapımında Ahmed Şah'la ortaklığını gerektiren bağın niteliğidir. Bu sorular yanıtsız kaldığı sürece de önyargıların ve kişisel yorumların, tarih bilgisine dönüşmesi beklenemez. Divriği Külliyesini görüp geçen veya görmeden değerlendirenlerden T. Talbot Rice'ın, "*Divriği'yi ele geçiren Selçuklular'ın buradaki katedrali ulucamiye çevirirken Barok eserin dekorasyonunu da değiştirmek suretiyle* (!) bir Hıristiyan kilisesinde tahribata yol açtıkları (!) gibi, bitişiğine de akıl hastanesi (mental hospital) eklemişlerdir. *Bunu, Fahreddin Behram Şah'ın kızı ve Mengücekler'in Divriği'deki yöneticisi Ahmed Şah'ın eşi olan Fatıma Turan Melik yaptırmıştır*" açıklaması bu tarz bir yorumdur.[188] Mevlana

---

[187] S. Ünver, *Selçuklu Tababeti*, s. 49 ve not 1 (Ünver, M. Cevdet'e göndermede bulunarak: "*M. Cevdet'in notlarında: Divriki Darüşşifasının bâniyesi Keykâvus'un zevcesi Turan Melik Hanımdır. Keykâvus da Sivas'ta bir darüşşifa yaptırdığına göre demek zevc ve zevce birer darüşşifa kurmuş oluyorlar, diye bir mütalea serdetmektedir. Fakat mehaz göstermemiştir.*" diyor Oysa Keykâvus, Behram Şah'ın kızı -Turan Melek'in kızkardeşi Selçuk Hatun'la evlenmişti. Ünver de bir belgeye dayanmaksızın, Turan Melek'i Ahmed Şah'ın eşi göstermektedir.); Ş. Yetkin, *Anadolu Selçuklu Şifahaneleri*, s. 23.
T. Talbot Rice, *Ancient Peoples and Places The Seljuks in Asia Minor*, s. 136, 161-162. (Ulucaminin bir katedralden çevrildiği yalanına yanıt, kitabelerdeki

üzerine bir roman kaleme alan N. Watts da Celaleddin Rumî'nin burada tedavi edildiğini (!) yazmıştır.[189]

Yukarıda adları verilen diğer sağlık yapılarının ortak özelliği; plan, ölçü, mimari-tezyini farklılıklarına karşın tasarımlarının, "Nizamiye medresesi" temeline oturmuş olmalarıdır. Turan Melek Darüşşifası, bu açıdan da özgün ve tektir. Medrese havası iç avlusunda, büyük eyvanında bir ölçüde yakalanabilir. Akla takılan asıl soru, burada hekimlik dersleri verilip verilmediğidir. Bu sorunun yanıtı olabilecek biri diğerine zıt iki görüş var: Prof. Süheyl Ünver'e göre: "*Sıhhi müesseseler şarkın tıb mektebi idi. Buralara yatırılan hastaların baş ucunda ders verildiği kadar hekimler buralarda toplanarak akademi içtimaları yaparlardı.*(...) *Esasen bu hastahaneler umumiyetle darüşşifa veya mâristan namında anılmıştır ve dersleri umumî ve nazarî olduğu için hakiki birer tıbbiyedir. Selçuklu hastahanelerinde yalnız muhtelif hastalıkların tedavisiyle iktifa olunmayarak buralarda bir tıb mektebi gibi hekim yetiştirilmesine gayret edilmiştir.*" Oysa Dr. Osman Şevki şöyle diyor: "*Türkler tababeti, ancak hasta tedavisi ile hastalanmamak için öğreniyorlar, Yunan tabipleri gibi felsefe ile uğraşmıyorlar ve jimnaz teşkilatına itibar etmiyorlardı.*(...) *Tababet, kişisel merak ile çok okuma ve inceleme ile hususi bir ilim çerçevesinde birkaç kişinin yaptıkları tebliğler ve ara ara yazdıkları kitaplarla sürdürülüyordu.*"[190]

"Bu mübarek caminin/darüşşifanın temellleri atıldı" cümleleridir. Yaptıranlar günün birinde böyle bir iftiranın olabileceğini bir ermiş gibi bilmiş olmalılar ki, kitabelere her iki eserin temelden başlanarak yapıldığını yazdırmak gereğini duymuşlar.

N.Watts, *Sevginin Yolu* romanında, Şems-i Tebrizî'nin ortadan kayboluşuyla üzüntüye kapılan Mevlâna'yı, Hüsameddin Çelebi'nin tedavi için Divriği'ye götürdüğünü kurgulamış: *"Teselli edilmenin ötesindeydi.*(...) *Hüsâm, Celâl'i Divriği'deki Şifahane'ye götürdü. Burada zarar görmüş ruhları huzura kavuşturacak şekilde biçimlendirilmiş ırmağın kenarına oturdular. Ama ırmağın içindeki su çarkı azap çeker gibi inliyordu: – Bu benim ağlayan sesim! dedi, bu akan su, benim gözyaşlarım."* (*Sevginin Yolu,* çev. Gülriz-Cem Bikmen, s. 98) Fakat yaşamını anlatan kaynakların hiçbirinde Mevlâna'nın Divriği'ye gittiğini-götürüldüğünü ima eden bir ayrıntı yoktur.

S. Ünver, *Selçuklu Tababeti*, s. 7, 47; a.y. "Büyük Selçuklu İmp. Zamanında Vakıf Hastaneleri..." *Vakıflar Dergisi*, I, s. 17 vd.; Dr. O. Şevki, *Beşbuçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi*, s. 27 ve 83.

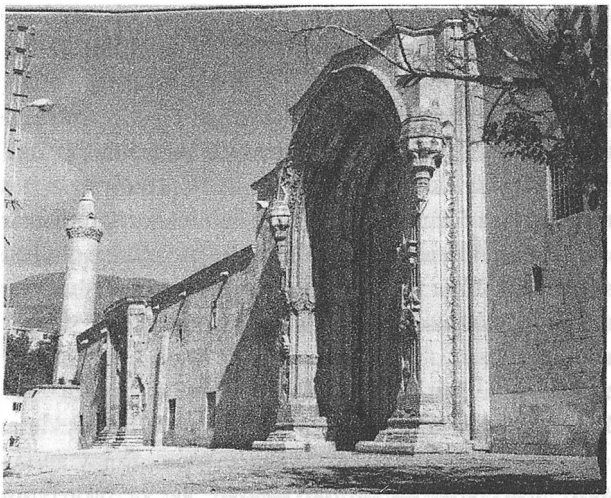

Taçkapısı kemer ve sütun katmanlarıyla derin bir eyvan görüntüsü verse de bu eyvandan açılan iç mekân, sütun ve kemerleri orta avlusu, eyvan ve hücreleri, üst kat divanhanesi ve odalarıyla küçük bir saray izlenimi verir.

Gerçekten, Divriği Darüşşifasında kapılanan gençlere uzman müderrisler tıp mı öğretiyorlardı?.. Maksurelerde yatan ve tedavi edilen hastaların başında dersler mi veriliyordu?.. Bu küçük medresede yatıp kalkanlar, hekimlik dersleri mi almaktaydılar?.. Yahut burası, bulaşıcı hastalıklara yakalananların veya T. Talbot Rice'ın sandığı gibi akıl-ruh hastalarının kapatıldığı tımarhane miydi?.. Deli gömleği giydirilen hastalar zincirlerle bağlanıyor muydu?.. Veya su sesi ve müzik dinletilerek mi teskin ediliyorlardı?.. Bu varsayımlardan herhangi birine takılmak, bir dizi çözümsüzlükle karşı karşıya kalmaktır.

Diğer yandan, 13. yy'ın koşullarına bakıldığında; ülkeler-arası ticaret ve yolculuk hareketinin yoğunluğu ve Batı'dan, Doğu'dan yürüyen orduların taşıyıcılığı ile bulaşıcı hastalıkların 12.-13. yüzyıldaki tahribatı korkunç boyutlara ulaşmış bulunuyordu. Bu bakımdan, Avrupa'da olduğu gibi Anadolu yaşamını da sık sık tehdit eden halkın "kara ölüm" dediği veba başta olmak üzere salgın felaketlerinin sağlık kurumlarını önemsetmiş olması doğaldır.[191]

[191] Turan Melek Darüşşifasının ve öteki Anadolu sağlık-eğitim-yardım yurtlarının art arda yapıldığı 13. yy'da, İspanya, İtalya ve Fransa'da da tıp okulları açılıyordu. Örneğin Fransa'daki Montpellier Tıp Okulu (1220), İspanya ve

Büyük kentlerin dışındaki miskinhane türü sağlık yurtları da öncelikle "salgın hastalıklar", ikinci sırada cüzamlıları, delileri toplamak için inşa ediliyordu. Ama küçük bir payitahtta ve ulucamiye bitişik, olağanüstü taçkapısı, iç mekânları olan Turan Melek Darüşşifasının cüzamlılar ya da deliler için tasarlandığı ileri sürülebilir mi?.. O yüzyıllarda görkemleri ve bezemeleriyle hayranlık uyandıran mimari formlar camilerle medreseler için tasarlanıyordu. Bu bakımdan, Ahmed Şah Ulucamii ile bir külliye oluşturan Turan Melek Darüşşifası kolay tanımlanacak bir işlevi hatırlatmıyor. Taçkapısına ve planına bakarak Nizamiye medresesi demek doğru saptama değildir.

Kitabesinde neden "medrese" değil de "darüşşifa" yazılıdır?. Anadolu Selçuklu yapılarında "darüşşifa" sözcüğü, ilk defa bu binanın taçkapı kitâbesinde karşımıza çıkıyor. Dolayısıyla burası için, daha önceki yıllarda yapılan Gevher Nesibe "Maristan"ından ve İzzeddin Keykâvus "Darüssıhha"sından farklı bir işlev ve program öngörülmüştü. "Darüşşifa" adı bir kez de 80 yıl sonra 1308'de, Amasya İlduz Hatun "İmaret Darüşşifası" kitabesinde yer almış. Bu ikincinin plan ve ölçüleri, Turan Melek'in eserine yaklaşır.[192] Daha sonra, Osmanlıların yükselme devrine (15. yy 2. yarısı) değin darüşşifa deyimi kitabelerde geçmez. Kesin olan şu ki, Selçuklu dönemi Anadolu'sunda, darüssıhha, bimarhane vb'den başka darülâfiye, darüssüleha, darüzziyafe gibi değişik adlarda vakıf kuruluşları bulunduğuna göre bunların her birinin işleviyle adı arasında ilinti

İtalya'daki tıp eğitimi kurumlarının bir benzeriydi. Salerno Okulu'ndaki tıp öğretimi, 1224'te II. Frederic'in bir fermanıyla düzenlenmişti. Öğrenciler üç yıl felsefe beş yıl da tıp okuyor, bir yıl da staj yapıyorlardı. 1228'de açılan Padua Üniversitesinde ünlü hekimler ve cerrahlar, uygulamalı ders vermekteydiler. Toplum içinde çok saygın olan ve "uzun etekliler" denen tabipler, ameliyatları, küçümsedikleri "kısa etekliler"e yani berber-cerrahlara yaptırırlardı. Okuryazar olmayan bunlar, çok iyi ustura kullanır ve çıban yararlardı. Gezgin cerrahlarsa kent kent gezerlerdi. (Bkz. E. M. Atabek-Ş. Görkey, *Tıp Tarihi*, s. 206-231)

Turan Melek Darüşşifası 24x32 m, Amasya Darüşşifası 25,5x33,5 m ölçüsündedir. Planlar incelendiğinde de giriş, tabhane, iç sofa-avlu, eyvan ve maksureler arasında benzerlikler saptanır. (Karşılaştırma için bkz. G. Cantay, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, s. 51 vd, s. 67 vd, pl.4 ve 7) S. Ünver, vakıf kayıtlarında, halkın "Tımarhane" dediği Amasya İmaret Darüşşifası kadrosunda, tabip, tabip muavini ve 3 de zincirci bulunduğunu ve buranın bir akıl hastanesi olarak 19. yy'da da çalıştığını yazar. (bkz. *Selçuklu Tababeti*, s. 43-44)

vardı. Bu bakımdan, kitabesinde veya vakfiyesinde darüssıhha diye geçen bir eseri, darüşşifa, şifahane olarak anmamak; hangilerinin o gününün koşullarında hastane sayılabileceğini doğru saptamak; Turan Melek Darüşşifasının da hastaların yatırılıp sağaltılmalarına ve tıp eğitimine uygunluğunun incelenmesi gerekiyor. Bu bakışla taçkapı, psikolojik bir etkileme yansıtıyor: Yüksek ve iç içe kemerlerini, arkasındaki kapalı makânı gizlemesi, gülce ve şemseleri, plastik aydınlık aygıtları, ay güneş suretli büstleri ile ferahlık ve umut açımlayan zengin bir tasarımdır.

Galatat Lügati'nde, darüşşifa ile anlamdaş gösterilen "tavhane"nin anlamı özetle şöyle veriliyor: "*Sultanların, hastalarla kimsesizlerin bakım ve tedavileri için yaptırdıkları binalardır ki Farsça'da bimârhâne, Arapça'da Dârüşşifâ derler. Bilindiği gibi tavhanenin aslı da tabhanedir. Bu da bir bileşik olup 'tab'ın anlamı 'ışık' olarak düşünülürse parlak camlarla dört yandan güneş ışığı alan büyük ev demek olur. Eğer 'tab'ın sıcaklık anlamı dikkate alınırsa hamam ve kaplıca akla gelir. 'Tabhane', yazevi anlamında kullanıldığı gibi, kervansarayların yazlık bölümlerine de tabhane denilir. Ancak eğer 'tab'a, güç-kuvvet anlamı yüklenerek akıl hastalarının kapatıldığı yere dârüşşifa ve bimârhâne adı verilmişse bu, hayırlı bir girişim sayılmaz.*"[193]

Gerçek şu ki dünkü sağlık yurtları bugünün hastaneleri gibi değildi. Bir kente hekim veya cerrah gelince, doğru medreseye iniyor; başvuranları orada muayene ve tedavi ediyor; hastalar evlerinde yatıyorlardı. Pazar yerlerinde dolaşarak hastaları muayene eden hekimler ve tabipler de vardı.[194] Bu anıt binalarda ise olağan

---

[193] Hafid Efendi, *e'd-Dürerü'l-Müntehabatü'l-Mensûre fi Islâhü'l-Galatatü'l-Meşhûre* (kısaca: *Galatat Lügatı*) s. 271-272. Bu açıklamada, tabhanenin anlamları darüşşifa ile anlamdaşlığı vurgulandığı gibi, deliler için yapılan yerlere hayır eseri gözüyle bakılamayacağını da ima eder. Tabhane konusunda Dr. Osman Şevki: "*Eski kitaplarımızda, mahiyeti anlaşılmayan bir de tabhane deyimi görülmektedir. Tab'ın, güç-kuvvet ve ağrı-acı anlamları konumuza giriyor. Tabhane de hastaneyle anlamdaş kabul edilebilir. Bunlar, muhtaç, dermansız, güçsüz, fakir ve âcizlerin yiyip içecekleri, yatıp kalkacakları, bugünkü darülaceze ve konaklar gibiydi.*" diyor. (Bkz. *Beşbuçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi*, s. 123) Divriği'nin eski geleneksel evlerinde, tandırlı, ocaklı kış odalarına "tavhane" denilegelmesi de önemlidir. (Bkz. N. Sakaoğlu, *Divriği'de Ev Mimarisi*, s. 32-33)

[194] Konya'ya gelen Bahaeddin Veled, kendisini karşılayan ve saraya davet eden Keykubad'a: "– *İmamların ineceği yer medrese, şeyhlerin hangâh, beylerin*

zamanlarda medrese eğitimi veriliyordu. Salt tedavi amaçlı yerlerin adlarındaki "bimar" (hasta) ve "tımar" (nekahet) ya da bunların kısaltılmışı olan "mar" sözcükleri bu yerlerin doğrudan sağlık yurtları olduğunu vurguluyordu. Buralar, salgınlarda "tahaffuzhane" (karantina) işlevinde olur; ölümcül hastalar maksurelere serilen yer yataklarına veya hasırlar üzerine yatırılırlardı. 13. yy'da bir yönüyle medrese, diğer yandan imaret (yardım ve aşevi), tabhane veya buk'a (konukevi) anlamına geldiği anlaşılan darüşşifa[195] deyiminin doğrudan hastane karşılığı kullanılması ise 15. yy'dadır.[196]

Gezgin hekimler, Turan Melek Darüşşifası gibi, mükemmel bina ve konaklama olanaklarına sahip kentlere daha sık uğrayarak uzun sürelerle kalıyor; konuk oldukları medresede dersler devam ededursun onlar da muayene ve tedavi servisi yanında, yerel tedavi yöntemlerini, ilaçları, yaygın hastalıkları inceliyor; ileri gelenler ve aydınlarla, yörenin mutatabbib denen kırıkçı çıkıkçı, hacamatçı gibi pratisyenleriyle görüşüyor; tecrübe alışverişi yapıyorlardı. Darüşşifa denen medreseleri, diğer Nizamiye medreselerinden farklı kılan bir özellikleri de herhalde buralarda, tabip ve hekimlerin yararlanacağı tıp ve eczacılıkla ilgili vakıf araç gereçlerinin, medrese ve hekimlik eserlerini içeren bir kitaplığın bulunması; darüşşifa görevlilerinin de gelip gidenlerden öğrendikleriy-

---

saray, tüccarların han, rindlerin zâviye, gariplerin mastabadır!" dedikten sonra Altınaba Medresesi'ne inmişti. (Bkz. A. Eflakî, *Ârifler in Menkıbeleri,* I, s. 25-26) Râvendî de Nişabur'un Oğuz baskınlarıyla harap olmasından önce dostların ilim medreselerinde toplandıklarını yazar. (Bkz. *Rahatü's-Sudûr,* s. 78); O. Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar,* s. 50 vd.

Turan Melek'in kardeşi Selçukşah'ın da Kemah'ta Fırat kıyısında düşkünlerle yaşlı mücahitler için bir "Daru'z-zayıf" (yurt) yaptırıp vakıf kurduğu (bkz. R. Yınanç, "Mengüceklere Ait Bir Vakfiye Sureti" *Tarih Araştırmaları,* VIII-XII, S. 14-23, s. 18) hatırlandığında, Behram Şah'ın çocuklarının babalarının şefkat ve hayırseverliğini tevarüs ettikleri söylenebilir.

Yıldırım'ın (1389-402) Bursa'da yaptırdığı hastanenin adı Dârüttıb; II. Bayezid'in İstanbul'daki külliyesinin hastanesi ise Darüşşifa adıyla anılıyordu. Vakfiyelerine göre bu kuruluşların tabib, kehhal (göz sağaltıcı), cerrah, aşşab (otçu, eczacı), edviye-kûb (ilaç dövücü), kayyum (hastabakıcı), kâsekeş (yemek yediren), câme-şuy (çamaşırcı), âb-rizi (sucu), abes-haneci (tuvalet hizmetlisi), tellâk, gassal (ölü yıkayıcı), şerbetçi, aşçı, ekmekçi, ferraş (süpürücü)... kadroları vardı (Bkz. O. Şevki, *Beşbuçuk Asırlık Türk Tababet Tarihi,* s. 88). Oysa Selçuklu sağlık yurdu grubundakiler için böyle bir kadro söz konusu değildir.

le sağlık konusunda deneyimli oluşları idi. Bu kısa tanımlamanın, Divriği Darüşşifası için geçerli olmadığı ileri sürülemez. Kaldı ki kitabesinde taçkapısının, ilk ve orta çağ inançlarının ortak kozmik-astrolojik simgeleriyle bezeli oluşu da bu işlevlerine göndermeler yapmaktadır. Darüşşifalarda, akıl ve ruh hastalarının tedavi edildiğine ilişkin savlar ve söylenceler de yaygındır. Şair Hayalî'nin (16. yy) bir gazelindeki: "*Kapunda bağlamalu görenler Hayalî'yi/Edüb kıyâs dedi ki dârüşşifâ budur*"[197] dizeleri dârüşşifaların psikolojik rahatsızlıklarla ilgisini vurgulamaktadır.

Turan Melek Darüşşifasının yapıldığı 13. yy ilk yarısının, Ortadoğu ve Anadolu açısından tıbbın altın çağı denebilecek bir evre oluşu ve dönemin hekimleri arasında ünlü ruh hekimlerinin bulunuşu da önemlidir. Bu dönemin ünlü tabip, hekim ve bitki bilginleri İbn Ebi Usaybia, İbn Baytar, Abu'l-Farac Nasranî, Bahaüddin Ebu's-senâ, İbni'l-Ebbât, İbn Rûmiye, Kazvinî, Reşidüddin Surî, Seyfeddin Âmidî, Şerafeddin Sabuncuoğlu, Efdalüddin Huncî, Ebu Salim ibn Kürebâ, Mehmed Câcermî, Bedreddin İbn Harirî, İzzeddin Hübel el-Musulî, Takiyyeddin Resânî, Seyfüddevle Nasranî, cerrah Vasil, Rakkalı Rıdvan bin Ali, Urfalı tabip Hasnun, Harputlu tabip Şem'un, Malatyalı Harun, hekim Nakîb... İzzeddin Keykâvus (1211-1220) ve Alaeddin Keykubad (1220-1237), Erzincan meliki Fahreddin Behram Şah'la, Divriği meliki Ahmed Şah ve Turan Melek'le çağdaştılar. Kimileri, Selçuklu sultanlarının hekimi, tabibi idi. Bağdat'tan Konya'ya, Erzurum'a ve İran'a kadar, kentleri dolaşıyor sultanlar ve melikler de ününü duydukları hekimleri davet ediyorlardı. Divriği'ye uğrayanlar kuşkusuz vardı. Özellikle de Turan Melek'in görkemli bir darüşşifa yaptırması pek çok hekimin ilgisini çekmiş olmalıdır.[198]

Dönemin ünlü hekimlerinden, Mengücek şahlarıyla dostluğu, Melike Turan Melek'in doğup büyüdüğü Erzincan Sarayına yakınlığı, Divriği'ye de gelişi saptanabilen tabip, biyolog ve ruh hekimi

---

[197] Hayalî'yi, aşktan delirince götürüp sevgilisinin kapısına bağlamışlar. Gelip geçenler de önünde deli bağlı olduğuna göre burası darüşşifa (tımarhane) olmalı demişler.
C. İzmirli, *İslâm Âleminde Yetişen Filosof, Tabip, Natüralist ve Biyologlar*, s. 15-74; S. Ünver, *Selçuklu Tababeti*, s. 89-95; O. Turan, *Türkiye Selçuklularına Ait Resmi Vesikalar*, s. 52-55.

Abdüllatif Bağdadî'dir.[199] Bir Meşşaî (Aristocu) olan bu zatın, Behram Şah'ın sarayında konukken, Turan Melek'i tanıdığı, prensesin ruhsal sorunlarıyla ilgilendiği tahmin edilebilir. Bu tahmin için iki dayanak, Abdüllatif'in özellikle "birsâm" (halüsinasyon, hayaller görme) ve "sersâm" (sersemlik, bayılma) alanlarındaki uzmanlığıdır. Turan Melek Darüşşifası Taçkapısının da bu tür rahatsızlıkların tedavisiyle ilgili olabilecek tılsım örgeleri ve astrolojik simgelerle bezeli oluşudur.

Güçlü bir başka olasılık, Abdüllatif'in,Turan Melek'i "darüşşifa" adıyla bir medrese yaptırmaya teşvik ettiğidir. Onun Divriği'ye uğraması da buna bağlı olarak açıklanabilir: Tasarım aşamasında Divriği'de kalarak mimarları, özellikle Taçkapı'nın "bed'iz" (dekorasyon) programı konusunda kendi Meşşaî anlayışına göre yönlendirdiği; hatta belki melikeyi de tılsımlarla donanacak bu kapının gerisindeki rezidansında huzur içinde oturabileceğine inandırdığı tahmin edilebilir. Bu olasılığın iki dayanağından biri Abdüllatif'in, Erzincan Melikliği'nin kapandığı; Divriği'de de külliye inşaatının başladığı 1228 yılının son, 1229'un da ilk aylarında Erzincan'da ve Divriği'de oyalanması; ikincisi ise Darüşşifa Taçkapısı'nın, yeryüzünde bir benzeri gösterilemeyecek özgünlükteki tasarım ve dekorasyonudur. Sesli düşünülmesi cesaret gerektiren bir diğer olasılık Erzincan Mengüceklerinin kapandığı, melik

---

[199] Muvaffaküddin Abdüllatif bin Yusuf el- Bağdadî (Bağdat 1162-19 Kasım 1231) Ebu Hanife Dineveri'nin *Nebatat*, Temmimî'nin *Madde-i Baka* kitaplarını özetlemiş; susuzluğa ilişkin *Makale-i fi'l-Atş*, psikiyatrlık konusunda *Makale-i Fiil-i Birsâm*, ilaçların ölçüsü üzerine de *Makale-i fi Mizânü'l-Edviye* adlı bilimsel risaleler yazmıştır. Fizyoloji, hamilelik, ateşli hastalıklar, üroloji, kan dolaşımı, şeker hastalığı, anatomi, melankoli, hayal görme, ağrılar gibi birçok konuda da makaleleri vardır, Calinos'un yapıtlarını Arapçaya çevirmiştir. Özgeçmişine ilişkin bilgilere göre tabip adaylarına değil, uzmanlara ders verecek yetkinlikte bir bilginmiş. Kahire gezisi notlarını topladığı seyahatnamesinde Suriye'deki bimaristanlardan da söz eder. Dönüşünde bir süre Halep'te atabeylik sarayında kalmıştır. Anadolu'ya gezilerinde Keykubad'ın, fakat daha çok, Erzincan Mengücek Sarayı'nda Melik Fahreddin Behram Şah'ın, son olarak da II. Davud Şah'ın konuğu olmuş; kimi yapıtlarını bunlara ithaf etmiştir. Erzurum, Erzincan, Kemah, Divriği, Malatya, Besni ve başka kentleri dolaşarak özellikle bitki incelemeleri yapmıştır. (Bkz. C. İzmirli, *İslâm Âleminde Yetişen Filosof, Tabip, Natüralist ve Biyologlar*, s. 15-16; S. Ünver, *Selçuklu Tababeti*, s. 91-92; E. Uyumaz "Sultan I. Alaeddin Keykubad Döneminde Anadolu'da Hekimlik Yapan Tabipler" *Yeni Tıp Araştırmaları*, S. 4, s. 155; M. Kaya, "Abdüllatif el-Bağdadî", *TDVİA*, 1, s. 254-255.

kardeşlerinin bölgeden uzaklaştırıldığı günlerde yalnız kalan ve bunalıma giren Turan Melek'i –şayet önceden aralarında teesssüs etmiş bir bağ yoksa– Divriği'ye getirerek Ahmed Şah'a ortak eden de belki bu ruh hekimi olmuştu.[200]

Buraya kadarki açıklamalar ışığında özetle: Divriği meliki Ahmed Şah'la, amcazadesi Erzincan meliki Behram Şah'ın kızı Melike Turan Melek'i bir külliye yapımında paydaş kılan koşulların tahminlere dayandırıldığı; melikenin yaptırdığı Darüşşifanın, mimarisi ve özellikle taçkapısı ile özgün ve tekil, aynı zamanda da Anadolu'da bu adı taşıyan ilk medrese olduğu; asıl vakfiyesi yok edildiğinden kuruluşundaki hizmet alanının ve kadrosunun bilinemediği; ancak doğrudan doğruya bir tıp okulu-hastane olmadığı; buna karşılık, klasik medrese eğitimi yanında, bir yardımevi-aşevi (imaret), konaklama, zaman zaman da sağlık hizmetleri verdiği söylenebilir. Yapılışından 150 yıl sonraysa, yok edilen vakfiyesinin yerine yeni bir vakfiye düzenlenerek Medrese-i Kübrâ adıyla yeniden örgütlenmiştir.

O. Turan o dönemin toplumsal kurumlarını anlatırken: "*Yolculara olduğu gibi hastalara, şehir ve kasabalara gelen misafirlere, fakir ve dervişlere bakan hastane, imaret ve zaviyelerin çokluğu ve meccani hizmet görmeleri, içtimai yardım duygularının ileri bir seviyede olduğunu gösterir.*" diyor. S. Eyice de Divriği Darüşşifası konusunda: "*Yerli söylenti bunun bir medrese olduğu yolundadır. Bu yapının gerçekten bir darüşşifa yani hastane olduğunu ispat eden bir kaynağın varlığı bilinmez. Bu binanın sonraları bir misafirhane* (=*tabhane*) *olduğuna da ihtimal vermek yerinde olur*" görüşündedir. Yerel söylencelerse "*Darüşşifa'da imaret kazanı kaynadığını seyyahların, başka memleketlerden gelen âlimlerin kaldığını, Üç Aylar'da kazanlarla helva pişirilip yukarı pencereden top top atıldığını*" nakletmektedir.[201]

---

[200] Bu konulara, II. Davud Şah bahsinde de değinilmiştir. Ayrıca bkz. E. Uyumaz, "Sultan I. Alaeddin Keykubad Döneminde..." *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, s. 155. A. Hulusi Köker de –kaynak göstermeden– Abdüllatif'in, Erzincan'ın zaptından sonra Kayseri'ye gidip bir süre Gevher Nesibe'de çalıştığını yazmaktadır. (Bkz. *Selçuklular Devrinde Hekimler*, s 14, *Gevher Nesibe Tıbbiyesinde Çalışan Hekim ve Müderrisler*, s. 53, Selçuklu Gevher Nesibe Tıp Fak Yayınları, Kayseri, 1992)
O. Turan, Selçuklular ve İslamiyet, s. 122; S. Eyice, "Divriği'de Ulucami" *İlgi*, S. 20 s. 9; Necibe Sakaoğlu'nun 20 Şubat 1973'te yazdırdıklarından.

Plan ve Mekân

"Dört eyvanlı, orta avlulu medrese" tarzını[202] anımsatan darüşşifada, *"Abidevi olmakla beraber gayet sakin ve sürükleyici bir mekân etkisi vardır. Kubbeli medreseler grubuna girer. Dört sütun üzerine üç paralel tonozla örtülü geniş orta mekân ve biri girişte olmak üzere değişik yıldız tonozlarla örtülü dört eyvandan ibarettir. Mimar, burada, camiden çok daha başarılı ve abidevî bir mekân yaratmıştır. Bunda belki biraz da çeşitli tamirler sonunda caminin eski şeklini kaybetmesine karşılık Darüşşifa'nın orjinal hali ile zamanımıza gelmiş olmasının tesiri düşünülebilir."*[203]

Sert iklim koşulları gereği dışa kapalı, içeriye dönük bir planı olan darüşşifanın taban boyutları dıştan 32x24 m'dir. Camininkiyle aynı örgü tarzında ve 1,4 m eninde olan dış duvarlar, içerideki asmakattan dolayı, batı ve güney cephelerde 3 m daha yüksek olup 12 m'yi bulmaktadır. Taban alanı iki kat büyük olan cami tek mekânken darüşşifa, eyvanları, revakları, odaları, asmakatı olan şaşırtıcı taksimatta bir tasarımdır. Bundan dolayı iç bölgü duvarları kalınlıkları ve yüzeyleriyle farklılıklar gösterir.

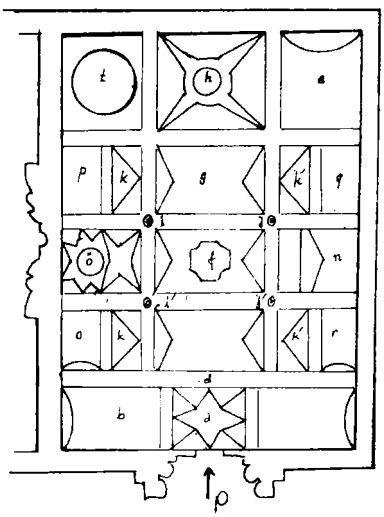

Darüşşifa mekân taksimatı

Mekânın girişi, büyük taçkapının kemerli derinliğinde olup batıya bakar. Sonradan kaba bir kemerle daraltılan bu kapıdan, rüzgârlık işlevindeki ilk eyvana geçilir. Yıldız tonozlu rüzgârlığın sağında ve solundaki kapılardan, dikdörtgen planlı tabhane-buk'a (konukevi)

[202] Darüşşifa'nın planına ilişkin görüşler konusunda bkz. M.V. Berchem, *Corpus*, III, s. 72; Prof. S. Ünver, *Selçuklu Tababeti*, İst., 1940, s. 49; A. Saim Ülgen, "Prof. Dr. E. Diez'in Türk Sanatı", *Vakıflar Dergisi*, III, s. 265-281.
O. Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi*, s. 27, a.y. *Türk Sanatı* II, s. 32; Ş. Yetkin, *Anadolu Selçuklu Şifahaneleri*, s. 28; G. Cantay, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, s. 10; S. Ünver, *Selçuklu Tababeti*, s. 50.

maksurelerine girilir. Rüzgârlıktan içeriye açılan ikinci kapı, sofa ölçekli, kare planlı iç avluya yol verir. Sütunların, yükseklikleri ve genişlikleri farklı kemerlerin, eyvanların, hücre ve maksure kapılarının, basamak ve sekilerin; duvar, sütun ve kemer yüzeylerindeki bezemelerin, konsolların, asmakat pencerelerinin, nihayet iç sofa, tepedeki kar kuyusu açıklığından dolan ışığın etkisiyle oluşan atmosfer zengin fakat sadedir. Olduğundan daha geniş görünen bu ortam, aydınlık ve esenlik duygusu veren bir köşk havasındadır.[204] Veya iç avlu, çevresinde evlerin kümeleştiği küçük bir meydanı anımsatır.

Sofanın kuzeyindeki (cami tarafında) iki sütunun ve kemerlerin gerisinde tonozlarla örtülü iki medrese hücresi bunların arasında alçak sekili yan eyvan; kuzeydoğu köşede İçtürbe'ye dönüştürülmüş bir maksure vardır. Bakışığı sağ yanda da iki sütuna basan revak kemerlerinin arka planında iki hücre ile bunların arasında yan eyvan, güneydoğu köşede İçtürbe'nin bakışığı büyük bir maksure yer almaktadır. Yüksek sekili büyük eyvan karşıdadır.

Darüşşifanın iç dünyasına farklı bir boyut kazandıran ayrıntı kuşkusuz asmakattır. Buraya, rüzgârlık iç kapısının sağındaki dar ve dik, taş konsol merdivenden çıkılır. Asmakatın batı cephesini boydan boya tutan üç nefli uzun divanhanesi, alttaki tabhanelerin ve rüzgârlığın üstündedir. Divanhane, taçkapıdaki denge direkli hacet penceresinden, yan pencerelerden ve iç sofaya bakan dördüncü bir pencereden ışık almaktadır. Burada, sağdaki dar dehlizden geçilerek küçük bir sofaya ulaşılır. Dehlizin ve küçük sofanın birer penceresi de iç avluya bakmaktadır. Sofadaki karşılıklı kapılardan, birer mazgal penceresinden ışık alabilen iki hücreye girilmektedir. Asmakatın bu yan dalı, alt katın bodur sütunlarıyla revak ve hücrelerin üzerine oturmuştur.

Mekânları örten tonozlar, –sofa dışında– özgündür. Camideki gibi buranın tonozlarında da sanatkârların teknik ve biçim denemeleri dikkati çeker. Bununla birlikte tavan örtüleri daha sade ve rasyoneldir: 1 rüzgârlık, 2 tabhane, 4 hücre, 1 içtürbe, 1 maksure,

---

[204] İbn Cübeyr'in (öl. 1217) *e'r-Rıhle* adlı yapıtındaki tanıma göre, Şam'daki e'n-Nûriyetü'l-Kübrâ Medresesi de bir köşkü andırıyordu. İçinde çağlayan sesiyle akan çeşmeler, bütün olanaklara sahip iki katlı yatı odaları vardı. Nureddin ölünce medresenin bir maksuresine gömülerek burası türbeye dönüştürülmüştü. (Bkz. A. Çelebi, *İslamda Eğitim Öğretim Tarihi*, s. 121-128)

3 eyvan ve revaklarıyla birlikte 1 iç avlu olmak üzere 13 mekân birimini kapsayan giriş katının tonozları ana çizgileriyle (plandaki işaretlere göre) şöyle tanımlanabilir:[205]

a: Rüzgârlığı, Camideki tonoz süsleme ve kilitlemelerini hatırlatan dört kollu bir yıldız tonoz örter. Bu yıldız motifi, köşeden köşeye bütün tonozu tutacak boyda ve iç içe kalın kaval silmelerle bağlanmıştır. Ortadaki sekizgen alanla yıldız kollarının alanları Arabesklerle doldurulmuş; sekizgen çerçeveli göbeğin ortasına ayrıca bir dört kollu yıldız, bunun da ortasına dairesel alan işlenmiştir. Rüzgârlık tonozu bu biçimiyle apaçık kozmik bir vurgulamadır ve dört kollu yıldız da yönleri simgeliyor olmalıdır.

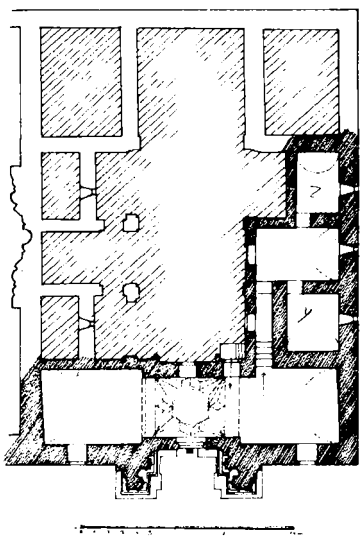

Darüşşifa asma kat plânı. Kat planı Külliye planındadır (sf. 288)

b - c - d -r -p -o -t -s: Aynı teknik ve üslupta sivri kemer tonozlarla örtülmüş maksuresine bilahare kubbe örülmüş; -s- maksuresine ışık sağlayan kubbe feneri teras onarımlarında kapatılmıştır.

k-k ve k'-k': Bakışık revaklarını kubbe yarısı çapraz tonozlar örtmektedir.

e –g: İç avlunun, batı-doğu neflerinin bakışık kemer açıklıkları çapraz kemerli beşik tonozludur.

f: İç avlunun (sofanın) orta sahınını örten özgün tonoz bugün mevcut değildir. Sofanın dört sütunu üstünde yükselen çaprazlama kemerli dikdörtgen beşik tonozla bunun merkezindeki hava ve ışık sağlayan "*bâd-pervâ*"nın (kubbe feneri) özgün biçimi bilinmemektedir. Açıklığın çevresindeki kemer ve tonoz örgülerinin harap durumunu gösteren eski fotoğraflar bu kubbe fenerinin karşılıklı kemer aralığını tutan bir kasnağa oturduğunu düşündürüyor. Acaba bu-

[205] A. Gabriel, *Monuments Turcs*, II, s. 183-184; S. Ünver, *Selçuklu Tababeti*, s. 50; A. Saim Ülgen "Divriği Ulu Camii ve Darüş-Şifası", *Vakıflar Dergisi*, V, s. 97-98.

rası yaz kış açık mıydı? Olasılıkla ahşap bir kubbe feneri vardı ve bunun kepenkleri kışın kapatılıyordu. Nitekim 19. yy sonlarında olasılıkla bir önceki örtü örnek alınarak ahşaptan ve kiremit örtülü sekizgen bir kubbe feneri yapılmıştı. Uzun süre ahşap dam örtüsüyle kapalı tutulan bu açıklık, 1969 onarımlarında, sofanın atmosferiyle bağdaşmayan hem sütunların yükünü artıran hem rutubeti tutan, sakil, azman ve tonlarca ağırlıkta bir kubbe feneriyle örtülmüştür.

m -n: Yan eyvanlarının çok çizgili tonozları, küresel kubbeye geçişlerde uygulanan dilimli (açıtlı) bingileri hatırlatır. Eyvan köşelerindeki istiridye kabuğu biçimli, kırmızı boyamalı bingiler, olağanüstü güzellikte ve sadedir.

h: Büyük eyvanı örten çapraz tonoz, teknik ve ustalık açısından incelemeye değer. Taşların sarmal bir teknikle bağdaştırılmasıyla sağlanan tonoz kilidi, bu kilide uzanan ve tonozun çapraz hatlarını tutan dört nervür, nervürlerin arasındaki Arabesk işlemeli kuşaklar karakteristiktir. Bütün bir tonoz yüzeyinin renklendirilmiş olduğu izlerden anlaşılmaktadır.

u: Asmakatın, uzun divanhanesi iki ara kemerle üç sahına ayrılmıştır. Taçkapı direkli penceresinden ışık alan orta sahın, "melikelik erkini simgeleyen" dairesel sığ bir göbekle bunu çerçeveleyen sekiz kollu yıldız, bunun dört köşesinden yan sahnlara doğru dört kollu yıldız tonozla, yan sahınlar da yalın beşik tonozlarla örtülüdür.

v -y: Asmakat yan sofası ile buradan girilen hücreler de beşik tonozludur.

İç avludaki dört sütunla, yan kesimlerde üçer nefli birer revak oluşturan kemerler medrese atmosferine apayrı bir zenginlik katmaktadır. Camidekilerden daha farklı üsluplardaki sütunlar, yan yana ve karşılıklı tezatlar yansıtır: Sağda (güneyde) kalan çift sütun (j ve j') silindir gövdeli, yanal yüzeyleri desenli iken soldaki (kuzeydeki) çift sütun (i ve i') düz yüzeyli sekizgen gövdelidir. Sağdaki sütunlar, asmakat nedeniyle bodur; soldakiler, darüşşifa damını tutan kemerleri taşıdıklarından uzun ve gösterişlidir. Sağdakilerin başlık ve kaideleri, gövdeyle aynı desende sade taşıntılar biçimindeyken soldakilerin kübik kaideleri ve üsluplu başlıkları vardır. Başlıklar, kaval silmeleri, düğümlü kaytanları, boynuz şekilleri ve Rumî motifleriyle dikkati çeker. Bodur sütunlardan, öndekinin yanal yüzeyinde, birbirini kesen yatay ve dikey bombeler, bunların

köşelerinde ise dişi çizgilerle "zafer işareti" denen Gamalı Haç'ı andırır motifler sıralıdır. İkinci sütunun yanal yüzeyi, iç içe kesişen üçgenler ve açılar yansıtır. Sonuç olarak ilginç bir terkip oluşturan her biri ünik bu dört sütun, günümüzün bakışıyla avlunun dört köşesine yerleştirilmiş özgün birer zarafet anıtı gibi algılanabilir. Hatta daha ileri gidilerek sanatkârın atmosfer oluşturmada ne derece özgür çalıştığı düşünülür. Her farklılığın ve desenin bir zamanlar gizemli, simgesel anlamları olduğu gerçeği de unutulmamalıdır.

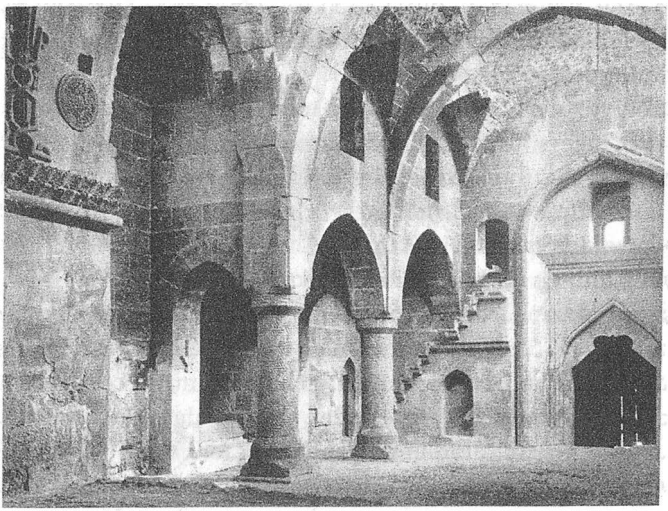

Darüşşifa iç avlusu ve asma kat. Sağda rüzgârlığa açılan cümle kapısı (A. Gabriel)

Sofayı sahınlara ve revaklara taksimleyen ve iki yan eyvanla büyük eyvan açıklıklarını tutan irili ufaklı 15 kemer de mimari açıdan yoruma açıktır. Boydan boya tek bir beşik tonozla örtülebilecek dar aralıkların kemerlerle bölümlenmiş; sivri derin kemercikler örülmüş olmasına karşılık, sütunları bağlayan geniş kemerler de görülmektedir. Bu alçaklı yüksekli, sivri ve geniş kemerler; ortada sütun başlıklarına, yanlarda duvarlara ve konsollara düşmektedir. Kemerlerin bağlandığı konsollar ve pabuçlar, birer yapı öğesi aynı zamanda da mimari/tezyini örgelerdir. Taşıyıcı konsolların yükleri zarif silkmeler, armudiler ya da frizlerle alınmıştır. Kemerlerin altındaki kimi revak geçişleri birer kapı kadar dardır. Bütün bu ayrıntılara bakılarak denilebilir ki, camide sahınları ge-

niş tutmak için sütun aralarını açan mimarlar, darüşşifada minyatür kemer ve revaklarla oynayarak eksantrik kapı kaşları, friz dolamları, sütunlar ve konsollar tasarlamak suretiyle sanatsal tatmin olanağı bulmuşlardır.

İç avlunun merkezinde ve kubbe fenerinin altında bir iç kuyu veya havuz bulunduğunu, 1930'larda çekilen fotoğraflarda fark edilebilen "bilezik" izleri gösteriyorsa da buradaki kar kuyusunun özgün biçimi konusunda bir bilgi yoktur. Burada bir iç kuyu ve bunun akarı ve gideri vardı. Fakat yakın zamanlarda kurgulanan "*ruhsal rahatsızlıkların su sesi ve müzikle tedavi edildiği*"[206] söylenceleri, darüşşifayı onaranlara da esin verdiğinden 1969'da zemin taşla kaplanırken sofanın ortasına bir de "su sesiyle müzik sağlayacağı" tasarlanan garip biçimli muhdes havuz yapılmıştır.

Sofaya göre iki basamak yüksek sekili, üç tarafı sağır duvarlarla çevrili büyük eyvanla, yanlardaki daha alçak sekili iki küçük eyvan; ayrıca altta 4, asmakatta da 2 hücre, buranın ikinci işlevinin medrese olduğu gösteriyor. *Baypars Tarihi*'nde medreselerde eyvanların her birinde ayrı ayrı çalışmaların yapıldığı; örneğin birinde *Kur'an*'ın yedi türlü okunuşu öğretilirken, karşısındakinde Hadis ilmiyle uğraşıldığı anlatılır. İbn Ebi Usaybia da Melikü'l-Âdil Nureddin Mahmud'un Şam'da yaptırdığı Bimaristan'a sık sık uğrayan tabip Ebu'l-Mecd'in, büyük eyvanda oturduğunu; "*iştigal kitapları*"nı da yanında bulundurduğunu, tabiplerin ve sağlık konularıyla meşgul olanların bir grup halinde karşısına oturduklarını, tıpla ilgili konuların tartışılmasından sonra talebelere kitap okutma faslına geçildiğini yazmaktadır ki benzer çalışmalar Turan Melek Darüşşifasında herhalde yapılıyordu.[207]

Büyük eyvanın çapraz tonozuyla sağır duvarların soğukluğu birtakım mimari bezeme teknikleriyle giderilmiş; üç yanda, yarım daire duvar yüzeylerine oygu ve kabartmalarla yelpaze biçimleri, demetler işlenmiştir. Doğu cephe duvarına ise tepe noktadaki

---

[206] Müzikle tedavinin efsanevi kaynağı Ahd-i Atik'de Davud Peygamber'in hasta kral Saul'u, Mezamir okuyup mizmar çalarak iyileştirdiği öyküsüdür. Anadolu'da da Frigler, dinsel Dionysos törenlerinde oynanan koriband danslarında yaşanan esrimeleri kaval çalarak tedavi ederlermiş. Nureddin Zengi'nin Şam'da yaptırdığı bimaristanda da akıl hastaları müzikle teskin edilirlermiş. (Bkz. O. Şevki, *Beşbuçuk Asırlık Türk Tababet Tarihi*, s. 136)
İbn Ebi Usaybi'a, *Uyunü'l-Enbâ* II, s. 155; Ahmed Çelebi, *İslâmda Eğitim ve Öğretim*, s. 109-120.

daha büyükçe olmak üzere her iki yana doğru yelkovanlı küçük dairelerle bir sıralama-şema betimlenmiştir. Bu betim, eyvanda öğrencilerin müderrisin iki yanındaki oturuş sıralarını gösteriyor olabileceği gibi, Darüşşifadaki tören ve ziyafetlerde, Oğuz Boylarının "orun" (mevki) geleneğine göre şahın veya melikenin sağında ve solundaki oturuş sırasını gösteren bir şema da olabilir.[208] Eyvanın doğu cephesine bir pencere koyulmayışının mimarca veya yaptıranca açıklanabilir bir nedeni elbette vardı. Eyvan tonozundaki dekoratif ve karmaşık kilitleme, duvarlardaki bezemelerle birlikte mimarın burada da üstün bir yetenekle çalıştığını göstermektedir. Eyvanın iç sofaya bakan kemerinin dış yüzü, Arabesk desenli iki su ve bunları ayıran aynı tarzda bezemeli bir silmeyle çerçevelenmiştir. Bu bezeme bandının dış kuşağında Arabesk geçmeler ve "zafer işareti" motifleri sıralanmıştır. Eyvanın iki yanındaki kemer üzengileri, bir kaval silmenin üstünde iki sıralı ayıpençesi (akantüs) yapraklarıyla bezelidir. Kemer üzengisinin üstünde ve kemer karnında olmak üzere ince oymalı gülçeler vardır.

Darüşşifanın, ön cephedekiler dışında mazgal pencerelerinden ışık alabilen hücre ve maksurelerinde bezeme yoktur. Niş, ocak, dolap, raf bulunmayan taş duvarlar masiftir. "Bu mekânlar, ilk yapılışta da böyle soğuk ve loş muydu? Isınma nasıl sağlanıyordu?" vb sorulara yanıtlar verilemezse de odaların sıva tabakalarının döküldüğü izlerden anlaşılmaktadır. Taş söveli iç kapıların kemerli atkılarında düz kesme taş ya da kaş kemerlerle farklı mimari çözümler uygulandığı gibi, Arabesk veya Rumî üslupta yüzeysel çift rozetler işlenmiştir. İç avlu duvarlarında da gülçeler, kapalı geçme motifleri ve lambalıklar da vardır.

İç avlunun giriş cephesinde, üst katın taş basamakları altındaki üçgen yüzeyin sağırlığı bir nişle alınmış; kapı panosu, caminin mihrabını hatırlatır biçimde tasarlanmıştır. Asmakat divanhanesinin sofaya bakan penceresini de kuşatan düz silmelerle sivri kemerli bir çerçeveden sonra yine iç içe silmeli dikdörtgen sığ bir niş, bunun da merkezinde kaval silmeli konik bir mihrabiye ve en son kaş kemerli kapı açıklığı yer almaktadır. İç kapı panosunun solunda ve taş basamakların bitiminde asma-

[208] Abdülkadir, "Orun ve Ülüş Meselesi" adlı makalesinde (*Türk Hukuk ve İktisat Mecmuası*, I, s. 123) Alaeddin Keykubad zamanındaki orun geleneğini açıklarken bu şemanın bir benzerini vermektedir.

kat kapısı, sağında (kuzeyinde) ise büyükçe armudi bir konsol görülür. Bunun bir ışık sehpası (lamba altlığı) olduğu, geceleri umumi aydınlatmanın bu taş sehpaya konan büyük bir sıraçla yapıldığı tahmin edilebilir.

Yan eyvanlardaki kitabesiz taş/alçı mezarların temsil ettiği kimlikler meçhuldür. Kuzeydeki yan eyvanda 6, güneydekinde 2 sanduka vardır. Yerel sözlü bilgilere göre, sanduka kabirler, "Bu medresede ilim yaparken ölen müderrisler ve başka memleketlerden okumaya gelen talebeler"indir. Bunun doğruluğu kuşkuludur. Hanedan bireylerinin gömüldüğü Şehitlik'te ve Sitte Melik Türbesinde yer kalmayınca Ahmed Şah-Turan Melek soyundan kimi "evlâd-ı vâkıflar"ın da bu eyvanlara gömülmüş olmaları daha güçlü bir olasılıktır. Sol eyvanın kemeri dışında, kırmızı boyayla yazılmış "*merhum-ullah sâhib haze'l kabr... ve ketebe'l-fakir e's-sâvi*"; eyvanın iç yan duvarında da "*makam-ı şühedâ*" ve bir kabrin baş tarafında da "*Bekr Mehmed*" okunabilmektedir.

Asmakat için ön cephenin tamamı, güney cephenin de üçte ikisi kullanılmıştır. Böylece uzun bir divanhane ile buradan, basamaklı bir dehlizden geçilerek ulaşılan üç küçük mekânıyla birlikte bu yarım asmakat özgün bir yapıdır. M. Sözen bu ilginç planı şöyle yorumlamaktadır: "*Böyle ikinci kat için yan eyvanların birinin alçak yapılıp yalnız o kısmının üstüne odalar yerleştirilmesi az rastlanır bir örnektir. Medrese planına bağlı kalınmış, fakat ikinci kata değişik şekilde biçim verilerek odalar eklenmiştir. Anadolu'da erken devir mimarisinin en seçkin örnekleri olan Cami ve Darüşşifa, yapıları birleştirmek ve bir arada kullanmak yönünden oldukça iyi bir denemedir. Mimari organların oranları, süsleme ve örtü şekillerinin dengeli şekilde ayarlanmasıyla başlı başına kendine özgü bir yapı doğmuştur*"[209]

Bu ilginç katın daha da ilginç mekânı, öndeki divanhane veya *soffa-i bâr*'dır. Burasının nasıl bir kullanım ya da gereksinim için planlandığını keşfe yarayacak veriler mahdut fakat önemlidir: İlkin taçkapının arkasında yer alışı ve aynı zamanda bir üst kat kapısı görünümündeki direkli pencerenin bu salona ait oluşu önemlidir. Sofanın, kubbeli ve yıldız tonozlu orta sahını ile önündeki bu görkemli hacet penceresi bir şeref locası, sultanların *kasr-ı adil*

[209] M. Sözen, *Anadolu Medreseleri* I, s. 12.

şirvanı karakterindedir. Bu form, Sasaniler'den, Selçuklular'a, Osmanlı Sarayında da Alay Köşküne ve Kubbealtı'ndaki kafesli "Adalet Kasrı"na uzanan yüzlerce yıllık bir egemenlik vurgulamasıdır. Divanhane orta sahın tonozunun merkezindeki sığ kubbeciğin bugün mevcut olmayan dış külahı da bu vurgulamayı, taçkapının arka planında yansıtıyor olmalıydı. Bu açıdan, pencere ve sofaya, Turan Melek'in rezidansı gözüyle bakılabilir. Bu bakışla denilebilir ki o ve Ahmed Şah, burayı resmi makam olarak kullanıyorlar; pencereden dert dinleyip yoksulları sevindiriyorlar; içeride bilginlerle, devlet adamlarıyla, aile bireyleriyle oturumlar düzenliyorlardı. Hacet penceresinin altındaki kitabede okunan "*mübarek darüşşifa*" tanımlaması da belki bu işlevi vurguluyordu. Şu halde, asmakatın uzantısı olan taş odalar da hazine, kiler, servis odası işlevinde yerlerdi. İbn Bibi, İzzeddin Keykâvus'un sarayını anlatırken *soffa-i bâr* dediği toplantı salonunu, burayla örtüşecek bir tanımla vermektedir.[210]

İkinci olarak burası, bilâhare Darüşşifa Medresesinin bir salonu olmuştu. Belki tıp da dahil, bilimsel çalışmalar, oturumlar, gelen bilginlerin konuklanması içindi. Dayalı döşeli, konforlu, kitaplığı da olan; altta girişin iki yanındaki tabhane maksureleriyle birlikte, bir "buk'a" (konukevi) işlevindeydi. Nitekim, belgelerde bir buk'adan söz ediliyor. Üçüncü bir olasılık, mimari çözümle ilgili olabilir ki, camiyle bitişik medreseyi daha geniş tutarak yapının genel direncini azaltmamak amacıyla iki hücre ile uzun eyvan üst kata alınmıştır. Bu durumda kimi medrese dersleri bu uzun divanhanede görülüyor, öğrenciler de yan taraftaki hücrelerde barınıyorlardı.

Fakat her üç halde de asmakatın ve özellikle de divanhanenin, Selçuklu çağı yapılarından özgünlüğü bozulmadan günümüze kalabilmiş, türünün tek örneği olarak önemi tartışılamaz.[211]

---

[210] İbni Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'iye*, I, s. 118.

[211] Asmakat divanhanesinin duvarında yüzlerce yıl önce yazılmış, Esseyyid Ali 1103, Seyyid Ahmed 1116, Yerhamdoğlu 1117, Molla Mevlûd oğlu Hasan bin Hüseyin vb künyeler okunabildiği gibi; caminin iç duvarındaki sıva üstüne boyayla işlenmiş yazı kuşağını andırır, kırmızı zemin üstüne beyaz harflerle enli bir kuşağın dev kalıntıları da görülür. Bu izlerden biri, "Konuşmanın hayırlısı din üzerine olandır" anlamında Arapça bir özdeyiştir.

Şehitlik (İç türbe):

Eski bir Divriği ninnisi: "*Ulucamide yatanlar durmayıp Allah diyenler Himmet edin yavrum uyusun.*"

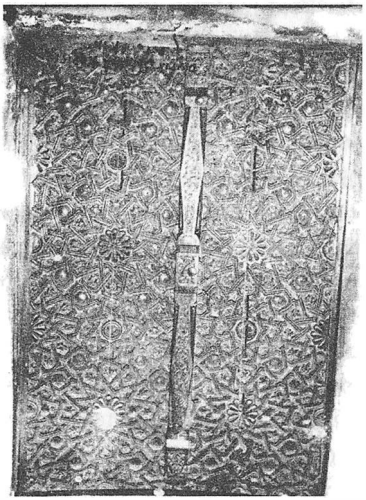

Şehitliğin Camiye açılan yüksekteki muhdes kapısı.

Darüşşifanın kuzeydoğu köşesindeki maksuresinin tadilatıyla kazanılan türbenin, cami tarafında biri kapıya dönüştürülmüş iki hacet penceresi vardır. Darüşşifa tarafında iç avluya (sofaya) açılan asıl kapı ise 1940'larda moloz taşla örülerek Şehitlik doğrudan camiye bağlanmışsa da son onarımlarda, bu kapı yeniden açılmıştır. Cami tarafındaki hacet pencerelerinden kapıya dönüştürülene, kenarları kesilip yontularak monte edilen çift kanatlı abanoz kapı, bezemesi ve üslubuyla minberdeki oymacılıktan ayrılmaktadır. Dolayısıyla başka bir Mengücekli yapısına aittir. Arabesk işlemeleri ve deniz kabuğunu andıran küçük kabaşonları, Sitti Melik Türbesi taş bezemelerini andırırsa da yıpranmamışlığı bir iç kapı olduğunu gösterdiğinden oradan sökülmüş olamaz.

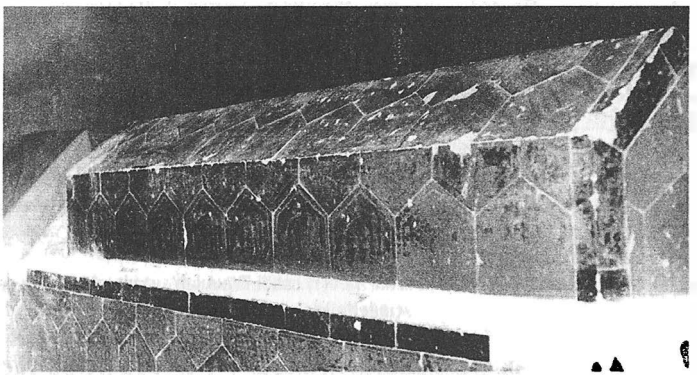

Darüşşifa'nın cami tarafındaki köşe hücresi tadilen kubbe de örülerek iç türbeye dönüştürülmüştür. Olasılıkla Ahmed Şah, Turan Melek ve kimi hanedan bireyleri burada gömülü.

Dikdörtgen planlı ve beşik tonozlu maksureye (plan şemasında "t"), bir melik türbesi için koşul olan kubbenin yapılabilmesi için, batı tarafında bir kemer ve yarım kubbe, doğu duvarının köşelerine de yelpaze/istiridye kabuğu biçimli üçgen köşe bingileri yapılarak bunlara istinat eden yarım küre kubbe örülmüştür. Boyalı karo taşlarla örülü kubbenin şimdiki dış örtüsü, Divriği'deki Mengücek kümbetlerinin külahlarına benzetme hevesiyle 1960'lara ait bir onarımın eseridir. Oysa eski yerel bilgilere göre türbenin dıştan türkuvaz seramiklerle bezeli sekizgen bir tamburu, bunun üstünde de sırça kiremitlerle örtülü yayvan bir çatısı vardı. 19. yy'da türbe örtüsü onarılırken harap durumdaki seramik tambur kireçle sıvanmış, çatıya, eski sırça kiremitler döşenmişti. M. V. Berchem'in *Corpus*'unda, A. Gabriel'in *Monuments Turcs d'Anatolie*'sindeki 20. yy başlarına ait fotoğraflar bu eski biçimi yansıtmaktadır. Türbe, doğuya bakan 2 mazgal pencere ile kubbe kasnağının üzerinde güneye bakan küçük bir pencereden ışık alır.

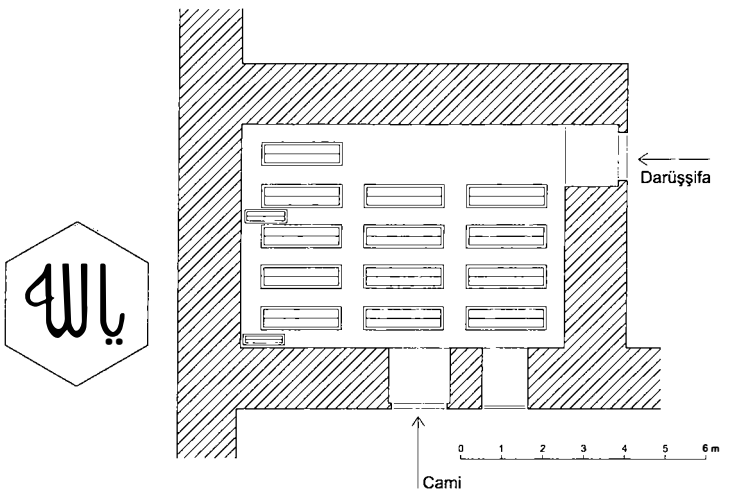

Şehitlikteki 13 Lahit ve iki çocuk mezarı. Şah (?) Lahdi "Ya Allah" yazılı Lacivert altıgen çinilerle kaplı.

Yaşayışlarındaki sessizliklerine koşut bir tevazu ile bu türbede sonsuzluğa yatan Mengücek bireyleri kimlerdir?.. Kubbe biçimi buranın, bir melik için, ölümünden sonra türbeye dönüştü-

rüldüğünü gösteriyor. Bu tadilin de külliyenin yapılış tarihinden hemen sonraki yıllarda gerçekleştirildiği; yani buraya gömülen melikin, 1250'ye doğru öldüğü tahmin edilebiliyor. O halde bu tadilat, Ahmed Şah için yapılmış olmalıdır. Ancak içerideki farklı boyutta, taş, tuğla ya da alçıdan 15 lahit/sandukadan hangisinin Ahmed Şah'a ait olduğunu gösteren bir yazı işaret yoktur. Türbenin altında mumyalık bulunmadığı varsayımı ile ve sandukaların yüksek lahitler biçiminde oluşu da dikkate alınarak ölülerin türbe zemininde açılan sığ kabirlere veya doğrudan Lahitlerin altına –mumyalanarak– konulduğu, tahmin edilebilir. Lahitlerden üçü lacivert-turkuvaz-beyaz seramiklerle kaplıdır.[212] O halde Ahmed Şah'ınki bunlardan biri olmalıdır. Divriği halkı öteden beri, burada yatanları "*Ahmed Şah'la ailesi ve camiyi yapan ustalar*" olarak tanımlayagelmiş ve sadece Fatiha okumuştur. Yani bu türbede dilekte, adakta bulunma âdeti yerleşmemiş; mezarlara yatır gözüyle bakılmamıştır. Eski yaşlılar, kapıdan girilince ilk dört mezardan firuze seramik kaplı birincisini "*Ahmed Şah'ın annesi*" (Fatma Hatun), ikinciyi "*Helvacı Hatun;*"[213] üçüncüyü atlayıp aynı sıradaki,

---

[212] Sandukalardaki çinilerin özellik ve desenleri S. Taşkın'ın "Anadolu Selçuklularında Çinili Lahitler" *Sanat Tarihi Yıllığı* IV, s. 251-252'de tanıtılmıştır.

Bu sandukanın başucundaki delikten, bir mumya elin göründüğü rivayet edilerek yaşamı boyunca elinin açıklığıyla ünlenen Helvacı Hatun'un buraya gömüldüğü ve cömertliğinin işareti olarak avcunun dışarıda kaldığı anlatılırdı. Onunla ilgili bir gelenek olmak üzere 1920'lere değin, Muharrem ayında Helvacı Hatun Vakfı'ndan helva yapılıp darüşşifanın denge taşlı penceresinin altında toplananlara top top atıldığı; "*– Ne o, helva topu mu kapmaya gidiyorsun?*" sözünün de bu gelenekle ilgili olduğu hatırlatılırdı. (Ayrıca bkz. K. Özen, *Divriği Evliyaları*, s. 168) Bu Helvacı Hatun öyküsü belgelenebilmektedir. Şöyle ki, H. 925 (M. 1519) tarihli Atik Tahrir Defteri'nde yer alan bir vakıf kaydından, Erzincanlı olduğu anlaşılan Fatıma binti Hasan adlı bir hatun, Erçük-i Ulyâ köyündeki malikâne hissesini H. 724 (M. 1323) tarihinde, Divriği kadısı Abdülkerim bin Sadullah ile Erzincan kadısı Mehmed bin Yusuf'un tescil ettikleri bir vakıfnâme ile "*Ölünce kendisinin de gömülmesi koşuluyla medrese içindeki türbeye*" vakfettiği; vakıf geliriyle türbe ve medresenin bakım ve onarımının yapılmasını; türbede *Kur'an* okuyacak iki hafıza yılda 500 akçe, medrese talebelerine, fakihlere, türbedara ve ferraşa 50'şer akçe, cami müezzinine 200 akçe, kendi azatlı kölesi Ferec'e gündelik 2 akçe verildikten başka ayrılacak 600 akçe ile de Regaip, Berat ve Kadir gecelerinde helva pişirilip dağıtılmasını; 200 akçe ile iki bayramda yemek (pilav ve hoşaf) pişirilip yoksulların doyurulmasını; 100 akçe türbede yakılacak çerağa ayrılmasını ve 500 akçenin de türbeyi ziyaret edenlere verilmesini şart koştuğu saptanmaktadır. (BOA, Maliyeden Müdevver D. No. 3332, s. 22-23; E. Gülsoy, "XVI. Asrın

birincinin benzeri dördüncü sandukayı, "*Medreseyi yaptıran Hatun*" (Turan Melek); orta sıradaki dört mezardan ilki (beşinci) olan Arabesk bezemeli taş sandukayı "*Ahmed Şah'ın babası Süleyman Şah*", firuze renkli, üzerinde "Allah" yazılı altıgen karolarla kaplı ikinciyi (altıncı), "*Ahmed Şah*" diye tanıtırlar; sonuncu sıradaki beş büyük ve ayrıca aralarına sıkıştırılmış iki küçük mezar için de "Şahın çocukları, yakınları" derlerdi.[214]

Taçkapı

> *"Ol zamanda mülûkâne âdet-i şahâne bu idi ki ebnâ-i kirâmlarını iktibas-ı envâr-ı mu'arefe tahrîs kasd idüb yerfe'u'l-bünyân meni'ül-erkân garâyib suver ve temaşâ ile musavver ve acâib nükûş ve heyakille muharrer bir dâr-ı ta'lim binâ iderlerdi. Ol dârın tuyûr u vuhûş resminde olan eşkâl ü nükuşunun temaşâsına tıba'-ı sıgâr mâil ü hevâdâr olub bu bahâneyle etfâl-i ferhûnde –fâl anda sebk-hân olmağa birbirinden sebk iderlerdi ve esnâ-i müzâkere ve bahsde tamâm terâhi ve tûl meks üzere olurlar idi. ve eyyâm-ı a'yâdda bu vaz'-ı makbul dahi mu'tadları idi ki ol hükemâ –ı fezâil intimâ ol mecmâ'-i pür safâda cem' olub mübâhase-i 'ilmiye ve münâzara-i 'ameliyye idüb ebnâ-i mülûk ve sâir 'âyandan semend-tab' pâk-idrâki meydân-ı mübâhesede icâleye kadir bast-ı usûle ve redd-i 'ucûbede mâhir olanları resm-i kadîmleri üzere ol günden hekîm 'add olunur idi"* (Ferrûhnâme, *vrk 14/b*)

Aristo'nun bir eserinden, *Kitâbü'r-Riyâşe fi's-Siyâse* adıyla Arapçaya uyarlanan, Nevâlî'nin de (öl. 1595) yeni bir adla Türkçeye çevirdiği *Ferrûhnâme*'deki bu paragraf, eski bilim, eğitim ve sağlık yapılarındaki bezeme zenginliklerinin bir yönünü aydınlığa kavuşturuyor: Eski ustaların bu güzellikleri işlemedeki tek amaçlarının hüner göstermek olmadığı; eski çağlara dayanan uygarlık ve uygulama disiplinleri gereği bu olağanüstü

İlk Yarısında Divriği Kazası Vakıfları", *İlmi Araştırmalar,* 1, s. 120)

İçtürbe ile ilgili görüşler için bkz. S. Ünver, *Selçuklu Tababeti,* s. 49-50; A. S. Ülgen, "Diez'in Türk Sanatı", *Vakıflar Dergisi,* III, s. 71; O. Aslanapa, *Türk Sanatı,* II, s 32; G. Cantay, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları,* s. 10; O. Cezmi Tuncer, "Sivas-Divriği Melike Turan Şifahanesindeki Türbe", *750. Yılı,* s. 155 (Bu son yazıda, türbedeki sandukalara numaralar verilerek hepsi adlandırılmış; fakat bunun nasıl saptanabildiği açıklanmamıştır).

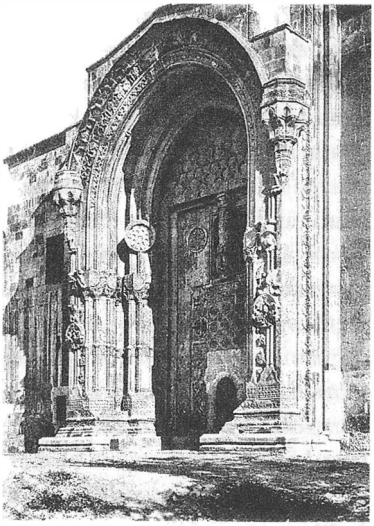

başarıları gerçekleştirdikleri öğreniliyor. Nevalî, yukarıdaki alıntıda medrese-darüşşifa cephelerindeki bezemelerin, Aristocu felsefeye dayanan bir gerekçesini açıklıyor ki anlamı şudur: "Eski padişahların ortak bir tutkusu çok değer verdikleri prenslerini bilim ve eğitim ışığıyla aydınlatmakmış. Bu maksatla direklerine el erişmez ulu eğitim yapıları yaptırırlar; bunların cephelerini hayret ve hayranlık uyandıran, görülmemiş suretlerle şekillerle türlü betimlemelerle, acaip resimler ve heykellerle süsletirlermiş. Çocukluk yaradılışının kapılardaki kuş, yabani hayvan figür ve betimlemelerini izlemeye eğimli oluşu nedeniyle uğurlu çocuklar, orada ders öğrenme konusunda birbirleriyle yarışırlar; uzun süren ders işlenişi ve denetimler boyunca da sıkılmadan otururlarmış. Bayram günlerine özgü bir gelenekse erdemlerle donanmış bilgelerin böyle gönül açıcı toplantı yerlerinde bir araya gelip bilim konularını konuşmaları; uygulamalı tartışmalar yapmalarıymış. O sınav ortamında, prenslerden ve diğer ileri gelenlerden, –meydanda at döndürüp cirit savuşturan biniciler gibi– soruları doğru yanıtlarla karşılayanlarsa, süregelen kurallar gereği o günden başlayarak hekîm (bilge) sayılırlarmış."

Divriği Turan Melek Darüşşifası'nı Aristo (öl. İ.Ö. 320) çağından bin beş yüz yıl sonra yapan Doğulu ustaların da onca uygarlık, inanç ve kültür değişmelerine karşın, matematik kuralları gibi yerleşmiş ilkelere bağlı kaldıkları; yapının içini bir bilim ortamı olarak tasarlarlarken, iç içe yüksek kemerleriyle bilimin sonsuzluğunu simgeleyen görkemli taçkapısını da bilime ve eğitime özendirici bezemelerle işledikleri apaçık.

Salt sanat açısındansa taçkapı; görkemi, yontu karakterli simgeleri, üçboyutlu duruşu ile dünya mimarlık tarihinde benzeri olmayan tekil bir anıttır. Ölçüleri, yüksek ve geniş bir eyvan oluşturarak kavsarayı kuşatan sütun-kemer demetleri ve bezeme zen-

ginliğiyle de arkasında bir yapı bulunduğunu fark ettirmeyecek derecede etkileyici özgün bir mimarlık-heykeltıraşlık sentezidir. Anadolu'da hatta dünyada, Turan Melek Darüşşifası Taçkapısı kadar hayret ve hayranlık uyandıran bir başka mimari anıt-kapı gösterilemez. Bu taçkapının özgünlüğü, üsluplar ötesi tasarımının, ne Anadolu'da, ne başka İslam ülkelerinde örneğinin olmayışı konusunda D. Kuban: "*Taçkapı İslam mimari geleneğine o kadar aykırıdır ki bu mimari tasarımı Kuzey (Kıble) taçkapısı ile aynı gelenek içinde düşünmek olasılığı yoktur. Bu tasarımı, Güney Kafkasya ya da Suriye Haçlı etkileriyle de açıklamak olası değildir. En zengin Ermeni ve Gürcü yapıları ya da Haçlı dönemi şatolarının şapellerinde bu anlayışa yaklaşan bir örnek yoktur. Bu kapı, akıl almaz silme kompozisyonu ile mimari tarihi açısından çözülmesi olanaksız bir bilmece gibidir. Bu zenginlikte bir silme takımı tasarımını sadece geç Gotik mimaride görüyoruz.*" der. L. Hautecoeur-G. Wiet, Kahire camileri üzerine yaptıkları çalışmalarında, İslam dünyasının diğer başlıca yapılarına da atıflarda bulunurlarken Divriği Darüşşifası'nın revaklı eyvanları andıran taçkapısı ile Kahire Sultan Hasan Medresesi methali arasındaki, iç içe devreden silme sıralarının kısmi benzerliğini, Mezopotamya ve Selçuklu bölgelerinin bir tarzı olarak değerlendirmektedirler.[215]

Darüşşifa Taçkapısını, yontu sanatı açısından daha çok emek harcanmış Kıble Kapısından zahiren görkemli-çarpıcı kılan şans, taraçaya kondurulmuş külliyenin kente dönük ana cephesinde yer almasıdır. Kapının yüksekliği 14 m, eni 10,5 m, derinliği 4,5 m, eyvan derinliği 3,5 m'dir. Kıble Kapısı'ndan 0,5 m daha alçak, 1 m daha ensiz olmasına karşın, eyvan görüntülü taşıntısı, yalın cephenin önündeki kütlesel üçboyutluluğu, iç içe demet sütunlarla (silmelerle) sivri kemerin derinliğinden yansıyan ferahlık ve güven duyguları, Kıble Kapısından görece büyük algılanmasındaki etkenlerdir. Darüşşifa ön cephesi, asmakat nedeniyle cami duvarından yüksek olmakla beraber, bunu 2 m aşan taçkapının, sadece bu özelliğiyle Selçuklu kapılarına benzerliğinden söz edilebilir.

Yabancıların bu kapı için görüşleri enteresandır: M. V. Berchem, "*Kimi süslemeleri, Kıble Kapısı'na benzerlikler veriyor. Bu*

[215] D. Kuban, *Divriği Mucizesi*, s. 127,163; L. Hautecoeur – G. Wiet, *Les Mosquées du Caire*, I, s. 285, 304, 337.

da onun kadar hayret uyandırıcı. Şu farkla ki sadelik egemen. Uzaktan bakılınca İspanya ve Portekiz'deki Gotik tezyinatlı bir tapınağın, yaklaşılınca bir sömürge fuarının girişini hatırlatıyor"; A. Gabriel, "*Sadelik ve ölçülü olma düşüncesiyle işlenmiş bu kapının genel manzarasındaki mükemmeliyet, gerçek bir fen aksettiriyor*" demektedirler.[216] Kimi araştırıcıların "*Gotik kapı*" nitelemesi ise bu olağanüstü tasarımı övmek için doğru seçilmiş bir gönderme olmasa gerekir.[217] Burada Gotik'i çağrıştıran özellik, ulucami Kıble Kapısının Barok'u andıran havasına koşut rastlantısal bir benzerliktir ve doğal ki Avrupa üsluplarının daha geç dönemlerdeki gelişmeleriyle ilişkilendirilemez. Ancak sanatkârların her iki taçkapıda gerçekleştirdikleri ileri tasarımlardan, Batı mimarlığına bir şekilde etkiler aktarılmış olabilir. Diğer yandan, birbiriyle yarışan iki sanatçının gerçekleştirdikleri iki eser havasındaki söz konusu taçkapıların ölçüleri, oranları, şemaları, kuruluş sistemleri üzerinde geometrik araştırmalar yapan Yolande Crowe ilginç bulgulara ulaşmıştır. Bu denemeyle kapıların kimi bezeme motifleri arasındaki şekil benzerliğinin yanında ölçü-oran ilişkilerinin de saptanması kuşkusuz önemlidir. Örneğin Kıble Kapısındaki altıgen lentonun, taçkapıların planındaki altıgen tasarımın modeli olduğu; ya da Darüşşifa Taçkapısı hacet penceresindeki denge sütuncuğunun birim boyut olarak külliye tasarımında uygulandığı ileri sürülmüştür.[218]

Taçkapının tasarımı; taban profillerinin üstünde yükselen prizmatik demet sütunlardan bir çift ayak; bunların, Selçuklu sivri kemerleri oluşturacak biçimde tepede buluşarak meydana getirdiği derin kavsara; Türk yıldızlarıyla bezeli alınlık; sade silmelerin çerçevelediği dikdörtgen kapı panosundan ibarettir. Daha geniş bir sütun-kemer nizamı çizen öndeki enli sütun demetlerine

---

[216] M.V. Berchem, *Corpus,* III, s. 72; A. Gabriel, *Monuments*, II, s. 186-187. Örneğin H. Arel, "Ulucami Tekstil Kapısı ve Diğerleri", *Vakıflar Dergisi,* V, s. 113 vd'nde doğrudan "Gotik Portal" diyor. Bu yakıştırma, İspanya ve Portekiz gotiğine benzerlikler bulunduğu gerekçesiyle daha önce de yapılmıştır. (bkz. T.T.K. *Halil Edhem Hatıra Kitabı* C. I, *In Memoriam Halil Edhem* C. I, Ankara, 1947, s. 285)
Y. Crowe, "Divriği: Problems of geography, history and geometry", *A. D. Colquies on Art and Archaeology in Asia*, No. 4, 1974, s. 28-39; O. C. Tuncer, "Birkaç Selçuklu Taçkapısında Geometrik Araştırmalar" *Vakıflar Dergisi,* XVI, 1982, s. 61-76.

göre daha zarif görüntülü çubuklardan oluşan geri plandaki demet sütunlar örgüsünün içerlekliği ve iki grup arasındaki açıklık, mimarın vurgulamak istediği görkemli derinliği, ışık-gölge zenginliğini güçlendirmektedir. Giriş kapısıyla denge direkli hacet penceresi, bu ikisi arasında da yoğun bezeme içine alınmış kitabelikli kapı panosu; mihrabiyeli ve tezhipli bir kitap serlevhası gibidir. Taçkapı eyvanının tabanı, 3x5 m boyutunda (15 m²) bir sofa ferahlığında olup eyvan altında oturulması için, sütun kaidelerinin taban taşlarından iki tarafta sekiler oluşturulmuştur.

Ne önce ne de sonra başka bir yerde denenmiş tekil üsluplu, eyvan görünüşlü bu taçkapı, bütünüyle fantastik bezemeler ve kozmogonik bir anlatı sunar. İki büyük grup halinde yükselen sütun demetleri, alınlık kemerinin bezemeli frizleri, sütunlara asılmış gibi duran yontu karakterinde diskler, büstler, kurslar, kartuşlar, yapraklar, konsollar, armudiler, frizler, eyvan kemerinin altındaki yıldızlı alınlık, denge sütunlu hacet penceresi, işlemelerinin tamamlanmadığı fark edilen kapı panosu... Mimarının sanat gücünü kanıtlayan bu eyvan/methali "*Anadolu'da ve bütün İslam dünyasında eşsiz kılan*"[219] ayrıntılardır. Darüşşifa cephesini aşan eyvan kemerinin kırma saçak silmesi onarımlarda yenilenmiştir. Taç kemer silmelerinin gerisinde kalan bu içerlek saçak, ana cepheden taşıntıyı sütun demetleri halinde aksettiren girinti ve çıkıntılar, 700 m³'lük kapı kütlesinin yanlarda ve yukarda hantal bir görünüş almasını engellemiştir.

Taçkapı'nın iki ana öğesi:

– Profiller üstünde yükselen eyvan;

– Kapı, kitabe, direkli pencere ve alınlık ayrıntılarını kapsayan yüzeysel fasattır.

Sütun demetleri görünümlü ayaklar, profilli yüksek tabanlara oturmuştur. Tabanların en alt kademedeki genişliği, taçkapıyı taşıdığı gibi cephe duvarıyla da bağlantılı çok sağlam bir temel katmanının varlığını düşündürür. Bu, aynı eksendeki daha küçük hacimli ve sığ cami Çıkış Kapısı'ndaki tasman sorununun da ölçülerden değil temeldeki farklılıktan kaynaklandığını kanıtlamaktadır.

"Sütun demetleri" diye tanımlanan ayaklar, başlığa benzeyen

[219] S. Ögel, *Anadolu Selçukluları'nın Taş Tezyinatı*, s. 26.

bezemeli boğumları ile ince çubuk sütunları andıran kaval silmelerdir. Bunlar, derinliğine tabakalaşarak sivri kemer boşluğunu her iki yanda ve üstte kuşatır. Aralarında derin bir fasıla bulunan sütun demetlerini bilezik-payze gibi saran geometrik-bitkisel şeritler, birbirine değen iri yapraklar, silmelere iğreti biçimde yapıştırılmış gibi kalkık duran yuvarlak levhalarla donatılmıştır.

Ayaklarda, bakışıklı olarak aşağıdan yukarıya şu ayrıntılar ve motifler dikkati çeker: En alttaki dört sıralı profilli kaidenin (tabanın) üstünde dairesel ve bitkisel motif sıralarından bir su, bunun üstünde, kalın bir kaval silme; bitkisel motiflerle doldurulmuş enli bir başka su; sonra düz bir silme ve bir damla motifi sırası, daha üstte, demet sütunların motifsel kaideleri altında çok kuvvetli bir su oluşturan geometrik motifler dizisi. Bütün bu bezeme basamakları, daha üstteki diğer programlarda olduğu gibi, methalin en dış yüzeyinden başlayarak sütun demetlerini alttan izleyip kapı panosuna ulaşmaktadır.

Sütun demetlerinin ilk başlık frizi, en dıştan başlayıp, kapı panosuna kadar karşılıklı ikişer sütun demeti manzumesini de saran ve başlıktan çok bir "kuşağı" andıran Arabesk bileziklerdir. Üçüncü sırayı oluşturan başlık taşıntıları birer çiçek buketi biçiminde olup sütun demetleri bir değişikliğe uğramadan yukarıya doğru devam etmektedir. Başlıklar ve alttaki bilezikler, Selçuk kaftanlarının yenlerine işlenen ve "şiraz" denilen kolbağlarına benzetilmiştir.[220] Başlıkları aşan sütun demetleri, daha yukarıda içe doğru kıvrılıp eyvan kemerini meydana getirmiştir. İçteki sütun demetlerinin başlıkları üstünde, köşelere çaprazlama asılmış, büyük tepsileri andıran karşılıklı iki kalkan-levha vardır. Ters hilal çerçeveli ve yıldız motifleriyle bezeli bu rozetler yontu karakterinde ve kozmik anlamlar yüklenmiş birer simgedir.[221]

Dış sütun demetlerinin yanlarında, Arabesk kaide kuşağının üzerinden yükselen çifter kaval çubuğa, yüksek kabartma yaprak ve çiçeklerden dairesel birer çelenk asılmış; çelenklere bir erkek bir kadın iki büst oturtulmuştur. Çelenk ve figürlerin arkasından

---

[220] H. Arel, "Ulucami Tekstil Kapısı ve Diğerleri", *Vakıflar Dergisi*, V, s. 113 vd. "*Bu rozetlerin gezegenleri sembolize etmesi mümkündür. Astroloji, Selçuklular'ın Orta Asya'daki atalarında da önemliydi.* (...) *Şaman kültüründe de gezegenler öbür dünya ile ilgili semboller olarak kullanılırdı.*" (Bkz. G. Öney, A*nadolu Selçuklu Mimarisinde Süsleme ve El Sanatları*, s. 34)

devam eden çubuklar, başlık frizini de aştıktan sonra daha yukarıda, düğüm atılmış keskin dirseklerle azman birer silkme başlığa kavuşur. Taçkapıyı her iki yanda ve kemer seviyesinde tutan bu taşkın silkme kütleler, cami Kıble Kapısının iki yanındaki berat şamdanlarının mukarnaslı-tablalı başlıklarını, dolayısıyla birer mumluğu veya lamba konsolunu andırmaktadır. Bu gözle bakılınca kaideye basan şamdan ayağından başlayıp ön plandaki çelenk görünümlü hayat ağacı kabartmasını, büst ve yaprak figürlerini aşarak konsollara ulaşan çifter çubuk, büyük birer aydınlık aygıtının ince gövdeleri görünümündedir. Böylece cami Kıble Kapısının, içeride de mihrabın yanlarındaki Selçuklu üslubu şamdan ve kandil örneklerinden sonra, değişik bir çift örneğin de bu kapıda somutlaştırıldığı ilk kez fark edilmiştir. Taçkapının en azman örgenleri olan bu şamdan veya kandil yontularının gerek mukarnaslı kesiminde gerekse karnında ve üstünde yüzeysel frizler, motif sıraları ve profiller görülür. Eyvan kemerini en dışta çerçeveleyen ince düz silmenin altındaki sığ başbağının dantel bezemeli üç sırasından ikisi bu ışıklık konsollarına düşmektedir. Başbağı, işlemeleriyle eski çağlardan beri kadınsı vurgulamalarda taşlara işlenen diadem-kron biçimindedir.

Taçkapı eyvanının arka planındaki kapı ve pencere cephesi, ayrıntıların oranları, biçimleri ve yerleri açısından son derece özenli ve okunabilir bir kitap sayfası veya yorumlara açık bir tablo gibi tasarlanmıştır. Derin kavsaranın arka planındaki yüzey, bir ilm-i nücum (astroloji) kitabının, mihrabiyesi, yıldızlarla tezhipli serlevhası gibi, kozmik tasarlanmıştır. Kavsaranın altındaki alınlık tablasını (tympan) nakışlayan büyük yıldızlar, apaçık bir gök betimidir. Yıldızlar, sonu bilinmeyen derin boşluğu temsil eden düz yarım daire alana dört sırada 3+5+6+7 = 21 adet olarak aynı biçim ve ölçülerde işlenmiştir. "Beş Kollu Yıldız/ Beşli Yıldız/Beşlik Yıldız/Türk Yıldızı" denen[222] Türklerin ulu-

[222] Eski Grek kültüründe Pitagor işareti veya pentagram denilen bu yıldız, Asya Türkleri'nin de ulusal-kutsal simgelerinden ve bezeme örgenlerindendir. Çok eski zamanlardan beri Mühr-i Süleyman denilen altı kollu yıldız gibi tılsım olarak benimsenmiştir. Mühr-i Süleyman'ın, iki eşkenar üçgenin birbirini ortalayarak dik kesmesiyle elde edilmiş şekline karşılık, Beş Kollu Türk Yıldızı da tabanı olmayan üç üçgenin birbirine geçmesinden meydana gelir. Bu biçimin; mistik içeriği olan "3" ve "5", sayılarıyla göz biçiminin simgesi üçgen ve ayrıca kem göze karşı kullanılan beş parmak –yani pençe– ile ilişkisi var-

sal simgesi olarak Türk Bayrağında yer alan beş kollu yıldızın, biçimi ve orantısal ölçüleriyle taşa işlenmiş ilk ve tam örneği bunlardır. Yıldız motiflerinin, Türk Bayrağındaki nizami yıldızla benzerliği, ilginç ve özel bir durumdur.[223] Bu sade alınlığı son yıllarda çürütmeye başlayan tuzlanma ise zaman yitirilmeksizin müdahale gerektirmektedir.

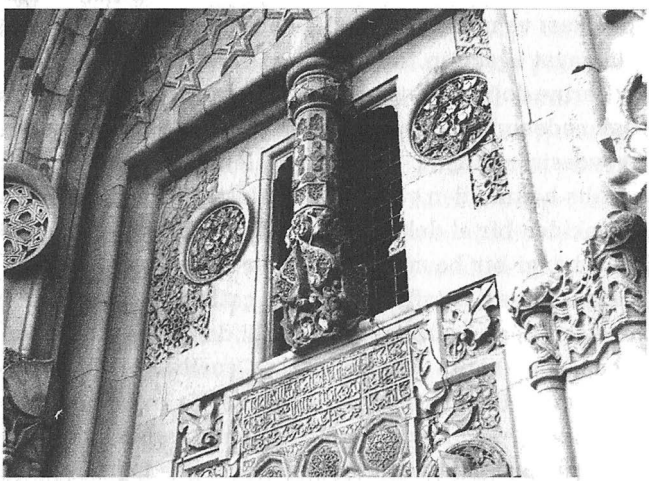

Taçkapı hacet penceresi önünde hayatağacı kaideli Mühr-i Süleyman başlıklı denge sütunu.

dır. Pitagor'un, gizemli-simgesel biçim ve sayıları arasındaki bu yıldıza da "sağlık" anlamı yüklendiğinden halk kültürlerinde kem gözden korunma ve tılsım işareti olarak kutsallaşmış; özellikle Ortaçağ boyunca büyü ve tılsım muskalarında kullanılmıştır. Üç üçgenden oluşması, bir ucundan başlanarak çizgi kesilmeden ve kalemin ucu kaldırılmaksızın başlanan noktaya gelinebilmesi, sonsuzluk anlatımı olarak yorumlanır. Diğer yandan, Türklerin eski çağlarda kimi yıldızlara taptıkları doğru ise de İslamiyeti kabullerinden sonra, özellikle Selçuklular çağında kapılara, hatta mihraplara yıldız motifi işlemeleri eski inançlarından ziyade, İslam inancıyla örneğin *Kur'an*'ın Nûr Suresindeki "Kevkeb-i Dürri" ile bağlantılı olmalıdır. (bkz. C. E. Arseven, "Beş Kollu Yıldız", *Sanat Ansiklopedisi* C, 1, s. 214; M. Z. Pakalın, "Beşlik Yıldız", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 1, s. 211.)

Günümüzden 8 yüzyıl önce, bugünkü Türk Bayrağındaki nizami yıldızın ve hilâlin, Anadolu'daki ilk Türk devletlerinden Mengücekoğullarının Divriği'deki eğitim-sağlık yurdunun taçkapısına işlenmiş olması Türkiye Cumhuriyetinin, Darüşşifa Taçkapısına özel önem vermesini gerektirir. S. Ögel ise "*Alınlıkta beş dilimli yıldızlar sıralanır. Bu 'basit' kavranışta bir yıldız örneğine ilk defa böyle büyük çapta rastlıyoruz*" diyor. (*Anadolu Selçukluları'nın Taş Tezyinatı*, s. 26)

Alınlığın altındaki, İç içe silmelerle çerçevelenmiş sığ dikdörtgen panonun ana öğesi, hacet penceresi önüne monte edilmiş hayat ağacı ve sekiz yüzlü denge taşıdır. Her ikisi, taşıntılı olarak pencere tabanına bağlıdır. Sütun, gövdesinde tomurcuğu olan azman fakat zarif hayat ağacına basmakta, yukarıda da alınlık altındaki silmeye ve pencere atkısına bağlı, üzerinde Mühr-i Süleyman (Altı Köşeli Yıldız) motifleri işli oval bir başlığı bulunmaktadır. Bir yontu harikası ve mimaride görülen örneklerinin en büyüğü olan buradaki hayat ağacının, kaidenin her iki yanından gerideki pencere sövelerine doğru uzanan bükülü yapraklardan sağdaki, dikey bir çatlak nedeniyle kırılmıştır. Sekiz yüzeyi oygulu tırazlarla işli sütun gövdesinin, başlık ve kaide milleri arasında dönebildiği; monte ediliş biçiminden ve izlerden anlaşıldığı gibi; yerel söylenceler de eskiden bir el dokunuşuyla döndüğü, bu devingenliğinse yapıda herhangi bir basma olmadığına kanıt sayıldığı yönündedir. Taçkapının sağ tarafındaki dikey çatlak, geçmişte ciddi bir tasman yaşandığını işaret etmektedir ki denge sütunu muhtemelen bu hasardan sonra kilitlenmiştir. Genellikle kapı sövelerine bağlanan denge taşlarına karşılık, darüşşifa mimarı Hûrşâd'ın, üst katta, pencere açıklığı önüne, cephenin dışına –yani yapının en zayıf ve duyarlı noktasına– kütlevi bir denge taşı koyması, taçkapının olağanüstü sağlamlığı savıyla açıklanabilir.[224] Bu döner sütun acaba, salt taçkapının veya yapı bütününün denk durumunu kontrol için mi konulmuştu?.. İlkin, denge taşının hacet penceresini ikiye bölerek bu geniş açıklığın taçkapı merkezinde yaratacağı boşluğu hafiflettiği görülüyor ki bu, bir mimari buluştur. Fakat asıl, buradaki öğelerle kozmik bir anlatım tasarlanmıştır: O çağlarda, bir kahve dolabının kendi mili çevresinde dönüşü gibi, Kutb-ı Şimalî (Cedi, Demirkazık, Kutup Yıldızı) ile Kutb-i Cenubî (Süheyl, Yıldırak) yıldızları arasında döndüğü kabul edilen[225] dünya; sekiz yüzeyli sütunla simgelendiği gibi, "koruyucu" Mühr-i Süleyman[226] tırazlı başlıkla yaşamın sonsuzluğunu simgeleyen hayat

[224] Bu tip taş denge sütuncukları başka erken dönem yapılarında, örneğin Kayseri Huand Hatun'da, Kastamonu Sinanbey Camii'nde, Bursa, Edirne ve İstanbul'daki Osmanlı eserlerinde de görülmekle birlikte bu örnekler çoğunca giriş kapısının yanındadır.

Nev'î, *Netâyicü'l- Fünûn,* (yazma) vrk. 63/b, 64/a.

Ulucami Şah Mahfili korkuluk paletlerinde de "koruyucu örge" olarak işlen-

ağacı kaide arasında ve sanki boşlukta (muallakta) döndürülmüştür ki hacet penceresinin çerçevelediği geri plandaki mekânsal loşluk da "Kaos" olarak tasarlanmış olabilir.

Dışarıya doğru taşkın denge taşının iki kanada ayırdığı hacet penceresi, asmakat divanhanesi orta sahınına ışık sağlar. Bombeli zarif bir profille sınırlandırılmış pencere açıklığı yatay olarak da ikiye ayrılmıştır. Kavisli dantel köşebentlerle sınırlandırılan üst kesimin, içeriden kepenkli ve perdeli; denge taşı kaidesi seviyesindeki alt kesiminse abanoz ağacından sabit bir parçayla örtülü olduğu tahmin edilebilir. (Halen görülen iğreti demir parmaklık onarımlarda monte edilmiştir) Bu pencerenin bir şeref locası ya da Selçuklu Divan-ı Saltanatındaki kasr-ı adil kafesi gibi bir işlevi mutlaka vardı. Herhalde Melike Turan Melek, denge taşını siper edinerek eyvan önüne gelenlerin dileklerini dinliyor; bu pencereden in'amlar, akçeler saçıyordu. Yerel gelenekler ve belgeler, akçe saçıldığını değilse de 20. yy başına değin, kandil günlerinde bu pencereden –Manisa'da Sultan Camiinden mesir macunu atılması gibi– helva topu dağıtıldığını ve bu amaçla vakıflar tesis edildiğini doğrulamaktadır.

---

miş bulunan Mühr-i Süleyman, tabanları paralel olacak biçimde üst üste konulmuş iki eşkenar üçgen olup altı kollu bir yıldız görünümündedir. 1368'de Meraga'da yazılan bir *Kur'an-ı Kerîm*'in tezhipleri arasında, Malatya Ulucamii kubbesinin kilittaşında, Konya Sırçalı Medrese taçkapısı bezemelerinde de örnekleri görülen bu simgesel biçim, eski bir tılsımdır. Hz. Süleyman, taşında bu işaret bulunan mühür yüzüğüyle cinleri buyruğunda tutarmış. Bir rivayete göreyse altı kollu yıldız, Hz. Davud'un, beş kollu yıldız da Hz. Süleyman'ın tılsımlı yüzüklerinde işli imiş. Eski İbrani ve Arap topluluklarında en güçlü tılsımın bu yıldızlar olduğu bilinir. *Kur'an-ı Kerîm*'de, H. Davud'un ve Hz. Süleyman'ın, olağanüstü güçlerinden söz eden sureler varsa (Bakara, Nisa, En'am, Enbiya, Neml, Ahzab, Sebe, Sad) da bunlarda tılsımlı mühür yüzükten söz edilmemektedir. A. Bican, *Dürr-i Meknun*'da Mühr-i Süleyman'ı şöyle tanıtıyor: *"Pes acâibden biri Süleyman Hazretinin tahtı ve hükmüdür ki cümle eşyâya hükmeyledi. Hak tealâ hazretleri Süleyman Peygambere bir saltanat 'itâ kılmıştır-kim, hiç kimseye verilmedi. Hak tealâ hazretinin emriyle Cebrail âna Uçmak'dan hatem (mühür yüzük) getirmişdir. Çün hatem Süleyman'a değdi, cümle âlem halkı insan ve hayvan ve cinni ve dev ve peri, hatta yel, vuhûş ve tuyûr ve mâr ü mûr âna musahhar oldu* (...) *Bazıları eydür, Âdem aleyhisselam Uçmak'dan çıkdı. Beş nesneyi bile çıkardı: Biri asâ, biri hatem, biri incir yaprağı, biri ayva, biri dahi ağlamak!"* (*Dürr-i Meknun* – Saklı İnciler, haz. N. Sakaoğlu, İstanbul, 1999, s. 82) (Hz. Süleyman öğretisine dayandırılan tılsımcılığın kaynakları için bkz. İdris Şah, *Doğu Büyüsü –Oriental Magic–*, İstanbul, 1987, s. 45-48)

Pencerenin her iki yanındaki ince ters hilallerle çerçevelenmiş dairesel levhaların, iç sütun demetlerine asılı levhalardan farkı, daha küçük çapta oluşları ve onlar kadar plastik karakter göstermemeleridir. Bunların içine altı kollu yıldızlar yerleştirilmiş, yıldızların kolları arasında kalan üçgen köşeler, kolların içindeki üçgen boşluklar ve ortadaki dairesel alanlar, girift bitkisel motiflerle bezenmiştir. Rozetleri yanlayan gerideki dikdörtgen bezeme alanları, girift ve yoğun bitkisel motiflerle işlenmiştir. Sığ çerçeveli pano yüzeyini sıvama dolduracak şekilde tasarlanan bu dekorasyonun tamamlanmadığı; sanatkârların köşelerden başlayarak bakışık yürüttükleri çalışmayı yarım bıraktıkları apaçık belli olmaktadır.

Hacet penceresinin altındaki kitabelikle kare biçimli kapı aynalığı, bezeme programı yönünden cami taçkapısının niş yüzeyine yer yer benzerlikler gösterir. Fakat burada kitabelik, keskin silmelerle aynalıktan ayrılmış değildir. Arapça üç satır, darüşşifanın yapılmasını adaletli Melike Turan Melek'in buyurduğunu açıklamaktadır. Kitabeyi üstte ve yanlarda çerçeveleyen köşeli silme, zeminleri çiçekli dikey kuşaklar üzerinde, birbirine ulanmış, okunamaz Kûfî karakterde ve müsenna harfler çizerek her iki yanda kapı eşiğine inmektedir. Bu stilize kaytan tıraz bir tılsım bağı olmalıdır.

Cami Taçkapısı girişiyle aynı biçim ve ölçülerdeki düz atkılı kapı açıklığı, sonradan ve yukarıdan inen bir çatlağa önlem olmak üzere kaba bir kemerle küçültülmüştür. Bu müdahaleye, tehlikeli görülen dikey çatlağa koşut kapıyı daraltmak için de gerek duyulmuş olabilir. M. V. Berchem'e ve A. Gabriel'e göre: "*Dikdörtgen kapının düz bir lentosu vardı. Bu ortadan çatlayınca aynı boyda yeni bir atkı taşını buraya monte etmek göze alınamadı. Bundan dolayı kapı açıklığı sivri bir kemerle daraltıldı.*"[227] Girişin üstündeki kare aynalıkta, cami Kıble Kapısı üstündeki tek büyük altıgen rozet motifine karşılık, üçlü üç sıra oluşturan dairemsi 9 sekizgen, bunların aralarında da daha küçük tam ve yarım sekizgenler vardır. Aynalıktaki 9 büyük sekizgen, "dokuz felek"in (dokuz kat göğün) yani evrenin simgeleridir.[228]

---

[227] M. V. Berchem, *Corpus*, III, s. 72; A. Gabriel, *Monumenets*, II, s. 184.

[228] "Aded-i eflâk dokuz olduğu gibi, tabakat-ı Arz dahi dokuza taksim olunur ve cümlesi on sekiz âlem olur..." (Nev'î Efendi, *Netâyicü'l- Fünûn* [16. yy yazma] vrk. 63/a)

"Melik-Melike", "Güneş-Ay"

Ulucami Kıble Kapısının dinsel tırazlardan (simgelerden) bir bezeme programı yansıtmasına koşut Darüşşifa taçkapısı kozmik tılsım tırazlarıyla yüklüdür. Oysa külliyenin cami tarafındaki diğer iki kapısında (Çıkış ve Şah kapıları) soyut örgelerle salt bezeme amaçlı programlar uygulanmıştır. Darüşşifa taçkapısında hacimli blok taşların, yontu, kabartma ve oygu tekniğiyle ve büyük çaplı tırazların işlenmesine elverişli biçimde yerleştirilmiş olması; yüksek ve derin kemerli anıt kapıdan değişik bir hava yansıtır. Panolar, azman rozetler ve diskler, konsollar, çelenkler, hilaller, yıldızlar; düz, dirsekli, işlemeli çift çubuklar, iri yapraklar, dokuma işi gibi ince nakışlar, hayat ağacı ve denge taşı; daha da ileri gidilerek dini bir yapının bitişiğinde olmasına ve dinin etkin olduğu bir çağda yapılmasına karşın, kapı eyvanının iki yanına oturtulan bir kadın ve bir erkek büstü, aralara gizlenen portreler... Alışılmamış (epizodik) ve destansı bir esintiyi bu şuşırtıcı kapının genel manzarasına egemen kılmıştır. *Ferruhnâme*'den öğrendiğimize göre o zamanlar böyle insan kabartmalarına "*Resm-i Rumî üzere tasvir*" (Roma ve Bizans üslubu betimleme) denirmiş. Bunlar, rastgele süs ve sanat gösterisi olsun diye değil; "*imdâd-ı meded*" (ivedi yardım) amacıyla ve "*sütûh-ı serîr* (taht üstünde) *mesâtır üzre tahrir* (betimleme aletleriyle yapılır)" imiş.[229]

Doğrusu, Darüşşifa Taçkapısındaki iki büst ve bir çift rölyef, her türlü yoruma açıktır. Çünkü bunlarla ilgili bir belge veya kitabi bilgi bulunmadığı gibi; 13. yy'da yapılan ve daha ziyade sağlıkla ilişkilendirilebilen simgesel, bitkisel, heraldik, yazınsal bezemeler (örneğin yılan, ejderha, hayvanlar, pars, hayat ağacı vb) yansıtan Anadolu sağlık-eğitim yapılarında, bu büstlere benzetilebilecek figürler görülmezken, Turan Melek Darüşşifası Taçkapısında da diğerlerindeki beden sağlığıyla ilgili simgelere az rastlanır. Bu iki büstün; eski çağlardan beri insan heykel ve kabartmalarının nadiren görüldüğü Doğu Anadolu'nun eşiğindeki kapalı bir kentte, hem de yarı dinsel bir yapının taçkapısındaki cesur duruşları şaşırtıcıdır. Ancak belirtmeli ki taçkapının görkemli ayaklarına frapan birer öğe biçiminde kondurulan bu iki büstle yapının işlevi arasında bir bağlantı mutlaka vardı.

---

[229] Nevalî, *Ferrûhnâme* (yazma) vrk, 3/a-b.

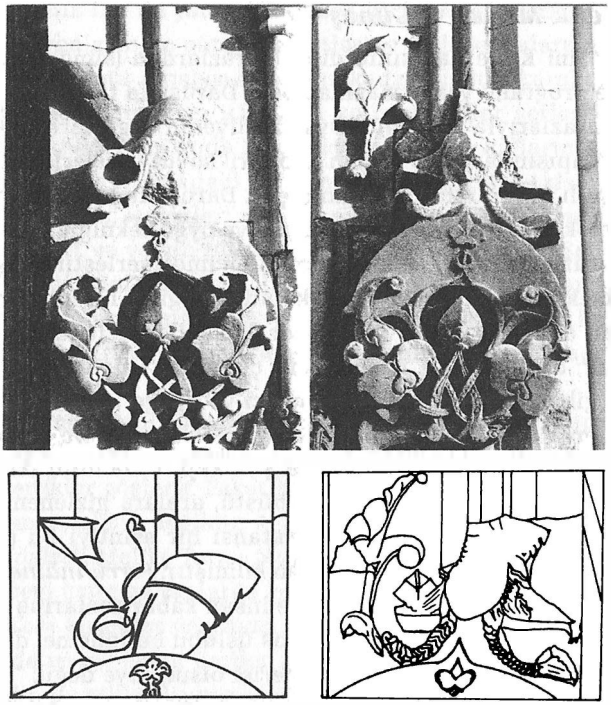

Darüşşifa'nın ruhsal-beyinsel hastalıklara kapı açtığı düşünülürse taç kapısında da tılsım ögeleri, kozmik betimler, nazarlıklar olması doğaldı. Yüzleri tahrip edilmiş yukarıdaki iki büstten soldaki kulağında abartılı mengüşüyle bir erkek, sağdaki tac tepeliği ve örgülü saçlarıyla bir kadın.

Bir Cüma camisiyle tek yapı görüntüsü veren, bu darüşşifa-medresenin taçkapısında yer almasına herhalde günümüzde (!) bile onay verilmeyecek insan betimlerinin bu teatral cephede göze çarpıcı noktalara oturtulması, 13. yy'daki aydınlanmayı; büstlerin tahrip edilmiş olması ise izleyen yüzyıllardaki bağnazlığı düşündürmektedir. Beşeri ölçüden biraz büyükçe bu yontular, taçkapının her iki yanında, sütun demetleri görünümlü kemer ayaklarının dış kenarında, şiraz dolamının yukarısındaki çelenk biçimli birer hayat ağacının üstündedir. Yüzleri tahrip edildiğinden ilk bakışta fark edilmezler.[230]

[230] İslamda resim, kabartma veya heykel tarzında insan betimlerinin günah ve yasak olduğu, *Kur'an-ı Kerîm*'in: *"Ey iman edenler! Şarap, kumar, dikili taş-*

Kısmen profilden betimlenen soldakinin bir erkek başı olduğu Selçuk tarzı türbanından, bunun rüzgârda havalanmış bir yaprak ya da kanat biçimindeki stilize betimlenmiş taylesanından (sarık ucu), ayrıca sağ kulağındaki hilal biçimli iri mengüşünden[231] anlaşılmaktadır. Yüzünde, başlığından aşağıya doğru uzanan saçbağları (zülüf) da bozulmamış olarak görülmektedir. Alından yukarıya doğru üç katlı ve ortasında da sivri bir külah olması gereken türbanın önünde olasılıkla bir de sorgucu vardı. Yüzün ön kısmı çekiç

---

lar (*Ensâb*), *fal ve şans okları birer şeytan işi pisliktir. Bunlardan uzak durun ki kurtuluşa eresiniz.*" (Mâide Suresi, 90) ve "*İbrahim, babası Âzer'e, birtakım putları* (*Esnâm*) *tanrılar mı ediniyorsun? Doğrusu ben seni de kavmini de apaçık bir sapıklık içinde görüyorum! demişti*" (En'âm Suresi, 74) ayetlerine dayandırılmış; aynı konuda: "*Kıyamet gününde azâbı en şiddetli olanlar musavvirlerdir. Onlara, yarattığınız şeye hayat veriniz!*" "*Allah'ın yaratıcılığını taklit edenler kıyamet gününde azabı en şiddetli olanlardır*" gibi hadisler de aktarılmıştır. Buna karşılık kimi Müslüman yorumcular "*Her şey niyete göredir*" hadisine dayanarak tapınmak için yapılan betimlemelerin günah sayılması gerektiğini belirtmişlerdir. Hz. Muhammed'in, Yemen seferine çıkan Hz. Ali'ye "– *Yolda gördüğün putları kır!*" dediğine ilişkin rivayetin sonraki yüzyıllarda yanlış yorumlanması sonucu eski çağlardan kalma sanat eserleri yanında pek çok Türk-İslam eseri de tahrip edilmiştir. Emeviler ve Abbasiler zamanında betimleme sanatlarındaki gelişmelerse bu alanda kesin bir dinsel yasaklama olmadığını göstermektedir. Buna karşın, mevzu hadislerle "*canlı varlıkları hareketsiz olarak bir yere bağlamak câiz değildir*" inancının yerleşmesi sonucu, İslam dünyasında figüratif sanatlar giderek gerilemiştir. Orta Asya betim sanatının da etkisiyle Anadolu Selçukluları döneminde resim, kabartma ve heykel çalışmaları yeni bir parlayış yaşamış; sultanların, Mevlana'nın resimleri yapılmış, bahçelere heykeller (temâsil) dikilmiş, surlara, anıtlara, medreselere, hastanelere, kabartmalar konulmuş; çinilere, kumaşlara, paralara insan ve hayvan betimlemeleri işlenmiştir. Kaynağı İskit ve Uygur sanatları olan bu yeni akımda, daha çok stilize ve gerçeküstü yırtıcı kuşlar, aslan, kaplan, geyik, kurt, ejder; "çekik gözlü" melek ve periler, insan görünüşünde ay, güneş, yıldız kabartmaları çalışılmıştır. Hammer, Türkistan güzellerine İranlı şairlerin Türkistan putları dediklerini belirttikten sonra bu ülkede halkın Süheyl yıldızına, yıldız kümelerine, Büyük Ayı'ya taptıklarını yazmaktadır. (Bkz. Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, çev. M. Atâ, C. I, s. 51-52; C. E. Arseven, *Türk Sanatı Tarihi*, s. 9 vd; a.y., *Sanat Ansiklopedisi* s. 2085; S. K. Yetkin, *İslam Sanatı Tarihi*, s. 6 vd; G. Öney, "Anadolu Selçuklularında Heykel, Figürlü Kabartma ve Kaynakları Hakkında Notlar", *Selçuklu Araştırmaları*, I, s. 187 vd; R. M. Meriç, Türk Tezyini Sanatları, İstanbul, 1937, s. 11-14; K. Otto-Dorn, "Selçuklularda Hayvan Motifleri" (çev. Ş. Akkaya), *Vakıflar Dergisi*, III, s. 89.)

"Mengüş", eski doğu toplumlarında erkeklerin sağ kulaklarına taktıkları halka küpeye deniyordu. Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati't-Türk*'te "Tolgag", "Ökmek" karşılıklarını vermektedir (C. I, s. 105, II, s. 288.)

darbeleriyle yok edilmiştir. Dolgun ve kapalı bir hilal biçimindeki mengüşün takılı olduğu kulak memesi ile kulağa kadar inen saçlarsa şöyle böyle fark edilmektedir. Tamamen tahrip edilmeyerek kazınan büstün bir erkek başı olduğunu gösteren abartılı mengüş ve taylesanı tahripçilerin neden kazımadıkları da ayrı bir sorudur.

Sağdaki, diğerine göre cepheden bir portre olup duruşu sola dönüktür. Örgülü saçlarıyla bir kadın başıdır. Diğeriyle aynı büyüklükte, fakat daha gizemli bir yontu izlenimi vermektedir. Bunun da değirmi tombulca yüzü tamamen tahrip edilmiş, saç örgüleriyle üç dilimli taç başlığının, Sasani şahlarının kanatlı taçlarını andıran sivri yan uçlarına dokunulmamıştır. Alnın ortasındaki türban çaprazında belki bir broş bulunuyordu. Bunun bir kadın başı olduğuna, enseden her iki yana havalanmış tül uzantıları veya "peri-melek" kanatları ile boynun iki yanından, çelenk biçimli diskin kenarlarına yatmış gür saç örgüleri tanıklık etmektedir. Örgü uçlarından sağdaki kırılmıştır. Bu kadın başının, karşı yandaki çenesi çelenge dayalı erkek betimine göre bir farkı da çene altının ve bir güzellik belirtisi sayılan "uzun boyun"un da açık oluşudur.[232]

Anlaşılan o ki tahripçiler, dinin "suret" (yüz) betimini yasakladığı inancıyla operasyonlarını yüz bölgeleriyle sınırlı tutmuş; hatların derin olmayışı sayesinde de sığ kazımalarla yetinmişlerdir.

---

[232] Kadın büstünün, örgülü saçları ve tacıyla, Emevi halifesi Hişam bin Abdülmelik'in, 728'de Şam-Palmyra arasında yaptırdığı Kasrü'l-Hayri'l-Garbî Sarayı'nın tören kapısının kemerindeki Venüs büstüne, yine Diyarbakır Zinciriye Medresesindeki Artuklu tunç sfenksine benzerliğinden söz edilebilir. Konya Kalesinden düşen ve İnce Minareli Medrese'de korunan Kanatlı Melek, Sivas Keykâvus Darussıhhası eyvanının yanlarındaki, gerdanı hilalli, saçı örgülü figürlere (Suret-i Şems, Suret-i Kamer) de benzediği söylenebilir. İ. H. Sevük Niğde Alaeddin Camii ve Hudavend Hatun Türbesi'ndeki figürlerin de başlarının kazındığını belirterek *"Zevkli ellerin yarattığı başları, başsız ellerin tırnaklayışı"* demektedir. (bkz. *Yurddan Yazılar*, İstanbul, 1943, s. 110-112) Kabartmaların, "Darüşşifa'nın avlu eyvanında ve kemerin yanında olduğunu; (kadının) çekik gözleri, küçük ağzı ve burnu ile Orta Asya Türk tipini simgelediğini" yazan Ö. Süslü, herhalde bunları görmediği için yanlış bilgi vermektedir. (Bkz. *Tasvirlere Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri*, s. 110-111). Tahrip edilen yüzlerin kâğıt üstündeki restorasyon denemelerinin (örneğin H. Arel, "Divriği Darüşşifası Gotik Portali", *Vakıflar Dergisi*, V, s. 123, figür 19 ve buradan, G. Öney, "Sun and Moon Rosettes in the Shape of Human Heads in Anatolian Seljuk Architecture", *Anatolica*, 1969-70, s. 199) başarılı olabilmesi için o dönemden kalma kadın portrelerinin dikkatle incelenmesi gerekmektedir.

Bu tahribatın tarihi ve kimin kararıyla yapıldığı bilinmemekte ise de 1380'lerde başlayan Memlûk egemenliği sırasında Divriği'de görevli bir nâibü's-saltana'nın (valinin) veya 16.-18. yy'lardaki külliye onarımlarından birinde, zamanın müftü veya kadısının, "*cami ve medrese duvarında suret bulunması günahtır*" yollu kararı sonucu gerçekleştirildiği söylenebilir. Unutmamalı ki 12. ve 13. yy'larda, Anadolu halk çoğunluğunun ve Türk hanedanlarının benimsediği Hanefi-Matüridi öğretisi, sanatçıların özgürce çalışmalarına olanak tanımışken, Divriği'yi işgal eden Memlûkler, Eş'arî inancının kuralları gereği put diyerek büstleri kırdırmış olabilirler. Bu tahribat sırasında, daha aşağıda, sütun demetleri arasındaki küçük rölyeflere, cami kapısındaki stilize kuşlara, kaledeki hayvan yontularına ilişilmemesi de operasyonun bu iki kabartmayla sınırlı tutulduğunu göstermektedir.

Yerli halk arasında aktarılagelen bir söylenceye göre bu iki büst, ulucamiyi yaptıran Ahmed Şah'la, Turan Melek'ti. Diğer söylence ise daha ilginçtir: "*O zamanlar, Divriği'nin etrafında puta tapanlar yaşıyormuş. Şahla karısı korkmuşlar. Bunlar, kendilerinden sonra memleketi alırlarsa camiyi ve medreseyi yıkmasınlar diye kapılara suretler koydurmuşlar!*" Her iki söylencenin de gerçekle ilgisi olmadığı gibi, bunlara, sanatçıların fantezileri gözüyle de bakılamaz. O dönemin prens ve prensesleri kimliğinde betimlenen bu kadın ve erkek kabartmalarına, Orta Asya'daki kozmik içerikli Şaman inancının etkisinde, koruyucu tılsım öğesi (sfenks) olarak taçkapıda yer verildiği; kulağındaki mengüşün hilal biçimli oluşundan da anlaşılacağı üzere soldaki erkek büstünün "güneş"i, sağdaki kadın büstünün de "ay"ı simgeledikleri; darüşşifanın, sağlık, umut, aydınlık kapısı olması dileğiyle girişin iki yanına yüksek kabartma tekniğiyle işlendikleri açıktır.

"*Harap durumdaki insanbaşı şeklinde uzun örgülü saçlı rozetlerin ay ve güneşi sembolize ettiğini söyleyebiliriz*" diyen G. Öney, insan ve hayvan betimlemelerinin daima sembolik amaçlarla işlendiğini, Şaman kültü ve astrolojinin, bu figürleri yaratan asıl esin kaynağı olduğunu; İslam dinini kabul eden Türklerde kimi Şamanizm geleneklerinin de İslam dininin koşullarından anmış gibi sürdürüldüğünü vurgulayarak "*İnsan figürü Anadolu'da ender olarak sadece büst veya rozet şeklinde canlandırılarak Ay ve Güneş'i temsil eder. Çoğunlukla Ay ve Güneş bir arada kullanılır*"

açıklamasında bulunmaktadır. E. Esin, Uygur Bey ve hatunlarının "körk" denen portrelerini güzellik ülküsüne uygun olarak –şişmanca ve kuvvetli– yaptırdıklarını yazmaktadır. G. Cantay, "*Divriği ve Amasya'daki insan figürleri, yapıların usta ve mimarlarıyla ilgili görülebilir. Fakat Sivas Dârüşşifası'nda ana eyvanın üst iki köşe yüzeyinde görülen kadın ve erkek başı röliefi ile Divriği kapısındaki figürler ise kozmografya ile ilgili olarak Ay ve Güneş'i ifade eder olmalıdır.*" görüşündedir. D. Kuban'sa: "*Ay ve Güneş Türk – Mogol kozmogonisinde evren, yer ve gökle birlikte temel öğelerdir.* (...) *Şifahane Taçkapısı'nda dış kemerin iki yanında 19. yy'da bağnazlar tarafından kırılan iki insan figürü Ay ve Güneş'i simgeler.*(...) *Cami kapısına konulmaya cesaret edilemeyen, daha doğrusu uygun görülmeyen insan figürlerinin Şifahane cephesine konmuş olması patronların dini geleneklerinde insan figürünün kullanılışına ilişkin yasakları dinlemediklerini ya da o dönemde bu yasakların pek geçerli olmadığını gösteriyor.*(...) *İki insan figürü, klâsik Selçuklu dönemi şapkaları ve saç örgüleriyle yüksek kabartma olarak işlenmiştir. Bunlar pagan Türklerin Kün-Ay ikilisi olarak algılanabileceği gibi, yaptıranlara referans veren temsili figürler olarak da düşünülebilir. Eski Türklerde Güneş adaleti, Ay kuvveti temsil ediyordu.*(...) *Melek tasviri İslam sanatında Hıristiyan dünyasından esinlenen ve az rastlanan bir figürdür*" diyor.[233]

"Ustalar"

Yukarıda tanımlanan büstlerden, ayrıca taçkapının kuzey ayağı dilimleri arasında, görülmemesi amaçlanarak kuytu bir noktaya işlenmiş basit çizgili bir çift portre daha vardır. Bunlar, yuka-

---

[233] G. Öney, *Anadolu Selçuklu Mimarisinde Süsleme ve El Sanatları*, s. 33-34; a.y. "Anadolu Selçuklularında Heykel...." *Selçuklu Araştırmaları*, I, s. 190-191; a.y. "Sun and Moon Rosettes in The Shape of Human Heads in Anatolian Seljuk Architecture" *Anatolica* 1969-1970, s. 198 ve Plaat XXIV; E. Esin, "Uygur Sanatı", *Türk Ansiklopedisi* C. 33, s. 138; G. Cantay, *Anadolu Selçuklu Darüşşifaları*, s. 24; D. Kuban, *Divriği Mucizesi*, s. 99,131, 408. Son olarak Sivas'ta 16-18 Haziran 2004 tarihlerinde gerçekleştirilen VII. Tıp Kongresi'nde, Prof. Dr. Ali Haydar Boyat, "Sivas ve Divriği Dârüşşifâlarındaki İnsan Figürleri" konulu bir bildiri sunarak bu figürlerin Güneş'i ve Ay'ı simgelediğini, bu inancın Orta Asya ve Anadolu'daki kökenlerinin eski çağlara dayandığını örnekler vererek açıklamıştır.

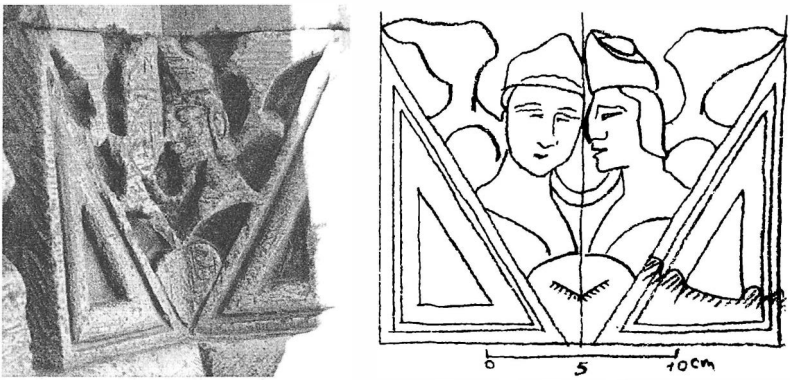

Bu silik rölyeflere "usta"lar, "Melik-Melike" diyenler de vardır.

rıdaki büstlerin küçük birer kopyası ve sanki bir fotoğrafçıya poz veren iki sevgili gibi yan yana, baş başadır. Bir köşe ekseninin ortadan kestiği 20x15 cm boyutunda geniş açılı bir kartuşun iki kanadına basit çizgilerle 10x15 cm boyutunda işlenen portreler, ilk bakışta, örneğin lâle motifleri gibi algılanabilir. Soldaki cepheden, sağdaki profilden olarak betimlenmiştir. Ara eksende bitişen gönye biçiminde birer köşebendin arkasında ve kanatlıdırlar. 1970'lere değin yüz hatları bariz biçimde seçilebilen bu portreler de ne yazık ki son yıllarda kazınarak tahrip edilmiştir. Başında bir takke-külah bulunan soldakinin yüz hatları daha çok bozulmuştur. Omuz ve ense arasından havalanan, kanat değilse türban ucudur. Sol kulağı arkasından da örgülü bir saç inmektedir. Daha belirgin olan sağdaki, profilden betimlendiği için üzerine türban sarılmış takkesi, kulağını ve ensesini örten taralı düz saçları görülmektedir. Kemerli burnu karşısındakinin yanağına dayalıdır. Belirsiz çizgiler, bıyık ve sakal olabilir. Bunun da sembolik bir kanadı veya türban uzantısı vardır.

Olasılıkla soldaki bir kadın, sağdaki erkektir. Duruşları, ikisi arasındaki duygusal bir bağı ve dayanışmayı vurgulamaktadır. Erkek denilen, başını tam bir teslimiyetle kadın denilenin yanağına dayamıştır. Diğerinin yüzünde ise –çizgiler her ne kadar silinmişse de– bir mutluluğun tebessümü sezilir. Ayrıca arka planda, her iki baş bir saç örgüsüyle birbirine bağlanmış; portreler, modern büstlerdeki gibi, omuz-göğüs arasında çizilmiş birer yayla ortadaki kalbe benzer oval kaideye oturtulmuştur.

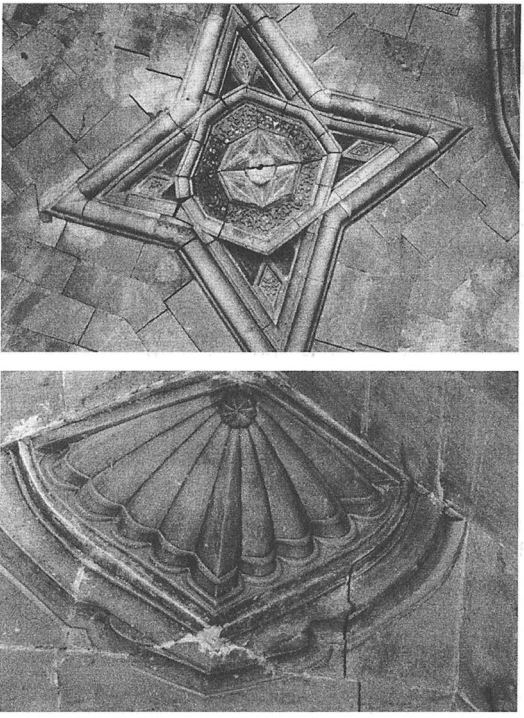

Darüşşifa'da iç dünya sadedir ama pek çok simge, motif yine de vardır.

Halk söylencelerin de bunların, camiyle darüşşifayı yapan iki usta olduğu, şahtan, binanın uygun bir yerine kendi resimlerini yapmak için izin aldıkları, "*Bizim resmimizi görüp kırmasınlar!*" düşüncesiyle de suretlerini buraya gizledikleri öyküsü dinlenir. Portrelerin küçük bir kartuşa, basit fakat gerçekçi biçimde çizilmiş ve gözlerden kaçırılmış oluşu, daha da önemlisi, mimarlık araçları denebilecek gönye biçiminde kaidelere oturtulması, söylencenin doğruluğuna işarettir. A. Gabriel de aynı kanıda olduğunu yazmaktadır.[234] Fakat başka olasılıklar da söz konusudur.

Özellikle gizlenmiş ve küçük tutulmuş bu rölyeflerle dış kemerlerdeki büstler için ortak veya ayrı, örneğin ruh sağlığıyla ilgili

[234] Eski yaşlılar, çocuklarını ve torunlarını ulucamiye götürdüklerinde, portreleri gösterir, "– *Ulucamiyi bunlar yapmış*" diyerek külliyeyle ilgili ilk bilgiyi verirlerdi. Bu şifahi bilgiyi önemseyen A. Gabriel şöyle diyor: "*Kanaatimce burada görülen resimler, portalin yapımında çalışan iki ustaya aittir.*" (Bkz. *Monuments Turcs d'Antolie*, II, s. 186)

tılsım, muska; evlerin saçaklarına asılan nazarlıkların bir başka türü; Turan Melek'le Ahmed Şah; ustalar; hatta Ferhad ile Şirin, Vâmık ile Azrâ gibi, aşk öyküsü kahramanları vb yorumlarda bulunulabilir. S. Ögel, "*Başlar ötedenberi ustalara ait sanılıyordu. Oysa Müslüman bir sanatkârın portresini yaptıracağı hatıra gelmez;*" G. Öney "*Gizli yerleştirilen bu kabartmaların kötü ruhlardan koruyucu muska, tılsım gibi kullanıldıkları anlaşılmaktadır. Orta Asya-Altay şamanlarının aynı şekilde, koruyucu ve tılsımlı saydıkları maskeler taktıkları bilinmektedir*" kanısındadırlar. M. Sözen, "*Bu figürleri, külliyeyi yaptıran Melike Turan ve kocasına bağlayamayız. Çünkü böyle kişilerin alçakta, önemsiz bir yere kabartmalarını gizlemeleri gereksiz bir davranıştır. Bu olsa olsa burada çalışan ustaların birinin eseri olabilir. Caminin batı kapısına armasını işleten bir kişinin, böyle bir yere portresini koydurmasındaki düşünceyi anlamak güçtür*" yorumunda bulunmaktadır. D. Kuban'a göre "*Birbirine dönük biri kadın, biri erkek iki küçük kabartma figür de onların gözden uzak kalması gerekliliğini sanatçının düşündüğünü yine de yapmaktan vazgeçmediğini göstermektedir. Bunların astrolojik içerikten çok gerçekte patronları temsil ettiğini kabul etmek doğru olur.* (...) *Cephedeki figürlerle bunlar, özellikle üç boyutlu bir biçim kabul etmeyen bir İslami ortamda ancak patronların bu tür yasaklara aldırış etmedikleri, Ahmed Şah ve Turan Melek, Müslümanlığı kabul etmelerine karşın gelenekesel pagan kültüründen fazla uzaklaşmamış olduklarına bir işaret sayılabilir.* (...) *Budist geleneğinde de kurucuların yaptırdıkları yapıların cephelerine kendi portrelerini yaptırma geleneği vardır.*"[235]

Kitabeler

Ulucamideki kitabe-yazı çokluğuna karşın darüşşifada 1 kitabe ve 1 usta imzası vardır:

Taçkapıda, hacet penceresinin altında 0,7x2 m boyutundaki kitabe taşında düz zeminde, Eyyubi nesihi ile Arapça 3 satır:

---

[235] S. Ögel, *Anadolu Selçukluları'nın Taş Tezyinatı*, s. 92; G. Öney, "Hüdavent....." *Belleten*, XXXI, s. 49; M. Sözen, *Anadolu Medreseleri*, s. 14; D. Kuban, *Divriği Mucizesi*, s. 131.

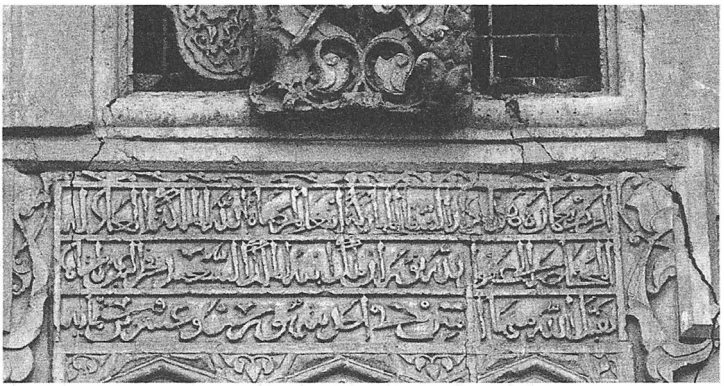

امرت بعمارة هذا دار الشفاء المباركه ابتغاء لمرضاة
الله الملكه العادله

المحتاجه الى عفو الله تورا ن ملك ابنته الملك السعيد
فخر الدين بهرامشاه

تقبل الله منها امين فى احد شهور سنت وعشرين وستمائة

"Emere bi-'imâreti hâzihi dârü'ş-şifâel'-mübâreke ibtiğâen li-merzâtillâhi el-Meliketü'l-'Âdile el-muhtâcı ilâ 'afvü-llahi Turan Melek ibnete el-Melikü's-sa'îd Fahre'd-din Behrâmşâh takabbe'lallah minhâ, âmin. Fi ahadi şühûri sene sitte ve 'işrine ve sitte-mie"

(Bu mübarek darüşşifanın yapılmasını Allah'ın rızasını yerine getirmek isteğiyle kutlu Melik Fahreddin Behrâmşah'ın kızı bağışlanmaya muhtaç adaletli Melike Turan Melek buyurdu. Allah kabul etsin, âmin. Altı yüz yirmi altı yılının birinci ayında/veya, aylarından birinde)[236]

[236] S. Ünver, "Muallim Hafız Kemal"in yaptığı şu çeviriyi vermektedir: "Hükümdar merhum Fahreddin Behram Şah kerimesi aff (ve mağfiret)i ilahiye muhtaç adaletlû Turan Sultan, rıza-yı Bârîyi kazanmak maksadıyla altıyüzyirmialtı senesi ilk ayında (Muharrem) bu mübarek (âlî) darüşşifanın (bina ve) imarını emretti" (Bkz. *Selçuklu Tababeti*, İst., 1940, s. 49). Adı geçen çevirmen, 1320 (1904) yılında Divriği'de nüfus memuru olan Hâfız Kemal

Kitabe, darüşşifayı yaptıran Turan Melek'in künyesini veriyor. Bu künyedeki "*adaletli Melike*" sanı, onun, Ahmed Şah'ın taht ortağı oluşu veya Divriği'deki egemenliğiyle değil, eski bir hanedana mensubiyetiyle ilgilidir. Adından sonra "hatun" sözcüğünün bulunmayışı da yoruma açıktır. Örneğin ad'a bağlı hatun, "eş" anlamı verirken, bunun kullanılmaması adı geçenin dul veya bekâr olduğuna işaret sayılabilir mi?.. Tarih, bu kitabeden ve bir de aşağıda değinilecek vakıf kayıtlarından başka, Erzincan meliki Behram Şah'ın bu kızını tanıtan veya adını veren herhangi bir belge, not, vakfiye saklamamıştır. Kitabede, Turan Melek'in, bitişik camiyi yaptıran Ahmed Şah'ın eşi, anası veya taht ortağı olduğunu çıkarsamaya yarayacak bir sözcük de yoktur. Diğer yandan, inşaatın başladığı tarihle Erzincan Melikliğinin kapanışının aşağı yukarı çakışması acaba bir rastlantı mıdır?.. M. V. Berchem, "*Alaeddin Keykubad, Davud Şah'ı sürgüne gönderince Turan Melek de Divriği'deki kuzeni Ahmed Şah'a sığınmış olabilir*"[237] diyor. Ama bu açıklama, cömertliği ve hayırseverliğiyle ünlü bir şahın kızı olan Turan Melek'in, ne babasının, ne kardeşleri Davud Şah'ın ve Muzaffereddin Mehmed'in yapamadıkları büyük bir yatırımı nasıl gerçekleştirdiği sığındığı Divriği'de bütün servetini tükettirecek görkemli bir darüşşifa yapımını neden göze alabildiği sorusunu yanıtsız bırakıyor. Kitabede, darüşşifanın yapılması buyruğunun, Hicrî 626 yılının birinci ayında (Muharrem) verildiği, dolayısıyla inşaatın Ulucamiyle aynı günlerde başladığı anlaşılıyor.

İçeride büyük eyvanın doğu duvarında, tonoza yakın, açılı biçimde bitişik iki örgü taşına kazınmış, yukarısında 23 cm çapında bir de rozeti bulunan yaklaşık 0,3x1,5 m ölçüsünde bir kartuşta nesih harflerle tek satır:

Efendi olmalıdır. (Bkz. Milli Ktp, Ş.D. Sivas [Divriği] No. 67, s. 165) Külliye kitabelerini ilk yayınlayanlardan Grenard, Arapça metni verdikten sonra "Turan"ın "Nuran olması gerektiğini" yazarak anlamsız bir duraksamaya kapı aralamaktadır.

M. V. Berchem, *Corpus*, III, s. 78 ve 82 (Ahmed Şah ve Turan Melek için ilgili bahislerde bilgi verilmiştir).

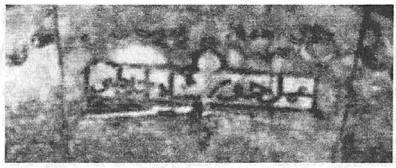

عمل حورشاد احلاطی

"Amel Hûrşâd (?) Ahlatî"
(Ahlatlı Hûrşâd'ın işi)

İmzadaki üç sözcükten tek tartışmalı olanı, sanatçının adıdır. Bunu, Hurremşah okuyanlar, böylece camideki Mugisoğlu Hurremşah'ı, darüşşifanın da başmimarı gösteriyorlar. Oysa camide Farsça imlasıyla "vav"sız Hurremşâh, burada ise yine Farsça imlasıyla "vav"lı Hûrşâd yazılıdır. Sondaki harf camide "hemze", darüşşifada "dal"dır. Bu "dal", "hemze" okunduğunda "Hûrşâh" olur ki; bu da başka bir addır. Sözcüğü Hurremşâh okumakta ısrar etmek için, kurduğu binanın mühendislik hesaplarını, estetiğini kusursuz dengeleyen mimarı, adını taşçılara doğru yazdırtamayacak kadar dikkatsiz kabul etmek gerekmektedir. (Hurremşah ve Hûrşâd, külliye bahsinde tanıtılmışlardır.)

Belgeler

Asıl vakfiyesi 1380'lerde "yok edilen" darüşşifanın daha sonra "*Medrese-i Kübrâ*" adıyla örgütlendiği ve yeni bir vakfiye düzenlendiği, Osmanlı tahrir defterlerindeki kayıtlardan öğreniliyor. Bu nedenle de bütün kayıtlarda darüşşifa adı geçmeksizin "*Medrese-i Kübrâ*" veya "*Medrese-i Kebîr*" adlarıyla anıldığı görülüyor. Başka bir ifadeyle bu anıt eserin, kitabesi dışında darüşşifalığından söz eden bir belge bulunmamaktadır.

Ulaşılabilen en eski kayıt, H. 925 (M. 1519) tarihli "Atîk" (Köhne) Evkaf defterindeki: "*Medrese-i Kübrâ ki Turan Melek binti Behram Şah binâ etmişdir. Bâtın-ı Divrigi'de Câmi'-i şerîfe muttasıl olub cânib-i kıblededir*" açıklamasıdır. Bu defterde, Divriği'nin Anzagar nahiyesine bağlı Kömek köyü ve Hevli mezrasının 2683 akçelik tamam malikânesiyle, Körküsü köyünün 501 akçelik malikâne gelirinin medreseye vakfedildiği belirtildikten sonra şu açıklamaya yer verilmiştir: "*Asıl vâkıfenin (Turan Melek) vakfetdiği evkaf,*

Çerakise (Memlûkler) zamanında bil-külliye zâyi' olmuş. Vakfiyye dahi bulunamadı. Bu zikr olunan evkafı Tâcü'l-mülk binti Melik Mehmed Bey bin Behramşah vakfeylemiş. Şerâit-i vâkıf bu veçh üzeredir ki zikr olunur: Cihet-i müderris fi sene 60 mud, cihet-i i'ade 30 mud, cihet-i nezaret 30 mud, cihet-i fukaha dört nefer, bir neferine fi sene 12 mud, cem'an 48 mud, cihet-i huffaz iki nefer, bir hâfıza fi sene 20 mud,[238] *cümle 40 mud, cihet-i ferraş 12 mud, Yekûn fi sene 220. Mahsûl bu kısmete vefâ etmezse bu üslûb üzre yetişdikce kısmet ederlermiş."*

İlk sayımdan 11 yıl sonra H. 937 (M. 1530) tarihinde yapılan Maliye-Evkaf tahririne ilişkin mufassal defterde de "*Vakf-ı Medrese-i Kübrâ ki Turan Melek binti Behrâm Şah bina etmişdir. Der bi-câ-nib-i Divrigi*" başlığı altında, Divriği köylerinden Anzagar nahiyesine bağlı, yıllık geliri 1797 akçe olan Kömek ve 455 akçe gelirli Körküsü köyleri ile 440 akçe geliri olan Hevli mezrası tamam mâlikâneleri (toplam 2692 akçe) medrese vakfı kaydedildikten sonra şu açıklamaya yer verilmiştir: "*Zikr olunan karyelerin ve mezranın vakfiyeti teftiş olundukda sene seb'a ve tis'un ve seb'a-mie M. 1395 ile müverrah şer'i vakıfnâmesi olub ve min-zâlike'z-zamân ilâ haze el'an min-gayr-i tebdîl velâ-tagyîr vakfiyet üzere tasarruf olunageldüğüne sikat-ı vilâyetden cem'-i gafir mine'l-müslimîn şahadet edüb vakfiyyetinde şâibe-i şübhe kalmayacak ber-karar-ı sâbık Defter-i Cedîd-i Sultanî'ye vakf-ı mukarrer kayd olundu. Ve tevliyet dahi vakfiyyesinde evlâda meşrût olub evlâdından İsfahân Şah binti Pîr Mehmed müstahdemdir ve medrese-i mezbûrenin tevzi'i ve şerâiti vakıfnâmesinde mesturdur."*[239]

H. 925 (M. 1519) tarihli tapu kaydında "*Bu zikr olan evkafı Tâcülmülk binti Melik Mehmed Bey bin Behram Şah vakfeylemiş*" denilmesi; H. 937 (M. 1525) tahrir kaydında ise "*sene seb'a ve*

---

[238] Mud: 20 kilelik tahıl ölçüsü. Ancak kile ölçeği bölgelere göre değişikti (örneğin İsanbulî kile 25 kg iken İbrail Kilesi 100 kg'dı). Bu bakımdan o yüzyıllarda Divriği'de geçerli kilenin kaç kg'a tekabül ettiği bilinmediğinden 1 mudun kaç kg olduğu da bilinmemektedir. Ancak 25 kg'dan daha az olmadığı ve medrese görevlilerine "cihet" (hizmet karşılığı ücret) ödemelerinin de nakdi değil aynî yapıldığı anlaşılmaktadır.
BOA, Maliyeden Müdevver D. No. 3332, s. 21; Tapu (Maliye Evkaf) No. 156, s. 186- 188; (Ayrıca bkz. Z. Arıkan, "Divriği Kazası'nın İlk Sayımı", *Osmanlı Araştırmaları*, XI, s. 59-62; E. Gülsoy, "XVI. Asrın İlk Yarısında Divriği Kazâsı Vakıfları", *İlmî Araştırmalar* 1, s. 118-120.

tis'un ve seb'a-mie" (H. 797) (M. 1395) tarihli vakıfnameden söz edilmesi şu sonuçları ortaya koymaktadır:

– Atik Defter'deki kayıtta "asıl vâkıfe" denilenin, Melike Turan Melek değil, yeğeni Tâcülmülk olduğu anlaşılıyor. Eğer bu (Köğonya beyi) Melik Mehmed Bey'in kızı, (Erzincan meliki) Behram Şah'ın torunu Tâcü'l-mülk (veya Tâc-melik) Hatun ise halası Turan Melek'in yaptırdığı darüşşifanın vakfiyesini en geç 1300'e doğru tescil ettirmiş olmalıdır. Vakıf kurucusu hanım (vâkıfe) neden doğrudan Turan Melek değil de yeğeni?" sorusu yanıtsızdır. Herhalde bu işlem, yaşamı konusunda hiçbir bilgiye ulaşılamayan Turan Melek'in ölümünden sonra yapılmıştı. İl yazıcısının düştüğü nottansa, vakfiyenin Çerkesler (Memlûk yöneticileri) tarafından zayi edildiği dolayısıyla vakfa ilişkin koşulların, bilenlerden sorularak "Atik Defter"e yazıldığı sonucuna varılıyor.

– Bu durumda, H. 937 (M. 1530) tarihli "Cedid Defter"de, H. 797 (M. 1395) tarihli olduğu belirtilen 2. vakfiyeyi Tâcülmülk tescil ettirmiş olamaz. Çünkü 1225'te ölen Behram Şah'ın bir torununun, 1395'te hayatta olması mümkün değildir. Ancak şu akla geliyor ki, Mengücek beyliklerinin kapanışından sonra da hanedan bireyleri, daha uzun süre atalarının Behram, Mehmed, Davud, İshak vb adlarını, "şah" ve "melik" unvanlarını, onursal anlamda taşımışlar; kızlarına Tâcünnisâ, Tâcülmülk, İsfahanşah, Sitte Melik vb adlar vermişlerdi. Bu bakımdan, belki de torunlardan Behramşah ve Melik Mehmed Bey atalarıyla adaş sonraki kuşaklardan bireylerdi. Melik Mehmed'in kızı Tâcülmülk de 14. yy sonlarında Darüşşifa'nın mütevellisi iken yok edilen vakfiyenin yerine H. 797 (M. 1395) tarihli vakfiyeyi tescil ettirmişti.

– 1380'lerde Memlûkler Divriği'yi işgal edince yeni yöneticilerle birlikte kelâmcı Eş'arî şeriatı da olağanüstü anıtlara sahip bu küçük kenti denetime aldı. Öncelikle de Darüşşifa Taçkapısındaki put gözüyle bakılan büstlerin yüzleri kazındı. Yine, herhalde Eş'arî öğretisine aykırı koşullar içerdiği gerekçesiyle vakfiyesi iptal ve imha edilen Darüşşifa, Medrese-i Kübrâ adıyla sıradan bir medreseye dönüştürüldü H. 797 (M. 1395) tarihinde, önceki vakıf köyleri kapsayan yeni bir vakfiye düzenlendiği bu tahmine bağlanabilir.[240]

[240] Turan Melek Darüşşifası büstlerinin tahribi kadar vakfiyenin yok edilişi de önemli bir kayıptır. M. V. Berchem'in "*Halen mevcut olduğu bize haber verilen medresenin tesisi ile ilgili vakıfname, sorunun çözümünü sağlayacaktır.*

1530'da, "evladından" (soyundan), Pîr Mehmed kızı İsfahanşah'ın[241] mütevelli olması, Turan Melek'in soyunun 1530'lara kadar devam ettiğini gösterdiği gibi yine, H. 937 tarihli defterde, Kesme-i Ermeniyan Köyü Vakfı mütevellisinin de "*evlâddan Sitti Melik binti Mehmed*" olduğu;[242] ayrıca bir de "*Vakf-ı Fâtıma binti Hasan el-ma'rûfe Na'ibe-i* (*?*) *Turan Melek?*" adıyla kayıtlı üçüncü bir vakıf saptanıyor.[243]

Darüşşifanın Medrese-i Kübrâ adını almasından sonra ilk ek vakıf, Halil Beğ bin Abdullah tarafından H. 801 (M. 1399) tarihinde yapılmış, Divriği kadısı Ebu Yezid bin Abdülkerim'in tescil ettiği vakfiye ile Kesme-i Ermeniyan köyü mâlikânesinin 1/3 geliri olan 2210 akçe, 100 hisse itibar edilerek 20 hissesi o tarihte Medrese-i Kübrâ'da müderris olan Şemseddin'e, ondan sonra bu medresede kim müderris olursa ona, 30 hissesi mütevelliye, 50 hissesi de Cumadan Cumaya beşer cüz *Kur'an* okumaları koşuluyla 6 fakihe tahsis edilmiş.[244]

Fakat bunu elde edemedik" (*Corpus*, III, s. 83, Not 1) diyor. Öyle anlaşılıyor ki darüşşifanın medreseye dönüştürülmesine ilişkin bilgiler de içeren H. 797 tarihli vakfiye ya da –yukarıda verilen– evkaf kayıtları idi. Selçuklu dönemi sağlık-eğitim kurumlarına ait vakıfname ve belgelerin günümüze ulaşmaması önemli bir sorundur. Tek örnek olarak Sivas İzzeddin Keykâvus Darüssıhhası Vakfiyesi'nin H. 1283 (M. 1866) tarihli –ne ölçüde sağlıklı olduğu bilinmeyen– bir kopyası vardır. (Bkz. Vakıflar G. Md. Arşivi, Anadolu Defteri No. 1283, s. 290; M. Cevdet, "Sivas Darüşşifası Vakfiyesi ve Tercümesi" *Vakıflar Dergisi*, I, s. 35-38; S. Ünver, *Selçuklu Tababeti*, s. 51; H. B. Kunter, *Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Mücmel Bir Etüd*, s. 128)

Bu İsfahanşah binti Mehmed'in de H. 898 (M. 1493) tarihinde "*Vakf-ı evlâd-ı İsfahanşah binti Mehmed*" adıyla tescil edilmiş bir vakfının ve Sultan Selim'den (1512-1520) mukarrernâmesinin bulunduğu (BOA, Tapu, 156, s. 206), dolayısıyla adı geçenin 1493-1530 tarihleri arasında Divriği'de, zengin ve saygın bir kadın kimliğini temsil ettiği saptanıyor. Belki bu da o dönemde halk arasında "Sitti Melike" sanıyla ünlenmişti.

"*Vakf-ı Mescid-i Sitti Melike, der nefs-i Divrigi*", "*Vakf-ı evlâd-ı İsfahanşah binti Mehmed*", "*Vakf-ı Türbe-i Sitti Melike Hâtun binti Mehmed*", "*Mülk-i Mevlâna Mahmud ve zevcesi Sitti Melike Hatun*" (BOA, Tapu D. No. 156, s. 185, 206, 209, 211, 223, Tapu D. No. 408, s. 591) Bu kayıtlar gösteriyor ki Divriği'de, Mengücek Hanedanı'ndan "Sitti Melike" lakaplı iki, üç hatta belki daha çok hatunun hayratı vardı. Bu saygın hatunların kimlikleri zamanla bir tek Sitti Melike'ye dönüşmüş olmalıdır. (Bu konuda Sitte Melik/Şahinşah Türbesi bahsine de bakılmalıdır)

BOA, Maliyeden Müdevver D. No. 3332, s. 22; Tapu, 156, s. 188 (Bu vakıf için Şehitlik/Türbe bahsinde açıklama vardır).

244 BOA, Maliyeden Müdevver D. No. 3332 s. 22; Tapu (Maliye-Evkaf) No. 156, s. 188.

1530'lardan 1800'lere uzanan zaman boyutunda Medrese-i Kübrâ'nın çalışma düzenini, görevlilerini açıklayan arşiv belgelerine rastlanmıyor. H. 1217'de (M. 1802) Divriği'de düzenlenip Divan-ı Hümayun'a sunulan bir mahzarı Medrese-i Kübrâ müderrisleri Osman ve Esseyyid Osman'ın; yine H. 1241 (M. 1825) tarihli bir başka mahzarı bu kez Medrese-i Kübrâ müderris-i ders-i âmı Esseyyid el-hac Ebubekir ile müderrisler Ali, Esseyyid Mehmed Emin ve Esseyyid Mustafa'nın; H. 1249 (M. 1833) tarihli başka bir mahzarda ise adı geçen müderrislerden Esseyyid Ali ve Mehmed Emin'in adları okunmaktadır[245]

Divriği Şer'iye Sicillerinde ise Medrese-i Kübrâ ile ilgili en eski kayıt "evasıt-ı Şa'ban 1143 (M. 24 Şubat 1731)" tarihli olup Divriği'de vaki' Ahmed Şah Medresesinde yevmî nim akçe vazife ile ferraş olan Ebubekir'le ilgilidir.

Evâhir-i Zilhicce 1160 (1 Ocak 1748) tarihli berat-ı âlişan kaydında özetle Medrese-i Kübrâ evkafından Kömek ve Körküsü köyleri mahsulünden almak üzere üç nefer fakih olup bunların zamanla ölmeleri üzerine, müderristen korkularak kimsenin bu hizmetlere yanaşmadığı ve uzun zamandan beri fakihlik hizmetinin yapılamadığı; oysa herkesin bu hizmetin ifasını istediği; Esseyyid İsmail, Esseyyid Nuri ve Karaalizâde Ali'nin fakihliğe her yönden layık oldukları, adı geçen köylerin gelirinden birer sehim vazife mahsulü almak koşuluyla ve müştereken fakih atanmalarının uygun görüldüğü açıklanmaktadır.

H. 1171 (M. 1758)de "*Medrese-i Kübrâ'da yevmî bir akçe vazife ile hâfız olan Esseyyid Mustafa ve Esseyyid Ali kardeşlerin kendi rızalarıyla bu hizmeti Ali Halife'ye devrettikleri*" saptanmaktadır.

19 Muharrem 1172 (23 Eylül 1758) tarihli arzuhal, Darüşşifadaki medrese eğitimine ışık tutması bakımından önemlidir. Bu şikâyet dilekçesi kaydında, "*gurebâ taifesinden*" söz edildiğine göre, başka memleketlerden gelen öğrenciler burada yatılı okumaktaydılar. Özetle: "*Divriği'de vaki' müsafir ve sâkin gurebâ tâifesinden talebelerden Molla Eyyub ve Hafız Molla Mahmud ve Türkman Molla Ahmed ve sâir talebeler şikayetlerinde, Hüseyin Beğ vakfı mahsulâtı, medresede sakin olan gurebâ talebelerine verilegelip vakfın şartları da gurebâya meşrut iken, medresenin*

[245] BOA, Hatt-ı Hümayunlar, No. 4115/j; 17405/A, 34410/D.

altı fakihi üzerlerine berat ettirerek nasibimize mani oldukları gibi, Medrese-i Kübrâ müderrisi olan merhum Seyyid Mehmed Efendi de kendi vaktinde bu vakfın mahsulatını berat sahiplerine verdirmeyip açgözlüğünden bir miktarını gureba talebelerine ve bir miktarını da kendisi yiyip cihet sahiplerine haksızlık ederdi. Onun ölümünden sonra medresenin müderrisliği oğlu Seyyid Hasan Efendi'ye verilip aynı zamanda müfti olan bu zat daha da ileri gidip mahsulün tamamını kendisi almaktaydı. Bunun oğlu Seyyid İsmail de babası ve dedesi gibi hisselerimizi vermemekte ve bir bahane ile kendisi yemek istemektedir" demektedirler. Bu şikâyet yazısından anlaşıldığına göre, uzak yakın memleketlerden medrese okumak için Divriği'ye gelen mollaların darüşşifada barınarak Hüseyin Bey Vakfı mahsulüyle geçindikleri, fakat babadan oğula müderris olanların hisselerini vermedikleri öğrenilmektedir.

H. Şevval 1190 (M. Kasım 1776) tarihli üç ayrı sicil kaydından: a) Yukarıda 1748'de fakihliğe atandığı belirtilen Karaalizâde'nin, daha sonra müderris olduğu ve 28 yıl hizmetten sonra öldüğü; yerine oğlu "*talebe-i ulûmdan*" Seyyid Hasan Halife'nin atandığı; Ali'nin aynı zamanda "*Ahmed Şah'ın binâ eylediği Medrese-i Kübrâ'da yevmî nim akçe vazife ile ferraş* (süpürücü) *da olduğu*"ndan bu görevinin de yine oğlu Hasan Halife'ye verildiği saptanıyor.

H. 1292-1297 (1875-1880) tarihleri arasındaki dört ayrı sicil kaydından, Kömek ve Körküsü vakıf mahsulünden fakihlik cihetinin babadan oğula devredildiği, Halil Beğ Vakfından Kesme köyü mahsulünün 6 sehimde 1 sehim fakihlik cihetinin Mehmed Bey'e[246] tevcih edildiği; "*Kebîr Medresesi Vakfı*"ndan sehim alan fakihlerden Mehmed Ragıb bin İsmail ve Mehmed Emin bin Abdullah'ın art arda ölmeleri nedeniyle hisselerinin diğer fakihler Mehmed Şakir, Seyyid Mehmed ve Seyyid Ahmed'e tevcih edildiği öğrenilmektedir.

H. 1301-1317 (M. 1884-1899) arasındaki son evreye ait üç kayıttansa fakihlerden Seyyid Halil bin Mehmed'in vefatı üzerine Nebipaşâzade Hüseyin bin Nebi ile Gazzazzâde Mehmed Efendi'nin fakihliğe atandıkları; Medrese-i Kübrâ Vakfından Kömek,

[246] Said Beyzâde Mehmed Bey. Bu zat ve oğlu Abdullah Paşa için bkz. N. Sakaoğlu, *Anadolu Derebeyi Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı*, s. 279 vd.

Kirkidi (Körküsü) malikânesinin yarısına mutasarrıf mütevelli Ahmed Efendi'nin (Karamahmudzâde) 1898'de ölümü üzerine yerine Karayusuf mahallesinden 1284 (1867) doğumlu oğlu Mehmed İhyâ'nın atanmasına, Evkaf vekili Hasan Efendi ile Karamahmudzâde Mahmud Efendi, Ayânzâde Mehmed Rüşdî ve Haşim efendiler, Molla Süleymanzâde Süleyman Ağa, Karamahmudzâde Şâkir Ağa ve Tuğutluzâde Şevket Efendi'nin tanıklıklarıyla karar verildiği; son bir şer'iye sicili kaydı olmak üzere de 1899'da, "*Nezaret-i Evkaf-ı Hümayuna mülhak evkafdan Cami-i Kebîr mahallesinde vaki' Medrese-i Kübrâ müderrisliğine vazife-i muayyenesiyle mutasarrıf olan Said Ağa ibn Emin nâm kimesnenin vuku-ı vefatıyla*" oğulları Osman ve Emin, bu göreve yeterli görülmediklerinden Meclis-i İdare'de yapılan imtihanla söz konusu müderrisliğe Ahmedpaşa mahallesinden mekremetlü el-hac Mehmed Nuri Efendi ibn el-hac Tâhir Efendi'nin önerildiği öğrenilmektedir.[247]

Ahmedşah Çeşmesi

Ulucamiyi yaptıran Ahmed Şah'ın, kentin güneydoğusuna döşettiği su şebekesi[248] üzerindeki çeşmelerin en güzel ve anıt biçim-

---

[247] Milli Ktp. Ş.D. Sivas (Divriği), No. 80, s. 10, 22, 29; No. 81, s. 32; No. 83, s. 34 (3 ayrı ilâm); No. 70 s. 39, 55, 162; No. 71, s. 37; No. 66, s. 49; No. 68, s. 189.

Bu şebeke kaleye kadar devam ediyor, Kale bahsinde anlatıldığı üzere son çeşme Kale mahallesinde akıyordu. Ahmedşah Suyu şebekesinin bakım ve onarımına cami vakfiyesinde yer verilmediğine göre herhalde bunun için ayrı bir vakıf ve örgüt düşünülmüştü. Bu vakfa, sonradan eklemeler yapıldığı, örneğin 1740'larda Norşunluzâde Hacı Veli Ağa "*Ahmedşah Pınarı ta'bir olunur mâ'-i lezizin derûn-ı kasabaya kadar olan mecrâsının tamiri*" için bir tarla vakfettiği gibi; 1790'da "el-Hac Süd Efendi'nin de Arz-ı nus mevkiindeki bir tarlasını Ahmetşah su yolunun yıllık bakım ve onarımına vakfettiği; yine, 1820'de İstanbul'da Bedesten hâcegîlerinden Esvedzâde Esseyyid Lûtfullah Ağa'nın da Arz-ı nus ve Kurdeşen'deki iki tarlasını bu amaçla vakfettiği; adı geçenlerin başka kaynaklardan şebekeye katma su bağlatarak yeni çeşmeler yaptırdıkları saptanıyor. Bu belgelerden öğrenildiğine göre; "*Ahmedşah suyu ta'bir olunur mâ-i lezizine ilave olmak üzere Hazerkek Karyesi dağından sevk ve ihraç edilen mâ'-i câri-i leziz, sâhibü'l-hayrat Ahmed Şah'ın ihraç ve vakf eylediği mâ'-i lezizin güzerine isâl ve ilhak ve vakfiyet üzere vaz' eylediği böhrenk ta'bir olunur konvanına idhâl ediliyor*"du. (Bkz Milli Ktp Ş.D. Sivas (Divriği) No. 82, s. 38; No. 76, s. 19, No. 79, s. 50; No. 66, s. 110) Bu su şebekesinin bakım ve onarımına da Ahmedşah Suyu Vakfı'ndan ücret alan ve "*çegân*" denen suyolcuları bakmaktaydı. H. 1204 (M. 1789) tarihli bir ilâmda aynen şöyle deniyor: "*Küçük Alemdar Mustafa Ağa vakfından, şehir kurbünde vaki' Ahmed Şah suyundan doldurmak için Ahmed Şah çegânına yirmi para verilüb..*" (Bkz. Ş.D. No. 81, s. 19) Ömer Çalapverdi'nin 25

lileri, külliye çevresindeydi. Hiçbiri günümüze ulaşmayan ulucami ve darüşşifa çeşmelerinin yerleri ve biçimleri konusunda arkeolojik araştırmalar ip uçları verebilir. Bu çeşmelerden sadece, darüşşifa avlusundaki anıt çeşmenin suyu, aynı yere yapılan ve birkaç kez yenilenen küçük bir çeşmeden akıtılabilmiştir. Eski yaşlıların anlattığına göre darüşşifanın yanındaki çeşme, beşik tonozla örtülü 8-10 m uzunluğunda imiş. İçinde iki taraflı sekiler varmış. Dip tarafta da geniş bir yalağa, burma musluklardan gürül gürül sular akarmış. Su sesinin ve serinliğinin egemen olduğu bu derin eyvanda oturulurmuş. Ahmedşah suyu denen şimdiki çeşme, yeni sayılır. H. 1061 (M. 1651) tarihli kitabesi, eski bir yenilemenin hatırası olup, küçük bir taş üzerine sülüs harflerle Arapçadır:

Ceddede hâze'l-'ayn
El-hac Hasan bin Hüseyin
fi sene 1061

(Bu çeşmeyi 1061 [1651] senesinde Hüseyin oğlu Hacı Hasan yeniledi.)

Türbeler

Divriği'deki mevcut türbelerden[249] 3'ü biçimleri ve kitabelerinin tanıklığıyla, 2'si biçimleriyle, 1'i de külliye içinde yer aldığın-

---

Haziran 2003'te anlattığına göre Ahmetşah ve Pireyyüp su şebekelerinde bir tıkanına olduğunda "çeken" denen görevliler, desteler halindeki çubuklarını birbirine bağlayıp çekenlik mesleğinin usullerine göre künklerde birikenleri çeker çıkarırlarmış. Divriği'de "Çekengil" lakaplı bir de aile vardır.

Türbe/Kümbet: Anadolu Selçukluları, Beylikler ve Osmanlılar çağlarında türbe, yüksek tabakanın ayrıcalıklarındandı. Sıradan bireyler zengin olsalar da kendileri veya yakınları için türbe yaptıramazlardı. Adına türbe yapılanın sultan, melik, bey, vezir veya ulemadan, şeyhlerden olması koşuldu. Ayrıca sultanlar ve melikler mumyalanırdı. Türbeler genel olarak üstü kubbeli (kapalı) ve taş duvarla çevrili (açık) olmak üzere iki türdür. Sultan türbelerinin taçkapıları, hacet pencereleri, dehlizleri, türbedar odaları olabilirken açık türbeler, basittir. Eski türbelerin, ölülerin konulduğu toprak zeminli bir bodrum katı (Cyripta, zir-i zemin, mumyalık, gömütlük) vardır. "Oturtmalık" da denen bu alt katın üstünde mescit, dârülkurra, dârülhuffaz; hatta kimsesizler, düşkünler için geçici sığınma evi işlevindeki asıl türbe yer alır. Türbe, oturtmalıktan bir karış kadar taşıntılı olur. Bu bölümde sembolik sanduka veya lahitler bulunur. Taş, tahta, kerpiç, alçı veya tuğladan yapılma çeşitli biçimlerdeki (yayvan, uzun, şahideli, bezemeli vs) sandukaların üstüne puşide örtülür, şahidesine kimlik vurgulayıcı sarık, tepelik konulur; çevresi muhaccer (mermerden) veya ahşap kafeslerle çevrilirdi. Türbelerin kitabeliklerine kişinin künyesinin, ölüm tarihinin, ölümle ilgili âyet ve hadislerin yazılması âdetti.

Çarşı Ulucami yolunda, 1600'lü yıl ları temsil eden çartak tarzında zîr-i zeminli (gömütlü) tek mezar. Saracın mezarı denir.

dan Mengücekoğulları dönemine bağlanabiliyor. Bunlar, taş örgülü, –külliye içtürbesi dışında– sekizgen planlı, dıştan piramidal külahlı, içten yarım küre kubbeli aynı üslupta kümbetlerdir.[250] Eski kabristan alanları içinde yer alan türbelerden 2'si 12. yy'dan, 4'ü 13. yy'dan kalma olup 2'si Mengücek meliklerine, diğerleri "hacip" unvanlı vezirlerine aittir. Anadolu Türk kümbetlerinin hem ilk, hem en yalın grubunu oluşturan Divriği Mengücek türbeleri, Şehrî ve Memlûk dönemleri (14.-15. yy) Türk-Arap mimarileri karışımı dikdörtgen planlı ve beşik tonozlu türbelerden tamamen farklı, Türk boylarının han çadırları

[250] Anadolu'daki Selçuklu çağı taş ve tuğla türbelerine "toparlak/tümsek" anlamında kümbet, kümbethane denilir. Strzygowski, *"Türklerin ölülerine ebedi mesken olarak tasarladıkları Orta Asya'daki kurganların, Anadolu'da, çadır biçimli türbelere dönüştüğünü, birçok mimari öğelerle bezeme geleneklerinin de Orta Asya çadır sanatına dayandığını"* öne sürer (Strzygowski, *"le lambrequin", Revue des Arts Asiatiques*, juin 1926, No. 2, s. 73). Kümbetler çoğunca sekizgen, kimi örnekleri de silindirik, kare yapılardır. Sekizgen kuruluş ya da sekiz köşelilik, herhalde eski Doğu inançları izinde, ölenin *"sekiz köşeli cennet köşkü"*ne yerleşmesi dileğini simgeliyordu. Bunlar, plana uygun konik veya piramit bir külahla örtülü olup içten yarım daire kubbelidir. Asya Türk çadırlarına benzetilen kümbetler çoğunca iki katlıdır. İki-üç metre yüksekliğinde bir üsttemele oturan asıl türbe salonu, dıştan bu hizada fırdolayı bir kornişle sınırlanmıştır. Derinde kalan basıkça tonozlu gömütlüğe basamaklarla inilir. Ölü(ler) buraya, mumyalanmışsa lahit-tabut içinde konulur; kefenlenmişse toprak zemine gömülürdü. Sembolik anlamlı sanduka ve lahitlerin bulunduğu üst kat (cénotaphe) loş bir mekân olup bir tür mescit ve türbedar odasıdır. Ziyaretçiler buradaki, sandukaların başında dua ederler. Tekil yapılar olan Anadolu kümbetleri, ölüm duygusu vermekten uzak, romantik manzaralı anıtlardır. Özgün örnekleri İç ve Doğu Anadolu'da, Müslüman Türklerin ilk yerleştikleri Ahlat, Erzurum, Niksar, Kemah, Divriği, Sivas, Tokat, Kayseri, Niğde, Kırşehir, Aksaray, Konya gibi kentlerde yoğunlukludur. Selçuklu sultanlarının Konya'daki Kümbethane-i Sultanî'ye gömülmeleri gibi, diğer kentlerde de ulu ata için yapılan kümbethaneye, sonraki melikler ve hanedan bireyleri gömülüyordu. (bkz. C. E. Arseven, *Sanat Ansiklopedisi* C. 5, s. 2076 ve *Türk Sanatı Tarihi*, s. 138; S. K. Yetkin, *İslam Sanatı Tarihi*, s. 139; O. Aslanapa, *Türk Sanatı*, II, s. 122; Mazaherî, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışı*, s. 37, 65)

modelinde, ulusal karakterde, beşeri boyutlu ve sağlam yapılardır. Sonraki yüzyıllarda yapılan türbeler yıkıldığı halde Mengücek kümbetleri özgünlüklerini korumuşlardır. Vakıf ve sicil kayıtlarında adı geçen fakat günümüze ulaşmayan, yerini ve Mengücekler'le ilgisinin olup olmadığını bilmediğimiz tek kümbet ise kayıtlardan mescit ve zaviyesinin de bulunduğu öğrenilen Ebu İshak Türbesi'dir. H. 937 (1530) tahrir defteri, bu türbe ve mescidin Divriği'de, zaviyenin Hikme'ye bağlı bir mezrada olduğunu gösteriyor.[251] Mezranın malikânesi ise her üçüne vakfedilmiştir.

Anadolu kümbetlerinin kronolojik sıralamasında Kemah ve Divriği'dekiler önceliklidir. Tuğla örgülü Kemah Sultan Melik türbelerinde Anadolu'daki en eski Türk mumyası (Mengücek Gazi?) vardır. Derzsiz taş duvar örgülü Divriği kümbetlerinden Sitte Melik ve Kamereddin, kitabeleri tarih içeren en eski türbelerdir. Selçuklu kümbetleri gibi Divriği türbelerinin ilk örneklerinde de hacet penceresi yoktur. Işıklıklar mazgal biçiminde, kapılar da dardır. Divriği'de, Saçlı Kız, Ebussuud Efendi gibi açık türbe izlenimi veren mezarlar varsa da bunların Mengücekler dönemiyle ilgisi kurulamaz. Kapalı türbelerden Ahi Yusuf, Türbe ve Hangâhı Mengücek dönemi veya hemen sonrası için tarihlendirilebilir. Hasan Paşa (Kadı İskender), Hoca Mercan, Hacı Mehmed, Saracın Mezarı ve diğerleri ise sonraki dönemlerde yapılan kare veya dikdörtgen planlı türbelerdir.

Şahin Şah/Sitte Melik Türbesi H. 590-92 (M. 1194-96):

Şemsibezirgân mahallesinde, çarşıya ve eski Mengücek yerleşimi alanına uzanan yolların ayrıldığı noktada bir setin üstündedir. Sekiz yüzyılı aşan tarihiyle, Orta Asya kurganlarını andıran Anadolu kümbetlerinin özelliklerini koruyabilmiş en eski örnektir. Set üstündeki türbenin avlusu zamanla bir hazireye dönüşmüş olup burada çok eski lahitler, mezar taşları ve temel kalıntıları vardı ve buraya "Aşağı Kubbe Mezarlığı" deniyordu.

Sitte Melik adıyla ünlenen sekizgen planlı bu türbe, Türkistan'dan Anadolu'ya sıralanan kümbetler zincirinde, eskiliği ve mimarisiyle özeldir. Divriği'deki diğer Mengücek kümbetlerine de model olmuştur. Şahin-Şah Kümbeti, plan, malzeme ve örgü ben-

[251] BOA, Tapu (Maliye Evkaf) No. 156, s. 196.

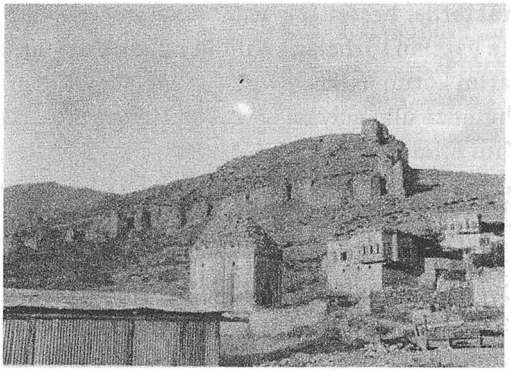

Sitte Melik denen 1194 tarihli Şahin Şah kümbeti, Divriği'deki türbelerin en eskisidir (1930'larda). Geri planda Mengücek kalesi ve şehirhane denen tarihi evlerden birkaçı.

zerliğine karşılık, bezemesiz diğer Mengücek türbelerinden özgün bezeme programıyla ayrılır. Bu özelliği, bir hükümdara ait olmasına bağlanabilir. Çünkü diğerleri, Mengücek meliklerine hizmet eden yöneticiler için tasarlanmış sade yapılardır. O. Aslanapa, Şahin Şah Türbesini tanımlarken "*Divriği Ulucamii'ne hazırlık diyebileceğimiz bir kalite ve üslupta 12. yy'dan kalan en güzel mezar anıtıdır*" der.[252]

Sitte Melik, esmer-sarımtırak kalker taşı ile inşa edilmiştir. Dış cephelerde ve içeride çok muntazam taş kaplama işçiliği görülür. Zamanla tamamen aşınıp dökülen dış külah kaplaması, 1950'lerde taştan sekizgen piramit külah giydirilerek yenilenmiştir. Külah, sekiz cepheyi kuşatan sığ taşıntılı bir başbağının üstünde yükselmektedir. İç mekânı örten yarım küresel taş kubbe özgündür. Kubbenin ve iç duvarların yalın yüzeylerinde bezeme örgeleri bulunmadığı gibi, üç ayrı cephedeki dar mazgal pencerelerden ışık alan loş türbe, sadelik dışında bir özellik yansıtmaz. Zeminde, iki sıra halinde hepsi de bir nevi kireç-toprak karışımından yapılma tabut biçimli, harap durumda kitabesiz on şahide varken son restorasyon veya onarımda bunlardan beşi kaldırılmış; diğer beşi de taştan sığ çerçeveler yapılarak yenilenmiştir.[253] Türbenin

[252] O. Aslanapa, *Türk Sanatı*, II, s. 125.

1970'e kadar mevcud olan 10 eski sanduka, adım atacak yer kalmamacasına ve çift sıra halindeydi. Bu mezarlar belki de Mengücek Hanedanı mensuplarına ait değildi. Şahin Şah'la oğlu ve ardılı Melik Süleyman'ın –olması gereken– mumyalığa gömüldükleri ve üst kata da bunlar için özenli sandukalar yapıldığı tahmin edilebilir. Fakat zamanla bu ilk sandukalar bozulmuş; içerisi ve türbe avlusu mezarlığa dönüşmüştür. 20 yy'da ise tür-

Mengücek kümbetlerinin Orta Asya kurganları üslübundaki en eski örneğinin 20 yy. ilk yarısında çekilmiş üç fotoğrafı (A. Gabriel, 1934).

altında mumyalık bulunup bulunmadığının öğrenilmesi için bir

be içine ve haziresine defin yapılmamıştır. Oysa M. V. Berchem, ya bu türbe ile Kamereddin Türbesi'ndeki mezarları karıştırdığından veya buradaki 10 mezardan taş lahitli üçünü önemli sayıp diğerlerini dikkate almadığından *"İçeride sadece üç taş lahit olup bunlardan ikisi kitabesizdir. Üçüncünün baş tarafında mermerden 35x40 cm'lik noksan bir kitabe var"* diyor ve üç satırlık kitabeyle bunun anlamını (...Melik Zâhir'in Divriği Mahrusası naibü's-saltanası. Tarih 20 safer 869/22 Ekim 1464) veriyor (bkz. *Corpus*, III, s. 70). Üzerinde durulması gereken durum, türbenin yapılışından 270 yıl sonra, Memlûk sultanı Hoşkadem'in bir valisinin hangi gerekçeyle buraya gömüldüğüdür. Memlûkler döneminde Halep eyaletine bağlı bir âmillik (sancak) olan Divriği'nin, adı bilinmeyen bu Naibü's-saltanası, yerliden biri, belki Mengücekler'e mensuptu.

kazı yapılarak oturtmalık silmesi araştırılmalıdır. Oysa 1970'teki onarımda kümbetin çevresi kısmen düzeltilerek taş döşenmiştir.

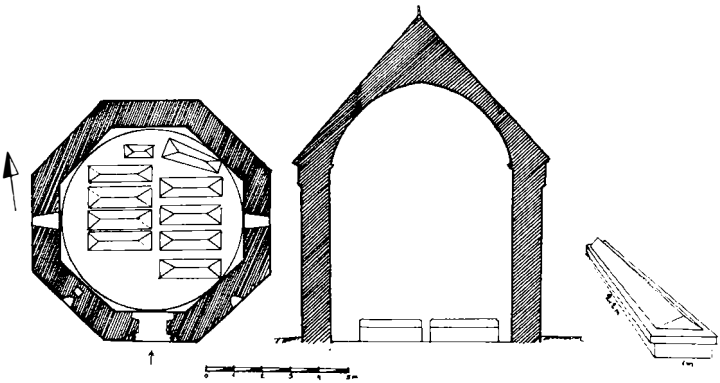

Kümbetin plan ve kesiti ile mezar-lahit tipi. (1967) 2008'de tarihlendirme çalışmaları yapılmadan lahitler kaldırılarak yapay üç mezar yapılmıştır.

Şahin Şah Kümbetini, diğer Mengücek türbelerinden ayıran özelliği dış cephelerindeki bezeme programıdır. Bezemeler üç alanda toplanmıştır:

– Kapı cephesinde,

– Kapı cephesine bitişik iki yan cephede,

– Piramit külahın altındaki başbağında.

Kıbleye (güneye) bakan kapı cephesi, taşıntısız bir methal havası verecek biçimde zemininden saçağa kadar eski Türk süslemeleri ile işlenmiştir. Dikdörtgen kapı, sivri kemerli kubbeciği mukarnaslı sığ bir nişin ortasındadır. Mukarnaslı sivri yarım kubbeciği, arkaik özelliğiyle bu biçimin Anadolu'daki ilk örneği sayılmakta ve "*Portallerde mukarnaslı kavsaraların en erken 592-593 (1195-96) tarihli Divriği Sitte Melik Türbesi'nde, 13. yy başında ise 602 (1205) tarihli Kayseri Gevher Nesibe Hatun Darüşşifası ve 607-619 (1210-1220) tarihli Alay Han portallerinde*" görüldüğü belirtilmektedir.[254] Kapının atkı taşı ve yan söveleri Arabesk motiflerle işlenmiştir. Nişin her iki yanında, köşe çalığı görevi yapan silindirik gövdeli, başlıkları mukarnaslı birer sü-

[254] Ö. Bakırer, *Onüç ve Ondördüncü Yüzyıllarda Anadolu Mihrapları*, s. 72; S. Ögel, *Anadolu Selçukluları'nın Taş Tezyinatı*, s. 6 vd.

tuncuk vardır. Sivri yarım kubbeciği, cephe yüzeyinde, aynı zamanda taşıma görevi yapan düz bir kemer örgüsü çerçeveler. Bu kemeri kuşatan düz yüzeyde, küçük tarih taşıyla bunun üstünde ölüm tarihini veren diğer kitabe yer almıştır. İki yanda ise birer içbükey gülçe dikkati çeker. Kitabe ve gülçelerin bulunduğu düz alanı, eşik seviyesinden itibaren yükselen geçme motifleriyle bezeli çerçeveler; üst tarafta da aynı geçme motif sıralarından yoğun bezemeli alınlık kuşatmıştır. Buradaki, merkezler etrafında toplanan geçme Arabesk motifler bezemesinin benzerleri Aksaray Alayhanı girişinde, Konya Taşmescit (Hacı Ferruh) mihrabında görülmektedir. Nihayet bütün bu panoyu, giriş cephesinin dikey köşeleri önündeki dişli ve kuvvetli bir silme çerçevelemiştir. Sitte Melik kapı cephesi bu genel manzarasıyla Selçuklu mihrabı esintilidir.

Girişin solundaki yan cephenin tek bezemesi mazgal pencerenin altından başlayarak üsttemel seviyesine kadar inen boy nişidir. Dar ve uzun bir mihrabı andıran nişin küresel bir kubbeciği, iç içe üç sıra silmeden de çerçevesi vardır. Eski fotoğraflarda görülen zemine yakın niş sekisi ise onarımlarda sökülmüştür.

Girişin sağındaki yan cephede saçak altı frizinden aşağıya inen bir boy nişi görülür. Bu niş, soldakinden daha derin işlenmiş olup istiridye kabuğunu andırır kubbeciklidir. Nişin yanlarındaki silmelere, saçak altı frizindeki Arabesk bezemeler uygulanmıştır. Bu yan cephe nişlerini "*Ermeni mimarların uyguladıkları stile*" benzeten M. V. Berchem, Ani anıtlarında aynı öğelerin bulunduğunu vurgular. Bu öğelerin daha basit örnekleri ise Sivas'taki Şahna Kümbeti'ndeydi.

Sekiz cepheyi, piramit külahın altında fırdolayı kuşatan gösterişli başbağı (sarak/bando) kademelidir: En altta, yüzeysel Arabesk işlemeli bir friz, bunun üstünde bitkisel motiflerle bezeli mukarnaslı bir konsol, sonra taşıntılı bir kuşak, daha üstte, Mengücek kitabelerinin en önemlisi kabul edilen 40 cm enindeki kitabe kuşağı fırdolayıdır. Taş külahın eteğinin altında ise antik stilde bir korniş vardır. Zarif olduğu kadar belgesel değerdeki başbağı, piramit külahla birlikte yer yer tahrip olmuş; kimi parçaları, aşınıp ufalanmış; doğal ki yazıların okunması da güçleşmiştir. Ne var ki asıl tahribat, 1950'lerdeki piramit külah kaplaması sırasında yaşanmış; bu onarımı yapanlar, başbağının

pek çok parçasını söküp atarak yerlerine yeni taşlar koymuşlardır. Bugün artık özgün başbağı ve yazı kuşağı bütünlüğünü yitirmiştir.

Kitabeler: Birden fazla kitabesiyle dikkati çeken bu kümbet; yaptıran ve buraya gömülen Mengücekoğulları Hanedanı'ndan Şahin Şah'ı, Türklüğü, Mengücek Gazi'ye ulaşan künyesi, kahramanlığı, unvan ve lakapları, ölüm tarihiyle tanıtan; yapılış tarihini ve mimarının imzasını da veren dört ayrı kitabeye sahiptir. Bu açıdan denebilir ki Anadolu Selçuklu dönemi yapıları arasında kendisine ilişkin sorulara epigrafik yanıtlar veren tek eser budur.

Yan cephedeki silik kartuştan, türbeyi yapan Meragalı usta; saçak altında sekiz cepheyi dolaşan yazı kuşağından Şahin Şah'ın kimliği ve soyu türbenin yapılış tarihi; kapı cephesindeki iki kitabeden Şahin Şah'ın ölüm tarihi öğrenilmektedir. Burada ve yaşıtı Kamereddin Kümbeti'ndeki erken nesih yazılar ise Kûfî kaleminin, 12. yy biterken Anadolu'da terk edilmeye başladığını göstermektedir ki Divriği Kale Camii'nin Kûfî kitabesi de bu tarzın son örneklerinden oluyor demektir.

1. Kümbet saçağı altında, sekiz cepheyi dolaşan, eski karakterde nesih harflerle yazı kuşağı, her bölümü 3,5 m olmak üzere 28 m boyunda ve 40 cm enindedir. Arapça kitabenin başı ve sonu, aşınmalardan, onarımlarda kimi yazılı taşların zayi edilmesi sonucu eksiktir. 20. yy başında bu kitabeyi okuyup yayınlayan uzmanlarla yerliden eski yaşlı aydınların okuyuşları sayesinde kitabenin tam denebilecek bir metni kaynaklara geçmiştir. Ayraç içindeki sözcükler, 20. yy başında da silik veya eksikti. Bugünse metnin yarısı mevcut değildir:[255]

[255] Bu kitabe ve okunuşları için bkz. Grenard, "Notes-sur les Monuments du Moyan âge...", *J. Asiatique*, XVII., s. 553-4; M. V. Berchem, *Corpus*, III, s. 65-66; A. Gabriel, *Monuments Turcs d'Anatolie*, II. s. 189; L. A. Mayer, *İslamic Architects and Their Works*, s. 69; C. E. Arseven, *Türk Sanatı Tarihi*, s. 138; M. Kazım Erçoklu, "Bütün Veçhesiyle Divriği", *Yeşil Divriği* gazetesi, 1957, tefrika No. 26. Grenard'ın, Halil Edhem'in [Eldem] ve M.V. Berchem'in ilgilendikleri 1900-1910 yıllarında da kümbetin külahı ve yazılı saçak konsolu haraptı. Bu nedenle de yer yer duraksamalarla okunabilmiştir.

امر بانشاء هذه التربة المباركة
الأمير الاسفهسلار الأجلّ سيف الدنيا والدين عزالاسلام والمسلمين تاج الانام
ظهر الامام عماد الأيّام علاء الدولة نجم الملة بهاء الأمّة شمس المعالى كهف العزاة الموحدين
حامى ثغور المؤمنين
قاتل الكفرة والمشركين قامع الاه الحاد والمتمردين قاهر الزنادقة والمتبدعين عمدة الخلافة
عن الملوك والسلاطين
ملجأ الضعفاء والمساكين ابو الأيتام والمظلومين المنتصف من الظالمين پهلوان الروم والشام
والارمن الب قتلغ الغ همايون جبوغا طغرلتكين منخر آل منكوجك ابو المظفر شاهنشاه بن
سليمان بن اسحاق بن المرحوم السعيد الشهيد الغازى الأمير منكوجك ظهير أمير المؤمنين
خلّد الله دولة وضاعف اقتداره وأدام فى حيوته وغفرانه بعد بركاته احد من شهور
سنه تسعين وخمسمائة

"(Bismillahirrahmanirrahim) emere bi-inşâi hâze't-türbete'l-mübârkete el-emîrü'l-isfehsalârü'l-ecell seyfü'd-dünyâ ve'd-dîn 'izzü'l-islâm ve'l-müslimîn tâcü'l-enâm zahrü'l-imâm 'imâdü'l-eyyâm 'alâü'd-devle necmü'l-mille behâü'l-ümme şemsü'l-me'âlî kehfü'l-guzâtü'l-muvahhidîn hâmi sugûrü'l-mü'minîn katile'l-kefere ve'l-müşrikîn kamiü'l-ilhâd ve'l-mütemerridîn kahirü'l-zenadık ve'l-müte(beddi')în 'umdetü'l-Hılâfete 'izzü'l-mülûk ve's-selâtîn melceü'z-zua'fâ' ve'l-mesâkîn ebü'l-eytâm ve'l-mazlûmîn el-mutanassîf min'ez-zâlimîn pehlivâne'r-Rum ve'ş-Şâm ve'(l-E)rmen Alb Kutluğ Uluğ Hümâyûn Ceboğa Tuğrul Tegin mefhari Âl-i Mengücek ebu'l-muzaffer Şâhinşâh bin (Süle) yman bin İshak bin el-merhûm e's-sa'îd e'ş-şehîd el-gaazî el-emîr Mengücek. Zahîr emîre'l-mü'minîn (halled'allah?) devletehü ve zâ'afe (iktidârehu?) ve edâme fi hayatehu ve gufrânehu (.....?) ba'de berekâtehu ahad min şuhûr (sene?) tis('în ve hams-mie)"

(Kendi nefisleri için bu kutsal türbenin yapımını[256] buyuran yüce ve büyük başkomutan, dünyanın ve dinin kılıcı, İslamın ve Müslümanların yücesi, halkın tâcı, din başkanlarının dayanağı,

[256] Kapı cephesi üstündeki bu birinci satır, 20. yy başında okunamaz derecede aşınmış bulunuyordu. Onarımlarda ise tamamen yok edilmiştir. M. V. Berchem, burada besmele ve bir âyetin; sonra da "Bu kutsal türbenin yapımını buyurdu" anlamına gelen Arapça sözcüklerin bulunması gerektiğini öneriyor (*Corpus,* III, s. 65, not 3, s. 66, not 1-2). Divriği kitabelerini, M. V. Berchem'den on yıl önce okuyan ve 1901'de ilk kez fakat eksik yayınlayan Grenard ise metnin ön cephe ve soldaki yan cephe kuşaklarını okuyamayarak batıda 3. cephe kuşağındaki ".....Müslimîn tâcü'lenâm...."dan itibaren seçebildiği sözcükleri vermiştir. (bkz "Notes-sur les monuments du Moyen Age....." *Journal Asiatique,* XVII, 191, s. 553-54)

zamanın direği saltanatın desteği, devletin ulu'su, milletin yıldızı, ümmetin parlaklığı, yücelik güneşi, gazilerin ve muvahhidlerin yoldaşı, sınır savaşçılarının sığınağı, dinsizlerin ve dine sövenlerin öldürücüsü, zındıkları ve din değiştirenleri ezen, Halifeliğin direği, meliklerin ve sultanların yücesi, güçsüzlerin ve hastaların koruyucusu, yetimlerin ve zulüm görenlerin babası, zalimlerden hesap soran, Anadolu, Suriye ve Ermenistan'ı dize getiren, Alp Kutluğ, Uluğ Hümayun Yabgu Tuğrul Tekin[257] Mengücekoğulları'nın övüncü, zaferleri çok Şahinşah'tır. O, kutlu şehit merhum Emir Gazi Mengücek'in oğlu İshak'ın oğlu Süleyman'ın oğludur ve Halife'nin dayanağıdır. Allah devletini ve yaşamını devamlı, gücünü artık kılsın. Tahtında uğurlu olmasını nasip etsin ve emri hak erişince de ruhunu esirgesin. Beşyüz doksan yılının birinci ayında)

Bu uzun ve aydınlatıcı kitabenin içeriği, Şahin Şah bahsinde açıklanmıştır. Ancak burada belirtilmesi gereken, sondaki tarihin birler basamağında "ahad" (bir) ya da "isne" (iki) bulunup bulunmadığıdır. Herhalde yoktu ve metin "tıs'în ve hamse-mie" (beş yüz doksan) sözcükleriyle bitiyordu. Bu durumda, türbe H. 590 yılında (M. 1194) yapılmış olmaktadır. Eğer tarih sözcükleri H. 592'yi gösteriyorsa –aşağıdaki ölüm tarihi de 592 olduğundan– Şahin Şah, türbesinin yapıldığı 1196'da ölmüştür.

2. Mukarnaslı kapı nişinin şerit kemerin üstünde yer alan iki kitabelikten yukarıdaki 190x25 cm'lik Arabesk çiçekli bir yazı kuşağıdır. Eski karakterde nesih harflerle Arapça tek satırda okunuyor:

Şahinşah Kümbeti kapı cephesinde çiçekli mezar yazısı ve tarih (1867)

257 Bu, Arapça-Türkçe unvan ve lakaplara 12. ve 13. yy'ların bir geleneği olarak başka emir, melik ve sultanların kitabelerinde de rastlanıyor. Bunların ne anlama geldiği, Şahin Şah bahsinde açıklanmıştır.

هذا تربت شريف امير سپاهسالار سيف الدين شاهنشاه بن سليمان الموت باب كل دخله

"Hazâ türbet şerîf emîr sipehsalâr Seyfe'd-din Şâhinşâh bin Süleymân. el-mevt bâbe külle dahalehü"

(Bu kutlu türbe, başkomutan dinin kılıcı Süleyman oğlu Şahinşah'ındır. "Ölüm herkesin geçmek zorunda olduğu kapıdır")

3. Kapı kemeri kilittaşının üstünde 25x50 cm'lik sığ ve düz çerçevedeki eski nesihle kısa tek satır, üstteki kitabeyi, Şahin Şah'ın ölüm tarihini vererek tamamlıyor:

Şahin Şah Kümbeti giriş cephesinde kimlik kuşağı ve tarih.

بتاريخ سنة اثنى [و] تسعين وخمسمأته

"bi-târih sene isnâ ve tıs'în ve hamsemie"

(Beşyüz doksan iki senesi tarihinde)

M. V. Berchem, üstteki satırın yazı tarzından farklı biçimde ve daha iri harflerle yazılan tarih konusunda, kitabenin kümbet inşaatı sırasında yazıldığını, fakat o zaman Şahin Şah henüz hayatta olduğundan, alttaki kartuşun ölümünden sonra işlenmek üzere boş bırakıldığını ve bunun özel bir uygulama olduğunu yazmaktadır.[258]

4. Giriş cephesinin sağ yan cephesinde insan boyu hizasında, 30x50 cm'lik bir yüzey taşında, usta imzası vardı. Basit tarzda ve nesih harflerle yazılan kısa iki satır duraksamalı okunabiliyordu:

Şahin Şah'ın kümbetini yapan olasılıkla Meragalı mimarın imzası. 2008'de restore ediyoruz diyenlerce silinmiştir.

Mimarın adındaki harfler tek tek seçildiği halde, "Tut-beg" bilinen bir isim olmadığı için duraksamalıydı. Nitekim M. V. Berchem "Tutbeg"i Arap harfleriyle yazmış fakat bir okunuş önermemiştir. Oysa "Meraga" tahmininde bulunduğumuz sözcük, başındaki "M" harfi "el-" ön eki ile sonundaki nispet bildiren "î" dışında tamamen silinmişti. Bunun "Meraga" olması tahminimizi, Şahin Şah döneminde Kale Camii kapı cephesini yapan Hasan bin Pirûz'un da Meragalı oluşu desteklemektedir. "Tut-beg"i ise 1967'de uzun bir çalışma sonunda çıkarabilmiştik.[259] Fakat ne yazık ki, 2008'de

---

[258] *Corpus*, III, s. 65, not 3.
M.V. Berchem: "*Mimarın adı oldukça açık yazılmıştır. Fakat bunu nasıl okuyacağımızı bilmiyoruz. Baba ismi şüphelidir. Son sözcük ise bir etniktir.*" (*Corpus*, III. s. 69); N. Sakaoğlu: "*Biz bunu Tut-beg okuduk. Harflerin hareke-*

kümbeti ivedilikle ve sorumluluk duymadan sözde restore edenler, içindeki lahitleri, haziredeki tarihi mezarları kaldırırken bu yüzeysel usta künyesini de raspa ederek sildiler. Bu aymazlığı soran soruşturan da olmadı. Anadolu kümbetlerindeki ender, belki de yegâne usta imzası böylece yok edildi. Tutbeg'in bu imzası Anadolu'da tekti.

2008'de raspa edilerek silinen mimar Tutbeg'in imzasını 1967'de okumuştuk (N. S.)

1 - عمل توتبك 2 ابن بهرام ال ى

"Amel Tutbeg (?) ibn Behram el-Me(rag)î(?)"
(Meragalı? Behram oğlu Tutbeg'in? yapısıdır)

Kitabelerinde adının anılmasına karşın Şahin Şah Türbesi'nin Sitti/Sitte Melik[260] diye ünlenmesi, bu ad veya sanda bir kadıne-

---

siz oluşu, (vav)'ın üzerine konmuş meçhul işaret, duraksatıyor. Birkaç harfi silinen son kelimenin Meraga olabileceği baştaki ve sondaki harf izlerine dayandırılmıştır" (*Türk Anadolu'da Mengücekoğulları*, 1971, s. 136); O. Aslanapa: *"Sağdaki cephede mimarın yalnız baba adı Behram okunabiliyor"* (*Türk Sanatı*, II, s. 125); Z. Sönmez *"....Meraga şehrinden gelerek Divriği'de çalışma imkânı bulan Büyük Selçuklu kaynaklı mimarlardan ikincisi Tut-Beg bin Behram el-Meragî'dir"* (*Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar*, s160-161) Z. Bayburtlu: *"Ustanın, Meragalı olduğu önermelerine yol açan harfler, 'Malatî"* okunuşuna da olanak veriyor. (...) *"Çoğunluk Behram oğlu okunuşunda birleşirlerken Sakaoğlu, ön adın Tut Beğ okunabileceğini öneriyor."* (*Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yapı Sanatçıları*, s. 138-139). İbni Bibi, Selçuklu ümerasından bir *"Tuz Beğ"*den söz ediyor ki, o dönemde böyle ilginç adlar vardı. (Bkz. *el-Evamirü'l-Alâiye*, I, s. 96)

260 Sitti: (Sitte) Arapça efendi anlamındaki *"seyyid"*in dişili *"seyyideti"* halk dilinde sitti'ye dönüşmüştür. Hükümdar eşleri, anaları, kızları prenses-sultan anla-

fendinin de buraya gömüldüğü ya da onun, türbeye bitişik bir mescit, zaviye yaptırdığı; sonradan yıkılan bu hayır eserinin adının türbeye mal olduğu olasılıklarını düşündürmektedir. Nitekim, Şahin Şah'ın ölümünden bir yıl sonra H. 593'te (M. 1197) "*Vakf-ı Türbe Sitti Melike Hatun*" başlığı altında bir vakfiye düzenlendiği saptanıyor. Bu kadın, herhalde Şahin Şah'ın eşi ya da kızı idi. H. 937 tarihli tahrir defterindeki: "*Zikr olunan evkafın vakfiyeti teftiş olundukda sene selâse ve tis'în ve hamse-mie ile müverrah şer'i vakıfnâmesi olub ve kadîmü'l-eyyâmdan ilâ yevminâ hâzâ bilâ-tağyir vakfiyyet üzere tasarruf olunageldüğine kudemâ-i vilâyetin ehl-i vukûfundan cem'-i gafir mine'l-müslimîn şahadet eyledikleri ecilden ber-karar-ı sâbık defter-i cedîde vakf-ı mukarrer kayd olundu. El'an vakf-ı mezbûre evlâddan Fahrü'l-'ulemâ Mevlânâ İskender Çelebi mutasarrıfdır*" kaydı, konuya açıklık getiriyor: Türbe her ne kadar Şahin Şah'ın ise de vakfının Sitti Melike Hatun tarafından tesis edilmesinden dolayı zamanla türbenin de bu adla anıldığı anlaşılıyor. Olabilir ki Sitti Melike de buraya gömülmüştü.

Söz konusu tahrir kaydında, Ziniski nahiyesinden Purunsur (Furuncuk, diğer adı Burunsuz) köyünün tamam malikânesi ile şehirde iki tarlanın ve tarlalardan birindeki ceviz ağaçlarının vakfedildiği; tahrir sırasında vakfın tevliyetine "*evladdan Fahrü'l-ulema Mevlâna İskender Çelebi'nin mutasarrıf*" olduğu; türbeye ikinci bir vakfın daha tesis edildiği yazılıdır. Bu vakfa da Ziniski'ye bağlı Venk köyü ile Süphan ve Cahcur (?) mezralarının;

---

mında "*seyyidetü'l-mülk*" sanını taşıdıkları gibi; bu unvanla çocuk hükümdarlara naibelik eden kadınlar da vardır. Halk ise ulu anaları, hayırsever kadınları "*Sitti Hatun*" diye yücelemiştir. "*Sittin çalsın sen oyna!*" deyiminde görüldüğü üzere halayıklar da kadınefendilerine "*Sitti*" derlermiş. (Bkz. H. Edhem [Eldem], *Kayseri Şehri,* s. 61, not 71) Divriği tarihinde Mengücekler'den sonra 16. yy'a değin, Sitti Melike, Melike Sitti Hatun, Sitti Nefise, Sitti Hatun vb adlarla ün bırakan saygın kadınlar vardır ki bunlar –başka yerel hükümdar hanedanı olmadığına göre– soyca Mengücek Hanedanına mensuptular. Bunlardan vakıf tesis eden biri Mehmed Bey kızı ve Kadı Mevlana Mahmud zevcesi Sitti Melike Nefise Hatun'dur. H. 720 (1320) ve H. 744 (1343) tarihli hüccet ve mülkname ile Divriği'nin Eliski, Tuğut, Kağnut, Sevir köyleri malikânesine sahip olan Nefise Hatun'un, bir kısım mülkünü, yaptırdığı Bedesten Mescidine vakfettiği saptanıyor. (Bkz. BOA, Tapu (Maliye-Evkaf) D. No. 156, s. 185, 223, No. 408, s. 591; Milli Ktp. Ş.D. Sivas (Divriği) No. 80, s. 21, 48; No. 83, s. 27,50; No. 78, s. 6; No. 70, s. 28, 102; No. 72, s. 81; No. 66, s. 35; No. 67, s. 20.)

Dumluca'ya bağlı Deyr-i Gerekcek (?) mezrasının tamam malikânelerinin; şehirde, Ardanus'ta bir tarlanın, çarşıda Debbağhane mevkiinde 14 dükkânla harap dükkân arsalarının malikâne ve icarlarının bağlandığı görülmektedir. Bu vakfın tarihi ve tesis edeni belirtilmemiştir. Tahrir sırasında bu ikinci evkafın tevliyetine "*evladdan Abdülgaffar mutasarrıf*"mış. Vakıflarla türbenin hangi hizmetlerinin yerine getirildiği de bilinmiyor. H. 937'den sonraki yıllara ait belgeler arasında, Sitti Melik Türbesine ilişkin bilgilerin bulunmayışı ise 16. yy'dan sonra vakfın işlemez duruma geldiğini göstermektedir.[261]

Hacib Kamereddin Türbesi H. 592 (M. 1196):

Anadolu Türk kümbetlerinin en eski ve yalın örneklerinden olan bu türbe, çarşıdan Ulucami'ye giden yol üzerinde, bir mezarlığın köşesindedir. Halk arasında "Kubbe" olarak anılagelmiş; çevresindeki mezarlığa da Kubbedibi Mezarlığı denilmiştir.

Şahin Şah'ın hâcibi (vezir) Kamereddin'in kümbeti (1967)

[261] BOA, Tapu (Maliye Evkaf) D. No. 156, s. 209, 211.

Şahin Şah Kümbeti ile aynı yıl yapılmış olan bu türbe, belirgin biçimde yalın tasarlanmıştır. Sekizgen planlı, piramit taş külahlıdır. Boyutları Sitte Melik Türbesine yakın ölçüler verir. Aralarındaki fark, bezemeleriyle dikkati çeken ilkinin bir "melik"e, gösterişsiz ve bezemesiz bu ikincinin onun "hacibine" ait oluşuna dayandırılabilir. Her iki kümbetin konumları da anlamlıdır: Sitte Melik'in kapısı güneye, Kamereddin'inki kuzeye açıldığından bakışıktırlar. Bu pozisyon, sağlıklarında karşılıklı duruşlarını anımsatan bir vurgulama olmalı.

Fistolu kemerli yüksek nişine oranla düz atkılı kapı basıktır. Bu, türbeye girenlere eğilmelerini hatırlatan ve başka türbelerde de görülen bir biçimdir. Kümbetse, çevresindeki mezarlık toprağının yükselmesi sonucu, üsttemel silmesi de kapanacak düzeyde gömülü durumdadır.

Kapı cephesiyle her iki yan cephenin yukarısında, saçak kornişi altında çift sıralı 11 büyük, 19 küçük yarı küresel oyuklar görülür. Bu oyukların türkuvaz mavisi seramiklerle kaplanmış olduğu kalıntılardan anlaşılmaktadır. Kabaşonların kozmik, simgesel, sayısal anlamından söz edilebilir mi veya salt bezeme amaçlı bir buluş mudur?.. Üst sıradaki büyük oyuklarla alttakiler, üçgen köşeler oluşturmakta, bu düzene uymayan kabaşonlar da bulunmaktadır.[262] Kamereddin Türbesinden ve mavi kabaşonlardan ilk söz eden V. Cuinet'dir: "*Ulucamiye yakın bir Müslüman mezarlığında aynı devre ait bir türbe görülür. Bunun korunmasına dikkat etmek gerekiyor. Piramit biçimindeki damı çok zariftir. Dört adet sütunla(?) ve türkuvaz renginde seramiklerle süslenmiştir.*" O. Aslanapa, oyuklar için: "*Yuvarlak boşlukları dolduran çiniler belki sırlı çanaklar* (*bacini*) *da olabilir. Bugün hiçbir iz kalmamıştır*" diyor.[263]

Duvarları ve kubbesi, düzgün taşlarla derzsiz örülmüş olan türbenin sekiz kenarlı iç mekânı yarım küre bir kubbeyle örtülüdür.

---

[262] Yerel bir söylence, kabaşonlardaki seramiklerin kırılmasını şöyle açıklamaktadır: "*Bu sırçalar çok parlakmış. Güneş vurunca ta uzaklardan göz alıyormış. Ordusuyla Divriği'ye gelen zalim bir komutan* (*Abaka Han veya Alaeddin Feramurz olmalı*) *şehre girerken gözlerini kamaştıran parıltıları tılsım sanmış. Önden göderdiği adamlarına ışık yansıtan sırçaları kırdırtmış. Şehre girip de kırılanların türbeye ait olduğunu öğrenince üzülmüş.*" V. Cuinet, *La Turquie*, s. 688; O. Aslanapa, *Türk Sanatı*, II, s. 124; M. V. Berchem, *Corpus*, III, s. 62 vd.; A. Gabriel, *Monuments*, II. s. 188.

Işık sağlayan tek mazgal pencere kıble yönündedir. Bu dar pencereden ve basık kapıdan sağlanan ışığın yetersizliği nedeniyle içerisi loştur. 20. yy'ın ortalarına değin türbenin zemini yer yer horasandı ve ortada sağlı sollu iki, biri de bunların arkasında olmak üzere kerpiçten yapılma üç basit mezar tümseği vardı. Herhalde, daha eskilerde bu kerpiç şahidelerin yerinde Selçuklu dönemi üslubunda, abanozdan, taştan, alçıdan üzeri yazılı sandukalar bulunuyordu ve zamanla yok olan bunların yerini bu basit şahideler almıştı.

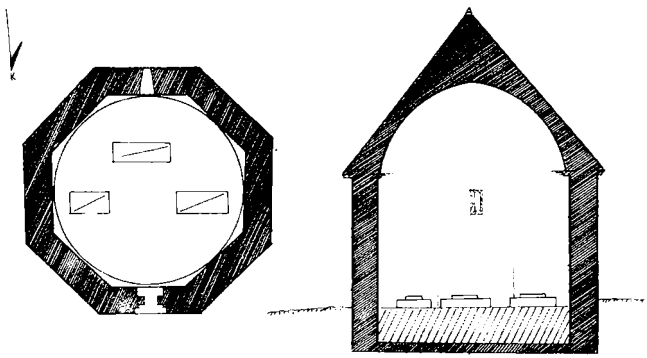

Kamereddin Kümbeti plan ve kesit

Bu türbenin de klasik Selçuklu kümbetlerindeki gibi bir mumyalığının bulunup bulunmadığı araştırılmamıştır. 1972'de türbe çevresinde yapılan sığ bir açma çalışması sırasında üst katı oturtmalıktan ayıran silme meydana çıkmış, alt kesim duvarlarının bir kademe içerlek örüldüğü saptanmıştır. Esaslı bir kazı yapılmadığı sürece altta mumyalık olup olmadığı anlaşılamayacaktır. Ancak geleneğin aksine, bu türbede gömütlük bulunmadığı, ölülerin türbe salonuna defnedildiği de olasıdır.

Kamereddin Kümbetinin Sitte Melik Türbesi ile aynı yıllarda yapılmış olmasına karşın, özgünlüğünü daha iyi koruduğu gözlemlenir. Bu, taşlarının tebeşirleşmeyen esmer renkli bir kalker oluşuna bağlanabilir. Sitte Melik'te yapısal dayanıklılıktan çok bezemeye önem verildiği ve buna elverişli taş kullanıldığı; buna karşılık Kamereddin'in ustasının daha dayanıklı malzeme seçiminde titizlik gösterdiği bir tahmindir. Yine de piramit külahın kaplamaları ve yer yer düşen duvar taşları ayıklanarak yenilenmiştir.

Kitabeler: Sitte Melik Kümbetindeki gibi üstte künyeyi, altta tarihi bildiren iki kitabe taşından, fistolu kapı nişinin üstünde "*Hacib*[264] *Kamereddin*" anıldığına göre türbede yatan bu zattır. Halk söylenceleri ise, ulucamiyi ve darüşşifayı yapan mimarların, kendileri için de bunu ve Hacib Siraceddin Kümbetini yaptıkları yönündedir.[265] Söylence bir yana, buraya gömülenler konusunda duraksamalar vardır. Gerçi, fistolu kapı kemerinin üstünde "*Emir Hacib Kamereddin bin Ruzbe*" okunuyor. Ancak 12. yy'da geçerli kurallara göre kitabede bir eksiklik söz konusudur: Çünkü salt künye yazılmış; Emir Kamereddin'in, burada gömülü olduğunu veya türbeyi yaptırdığını açıklayan –örneğin "*el-merhum*", "*türbe*", "*emere*" vb– sözcüklere yer verilmemiştir. Kitabe taşı ise, cephenin dikey eksenine göre tam ortaya değil, dikkati çekecek oranda sola yerleştirilmiştir ki bu, türbenin daha önce yapıldığına; ölen Emir Hacib Kamereddin'in buraya gömülmesi üzerine adını içeren yazılı taşın bilahare yerleştirildiğine kanıt sayılabilir. Hatta, türbe bir başkası için yapılmışken Emir Hacib Kamereddin gömülmüş de olabilir.

Fistolu kemerin altındaki tarihin, kümbetin yapılışını mı, Kamereddin'in ölümünü mü gösterdiği de yine duraksama konusudur. Bir olasılık da İlk kitabenin yerinde daha önce başka bir kitabenin bulunduğudur. Şöyle ki, türbe bir başkası için yaptırılmış, niş altına yapım tarihi veya türbeye defnedilenin ölüm tarihi konulmuş, yukarıya ise ölenin künyesini taşıyan kitabe

---

[264] Hacib: "*Ümera ve asker arasında çıkan vak'aları ya doğrudan doğruya kendi teşebbüsüyle veya naibin müracaatı üzerine halleden; askeri konularla önemli meselelerde hükümdara sunuşta bulunan kimsedir ki bu memuriyet ilk defa Emeviler'den Abdülmelik zamanında konulmuştu. O zamanlar, hacibin görevi, halkı hükümdarla temas ettirmek veya ettirmemekti.*" (*Baypars Tarihi*, çev. M. Ş. Yaltkaya, s. 121, not 1)

1947'de anneannemiz Ümmügülsüm Hatun'dan (öl. 1948) bir masal kurgusuyla dinlediğimiz söylence özetle şudur: "*Ullucami ve Darüşşifa tamamlanınca, dama çıkan başmimar ve yardımcıları, külünklerini birer lobut gibi savurmuşlar. Ahmed Şah, külünklerin düştüğü yerlere, kendilerine birer köşk yapmaları için izin vermiş. Onlar da dünya köşkü yerine birer türbe yapmışlar.*" Bu, Ayasofya'dan başlayarak daha birçok eser için de yinelenen bir söylencedir. K. Özen, Divriğililerin, burayı bir ermiş türbesi sayarak ziyaret ettiklerini vurgular: "*Halkın yetnük dediği kırk baskını çocuklar, Cuma günü annesi ve yakınları tarafından Kubbedibi'ne getirilir. Evden getirilmiş küçük kazanda su ısıtılır. Hastalıklı çocuk selâ ile ezan arasında yıkanır.*" (Bkz. *Divriği Evliyaları*, s. 164-165)

yerleştirilmişken Kamereddin de buraya gömülünce eski kitabe taşı sökülerek yeni kitabe konulmuştur. Türbede üç mezar bulunuşu bu olasılığı desteklerse de yazı stili iki kitabenin aynı zamanda yazıldığı izlenimini vermektedir. Son olarak denilebilir ki kümbeti Emir Hacib Kamereddin kendisi için yaptırmış; ölünce yazılmak üzere boş bırakılan kapı atkısı üstündeki kitabe taşına künye ve ölüm tarihi sığamacağından bu taşa tarih, fistolu kemerin üzerine biraz sola kaçık yerleştirilen ikinci taşa da künye işlenmiştir.

Ruzbe oğlu yüksek soylu Büyük Emir Hacib Kamereddin'in[266] yaşamına ilişkin bu kitabeler dışında tarih bilgisi bulunmamaktadır. Arşiv belgelerinde, sicillerde de Kamereddin adına rastlanmıyor. Acaba, bir vakıf tesis edilmediğinden türbenin, tahrir ve vakıf işlemlerinin dışında kaldığı söylenebilir mi?.. Ancak bu boyutta bir türbenin vakıftan yoksun bırakılması uzak olasılıktır. O halde bu türbenin başka bir adı vardı. Nitekim, belgelerde adları geçen fakat Divriği'deki yerleri belirlenemeyen bir değil birçok türbe söz konusudur. Emir ve hacip olan Kamereddin, herhalde Şahin Şah'ın mabeyincisi-veziri idi. Divriği'de kümbet geleneğini bu ikilinin başlattığı anlaşılıyor. Kamereddin'in babası Ruzbe[267] de bilinen bir kişi değildir.

Kitabeleri önce Grenard, daha sonra M. V. Berchem yayınlamışlardır:[268]

1) Fistolu kemerin hemen üstünde 30x55cm'lik basit bir taş çerçevede hemen hemen aynı stilde harflerle iki satır:

---

[266] Emir Kamereddin, bir Selçuk veziri sanılarak; örneğin Alaeddin Keykubad'ın 1225'te Kilikya valiliğine atadığı Kamereddin Lala ile karıştırınamalıdır.
Ruzbe: Selçuklular zamanında bu adda başka kişiler de saptanıyor. Örneğin Dandanakan Muharebesine (1040) katılan Melik Ruzbe, II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in idam ettirdiği (1245) Esededdin Ruzbe gibi. İbni Bibi'nin *Selçukname*'sinde, Konya dışındaki ordugâh kurulan düzlük, Ruzbe ovası olarak geçiyor. Buradaki Ruzbe Hanı'nı (Horozlu Han) yaptıran da yukarıda adı geçen Emir-i Câmedar Esededdin Ruzbe imiş. Kuşkusuz bu zat, 1196'da ölen Kamreddin'in babası olamaz. (Bkz. *El- Evamir,* I, s. 126, 163, 233, 262; II, s. 123, 159)
Grenard, "Notes-Sur les Monuments..." *J. Asiatique,* XVII, s. 553; M. V. Berchem, *Corpus*, III, s. 62-63.

اَلْاَمِيْرُ الْحَاجِبُ الْاَجَلُّ الْكَبِيْرُ قَمَرَ
الدِّيْنُ اِبْنُ الْحَاجِّ وَالْحَرَمَيْنِ دُوزْبَه (دوزبه)

"El-emîrü'l-hâcib el-ecellü'l-kebîr Kamere'd-din ibni el-hâc ve'l-Haremeyn Ruzbe (Duzbe)"

(Yüce soylu büyük emir hacip, Hacı Ruzbe'nin oğlu Kamereddin)

Van Berchem, buradaki imla sorunu üzerinde durarak: *"Hac ve'l-harameyn sözcükleri doğru bir anlam vermiyor. Bu iki sözcük ya 'iki kutsal kenti (Mekke ve Medine) ziyaret eden' veya 'hacıları hacca götüren emir' olmalıdır"* diyorsa da[269] doğrusu "haccü'l-haremeyn" olan tamlamanın taş ustalarınca yanlış işlendiği açıktır. Ruzbe adı da Duzbe okunabiliyor.

2) Kemerin altında, kapı atkı taşının üstünde 25x40 cm boyutunda düz bir çerçevede aynı karakterde nesih harflerle iki satır:

بِتَارِيْخِ عِشْرُوْنَ مِنْ شَهْرِ
شَعْبَانْ سَنَةَ اَثْنَى وَتِسْعِين وَخَمْسَمِائَةَ

"Bi-târih 'işrûn min şehr Şa'ban sene isnâ ve tıs'în ve hamse-mie"

(592 yılı Şaban ayının 20. günü) (19 Temmuz 1196)

Ulucami ve darüşşifa da dahil, Divriği'deki Mengücek eserlerinde, Melik Salih'in Arslanburç kitabesi ile bu kitabe dışında gün ay ve yılı veren "tam" tarih kaydına rastlanmaz. Fakat bunun,

[269] M.V. Berchem, *Corpus*, III, s. 63. F. Sümer, kitabeyle bağdaştırılması olanaksız bir şekilde "Ruzbe"yi, "Uruz Aba" olarak veriyor. (Bkz. *Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 13.)

Kamereddin'in ölümünü mü, türbenin yapılışını mı belirttiği bilinmemektedir.

Nureddin Salih (Kemankeş) Türbesi H. 638 (M. 1240):

Ulucami'den İmamoğlu mahallesine giden eski sokak üzerinde, Ahi Yusuf Türbesinin güneyindedir. Bulunduğu mahallenin ve bitişiğindeki mescidin adından dolayı Kemankeş Türbesi de deniyor. Yaptıran, Ahmed Şah'ın hacibi Siraceddin, türbede gömülü olansa bunun oğlu Nureddin Salih'tir. Siraceddin de burada gömülü olmalıdır.

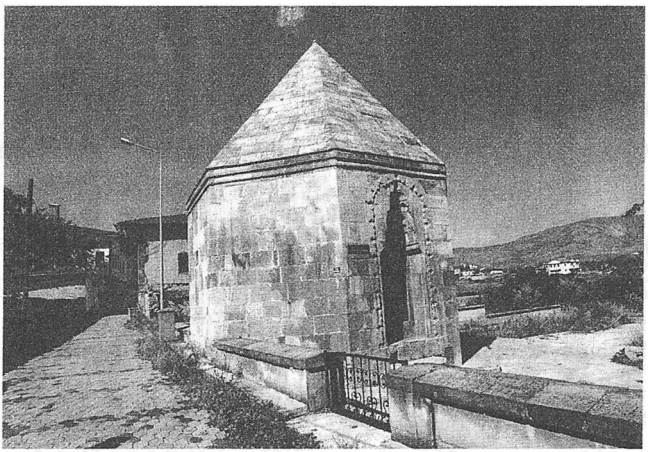

Kemankeş (Nureddin Salih) kümbeti

Önceki kümbetler gibi bu da sekizgen planlıdır. Duvarlar içte ve dışta karo taş kaplama, yapının üstü dıştan taş piramit, içten yarım küre kubbe ile örtülüdür. Sekiz yüzeyde de bezeme yoktur. Birer hacibin yaptırdığı Kamereddin ve Siraceddin kümbetlerinin bezemesiz oluşuna bakılarak bezemeli türbe ayrıcalığının meliklere özgü olduğu tahmin edilebilir.

Zamanla sokak zemini yükseldiğinden yol cephesi yarı boy gömülü durumdaki kümbetin üç kademeli klasik saçak kornişi öncekilerden daha basittir. Piramit külahın kaplama taşları, 1970'lerde yenilenmiştir. Nureddin Salih Türbesinin asıl özelliği, kıble tarafında, oturtmalığının ve mumyalığa açılan menfezinin kapanmamış olmasıdır. Mumyalık beşik tonozla örtülü ve basık-

tır. Bu, her şeyden önce, Kamereddin ve Sitte Melik türbelerinde de mumyalık bulunduğuna açık bir işaret sayılabilir. Türbeye kuzey cephedeki kapıdan girilir. Zemin topraktır. İç kubbenin diğer iki kümbete oranla belirgin oranda basık oluşu ise genel boşunun alt kesiminin 1/3 oranında mumyalığa ayrılmış olmasıyla açıklanabilir ki bu durumda da iç kubbeleri daha yüksek olan Sitte Melik ve Kamereddin'de mumyalık bulunmadığı düşünülebilir.

Nureddin Salih Kümbedi (1967). Önündeki tahta minareli mescit kaldırılmadan önce (2008).

Türbenin sığ bir niş içindeki dikdörtgen biçimli dar kapısına iki basamakla çıkılmaktadır.[270] Niş, iki yandaki örme ayaklar üstünde yükselen mukarnaslı sivri bir kemerle taçlandırılmıştır. Mukarnas sırasıyla düz kapı atkısının arasında kitabe kuşağı vardır. Mekânı batıya bakan tek pencere[271] aydınlatmaktadır. Nispeten büyükçe ve zemine yakın bu pencerenin, içeride *Kur'an* okunabilmesi için düşünüldüğü anlaşılıyor. Batı cephesinde oluşu da daha çok ışık sağlamak amacıyla açıklanabilir. Türbe salonunda, biri sol önde

---

270 O. C. Tuncer: "*Divriği'de ilk defa basamakla içeri girilen bir kümbet görmüş" oluyoruz. Bu bize yapının iki katlı olabileceğini anımsatıyor.*" (*Anadolu Kümbetleri*, s. 230-232)
H. Önkal, pencerenin ölçüsünü 17x62 cm vererek: "*Burada mazgal pencerelerinin açılmamasına mukabil, zemin seviyesinde açılmış bir alt pencere vardır. Bu da Kemankeş'i Divriği'deki öteki türbelerden ayırır*" diyor. (*Anadolu Selçuklu Türbeleri*, s. 95-98).

küçük, diğeri sağ geride büyük olmak üzere topraktan yapılmış sembolik iki mezar tümseği bulunmaktadır.

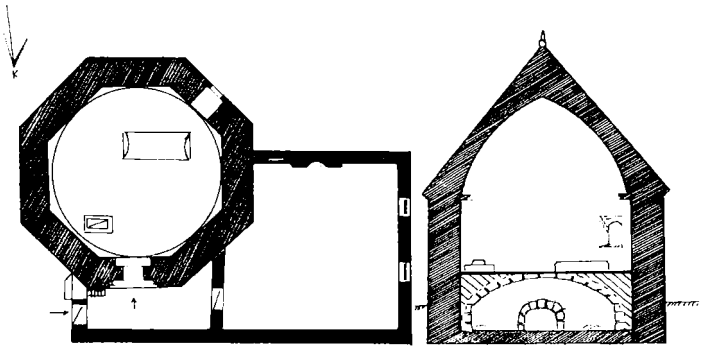

Nureddin Salih Kümbeti ve mescidi plan ve kesit (1968).

Kitabe: Ahmed Şah'ın hacibi olduğu anlaşılan Mevdud oğlu Siraceddin Dendar, türbeyi ölen oğlu Salih için yaptırmıştır.[272] Küçük mezarın, çocukken öldüğü sanılan Nureddin Salih'i simgelediği; büyük mezarın da Hacib Siraceddin'e ait olduğu söylenebilir. Nureddin Salih'in ve babası Siraceddin'in, Ahmed Şah'ın çağdaşı olduklarını kitabe tarihi delillendiriyor. Çünkü Hicrî 638 (M. 1240) tarihinde Divriği Mengücek tahtında Ahmed Şah bulunuyordu. Ulucaminin minberi de H. 638 tarihli olduğuna göre bu türbeyle minber yaşıttır. O yıllarda, cami ve kale yapımları devam ettiğinden mimar ekipleri henüz Divriği'deydi. Hacib Siraceddin bu olanaktan yararlanarak doğal ki Ahmed Şah'ın da iznini almak suretiyle ölen oğlu için bu türbeyi yaptırmıştı.

Kitabedeki tarihin, –kurallar yazıyla olmasını gerektirirken– rakamlarla işlenmiş oluşu bir duraksamaya nedenidir. Çünkü bir sonraki Memlûkler döneminde tarihler rakamla yazılmaya başlandığı gibi, sayı okunuşları da sağdan sola idi. Dolayısıyla buradaki rakamlar 836 (M. 1432) da okunabilir ki arada 191 yıllık bir fark doğmaktadır.[273] Oysa türbenin mimari üslubu, mukarnaslı

[272] Ahmed Şah'ın oğlunun adı da Salih'ti.

[273] Hicrî 7. yy'da tarihlemelerin mutlak surette yazıyla yapıldığını, rakam kullanılmadığını; Memlûkler dönemindeyse rakamla verilen tarihlerin sağdan sola okunuşunun geçici bir süre kural olduğunu, M. V. Berchem hatırlatmaktadır. Buradaki tarih 836 okunduğunda M. 1432'yi karşılıyor ki o yıllarda Divriği'ye Memlûkler egemendi.

nişi, eserin Selçuklu dönemine ait olduğunu göstermektedir. Olabilir ki kısa kitabe kuşağında künyenin devamı olarak yazıyla tarih sığdırılamayacağı için 638 yılı rakamla gösterilmiştir.

1. Mukarnaslı kapı kemerinin altındaki kitabe taşı 85x35 cm boyutundadır. Orta büyüklükte güzel bir nesihle Arapça 2 satırda okunuyor:

اَمَرَ بِعِمَارَةِ هٰذَ الْقَبْرِ الْحَاجِبِ سِرَاجِ الدِّيْنِ
دَنْدَارِبْنِ مَوْدُوْدٍ لِاِبْنَةِ نُوْرِالدِّيْنِ صَالِحٍ فِي ٦٣٨

"Emere bi-'imareti Hâze'l-kabr el-hâcib Sirâce'd-din Dendâr bin Mevdûd li-ebneti Nure'd-din Sâlih fi 638"[274]

(Bu mezarın yapımını, Mevdudoğlu Hacib Siraceddin Dendar, oğlu Nureddin Salih için 638'de buyurdu)

Siraceddin ve babası Mevdud hakkında bilgi yoktur.

Mescit: Kemankeş Mescidi denilen bu basit yapı, Nureddin Salih Türbesi'ne bitişik inşa edildiğinden kapı nişinin bulunduğu ön ve iki yan yüz, mescidin içinde kalmış; mescit girişini sokaktan ayıran dış duvar da kümbetin kuzeydoğu köşesine bağlanarak bu köşenin üstüne kümbete bitişik ahşap bir minare şerefesi yapılmıştı. Buraya, mescit aralığından, türbe kapısının önündeki basamaklarla çıkılmaktadır. Kerpiçten yapılma mescit toprak damlı iken sonradan yapılan çatı, türbeyle mescidin uyumsuz görüntüsünü daha da bozmuştu. 2008'deki kümbet restorasyonlarında bu mescit yıkılarak türbenin önü ve çevresi açılmıştır.

Belgeler, burada en geç 16. yy'dan beri bir mescidin bulunduğunu gösterdiğinden, kerpiç-hımış yapının uzun bir süreçte birkaç kez yenilendiği kesindir. H. 937 tarihli tahrir defterinde "*Vakf-ı Mescid-i Kemankeş ve Türbe-i mezkûr der nefs-i Divriği*" başlığı altında, bu türbeye ve mescide, Hikme nahiyesinde iki köyün, Divriği merkezinde de üç tarlanın vakfedildiği yazılıdır. Ancak vakfiye tarihi ve koşulları bildirilmemiştir. Divriği Şer'iye Sicili'nde ise "*Kemankeş Mescid-i Şerifi imametine ricâl-i müslimînden Nebipaşazâde ve Sittigil*" ailelerinden atamalar yapıldığı saptanmaktadır.[275]

---

[274] Kitabedeki "Dendar" yazımı, pekâlâ "Dündar" da okunabilir ki, bu adın yaygın biçimi de budur.

[275] BOA, Tapu (Evkaf-Maliye) No. 156, s. 184; Milli Ktp. Ş.D. Sivas (Divriği) No. 70, s. 45.

Hacib "Çalıcı" Seyyid/Siddi Ahmed (Naib Eşref) Türbesi H. 7. (M. 13.) yy:

Yanlış bir adlandırma ile Naib Eşref Türbesi deniliyorsa da belgeler, Seyyid Ahmed bin el-hac Ömer adında bir hacibin türbesi olduğunu gösteriyor. Böylece Kamereddin ve Siraceddin'den sonra bir Mengücek hacibinin daha adı saptanmış olmakta, ancak bu sonuncunun haciplik dönemi ve ölüm tarihi bilinmemektedir. Vakıf belgelerindeki "Çalıcı Seyyid Ahmed" tanımlaması ise bu hacibin, o zamanlar çalıcı denen mehterlikten yetişmiş olacağını hatırlatıyor.

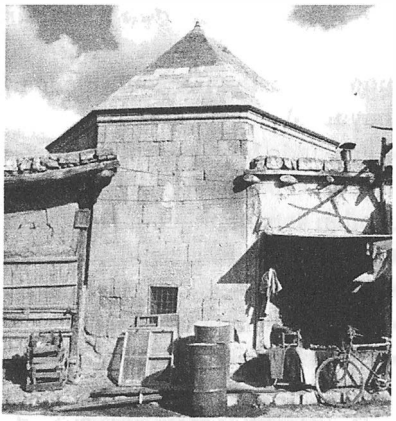

Yerlilerin Naib Eşref dediği bu kümbetin, sağı solu dükkândı (1967)

Bu kümbet de diğer Mengücek türbeleri üslubundadır. Yukarı Çarşının son arastası ile Gariplik Mezarlığı arasındadır. Yakın zamanlara kadar, her iki yanında ve arkasında Hacıgazezgil ailesinin dükkânları bulunuyordu. 1972'de taş külahı yenilenmiş, 1990'da da bitişik dükkânlar kaldırılarak çevresi açılmıştır.

Sekizgen piramit külahın, türbe yüzeylerinden hafif taşıntısı, üç sırada kademelendirilmiş bir saçak silmesiyle sınırlandırılmıştır. Türbe, planı, biçimi ve esmere yakın sarımtırak taş örgüsüyle diğer üç kümbetin benzeridir. Şu farkla ki, onlardan daha mütevazı ölçülerde tutulmuştur. Özgün kitabesi kayıptır. Bu, türbeyi hem isim hem tarih yönünden tanınmaz kılan önemli bir noksandır.

Basamaklarla çıkılan yalın bir niş içindeki kapı, kuzeye bakar. Niş kemerinden, tabana inen ikisi düz, aradaki yivli üç sıra silmelidir. Dikdörtgen kapının üstündeki düz kitabelik boştur. Sövelerin dış yüzüne dişler işlenmiştir. Türbe, özgün denebilecek kadar eski ve iyi korunmuş ahşap kapısıyla da dikkati çeker. Bir başka özelliği, biri mezarlığa (doğuya), diğeri arastaya (batıya) bakan karşılıklı pencereleridir. Bunlar, Nureddin Salih Türbesindeki

gibi, türbe zeminiyle neredeyse aynı seviyede, mezarlık tarafındaki hacet penceresi ise daha büyüktür. 12. yy sonlarında yapılan Sitte Melik ve Kamereddin kümbetlerinde birer mazgal pencereyle yetinilmişken 13. yy ortalarına doğru inşa edilen Nureddin Salih'te tek, bu tarihsiz kümbette ise, çift pencereyle ışık sağlama gereksinimi duyulduğu anlaşılıyor ki türbelerin, giderek birer dârülkurraya[276] dönüşmesi süreci incelendiğinde Divriği Mengücek kümbetleri ilginç bir sıralama sunar: Türbe içinde *Kur'an* okuma geleneğinin 13. yy'da başladığı; bu amaçla daha geniş ve alt seviyede pencerelere yer verildiği; dışarıdan dua okumak isteyenler için de hacet pencereleri yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu türbenin çarşıya bakan batı penceresinin üstüne Memlûkler döneminde bir vergi kitabesi yerleştirilmiştir.

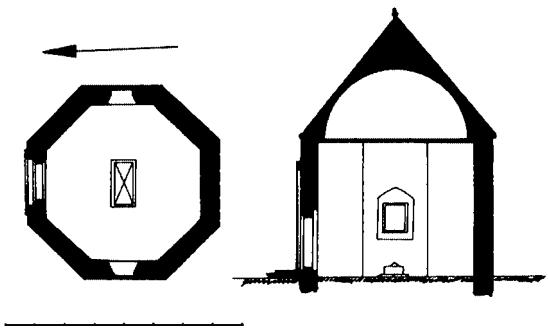

Siddi Ahmet Türbesi kesitler (1967).

İçeride toprak zeminin üstünde ve ortada kitabesiz bir mezar vardır. Mekânı örten taş örgü yarım küresel kubbenin basıklığı ve kapıya basamakla çıkılması, burada da Nureddin Salih'teki gibi bir mumyalığın olabileceğini hatırlatmaktadır. Bu da her iki türbede üst katların birer dârülkurraya dönüştürüldüğünün bir başka kanıtıdır.

Türbe, üslubuyla bir 13. yy eseri olduğunu kanıtlıyorsa da özgün kitabesi bulunmadığından "anonim" sayılmış ve öteden beri, yanlış bir adla Naib Eşref Türbesi olarak anılmıştır. Bu ad, pencereye yerleştirilen Memlûk dönemi vergi kitabesinde okunabilen

[276] Dârülkurra, *Kur'an*'ın belirli kurallara göre okunmasının öğretildiği; Dârülhuffaz da hafızlık eğitimi verilen özel medreselere deniyordu ki genellikle büyük türbeler bu amaçlarla kullanılmıştır.

"naib" ve *"eşref"* sözcüklerinden doğmuş olmalıdır. Diğer taraftan, yakın zamanlara değin türbe, *"Hacı Gazez'in Tekkesi"* olarak anılıyor; kuşaklar boyu burada cüzhanlık, türbedarlık yapan Hacı Gazez ailesi ise türbede kendi atalarının yattığını anlatırlardı. Oysa bu türbe, Hacib Seyyid/Siddi Ahmed bin el-hac Ömer'indir.

Kitabeler: Türbede sonradan yerleştirilen yazılı iki taş vardır:

Restorasyondan önce doğu penceresi ve süve gibi eklenmiş yazılıtaş (1999).

1) Doğu cephede pencere söve taşında, basit nesih harflerle yarım satır:

"-fi şühur-i Cemaziel-evvel..."

(Aylardan Cemaziyülevvelde...)

Devamı kırılmış olan bu ibarenin zaman belirleme açısından tek katkısı, yazı karakterinin 13. yy'ı işaret etmesidir.

2. Batı yüzdeki hacet penceresinin üstüne yerleştirilmiş 36x86 cm'lik kitabe taşında Memlûk nesihi ile Arapça 3 satır:

قرّر المقرّ الكريم العالي المولوي قاتموه الأشرفي نائب السلطنة الشريفة

بدوركي المحروسة اعزالله انصاره (ه) أ (ن) يؤخذ (م) ن خدمته الخلعته اربعمأته دينار و
جزية دينار وخدمته الرئاسة مأة دينار و درهمين

وخدمته العرس دينار ومن؟ المسلمين غنم؟ ودور؟ ستّين د (ي) نار ولا يؤخذ مُرَتّباً ؟
من الجهات المجموعة البلادية؟ سنة ٩١ (٨) ؟

خدمته الخلعة أربعمأته دينار وخدمته الرئاسة مأة دينار وجزية دينار و درهمين

بدوركي المحروسة اعزالله انصاراً [ن] يؤخذ [م] ن خدمته الخلعة اربعمأته دينار و
خدمة الرئاسة مأة دينار و درهمين

وخدمة العرس دينار ومن المسلمين (رأس) غنم و دورة ستّين د (ي) نار ولا يؤخذ
مرتباً من الجهات المجموعة البلادية سنة ٩١ (٨)

Türkçesi: Soylu-yüce Sultanımız Efendimiz Kansu'l-Eşrefî'nin –Allah onu korusun ve zaferlerini şaşaalı kılsın–, Divriği'deki nâibü's-saltanasına fermanıdır: Bu bölgenin komutanı olarak yılda 400 dinar hil'at (onur-töreni giysisi), 200 dinar da riyaset hizmeti için toplam vergiden alacaktır. Ayrıca adam başına 1 dinar 2

dirhem, evlenme işlemlerinde Müslüman olmayanlardan 1 dinar, Müslümanlardan 1 koyun alınacaktır. Peşin vergi (teşrifiye?) olarak da 60 dinar (nâibü's-saltananın) hakkıdır. Asker ulufelerinden arta kalan meblağ, sultanlık hazinesine aktarılacaktır. (8)91 yılında (1486)[277]

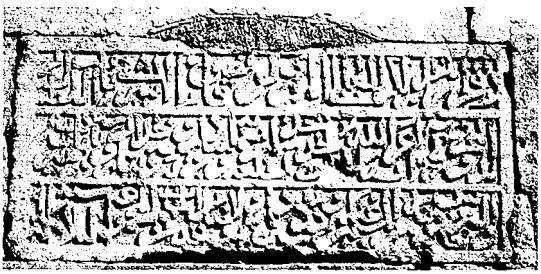

Memluk Sultanının taşa yazılı Arapça buyruğu. Hacet penceresinin Lentosu olarak yerleştirilmiştir.

Memlûk sultanının Divriği Naibü's-saltanasına buyruğunun taşa yazılıp bir Mengücek türbesinin hacet penceresine yerleştirilmesi kuşkusuz ilginçtir. Herhalde o zaman, türbenin önündeki arasta sokağı çok işlekti; buyruğu herkesin görmesi için burası uygun bulunmuştu. Aradan uzun zamanlar geçmesiyle bunun bir vergi kitabesi olduğu unutulduğu gibi, buradaki karmaşık yazı da okunamaz oldu. Türbenin kitabesi sanılan metinden güçlükle seçilebilen "naib" ve "eşref" sözcüklerinden de ilginç bir türbe adı doğdu: "Naib Eşref"!

Hacib Ahmed Türbesi için yapılışından yaklaşık iki yüzyıl sonra düzenlenen, H. 873 (M. 1468) tarihli vakfiyeyle Eliski, Sevir, Hinora köyleriyle Oruçlu mezrasının malikâne hisselerinin vakfa bağlandığı; bu gelirlerin, türbede cüzhanlık (*Kur'an* oku-

[277] Kitabe, girift olup uzmanlarca güçlükle okunabildiğinden duraksamalar vardır. Örneğin M. V. Berchem, 2 rakamı (9 ve 0) verilen tarihi 910 olarak tamamlarken (bkz. *Corpus*, III, s. 94 vd), J. Sauvaget başına (8) getirerek 890 okumuştur. Sauvaget, "*Şam Memlûkleri Emirnameleri*" başlığı altında yayınladığı bir dizi makale arasında Divriği'deki bu önemli vergi taşını da ayrı bir makale konusu yaparak tahlil etmiştir. (bkz. "Décrets Mamelouks de Syrie –Troisieme article–, *Bulleten d'études Orientales*, Tome XII, 1947-1948, Beyrut 1948, No. 62 Divrigi, s. 52 vd). Memlûklerin benzer kitabeleri için bkz. W. Hınz, çev. F. Işıltan, "Ortaçağ Yakın Şarkına Aid Vergi Kitabeleri", *Belleten*, XIII, s. 49-52, s. 772-793.

Halk arasında Naib Eşref Türbesi, Hacı Gazzez'in Tekkesi denen Hacib Çalıcı (Mehter) Seyyid Ömer'in kümbeti çevresi açıldıktan sonra (2008)

yucu) edecek altı hafıza ve İbn Nu'man soyundan mütevelliye tahsis edildiği öğreniliyor.[278] Osmanlı belgeleri arasında, bu türbeye cüzhan, türbedar, nazır olanlara ilişkin berat ve şikâyet kayıtları H. 1156-1309 (M. 1743-1891) arasında saptanabiliyor. Divriği Şer'iye Sicilleri'ndeki 1891 tarihli son bir kayıtta *"Divriği kazasında vaki' Siddi Ahmed Hacib'in Türbesi el'an mevcud ve ma'mur olduğu"* belirtilmektedir ki; 1924'te tekke ve türbelerin kapatılmasına değin de aynı zamanda ulucaminin hatibi olan Hacı Gazez buranın da türbedarlığını yapmıştır.[279]

Turab-ı Âli Türbesi:

Kalenin güneydoğu eteğinde, son kalıntılarına göre sekizgen planda fakat diğerlerinden daha küçük bir Mengücek kümbetiydi. Kubbesi ve duvarları çökmüş olsa da 1930'lara değin yerli halk, dilek dilemek ve şifa aramak için buradaki tek mezarı ziyaret ediyordu. Türbenin bulunduğu semt de Turâb-ı Âli adıyla anılıyordu.[280]

Ahi Yusuf Türbesi:

Kemankeş mahallesinde ulucami yolu üzerinde, Nureddin Salih Türbesi'nin yakınındadır. Sokak duvarı çamurla sıvanmış olduğundan dikkati çekmez. Zaviyesi eve dönüşmüş, türbesi yıkılmış 13. yy 2. yarısından kalma bir Ahi[281] tesisidir. Yerli halk, "Ak

---

[278] BOA, Maliyeden Müdevver D. No. 3332, s. 32; Tapu (Evkaf-Maliye) No. 156, s. 202; E. Gülsoy, "16. Asrın İlk Yarısında Divriği Kazası Vakıfları" *İlmi Araştırmalar*, 1, s. 127-128.
BOA, Sivas Ahkâm D. No. 1, s. 125/1; Milli Ktp. Ş.D. Sivas (Divriği) No. 80, s. 27; No. 83, s. 31, 34, 50, 56; No. 74, s. 54, 60; No. 71, s. 22, 113.
BOA, Tapu D. No. 252, s. 5. H. 954'ten (M. 1547) başlayarak belgelerde Turab-ı Âli mahallesi geçmektedir.
Ahi/Akı (cömert, yiğit, er kişi). 12.-14. yy'larda Anadolu'da dini-ticari esnaf örgütlerinin üyelerine deniyordu. Ahiler, fütüvvet (erlik-yiğitlik) ülküsünü ve

Yusuf Hazretleri" olarak anagelmiştir.

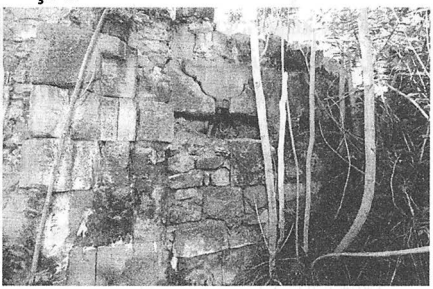

1965-1970 aralığındaki ziyaretlerimizde Darüşşifa ve Sitte Melik'e taş ve tezyinat benzerliği veren Ahi Yusuf Hangâhını orayı sahiplenen Ak Mehmed efendiden notlar da alarak incelemiştik.

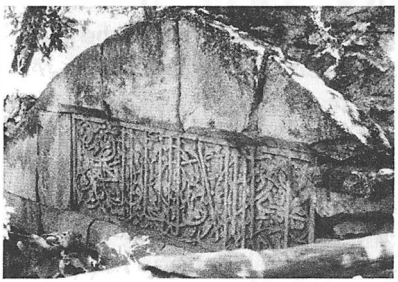

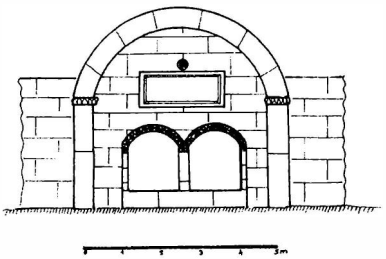

1970'teki incelememiz de, hangâhın türbe harabesinde âyet yazılı taş çerçeveyi ve hâcet pencerelerinin acurlu kemerlerini saptamış, yaklaşık bir kroki çizmiştik.

---

meslek dayanışmasını benimsemişlerdi. Anadolu Selçuklu Devleti'nin dağılması sürecinde Türkmen beyliklerinin örgütlenmesinde etkin olmuşlardır. Bekâr Ahiler akşamları toplanır, kazançlarını paylaşır, yabancıları konuk eder, yoksullara yardımda bulunur, zorbaların kıyıncına engel olurlardı. Her yöredeki örgütün yiğitlerce seçilen ve "Ahi" denen bir reisi bulunur; imeceyle yapılan zaviye (tekke) donatılıp kandillerle aydınlatılır, zanaatkârlar, kazançlarından katkı sağlayarak zaviyenin giderlerini karşılar, yer içer, şarkı söyler, eğlenir, oynarlar; kente veya kasabaya gelen yabancıları da ağırlarlar; hatta, at, giysi, harçlık gibi yolculuk gereksinimlerini karşılarlardı. Ahilerin konukseverliği ve yardımları konusunda bilgiler veren İbn Battûta, Sivas, Erzincan, Amasya yörelerindeki izlenimlerini aktarırken Ahi reislerinin, sultanlar gibi buyruklar verdiklerini (I-3, s. 293, vd.) yazar. Bu ünlü gezgin şayet Divriği'ye uğrasa idi, buradaki Ahilerden hatta belki Ahi Yusuf'tan söz edecekti. (bkz. *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, çev. A. S. Aykut, I-II, YKY yayını, İstanbul, 2004) Mengücekoğulları'nın sönüşünden sonra Ahilerin Divriği'de de örgütlendiğine, Ahi Yusuf'tan başka, Ahi Hızır, Ahi Polat, Abdullah, Ahi Baba, Ahi Köy... tekke ve türbeleri kanıttır. (Bkz. Milli Ktp, SD, Sivas, Divriği, No. 67, s. 135; K. Özen, *Divriği Evliyaları*, s. 71, 102, 157-158; E. Gülsoy, "XVI. Asrın İlk Yarısında Divriği Kazası Vakıfları", *İlmî Araştırmalar* 1, s. 65-66)

1965'teki durumuyla türbenin tonozu ve yan duvarları yıkıldığından köşedeki taş yığıntısına "türbe" deniyordu.[282] Batı duvarında, muntazam taşlarla örülü, yanlarda, kenarları tırtıllı bindirme taşlarına basan geniş bir kör kemer, özenli kitabelik ve bir çift hacet penceresi ayaktaydı. Bindirme taşları ve ikişer parçalı gömme köşeli sütunlar vardı. Büyük kemer yayının altında dikdörtgen biçimli uzun kitabe taşı bulunuyordu. Hafif içerlek kitabe taşının yukarısında olması gereken Arabesk işlemeli güzel bir gülçe, pencere açıklıklarına doldurulmuş molozlar arasındaydı. Hacet pencerelerinin üçer parça taş kemer lentolarının yüzeyleri de araları kabaralarla doldurulmuş Arabesk bezeliydi. Görülebilen bezeme kalıntıları, Sitte Melik Türbesi cephesi ve ulucami minberi bezemeleriyle benzerlik yansıtıyordu. İzlerin verdiği ölçüyle yaklaşık 8,5x5,5 m boyutundaki mekânı, olasılıkla ortada bir kubbe yanlarda da bingi görevi yapan dar kemer tonozlar örtmekteydi.

كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ اِلَّا وَجْهَهُ لَهُ الْحُكْمُ وَاِلَيْهِ تُرْجَعُوْن

Kitabe: Türbenin kapı cephesi yıkıldığından burada olması gereken kitabe de mevcut değildir. Hacet pencereleri üzerindeki 0,8x2 m'lik tek parça kitabelikte son derece özenli celî Selçuklu sülüsü ile tek satırda bir âyet-i kerime okunmaktaydı:

(Ondan başka her şey yok olacaktır. Hüküm O'nundur ve siz ancak O'na döndürüleceksiniz, Kasas Suresi, 88. ayetin sonu)[283]

Bir zamanlar Divriği ahilerinin toplandığı bu türbe-zaviye ve hangâhın yapılış tarihi bilinmiyorsa da mimari ve bezeme üslubu, kitabe taşındaki yazı, Mengücekoğulları dönemi veya hemen sonrasını işaret ediyor. Türbenin ulucamiye ve kümbet-

[282] Harabenin bulunduğu evin sahibi Mehmed Arabacı 1965'te, türbenin ne zaman yıkıldığını bilmediğini, en az yüzyıldır bu halde olduğunu; yıkılmazdan önce bir köşesinde mezarlar bulunan türbede dervişlerin zikir çektiklerinin anlatıldığını, bahçede başka mezarların da bulunduğunu ve kazılarda da taş sandukalar çıktığını açıklamıştır. Bu türbeyi ilk tanıtan ve içindeki üç mezardan söz edense Fahreddin Başel'dir. (bkz. *Sivas Bülteni*, 1935, s. 47)
Harabenin fotoğraf ve krokisi ile ölçümleri için bkz. Emre Madran, "Divriği'de Bir Yapı", *Önasya*, S. 73, s. 7 vd. Yazılı alınlık taşı, 1993'te yerinden düşmüş ve buradan götürülmüştür. (K. Özen, *Divriği Evliyaları*, s. 157; a.y. "Sivas Yöresinde Ahilik", *II. Uluslararası Ahilik Kültürü Sempozyumu Bildirileri*, s. 256-257).

lere yakınlığı, "Ahi" adıyla anılışı da bu bağlantıyı güçlendirmektedir. Ahi Yusuf hakkında bilgiler sınırlıdır. Fakat bir Ahi şeyhi olduğu kesindir. 13.-14. yy aralığında yaşamıştır. 15 Şevval 755 (2 Kasım 1354) tarihli bir hüccette, kızı Nazlıpaşa'nın künyesinde: "*Sahibü's-sadrü'l-muazzam, zahirü'l-mülûk, reşidü'l-ekrem zâirü'l-Haremeyn, meşhûrü'l hafikîn iftihar-ı ehl-i fütüvvet ve'l-Mürüvvet melce'ü'l-fukara ve'l-mesâkin Ahi Yusuf bin Cemaleddin Yakub*" olarak anılıyor. Bu tanım, Nazlıpaşa'nın 1354'te hayatta olduğunu ve Divriği'deki Ahi örgütünün başında bulunduğunu gösteriyor.[284] Hicrî 937 (1530) tahririnde "*Evkaf-ı Zaviye-i Ahi Yusuf der mahalle-i Kemankeş*" başlıklı kayıtta, ibniad nahiyesinde Cafere (?) köyünün malikânesiyle şehirde Turandık, Alacabağ, Zemin-i Devlet, Hâsım-ban (?) Mülk-yeri adlı ve biri Çaybaşı'nda, 6 tarlanın ürünlerinin; biri Alacabağ yanında olmak üzere 2 bahçenin mukatalarının zaviyeye vakfedildiği; bunların "*kadîmü'z-zamandan ilâ yevmina hâzâ min gayri tebdil vakfiyyet üzere tasarruf*" olunageldiği yazılmıştır.

Aynı tahrir defterinden ve H. 14/C/1143 tarihli "*Divriği kazasından Şeyh Bayezid İbn Ahi Yusuf zaviyesinin zaviyedarlığı*"na ilişkin tecdit beratındansa Ahi Yusuf'un oğlu Şeyh Bayezid'in de Hikme'nin Ekrek köyünde zaviye kurduğu öğrenilmektedir. H. 9/N/1197 tarihli ilâm ise "*Ahi Yusuf Zaviyesi Vakfı tevliyet ve zaviyadarlığına beratla mutasarrıf olan Ali, İstanbul'dan dönerken berat-ı alişanını yolkesen eşkıyası aldığından, kendisine yeni berat ihsan buyrulması için*" Divriği kadısınca yazılmıştır. Ahi Yusuf zaviyedarı Hüseyin Halife'nin, Hicrî 1215 (M. 1800) tarihli istida ile zaviyedarlığı ve mütevelliliği, Esseyyid Mehmed Şakir Efendi'ye bıraktığı öğreniliyorsa da bu çekilişin gerisinde bir hilenin bulunduğu, H. 1220 (1805) tarihli ve "*evlad-ı vâkıfdan Seyyid Mehmed Emin'in: –Ceddim merhum Ahi Yusuf zaviyesi vakfının tevliyet ve zaviyedarlığı, Ali'nin fevtiyle evlad ve ahfaddan olduğumdan bana tevcih olunmak iktiza eder iken diyâr-ı âherde bulunduğumdan ecânibden Hüseyin hilâf-ı şart-ı vâkıf, ber-karabet kendi üzerine tevcih etdirip sonra Mehmed Şâkir'e*

[284] Bu hüccet, Nebipaşagil ailesinde görülen belgeler arasında olup içeriği, "Mengücekler'den Sonraki Yüzyıla Kısa Bakış" bahsinde açıklanmıştır.

ondan da boşalınca İsmail'e tevcih-i berat etdirilmişdir" içerikli başvrusu ortaya koymaktadır. Soruşturma sonunda adı geçen hatt-ı hümayunla zaviyedarlığa atanmıştır. Bu belgeler, zaviyenin 19. yy'a değin faal olduğunu da göstermektedir.[285]

Araplık:

İmamoğlu mahallesi Araplık sokağındaki bu türbe, Sitte Melik, Kamereddin ve Naib Eşref kümbetlerinin küçük bir modeliydi. Sekizgen planlı türbe ve bitişiğindeki kerpiç mescit haraptı. Türbe dıştan muntazam karo taş, içten moloz örgülü, doğuya bakan kapı cephesi ve kubbesi yıkılmış olmakla beraber diğer cepheler saçak frizi seviyesine kadar mevcuttu. Kitabesiz türbenin batıdaki dar uzun hacet penceresi, Kamereddin Türbesi kapı nişindeki gibi fistolu kemerli ayrıca burma çerçeveliydi. Pencerenin altında kalın bir eşik taşı vardı ve bu cephenin çift silmeli panosu Selçuklu dönemi taş bezemelerini hatırlatan Arabesklerle desenlendirilmişti. Türbenin kuzey cephesindeki mescidin içinde kalan mihrap 15 cm taşıntılı olup Mihrap nişi, Selçuklu tarzı mukarnaslı sivri taç kemerli, yanlarda burma sütunluydu. Nişin taşları söküldüğünden bir delik açılmıştı. Saçak frizi Naib Eşref Türbesindeki gibiydi. Türbe içindeki yaşlı "dargun ağacı" için yüz yaşında denirdi ki bu, kubbenin en geç 19. yy'da yıkılmış demekti. Ağacın dibinde "Arap

Harap Araplık onarılmayarak 2008'de yıkıldı ve kapıtaşları dışında yeniden yapıldı (Fotoğraf 1967)

[285] BOA, Tapu (Evkaf-Maliye) D. No. 156, s. 194; Cevdet (Evkaf), Sıra No. 28656 (Berat); 6928 (ilâm); 1843 (arzuhal); 9380; Milli Ktp. Ş.D. Sivas (Divriği), No. 84, s. 24.

Baba" mezarı yoktu ama zeminin yoldan 1,5 m kadar yüksekte oluşu ve görülebilen tonoz kemeri, altta mumyalık bulunduğunun işaretiydir.

Bu küçük kümbet, 13. yy sonları ile 14. yy başı arasında yapılmış olmalıdır. Başka bir tanımla Divriği'deki çadır biçimli kümbetlerin son bir örneğiydi.

Maalesef bu türbe ve kuzeyden bitişik kerpiç duvarlı, toprak damlı basık mescit 2008'deki kümbetler operasyonunda tamamen yıkılmış, salt taş fistolu kapı nişi de sökülüp örülerek türbe yenilenmiştir.

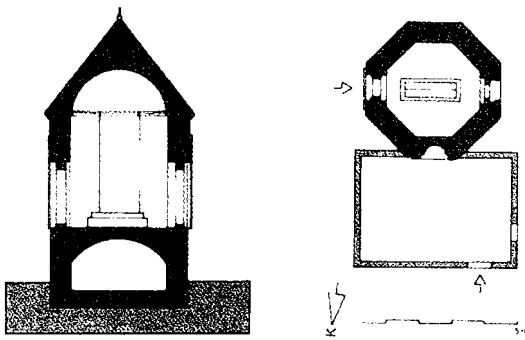

2008'de Araplık yıkılıp yeniden yapılırken bitişik mescit harabesi de kaldırılmıştır (1967).

Bu türbe kimindir? Halk buraya niçin Arap Baba Türbesi demiştir? Neden diğer türbelere mum dikilmezken buraya mum dikilegelmiştir?[286] gibi sorulara yanıt verilemez. Bir söylenceye göre, "*Burada yatan, Mengücek Şahının muhafızıymış. Zenci olduğundan Arap denilirmiş.*" Başka bir söylenceye göreyse yaklaşık 300 m batıdaki "*Ömerpaşa Mezarlığı'nda gömülü zatın kardeşi ve yardımcısı imiş. Bunlar Arapmış ve Mısır'dan gelmişler.*" Bu anlatı dikkate alındığında, türbenin Memlûkler döneminde (14. yy

[286] "*Burası bilhassa korku, sevda ve sinir hastalıklarında ziyaret edilir. Hasta bir yakını ile türbeye gelir. Hasta sahibi mescitte iki rekat namaz kılar. Türbenin kapısı önünde durup dua eder, adak adayıp dilek diler. Dileği yerine gelmişse türbe kapısının önünde kurban keser. Etini yoksul kişilere dağıtır. Fakir kimseler horoz keserler. Sıtmalı kimseler de buraya getirilirdi. Hasta mescitte bir müddet yatırılır, uykuya dalacağı sırada başına soğuk su dökülürdü.*" (K. Özen, *Divriği Evliyaları*, s. 161-162).

sonlarında) ve Mengücek kümbetleri model alınarak yapılmıştı.

Diğer yandan, H. 937 (1530) tarihli tahrir defterindeki "evkaf-ı mescid ve Han-ı Bihruz ve Kubbe-i Bihruz"[287] kaydının Araplık'la ilgisi olabilir. Çünkü bu kaydın devamında, hanın, Sevir nahiyesindeki Bihruz mezrasında, mescit ve kubbenin (türbenin) ise Divriği bağları içinde bulunduğu yazılıdır. Araplık, geçen yüzyıllarda "Bağlar" mevkiindeydi.

Körhane:

Mercantepesi Mezarlığının eteğindeki Körhane Kabristanı içinde yer alıyordu. Türbenin harabesi 1970'te Askerlik Şubesi yapılırken yıkılıp kaldırıldı. Eskilerden buranın sağlam halini bilene rastlanmamıştır. Buraya, bir tepenin eteğinde oluşundan dolayı "gavr-hâne"den (dipte kalan yer) bozma veya gömütlüğü olduğu için Körhane denilirmiş Söylencelere göre korkulu bir yermiş. Altında gömütlüğü varmış. Zaman zaman Divriği'ye uğrayan kehhaller (göz sağaltıcıları) Körhane'de oturur, göz rahatsızlığı olanları ilkel yöntemlerle tedavi ederlermiş. Atı sancılananlar da hayvanı harabenin çevresinde dolaştırırlarmış.

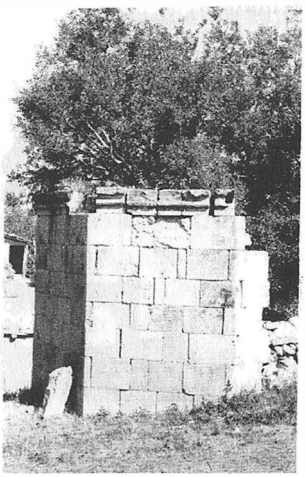

1967'de çektiğimiz fotoğraf filmlerinde "Körhane" diye kodladığımız kare.

Körhane'nin Mengücekler veya sonrası dönemle ilgisini kurmaya yarayacak bir belgeye ulaşılamamıştır.

Medreseler

Ahmed Şah Ulucamii ile Turan Melek Darüşşifası'nda tesis edilen Medrese-i Kübrâ hariç Divriği medreseleri[288] yıkılmıştır. Bu

[287] BOA, Tapu (Evkaf-Maliye) No. 156, s. 183.

[288] Medrese: Dönemlerinin orta ve yüksek dereceli örgün eğitim kurumları olan medreselerin, Anadolu'daki başlıca örnekleri Selçuklu ve Türk beylikleri kentlerinde yapılmıştır. Bu kurumlar, bir iç avlu çevresinde eyvan tarzında sahınları (dershaneleri) ve maksure/hücre denen pansiyon odalarını kapsa-

durum, yapısal nitelikleri ve işlevsiz kalışlarıyla açıklanabilir. Bir cami ortamında hizmet veren veya bir caminin, türbenin bitişiğinde yer alan bu medreseler Lâlâiye, Zeyniye, Sinaniye idi. Olasılıkla toprak damlı, ahşap-hımış yapılardı. H. 925 ve 937 (M. 1519-1530) tarihli Tapu Tahrir defterlerinde "*kadimüleyyamdan beri*" faal oldukları açıklandığına göre kuruluşları Mengücekler'e dayanıyor veya o dönemde yerleşen kültürün izinde hizmet veriyorlardı. Evliya Çelebi'nin adlarını verdiği Kızıl Medrese, Hatibzade Medresesi, daha sonraki dönemlerde kurulmuş olmalıdır.[289] Bunların adları, Mengücekler dönemiyle çağdaşlıklarını düşündürmektedir. Çünkü 11.-13. yy'lar boyunca, Nizamiye medreseleri örnek alınarak açılan kurumlara Mustansiriyye, Nameriyye, Nuriyye, Zeyniyye, Vesiyye, Aliyye vb adlar veriliyordu. "Musıla" (hazırlık) ve "Sahın" (orta eğitim) düzeylerindeki bu klasik kurumların, anılan düzeylerde din eğitimine gereksinim duyulduğu, vakıf gelirlerinin de kesilmediği zamanlar boyunca, işlevlerini sürdürebildikleri belgelerle kanıtlanıyor. Ancak 18. ve 19. yy'lardaki, tüm Anadolu medreselerini etkileyen sönüş ve yıkılış sürecinde, çoğu taş medreselerin bile sadece görkemli taçkapıların ayakta kalabildi, kimileri arsaya dönüştü; çoğunun yerleri dahi unutuldu.

Divriği medreselerinin bugün artık yapısal izleri bulunmasa da olanakları kıt bu küçük kentin, 13. yy'dan, 20. yy başına değin üç dört medreseyi yaşatabilmiş olması, yine de Anadolu eğitim tarihi açısından önemlidir.

Belgeler, Divriği medreselerinin, salt yukarıda değinilen nedenlerden değil, ehliyetsiz müderrislerin görevlendirilmeleri, öğrenci barındırma olanaklarının kalmaması, kentin eski uygar ve zengin ortamını yitirmesi gibi nedenlerle de hayat kaynaklarından

---

yan yapılardı. Talebeler maksurelerde barınır, gereksinimleri vakıfça karşılanırdı. İbadet ve uygulamalı öğretim için, medrese bir camiye bitişik olur veya medresenin ayrı bir mescidi bulunur ya da mescit ve medrese aynı mekânda hizmet verirdi. Turan Melek Darüşşifası (Medrese-i Kübrâ), bu klasik biçimin bozulmamış bir örneğidir. Dönemi temsil eden diğer Anadolu medreseleri Niksar Yağıbasan (552/1157), Kayseri Çifteminareli (1205) ve Sırçalı (1243), Konya Karatay (1252) ve İnceminareli (1262), Sivas Çifteminareli (1270), Buruciye (1270) ve Gökmedrese (1271), Erzurum Çifte Minareli ve Yakutiye vs'dir. Medrese konusunda geniş bilgi için *İslam Ansiklopedisi* "Mescid" maddesinin "Ortaçağda Anadolu Medreseleri" bölümüne bakılabilir. (C. 8, s. 112-116) Bkz. E. Çelebi, *Seyahatname*, C. III, s. 213.

yoksun kalarak yapısal ve işlevsel anlamda uzun bir çöküntü süreci yaşadığını gösteriyor.

13.-19. yy'lar arasında yaklaşık 600 yıllık bir faaliyet sürecinden söz edilebilecek Divriği medreselerinde, pozitif bilimlere, sanat dallarına yönelik programlara yer verilmeksizin klâsik medrese programı uygulanmıştı. Bundan dolayı Divriği kenti, 20. yy'a değin, medrese çıkışlı "ulema"dan yoksun kalmamış; bunun sonucu olarak kent merkezinde Sünni-Hanefi öğretisi güçlü bir yapı kazanmıştır. Halkın "âlim" dediği medrese çıkışlılar, müftülük, naiplik, vaizlik, hatiplik, imamlık görevleri yanında vakıf hizmetleri olan mütevellilik, nazırlık, muarriflik ferraşlık görevlerini de babadan oğula üstlenerek kent toplumunun ayrıcalıklı bir kesimini oluşturmuşlardır.

Medrese-i Kübrâ:

Darüşşifa bahsinde anlatılmıştır.

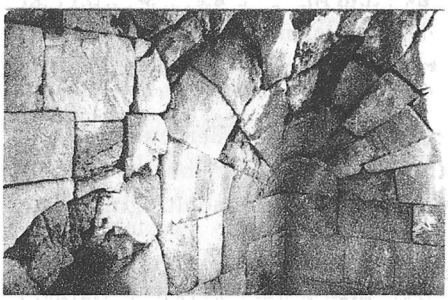

Ulucaminin batısında yol kıyısındaki bir yığıntı arasında görülen bu köşe bingisi Sinaniye Medresesinin son kalıntısıydı. mahalle sakinleri "Sinaniye Hatun" diyerek "ziyaret" eder, saygı gösterirlerdi (1967).

Medrese-i Sinaniye:

Mescit, buk'a, türbe ve medreseden oluşan Sinaniye yapı topluluğu, bu özelliğinden dolayı kimi kayıtlarda Sinaniye Buk'ası, Sinaniye Mescidi adlarıyla da geçmektedir. Bu küçük külliye, Ulucami'nin batısında Sinaniye (Kalealtı) mahallesinin merkezindeydi. Bugün bu yapılardan, kemerli pencereli bir duvar parçasıyla

tonoz bingisinden ibaret bir kalıntı mevcuttur. Pencere lentosu seviyesindeki toprak dolgu, sağlıklı bir plan elde edilmesine engeldir. Bu harabe olasılıkla 5x5 m boyutunda dört köşedeki bingilerle desteklenen sekizgen bir kasnağa oturmuş kubbeli bir türbe idi. Sinaniye Külliyesine dahil türbe, aynı çevredeki klasik sekizgen kümbethanelerden farklıydı. Külliyenin, bu taş türbeden başka, toprak damlı kerpiç yapılı bir buk'ası (yatı evi-imaret) ve bir medrese ve mescidi vardı. Zaman içinde buk'a yıkılmış, mescit tadil edilerek eve dönüştürülmüştü. Türbenin muntazam taş örgülü tonoz-duvar kalıntısına gelince, yapısal özellikleri bakımından, Mengücekli üslubundadır.

Yerel söylencelere göre Sinaniye Külliyesini yaptıran zat, Mengücek şahlarının akrabası imiş. Başka bir söylenceye göreyse burayı Sinane/Sinaniye Hatun yaptırmış. 1530 yılında düzenlenen tapu tahrir defterindeki "*Evkaf-ı mescid ve medrese ve kubbe (türbe) ki Hacı Sinan bin Ahmed binâ etdirmişdir. Sinaniyye demekle ma'rufdur*" kaydı ise kimlik konusuna açıklık getiriyor. Hacı Sinan soyundan bir kadının külliyeyi onartması veya buraya ek bir vakıfta bulunması üzerine Sinaniye Hatun adı yerleşmiş olabilir. Söz konusu tapu tahrir defterinde, Vartan, Kızılcaviran, Ağcaşar-Bağcaşar köyleriyle Şigi-yi Ermeni mezrasının, ayrıca şehirdeki iki tarlanın malikâne hisseleri, çarşıda 3'ü harap 8 dükkân Sinaniye vakıfları yazılmıştır. Divriği kadısı Abdülkerim bin Sadullah'ın tescil ettiği H. 729 (M. 1329) tarihli vakfiyesi de tahrirler sırasında geçerli sayılmış. Kurucu Hacı Sinan'ın soyundan Kasım bin Ali'nin o sırada mütevellilik ettiği, külliyenin de faal olduğu öğrenilmektedir.

Divriği Şer'iye Sicilleri'ndeki kayıtlardan, Sinaniye Medresesi'nin bir dönemden sonra işlevini, Turan Melek Darüşşifası'nda sürdürdüğü saptanıyor. Üç akçe yevmiye ile dersiâm olan Esseyyid Ahmed'in bu görevini İbrahim'e bıraktığına ilişkin H. 1144 (M. 1731) tarihli berat suretinde, "*Divriği'de vaki' Şifaiyye nâm-ı diğer Sinaniyye Medresesi*" denilmesi bunu gösteriyor. H. 1163 (M. 1750) tarihli bir berat kaydından da "*Divriği kasabasında vaki' Sinaniye buk'asında yevmi bir akçe vazife ile fakih olan Ebubekir*"in, yine o yıl Sinaniye Mescidi müezzininin, ertesi yıl da imamı Ebubekir'in öldüğü, 1166'da (1753) yarım akçelik fakihliğe, ölen Ömer ve Hasan'ın yerine Ebubekir'in atandığı öğreniliyor.

H. 1171'de (1758) Sinaniye mahallesi sakinleri kadıya çıkıp mütevelli Kângûnoğlu Molla Ali hazırken, beher sene Berat ve Kadir gecelerinde Sinaniye Vakfından helva dağıtılması icap ederken, mütevellinin iki senedir bu şartı yerine getirmediğini ileri sürerek şikâyetçi olmuşlar, önceki gibi mübarek gecelerde helva pişirilip Sinaniye Mescidinde mahalle halkına dağıtılması için uyarılmasını istemişler. İzleyen yıllarda da Sinaniye'nin ölen fakih, müderris, imam, müezzin ve mütevellileri yerine atamalar yapıldığı; arada hileye başvurularak mütevellilerin kendi yakınlarına veya cahilin cahili kimselere beratlar tevcih ettirildiği; H. 1192'de (M. 1777) "*Sinaniyye Mescid-i şerifinde yevmî bir akçe vazife ile müderris olan Mehmed Emin*"in, görevini bırakıp başka memlekete gittiği, yerine ulemadan Ali'nin, beratla atandığı; H. 1204 (M. 1789) yılına ilişkin şer'iye sicili kayıtları arasında ise "*Küçük Alemdar Mustafa Ağa Vakfından beher sene üç nügü yağdan Sinaniyye Mescid-i şerifine bir berat mumu dikilmesi koşuluna da yer verildiği*"; H. 1234'te (M. 1819) Dillioğlu'nun çarşıdaki bir kahvehane ile bir kasap dükkânını vakfederek gelirini Sinaniye ve Berdaiye mescitlerine bıraktığı; yine H. 1240 (M. 1825) yılında da "*Kângûnoğlu Molla İbrahim'in üç bin kuruşluk nükud-ı mevcûdeyi vakfedip mütevellinin bu paranın şer'i faiziyle nemâsını Sinaniyye Mescid-i şerifinin imârına*" harcamasını; mescit yıkılırsa bu gelirin yoksul Müslümanlara dağıtılmasını şart koştuğu; H. 1249 (M. 1833) tarihli bir mahzardansa Sinaniye Medresesinde ders okutan "*Esseyyid Yusuf*"un, bu görevini otuz yıldan fazla sürdürdüğü; mescide imam, müezzin, medreseye fakih, dersiâm atamalarının 20. yy'ın başına kadar devam ettiği; H. 1312'de (1894) "*el-yevm mevcud ve mâ'mur olan*" medresenin dersiâmlık görevine, aynı zamanda Gökçe Cami imamı olan Ali Sâfî'nin atandığı, bu zatın H. 1317'de (1899) ölümü üzerine, çocukları büyüyünceye değin, imtihanla Hafız İbrahim bin Yusuf'un hizmet etmesine şer'i mahkemece karar verildiği saptanmaktadır.

Yerel gelenekler arasında buraya yönelik bir inanç olmak üzere, yatalakların iyileşip iyileşmeyeceklerini sınamak amacıyla hastanın gömleği Cuma günü sela ile öğle ezanı arasında türbeye serilip dua edilir; bir gece türbede bırakılan gömlek ertesi gün toplanmış bulunursa hastanın öleceğine, düzgünse iyileşeceğine

inanılırmış. Halkın "yeknük" dediği yürüyemeyen çocukların kundak bezi, kırk basanların da zıbınları türbeye bırakılırmış.[290]

Lâlâiye Medresesi:

Yeri saptanamayan eski bir medresedir. Şehzadelerin eğitimini üstlenenlere "atabeg" ve "lâlâ" denildiği dikkate alındığında, bu medresenin, Mengücek şahlarının çocuklarını yetiştiren bir atabeğin anısını taşıdığı tahmin edilebilir. Nitekim çağdaş başka Türk-İslam kentlerinde de ünlü atabegler adına kurulmuş lâlâiye, atabekiye medreseleri vardı.

H. 937 (1530) tarihli tahrir defterindeki "*Vakf-ı Medrese-i Lâlâiyye der nefs-i şehir*" tanımı, medresenin Divriği merkezinde olduğunu gösteriyor. Yine, "*İbtidâ-i fetihde kütüb olunan defterde ve sonraki defterde vakfiyeti şer'ile sâbit olub vakf-ı mukarrer kayd olunmuş bulunub hâliya dahi zikr olunan Medrese-i Kübrâ vakfiyyesiyle bu medresenin vâkıfı ve vakfiyyetesi bir olub...*" açıklamasına yer verildiği görülmektedir. Bundan, Lâlâiye Medresesi Vakfını kuranın aynı zamanda Medrese-i Kübrâ vâkıfı olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu açıklama, Medrese-i Kübrâ denilen Darüşşifâ'yı yaptırtan Turan Melek'in Lâlâiye Medresesini de yaptırdığı sonucuna varılamaz. Daha sonra, her ikisi için ortak bir vakıf tesis edilmiş olabilir.

Söz konusu tahrir defterinde, Lâlâiye Medresesine, Hikme nahiyesine bağlı Ödek köyü ile Durdul ve Sevir nahiyelerinden birer mezranın malikânelerinin vakfedildiği görülmektedir. Kanuni devrine ait tarihsiz bir başka tahrirde ise bunlardan yalnızca Ödek köyü kayıtlıdır.

17. ve 18. yy'lara ait arşiv belgeleriyle Divriği Şer'iye Sicil defterlerinde, Lâlâiye Medresesine müderris, fakih, dersiâm atanmasına ilişkin bir berat suretine rastlanmamasına karşılık, "*Lâlâiyye*

---

[290] BOA, Maliyeden Müdevver D. No. 3332, s. 19 vd; Tapu D. (Maliye Evkaf). No. 156, s. 183; No. 408 (Maliye-Evkaf) s. 591 ve 670; HH. Sıra No. 4115/J, 17405/A, 33410-D; Milli Ktp. Ş.D. Sivas (Divriği) No. 82, s. 42, No. 80, s. 10, 13, 21, 25, 33, 38, 58, 59; No. 81 s. 19, 33; No. 83, s. 40; No. 77, s. 2, 3, 10; No. 79, s. 56; No. 84, s. 14; No. 70, s. 41, 55, 126; No. 71, s. 15; No. 69, s. 61; No. 68, s. 217; Z. Arıkan, "Divriği Kazası'nın İlk Sayımı", *Osmanlı Araştırmaları,* XI, s. 58 vd; E. Gürsoy, "16. Asrın İlk Yarısında Divriği Kazası Vakıfları" *İlmî Araştırmalar* 1, s. 120, K. Özen, *Divriği Evliyaları,* s. 171-172.

Buk'ası"na ve "*buk'adarlığı*"na dair birkaç kayıt saptanabiliyor: H. 1148 (1735) ve 1153 (1740) tarihli Divriği kadısının iki ilâmı, Lâlâiye Buk'ası buk'adarlığı konusunda bir ihtilafla ilgilidir. Özetle: Lâlâiye Buk'asının buk'adarı İbrahim ölmüş, Seyyid Osman'dan gayri oğlu yokken, Seyyid Hüseyin adında biri, kendisini İbrahim'in oğlu göstererek buk'adarlıkta Seyyid Osman'a ortak olmuş; Seyyid Osman çocuk yaşta ve kimsesiz olduğundan, Seyyid Hüseyin'e karşı koyamamış; onun ölümünden sonra da oğulları Seyyid Ataullah ve Seyyid Lutfullah biçareyi kandırıp hissesini kendi üzerlerine berat ettirmişler. İkinci ilâm, adı geçenlerin buk'adarlığının kaldırılarak bu görevin, "*babası ekmeği*" olmak üzere Seyyid Osman'a verilmesine ilişkindir.

Şer'iye Sicil defterindeki H. 1161 (M. 1748) tarihli Kadı Abdülmecid'in ilâmından ise önceki ihtilafın kapanmasından on yıl kadar sonra bu kez, buk'adar Seyyid Osman ile ortağı Ataullah, Divriği kasabası sakinlerinden ve mütegallibeden Memiş Paşa oğlu Osman Bey'in, buk'adarlık beratlarını zorla ellerinden alıp kendi üzerine işlem yaptırdığı, daha başkalarının da hileyle berat aldıkları öğrenilmektedir.

Medrese adının geçmediği bu kayıtlarda, büyükçe binalar için kullanılan ve genellikle kente gelen hoca, derviş, meczup, yolcu ve tacirlerin barındığı buk'anın özelliği, verebildiği hizmet konularında da bir açıklık yoktur.

Aradan yüzyıl gibi uzun bir zaman geçtikten sonra, bu kez de Lâlâiye, buk'a olarak değil, medrese kimliğiyle ortaya çıkıyor: Başbakanlık Arşivindeki üç ayrı berat, ilâm ve mahzar suretinde sırasıyla H. 1217 (1802) yılında, Esseyyid Abdurrahman; H. 1241(1826) ve 1249 (1833) tarihlerinde Esseyyid Mehmed, "*Medrese-i Lâlâiyye*"nin müderrisi görünüyor. Oysa H. 1301 (1883), 1309 (1884) ve 1312 (1896) yıllarına ait şer'iye sicili ilâm suretlerinden ilk ikisinde buk'adarlık hisselerinden, sonuncusunda "*... Lâlâiyye vakfından yevmî sülüs akçe ve sekiz sehimde sülüs hisse vazife ile sülüs hisse hâfızlık kısmetine iştiraken mutasarrıf Hacı Süleymanzâdelerden*" söz ediliyor.[291]

---

[291] BOA, Maliyeden Müdevver D. No. 3332, s. 24; Tapu D. (Maliye-Evkaf) No. 156, s. 187, (Maliye-Evkaf) D. No. 408, s. 670 vd; Cevdet tasnifi (evkaf) No. 24662, vrk 2, (ilam); Hattı Hümayunlar No. 4115/J, No. 17405/A, No. 33410-D (mahzarlar); Milli Ktp. Ş.D. Sivas (Divriği) No. 76, s. 17, No. 71, s. 16, No. 72, s. 95,

Zeynebiye/Zeyniye Medresesi:

Kuruluşu ve kurucusu hakkında bilgi yoktur. H. 925 ve 937 (1518, 1530) tarihli eski tapu tahrir defterlerinde adı "*Zeynebiyye*" iken, sonraki belgelerde "*Zeyniyye*" okunuyor. Söz konusu tahrir defterinde, H. 715 (1315) tarihinde Kadı İskender bin Abdülcebbar'ın tescil ettiği mülknâme ile Anzagar nahiyesinde bir mezranın tamam malikânesinin sahibi görünen, muhtemelen Mengücek ailesine mensup Zeyneb binti Mehmed Şah Mansur eş-Şehrî, bu medresenin kurucusu olabilir. Ancak aynı defterde, "*Vakf-ı Medrese-i Zeynebiyye der bi-cânib-i Divriği*" başlığı altında bu medreseye "*Sevir nahiyesinde Decdeger, Hikme nahiyesinde Hazgerk*(*Hazerkek*) *köyleri ile Hikme'de Feth* (*?*) *mezrasının tamam malikâneleri*"nin vakfedildiği belirtilirken yukarıda adı geçen Anzagar'a bağlı mezraya yer verilmemiş; geçerliliği saptanan vakfiyenin tarihi de işaret edilmemiştir. Tahrir sırasında evkafın tevliyetine padişah beratı ile *"fahrü's-saltanat* (?) *Seyyid Hüseyin"*in mutasarrıf olduğu yazılmıştır.

Kanuni devrine ait tarihsiz ikinci tahrir defterinde, medreseye vakfedilen köyler arasında yine Decdeger ve Hazgerk'in (Hazerkek) adları geçmektedir. Divriği Şer'iye Sicil defterlerindeki H. 1167 (1753) tarihli bir ilâmda ise "*Medine-i Divriği'de vaki' Zeyniyye Medresesi demekle ma'ruf medresenin* (*müderrisinin*) *Hazerkek ve Decdeli nam karyelerin mahsulünden almak üzere bir sehim yevmiyesi olup iki sehimin mütevelli-yi vakfa ve bir sehimin de nâzır olanlara vakf edildiği*" açıklanmaktadır.

Arşiv belgeleri arasında Zeynebiye Medresesinin adına bir kez de 19. yy başında rastlanıyor ve H. 1217 (1802) tarihli mahzarı imzalayanlardan birinin "*Esseyyid eş-şeyh Mehmed Şâkir el-müderris-i bi-medrese-i Zeynebiyye*" olduğu görülüyor. Bu zat, Divriği'de "Şâkir Müftüler" adı ile bilinen ailenin atası olup Zeynebiye müderrisliği yanında müftülük de yapmıştır, aynı adı taşıyan oğlu Mehmed Şâkir bin Mehmed Şâkir ise, H. 1250 (1834) tarihinde müderris Mustafa bin Osman'dan medrese icazetnamesi almış. Adı belirtilmeyen medrese, Zeynebiye olabilir. Özenli bir nesihle

250; Z. Arıkan, "Divriği Kazası'nın İlk Sayımı", s. 62 vd; E. Gülsoy, "16. Asrın İlk Yarısında Divriği Kazası Vakıfları", s. 121 (Lâlâiyye, yanlış bir okuyuşla "Lala Eyne" yazılmıştır.)

yazılan bu icazetname, hat sanatının Divriği'deki düzeyi için bir belgedir.

Aile elindeki H. 1286 (1869) tarihli berattan ise "*Nezaret-i Evkaf-ı hümâyun-ı mülûkâneye mülhak Divriği'de vâki Zeynebiyye Medresesi vakfından almak üzere yevmî bir akçe vazife ile rubu' hisse müderrislik cihetine mutasarrıf*" müftü Esseyyid Mehmed Şâkir'in eski beratının yenilendiği; babasının öldüğü H. 1257'den (1841) beri bu görevde olduğu öğrenilmektedir.

Müderris Mehmed Şâkir'in oğlu Mehmed Şâkir'in, "beşik uleması" olarak çocukluğundan itibaren Zeynebiye Müderrisliğinde bulunduğunu gösteren 12 Muharrem 1320 (21 Nisan 1902) tarihli ilâmın,"*Zeyniyye vakfından almak üzere yevmî bir akçe vazife ile rubu' hisse müderrislik cihetine mutasarrıf olan Mehmed Şâkir Efendi bin Şeyh Mehmed Şâkir ile*" diğer hisse sahiplerinin birbiri ardınca ölmeleri üzerine müderrisliğe talip olan "*Cami-i Kebir mahallesinden ve müdderrisin-i kirâmdan faziletlû Necib Efendi ibn Süleyman Efendi'nin*" Zeyniye müderrisliğine atanması için yazıldığı görülmektedir. Bu sonuncu belge, 13. yy'da açılan bir medresenin Divriği ortamında altı yüzyıldan fazla işlevselliğini koruduğunu göstermektedir ki bu durum, onca olumsuz koşullara karşın vakıf sisteminin ve medrese öğretiminin, küçük bir kentteki sürekliliği açısından dikkate değer.

Zeynebiye belki de en son kapanan medrese olarak ve 20. yy'ın ilk çeyreğine kadar varlığını korumuş; son evrede Zeynebiye adı da anılmayarak "Divriği Medresesi" veya sadece "Medrese" denilmiştir. Asıl Zeynebiye Medresesinin semti ve binası konusunda bir bilgi yoktur.[292]

Mengücek Dönemi Hamamları

Divriği'deki tarihi 5 hamamdan 2'si Mengücekler zamanından kalma olup biri harap diğeri çalışır durumdadır. Daha sonraki dönemlerde yapılanlardan Şen Hasan Hamamı ile Hatip Hamamı tamamen yıkılmış; Hamam-ı Ulya (Yukarı Hamam) da 19. yy başın-

[292] BOA, Maliyeden Müdevver D. No. 3332, s. 23; Tapu D. No. 156, s. 187, 215; Tapu D.(Maliye Evkaf) No. 408, s. 613 vd; Hattı Hümayunlar No. 4115/J; Milli Ktp. Ş.D. Sivas (Divriği) No. 80, s. 40; No. 68, s. 300; Özel arşiv, No. 8 ve 11; Z. Arıkan, "Divriği Kazası'nın İlk Sayımı", *Osmanlı Araştırmaları*, XI, s. 63.

da kapanarak yıkılmaya terk edilmiştir.[293] Hamamları ve çeşmeleri besleyen şebekelerinden güneydoğudaki, Pınargözü ve Hazerkek kaynaklarından kaleye kadar uzanan Ahmedşah su yoludur. Bu kol üzerindeki çeşmeler birçok kez yenilendiğinden Mengücekler döneminden kalma bir çeşme yoktur. Pireyüp gözelerinden beslenen diğer şebeke ise kentin, kuzeybatı yakasındaki çeşmelere su veriyordu.

Hamam-ı Bâlâ/Bekirçavuş Çifte Hamamı:

Ulucaminin batısında Kamereddin Türbesine inen yol üzerindedir. Bu hamamın, Ahmed Şah-Turan Melek Külliyesinin bir öğesi olarak inşa edilmiştir.[294]

19. yy sonlarına değin çalışan hamamı Ahmedşah suyu besliyordu. Anlatılara göre suyu bol, ortamı ferahtı. Geleneksel gelin hamamları burada düzenleniyor; camegâhın ateşliğindeki közde büyük güğümlerle kahve pişirilip davetlilere sunuluyordu. 19. yy sonlarına doğru Şehir mahallesindeki nüfusun çekilmesi sonucu müşterisiz kalmış, su yollarına bakılmamış, sonunda kapanarak yıkılmaya terk edilmiştir. Kubbeleri çökmüş, içerisi dolmuş durumdayken 1967'de güçlükle ölçü alarak krokisini çizdiğimiz ha-

---

293 Hamam: Anadolu Selçukluları döneminde vakıf hamamlar; cami, imaret, medrese, şifahane... Hayır tesisleri gibi, sultanlar, beyler, devlet adamları tarafından yaptırılmış; büyükçeleri, "rical" (erkek) ve "avret" (kadın) tarafı olmak üzere "çifte hamam" olarak inşa edilmiş; "fert" hamamlar ise, günün belirli vakitlerinde veya haftanın belirli günlerinde kadınlara ve erkeklere tahsis edilerek çalıştırılmıştır. Türk hamamlarının planı üç ana kısım gösterir: *Câmegâh* (soyunma yeri): yıkanacakların soyundukları kubbeli sofadır, ortasında şadırvan veya fıskıyeli bir havuz vardır. *Soğukluk*: Câmegâhdan geçilen ılık, loş ve basık aradır. *Sıcaklık*: Soğukluktan girilen burada, ortadaki kubbenin altında "göbektaşı", karşılıklı dört eyvan, köşelerde de halvetler vardır. Her hamamın bir külhanı bulunur. Burada ısıtılan su kurnalara verildiği gibi, ocağın sıcak dumanı, kaynayan suyun buharı da göbek taşı ve döşeme altlarındaki cehennemliklere, duvar aralarındaki "tüfeklik" denen kanallara verilerek hamamın ısınması sağlanır. (O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti,* s. 253; C. E. Arseven, *Türk Sanatı Tarihi,* s. 517 vd) Y. Önge'nin görüşü de bu doğrultudadır: "*Bugün kısmen toprağa gömülmüş bir harabe durumundaki Bekir Çavuş Hamamı, plan kompozisyonunda görülen bazı özellikleri sebebiyle kanaatimizce 13. yy'a ait bir yapıdır. Ancak muhtemelen 16. yy'da bazı değişiklik ve ilavelere tâbi tutulmuştur.* (...) *N. Sakaoğlu, hamamın Ahmedşah suyu ile çalıştığını yazmaktadır.*" (Bkz. "Bugünkü Bilgilerimiz Işığında Divriği Ulucamii..." *750. Yılı,* s. 33)

mam, kuzey-güney ekseninde uzunlamasına bir yapıdır. Kuzeyde dar bir koridor biçimindeki aralıktan bir kapıyla bingi izlerinden kubbeli olduğu anlaşılan camegâha, buradan da soğukluğu ayıran dar dehlize girilmektedir. Dehlizin iki yanına birer hücre bölünmüştür ki herhalde doğudaki apteshaneye, batıdaki ise özel halvete yol veriyordu. Ortada kalan dehlizde ise biri (duvarında bir niş bulunan batıdaki) ustura tutma halvetine, diğeri sıcaklığa açılan iki kapı; soğukluğun batı tarafında ise hamam planlarına aykırı konumlu bir halvete geçit veren bir kapı vardır. Bu halvetin, ayrı dehlizinin ve kapısının bulunması "özel" durumdur. Ya o zamanın âdetlerine göre saygın müşterilere veya tedavileri hamamda yapılan hastalara mahsustu. Bu özel bölümden dolayı da "çifte hamam" olarak nitelendirilmiştir.

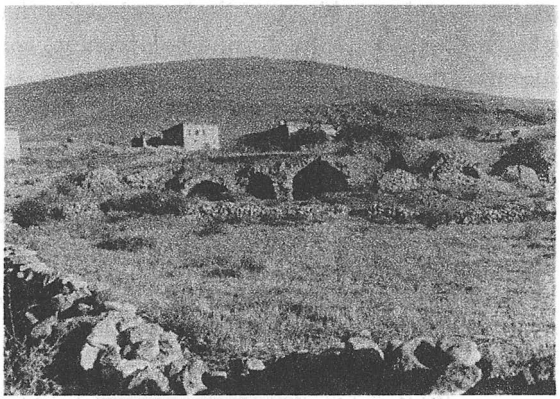

Bu hamam, her geçen gün taşları sökülerek tahrip edilmektedir (1950'ler).

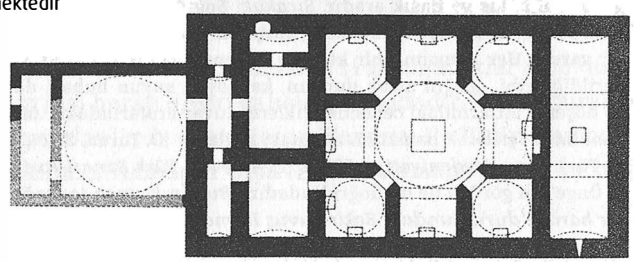

Asıl soğukluktan dar bir kapıyla girilen sıcaklıkta, karşılıklı dört eyvan (ağzı açık halvet) ile köşelerdeki sivri kemerli kapılardan girilen dört halvet (yoğun halvet) vardır. Orta mekândaki mermer göbektaşı sökülmüş somadaki mermerleri Esad Bey (öl. 1919) konağına götürülmüştür. Kubbe ve tonozlar da çökmüştür. Göbektaşının büyük bir kubbeyle, halvetlerin de küçük kubbelerle, ağzı açık halvetlerle dehliz ve soğukluğunsa kemer tonozlarla örtülü; umumi halvetlerin birer kurnalı olmasına karşılık, kuzeybatı köşedeki özel halvetin iki kurnalı olduğunu izler gösteriyor. İki takviye kemerine oturtulmuş tonozlu, ortasında su haznesi bulunan külhan güney yandadır.

Hamamın, kemer örgüleri kapı söveleri kemer ayakları kırmızımsı-sarımtırak düzgün karo taşlarla, ana duvar dolguları molozla örülmüştür. Yıkılan giriş cephesinin biçimi ve kapısında bir kitabe bulunup bulunmadığı bilinmemektedir. Hamamın ana yapısı 22x12,2 m'dir. Dış duvarlar 90 cm enindedir. Giriş ve camegâh daha zayıf duvarlarla çevrilmiştir. Planı, inşa tekniği, kapılarının biçimi hatta kemerlerindeki taşlarıyla Aşağıhamam'a benzediği dikkate alınırsa her ikisinin aynı yıllarda yapıldığı tahmin edilebilir.

Mahalli söylencelere göre hamamı Ahmed Şah, bir gereklilik sonucu yaptırmış. Doğrudur, çünkü ulucami ve darüşşifa gibi büyük eserlere başlanırken ilkin usta-kalfa-işçi topluluğu için koğuşlar, aşhane ve bir de "*beytü'l-gasl*" (hamam) yapılıyordu ki Bekirçavuş Hamamı da bu gereklilikle öncelik almıştır.[295]

H. 937 (M. 1530) tarihli tahrir defterindeki "*Hamam-ı bâlâ, der nefs-i Divriki, nısıf icâresi Cami-i kebir vakfı*"[296] tanımından, asıl adının Hamam-ı Bâlâ (yüksek hamam), yarı gelirinin de Ulucami vakfı olduğu öğreniliyor. Buraya Bekirçavuş Hamamı denilmesi en

---

[295] "*Ulucaminin temelleri yapılırken, Ahmed Şah çalışmaları izlermiş. Bir işçinin, yerden aldığı taşı, kucağında bekletip yere koyduğunu, bu hareketi tekrarladığını fark etmiş. Adamı çağırıp sormuş. O da 'Boy abdesti almam gerekiyor. Yaptırdığınız büyük mabede bu halimle taş götürmekte tereddüt ediyorum!' demiş. Bunun üzerine Şah, cami inşaatını kısa bir süre durdurup bu hamamı yaptırmış. Artık çalışanlar yıkanıp işe öyle başlarlarmış.*" Bu söylence başka külliyeler, örneğin İstanbul'daki II. Bayezid Hamamı için de anlatılır. Gerçek şu ki eski büyük camilerin yanında, çeşme, şadırvan, hamam gibi tesislere de mutlaka yer veriliyordu.
BOA, Tapu (Evkaf-Maliye) No. 156, s. 181.

erken 17. yy'dadır. Bekir Çavuş'un kimliği bilinmiyorsa da bu zat, belki mütevelli veya hamamı onarıp çalıştıran bir hayırseverdi.[297]

Hamamla ilgili önemli bir bilgi, şer'iye sicillerinde saptanmıştır: Köse Mustafa Paşa'nın babası voyvoda Hacı Osman Ağa bin el-hac İsmail Ağa adına H. 1171 (M. 1752) yılında düzenlenen vakfiyede, adı geçenin: "*Medine-i mezbûrede* (*Divriği'de*) *Câmi'-i kebîr mahallesinde vaki' mülkiyet üzere mutasarrıf olduğu Bekir Çavuş Hamamı demekle 'arif çifte hamamı önünde vak'i kütüklüğü ile ma'en* (*birlikte*)" vakfettiği; mütevelliliğini üzerine aldığı, ölümünden sonrası için eşi Veli Ağa kızı Fatıma Hatun'u, daha sonra da oğlu Mehmed Bey'i ve bu oğlunun soyundan torunlarının mütevelliliğini ve ayrıca mütevelli olanların "*senede bir def'a Receb, Şa'ban ve Ramazan aylarından kangısında murad ederlerse vakf-ı mezbûr gallesinden* (*gelirinden*) *iki batman asel-i musaffa* (*süzme bal*) *ve iki batman yağdan helva tabh edüb ve fukara-yı müslimîni it'âm eyleyüp* (*doyurup*) *ve her sene bir def'a tevhid-i şerîfe tilâvet ettirmelerini*" vakfın koşulları olarak belirlediği öğrenilmektedir.[298]

1880'lerde çalışır durumdaki bu hamam, uzun süren bir su kesintisinden sonra yeniden açıldığında içeride büyük bir yılan görülmüş. Bu olay, "*Bekirçavuş hamamında ejderha varmış, ağzından ateşler saçıyormuş!*" masalına dönüşünce kimse gidemez olmuş. 1900'lerin başında kapanan hamam, 1925'e kadar korunabilmişken bu tarihten sonra yıkılma sürecine girmiş; buraya yerleşen Dersim göçmenlerinin tahribatından sonra taşocağı olmuş, hatta ulucamide onarım yapan müteahhitler buradan kesme taşlar almışlar; geriye bugünkü virane kalmıştır.

Hamam-ı Süflâ (Aşağıhamam)/Kayaoğlu Hamamı/ Acıhamam:

Kentin batı yakasında, Aşağıhamam mahallesiyle çarşı arasında, köprü başındadır. Abıçimen deresinin yamaçlarındaki gözelerden gelen sodalı suyundan dolayı halk buraya "Acı Hamam"

---

[297] Gerçi, H. 1160-70'li (1750'ler) yıllarda, Divriği Mahkemesi ilâmlarındaki tanık imzaları arasında adı görülen bir Bekir Çavuş varsa da (Milli Ktp. Ş.D. Sivas (Divriği), No. 80, s. 11) bu zatın kimliği ve hamamla ilgisi bilinmiyor. Milli Ktp. Ş.D. Sivas (Divriği), No. 77, s. 5-6, 8.

adını vermiştir. Hamam-ı Bâlâ'ya (Bekirçavuş) ve İmamoğlu mahallesindeki Hamam-ı Ulyâ'ya (Yukarı Hamam) göre enginde kaldığından Hamam-ı Süflâ (Aşağı Hamam); harap olduktan sonra Kayaoğlu ailesi onardığı için de "Kayaoğlu Hamamı" denilmiştir.

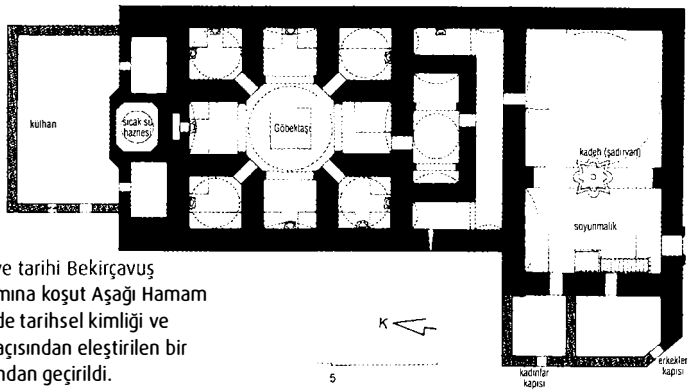

Planı ve tarihi Bekirçavuş hamamına koşut Aşağı Hamam 2008'de tarihsel kimliği ve işlevi açısından eleştirilen bir onarımdan geçirildi.

Plan, ölçü ve üslupça Bekirçavuş Hamamına benzemektedir. Camegâh bölümünün kubbesi, 18. yy başlarındaki onarım sırasında yenilenmiş; bunun önüne kerpiçten eklentiler yapılmıştır. Hamamın sokak tarafındaki çeşmesi, önündeki yolun yükselmesi sonucu gömülü kalmış, kitabesi de silinmiştir. Aşağıda, köprünün köşesindeki girişi sonradan "Erkekler Kapısı" adını alırken kadınlar için de ayrı bir kapı açılmıştır. Camegâh, bir ara kemerle iki bölümlü olup bir kemer tonoz ve bir kubbeyle örtülmüştür. Erkekler girişinin üstündeki hususi soyunma odasına ahşap merdivenle çıkılır. Camegâhın üç yanındaki taş soyunma sekilerinin üzeri tahta döşemedir. Ortadaki şadırvan, ayaklı taş kurnası (yerel adı: Kadeh) olan, dört sivri köşeli, dört oval karınlı yekpare bir havuzdur. Bunun, hamamın sıcaklık bölümünün modeli olduğu ileri sürülür. Kadeh'ten dökülen suların havuzdan taşarak zemindeki derelere dökülüşüyle camegâh ortamına su şırıltısı yayılır; iki yan sekinin birleştiği köşedeki kurnadan da sular taşar ki bu düzenekler bir tahliye yöntemi olup hamama gelen suyun fazlasının bu şekilde atılması sağlanmıştır. Diğer köşedeki ateşliğe (kafeslik) külhandan getirilen köz serilerek ahşap ızgarada peştemal ve havlular kurutulur. Camegâhın girişinde ise hamamcının oturdu-

ğu ahşap kürsü vardır. Hamamcı burada oturarak ücretleri tahsil eder, natıra talimat verir; yanındaki ipi çekerek gelen müşterilere kapıyı açar. Camegâhın çevresindeki soyunma sekilerine "tahtabaşı", ateşliğin yanındakine "gelin tahtabaşısı" denilir. Gelin hamamlarında burası donatılarak işlemeli özel hamam havluları sarınmış, başına sırmalı "başabırakacak" havlusundan hotozlu türban bağlanmış, ayaklarında yüksek topuklu sedef işlemeli gümüş lâlinli gelinin oturtulup uzun uzun seyredilmesi eski âdetlerden olagelmiştir.

Soğukluk aralığı, üç taraflı dar bir dehlizdir. Sol yanı tuvalet, sağ uzantısı "Araplık" denen bir ziyaret yeridir. Burada Arap Baba denen iki mezar taşı olup yerli Ermeniler de "Karsun Manuk" (Kırk Sâbi) dedikleri burada dua ederlerdi.

Dar bir kapıdan girilen soğukluk, ortada küçük bir kubbe, yanlarda da kemer tonozlarla örtülüdür. Her iki yanda yüksek oturma sekileri vardır. Soğukluktan sıcaklık eyvanına geçilir. Kapının sağındaki taş seki "Aşağı Göbektaşı"dır. Sıcaklığın orta boşunu yüksek kubbelidir. Göbektaşı bu kubbenin altındadır. Karşılıklı dört kemer, açık halvetlerin tonozlarını ve orta kubbeyi taşımaktadır. Açık halvetlerin kemer ayakları arasında kalan köşelerde kapalı halvetlerin kemerli kapıları yer almaktadır. Orta kubbede ve halvet kubbelerinde filgözü denen yuvarlak ışıklıklar vardır.

Üç açık, dört kapalı halvetin (kürûn), yerel adları ilginçtir. Bunlar, soldan sırayla: "Karanlık Çifte", "İnce Ağzıaçık", "Kara Halvet", "Hazneönü", "Boncuklu Kürûn", "Yoğun Ağzıaçık", "Aydınlık Çifte"dir. "Boncuklu" denen halvet, hamamın özel bölümü olup çifte kurnalarının ayna taşlarındaki Arabesk bezemeler mavi mozaiklerle işlenmiştir. Ancak bunların artık sadece izleri görülebilir. Ayrıca kurnalarından teki de kaldırılmıştır. Külhana bitişik Hazneönü'nün duvarındaki yüksek nişin içinde, sıcak ve soğuk su ayarlarının yapıldığı maslak vardır.

Hamamın bölümleri kesme taşlarla yapılmış, zeminler mermerlerle döşenmişse de bütün taşlarda, halvet eşiklerinde, sekilerde hayret uyandıran aşınmalar olmuştur. Bezemelerse tamamen silinmiştir. Hamamın güney cephesindeki külhanda, hamam kazanının oturtulduğu ocak, yanlarında su hazneleri vardır.

Halk arasında "Ciniviz Hamamı" dense de bir Mengücek dönemi yapısıdır. Sel sonucu harap olmuş ve yüzyıldan fazla metruk

kalmış, "*sahibü'l-hayrat*"tan Hacı Mehmed ibn Ali Kaya, 1700'e doğru su yollarıyla birlikte onartıp camegâhına da kubbe yaptırmış.[299] Bu tarihten sonra Kayaoğlu Hamamı adını alan ve işlemesi için yeni bir vakıf tesis edilen eserin ölçüleri: Camegâh ve ahşap ilavesi 8,7x17,3 m, asıl hamam (soğukluk, sıcaklık ve külhan) 18,5x12 m, kütüklüğü 9,2x5,5 m'dir.

H. 1215'te (M. 1800) su yollarının onarımı, hamam kazanının yenilenmesi koşuluyla eski Rakka valisi Köse Mustafa Paşa'ya kiralanan[300] hamamla ilgili belgeler çoğunca tevliyet davalarına ilişkindir. Örneğin Kayaoğlu Hüseyin Ağa'nın vekili Abdülhalim'in, "*Müvekkilim Hüseyin Ağa'nın cedd-i âlâsı* (büyük atası) *Hacı Mehmed ibn el-hac Ali Kaya nâm sahibü'l-hayratın bina ve inşa ile vakf eylediği Hamam-ı Süflâ mahallesinde Acı Hamam demekle ma'rûf taraf-ı erbaası Hacı Sakaoğlu müteveffa Hüseyin menzili ve çay* (Abıçimen deresi) *ve tarik-i âmm ile mahdud bir bab hamamın tevliyeti vâkıf-ı mumaileyhin esah ve erşed evlâd-ı evlâdına meşrût ve ol veçhile câri olup merkum Hüseyin Ağa esah ve erşed evlâd olub babası Ahmed, ânın babası Ebubekir, ânın babası Ömer Paşa, ânın babası vâkıf-ı mumaileyh Hacı Mehmed Ağa'dır.*" savıyla 15 Muharrem 1313 (8 Temmuz 1895) tarihinde Divriği Şer'iye Mahkemesi'nde açtığı dava yıllarca sürmüştür.[301]

Hanlar

Divriği önemli bir ticaret merkezi olmadığı için bu kentte, Mengücekler zamanında ve izleyen dönemlerde orta avlulu ve revaklı kârgir çarşı hanları yapılmamıştır. Buna karşılık, her kent merkezinde olduğu gibi burada da bir bedesten[302] çevre yollar

---

[299] Kayaoğlu ailesinden Kurt Mehmed olarak anılan zatın, büyük bir define bularak hamamı bununla onarttığı söylenir. Kayaoğlu Hacı Mehmed'in, Pireyüp su şebekesini yenileyip hamama ve çeşmelere su akıttığı; hamam ve bu şebeke için bir de vakıf tesis ettiği belgelenmektedir. Kayaoğlu Vakfiyesi, Vakıflar G. Md. Arşivi'nde 18642 numaralı defterde 302. sayfada kayıtlıdır. Merhum K. Erçoklu, 14.7.1970'teki görüşmemizde, 1921'de cepheye asker götürürken Alacahan'daki camide, "*Bu camiyi Divriğili Kayaoğlu Ali Paşa yaptırmıştır*" mealinde bir kitabe okuduğunu anlatmıştır ki bu zat, 1695'te Amasya mütesellimi, daha sonra Sivas eyaleti serdengeçti ağası olan, Kurt Mehmed'in babası Kaya Ali Ağa olmalıdır. (Bkz. H. Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, IV, s. 217 vd.)

Milli Ktp. Ş.D. Sivas (Divriği) No. 78, s. 43.

Milli Ktp. Ş.D. Sivas (Divriği) No. 66, s. 81, 82, 86, 92, 93; No. 69, s. 78, 79, 80.

Bedesten: Doğrusu "*bezzaz-istan*" ve "*sûku'l-bezzaziyye*"dir. "*Bezze*" savaş ga-

üzerinde kervansaray ve hanlar,[303] çarşıda ise küçük tezgâh hanları ile nalbant hanları vardı. Belgelerde, geçen yüzyıllarda Divriği'deki bu tür hanların adları geçiyorsa da bugün yerleri bile saptanamıyor. Buna karşılık, kent merkezindeki Bedesten'le yakın çevredeki yol hanları, Mengücekler döneminin eserleri olarak belgelenebiliyor.[304]

Bedesten:

Aynı adı taşıyan mahalledeki Bedesten kalenin eteğinde, ulucaminin kuzeybatısındadır. Mengücekler zamanındaki çarşının merkezi konumunda bir yapı olup bitişiğinde bir de Bedesten Mescidi varmış. Zamanla çarşı güneybatıya kayınca Bedesten de giderek işlevini yitirmiş, çevresinde oluşan yerleşim Bedesten

---

nimetlerine ve silahlara denmekle birlikte bedestenlerde mücevher işli, altın gümüş takılar ve antikalar saklanır, satılırdı. Bedestenler, üstü tonoz örtülü bir iç yolun iki tarafına sıralanmış tonozlu dükkânları olan, diğeri iç avlunun çevresinde dükkânların, bunların arkasında da depoların bulunduğu ya da ayak denen direklere basan kemerler üzerinde kubbelerle kapatılmış yapılardı. Bunlar kent kasası konumunda olduğundan kalın ve sağır duvarlı, demir kapılı çok sağlam hanlardı. Anadolu Selçukluları zamanında başlıca kentlerin çarşıları, bedesteni merkez alınarak teşekkül etmişti.

Han ve kervansaray: Anadolu Selçukluları zamanında yolcuların ve kervanların gecelemeleri için arazi ve yol durumuna göre muayyen aralıklarla hanlar veya kervansaraylar yapılmıştı. Bunlar, işleyiş düzenleri, vakıfları ve savunma özellikleriyle Selçuklu mimarisinin önemli bir alanını oluşturur. Hanların daha basit yapılar olmasına karşılık, yazlık kışlık bölümleri olan kervansaraylar görkemli, aynı zamanda da kale gibidir. Bunların iç avlularının çevresinde at-hayvan ahırları, araba sundurmaları, ot, arpa depoları, demir kapılı eşya depoları, kapı yanında bekçi ve muhafız odası, kahve ocağı, nalbant ve tamirhane gibi bölümler, ayrıca kervan halkının cemaatle namaz kılması için mescit, çeşme, hamam, bulunurdu. Selçuklu sultanlarının yaptırdığı daha büyük kervansaraylara sultan hanı deniyordu. Anadolu kervansaray ve hanlarının tipolojisi konusunda Kurt Erdmann'ın, *Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts*, I. (Berlin 1961) adlı eserinden, ayrıca Ayşıl Tükel Yavuz'un "Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansaraylarının Tipolojisi" (Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri, s. 183, 197) ve "Anadolu Kervansarayları ve Vakıflar" (*XI. Vakıf Haftası Kitabı*, s. 39-46) makalelerinde önemli açıklamalar vardır. (Ayrıca bkz. C. E. Arseven, *Türk Sanatı Tarihi*, s. 144; O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 262)

[304] Bunların varlığı, ilk kez 1971'de tarafımızdan duyurulmuştur. (Bkz. *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları*, İstanbul, 1971, s. 204-27; *Milliyet* gazetesi; 27 Ağustos 1971. Ayrıca bkz. A. Tükel Yavuz, "Anadolu Kervansarayları ve Vakıflar", *XI. Vakıflar Haftası Kitabı*, s. 39)

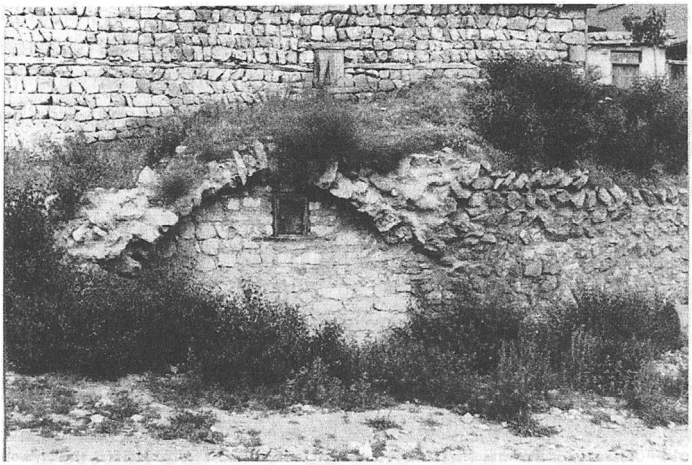

Mengücek dönemi çarşı bedesteninin günümüze ulaşan sonizi (2010).

Mescidi mahallesi adını almıştır.[305] 20. yy başında boş ve sahipsiz durumda olan tarihi yapıdan sökülen taşlar inşaatlarda kullanılsa da 1950'lerde henüz kemerleri ve kimi dükkânları sağlamdı. Bir süre gazhane oldu. 1969'da yıkılmış durumdaki yapı incelenirken burayı eski haliyle hatırlayanların da yardımıyla bir kroki çizilebilmişti. Buna göre Bedesten, dıştan 20x15,5 m. boyutunda ve dikdörtgen biçiminde bir yapıydı. Kıble yönündeki tek kapısından girilen kapalı orta sofa, iki yandaki dükkân sıralarından daha yüksek tonozluydu. Dükkânlar da alçak birer kemer tonozla örtülmüştü. Ancak güneybatı cephe tamamen yıkıldığı için bu yöndeki plan durumu ancak temellerden öğrenilebilir. Belki de burası tonozla kapalı geniş avluya dahildi ve içeriye yan cepheden değil, ana cephenin ortasındaki bir kapıdan giriliyordu.

Vecdeddin Hanı ve diğerleri:

Yeri belirlenemeyen bu hanı ve mescidini, Vecdeddin bin Satılmış yaptırarak H. 613 (M. 1216) tarihli bir de vakfiye düzenle-

---

[305] Kanuni dönemine (1520-1566) ait, biri H. 954 (M. 1547) diğeri tarihsiz iki ayrı tahrir defterinde *"Mescid-i Bezzazistan Mahallesi"* kaydı görülüyor. (Bkz. BOA Tapu D. No. 252, s. 4 ve No. 408, s. 578) 19. yy'da ulucami çevresindeki boşalma sonucu Bedesten yöresinde de birkaç eski ev kalınca, Kalealtı mahallesi burayı da kapsamıştır. Divriği'nin klasik tarzdaki "şehir evleri"nden bazıları 1950'lere kadar Bedesten çevresindeydi.

miştir. Bu tarih, Mengücek şahı II. Süleyman'ın 13. yy başındaki meliklik dönemine denk düşmektedir. H. 937 (M. 1530) tarihindeki tahrirde "*Vakf-ı Mescid ve Han-ı Vecdeddin bin Satılmış der nefs-i Divriği*" kaydının altındaki açıklamadan, Hikme nahiyesindeki Uhcur mezrasının tamam malikânesinin hanla mescide vakfedildiği, yapılan çeşme için de 1518'de ayrı bir vakfiye düzenlendiği belirtilmiştir. Vakfiye ile tahrir tarihleri arasındaki 324 senelik zaman, hanın taş nitelikli sağlam bir yapı olduğunu düşündürdüğü gibi, H. 1252 (M. 1836) tarihli bir belgede de yine bu handan söz edildiğine göre yıkılışı 19. yy sonlarında olmalıdır. Han ve mescitle ilgili diğer yazışmalardan, vakıftan "*yevmî bir akçe vazife alan*" bir nazırının, Han Mescidi'nin de yine bir akçeyle vazifeli bir imamının bulunduğu; "*Derbend-i Karahisar da denilen vakıf Uhcur Mezrası*"ndan elde edilen gelirin yarısının hana ve mescide ayrıldığı öğreniliyor.[306]

Eski kayıtlarda Divriği çevresindeki yol hanlarının da adları geçiyor ki başlıcaları şunlardır:

Kemal Hanı: H. 937 (M. 1530) tahririnde Hikme'ye bağlı bir mezranın vakfedildiği yazılıdır. Vakfiyesinin H. 697 (M. 1298) tarihli oluşu, Mengücek Hanedanının kapanışını izleyen yıllarda yapıldığını göstermektedir.

Seymanî Hanı: Divriği'nin şimdiki sınırları dışında kalan Durdul'da olduğu saptanıyor.

Bihruz Hanı: Kentteki Bihruz Mescidi ve Türbesinin (Araplık ?) vakfı olan han, Sevir nahiyesi Bihruz mezrasındaydı.

Pamuklu Han: Kızköprüsü'ne yakın bu han Karabel yolunun ilk konaklama yeriydi. 1938'de demiryolu yapılırken yıkıldığından duvar kalıntıları görülebiliyor.[307]

Diblehan:

Dumluca (batı) yönüne uzanan yolun 4. km'sinde iki katlı küçük bir yapıdır. 1967'de tahrip edilmiştir. Alt katı kare planda olup

---

[306] Vecdeddin Han ve mescidiyle ilgili bir şikâyet dilekçesinde Uhcur mezrası denen yerin bir adının da "*Derbend-i Karahisar*" olduğu öğreniliyor ki burası, günümüzde, Kangal-Divriği arasındaki Karasar Geçidi'dir. (bkz. BOA, Cevdet-Evkaf- No. 20830); Tapu (Evkaf-Maliye) No. 156, s. 184-185, 206; Cevdet (Evkaf) No. 20830; No. 5918; No. 10637.
BOA, Tapu D. (Evkaf-Maliye) No. 156, s. 183, 207, 209.

1967 yazında sökülen Diblehan'ın o aşamadaki durumuna bakarak çizdiğimiz karalama resim. Alt katı oval kubbeli bir gömüt odası gibiydi.

basık bir kemer tonozla örtülüdür. Üst kat sekizgendir. Kubbesi yıkılmış, duvarlarının kesme taşları sökülmüştür. Kapısı batıya, tek penceresi kuzeye bakan bu yapı gerçi han olarak anılıyorsa da[308] Divriği'deki kümbetlerin bir örneğidir ve türbe olması gerekir. Zaman içinde türbeliğinin unutulduğu ve bir dinlenme hanına dönüştüğü söylenebilir. Diblehan'ın yanında bir çeşme ile "Mücavir Şah" denen bir de mezar olup harabe, genel çizgileriyle Mengücekoğulları'ndan hemen sonraki dönemin bir eseri izlenimi vermektedir. "*Bağlar semtinde olduğu*" kaydedilen Bihruz Türbesi ve Mescidi, şayet Araplık değilse burası olmalıdır. 16. yy'a ait tahrir defterlerinde bu eski yapıyla ilgili olabilecek bir saptama, H. 937 (M. 1530) tahririndeki "*Mezra'-i Diblelü tâbi'-i nahiye-i Tumluca*" kaydıdır. Diblelü mezrasının H. 824 (M. 1421) tarihinde "*mülk-i Mansur Beğ bin Mehmed bin Şehrî, mirlivâ-i Divriği*"[309] olduğu da öğrenilmektedir.

[308] Eski zaman yolculuklarını bilen yaşlılardan dinlediğimize göre Divriği'ye gelen yolcular şayet akşam karanlığına kalmışlarsa kentte konak yeri bulamayacaklarını dikkate alarak burada gecelerlermiş. Yine Divriği'den yola çıkanlar da zaman kazanmak için geceyi burada geçirip sabah erkenden Dumluca'yı aşarlarmış. 19 Temmuz 1967'de gördüğümüz Diblehan'da, bir kişi duvarlardan taş söküyordu. O gün ricamız üzerine durdurulan sökme işleminin devam ettiğine şüphe yoktur.

BOA, Tapu D. (Evkaf-Maliye) No. 156, s. 214; Hatt-ı Hümayunlar, No. 4115/D.

Karadonlu Canbaba Türbe ve Zaviyesi:

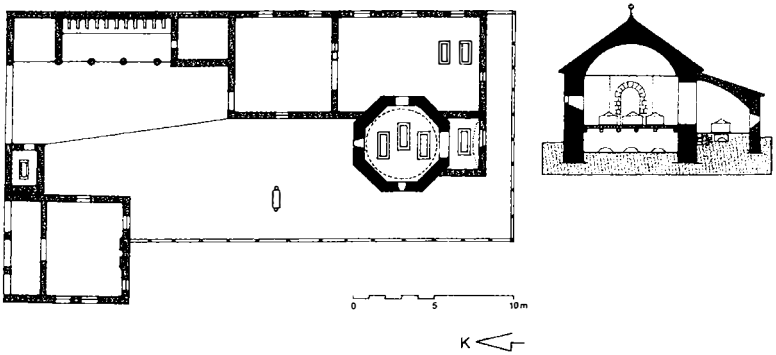

Planı ve taksimatı ile örnek bir zaviye-türbe olan bu kırsal Alevi-Bektaşi Tekkesini 1969'da Divriği Kaymakamı (merhum) Ömer İhsan Paköz'le ziyaret etmiştik. Solda plan, sağda türbe ve ek türbenin kesiti.

Hamo'ya bağlı Hinora köyünün Ömerli (eski adı: Balışık) mezrasındadır. Divriği ve köylerindeki Esen Kutlu, Ahi Polad, Pir Eyyub, Hoca Yusuf, Sitte Melike, Şeyh Marzigatî, Şeyh Bayezid, Odur Abdal, Savrun Baba, Dede Sevayî, Saçlı Baba, Garib Musa, Koca Haydar, Seyyid (Osman) Baba... tekke ve türbelerin en eskisi, Alevi-Bektaşi kırsal tekke kuruluş ve tipolojileri açısından da örnek, en derli toplu olanıdır. 14,5x32 m'lik bir alanı kaplayan tekke ve türbe bir bahçe içinde olup girişten başlayarak: Kurban yeri, ocaklık (mutfak), kiler, aşevi (sofra yeri), cemevi ve türbeyi kapsıyordu. Türbe sekizgen planı ve piramit külahıyla Divriği'deki kümbetlerin küçük bir örneği ve aynı dönemdendir. Küçük hazire, bahçe, avlu, avucan (Ağu-içen'in mezar odası) ve cami, zaviyenin bölümleridir. Karadonlu Canbaba Türbe ve Zaviyesi, Anadolu'nun Türkleşmesi evrelerinde kurulan köy ölçekli tekkelerin iyi korunmuş bir örneğidir. Hayırseverler korumak ve yaşatmak için son yıllarda yanlış müdahalelerle özgünlüğüne zarar vermişlerdir.

Burmahan Kervansarayı:

Divriği bölgesinin en büyük konaklama yapısıdır. Başka bir tanımla Sivas-Erzincan arasındaki güney yolu güzergâhında Kangal'daki Alacahan'dan sonraki kervansaraydır. Yüzyıllardır bakımsız olmasına ve tahrip edilmesine karşın bugün de ayaktadır.

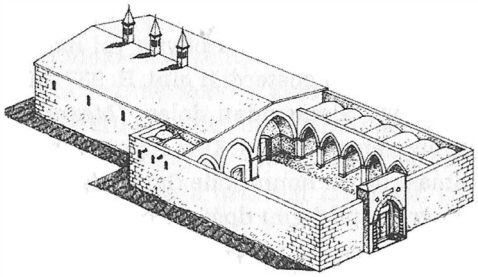

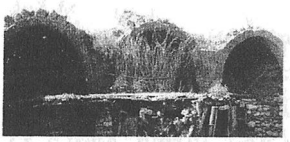

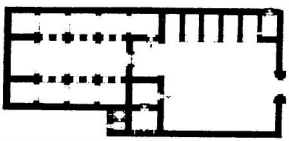

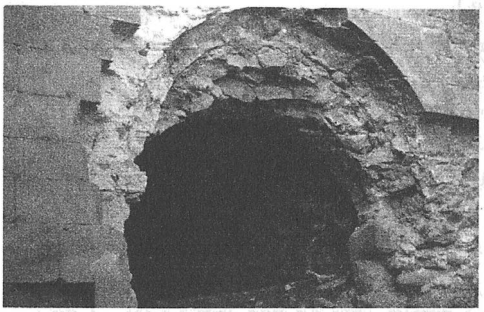

Burmahan; 1969'da Kaymakam Ö. İhsan Paköz (merhum) ile ziyaretimizde plan ve restitüsyonu için ölçüler ve fotoğraflar almıştık.

Erzincan'dan batıya doğru uzanan eski kervan yolu, Kuruçay vadisini izliyor; Dostal-Lordin-Pingân güzergâhından Rabat Kale'ye; buradan Çaltı Köprüsünü geçerek ırmağa hâkim bir burun üzerindeki Burmahan Kervansarayına ulaşıyordu. Yol, Burmahan'dan sonra Arege sırtlarını ve Murçinge vadisini izleyerek Handere köyündeki Han-ı Mirçinge'ye; buradan da iki kola ayrılarak bir yol Divriği'ye, diğeri Arapkir üzerinden Malatya'ya devam ediyordu. Yolun, Çaltı köyü-Ortaköy arasındaki, kervansarayla yaşıt, kaba taşlarla döşenmiş kesimine "*Sultan Murad Caddesi*" denir. Bu çok eski kervan yolu günümüzde de köyler arası bağlantıyı sağlamaktadır.

Bu tarihi yolun en büyük konaklama yapısı olan Burmahan, sultanhanlarının yarı büyüklüğünde, dıştan yaklaşık 24x52 m (1248 m²) boyutunda Ulucami'ye neredeyse eşit (1280 m²) ölçüdedir. Diğer Selçuklu dönemi kervansaraylarının planında yer alan bölümlerle mescit ve köylülerin "türbe" dedikleri hamam, burada da görülmektedir. Bulunduğu tepeye kısmen gömülü inşa edilen Burmahan'ın bu adını taçkapısının ve kışlık bölüm avlu kapısının yanlarındaki burma işlemeli sütunlardan aldığı söylenir. Fa-

kat maalesef her iki kapının bezemeli kemer ve ayakları sökülüp götürülmüştür.[310] Planı ve yapısal özellikleri, bu büyük yol hanının Mengücekler zamanında yapıldığını gösterdiği gibi, H. 937 (M. 1530) tahririnde, kervansarayın yer almasından dolayı "*Mezra'-ı Hân-ı Burma*" adıyla anılan mezranın, Divriği Kale Camii vakıfları arasında kaydedilmiş olması da bu hanın Kale Camii ile aynı dönemde, 12. yy ortalarına doğru yapıldığını doğrulamaktadır ki, 1150'den önceki bir tarihi işaret eden bu saptama; Anadolu'daki Selçuklu dönemi konaklama yapıları kronolojisi açısından erken bir zamanı düşündürmektedir.[311]

Burmahan Kervansarayının doğu cephe duvarı, bu cephe duvarından taşıntılı, mukarnaslı kapı nişli taçkapısı tamamen yıkıldığı gibi; yapının çok sağlam olan mevcut kısımları da terasını, çevresini ve içini işgal eden köylülerce tahrip edilegelmiştir. Hanın yazlık bölümünü oluşturan üstü açık avlunun güney duvarı kısmen ayaktadır. Kuzey yanda, birer kemer tonozla örtülü beş eyvan, ara duvar kemerleriyle birbirine bağlanmış olup revak görünümündedir. Kuzeydoğu köşede de kapalı bir koğuş yer alır. Bu bölümün dışarıya ve bitişiğindeki ilk eyvana açılan kapıları vardır. Avluya bakan eyvanların sivri ağız kemerleri Selçuklu tarzında ve muntazam karo taşlarla örülmüş; kemerler, eyvan ara duvarları önündeki örme ayakların başlık tablalarına bağlanmıştır. Kuzeydoğudaki iki kapılı oda, herhalde kervansaray muhafızlarına aitti Avlunun karşısındaki kışlık bölümün cephesinde geniş bir eyvan ve bir de küçük kapı görülmektedir. Bu kapıdan bir koğuşa, oradan da ikinci bir kapıyla mescide girilmektedir. Büyük eyvanın kemer tonozu ile kışlık bölüme geçit veren ana kapının kemer ve sövelerinin, alınlığındaki kitabeliğin zorlanarak söküldüğü barizdir. Ağıl gibi

---

[310] Burmahan köyünde çiftlikleri olan Divriğili eski ailelerin yaşlılarından 1960'larda aldığımız bilgilere göre, dış ve iç kapılardaki "burmalı" bezemeler, kısmen mevcutken, 1937-38'deki demiryolu inşaatı sırasında sökülmüştür. Bunu 1967'de Divriği kaymakamı, Ömer İhsan Paköz'le birlikte yaptığımız inceleme sırasında bize tatlı kavunlar ikram eden Burmahanlılar da doğrulamışlardı. Yine sayın Paköz'le gittiğimiz Pingân (Adatepe) köyünde de bu köyün kuzeyindeki "Zinekâr Kalesi"nin (Bu bir ribat harabesi olup tamamen yok edilmiştir) de Divriği-Erzincan demiryolu çalışmaları sırasında sökülüp taşlarının at arabalarıyla güzergâha taşındığını öğrenmiştik.
BOA, Tapu D. (Evkaf-Maliye) No. 156, s. 182. "Mezra-i Han-ı Burma, tâbi-i nahiye-i Sevir."

kullanma sonucu gübre yığınlarıyla dolmuş bulunan kışlık bölüm, ortadaki daha geniş olmak üzere uzunlamasına üç nefe ayrılmıştır. Orta nef, üç takviye kemerine oturmuş yüksek bir kemer tonozla örtülü olup her bölümün tonozunda birer kubbe feneri bileziği vardır. Yan nefler takviye kemerleriyle bağlanmış tonozlarla örtülüdür. Bunlarla orta nef arasında, geçiş sağlayan karşılıklı üçer çift açıklık görülür.

Burmahan Kervansarayı'nın önemli iki ayrıntısı, mescit ile arkasında kalan küçük hamamdır. Kervansaray duvarına bitişik olmasına karşılık bağımsız bir yapı olan hamam, iç içe iki hücrelidir ve Karatay Hanı hamamını hatırlatır. Bir manastır tonozunun örttüğü soğukluktan girilen hamam mukarnaslı ve küçük kubbelidir. Bingilerin iri alveolleri, Erken Selçuklu mimarisini hatırlatması bakımından kayda değer. Burmahan, çevrenin esmer taşıyla inşa edilmiş, yer yer, özellikle avludaki eyvanların kemerlerinde esmer-sarı renkli kalker de kullanılmıştır. Duvar dolguları ve kemer tonozlarının aralıkları moloz örgü, duvar yüzleri perdahlıdır.

Kervan vurma ve yol kesme olaylarının arttığı 17. yy'da, buradan geçen Sultan Murad Yolu'nun güvenliği için Burmahan'da belki bir derbentçi örgütü kurulmuştu. Bu kadim yol, Erzurum, Halep ve Diyarbekir bağlantılı olup belgelerden öğrenildiğine göre, gidip gelenler için büyük güçlükler arz ediyordu. Bundan dolayı, kendi olanaklarıyla hana ve yola bakması koşuluyla Ali adında kişi vergiden muaf tutularak derbent ağalığına atanmıştı. Yolları onaran ve bir de çeşme yapan bu zat yaşlanınca görevini 8 Zilhicce 1022 (8 Ocak 1614) tarihinde oğlu Himmet'e devretmişti.[312] Kervansarayın üstüne ve çevresine yerleşmiş bulunan Çaltı köylüleri, bu derbentçilerin torunları olmalıdır. Burmahan'ı ve Sultan Murad Caddesini, İran seferine giderken IV. Murad'ın (1623-1640) yaptırdığına ilişkin söylencelerin kaynağı, derbent örgütünün adı geçen padişahın döneminde önemsenmesi olabilir.

Çaltı vadisine hâkim bir tepenin üzerinde bir şato manzarası yansıtan ve Anadolu'nun ilk kervansaraylarından olan bu güzel yapı, maalesef sahipsiz ve bakımsızdır. Köy evleri, görkemini örtmüş; tarihi yapının içi dışı ahır, samanlık, odunluk; daha kötüsü

[312] BOA, Mühimme D. No. 80, s. 190, 307. hüküm. C. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilatı,* İstanbul, 1990, s. 71.

taşocağı olarak kullanılagelmiştir. Son kez 2012'de Doç. Dr. Şevket Dönmez, sanat tarihçisi Hayri Fehmi Yılmaz'la ziyaret ettiğimiz Burmahan'ın bütün temellerinin söküldüğünü gördük.[313]

Handere Hanı:

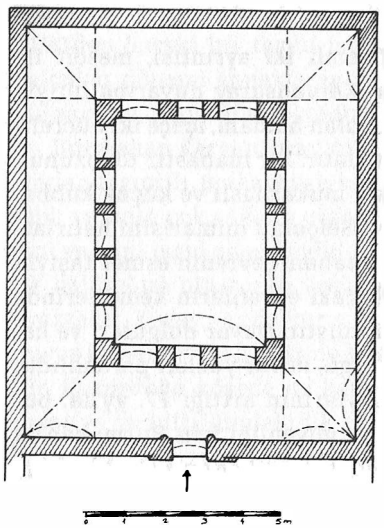

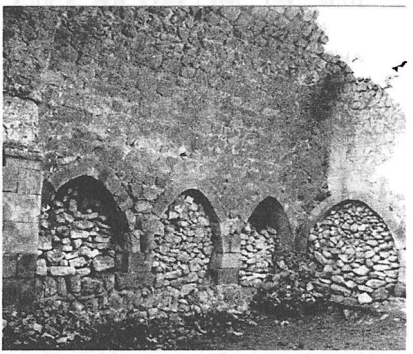

Handere; plan ve iç avludaki kemerler (1969).

Murçinge çayı vadisindeki Handere mezrasındadır[314] Sağlamlığıyla dikkati çeken bu hanın eni boyu içten 11,3x13,8 m'dir (146 m²). Burmahan Kervansarayı ile yaşıt, onun 1/8'i kadardır. Kış koşullarında yolculuk yapanlar için düşünülmüş bir ara-menzil hanıdır. Erzincan-Malatya kestirme yolu üzerinde; Pingân (yıkılmıştır)-Burmahan-Murçinge-Kantarmış hanları zincirine dahildi. Burmahan bağlantılı Sultan Murad Yolu, yaz aylarında ara konak gerektirmezken kış mevsiminde Murçinge Hanı ara konaktı. Divriği'den gelen yol ise Karahan, Susuzbel ve Tuğut üzerinden Handere'ye ulaşıyor; buradan kuzey (Erzincan) ve güney (Arapkir) yolla-

313 Burmahan üzerinde, Ayşıl Tükel Yavuz'un bu hana da göndermelerde bulunduğu diğer bir dizi makaleleri yanında, "Burmahan" (*Suut Kemal Yetkin'e Armağan*, Ankara 1984, s. 347-365) adlı makalesi özellikle anılmaya değer.

314 Murçinge deresi vadisinde, bu adda bir köy ve bir mezra ile bir de Handere mezrası olmak üzere birbirine yakın üç ayrı yerleşim olagelmiştir. Han, Handere'dedir.

rına bağlanıyor han önünden ayrılan bir yol da Ortaköy-Sarıçiçek üzerinden Eğin'e iniyordu.

Kapalı kış hanı tipinin eski bir örneği olan Murçinge Hanı'nın tek küçük kapısı güney cephesindedir. Taş bir kemerin çevirdiği bu açıklık, yüklü hayvanların giremeyeceği kadar dardır. Bu durum, hanın önündeki hayvanlara ve yüklere mahsus bölümün yıkıldığını düşündürmektedir ki girişin yanlarındaki duvar yıkıntıları da bunu göstermektedir. Ortadaki kapalı avlunun dört tarafını bir dehliz kuşatmıştır. Ahşap peyke ve bölgüleri olduğu sanılan orta bölümde yolcular kalıyor; yanlara da hayvanlar bağlanıyordu. Avluyu yan dehlizlerden ayıran duvarlarda beşer pencere veya geçit, dar cephelerde de üçer açıklık görülür. Orta avlunun çöken tonozunun takviye kemerlerinin ayakları yan duvarlarda fark edilmektedir. Bütün kemerler, muntazam karo taş örgü, hanın dış ve iç duvarları ile çevre pavyonların kemer tonozları muntazam moloz örgüdür.

Divriği-Arapkir yolundaki Mirçinge çayı köprüsü (1969).

A. Tükel Yavuz, *"şimdiye kadar görmediğimiz bir eşodaklı plana sahiptir"* diyerek özel bir önem atfettiği bu ilginç hanı yorumlarken, seki ve ahır mekânlarının özgünlüğüne değinir ve Murçinge Hanı'nın, 18,52x15,16 m derinlik ve en verdiğini; iç avlununsa 7,86x11 m boyutlarında olduğunu belirtir.[315]

[315] A. Tükel Yavuz'un, Murçinge Hanı'nı konu alan bildiri ve makaleleri için bkz. "Mirçinge Han ve Anadolu Selçuklu Dönemi Eşodaklı Kervansarayları Arasındaki Yeri" (*O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 1991, s. 41-55); "Ana-

Adının, Ulucami'nin H. 641 (M. 1243) tarihli vakfiyesinde "*Han-ı Mirçinge*" olarak geçiyor olması, bu hanın da Burmahan Kervansarayı gibi bir erken dönem (12. yy?) eseri olduğunu kanıtlamaktadır. H. 937 (M. 1530) tarihli tahrir defterinde de "*Karye-i Han-ı Murçinge tâbi-i nahiye-i İbniâd*", tanımıyla yine Ulucami vakıfları arasında yazılmıştır.[316]

Murçinge Köprüsü: Mengücekoğulları döneminden ayakta kalan biricik köprüdür. Aynı dönemde Çaltı ırmağı üzerinde yapılan Burmahan, Rabat köprüleriyle diğerleri, kent içindeki sokak köprüleri yıkılıp yenilenmiştir. Aynı adlı hanın 1 km güneydoğusunda, Handere-Ortaköy arasında ve Murçinge çayı üzerindedir. Divriği-Arapkir-Diyarbakır kervan yolu bu köprüden geçer. Tek göz köprüler karakterindedir. Ana gözün açıklığını daraltarak direncini artırmak, köprüyü aşan yolun eğimini azaltmak amacıyla doğusunda ikinci bir gözü vardır. Büyük gözün açıklığı 14 m, yüksekliği 10 m, kemer yayı 24 m, kemer eni 4,5 m'dir. Malabadi Köprüsü'nün daha küçük çapta bir benzeridir. İkinci göz, 5 m yüksekliğinde, 5 m genişliğindedir. Ayaklarla birlikte her iki göz, çay yatağında 30 m'lik bir açıklığı tutmaktadır.

Kitabesiz köprünün büyük kemerindeki taşlarda pergel, gönye simgeleri görülmektedir ki, bunlar, o zamanların âdetince köprüyü yapan ustaların özel işaretleridir. Yapılışından beri yaklaşık 800 yıldır onarım görmeyen Murçinge Köprüsü'nün üst kesimi, 1969'da, kemer seviyelerine kadar haraptı. 2012 de çökme olasılığı gözlemlendi.

Dumluca Hanı/Hanocağı:

Dumluca yaylasında, Divriği'ye 12 km uzaklıkta eski bir kervan yolunun üzerindedir. Halk, Hanocağı der. Tarihi bilinmemektedir. 12,5x15 m boyutundaki yapı, avlusuz tipte ve kapalıdır. Enli ve penceresiz dış duvarları, kemer aralıkları moloz taş örgüdür. Du-

---

dolu Selçuklu Kervansaraylarında Mekân-İşlev İlişkisi İçinde Savunma ve Barınma" (*IX. Vakıf Haftası Kitabı*, s. 253-284); "Mirçinge Han and Concentric-planned Anatolian Seljuk Period Caravanserais" (*IX. International Congress of Turkish Arts*, s. 183-198); "Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları Üzerinde Çalışmalar, Bilgiler, Bulgular" (*Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri*, II. Cilt, s. 239-263).

BOA, Tapu D. (Evkaf –Maliye) No. 156, s. 180.

Divriği'ye ulaşabilen bir yol, batıdan gelir, Dumluca yaylasından kente inerdi. Yayladaki Han Ocağı kente en yakın konaklama yeriydi.

varlarda, Dumluca yaylasının demir alaşımlı taşları çaprazlama bağlanarak sağlam bir yapı meydana getirilmiştir. Han, kuzey-güney ekseninde üç neflidir. Nefler, karşılıklı iki sıra halinde dört çift kalın kemer ayağına inen beşer kemerlidir. Nef tonozlarını tutmak için de ikişer takviye kemeri örülmüştür. Kemerlerin sağlamlığına karşın moloz örgülü tonozlar büyük ölçüde çökmüştür. Yarı gömülü durumdaki yapının orta nef kemerinin yüksekliği 4,5 m, yan nefler 3,75 m'dir. Güney cepheyle birlikte han kapısının da yıkıldığı, temele yakın duvar kalıntılarından belli olmaktadır.

Gizemli Tuğut Camii:

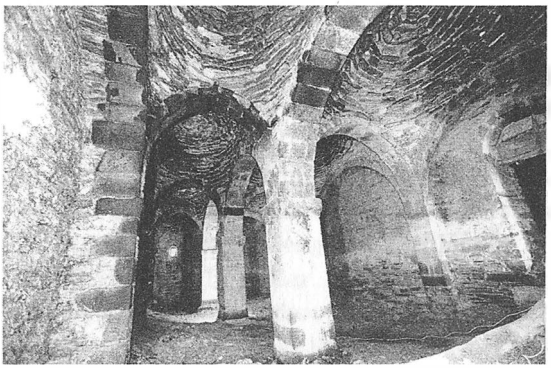

Cami olduğu sanılan Tuğuttaki Mengücek yapısının iç görüntüsü.

Fotoğrafçı Yusuf Güldalı'nın rehberliğinde 2012 yazında arkeolog Doç. Dr. Şevket Dönmez, sanat tarihçisi Hayri Fehmi Yılmaz'la keşfettiğimiz bu sağlam fakat terkedilmiş, viran görünüşlü karanlık yapının kubbeleri yerel sal taşlarıyla sütun ve duvarları kes-

me taşlarla örülüdür. Divriği Kale Camiinin mimarisiyle örtüşen bir üslubu vardır. Dolayısıyla aynı dönemden kalmadır. Tarihini aydınlatacak yazılı bilgilere ulaşılmamıştır. Zaman içinde ahır, samanlık, mahsen işlevi gördüğü, belki yangın geçirdiği izlerden anlaşılıyor. Tuğut köyüne özgü taş malzemeyle inşa edilen asırlık yamaç evlerinden birinin altında ve dışarıdan görülmemektedir. Mengücekler döneminde bu bölgenin ikinci önemli yerleşimi olduğu sanılan Tuğut'a cami işlevinde yapıldığı tahmin edilmektedir. Çok özel ve önemli bir araştırma-çalışma konusudur.

Üçüncü Bölüm

DİVRİĞİ'DE MENGÜCEKLERLE BAŞLAYAN KÜLTÜR

"Bu küçük kasabanın, Doğu (Bizans) İmparatorluğu yazarlarının Téphriké dedikleri yer olduğu muhakkaktır. Sivas-Erzincan kestirme yolu üzerindedir. Arazisi kısmen dağlıktır. Fakat gerek nehir sularının elverişliliği sebebiyle vadilerin tarıma müsait oluşu, gerekse halkının gayreti ve tarımseverliği sayesinde kasabanın her tarafında bayındırlık görülür. Divriği'nin büyük kalesi yüksek bir yerde kurulmuştur. Evler ve çarşı ise düzlüktedir. Bu vadi yerleşimi bir uçtan ötekine iki saatlik bir alanda, her türlü meyve ağacının bulunduğu bahçelerle kaplıdır. Sancağın dağlarında çok miktarda demir madeni vardır. Bu, bir zamanlar Divriği meliklerinin yegâne gelir kaynağı olmuştu. Ahmed Paşa (Şah) Camii, Bursa'dakinin tarzındadır."

(*M. V. de St.-Martin,* Description Historique... *II, s. 575*)

Geçen yüzyıllarda Divriği'yi ziyaret eden yabancılardan Vivien de Saint-Martin, Divriği'nin 1800'lerdeki manzarasını, Kâtib Çelebi'nin *Cihannüması*'ndan da yararlanarak böyle resmetmiş: Yüksekteki kalenin eteğinden sulak vadi düzlüklerine doğru bahçeler içinde yayılan bayındır bir kent, çalışkan insanlar; bir zamanlar, imar tutkunu Mengücek meliklerine hazineler bahşeden demir cevheri yüklü dağlar... Bu küçük kentin adı sekiz yüzyıldan beri ulucami ve darüşşifası ile anılıyor. Başta Mengücek Külliyesi, olağanüstü tarihsel kazanımlarını merak eden İngiliz, Fransız, Flaman, Alman, Macar...Araştırmacılar, doğubilimciler üç yüzyıldan beri Divriği'yi ziyaret ediyor. Onları buraya yönelten cazibe "küçük kentteki büyük eserleri"dir.[1]

[1] Divriği'ye, buradaki Türk eserlerini görmek ve incelemek için gelen yabancılar çoktur. Bunlar arasında, Divriği eserlerini bilim ve sanat dünyasına

Kültürel ve doğal servetlere sahip Divriği'nin, doğanın çizdiği sınırlarda kent kimliğini koruması önemlidir. Buradaki yerleşimin daha eskilere dayanan bir başlangıç evresi elbette vardı Mengücekler'den çok önceki devirlerde Lik suyu vadisinde bir Roma kentinin kurulduğu veya Battal Gazi öykülerindeki Mamuriye'nin, Hars mevkiinde olduğu rivayet edilir. Mengücek payitahtı (mahruse) olarak kentleşme sürecinin yakalandığı 12. ve 13. yy'larda sabitlenen yerleşim alanı aşağı yukarı bugün de aynıdır.

Önemli bir soru, Divriği'nin yerlileriyle sonradan gelip yerleşenlerin kimlikleridir. İkinci bir soru, dünkü-bugünkü Anadolu'nun topografik, toplumsal ve siyasal süreçlerinden Divriği'ye yansıyabilenlerdir. Bilindiği üzere eski Anadolu'nun yer yer ormanlık, yol ağı seyrek, ulaşılmamış kesimleri çok, nüfusu da azdı. Yarımada, ulusal ve yönetsel birlikten yoksundu. Etnik toplulukları, farklı cemaatleri, siyasi ve askeri güçleri barındırıyordu. Bazı bölgeleri Bizans sınırlarındaydı. Orta kesimde Selçuklu federal devleti vardı. Doğuya doğru, Danişmendli, Mengücekli, Saltuklu, Artuklu beylikleri, Kilikya'da bir Ermeni Krallığı, Urfa'da Haçlı Kontluğu, Kuzey Mezopotamya'da Atabeylikler, Karadeniz kıyı bölgesinde Pontos Devleti egemendi. Bunlar arasında sınır savaşları, ittifaklar, ticari ve kültürel ilişkiler söz konusuydu. Mengücekler'den önceki Divriği'de, Bizans garnizonu dışında Rum ve Ermenilerden küçük bir Hıristiyan topluluğu vardı ama Tephrike, salt bir sınır karakolu idi. Bu kritik noktada kentsel bir gelişim olmamıştı Bunu, 12. yy'dan daha önceki dönemlere ait kentsel kalıntıların bulunmaması gösteriyor. Hatta denilebilir ki buraya egemen olan ilk Mengücek emirinin uyrukları çokluk Ermeniler ve Rumlardı. Oysa 11. yy sonlarında Asya'dan Anadolu'ya yönelen

tanıtma da ödeşilmez hizmetleri olanlar, ön sırayı alır. Bunlardan, 19. yy sonlarında, Fransa hükümetinin Sivas'taki viskonsülü olan Grenard'ı, yine aynı yıllarda İstanbul'daki Fransa Elçiliğinde Türkçe çevirmenlik yapan Clement Huart'ı öncelikle anmak borçtur. Divriği eserleriyle ilgili ilk makaleler adı geçenlerce kaleme alınmış ve *Journal Asiatique*'te yayınlanmıştır. M. Th. Houtsma, Van Berchem, Albert Gabriel, Yolande Crowe, önemli çalışmalarıyla Divriği'deki Mengücek anıtlarını ilk tanıtan yabancılardır. Türkiye'de, 19. yy sonlarına doğru dergi, gazete, ansiklopedi yayıncılığı başladıktan sonra, Divriği'deki sanat eserlerini ilk tanıtansa Şemseddin Sami'dir. *Kamusu'l-Âlam*'da: "*Sekiz karin* (*yy*) *evvel bina edilmiş olan kalesiyle Ahmed Şah Camii, Arap tarz-ı mimarisinin en güzel asârından olup cami-i mezkûr'un mihrabı pek musannadır*" demiş. (bkz. C. III, s. 2220, "Divriği")

yeni göç dalgaları, Oğuz boylarından Türk ve Türkmenler; Horasanlı, Kafkasyalı, Azerbaycanlı ve İranlı şeyhler, dervişler, ozanlar, zanaatkârlar, doğu bölgelerinin nüfus yapısını değiştirdiğinden, birçok askeri yerleşim gibi Tephrike de bu olgudan herhalde etkilendi. Kentleşme denebilecek süreç, olasılıkla 12. yy'ın ilk yarısında başladı.[2] Bu gelenlere Bizans Tephrike'sinin kapılarını açansa Mengücek Hanedanı'nın atası Mengücek Gazi değilse, oğlu İshak ya da "Divriği Kalesinin Fatihi" diye anılan torunu I. Süleyman olmuştu. Süleyman'ın oğlu Şahin Şah'ın, kitabelerde gazilerin, Müslümanların, yoksulların, kimsesizlerin sığınağı olarak anılması ise 12. yy ikinci yarısında, göçün daha da yoğunlaştığını gösteriyor. Ancak bu gelenlerin, boyları, oymakları, bunların kollarının nerelere yerleştiği; Mengücek, Saltuk, Danişmend... sugur/hudut emirliklerinin ortaya çıkış tarihleri; Selçuklu Devleti'nin ve bağlı emirliklerin, Yukarı Fırat ve Kelkit havzalarındaki sınırları; nihayet bu küçük emirlik ve melikliklere gereksinim kalmayışı... konularında tarih sayfalarında tam bir açıklık yoktur.

Divriği'nin çok nüfuslu, büyük bir yerleşim sahası olmadığını, 14. yy yazarları doğrulamaktadır: Hamdullah Müstevfî (öl. 1350): "*Devirgi, orta bir şehirdir. Hukuk-ı divanîsi* (*yıllık geliri*) *kırk bin üç yüz dinardır*"; İbn Fazlullah (öl. 1348): "*Dabraki kazasına Divrigi dahi denir. Haleb'in kuzeybatısında on merhale mesafede bağlık bahçelik bir şehirdir. Haleb'e on iki günlük yoldur*" Halil ez-Zahirî (öl. 1468): "*Divrik küçük bir şehir olup bulunduğu yer itibariyle taarruza elverişli değildir. Burayı savunmaya yarayan şato* (*kale*) *geniş ve sağlam bir istihkâmdır*";[3] Bu tanımlarla beş yüzyıl sonra St.-Martin'in çizdiği tabloyu örtüştürmek zor değildir.

Kâtib Çelebi (öl. 1657) *Cihannümâ*'da, "*Evsaf-ı Divrigi*" başlığı altında, şu bilgileri vermektedir:

---

[2] Bu göç olgusunun yoğunluğu, sürekliliği, yöneldiği bölgeler, bunların Anadolu'daki yeni hukuku, köylü-reaya-kentli-yönetici ilişkileri, güvenlik vb konularında haber, bilgi ve yorumlar için Ord Prof. Z. Velidi Togan'ın *Umumi Türk Tarihine Giriş*'i; Prof. Dr. Mustafa Akdağ'ın, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi I*'i; Prof. Dr. Osman Turan'ın, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti;* yine O. Turan'ın *Selçuklular ve İslamiyet*'i, önemli başvuru eserleridir. H. Mustawfî, *Nuzhat'al-Kulub* (yay G. le Strange, Londra, 1915-19), s. 97; M. Gaudefroy-Demombynes, *La Syrie A l'Epoque* (İbn Fazlullah'ın *Mesalikü'l-Ebsâr* çevirisi, Paris, 1923) Halil ez-Zahirî, *la Zubda Kachf al- Mamalik...,* (Yay. İnstitut François de Damas, Beyrut, 1950) s. 75.

"Sivas'dan iki merhale şarkda bir mu'teber kazâ ve hükümetdir. Şarkîsi Çiçek dağına (Sarıçiçek) *müntehi olup cenubîsi Hasan dağına* (Yama) *ve Malatya toprağına peyvestedir. Şarkdan garbe iki seng-i kûh-i bülend-i bî-şecerden sengin nihayetinde ve cebel-i garbîsinin bir köşesinde vaki' bir 'azîm kasabadır ki kal'ası kemer-i kûhda bir bülend yere düşüb büyût ve çarşuları ekser düze düşmüşdür ve bu vâdi iki sa'atlik mesafedir ki cümlesi bağçelerdir. Enva'-ı meyveleri olur ve bu vâdinin bir cânibinden bir nehr uğrayup kıblesine doğru ve ol bağçeler arasından geçüp vâdiden çıkar ve cüz'i mesafede Hasandağı semtinden geçüp ol vadinin müntehî olduğu sahrâya ve andan Eğin şimâlinde ve kurbünde Fırat'a munsab olan nehre karışur. Bu iki su bir yere gelüp karışdıkları yerden bir cüz'i mesafede kantara altından geçüb Fırat'a varırlar. Hasan dağından gelen nehre bendler edüb bağçelerine suyu andan getürmüşlerdir ve şehre uğrayan nehir ki* (Çaltı) *Sivas toprağından gelür, alçakdır, bağçelere fâide olmaz. Bu nehr tarafında olan dağ mukabilinde olan dağ kemerinde bir eski harab kal'a* (Kestoğan) *vardır ki şehir kal'ası hizasında yakındır ve ol dağın ardında cânib-i şarkîsinde Kesme nam bir kâfir karyesi vardır. Ve dağın ol cânibi sâfi demür cevheridir. Yer yer hufr edüb firâvan demür hâsıl olur. Beğler mahsulüdür ve anda garb ve şimalde yine âna mukabil ve karîb bir cebelde mıknatıs haceri ma'deni vardır 'alâ mıknatısı olur. Dahi Divrigi'de Ahmed Paşa* (Şah) *Camii ki Bursa'nın Ulucamii tarzındadır."*[1]

Kâtib Çelebi'nin bu önemli açıklamaları, okuduğu yazma kitaplardan mı, katıldığı doğu seferlerinde edindiği bilgilerden mi aktardığını bilmiyoruz. Yazar, Divriği'deki eski eserlerden kaleleri ve Ahmed Paşa (Şah) Camiini anıyor. Kentin coğrafi konumuna, demir ve mıknatıs madenlerine, sulama sistemine, bahçelerine değiniyor. Bu bilgiler, Evliya Çelebi'nin Divriği betimiyle birlikte değerlendirildiğinde, 13. yy sonlarına doğru "*mahruse*" (korunmuş kent, merkez) ayrıcalığını yitirip "*medine*" (kent) konumuna geçtiği süreçte de burayı kendi sınırları içinde mazbut ve muhafazakâr kılan etkenlerin coğrafya ve topografya olduğu; yaklaşık 3 bin km²'lik bir kapalı havzanın tek merkezi konumunda, nüfus, bayındırlık,

[1] Kâtip Çelebi, *Cihannümâ*, s. 624-625.

ticaret ve tüketim ölçülerini, arazisinin sağlayabildiği üretimle dengelediği sonucuna varılabiliyor.

Divriği, Orta ve Yeni çağların koşullarında öylesine kapalı kalmıştır ki Evliya Çelebi'den yüzyıl sonra, Fransız gezgin ve akademisyen Otter'in, 1740'ta Diyarbekir, Harput, Arapkir, Eğin yolunu izleyerek Divriği'ye gelebilmesi adeta bir "keşif" sayılmıştır. Nedeni ise buraya ulaşan yolların, soyguna elverişli dağlardan bellerden geçiyor olmasıydı. Otter, Eğin-Divriği arasındaki ıssız ve korkunç dağ yolunu aşarken kiraladığı Kürt katırcılar tarafından nasıl tehdit edildiğini ve yaşadığı korkuyu anlatmıştır. Gerçekten de Mengücekler'den sonra, uzunca bir dönem Ağaçeri soyguncuları; sonraki dönemlerde de Celâliler, Dersimliler, Rişvanlar ve yol kesenler yüzünden çevre güvensizliği giderek artmış, Divriği ve köyleri, Orta Anadolu'nun doğu platosunda bir korku adasına dönüşmüş; dolayısıyla tecrit edilmiş durumdaydı. Belgeler, kente ulaşan yolların "kutta-i tarik" (yol kesen) eşkıyasından arındırılamadığını göstermektedir. 1754'te "*Tokat'tan gelen tüccara Divriği civarında kutta-i tarik tecavüz etmesi*"; 1776'da, Divriği'ye yakın Odur köyü civarında "*Musul kervanının eşkıya tarafından soyulması*", yine o yıllarda Divriği'yi Malatya'ya bağlayan "*Kervan caddesinin Güresin köyü civarında muhataralı olması*", Otter'in geldiği yıllardaki ulaşım güvensizliğine birkaç örnektir. 19. yy'da da durumun değişmediği görülmektedir. 1834'te Divriği kadısına başvuran Pingân, Zımara ve Kesmeliler, köyleri Erzurum Caddesi üzerinde olmakla gelip geçen birliklerin, vezir ve mirmiranların, kapı halklarıyla yol hanlarına konmayıp evlerine indiklerini ve parasız yem ve yiyecek talep ettiklerini, bu zulme dayanamaz olduklarını şikâyet etmişlerdir. 1830'larda iki kez Divriği'ye uğrayan Lord W. Ainsworth, Divriği-Zara yolundan Sivas'a giderken silahlı seyisleriyle Karabel'de yaşadıklarını anlatır: "*Bu vadide göçebe Kürtlerle karşılaştık. Seyislerimiz bu vahşi ve soyguncu insanların hayvanlarını tanımakta gecikmediler. Adamlarımız bir kelime konuşmadan kılıçlarına sarılıp hemen hücuma geçti. Uzunca bir mücadelede iki katırımız telef oldu.*"[2]

[2] M. Otter, *Voyage en Turquie et en Perse,* II, (Paris, 1748), s. 296 vd.; Ritter, "Divrigi", *Erdkunde*, s. 795; W. Ainsworth, *Travels and researches,* II, s. 9; Milli Ktp. Ş.D. Sivas (Divriği) No. 80, s. 27; No. 83, s. 33, No. 70, s. 81; BOA, Sivas Ahkâm D. No. 31, s. 19/2.

Bu kapalı havzaya bakıldığında, yaylalarıyla ünlü sönmüş volkan Yama (2548 m) masifinin güneyde yükseldiği görülür. Anadolu'nun en zengin florasına sahip Sarıçiçek yaylası güneydoğudadır. Dumluca, kentin yanıbaşındaki bir başka yayladır. Batıdaki Demirdağ'da, zengin demir cevheri yatakları vardır. Kentin güneybatısındaki bitek ova, Lik suyundan beslenir. Dumluca, Fazlıoğlu, Murçinge, Arege çayları; batıda Yılanlı dağından doğan ve Karabel çayını alan Çaltı ırmağı da yeşil vadileri doyurur. Ekim alanları geniştir ve Mengücekler zamanında yapılan sulama cetvelleri, içme suyu şebekeleri korunmaya çalışılmıştır.

Kısaca tanımlanan bu havzaya merkezlik eden Divriği, acaba geçmişte nasıl bir manzara veriyordu?.. Bu merakı giderebilecek bir resim veya gravür bugüne kadar bulunmamıştır. Ama bu küçük yerleşim, Selçuklu dönemi kentleri arasında planını, tabanını ve nirengilerini koruyabilmiş tek yer durumundadır ve bu sayede, geçmişteki kimliğini, resim ve gravürlerden daha net yansıtmaktadır. Mevcut izler gösteriyor ki, Divriği, Türkistan ve İslam yerleşimlerinin Anadolu'ya özgü sentezleri denebilecek Sivas, Kayseri, Tokat, Konya üslubunda, "Kale", "Şehristan", "Bağlar" nizamında bir plana oturmuştu.[3]

Buradaki kent dokusuna farklı zenginlikler katan 1150-1250 arasındaki tarihsel şans konusunda ise G. Williams, şöyle diyor: "*Kale şimdiki şekliyle 13. yy'a kadar gider. Küçük şehir, 12. yy'da ve 13. yy'ın başlarında yapılmış büyük ve güzel yapılara sahiptir. İnsanı hayran bırakan Ulucami* (*Great Mosque*) *ve aynı mimari tarzda yapılmış olan bitişiğindeki hastahane bunlar arasındadır. Bunlarda görülen kabartmalarla mimarideki zengin dış tezyinatta, genel olarak Selçuklu mimarisindeki Doğu etkileri gözlemlenir.*"[4] Gerçekten de buradaki korunabilmiş 12. ve 13. yy eserleri, gerek üslup, plan ve malzemeleri; gerek işlevleri ve bezemeleriyle derli toplu zengin bir "kent koleksiyonu" ya da "tarihsel sergileme" sunmaktadır. Stanley Lane-Poole: "*Beni Mengücek'in Divriği Şubesi yakın vakitlere kadar tarihçilerce katiyyen malum değil-*

---

3 Anadolu Türk-İslam kentlerinin oluşumu ve ana çizgileri konusunda da Osman Turan'ın *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti* (s. 248 vd); Z. Velidi Togan'ın *Umumi Türk Tarihine Giriş I*, (s. 199-208) adlı eserlerinde eski kaynaklara dayalı açıklamalar vardır.

G. Williams, *Turkey, A Traveller's Guide and History,* s. 283-28.

ken, bilâhare emirlerinin keşfedilen bazı meskûkâtı ve bahusus Divriği'deki kitabeleri sayesinde bir dereceye kadar silsilenâmeleri açıklığa kavuşmuştur. Bunların Divriği'de bıraktıkları nefis eserler, kendilerinin ne kadar yüksek bir medeniyet derecesinde olduklarını delillendirmektedir" diyor.[5] Kentin hemen her tarafına serpilmiş bu kültür servetinin, halen kurtarılabilir durumdaki geleneksel sivil mimari dokusuyla birlikte, Selçuklu-Osmanlı dönemleri kent organizasyonlarının 21. yy'a taşınabilmiş son örneği olduğunda kuşku yoktur.

Mengücekler zamanındaki kent organizasyonunun 17. yy'a ulaştırabildiği manzarayı Evliya Çelebi, "*Aşağı Varoş*" ara başlığı altında şöyle betimlemektedir:

"*Ekserisi kale bayırına yamanmış cümle haneleri garp canibine nâzır, bağlı bahçeli ma'mur ve abadan ve kırk altı mahalleli bir şehirdir. Meşhur mahalleleri şunlardır. Ali Paşa, Hamis Ağa, Bekir Çavuş, Keyvan mahalleleri. Saraylarından, Çarşıbaşı'nda Paşa Sarayı, dere karşısında Ali Paşa Sarayı, Çarşıbaşı'nda Mehmed Ağa Sarayı meşhur olup mahkemesi ulucami kurbündedir. Camilerinin en kadimi ulucamidir. Üç kapısı ve bir ibret-nümâ minaresi vardır. Bânisi Âl-i Selçuk'dan Sultan Alâeddin'dir. Bu camiye yedi Rum haracı* (*Bizans vergisi*) *sarf etmişdir diye der ü dıvarında tarih ve evkafı tahrir olunmuşdur. Bu mermer üstadı bir bu camiye öyle emek sarf edip der ü dıvarına öyle bir bukalemun nakış işlemiş ki ne Ayasluğ'daki Sultan Yakub ve ne Bursa'daki ulucami, ne de Sinop'daki münakkaş minber, ne Rum diyarında Atina'daki Ebulfeth Camii ve ne de Budin serhaddindeki Estergon Kalesi Camii buna hemtâ olamazlar. Elhâsıl medhine diller kasırdır. İcâbet-i dua mahalli olup şeb ü rûz cemaat-i kesireden hâlî değildir. Kızıl Medrese Camii, Çarşıbaşı'nda Hatib Şems Camii, Bezmigâh Camii meşhurdur. Medreselerinden Ulucami Medresesi, Kızıl Medrese, Hatibzâde Medresesi meşhurdur. Hamamlarından Hatib Hamamı, Haya* (*Kaya*) *Hamamı, Bekirçavuş Hamamı ma'rufdur. Çarşı ve pazarı gayet müzeyyen olup yollarının üzeri mesturdur. Ma'kûlat ve meşrûbatından, evkaf-ı Resulullah olan dört meyvesinin elvânı meşhûrdur. Hususiyle siyah, mor, beyaz dutlarının hoşâb, pekmez ve şerbeti, rub'-ı meskûnda*

[5] S. Lane-Poole (çev. H. Edhem [Eldem]) *Düvel-i İslamiye*, s. 224.

yokdur. 'Ayan ve kibarı gâyet çokdur. Cümle halkı garib dostudur. Garibleri bile her şeb misafirsiz olmak ihtimâli yokdur."[6]

Evliya Çelebi 46 mahalleden söz ediyor ki fazlası vardır, eksiği yoktur. Tahrir ve Şer'iye Sicilleri defterlerinden, 70 dolayında mahalle adı saptanıyor. Kimi mahallelerin değişik zamanlarda başka adlarla anıldıkları hesaba katıldığında gerçek mahalle sayısı herhalde 50 dolayındaydı. Örneğin Kale mahallesi ile Kale Cami-i Şerifi mahallesi, Hacib mahallesi ile Hacib Ömer Mescidi mahallesi, ayrı yerleşimler değildi. Mahallelerin 4 veya 5'i tamamen, bir o kadarı da kısmen, yerli Ermenilerle meskûndu. Bağ evleri semtleri de zamanla yaz kış oturulan mahallelere dönüşmüştür. 1550-1900 arasındaki 350 yıllık kayıtlarından saptanan mahalleler şunlardır:[7]

Kalede: Kal'a Câmi'i - Şerifi mahallesi;

Şehirde: Kaledibi, Feth-i bâb, Küçükkilise, Cami-i Kebir, Mescid-i Bezazistan, Mescid-i Sinaniye, Turab-ı Âli Mescidi/Turabiye, Ali Çelebi, Devletbey Mescidi, Şemsibezirgân, Bekirçavuş, Kemankeş, Keyvan, Hacı Kumru Mescidi nam-ı diğer Hasanderesi, Şatıroğlu, Ebuşehr Nâm-ı diğer Ahmedpaşa, Bakça Mescidi, Himmetbeğ, Koca Mustafa Paşa/Kocapaşa/Saray, Ali Paşa, Hamis Ağa, Hacib Ömer Mescidi, Berdaiyye, Kayıtbay, İmamoğlu, Küçükhüseyinoğlu, Hamam-ı Ulyâ, Deve Ağası, Mescid-i Kaya, Dillioğlu Mescidi, Mercantepesi, Beğzâdeoğlu, Hacı Şa'ban, Hacımusluoğlu, Kırkı Köprüsü, Kiziroğlu, Abıçimen, Hasanağa Mescidi Nâm-ı diğer Gökçe Cami, Hacıosman Mescidi, Zelihahatun, Kürtüllü, Burnaz Mescidi, Süleymanağa, Kuloğlu Mescidi, Cedid Paşa, Hamam-ı Süflâ, Hatib Mescidi, Haçge, Yukarı Kilise (Ermeni mah.), Debbağhane (Ermeni-Türk mah.) Aşağı Kilise (Ermeni mah.), Tekke (Ermeni mah.), Cirgişan (Ermeni mah.), Cemagat (Ermeni mah.), Kalkana (Ermeni mah.), Gökbayır (Ermeni mah.) mahalleleri;

Bağlarda: Hatiboğlu, Pulur-ı Ulyâ, Pulur-ı Süflâ, Sallık, Kocaağa, Karayusufoğlu, Cağlıcami/Cağlı Mescid, Üçtaş, Çaybaşı, Celdek-i Ulyâ, Celdek-i Süflâ, Uzuncar (Uluzar), Arhusu, Sağır, Karamahmudoğlu, Horavenk, Garibdede, Pireyyub Mescidi mahalleleri.[8]

---

6 Evliya Çelebi, *Seyahatname,* C. III, s. 213-214.

BOA, Tapu Tahrir, No. 408, s. 576 vd; Milli Ktp. Ş.D. Sivas (Divriği) No. 80-83. Divriği'deki mahalle adlarının, başlıca birkaçı dışında, zamana ve kent yaşamına bağlı olarak değiştiği gözlemleniyor. Örneğin Evliya Çelebi'nin ver-

Bu 75 mahalleden, Mengücekler zamanından başlayarak kimliğini koruyabilenlerin ilk sırasında, Kale, Cami-i kebir; "şehristan" semtindeki Turab-ı Âli, Kemankeş, Sinaniye, Şemsibezirgân ile Bağlar denilen seyrek yerleşimli, kırsal karakterli Pulur, Sallık, Uzuncar, Pireyyub mahalleleri yer alır. Mahallelerin kuruluşu ve yaşaması, her şeyden önce bir semt mescidiyle içme suyu çeşmesine, ayrıca açık arklarla ulaştırılan kullanma-sulama suyuna bağlı olageldiğinden 18. yy sonlarına doğru, kadim şehir mahallelerinin susuzluktan sönmeye yüz tuttuğu, buna karşılık batı yakadaki semtlerin sıklaştığı gözlenmektedir. V. Cuinet, 19. yy biterken eski-yeni kent alanlarını şöyle betimliyor: "*Şehir, ortasından geçen bir çayla (Abıçimen deresi) ikiye ayrılmıştır. Derince bir vadiden akan çayın üzerine 6 taşköprü yapılmıştır. Kasaba çok geniş bir alanı kaplar. Güneydoğudaki eski yerleşim alanı, ihtişam devirlerinde tamamen meskûndu. Fakat halk zamanla ve yavaş yavaş kuzeybatı kesime ve bahçelere çekilmiştir. Yalnız çarşı güneydoğudadır. Birkaç evin de yer aldığı bu kısım ayrı tutulursa eski şehir bir harabe yığını halindedir. Denilebilir ki burası hemen hemen tamamen terk edilmiştir.*" Cuinet'nin bu yargısına, Gabriel'in 1930'larda çektiği bir harabe manzarası yansıtan "Divriği Kalesi ve Ulucami çevresi" fotoğrafı tanıklık etmektedir.[9]

Mengücek Sarayı'ndan Anılar

Divriği'de hükümet eden beş şah veya melikten dördüne ait kimi eserlerin ayakta olmasına karşın, oturdukları saraylarından bir duvarın bile kalmayışı nasıl açıklanabilir? Bu soru, Selçuklu sultanları ve çağdaş beylikler için de geçerlidir. Zaman, işlevi kalmayan nice yapılar gibi sarayları da yutmuştur.[10] Şayet İbn Bibi,

---

diği mahalle adları, arşiv kayıtlarında yer almıyor. Eski kent yaşamında, bir mahalleye yeni bir mescit, köprü veya çeşme yapılması yahut semte ünlü bir kişinin yerleşmesi bile eski mahalle adının değişmesine neden olabiliyordu. V. Cuinet, *La Turquie d'Asie,* s. 686; A. Gabriel, *Monuments*, II, levha LXII-LXIV; Divriği'nin eski yerleşim düzeni ve mahalleleri ve ayrıca kentin geçen yüzyıllardaki genel görüntüsüne ilişkin yabancı gözlemcilerin yorumları için, *Divriği'de Ev Mimarisi* adlı kitabımızın giriş bölümüne (s. 7 vd) bakılmalıdır.

Osman Turan "*Büyük Selçuklular'dan bize kadar gelen muazzam cami ve türbeler, Türkiye Selçukluları'ndan kalan muhteşem sultan hanları ve nihayet Osmanlılar'ın azametli camileri yanında bu devirlerden ciddi bir saray*

Ahmet Eflakî veya Aksarayî, Divriği'de yaşamış, burada uzun bir süre kalarak şahları tanımış; saraylarına girip çıkmış olsalardı, Mengücek Sarayı hakkında kimi ayrıntılar öğrenilebilirdi. Hele Şahin Şah'tan öncekilerin, yaşamlarını da Divriği'de kurdukları mekânları da ne hayal, ne tahmin edebiliriz. Çünkü kitabî bilgilerin bulunmayışı bir yana, Mengücek mimarisi için 1150'lerden daha önceye ait herhangi bir kalıntı yoktur. Kale, Kale Camii, türbeler, Ulucami ve Darüşşifa, 12. yy sonu-13. yy ilk yarısı için hayal ve tahmin olanağı veriyor. Bunlara bakılarak "Mengücek Sarayı"nın kapıları, kemerleri, tonozları, ahşap öğeleri, seramik ya da boya dekorasyonları hakkında fikir yürütmek mümkündür. Bu düşünsel kurgu, dönemin Selçuklu saraylarına ilişkin kaynak bilgilerine ve günümüze ulaşabilmiş mekân geleneklerine göndermeler yapılarak geliştirilebilir.

Öncelikle Mengücek Sarayı'na bir yer bulmak gerekiyor ki; kalenin (A) kapısı ile ulucaminin Kıble Kapısı ekseni veya bu eksenin sol kanadı saray sahasıydı denebilir. Daha zayıf olasılıkla "Devlethâne", Ulucaminin doğusundaydı ve sarayla camiyi bir sokak ayırıyordu. Sarayı ve eklentilerini, meydan, avlu, bağ ve bahçelerini kapsayan alan, halkın Kanatlıkapı adını verdiği, arka tarafı uçurum tepeye kadar uzanmaktaydı. Bir adım daha ileri gidilerek Ulucami ile bitişik Darüşşifa için yer seçiminde bu sarayın konumu belirleyici olmuş; muhteşem külliyenin, kalenin eteğinde, sarayla çarşı ve şehristan arasında silueti tamamlaması öngörülmüştü denebilir. Bu asıl saraydan, ayrıca devrin gelenekleri uyarınca, bağhane tarzında yazlık kır köşkü veya köşkleri, kale içinde bir kasır-iç saray mutlaka vardı. Kaledeki kasır, Arslanburç denen Ahmedek ile bağlantılıydı. Arslanburç'un aşağısında, surların iç tarafında görülen iki eyvan, bu kasrın kalıntıları olmalıdır. Divriği'nin eski masalsever yaşlıları, şahların arada bir Iğımbat tepesinin doğu yamacındaki taraçada kurulmuş "Tarab-hane" denen eğlence köşküne gidip güzel vakitler geçirdiklerini anlatırlardı.

---

kalmamış olması da Tuğrul Bey'in –Bir cami inşa etmeden kendime bir köşk yaptırmaktan hicap duyarım! Düşünce ve duygusu ile beliren mefkûreye asırlarca gösterilen saygının nişanesidir." (*Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 234,265) diyerek sultanların sanki saraydan yoksun yaşadıklarını ima ediyorsa da Selçuklu hükümdarlarının ve meliklerin herhalde büyük sarayları, köşk ve kasırları vardı.

Mengücek Sarayı için, gür bahçelere gömülmüş, taş duvarlarla çevrili bir avlu, ana duvarları taştan, kimi bölümleri iki katlı, mekânları taş tonozlu veya ahşap mertekli, damı toprak örtülü kabaca bir tanım yadsınamaz. *Râhatü's-Sudûr*'da, sultan ve meliklerin yaz ve kış köşklerinin farklı yerlerde bulunduğunu yazan Râvendî, melik saraylarının bir tarafında tüccar eşyası ile ordu levazımatının saklandığı "*hayal-hâne*", "*cûb-hâne*" denen büyük depoların yer aldığını; melik ailesine ait otağ takımlarının, göç yüklerinin, hazine kapsamına giren her türlü eşya ve ağırlığın da bu depolarda saklandığını yazdığına göre, sarayı kuşatan duvarlar yeterince sağlam ve yüksekti kuşkusuz. "*Taşt-hâne*"de ise melike ve saray halkına ait çok değerli giysiler, kumaşlar bulunduğunu Halil ez-Zahirî, *Keşf el-Memâlik*'te yazmaktadır. İçinde o zamana göre önemli birçok alet ve edevatın da muhafaza edildiği taşt-hânenin başında taşt-dar ve raht-dar denen sorumlular elbette vardı. Râvendî "*saray kızları*"na mahsus bir bölümden de söz ediyor ki burası harem dairesi olmalıdır. Yine saray eklentilerinden olmak üzere mutfaklar, hatta "*şarabhâne*" de bulunuyormuş. Sultan ve meliklerin "hatun" unvanlı eşleri saraydan çıkıp başka bir köşke gidecek olduklarında "*mahiffe*"ye[11] kuruluyor; kendilerine bir kortej eşlik ediyordu. Melik, saraydan çıktığında ise donanma yapılması, otağlardan kır köşkleri kurulması, çalgılar çalınması koşuldu.

Kaynaklar, meliklerin saray örgütlerinin, Abbasi halifeleriyle "Sultanü'l-muazzam" Selçuklu sultanlarının saraylarını örnek aldığını haber veriyor ki bu örgütlerin de Sasani sarayı geleneklerine dayandığı; melik ve emirlerin, üstad-dar, re'is-i nevbet, devâdar, emir-i ahûr, câme-dar, başmak-dar, bunduk-dar, çevgân-dar, kemend-dar vb köle kökenli rikap hademelerinin bulunduğu biliniyor.[12]

Tahta geçen melikler, bu değişikliği Abbasi halifesine bildirerek ondan egemenlik belirtilerinin gelmesini beklerler; halifeden

---

[11] Mahiffe: Deve veya beygir üzerine, binenin rahatça oturması, uzun yolculuklarda yatabilmesi için bağlanan etrafı parmaklıklı içi döşeli, üstü tenteli taht.

Divriği'nin bir köyü "Başmaktar" adını taşıyor. Bu köy, şahlardan biri tarafından dönemin "başmak-dâr"ına verilmiş; bundan dolayı Başmakdar köyü olarak ünlenmiş olmalıdır.

"meliklik teşrifi" (onay fermanı) ile tabl ü alem (nevbet davulu ve siyah hükümdarlık bayrağı), kılıç ve mühürlü yüzüğün gelmesiyle yeni melikin adı hutbede anılmaya başlar; sultanların saray ve ordugâhları önünde günde beş kez nöbet (bando) çalınması gibi melik sarayı önünde de günde üç kez nöbet çalınır; yazışmalarda melikin hanedan unvanlarına, halifenin verdiği, "hüsâm-ı emirü'l-mü'minîn" vb unvanlar da eklenirdi. Böylece meşruiyet kazanan melik, genel yönetim için bir vezir atardı ki, Mengücek vezirleri "hâcib" unvanını taşımaktaydılar. O asırda yönetim "saray" ve "divan" olarak ikiye ayrılıyordu. Saray işlerini bir vekil çekip çevirirken, divan çalışmaları, Divan-ı vezir, Divan-ı müstevfî, Divan-ı âmidü'l-mülk, Divan-ı sâhibü'ş-şurâ, Divan-ı sâhib-i berîd, Divan-ı müşrîf, Divan-ı mülk-i hükümdar, Divan-ı muhtesib, Divan-ı vakıf ve Divan-ı kadı olmak üzere on ayrı büroda yürütülmekteydi. Eski Oğuz gelenekleri uyarınca arada kurultay benzeri toplantılar düzenlenir; melikin başkanlığındaki bu toplantılara çağırılan yerel beyler "bârgâh"a geldiklerinde hediyelerini sunar; görüşlerini özgürce bildirirlerdi. Yine Oğuz töresine göre melikler top ve çevgân oynarlardı.

F. Köprülü'nün "Anadolu'da Türk Medeniyeti" başlıklı makalesinde kaynaklardan aktardığına göre bir sultanın veya melikin, günlük yaşantısı şöyleydi: "*Melik, sabah namazını kıldıktan sonra sarayın selamlık sofasına çıkıp otururdu. Kuşluk vaktine değin müftî ve kadının da hazır bulunduğu kendi divanında şikâyetleri dinler, mazlumların uğradığı haksızlıkları giderir; şer'î ve örfî her türlü kararı verirdi. Bu çalışma bittikten sonra sofralar döşenir, sımatlar dökülürdü. Âlimler, seyyidler, müftî ve kadı; melikin oğulları, beğler ve ulular, iki kolda, mertebeli mertebesince sımata otururlardı. Hassa söğüş, söğleme ve biryândan, Oğuz töresince melikin ve diğerlerinin önüne konulurdu. Kalan aşlardan, ayrıca han-salarlar ve çaşnigirler, dâne* (pilav) *ve zerde, nardenk ekşileri ve mastevâ börekler dökerlerdi ki oturanda ve duranda (ayaktakiler), kimse mahrum kalmazdı.*" Bundan sonra melik, sarayın harem dairesine çekilir; vezir ve diğer görevliler de divan işlerine dönerlerdi.

Aksaraylı Mahmud, *Müsameretü'l-Ahbar*'da, Cuma günlerine özgü selamlık merasiminde, sabahleyin halka türlü türlü yemeklerle şahane ziyafetler çekilmesinin âdet olduğunu; bu vesileyle

toplanan bilginler derneğinde şeriat konularının tartışıldığını, şölen sırasında her bilginin mertebesine göre mevki aldığını yazmaktadır. Oğuz töresi gereği her boy'un oturacak yeri, damgası, ungunu, hatta ziyafet için kesilen hayvanın etinden alacağı pay (ülüş) bilindiğinden şölenlerde kişilerin konumuna özen gösteriliyordu. Acaba bunca külfet ve israfın gerekçesi neydi?.. Bu sorunun yanıtı şudur: Türk töresinde han ya da hakan, ulusunun babası sayılıyordu. Göktürk yazıtlarında Türk kağanının kendisini, aç ve çıplak halkı doyurmak ve giydirmek, az halkı çoğaltmakla yükümlü sayması bundandır. Aynı anlayış, Anadolu sultan ve melikleri için de geçerliydi ve merasimlerin özelliğine göre sık sık halka yağma, toy, şölen denilen umumi ziyafetler verilmesi gelenekti. Yine Nizamülmülk'ün *Siyasetnâme*'sinde açıklandığına göre sultanın veya melikin sofrası daima mükemmel ve hazır olmalıydı; iş için saraya gelenlere yemek verilmesi koşuldu. Bundan dolayı saray mutfağında uyruklar için çok miktarda yemek pişirilmesi âdetti.

Av, sultanlar ve melikler için yaşamsaldı. Bu amaçla av köpekleri, yırtıcı av kuşları yetiştirilip eğitiliyor; saray kadrolarında "emir-i şikâr", "uluğ emirü's-sayd", "has-beğ" unvanları verilen av emirleri, "bazdar" denen kuşçular bulunuyordu. Kent çevresindeki avlaklarda göçebe dönemlerinin bir geleneği olarak av partileri ve eğlenceleri düzenleniyor; av etleri yeniliyordu. Sultanlar, melikler ve beyler arasındaki hediyeleşmelerde en makbul sunumlar eğitimli şahinlerdi.[13]

Kısacası, o eski zamanlarda, "*Mahrûsa-i Devrigî*" gibi küçük "belde-ülke"lere hükmeden, unvan dizilerine bakılacak olursa birer hükümdar sanılabilecek melikler bile masal padişahları gibi yaşamaktaydılar. Divriği melikleri Şahin Şah, Süleyman Şah, Ahmed Şah ve Müeyyed Salih, hiç kuşku yok ki sabahları *"bâr-gâh-ı şah"*a çıkıp tahta oturuyor; müftü ve kadı da hazırken buyruklar

[13] Râvendî, *Râhatü's-Sudûr,* II, s. 257-8, 398 vd; Aksaraylı, *Müsâmeret,* s. 173; H. e'z-Zahirî, *Zubda Kachf al Mamalik,* s. 75; Köprülüzâde M. Fuad, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Türk Medeniyeti..." *Milli Tetebbular Mecmuası* S. 5. s. 198-223; Abdülkadir, "Orun ve Ülüş Meselesi" *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi M.*, C. I., s. 121; O. Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, s. 154; a y. *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar,* s. 28, 40; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal,* s. 247 330, 355.

veriyor; hâcib-i büzürg, muhtesib, şahna ve öteki divan görevlileri arzda bulunup buyruklar alıyorlardı. Şeyhler, gezgin bilginler, hekimler, köylü kentli halk, mimarlar, nakkaşlar, suyolcular, esnaf temsilcileri de dertleri ve dilekleri için melikin katına çıkmaktaydılar.

Bıraktıkları mimari mirastan, teşrifat, merasim, ihtişam tutkunu ve müsrif oldukları sezinlenen şahların, Anadolu ortamından kopuk Divriği kentinde, anılar ve öyküler değil; halk kültürüne yerleşmiş gelenekler bırakmaları şaşırtıcı değildir. Sosyolojik miraslarının en çarpıcı olgusu, hanedanlık-zadegânlık saplantılarıdır. Bu sınıfsal ayrışmanın somut yansımaları konut mimarisinde de görülmektedir. Şah ailelerinin ve saraya mensup ileri gelenlerin Divriği halkıyla özel bağları, hatta akrabalık ilişkileri mutlaka vardı. Kentliler açısından, yanıbaşlarındaki saray yaşamı, her yönüyle özenilen ve öykünme hevesi uyandıran renkli bir dünya idi. Bir şahın ölümü, ötekinin tahta çıkışı, kentteki imar çalışmaları, halkın gündelik yaşantısını etkileyen gelişmelerdi. Bu bakımdan, Mengücek meliklerini, salt Divriği'deki anıtsal eserleri yüceltenler olarak görmemelidir. Asya kökenli bu Türk hanedanının Divriği'deki 150 yıllık varlığı; buradaki sosyal yapıyı, konut mimarisinden giyim kuşama, yeme içme kültürüne, düğün, bayram geleneklerine, görgü kurallarına, aileler arası düzey-protokol arayışlarına değin her alanda öylesine etkilemiştir ki, kökleşen gelenekler 20. yy'a taşınabilmiştir.

V. Cuinet bu geleneklerin son izlerini 1890'da gözlemlerken şunları yazmış: *"Eskiden oldukça önemli olan bu yerin sönüşü ve iç ticarette etkin bir pazar oluşunun son bulması, egemen hanedanların yazgısıyla ilgili gibi görünüyor. Çünkü Divriği, onların küçük hükümetlerinin bir merkezi idi. Bu küçük prensler, her ne kadar daha güçlü bir devletin yönetimi altına girmişlerse de kendi merkezleri olan Divriği'yi terk etmemişlerdir. Fakat artık onların ne kuvvetleri ne de zenginlikleri söz konusudur. Görkemli saraylarına çekilmiş olarak yaşıyorlar. İkametgâhlarının etrafı harap duvarlarla çevrili; avlularını da yabani otlar ve devedikenleri kaplamış."*[14]

[14] V. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 685.

Şah Sarayından Esintili Geleneksel Evler

Divriği'nin eski "hanedan-ı belde" sınıfına mensup "kişi-zâde" ailelerin bıraktıkları ev ve konaklar, sanat ve mimarlık tarihçilerimizi acaba neden hayretler içinde bırakıyor? Başodaların, yaz ve kış odalarının işlemeli tavanları, bezekli kafa pencereleri, alçı işi ocak yaşmakları ve çiçeklikler, salon genişliğindeki odaların kademeli bölümleri, ahşap dekorasyonlar... Anadolu'nun diğer tarihi kentlerindeki konut tiplerine benzeşim uçları verse de Divriğinin, şah sarayından esintili arkaik planlı evleri, sivil mimarinin bu kente özgü malzeme, ustalık ve teknikleri, inceleyenleri şaşırtıyor. Şu halde bir çıkarsamada bulunmak gerekiyor: Mengücek şahlarının sarayı gerçi yüzyıllar önce yıkılmıştı. Ancak kimi mekânsal özellikleri; ad, boyut, bölüm, işlev ve dekorasyon ayrıntıları, Divriği'nin geleneksel ev mimarisinde yaşatılmıştır.[15]

Bu evlerin ana bölümü, halk dilinde "toyhane" de denilen, Şer'iye Sicilleri'ndeki imlasıyla "tavhâne/tabhâne"dir ki bu ferah salon, ahşap kiriş ve direklerle "aşağı seki", "kürsübaşı" ve "kilimüstü" neflerine ayrılmış, en geniş mekândır. Eski evlerin bu başçıl mekânı adı, tarzı, planı ve çok yönlü işleviyle Orta Anadolu kentlerinde görülmez. Türk evinin avluya veya bahçeye bakan "hayat-hanay" denen iç balkonları da Divriği eski evlerinde daha geniş, sosyal konumu vurgulayıcı zenginlik ve plansal özgünlükte "divanhane" adıyla karşımıza çıkıyor. Bu iki mekânın, Mengücek sarayındaki görkemli divanhane (yazlık açık sofa-salon) ve tabhânenin (kışlık iç sofa salon) ev ölçekli modelleri olduğu muhakkaktır. Eski evlerin selamlık ve harem dairelerinin, avlular arasındaki, "ortakapı"; içeride de "mabeyin" denen bir ara bölüm veya "mabeyin kapısı" ile irtibatlandırılması; selamlık ve harem taksimatı, cümle kapıları, avlu çeşmeleri, ahır, ocaklık, işlik bölümleri ve bahçeler de Mengücek dönemi yerleşimlerinden izler yansıtmaktadır.

Ahmed Şah'ın, oğlu Melik Salih'in oturdukları sarayın kalıntılarına, yukarıda belirtilen sahalarda yapılacak arkeolojik araştırmalarla ulaşılabileceği şimdilik bir dilektir. Divriği'de saray yapımı

---

[15] Divriği evlerinin bu karakteristiği, yerel tarih araştırmalarımızın ilk aşamasında dikkatimizi çektiğinden 1967-1973 arasında kimi örnek evler incelenmiş; Prof. Dr. Oktay Aslanapa'nın teşvikiyle de bu malzeme, 1978'de bir kitap olarak yayınlanmıştı (Bkz. N. Sakaoğlu, *Divriği'de Ev Mimarisi*, İstanbul, 1978)

geleneği Mengücekler'den sonra da devam etmiştir. Evliya Çelebi, 1649'da adlarını verdiği: "*Çarşıbaşı'nda Paşa Sarayı ve Mehmed Ağa Sarayı ile dere karşısındaki Ali Paşa Sarayı*"nın, Mengücek Sarayı gibi izlerine dahi rastlanmıyor. 18. yy'da Divriği'ye yerleşen Vezir Memiş Paşa'nın sarayı, Kocapaşa mahallesinde bugün "Serey" denilen mevkideydi. Bugün bu saraya ait hamamın ve Memiş Paşa torunlarınca saray arsasına yapılan mekânların harabeleri görülebiliyor. Divriği'deki son sarayı Köse Mustafa Paşa, Kuloğlu mahallesinde 1790'a doğru inşa ettirmişti. H. 1210 (M. 1795) tarihli vakfiyesinde bu sarayın boyutları kısaca: "*...selamlıkta fevkanî yirmi dört oda, altında ahırları, avlusunda müştemilatı ile haremde dahi fevkanî* (üst kat) *ve tahtanî* (alt kat) *odalarıyla toyhane, mutbak, kilerler, aralık, hamam vesair binaları; bitişiğinde bahçe ve iki binası, ayrıca arkın üst tarafında üzüm bağı ve bahçesi, sayılan ve sayılmayan binalarıyla...*" denilerek verilmiştir.[16] Oğlu Hafız Veliyeddin Paşa bu sarayı ikinci bir selamlık dairesiyle daha da genişletmiştir. 1917'de yanan bu son saraydan da bir iz kalmamıştır.

Divriği Şer'iye Sicillerindeki tereke ve vakıf bilgilerinden, kentteki geleneksel yapı tarzının yüzyıllar boyu değişmediği izlenebilmektedir. 18. ve 19. yy kayıtlarına geçmiş bulunan şu "ev" tanımları ilginç örneklerdir: "*Bir tabhâne ve bir örtme ve bir kilâr ve bir ahûr ve bir çardak ve bir mikdar bağ*" (Pancaroğlu'nun sattığı ev), "*Hasanderesi mahallesinde Yeniçeri Mehmed kızı Fatma'nın vakfettiği İki tabhâne ve iki örtme ve bir tennur örtmesi ve gürum* (üzüm) *ve eşcâr-ı müsmireyi müştemil* (meyve ağaçlarını kapsayan) *menzil* (ev) *ve arsa*", "*Getürbardakoğlu demekle ma'ruf esseyyid Ali bin esseyyid Mehmed'in Celdek-i Süflâ'daki hânesi: Bir tabhâne ve bir kilâr ve bir bab harem odası ve fevkında* (üst katında) *bir çardak ve bir matbah ve bir yazlık örtme*", "*Medine-i Divriği mahallâtından Kocaağa mahallesi sakinlerinden sâhibü'l-hayrat İbrahim bin İsmail'in vakfettiği iki ev: Bir bab fevkanî harem odası ve bir yazlık örtme ve bir tennur örtmesi ve bir kıt'a at örtmesi ve bir kenif* (hela) *ve bir mikdar havli ve ayaz ve bir mikdar bağçe derûnunda bir mikdar yoncalık ve tarla ve eşcarı müştemil*

[16] BOA Hatt-ı Hümayunlar No. 4115/D, (Köse Paşa Sarayı için bkz. N. Sakaoğlu, *Anadolu Derebeyi Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı*, İstanbul, 1998, s. 378.

bağhâne (bağ evi)"; "*Hacıosman mahallesinde vaki' bir tavhane ve bir bab kilâr ve bir bab ocaklık üstlerinde fevkanî iki bab harem odası ve bir aralık ve bir kıt'a fevkanî yazlık örtme* (Divanhane) *ve tahtında odunluk ve bir kıt'a tennûr örtmesi ve bir bab samanlık ve odunluk ve bir yazlık at örtmesi ve bir bab ahûr ve bir kenif ve önünde bir mikdar bahçe ve eşçar ve havli ve ayazı müştemil şehir-hâne.*"[17]

Sûk-i Sultanî, Ekonomi ve Demir

13. yy Anadolusu bereketli ve zengin bir ülkeydi. Melik ve emirlerin yüzlerce atları vardı; hazineleri altın ve gümüşle doluydu. Gümüş, kalay, bakır madenleri, Sivas'a yakın (Divriği) demir madeni ocakları işletiliyordu. Divriği melikleri, dört yöne de kapalı topraklarının sağladığı doğal güvenlikli ortamda egemenliklerini savaşsız sürdürürken bir yandan da demir ocaklarını çalıştırarak yüksek gelir elde ediyorlardı. Ahmed Şah'ın, Divriği'nin bayındırlığına harcadığı hazinelerin kaynağı da herhalde demir yataklarıydı. O dönemdeki demir ocaklarının işletme ve ihracat koşulları bilinmese de nal-mıh üretimi ve satışının sonraki yüzyıllarda da devam ettiği belgeleniyor. Olasılıkla Mengücekler zamanında da Ortadoğu ve Anadolu pazarlarına, başta nal ve mıh olmak üzere işlenmiş demir satılıyordu. Divriği'de üretilen nal ve mıhın kaçak olarak İran'a satıldığına ilişkin 16. yy. belgeleri, Divriği demirlerinin Doğu ülkeleri için ne denli yaşamsal olduğunu gösteriyor. Bunun, Mengücekler döneminde farklı olduğu söylenemez.[18]

Ocaklarda izabe edilerek külçe haline getirilen demirler, Sûk-i Şahî, daha sonraları Sûk-i Sultanî denilen Divriği Çarşısında, Demirciler Arastasındaki nalbant ve demirci dükkânlarında işleniyordu. Demircilik zanaati başlıca işkolu ve geçim kaynağıydı. Bu arastadaki ustalar doğal ki Anadolu'nun birinci sınıf demircileri

---

[17] Milli Ktp. Ş.D. Sivas (Divriği), No. 81, s. 37; No. 81, s. 12; No. 83, s. 35, No. 77, s. 16. Arşiv belgeleri arasında, 16. yy ortalarında Divriği Sancağı beylerine yazılan hükümlerde, İran'ın nal ve mıha ziyade ihtiyacından bahisle, o tarafa nal ve mıh gönderen kişilerin yakalanıp eşkıyadandı denilerek idam edilmelerinin veya Doğu cephesine giden ordulara Divriği'den çok miktarda nal-mıh, kazma kürek, balta vs gönderilmesinin buyrulduğu saptanmaktadır. (Bkz. BOA Mühimme D. No. 7, s. 725/1988, No. 44, s. 144/284; No. 59, s. 6/21 ve Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri* 1, İstanbul, 1962, s. 130)

idiler. Ulucami ve Darüşşifa'daki yüksek kabartma yontularda, herhalde onların yaptıkları çelik kalemler, murçlar, külünkler, madırgalar, gönye ve pergeller kullanılmıştı. Bu eski ustaların ve daha sonrakilerin imal ettikleri demir gereçlerin, özenli, bezekli kapı tokmak ve pullarının, gulleplerin paslananına rastlanmamıştır. Ulucamideki ahşap Şah Mahfili kalıntısında sekiz yüzyıllık çiviler görülüyor.

Divriği'deki demir madeni üretimine yeni bir canlılık getirmek isteyen ve Keban'daki maden eminliği deneyimini memleketine aktarmayı amaçlayan Vezir Köse Mustafa Paşa'nın, 1790'larda, köylülerin Dumluca, Ziniski, Kilisecik yörelerinde çıkarıp ilkel yöntemlerle izabe ettikleri demirlerin işlenmesi için kentteki Demirciler Çarşısını canlandırdığı, kendisine ait mıhçı dükkânlarını da vakfettiği saptanıyor. Köse Paşa'nın bu girişiminden yarı yüzyıl sonra Anadolu'yu iki kez kolaçan eden W. Ainsworth, Divriği'deki demir üretiminin asayişsizlik nedeniyle durduğunu şöyle açıklamaktadır: "*Bir Köprü'den geçip Seliski* (Ziniski) *köyüne geldik. Önceki gelişimde bu köyde bir gece kalmıştım. O zaman köylüler demir üretiyordu. Şimdi ise köy adeta boş.*"[19] Şer'iye Sicillerinde de Divriği'den ve yakınından geçen serdarlara nal ve mıh verilmesine, Şark Ordusuna nal ve mıh gönderilmesine, nalbant ve demirci esnafının sorunlarına, demirden mamul öteberi için konan narhlara ilişkin ilâm ve kayıtlar vardır. Örneğin H. 1162'de (M. 1749), Şark cânibine giden İbrahim Paşa'ya Zımara köyünde iki gece kalışı sırasında nal ve mıh verildiği; H. 1188'de (M. 1774) Divriği nalbant ve demirci esnafının kendi aralarında anlaşarak at, katır, camus için kesilen kara nallara narh belirledikleri; H. 1191'de (M. 1777) Hacı Osman Ağa'nın "*üç bab demürcü dükkânını vakfeylediği*"; H. 1231'de (M. 1816) ise nalbant ve demürci esnafının, at nalının beher batmanının 7, katır nalının 8, merkep nalının ise 10 para; bir kesiminin (4 nal ve buna göre mıh) ise yaklaşık 1,5-2 para narh belirlendiği; diğer yandan, H. 1240 (M. 1824) tarihli bir buyruldudaki "*Divriği kazasında ötedenberü ve beher sene Sivas valilerine*

[19] O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 265, 275; a.y. *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, s. 35; K. Özen, "Divriği Demirci Esnafının Geleneksel Kapı Süsleme Sanatı", *Türk Folklor Araştırmaları*, 1985/1, s. 5-69; N. Sakaoğlu, *Köse Paşa Hanedanı*, s. 113; W. Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, II, s. 9.

bin iki yüz kesim na'l ve mıh 'itâsı resm-i kadîm olduğu" kaydı, Divriği'nin eski ticari hayatında, stratejik değeri olan nal ve mıh kesiminin ilk sırada yer aldığını göstermektedir.[20]

Diğer Anadolu kentlerindeki gibi Divriği'de de belediye hizmetleri ve çarşı pazar denetimleri için "divanü'l-hisbe" denen bir örgüt, başında da muhtesib denen bir yetkili, kuşkusuz Mengücekliler zamanından beri vardı. Muhtesib, alışveriş yasalarına aykırı davrananları cezalandırdığı gibi, örneğin namaz vakitleri dışında kıssahanların cami köşelerinde öyküler anlatıp şiirler okumalarına da engel oluyordu. O dönemde çarşı, kalenin eteğinde Ulucami'nin önünde idi. Divriği'deki bu ilk Türk çarşısından günümüze sadece Bedesten'in harabesi kalmıştır.

Sûk-i Sultanî'nin sonraki yüzyıllarda batıdaki mezaristana kayarak bugünkü alanına yayıldığı, Divan-ı Hümayun'dan H. Zilkade 1004 (M. Temmuz 1596) tarihinde Divriği kadısına yazılan hükmün şu cümlelerinden öğreniliyor: "*Divriği kadısına hüküm ki: Südde-i sa'adetime mektub gönderüb kasaba-i mezburenin mekabir-i müslimîni çarşuya karib olmağla mekabir-i Müslümanlar üzerinde bey' ü şirâ'* (alışveriş) *olunub ayaklanub üzerine çıkub...."*[21]

Sicile işlenmiş H. 1190 (M. 1776) tarihli bir salyane taksimi kaydında, bezzaz, çulha, bakkal, köşker, berber, debbağ, ekmekçi, dülger, demirci, nalbant, mutaf, kirişçi esnafları sıralanmıştır[22] Ancak Sûk-i Sultanî'de, bu 12 esnaf arastası dışında örneğin bakırcılar, terziler, kebapçılar ... başka esnaf grupları da faaliyet gösteriyordu. Mevcut Şer'iye Sicillerinde Sûk-i Sultanî'nin H. 1128-1327 (M. 1715-1909) tarihleri arasındaki iki yüzyıllık tarihine ilişkin şu kayıtlara ulaşılabiliyor:[23]

1715 (H. 1128): Divriği Mutasarrıfı Ömer Paşa, kendi adamlarına çarşıyı bastırarak bir sokak çatışmasına neden olmuş. O yıla

---

[20] Milli Ktp Ş.D. Sivas (Divriği) No. 82, s. 41; No. 83, s. 14 ve 15; No. 77, s. 5; No. 79, s. 70 ve 88.
BOA Mühimme D. No. 74, s. 254, sıra 576 (Bu hüküm, Mühimme defterine na-tamam kaydedilmiştir).
Milli Ktp. Ş.D. Sivas (Divriği) No. 83, s. 19.
Milli Ktp. Ş.D. Sivas (Divriği) No. 81, s. 2, 16, 19, 22, 24, 32; No. 80, s. 32, 48, 56, 60; No. 77, s. 1, s. 5, 6; No. 78, s. 61; No. 82, s. 15, 16, 30; No. 83, s. 19, 20, 31; No. 79, s. 55, 56, 70, 88; No. 70, s. 24, 54, 76, 80, 127, 132; No. 72, s. 13, 29, 66, 71, 91; No. 68, s. 278.

ait başka bir kayıtta; Divriği halkından Hasan ile diğerleri, Meclis-i Şer'iye'ye başvurup "*Kalaylı Osman Beşe'nin Sûk-i Sultanî'de bigayr-i hak beni darb ve şetm-i galiza ile dinime ve imanıma ve ağzıma ve gözüme sebt edüp birkaç gün hevasına tâbi kimselerle hânelerimiz üzerine geldiler*" diyerek şikâyette bulunmuştur ki bu iki belge, o yıllarda çarşı güvenliğinin sağlanamadığını düşündürüyor.

5 Haziran 1733 (H. 20 Zilhicce 1145): Kadı, Sûk esnafına narh vermiş: Okka hesabıyla: keçi eti 10 akçe, koyun eti 11 akçe, kuyrukyağı 20 akçe, pirinç 20 akçe, kuru üzüm 12 akçe, sade yağ 30 akçe, sabun 40 akçe, kına 20 akçe, fındık 14 akçe, fındık içi 20 akçe, ceviz içi 15 akçe, bal 42 akçe, zeytinyağı 48 akçe, şap 12 akçe, leblebi 12 akçe, kara nalın batmanı 53 para, at katır nalı kesimi 36 akçe, küçük nalça 3 akçe, at mıhının batmanı 90 para, makas demirin batmanı 47 para, yapı mıhının okkası 30 akçe, ırgat ücreti 6 para.

1734 (H. 1147): Kale sakinlerinden Ebussuud oğlu Veli Beşe, Sûk-i Sultanî'de, Kürtül Cami-i Şerifi kurbünde, Hacı Hamzaoğlu dükkânı yanındaki dükkânını vakfetmiş.

1744 (H. 1157): Sûk-i Sultanî'de Boyahane kurbünde iki tarafı yol ve dükkân bir bab kahvehane, Boyahane önünde, içinde mahzeni ile bir bab berber dükkânı ile Kürtül Camii önündeki üç bab berber ve nalbant dükkânı keza vakfedilmiş.

1757 (H. 1170): Güresinlizâde el-hac Yusuf bin el-hac Ali'nin vakfiyesinden: "*Haffaflar Sûku'nda Taşhan kurbünde dükkân ve bir tarafı Peykoğlu dükkânı ve bir tarafı Hacıbekir dükkânı...*" da vakfa bağlanmış.

1764 (H. 1177): Kuyumcu Sûku'nda bir bab kuyumcu dükkânı ve Köşkerler Sûkunda bir bab bakkal dükkânı satılmış.

1769 (H. 1182): "*Ehl-i Sûk*" denen çarşı esnafı ve ileri gelenler Meclis-i Şer'iye şikâyette bulunmuşlar.

1775 (H. 1189): Divriği Kalesi sakinlerinden olup vefat eden Kadıoğlu Yusuf'un, Sûk-i Sultanî'de bir bab çıkrıkçı dükkânı; yine o yıl vefat eden Rızvanzâde Bekir Beşe'nin de Debbağhane'de iki dükkânı varmış.

1776 (H. 1190): Vefat eden Lahmî Mehmed Ağa'nın, köşker dükkânına 70, çulfa dükkânına 40 kuruş bedel biçilmiş. O yılki salyane; bezzaz, çulfa, bakkal, köşker, berber, debbağ, ekmekçi, dülger,

demirci, nalbant, mutaf ve kirişçi esnafı arasında taksim edilmiş.

1780 (H. 1194): Mühürdarzâde Mustafa Ağa, "*Kuyumcular Sûku'nda vaki' bir tarafı Ömerbeyoğlu mülkü ve bir tarafı Cedid Sûk bir bab ekmekçi dükkânını*" vakfetmiş.

1783 (H. 1197): Gümüşhane Madeni Emini Mirmiran (Köse) Mustafa Paşa, "*Balcıoğlu Esseyyid Mehmed Ağa'nın Cullahlar Sûkunda, Taşhan kurbünde vaki' dükkânı ile ittisalindeki iki bab mahzeni*" satın almış.

1789 (H. 1204): "*Küçükalemdar Mustafa Ağa, Yeni Han kurbünde Arasta nam mahalde imar eylediği fevkani kahve ve tahtında üç kıt'a dükkânı*" vakfetmiş.

1802 (H. 1217): Köleşahanzâde Sadullah'ın validesi Fatma da Sûk-i Sultanî'deki bezzaz dükkânını vakfetmiş.

1804 (H. 1219): Hasanağa Camii mahallesinden "*Ayvaz Beğ'in torunu Fatma nâm sahibü'l-hayrat, Dâr-ı Sûk'da Köşker Çarşusu'ndaki dükkânını*" vakfetmiş. O yıl Divriği kadısının koyduğu narhla 90 dirhem ekmek 1 para, buğdayın kilesi 6 kuruş, kahvenin okkası 6 kuruş, hoşaflık üzümün okkası 13 para, Besni üzümü 11 para, pirincin okkası 20, yağın 40, balın 40, koyun etinin 13 para olmuş.

1819 (H. 1234): Çarşı ittisalindeki vakıf mektebin çulfa dükkânı olmasına esnaf itiraz etmiş. Dillioğlu, bir kahvehane ile kasap dükkânını vakfetmiş.

1875-1879 (H. 1292-1296): "*Sûk-i Sultanî'de Yukarıçarşıbaşı'nda kâin Kürtül Cami-i şerifi*", "*Bezzazlar Çarşısında vaki' arsa*", "*Bezzazlar Çarşısında Cami-i Kebîr vakfı dükkân*", "*Sûk-i Sultanî'de kâin Paşa Cami-i şerifi mütevellisi Mehmed Arif Beğ bin Said beğ ve el-hac Said Beğ bin merhum Mehmed Beğ*" ile ilgili bir dizi kayıt sicill-i mahfuza yazılmış.

1888-1891 (H. 1306-1309): "*Merhum Bengioğlu'nun Hacılar Çarşusu nam mahalde vaki' dükkânı*", "*Bezzazlar Çarşusunda Gökçecami vakfı dükkân*", "*Çarşu kurbünde vaki' Han Mescid-i şerifi*", "*Hacı Veliyeddin Ağa vakfına ait Sûk-i Sultanî'de Bakkal Çarşusunda bir bab dükkân;*"

1898 (H. 1317): "*Kayaağazâde Osman Ağa'nın hemşiresi Hümâ Hatun'un vakfettiği Sûk-i Sultanî'de vaki' bir tarafında Nalcıoğlu Uzun Mehmed Paşa dükkânı ve bir tarafında Hacımusluoğlu Ömer'in vakıf dükkânı ve bir tarafında Çalapverdizâ-*

de Hacıbekir Ağa'nın hânesi ve önü yol bir bab çulha dükkânı, Kayaağa Hanı önünde bir bab ekmekçi dükkânı ve fevkında bir bab kahvehane" el değiştirmiş.

1900 (H. 1319): Sûk-i Sultanî'de vaki' Dizdar Mescidi'ne bitişik kahvehanenin sahibi Hacımillioğlu arasındaki davaya bakılmış.

1909 (H. 1327): Kayaağa Vakfı mütevellisi Nebipaşazâde Aziz Efendi, Kaya Hanı ile karşısındaki 13 bab dükkânı tamir ettirmek üzere müracaatta bulunmuş.

Şer'iye Sicil defterlerinde, çarşıdaki hanlara ilişkin kayıtlar da vardır.[24] "*Medine-i Divriği Sûkunda kâin, eshab-ı hayratdan Hatib Ömer Efendi'nin binâ eylediği han* (Arsa Hanı adıyla anılıyormuş) *ve otuz adet dükkânı vakfeylediği ve bunlardan zikr olunan han ile on altı adet dükkânın yandığı*" (yıl 1750/H. 1164); "*Şeyh Dursun'un vakfettiği Sencar Hanı demekle ma'ruf han ve dükkânlar*" (Yıl 1752/H. 1166); "*Hatib Ömer Efendi'nin vârislerinin, yanarak harap olan hana artık kervan inmediğinden ve yolcu uğramadığından bahisle arsasına yeni dükkânlar ile bir ahır ve iki kenif yapılması için müracaatları*" (Yıl: 1769/H. 1183); "*Çarşıda vaki' Kaya vakf-ı şerifine merbut Kaya Hanı demekle ma'ruf hanın tamiri*" (Yıl 1909/H. 1327).[25]

---

[24] Milli Ktp. Ş.D. Sivas (Divriği) No. 81, s. 2; No. 82, s. 34, 36; No. 83, s. 59; No. 68, s. 227; No. 67, s. 140.

Sicil kayıtlarında adları saptanan hanlardan başka BOA'daki Tapu Tahrir defterlerinde, vakfiyelerde de Divriği hanlarına ilişkin bilgiler vardır. Merhum Hasan Hasip Aksoy (1898-1983) 24.8.1975'teki görüşmemizde Divriği hanlarıyla iligili şu açıklamada bulunmuştur: "*İki handan birinde dokuma* (*havlu, sergi*) *yapılıyordu. Bu han kabristanla Demirciler çarşısı arasındaydı. Burada basma da basılıyor ve hazeran sandalye dahi yapılıyordu. Çok büyüktü ve Purudun Hanı deniyordu. Diğeri, belediye binasının karşısındaki Küçükmehmedoğlu Hanı idi. Burada da dokumacılar vardı. Sonradan Rumeli muhacirleri burada çanak çömlek yapmışlardır. Bu hanlar seferberlikten önce, herhalde 1905-1906 yıllarında yandı. Taşhan'ı ise Norşunluoğullarından kambur bir zat idare etmekteydi.*"

Divriği'de Ne Var Ne Yok?...

a)

b)

c)

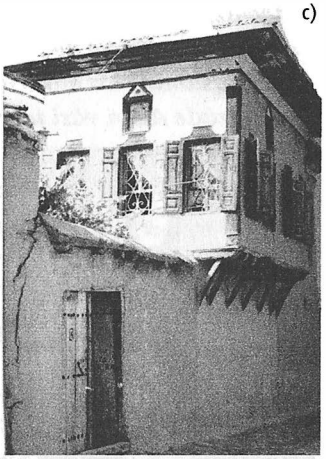

Avrupalı gezginler gibi Evliya Çelebi de 17, 18, 19. yy. derebeyi konaklarını "saray" diye tanımlamıştır. Fotoğraflarda, günümüze ulaşan 19 yy. konaklarından üçü görülüyor. (a) Ayanağa, (c) Abdullah Paşa, (b) Karsılıoğlu konaklarının selamlık daireleri, 1967)

Mengücek Eserleri bölümünde tanıtılanlarla birlikte Divriği'deki tarihsel taşınmazların yaklaşık sayılarla dökümü şöyledir: 3 kale, 23 cami, 24 mescit, 1 darüşşifa, 4 medrese, 15 türbe, 1 kervansaray, 12 han, 5 hamam, 24 tekke ve zaviye, 10 kilise, 25 köprü, 17 çeşme, 24 mezarlık, 50 tümülüs ve ören, 200 dolayında özgün mimarili ev ve konak. Bunların toplamı 350 dolayındadır ve birçoğu henüz yıkılmamıştır.

Yerel-geleneksel kadın ve erkek giysileri ve takıları, ev eşyası, yeme içme kültürü, düğünler ve kır eğlenceleri, cenaze âdetleri, tevhid, konukluk ve bayram yemekleri ve başka âdetler çok renkli bir zenginlik olarak Mengücekler zamanından, daha ötelerde de Altay'dan, Turan'dan gelmedir. Örneğin kazanlarla pişirilip erkân sinilerinde topluca yenilen "alaflı pilâv", Mengücek şahlarının sımatlarından, daha öncesinde de Dede Korkut'tan mirastır. Bir tevhid töresi ise kadı siciline şöyle kaydedilmiş: "*Medine-i Divriği mahallâtından Kemankeş mahallesi sâkinlerinden iken bundan*

akdem vefat eden Karabeğ-oğlu mütevelli Bekir bin Abdullah, vasiyetde bulunub cem'-i terekemden sünnet-i seniyye üzere tekfin ve techizim yapıldıkdan ma'dâ âdet-i belde üzre tevhid-i şerîf kıraatiyle rûhuma ba'de'l-ihdâ tabh-ı ta'am ile tevhid-i şerîf kıraat eden müslimîne ekl etdürüle deyü huzûr-ı müslimînde vasiyet ve Durdu-zâde Ali'yi vâsi ta'yin ettiği."[26]

Geçen asırda geleneksel düğün-bayram donanımıyla kentli bir kadın (1950)

Kadınların düğünlerde giyinip kuşandıkları kutni canfes, kadife, ipek giysilerle türlü takılardan oluşan formlar, herhalde Sitti hatunlar gününden beri değişmemiştir. Yine kadı sicillerindeki tereke kayıtlarında dikkati çeken: "*Gözlü Şam alacası entari, simli hançer, Şam kılıcı, sim vezne, yeşil çukaya kaplı nafe kürk, kırmızı çuka biniş, şâli çakşır, Hama kuşağı, Maraş at gömleği, cübbe kürk, başabırakacak, sevai bohça, helâliye gömlek, kadife salta, canfes, atlas ayakkabı (kadın şalvarı), sevaî ayakkabı, rık'a entari, telli soyuncak, sevai entari, atlas işlik, sim sevai, fildişi tarak, kaş (alın pırlantası), dibâ, mumyalık top (mumlanmış kefenlik dokuma)*"[27] ve daha yüzlercesi, başlıbaşına bir sözlük oluşturabilir.

Sonuç olarak Divriği, sekiz yüzyıllık bir geçmişten ses veren yüce anıtları yanında saklayabildiği özgün ve zengin kültürüyle de Mengücekoğullarını temsil ediyor.

[26] Milli Ktp. Ş.D. Sivas (Divriği) No. 69, s. 20.
Milli Ktp. Ş.D. Sivas (Divriği) No. 78, s. 23.

KAYNAKÇA

Kitap

Abdullah ibn Muhammed, *Kitâb fi'l- Hesâb/Risâle-i Felekiyye* (Ayasofya Ktp. No. 2756).

Abu'l- Farac, Gregory (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, I-II. (Suryancadan İngilizceye çev. E. A. W. Budge, Türkçeye çev. Ö. R. Doğrul), TTK, Ankara, 1987.

Ahmed Bican, *Dürr-i Meknûn –Saklı İnciler*, (haz. N. Sakaoğlu), Tarih Vakfı, İstanbul, 1999.

Ahmed Eflakî, *Ariflerin Menkıbeleri,* I-II, (çev. Tahsin Yazıcı), M. E. Basımevi, İstanbul, 1964.

Ahmed Eflakî, *Sevâkıb-ı Sultan-ı Ulemâ Mevlâna Muhammed Belhî Celâleddinü'r-Rûmî,* (çev. Mahmud Dede, Eşrefoğlu Rumi'nin *Müzekki'n-nüfûs* adlı eserinin derkenarı), Karahisarî el-hac Ali Rıza Efendi Taş Matbaası, İstanbul, 1281.

Ahmed Tevhid, *Meskûkât-ı Kadime-i İslamiye Kataloğu 4. Kısım, Türkistan Hakanları, Selçukiler, Anadolu Beylikleri*, Mahmutbey Matbaası, İstanbul, 1321.

Ainsworth, William Francis, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldes and Armenia,* II. Londra, 1842.

Akat, Yücel-Neşe Özgünel-Aynur Durukan, (haz.), *Dünya Mirasında Anadolu,* Kültür Bakanlığı, Ankara, 1991.

Akbayar, Nuri, *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü,* Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2001.

Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, I, Cem Yayınevi, İstanbul, 1974.

Aksaraylı [Mehmed oğlu] Kerimeddin Mahmud, *Selçukî Devletleri Tarihi – Aksaraylı Kerimeddin Mahmud'un Müsameret al-ahyar adlı Farsça tarihinin tercümesi,* (çev. M. Nuri Gencosman, önsöz ve notlar F. N. Uzluk), Ankara, 1943.

Atabek, Prof. Dr. Emine M. -Doç. Dr. Şefik Görkey, Başangıcından Rönesansa Kadar Tıb Tarihi, İÜ. Cerrahpaşa Tıp Fak. Yayını, İstanbul 1998

Aksaraylı Mehmed oğlu Kerîmüddin Mahmud, *Müsâmeret ül-ahbâr, Moğollar Zamanında Türkiye Selçukluları Tarihi,* (Mu-

kaddime ve haşiyelerle tashih ve neşreden Dr. Osman Turan), TTK yay., Ankara, 1944.

[Aksüt], Ali Kemalî, *Erzincan Tarihi, Coğrafi, İçtimai, Etnografi, İdari, İhsai Tetkikat Tecrübesi*, Resimliay Matbaası, İstanbul, 1932.

Akyurt, Yusuf, *Türk Asâr-ı Atikası Binalarına Ait Tarihî Mecmua*, (Basılmamış nüshalar TTK. Kütüphanesindedir.), 1943-44, 1946.

Ali Cevad, *Memâlik-i Osmaniyye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati*, I – II., Dersaadet, 1313, 1316.

Ali Çelebi, *Mirkâdü'l-Cihâd*, (Fatih Millet Ktp. Raşid Ef. Kütübhanesi 678 numarada kayıtlı nüshadan, İsmail Hami'nin [Danişmend] 1340/1922 tarihli istinsahı), Danişmendoğulları'nın menşeinden bahseder. Diğer adı *ed-Dayin fi beyanı ed-devleti'l-Danişmendiyye*'dir (yazma).

Ali Saib, *Mufassal Coğrafya-i Osm*anî, Matbaa'-i Ebuzziyâ, İstanbul, 1304.

Anabolu, Mükerrem (Usman), *Küçük Asya'da Bulunan Roma İmparatorluk Çağı Tapınakları*, İTÜ Mimarlık Fak. Yay., İstanbul, 1970.

Arel, Ayda, *Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası*, (Mezuniyet Tezi: İst. Üniv. Ed. Fak. Sanat Tarihi Enstitüsü, 1959 Güz Devresi).

Arseven, Celal Esad, *Sanat Ansiklopedisi*, I-V, Maarif Basımevi, İstanbul, 1955.

Arseven, Celal Esad, *Türk Sanatı Tarihi, Menşeinden Bugüne Kadar Mimari, Heykel, Resim, Süsleme ve Tezyini Sanatlar*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi (ty.)

Aslanapa, Oktay, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi, Başlangıcı ve Gelişmesi*, AKDTYK-AKM yayını, Ankara, 1991.

Aslanapa, Oktay, *Türk Sanatı*, I-II, Kervan Yayınları, İstanbul, 1984.

Aslanoğlu, İbrahim, *Divriği Şairleri*, Ekin Matbaası, İstanbul, 1961.

Atabek, Emine M.-Şefik Görkey, *Başlangıcından Rönesansa Kadar Tıp Tarihi*, İÜ Cerrahpaşa Tıp Fak., İstanbul, 1998.

[Atalay], Besim, *Maraş Tarihi ve Coğrafyası*, İstanbul, 1339.

Babinger, Franz-Fuad Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet*, (çev. Ragıp Hulûsi, yay. haz. Mesut Kanar), İman Yay., İstanbul, 1996.

Bakırer, Ömür, *Onüç ve Ondördüncü Yüzyıllarda Anadolu Mihrapları*, TTK, Ankara, 1976

Balcıoğlu, T. Harimi, *Türk Tarihinde Mezhep Cereyanları*, (önsöz ve notlar H. Z. Ülken), Kanaat Kitabevi, İstanbul (ty).

Balkhî, Abou-Zeid Ahmed Ben Sahl el, *Le Livre de la Création et de l'Histoire de Motahhar ben Tahir el- Maqdisî attribué a Abo-*

Zeid Ahmed ben Sahl el Balkhî, (Publié et traduit par M. Cl. Huart) IV/2, Paris, 1907.

Banse, Ewald, *Die Türkei. Eine Moderne Geographie,* Braunschweig, 1916.

Başel, M. Fahrettin, *Sivas Bülteni*, Kâmil Matbaası, Sivas, 1935.

Bayburtluoğlu, Zafer, *Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yapı Sanatçıları,* Atatürk Üniv. Yay., Erzurum, 1993.

Berchem, Max van-J. Strazygowiski, *Amida*, Heidelberg, 1910.

Berchem, Max van, *Matériaux pour des Corpus Inscriptionum Arabicarum*, troisieme partie-Asie Mineure/Par MM. Max van Berchem et Halil Edhem premier fascicule (Ministere de L'Instruction publique et des Beaux-Arts: Mémoires publiés par Les Membres de L'Institut Francais D'Archéologie Orientale du Caire, sous La direction de M.E. Chassinot. Tome vingt – Neuviéme), Le Caire, 1910.

Beygu, A. Şerif, *Ahlat Kitabeleri,* Hamit Matbaası, İstanbul, 1932.

Beygu, A. Şerif, *Erzurum Tarihi,* İstanbul, 1936.

Bosnavi, Fazıl, *Şerh-i Zafernâme-i Ziyâ Paşa* (yazma).

Brosset, M., *Histoire de la Georgie,* I, Petersburg, 1849.

Budak, Feyzullah, "Bir Alman'ın Gözüyle Divriği Ulu Camisi, Ayyıldız, 4 Ağustos 2003, s.1-5

Bundari, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usrâ,* (yay. Th. Houtsma, *Recevil de Textes Relatifs à L'Histoire des Seljoucides*, II, Leiden, 1889; (Türkçesi: Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, TTK, İstanbul, 1943).

Busbecq, *Türk Mektupları,* (çev. H. C. Yalçın), Remzi Kitabevi, İstanbul, 1939.

Butak, Behzad, *XI., XII. Ve XIII. Yüzyıllarda Resimli Türk Paraları,* Pulhan Matbaası, İstanbul, 1947.

Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler,* (çev. Yıldız Moran), E Yay., İstanbul, 1979.

Cahen, Claude, *Pre-Ottoman Turkey* (*A general survey of the material and Spiritual culture and history 1071-1330*), Londra, 1968.

Cantay, Gönül, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları,* AKDTYK-AKM Yayını, Ankara, 1992.

Charanis, P., *The Armenians in the Byzantine Empire*, Lisbon, 1963.

Cuinet, Vital, *La Turqui d'Asie, Geographie administrative statistique descriptive Et raisonne de chanque province de L'Asie-Mineure,* I, Paris, 1892.

Cumont, Eugéne-Franz, *Studio Pontica*, II, Voyage d'exploration archéologique dans le pont et la petit Armenie, Bruxelles, 1906.

Cüveyni, Alaeddin Ata Melik, *Tarih-i Cihangüşa,* III, (çev. Mürsel Öztürk), Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1988.
Çalapverdi, İhsan, Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası Bibliyografyası (Divriği Defterleri, 7, gayrimatbu)
Çelebi, Ahmed, *İslamda Eğitim Öğretim Tarihi,* (çev. Ali Yardım), Damla Yayınevi, İstanbul, 1976.
Çulpan, Cevdet, *Türk Taş Köprüleri, Ortaçağdan Osmanlı Devri Sonuna Kadar,* TTK Basımevi, Ankara, 1975.
Çulpan, Cevdet, *Türk-İslâm Tahta Oymacılık Sanatından Selçuklu Devri Bir Kur'an Rahlesi*, İsmail Akgün Mat., İstanbul, 1962.
Dahiliye Vekaleti, *Son Teşkilat-ı Mülkiye'de Köylerimizin Adları*, Hilal Matbaası, İstanbul, 1928.
Danişmend, İ. Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, III, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1972,
Demirkent, Işın, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi* (*1118-1146*), T.T.K, Ankara, 1987.
Devadarî, *Kenzü'd-Dürer ve Cima'ü'l-Gurer,* (Topkapı Sarayı Müzesi Ktp. III. Ahmed Ktp. No. 2932).
Diez, Ernest, *Die Kunst der İslamischen Völker*, Berlin, 1917.
Diez, Ernest, *Türk Sanatı*, (çev. O. Aslanapa), İÜ Ed. Fak., İstanbul, 1955.
Diyarbekirli, Nejat, *Türk Sanatının Kaynaklarına Doğru, Türk Sanat Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, İstanbul, 1969.
Duda, W. Herbert, *Die Seltchuken-Geschicte des İbn Bibi*, (İbni Bibi'nin *Selçukname*'sinin ve *Muhtasar*'ının Almanca çevirisi), Kopenhagen, 1959.
Ebulferec-İbnülibri, *Tarihi Muhtasarüddüvel,* (çev. Şerefeddin Yaltkaya), İstanbul, 1941.
Eken, Galip, *Fiziki Sosyal ve İktisadi Açıdan Divriği, 1775-1845,* (Ank. Üniv. Sosyal Bilimler Ens. Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi, T.C. Yüksek Öğ. K. Dokümantasyon Merkezi), Ankara, 1993.
[Eldem] Halil Edhem, Kayseri Şehri *Selçuklu Tarihi'nden Bir Bölüm*, (haz. K. Göde) (Kültür Bak. yay) Ankara, 1982.
[Eldem], Halil Edhem, *Kayseriyye Şehri*, Tarih-i Osmanî Encümeni, Matbaa'-i Orhaniye, İstanbul, 1334.
Erel, Şerafettin, *Nadir Birkaç Sikke* (Arap, Sasani, Emevi, Abbasi, Beni Ukayl, Gazneliler Selçuklular, Danişmendoğulları, Mengücükoğulları, Eyyubi), Baha Matbaası, İstanbul,1970.
Ergin, Osman, Türk Şehirlerinde İmanet Sistemi, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1939
Ergin, Osman, Fatih İmareti Vakfiyesi, İstanbul, Belediyesi Matbaası, 1945

Esterâbâdî, Aziz b. Erdeşir, *Bezm u Rezm*, (yay. Kilisli Rif'at), Türkiyat Ens., İstanbul, 1928.
Evliya Çelebi, *Seyahatname*, III, İkdam Matbaası, Dersaadet, 1314.
Eyice, Semavi, *Malazgirt Savaşını Kaybeden IV. Romanes Diogenes* (*1068-1071*), TTK, Ankara, 1971.
Eyrice, Prof. Dr. Semavi, "Eski Erzincan'da Rum Asıllı Bir "Büyük Hatun"", Tarih ve Toplum, Sayı 104, Ağ. 1992, sf 98-103
Eyice, Prof. Dr. Semavi, Anadolu'da Türk Mimarlık Sanatının Değişik Bir Eseri, Divriği'de Ulucami, (fotoğraflar, Sıtkı Fırat) İlgi Mayıs 1975, Yıl 9, Sayı 20, s.7-12
Gabriel, Albert, *Monuments Turcs d'Anatolie,* II, Paris, 1934.
Garsoian, Nina G., *The Paulician Heresy. A Study of the Origins and Development of Paulieianism in Armenia and the Eastern provinces of the Byzantine Empire,* Paris, 1967.
Gaudefroy–Demombynes, Maurice, *La Syrie à l'Epoque des Mamelouks d'aprés les auterus Arabes,* Paris, 1923.
Gökbilgin, M. Tayyib, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası*, İstanbul, 1952.
Grabar, Oleg, *İslam Sanatının Oluşumu,* (çev. Nuran Yavuz), YKY, İstanbul, 1998.
Grousset, R., *Histoire de l'Armenie, des Origines a 1071*, Paris, 1947.
Grumel, V. Leon, *La Chronologie, Traité d'etudes Byzantines,* I, (Bibliothéque Byzantine), Paris, 1958.
Gülsoy, Dr. Ersin-Dr. Mehmet Taşdemir, Vakıf ve Mülk Defteri (1530 Tarihli Malatya, Behisni, Gerger, Kâhta, Hısn-ı Mansur, Divriği ve Darende Kazâları) Ankara TTK. 2007
Hafid Efendi, *E'd-Dürerü'l-Müntehabâtü'l-Mensûre fî Islâhü'l-Galatatü'l-Meşhûre* (Kısa adı: *Galatat Lügatı*), Darü't-tıbaa, İstanbul, 1221.
Hafız-ı Ebrû, *Zeyl Câmiu't-Tevârih-i Reşidî,* (yay. H. Beyânî), Tahran, 1317.
Halil ez-Zahiri, *La Zubda Kachf al Mamalik,* (Institut Français de Damas, Jean Gaulmier), Beyrut, 1950.
Hamawî, Yakut el-, *Mu'cemü'l- Büldan*, II, (yay. F. Wüstenfeld), Leipzig, 1867.
Hamilton, William J., *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenjo,* I-II, Londra, 1842.
Hammer, P. V., *Devlet-i Osmaniyye Tarihi,* I, (çev. Mehmed Atâ) İstanbul, 1329.
Harawî, Abu'l-Hasan Ali bin Abı Bakr, *Kitab'al-İşarât'il-Ma'rifetü'l-Ziyarât* (*Guide des Lieux de Pelerinage texte Arabe e-tabli, par Janine Sourdel-Thomine*), Damas, 1953.

Harva, A. U., *Les représentations Religieuses des peuples altaiques*, Paris, 1959.

Hautecoeur, Louis-Gaston Wiet, *les Mosquées du Caire*, I, Paris, 1932.

Honigmann, E., *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, (çev. F. Işıltan), İstanbul, 1970.

Hüseyin Hüsameddin (Yasar), *Amasya Tarihi*, II, Necm-i İstikbâl Matbaası, İstanbul, 1329.

Hüseyin Remzî, *Lügât-ı Remzî*, I-II., İstanbul, 1305.

Isfahanî, İmadeddin, *el-Fethü'l-Kussî*, (yay. Landberg), Leiden, 1888.

İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I, (çev. A. S. Aykut), YKY, İstanbul, 2004.

İbn Battûta, *Seyahatnâme-i İbn Batûta*, II., (çev. Damad M. Şerif Paşa), İstanbul, 1317.

İbn Ebi Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ'fi-Tabakati'l-Etibbâ*, II, Bulak, Kahire, 1299.

İbn Hurdadbih, *Kitabu'l-Mesalik ve'l-Memâlik*, (yay. De Goeje), Leiden, 1889.

İbn Mühenna, *İbn Mühenna Lügati*, (haz. A. Battal, İstanbul nüshasının Türkçe bölüğünün endeksidir), TTK Basımevi, Ankara, 1988.

İbn Şeddâd, İzzeddin, *Baypars Tarihi, Al-Melik-al-Zahir* (*Baypars*) *Hakkındaki Tarihin İkinci cildi*, (çev. Ord. Prof. M. Şerefüddin Yaltkaya), TTK, Ankara, 2000.

İbni Bibi, *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi*, (İbn-i Bibi'nin Farsça *Muhtasar Selçukname'*sinden Türkçeye çev. M. Nuri Gencosman, notlar ilave eden F. N. Uzluk), Ankara Basımevi, 1941.

İbni Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'iye fi'l-Umuri'l-Ala'iye*, (Önsöz ve fihristi haz. A. S. Erzi), I. Tıpkıbasım, TTK, Ankara, 1956.

İbni Bibi, *el-Evamirü'l-Alâ'iye fi'l-umuri'l-Ala'iye*, (Muhtelif nüshalarla karşılaştırarak neşredenler, N. Lugal, A. Sadık Erzi, Arap harfleriyle transkripsiyon), Ankara Üniv. İlahiyat Fak., Ankara, 1957.

İbni Bibi, el-Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca'ferî er-Rugadi, *el-Evamirü'l-Ala'iye fi'l-Umuri'l-Ala'iyye* (*Selçuk-Name*), I-II, (haz. M. Öztürk), Kültür Bakanlığı, Ankara, 1996.

İbnü'l- Adîm, *Bugyetü't- Taleb fî Târih Haleb*, II, (yay. S. ed-Dahhân), Şam, 1954.

İbnü'l Esir, *İslam Tarihi, el-Kamil fi't-Tarih Tercümesi*, C. XI, (çev. A. Özaydın, redaktör, M. Tulum) İstanbul, 1987; C. XII (çev. A. Ağırakça, A. Özaydın, redaktör, M. Tulum), İstanbul, 1987.

İbnü'l Kalanisî, *Zeylü Tarihi Dımaşk*. (yay. H. F. Amedroz), Beyrut, 1908.

İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb fi Tarihi Haleb* (*Seçmeler*), *Biyografilerle Selçuklular Tarihi,* (çev. ve notlar: A. Sevim), TTK, Ankara, 1989.

İbnü'l-Azimî, *Azimî Tarihi, Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler: H. 430-538*, (çev. A. Sevim), Ankara, 1988.

İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-Zamân fi Tarih 'Ayân,* (Ayasofya Ktp. No. 3146, yazma).

İbnü'l-Ezrak, *Mervanî Kürtleri Tarihi*, I, (Arapçadan çev. M. E. Bozarslan), Koral Yay., İstanbul, 1975.

İdris Şah, *Doğu Büyüsü* – Oriental Magic, (çev. Osman Yener), Süreç Yayınevi, İstanbul, 1987.

İhsan Şükrü-Fahreddin Kerim, *Die Geschichte der psychiatrie in der Türkei» Allg. Zeitsch für psychiatrie.* Festschrift Kraepelin, 1926.

İlter, Fügen, *Osmanlılara Kadar Anadolu Türk Köprüleri,* Ankara, 1978.

İnan, Afet, *Herkesin Bir Dünyası Var*, Ankara, 1958.

İsmail Galib, *Müze-i Hümâyun Meskûkât-ı İslâmiye Kısmından Meskûkât-ı Türkmâniye Kataloğu*, Kostantiniye, İstanbul, Mihran Matbaası 1311.

İzmirli, Celâleddin, *İslam Âleminde Yetişen Filosof, Tabip, Natüralist ve Biyologlar*, İstanbul, 1951.

Jairazbhoy, R. A., *An Outline of İslamic Architecture*, İndia, 1972.

Kadı Ahmed (Niğdeli), *el-Veledü'ş-Şefik*, (Süleymaniye Fatih Ktp. No. 4519, yazma).

Kafesoğlu, İbrahim, *Eski Türk Dini,* Kültür Bakanlığı, Ankara, 1972.

Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi*, I-II-III, (çev. Besim Atalay), TDK, Ankara, 1985.

Kâtip Çelebi, Mustafa İbn-i Abdullah, *Cihannüma,* Müteferrika Tabı, İstanbul, 1145.

Klaviyo, *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat*, Birinci Kısım, (çev. Ö. R. Doğrul), Kanaat Kitabevi, İstanbul, (1939)

Koçer, Ayten, Divriği'de Mimari Eserler (2360) İÜED Fakültesi Sanat Tarihi Ens. (Tez 1970).

Kovenko,V., *Divrik Mıntıkası Turmalinli Manyetit Yatakları*, MATEAE (Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü) yay., Seri B: İrdeller, Ankara, 1939.

Köker, A. Hulûsi, *Selçuklular Devrinde Hekimler*, Gevher Nesibe Tıp Fak., Kayseri, 1992.

Köprülü, Prof. Dr. M. Fuad, Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları I, Ankara TTK Basımevi 1943 (Belleten Sayı 27 den ayrıbasım)

Köprülü, Fuad, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu,* TTK, Ankara, 1959.
Köymen, Mehmet Altay, *Selçuklular Devri Türk Tarihi,* Ayyıldız Matbaası, Ankara (ty).
Kuban, Doğan, *Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları,* İTÜ Mimarlık Fak., İstanbul, 1965.
Kuban, Doğan, *Divriği Mucizesi, Selçuklular Çağında İslam Bezeme Sanatı Üzerine Bir Deneme,* YKY, İstanbul, 1997.
Kuban, Doğan, *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı,* YKY, İstanbul, 2002.
Kuban, Doğan, *The miracle of Divriği,* YKY, İstanbul, 2001.
Kuban, Doğan, *Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler,* İstanbul, 1982.
Kütükoğlu, Bekir, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri,* I, İstanbul, 1962.
Lane-Poole, Stanley, *Düvel-i İslamiye,* (Tadiller ve ilavelerle çev. H. Edhem), Milli Matbaa, İstanbul, 1927 (Hicrî 1345).
Lane-Poole, Stanley, *The Mahommadan Dynaties,* Paris, 1925.
Laurent, J., *L'Armenie entre Byzance et L'İslam depuis La Conquéte Arabe Jusqu'en 886,* Paris, 1919.
Lehmann-Haupt, C. F., *Armenien einst und jetat Reisen Forschungen von C. F. Lehmann- Hauptt,* I-II-III., Berlin, 1910, 1926, 1931.
Maarif Vekâleti, *Milli Arma Müsabakası Şartnamesi,* İktisad Matbaası, Ankara, 1926.
Mahiroğulları, Adnan, *Seyyahların Gözüyle Sivas,* İstanbul, 2001.
Mas'udî, *Kitab at Tanbih wa'l Ischraf,* (Ed. M.J. de Goeje), Bibliotheca Geographorum Arabicarum, 1894.
Mas'udî, *Murücü'z-Zeheb,* VIII, (yay. B. de Meynard-P. de Coerteille), Paris, 1877.
Mayer, L. A., *Islamic Architecis and Their Works,* Cenevre, 1959.
Mazaherî, Ali, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları,* (çev. B. Üçok), Varlık Yayınları, İstanbul, 1972.
Melikoff, Iréne, *La Geste de Melik Danişmend Étude critique du Danişmendname, (Introduction et traduction),* I-II, İstanbul Fransız Arkeoloji Enst., Paris, 1960.
Menâkıb-i Gazevât-ı Sultan Seyyid Battal Cild-i evvel-cild-i Sadis, Kürd Hüseyin Efendi Matbaası, İstanbul, 1294.
Meriç, R. Melul, *Türk Tezyinî Sanatları,* İstanbul, 1937.
Merle, Paul le, *L'histoire des Pauliciens d'Asie Mineure d'apres les sources Greques, Travaux et memoires centre de recherche d'histoire et civilization de Byzance,* V, Paris, 1973.
Michel le Syrien, *Chronique le Michel le Syrien, Recueil des Historiens*

des Croisades Documents Armeniens, III, (Fr. çev. J. B. Chabot), III. Paris, 1905 (Mihail, Vekayinâme-Türkçeye çev. H. Andreasyan, 1941, basılmamış nüsha TTK kütüphanesindedir.)

Migeon, Gaston Burhan Toprak, *İslam Sanatları,* Güzel Sanatlar Akademisi, İstanbul, 1943.

Milli Eğitim Bakanlığı, *Türkiye Tarihi Anıtları* (*Ön tasarı*), Ankara, 1946.

Minorsky, V., *Studies in Caucasian History*, Londra, 1053.

Minorsky, V., *Khakâni and Andronicos,* BSOAS, XI, 1943-1956.

Mirhond, *Ravzatü's-Safâ*, Luknov, 1932.

Miroğlu, İsmet, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası* (*1520-1566*), TTK, Ankara, 1990.

Molla Şükrullah, *Behcetü't-Tevarih,* (çev. Mahlas Mustafa Efendi: *Mahbubü'l-Kulûbü'l-Ârifîn,* Yahya Efendi Ktp., nr 2342).

Mordtmann, A. D., *Anatolien, Skızzen und reisebriefe aus kleinasien* (*1850-1859*), Hannover, 1925.

Mustawfî, Hamdullah el-, *Nuzhat'al-Kulub, The Geographical part of the Nuzhat al-Qulub,* (İng. çev. G. le Strange), Leyde-Londres, 1915-1919.

Mustawfî, Hamdullah, *Tarih al-Guzıda,* (tıpkıbasım yay. E. Browne), Londra, 1910.

Mülayim, Selçuk, *Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik Süslemeler. –Selçuklu Çağı–,* Kültür ve Turizm Bak. Yay., Ankara, 1982.

Müneccimbaşı, *Cami'ü'd-düvel,* (çev. H. F. Turgal; yay. N. Atsız), İstanbul, 1940.

Müneccimbaşı, *Cami'ü'd-düvel,* (Süleymaniye Ktp. Es'ad Efendi Ktp. No. 2102, yazma; Mengücekler bahsi, *Corpus,* III, s. 108-110'da vardır.)

Necib Asım, Mehmed Ârif, *Osmanlı Türk Tarihi*, I, Matbaa-i Orhaniye, İstanbul, 1335.

Nev'î, *Netâicü'l- Fünûn ve Mahasinü'l-Mütûn* (yazma).

Nevalî, *Ferrûh-nâme* (Aslı, Aristo'ya atfolunan *Kitâbü'r-Riyâse ve's-Siyâse* adlı Arapça eserin, Nevâlî [öl. 1595] tarafından, eklemelerle yapılan çevirisi, yazma).

Nizamî, *Mahzen-i Esrar,* (çev. M. Nuri Gencosman), Ankara 1964.

Nizamülmülk, *Siyasetnâme "Siyerü'l-mülük",* (çev. N. Bayburtlugil), Dergâh yayınları, İstanbul, 1995.

[Nur], Rıza, *Türk Tarihi,* C. 4, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1343/1925.

Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilatı*, Eren yayınları, İstanbul, 1990.

Osten, H. H. von der, *Explorations in Hittite Asia Minor*, *1927-1928*, Chicago, 1929.

Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi,* (çev. Fikret Işıltan), Ankara, 1986.

Otter, M., *Voyage en Turquie et en Perse.* (*Avec une Relation des expeditions de Tahmas Kouli- Khan, par M. Otter, de l'Academic Royale des Inscriptions Q Belles-Lettres*), Paris, 1748.

Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları,* I-II., MEB Yay. İstanbul, Ankara, 1971.

Ögel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi,* II, MEB 1000 Temel Eser, İstanbul, 1971.

Ögel, Semra, *Anadolu Selçukluları'nın Taş Tezyinatı*, TTK, Ankara, 1966.

Önder, Mehmet, *Bitmez Tükenmez Anadolu,* Sümerbank, Ankara, 1970.

Öney, Gönül, *Akdamar Kilisesi,* Kültür Bakanlığı, Ankara, 1989.

Öney, Gönül, *Anadolu Selçuklu Mimarisinde Süsleme ve El Sanatları. Architectural decoration and minor arts in Seljuk Anatolia,* T.İş Bankası, Ankara, 1978.

Önge,Yılmaz-İbrahim Ateş-Sadi Bayram, (Hazırlayanlar), *Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası/Yapılışının 750. Yılı Hatıra Kitabı*, Vakıflar Genel Md., Ankara, 1978.

Önkal, Hakkı, *Anadolu Selçuklu Türbeleri,* AKDTYK-AKM yayını, Ankara, 1996.

Özen, Kutlu, *Divriği Evliyaları,* Sivas, 1997.

Özen, Kutlu, *Sivas ve Divriği Yöresinde Eski Türk İnançlarına Bağlı Adak Yerleri*, Dilek Matbaası, Sivas, 1996.

Özen, Mine Esiner (yayına haz.), *Ord. Prof. Dr. A. Süheyl Ünver'in Defterlerinde Sivas ve Divriği,* İstanbul, 2004.

Özışık, Sakin, Ortaçağ Hristiyan Heresî gruplarından Paulikarlar (yüksek Lisans Tezi) Cumhuriyet Üniv. Sosyal Bilimler Ens. (Sivas, 2007)

Öztuna, Yılmaz, *İslam Devletleri, Devletler ve Hanedanlar,* I-II, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1996.

Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-II-III, M.E. Basımevi, İstanbul, 1983.

Ramsay, W. M., *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası,* (çev. Mihri Pektaş), M.E. Basımevi, İstanbul, 1961.

Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman er-, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr* (*Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti*), I-II, (çev. A. Ateş), TTK, Ankara, 1960.

Reşidüddin, *Cami'ü'd-Tevârih, Zikr-i Tevârih-i Âl-i Selçuk,* II, (Yay. A. Ateş), TTK, Ankara, 1960.

Rice,Tamara Talbot, *Ancient Peoples and Places the Seljuks in Asia Minor*, Londra, 1961.

Riefstahl, R. M., *Turkish Architecture in Sothwestern Anatolia*, Cambridge, 1931.

Rubruck, W., *The journey of William of Rubruck*, (İng. çev. Rockhil), Londra, 1900.

Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi, I, Birinci Haçlı Seferi ve Kudüs Krallığının Kuruluşu*, (çev. F. Işıltan), TTK, Ankara, 1989.

Sadreddin el-Hüseynî, *Ahbar'ül-Devlet'il-Seljugıyye*, (Pencap Üniv. Prof. Muhammed İkbal'in 1933'te Lahor'da neşrettiği metinden Türkçeye çev. N. Lugal), TTK Basımevi, Ankara, 1943.

Saint-Martin, M. Vivien de, *Description Historique et Géographique de L'Asie Mineure*, II, Paris, 1852.

Sakaoğlu, Necdet, *Anadolu Derebeyi Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998.

Sakaoğlu, Necdet, *Divriği'de Ev Mimarisi*, Kültür Bakanlığı, İstanbul, 1978.

Sakaoğlu, Necdet, *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1971.

Saladin, H., *Manuel d'art musulman*, I., Paris, 1907.

Samuel d'Ani, *Tables Chronologiques, Collections d'historiens Armeniens*, (Fr. çev. M. Brosset) II., Petersburg, 1876.

Sarı, Nil - Gülbün Mesara – Nusret Çolpan, (yayına haz.), *Ord. Prof. Dr. A. Süheyl Ünver Nakışhanesi Yorumlarıyla Divriği Ulucamii ve Şifahanesi Taş Bezemeleri, VIII. Türk Tıp Tarihi Kongresi 16-18 Haziran 2004 Sivas – Divriği*, (Sivas Hizmet Vakfı yay.) İstanbul, 2004.

Sarı, Nil, (hazırlayan), *38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi, Ülker Erke'nin Yorumu ve Fırçasıyla Türkiye'de Tarihi Sağlık Kurumları*, İstanbul, 2002.

Sempat, *Vekayiname*, (çev. H. D. Andreasyan, TTK Ktp. No. 2013, basılmamış nüsha).

Sevim, Ali Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi, Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi*, TTK, Ankara, 1989.

Sevim, Ali, *Malazgirt Meydan Savaşı*, TTK, Ankara, 1971.

Sevim, Ali, *Ünlü Selçuklu Komutanları, Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, TTK, Ankara, 1990.

Seydi Ali Reis, *Mir'atü'l-Memalik*, İstanbul, 1312.

Seyyid Emir Ali, *Musavver Tarih-i İslâm*, II, (çev. M. Rauf), Kanaat Matbaası, Dersaadet, 1330.

Sivas Vilayeti Salnamesi, Sene 1325, Vilayet Matbaası, Sivas, 1325.

Sönmez, Zeki, *Başlangıçtan 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar*, TTK, Ankara, 1995.

Sözen, Metin, *Anadolu Medreseleri, Selçuklular ve Beylikler Devri,* I-II, İTÜ Mimarlık Fak., İstanbul, 1970, 1972.
Sözen, Metin, *Tarihsel Gelişimi İçinde Türk Sanatı,* Emlak Bankası, İstanbul (ty).
Spuler, Bertold, *İran Moğolları, Siyaset, İdare ve Kültür, İlhanlılar Devri 1220-1350,* (çev. Cemal Köprülü), TTK, Ankara, 1957.
Strabon, *Geographika/Coğrafya,* XII- I, II, III, (çev. A. Pekman), İÜ Ed. Fak., İstanbul, 1969.
Strange, Guy le, *The Lands of the Eastern Caliphate, Mesopotamia, Persia and Central Asia From the Moslem Conquest to the Time of Timur,* Cambridge, 1905.
Sümer, Faruk, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri,* TTK, Ankara, 1990.
Sümer, Faruk-Ali Sevim, *İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı,* (metinler ve çeviriler), TTK, Ankara, 1988.
Sünbülzade Vehbî, *Nuhbe-i Vehbî,* (yazma).
Süslü, Özden, *Tasvirlere Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri,* AKDT-YK-AKM yayını, Ankara, 1989.
Şekerci, Osman, *İslamda Resim ve Heykelin Yeri,* Çanakkale Seramik Fabrikaları Kültür ve Araştırma Hizmetleri Yayını, İstanbul, 1974.
Şemseddin Sami, *Kamusu'l Âlam, Tarih ve Coğrafya Lügati,* III, Mihran Mat., İstanbul, 1308.
Şentürk, Şennur – Brian, Johnson (haz.), *1994 Yapı Kredi'nin 50. Yılı Yapı Kredi Sikke Koleksiyonu Sergileri 3: Asya'dan Anadolu'ya İnen Rüzgâr – Beylikler Dönemi Sikkeleri,* (Türkçe-İngilizce), İstanbul, 1994.
Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı,* İSAR Vakfı, İstanbul, 1998.
T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Başkanlığı, *387 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri (937/1530),* II, (Dizin ve tıpkıbasım), Ankara, 1997.
Tangribirdi, Ebu'l-Meyasin Yusuf bin, *el-Menlehü's-Sâfi ve'l- Müstevfâ Ba'de'l- Vâfi,* (Nuruosmaniye Ktp. No. 3428-29, yazma).
Tarikatçı Mehmed Efendi, *Şerh-i Risale-i Hamza Efendi/fi Hakkü'l-Bey' ü Şirâ,* (yazma)
Tarım, Cevat Hakkı, *Kırşehir Tarihi,* İstanbul, 1938.
Tarım, Cevat Hakkı, *Tarihte Kırşehri-Gülşehri-Babailer-Ahiler-Bektaşiler,* İstanbul, 1948.
Texier, Charles, *Küçük Asya,* III, (çev. A. Suad), Matbaa-i Amire, İstanbul, 1340.

Tihranî, Ebu Bekr, *Kitab-ı Diyarbekriyye,* (çev. M. Öztürk), Kültür Bakanlığı, Ankara, 2001.

Tihranî, Ebubekr, *Kitab-ı Diyârbekriyye*, I-II, (yay. N. Lugal-F. Sümer), Ankara, 1962-1964.

Togan, Zeki Velidî, *Umumi Türk Tarihine Giriş, I* (*En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*), İstanbul, 1946.

Tuncer, Orhan Cezmi, *Anadolu Kümbetleri, -1- Selçuklu Dönemi*, Güven Matbaası, Ankara, 1986.

Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi. Saltuklular, Mengücekler, Sökmenliler, Dilmaç Oğulları, Artukluların Siyasi Tarih ve Medeniyetleri,* Ötüken 6. Basım, İstanbul, 2001.

Turan, Osman, *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihî Takvimler*, TTK, Ankara, 1984.

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti,* Türk Kültürünü Araştırma Ens., Ankara, 1965.

Turan, Osman, *Selçuklular ve İslamiyet,* Nakışlar Yayınevi, İstanbul, 1980.

Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye Siyasi Tarihi, Alp Alparslan'dan Osman Gazi'ye* (*1071-1318*), Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul, 1971.

Turan, Osman, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar, Metin, Tercüme ve Araştırmalar,* TTK, Ankara, 1988.

Turgal, Hasan Fehmi, *Anadolu Selçukileri* (*Müneccimbaşı'ya göre*), İstanbul, 1935.

Türk Dünyası Kültür Atlası/A Cultural Atlas of The Turkish World. Selçuklu Dönemi/The Seljuk Period, 1-2, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul, 1997-1998.

Türk Tarih Kurumu, *Halil Edhem Hatıra Kitabı,. I,* (*In Memorioum Halil Edhem. I*), Ankara, 1947.

Uğur, F.-Mesut Koman, *Celâleddin Karatay*, Konya, 1945.

Uluçay, Çağatay, *İlk Müslüman Türk Devletleri,* MEB yay., İstanbul, 1965.

[Uludağ], Osman Şevki, *Beşbuçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi* (Dipnotlar ve sadeleştiren İlter Uzel), Kültür Bak., Ankara, 1991.

Uluğ, Naşit, *Tunceli Medeniyete Açılıyor*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1939.

UNESCO, (Sunuş: Ord. Prof. Ekrem Akurgal) *"Dünya Kültür Mirasında" Belgesel: Divriği Ulucamii ve Darüşşifası*, (Senaryo) (ty).

Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Namesi* (*952-1136*) *ve Papaz Grigor'un Zeyli* (*1136-1162*), çev. H. D. Andreasyan, notlar: E. Dulaurer, M. H. Yınanç, TTK, Ankara, 1962.

Usta, Gülay Keleş, Ayhan Usta-Ömer İskender Tuluk: *Anadolu Türk Mimarlığı İçin Görsel Sözlük,* Trabzon, 2001.

Uzluk, F. Nafiz, (çeviri ve faksimile suretiyle yay.), *Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi, III Histoire des Seldjoukides d'Asie Mineure,* (Bibliothèque National'de bulunan Farsça *Anonim Selçukname*'nin çevirisi), Ankara, 1952.

Uzunçarşılı İsmail-Rıdvan Nafiz, *Sivas Şehri* (*Anadolu Türk Tarihi tetkikatından*), Devlet Matbaası, İstanbul, 1928.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, TTK, Ankara, 1984.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal.* (*Büyük Selçukîler, Anadolu Selçukîleri, Anadolu Beylikleri, İlhanîler, Karakoyunlu ve Akkoyunlularla Memlûklerdeki Devlet Teşkilatına Bir Bakış*), TTK, Ankara, 1970.

Üçok, Bahriye, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar,* Kültür Bakanlığı, Ankara, 1993.

Ünsel, Ziya, *Harput Masalı*, Ekin Basımevi, İstanbul, 1960.

Ünver, A. Süheyl, *Selçuklu Tababeti XI-XIV üncü Asırlar.* (*Büyük Selçuklu İmparatorluğu ve Orta Zamanda Anadolu Türk Devletleri Tababeti Tarihine dair*), TTK, Ankara, 1940.

Ünver, A. Süheyl, *Tıp Tarihi* (*Tarihten evvelki zamandan İslam tababetine kadar*), İstanbul, 1938.

Ünver, A. Süheyl-Dr. Bedi N. Şehsuvaroğlu, *Türkiye'de Cüzzam Tarihi Üzerine Araştırmalar,* İst. Tıp Tarihi Ens., İstanbul, 1961.

Vakıflar Umum Müdürlüğü, *Cumhuriyetten Önce ve Sonra Vakıflar* (*Tarih Kongresi ve Sergisi Münasebetitle Türk Tarih Kurumuna Takdim Olunan Rapor.*), İstanbul, 1937.

Vasiliev, A. A. *Bizans İmparatorluğu Tarihi,* (çev. A. M. Mansel), Ankara, 1943.

Vasiliev, A. A., *Histoire de l'Empire Byzantin,* I-II, (Rusçadan çev. P. Brondin ve A. Bourguine) Paris, 1932.

Watts, Nigel, *Sevginin Yolu,* (çev. G. Bikmen Şen-C. Şen), İstanbul, 2001.

Williams, Gwyn, Turkey, *A Traveller's Guide and History,* Londra, 1967.

Wittek, Paul, *Menteşe Beyliği, 13-15 inci asırlarda Garbî Küçük Asya Tarihine ait tetkik,* (çev. Orhan Şaik Gökyay), TTK, Ankara, 1944.

Wöhrlin, Traugott, Divriği-Bir Cami ve Darüşşifa ile Karşılaşmalar, (Çev. Prof. Dr. Ahmet Mumcu) İşbankası yay. İstanbul, 1996

Yapı Kredi Kültür Merkezi: Yapı Kredi Sikke Koleksiyonu Sergileri, "Asya'dan Anadolu'ya İnen Rüzgar" Beylikler Dönemi Sikkeleri, 3 İstanbul, 1994

Yazıcıoğlu Ali, *Tevarih-i Âl-i Selçuk,* III., (yay. M. Th. Houtsma), Leiden, 1902.

Yaşa, Recep: Bitlis'te Türk İskânı, (XII.-XIII. Yüzyıl (Ahlat Kültür Vakfı Yayınlar, No 2) Ankara-1992

Yetkin Suut Kemal, *İslam Sanatı Tarihi*, AÜ İlahiyat Fak. Türk ve İslam Sanatları Tarihi Enst., Ankara, 1954.

Yetkin, Suut Kemal, *l'Architecture Turque en Turquie,* (G. P. Maisonneuve et Larose), Paris, 1962.

Yınanç, M. Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I, Anadolu'nun Fethi,* İÜ Ed. Fak., İstanbul, 1944.

Yücel, Yaşar, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398) – Mutahharten ve Erzincan Emirliği (XIV.-XV. Yüzyıllar Türkiye Tarihine Dair Araştırmalar*), Ankara, 1993.

Yücel, Yaşar, *Muttaharten ve Erzincan Emirliği,* Dil ve Tarih-Coğ. Fak. Basımevi, Ankara, 1982.

Zambaur, E. de, *Manuel de Genealogie et de Chronologie pour l'histoire de L'Islam,* I, Hannovre, 1927.

Zeydan, Corci, *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi,* I, (çev. Zeki Megamiz), İkdam Matbaası, Dersaadet, 1328.

Zübeydî, Zeynelâbidin bin Muhammed ez-, *Sahih-i Buharî Muhtasarı,* II, (çev. A. Naim), İstanbul, 1926.

Makaleler

Abdülkadir, "Orun ve Ülüş Meselesi", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası,* 1931, C. 1, s. 121-133.

Acar, Belkıs, "Divriği Ulu Camii'ndeki Halı ve Kilimler", *Yapılışının 750. Yılı Hatıra Kitabı,* s. 159-228.

Akdağ, Mustafa, "Karayazıcı", *İA*, V/1. s. 339-343, İstanbul, 1950.

Alkan, A. Turan, "Bir Selçuklu Muamması: Divriği Ulu Camii", *Yedi İklim*, IX., S. 66, s. 68-71, İstanbul, 1995.

Arel, Hilmi, "Divriği Ulu Camii Kuzey Portalinin Mimari Kuruluşu", *Vakıflar Dergisi,* V, 1962, s. 69-111.

Arel, Hilmi, "Divriği Ulu Camii Tekstil Kapısı ve Diğerleri", *Vakıflar Dergisi,* V, 1962, s. 113-125.

Arık, M. Oluş, "Erken Devir Anadolu Türk Mimarisinde Türbe Biçimleri", *Anadolu,* S. 9, 1969, s. 57-100.

Arıkan, Zeki, "Divriği Sancağı Kanunnameleri", *Belleten,* LI/49, s. 761-771.

Arıkan, Zeki, "Divriği Kazasının İlk Sayımı", *Osmanlı Araştırmaları/ The Journal of Otoman Studies*, XI., İstanbul 1991'den ayrıbasım, s. 57-71.

Arıkan, Zeki, "XVI. Yüzyılda Divriği", X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrıbasım s. 2399-2423, TTK, Ankara, 1994

[Arseven] Celal Es'ad, "Türk San'atında Tezyinat", *Hayat*, C. I., S. 20, 14 Nisan 1927, s. 389-394.

Aydın, Erdem, "Anadolu'daki Ticaret Yolları ve Selçuklu Sağlık Hizmetleri", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları,* 2- 3, 1996/97, s. 164-175.

Ayiter, Kudret, "Divrigi und feine Bauten", *Deutsch = Türkische gesellschaft E. V. Bonn,* Mitteilungen Heft 93, Bonn, Dezember 1974, s. 8-10.

Bakırer, Ömür, "Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası'nda Yapıdan Gelen İzlerin Düşündürdükleri", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi, Bildiriler*, I, 2001, s. 73-83.

Bakırer, Ömür, "Divriği Ulu Camisi Mihrabı", *Yapılışının 750. Yılı Hatıra Kitabı,* 1978, s. 127-136.

Barthold, W., "Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi Meselesine Dair", (Rusçadan çev. Abdülkadir İnan), *Belleten*, XI, Temmuz 1947, S. 43, s. 515-539.

Başkan, Seyfi, "Anadolu Selçuklu ve Beylikler Dönemi Türk Mimarlığında Türbe ve Kümbetler", *Kültür ve Sanat,* S. 3, Ağustos 1989, s. 54-59.

Başkan, Seyfi, "Mengücüklü Dönemi Divriği Yapıları", (Fotoğraflar Sıtkı Fırat), *Kültür ve Sanat*, 6, Sivas özel Sayısı, Haziran 1990, s. 42-48.

Başkan, Seyfi, "Ortaçağ Anadolu Türk Sanatı Çerçevesinde Mengücüklü Dönemi Divriği Yapıları", (fotoğraflar, Sıtkı Fırat), *Kültür ve Sanat*, S. 6, Haziran 1990, s. 42 –48.

Batur, Muzaffer, "Tarihde Kartal", *Tarih Konuşuyor,* VI, S. 32, Eylül 1966.

Bayat, Ali Haydar, "Anadolu Selçuklu Dönemi Darüşşifaları Üzerine Toplu Değerlendirme", *Selçuk Üniversitesi, Selçuklu Araştırmaları Merkezi I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi, Bildiriler,* I, Konya, 2001, s. 121-148.

Bayat, Ali Haydar, "Anadolu Selçuklu Hastane Vakfiyelerinin Tek Örneği Olarak Sivas Darüşşifası Vakfiyesi", *Türk Kültürü,* S. 333, Ankara, 1991.

Bayat, Ali Haydar, "Kuruluşunun 750. Yılında Divriği Turan Melek Dârüşşifası", *Türk Kültürü,* C. XVII, S. 194, Ankara 1978, s. 82-94.

Bayat, Ali Haydar, "Sivas ve Divriği Darüşşifâlarındaki İnsan Figürleri", *VII. Tıp Tarihi Kongresi 16-18 Haziran 2004 Sivas*, Sivas, 2004, s. 1-21.

Bayat, Ali Haydar, "Türk Tıbbının ve Sanatının Bir Şaheseri", *Ege Üniv. Tıp Fak. Dergisi,* XVII, S. 4, 1978, ayrı baskı, s. 863-870.

Bayçın, Nermin, "Tehdit Altındaki Miras", *National Geographic Türkiye,* Ekim 2002, s. 160-167.

Bayram, Mikail, "Anadolu Selçukluları Devrine Ait Bir Yapı Kitabesi ve Düşündürdükleri", *Antalya 5. Selçuklu Semineri ve bildiriler - Selçukiler*, Antalya İl Kültür Md., Antalya, 1998.

Baysun, M. Cavid-R. A. Kem, E. Diez-S. Eyice, "Mescid. Mascid", (*Encyclopedia of Islam*'dan çevirilen Johannes Pedersen'in makalesinin, muhtelif bölümlerinin yeniden kaleme alınmış Türkçesi) *İA*, VIII, İstanbul (Maarif Basımevi), 1957, s. 1-118.

Berchem, Max van, "l'Art Musulman au Musée de Tlemcen", *JRAS*, Aout, 1906, s. 13 vd.

Bilginer, Ali R. "Anadolu-Türk buluşmasının evrensel çiçeği, Divriği Ulucamii ve Şifahanesi", *Cumhuriyet Bilim Teknik,* 26 Nisan 2003, S. 840, s. 16.

Bozkurt, Nebi, "Sembol Olarak Hilal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XVIII, İstanbul, 1998, s. 13.

Bryennios, Nicephore, "Les Quatre Livres des Histoires", (çev. ve notlar H. Gregoire), *Byzantion,* XXIII (1953); s. 469-530.

Caferoğlu, Ahmet, "Tukyu ve Uygurlarda Han Unvanları", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası,* I, 1931, s. 105-119.

Cahen, Claude, "Abdullatif al-Bağdadi, Portrairist et historien de son temps, extraits inedits de ses memoires", *Bulletin de L'institut Français de Damas,* Damas, 1970.

Cahen, Claude, "La Campagne de Mantzikert d'apres les sources Musulmanes", *Bizantion,* IX (1934).

Caner, Emine, "Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası'nın Taş Bozulmaları ve Koruma Sorunları", *II. Vakıf Haftası, Konuşmalar ve Tebliğler*, Ankara, 1984.

Cantay, Gönül, "Kadın Baniler ve Darüşşifaları", *Sağlık Alanında Türk Kadını*, İstanbul, 1998, s. 466-472.

Casanova, P., "Numismatique des Danichmendites", *Extrait de la Revue Numismatique 1894*, 95, 96 (ayrıbasım) Paris, 1896.

Combe, Ét.-Sauvaget, J.- Wiet,G., "Texte de construction No. 3999-4000 Diwrigi", *Répertoire Chronologique d'épigraphie Arabe,* 9, Kahire 1932, s. 265-266.

Crane, H., "Notes on Saldjuq Architectural Patronage in Thirteenth Century", *Journal of Economic and Social History of the Orient Anatolia,* XXXVI (1993), s. 1-57.

Crowe, Yolande, "Divriği: Problems of geography, history and geometry", *The Art of İran and Anatolia from the 11 the 13 th*

century A. D. Colloquies on art and Archaeology in Asia, No. 4, 1974, s. 28-39.

Crowe, Yolande, "The East Window of The Great Mosque in Divriği", *Art and Archaeology Research papers,* 2, 1972, s. 105-113.

Crowe, Yolande, "The Hospital Colums in Divriği", *Ars Turcica Acten des München 3-7*, September 1979, Münih, 1987, s. 179-185.

Cunbur, Müjgân, "Selçuklu ve Osmanlı Devirlerinde Kadınların Kurdukları Şifahaneler", *Erdem*, III., S. 8, Mayıs 1987, s. 341 vd.

Çoruh, H. Şinasi, "Kısa Boşnak Tarihi", *Türk Kültürü,* S. 122, Aralık 1972, s. 89-96.

Darkot, Besim, "Divriği", *İA,* III, 1945, s. 595-599; a.y. "Karahisar", *İA,* V/1, 1950, s. 276-284; a.y. "Kemah", *İA*, V/I, s. 559-561; a.y. "Erzincan", *İA*, IV, s. 338-340.

Dinç, Gülten, "Anadolu'ya Bir Tarih Gezisi: Sivas, Divriği, Tokat, Amasya", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları,* 4, 1998, s. 267-274.

Diyarbekirli, Nejat, "Elinde Mızrak Tutan Atlı Avcı", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, I, s. 575-577.

Durukan, A, "Anadolu Selçuklu Dönemi Kaynakları Çerçevesinde Baniler", *Sanat Tarihi defterleri,* 5, 2001, s. 43-132.

Durukan, Aynur, "Divriği Ulu Camii Külliyesi" *Kültür ve Sanat*, S. 2, Ankara, 1989, s. 46-52.

Durukan, Aynur, "Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası", *Dünya Mirasında Anadolu,* Ankara, 1991, s. 222-233.

[Eldem], Halil Edhem, "Anadolu'da İslami Kitabeler-Melik Gazi-Karadayı", *TOEM*, 1331, S. 6, s. 449-512; "Karaday Hanı", s. 513-576.

Erçoklu, Kazım, "Bütün Veçheleriyle Divriği", *Divriği'nin Sesi,* 20 Ekim 1957, 27 Ağustos 1958 (tefrika).

Erdmann, Kurt, "Die Türen der Ulu Camii in Divriği", *İstanbuler Mitteilungen,* 8, 1958, s. 37-39.

Ersoy, Ayla (fotoğraflar, Firdevs Sayılan) "Osmanlı Saray Kilimleri" İlgi, İlkbahar 1990, sayı 61, s.2-7, İstanbul, 1990

Ertan, Veli, "Divriği'de Ulu Cami", *Türk Yurdu*, V, S. 3/125, (1966), s. 17-19.

Esin, Emel, "Evren (Selçuklu San'atı Evren Tasvirinin Türk İkonografisinde Menşe'leri)", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi,* I, 1969, TTK Basımevi, Ankara, 1970, s. 161-182.

Esin, Emel, "The Selzuks in Asia Minor'un Tenkidi", *Vakıflar Dergisi*, V, Ankara 1962, s. 275 vd.

Esin, Emel, "Türk Sanatında Atlı Doğancı İkonografisi Hakkında", *Sanat Tarihi Yıllığı*, IV, 1976, s. 411.

Esin, Emel, "Uygur Sanatı", *Türk Ansiklopedisi*, XXXIII, M.E. Basımevi, Ankara, 1984, s. 131-141.

Eyice, Semavi, "Anadolu'da Türk Mimarlık sanatının değişik bir eseri Divriği'de ulucami", *İlgi*, Mayıs 1975, S. 20, s. 7-12.

Eyice, Semavi, "Max van Berchem, Opera Minora (= Küçük Yazılar)", Publié par les soins de la Fondation Max van Berchem (=Max van Berchem Vakfı Yardımıyla yayınlanmıştır), *Editions Slatkine,* Cenevre 1978, *Belleten*, XLV/1981, s. 115-136.

Eyice, Semavi, "Eski Erzincan'da Rum Asıllı Bir Büyük Hatun" Tarih ve Toplum, Sayı 104 sf 34-38, Ağ. 1992

Eyice, Prof. Dr. Semavi "Divriği'de Ulucami Anadolu'da Türk Mimarlık sanatının değişik bir eseri" İlgi, Mayıs 1975, Sayı 20, İstanbul s.7-12, foto. Sıtkı Fırat

Fatsa, Mehmet, "Şebinkarahisar'da Mengücüklü Devri Vakıfları (Sûfî Kolonizasyon) Vakıflar Dergisi, Haziran 2010, sayı 33, Ankara, sf1-14

Gabriel, Albert, "Tarihi Türk Abidelerinin Tamiri ve İhyası", *Vakıflar Dergisi,* I, 1938, s. 7-15.

Galib Edhem, "Sur Une Monnaie Mengoudjides", *Constantinople*, 1894 ("Mengüceklerin Bir Sikkesi", *Mekteb Mecmuası,* İstanbul, 1313, S. 24.)

Galok, Heyzig, "Küçük Asya'da Selçuk San'atı", (çev. Köprülüzade Ahmet Cemal), *Hayat,* I, S. 23, 5 Mayıs 1927, s. 449-453.

Grenard, M. F., "Notes Sur les monuments du Moyen âge Malatia, Divrighi, Siwas, Darendeh, Amasia et Tokat", *Societe Asiatique: Journal Asiatique ou Recueil de Memoires d'extraits et de notices. Relatifs â l'histoire, â la Philosophie aux langues et â la litterature des peuples orientaux Neuvieme serie,* XVII, Paris MDCCCCI. s. 549-553.

Gülensoy, Tuncer, "Türk Kültür Tarihinde Damgalar ve Taşçı İşaretleri", *Selçuklular Devrinde Kültür ve Medeniyet,* Erciyes Üniv. Tıp Tarihi Enst., Kayseri, 1992, s. 160.

Gülsoy, Ersin, "XVI. Asrın İlk Yarısında Divriği Kazası Vakıfları", *İlmi Araştırmalar,* I, İlim Yayma Cemiyeti, İstanbul, 1995, s. 110-114.

Gülsoy, Ersin -Mehmet Taşdemir, Vakıf ve Mülk Defteri, (1530 Tarihli Malatya, Behisni, Gerger, Kâhta, Hısn-ı Mansur, Divriği ve Darende Kazâları) T.T.K. Ankara 2007

Halikarnas Balıkçısı, "Türkiye'nin Dionisyak Tarihi", *Bütün Eserleri 6* içinde, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1981, s. 14-15.

Hınz, Walther, "Ortaçağ Yakın Şarkına Aid Vergi Kitabeleri", (çev. Fikret Işıltan), *Belleten,* C. XIII, S. 49-52, 1949, s. 772-793.

Houtsma, M. Th., "Dynastie des Benu Mengucek", *Revue Orientale*

pour les Etudes Ouralı-Altaiques, V, Keleti Szemie Budapeşte, 1904, s. 277-279.

Houtsma, M. Th., "Mengücek (Mangudjak)", *Encyclopedie de l'İslam,* III, Leiden, 1936.

Huart, Clement, "Comtes Rendus (Septembre-Octobre 1910) du Corpus du Inscriptionum Arabicorum", *Journal Asiatique,* Janvier 1911, s. 378-381.

Huart, Clement, "Diwrigi", *Encyclopedie de l'Islam, Dictionnaire Geographique, Ethnographique et Biographique des Peuples Musulmans,* I, Leyde, 1913, s. 1007.

Huart, Clement, "Inscription Arabe de la Mosquee Seldjouquide de Divrighi-Asie Mineure", *Journal Asiatique*, 9. seri, XVIII, Paris, 1901, s. 343-346.

İçmeli, Cemal, "Türk İslâm Tababeti ve Darüşşifalar", *Fırat Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi*, Elazığ, 1988, s. 57 vd.

İnan, Afet, "750 Yıl Önce Anadolu'da Türk Kadınının Kurduğu Tıbbiye", *Kültür Dünyası,* S. 22-23, Mart-Nisan 1956, (UNESCO, Türkiye Milli Komisyonu Yayını) s. 9-11.

İşbil, Tülay, "Divriği Ulu Camii: Eşsiz bir Selçuklu Yapıtı", *Pirelli*, S. 79, Nisan 1970, s. 28-29.

İşbil, Tülay, "Divriği-Kesdoğan Kaleleri", *Pirelli*, S. 71, Ağustos 1970, s. 22-23.

Işıkpınar, M. Ertürk, "Selçuklularda ve Osmanlılarda Ruh Sağlığı Mimarisi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 25, Ağustos 1983, İstanbul, s. 179-200.

Kafesoğlu, İbrahim, "Malazgirt Muharebesi", *İA*, VI., İstanbul, 1955, s. 242 vd.

Karamağaralı, B., "Ahlatlı Sanatkârlar", *Önasya*, S. 72, Ağustos, 1971.

Kaya, Mahmut, "Abdüllatif el-Bağdadî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, I, s. 254-255.

Kayaoğlu, İsmet, "Vakfiyenin Değerlendirilmesi", *Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası / Yapılışının 750. Yılı Hatıra Kitabı,* 1978, s. 10-11.

Keribar, İzzet, "Taş Sanatının Başkenti Divriği", *Ulusoy Travel,* S. 50, Kasım-Aralık 2000, s. 68-76.

Köker, A. Hulusi, "Selçuklu Şifahaneleri", *Selçuklular Devrinde Kültür ve Medeniyet,* Erciyes Üniv. Gevher Nesibe Tıp Tarihi Ens., Kayseri, 1991, s. 1 vd.

Köprülü, Fuad, "Eski Türk Unvanlarına Ait Notlar", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası,* II. 1932-39 İstanbul, 1939, s. 17-31.

Köprülü, Fuad, "Ortazaman Türk Devletlerinde Hukuki Sembollerdeki Motifler", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, II., 1932-39, İstanbul, 1939, s. 33-50.

Köprülü, Fuad, "Vakf'a ait tarihi istılahlar meselesi", *Vakıflar Dergisi*, I, 1938, s. 131-138.

[Köprülü], Fuad, (M. Fuad Köprülüzade), "Selçukiler Zamanında Anadolu'da Türk Medeniyeti", *Milli Tetebbu'lar Mecmuası*, II, S. 5, Teşrinisani-Kânunuevvel 1331, s. 193-232.

Kuban, Doğan, "Bir Müze İçin Düş Kurmak, Divriği Ulu Cami Kuzey Taşkapısı'nda Büyük Plastik Yaprak.....", *Sanat Dünyamız*, S. 68, 1968, s. 113-114.

Kuban, Doğan, "Divriği Külliyesi ve Anadolu-Türk Mimarisinin Kaynakları", *Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler*, İstanbul, 1982, s. 59-64. (Kitabın bu başlık altındaki bölümü, yazarın "The Mosque and Hospital at Divrigi and the origin of Anatolian-Turkish Architecture" adıyla *Anatolica* II, 1968, s. 122-129'da yayınlanan makalesinin çevirisidir.)

Kuban, Doğan, "Divriği Ulu Camii ve Şifahanesi ve Restorasyon Uygulamaları Üzerine Gözlemler", *Rölöve ve Restorasyon Dergisi*, I, Vakıflar Genel Md., Restorasyon Semineri Özel Sayısı, Ankara, 1982, s. 23-26.

Kuban, Doğan, "Selçuklu Sanat Dünyası", *Alâeddin'in Lambası, Anadolu'da Selçuklu Çağı Sanatı ve Alâeddin Keykubad/ Aladdin's Lamp Sultan Alâeddin Keykubad and The art of the Anatolian Seljuks*, YKY, İstanbul, 2001, s. 24-30.

Kuban, Doğan, "Tarihi Yok Etmeden Restore Etmek", *VII. Vakıf Haftası Seminerleri, Ankara 5-7 Aralık 1989*, Ankara, 1990, s. 247-253.

Kuban, Doğan, "The Mosque and Hospital at Divrigi and Origin of Anatolian-Turkish Architecture", *Anatolica, Annuaire International Pour Les Civilications de l'Asie Anterieure*, No. II, İstanbul, 1968 (Ayrı basım) S. 121-129, plaat XXI.

Kunter, H. Baki, "Darüşşifalar", *Halkevleri Dergisi*, Şubat 1967, S. 4, s. 16-17.

Kunter, H. Baki, "Kitabelerimiz I", *Vakıflar Dergisi*, III, Ankara, 1942, s. 435 vd.

Kunter, H. Baki, *Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Mücmel Bir Etüd*, (*Vakıflar Dergisi* I'den ayrı basım), Ankara, 1938.

Kurkman, Garo, "A Divani Dated Coin of 567 of the Manguchakids; and coins of 936 (Not 1036) of Sulayman the Magnificent", *AJN Second Series 3-4, 1991-92*, (The American Numismatic Society), s. 95-98.

M. Cevdet, "Sivas Darüşşifası Vakfiyesi ve Tercümesi", *Vakıflar Dergisi*, I, Ankara, 1938, s. 35-38.

Madran, Emre, "Divriği'de Bir Yapı", *Önasya*, S. 73, Ankara, s. 7 vd.
Mahiroğulları, Adnan, "Seyyahların ve Sanat Tarihçilerinin Gözüyle Divriği Ulu Camii", *Revnak*, 2002, s. 21-31.
Mendel, G., "Les Monuments Seldjoukides en Asie Mineure", *La Revue de l'art ancien et moderne,* No. 130 -131, Paris, 1908, (M. Vahit tarafından "Anadolu'da Selçuklu Abideleri" adı ile Türkçeye çevrilmiştir. *Yeni Mecmua,* 1917, S. 19-21).
Mutlu, Asım, "Divriği'nin Mimari Eserleri-Works of architecture in Divriği", *Sanat Dünyamız,* S. 24, 1982, s. 18-20.
Mülayim, Selçuk, "Divriği Külliyesinde Teknik ve Güzellik", *Bilim ve Teknik* (Tübitak), S. 130, Eylül 1976, s. 1-4.
Necipoğlu, Gülru, "Anatolia and Otoman Legacy", *The Mosque, History, Architectural Development & Regional Diversity,* Londra, 1997, s. 141-149.
Okay, S., "Orta Çağ Anadolu'da Türk-İslam Mimarisi ve Sanatçıları", *Sanatsal Mozaik,* 1/10 (Haziran,1996), s. 26-33, 11 (Temmuz, 1996), s. 50-56, 12 (Ağ.,1996), s. 36-44.
Oral, M. Zeki, "Anadolu'da Sanat Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitabeleri ve Tarihçeleri", *Vakıflar Dergisi,* V, Ankara, 1962, s. 23-28.
Otto-Dorn, K., "Bir Selçuklu Gümüş Kâsesi", (çev. Ş. Akkaya), *Vakıflar Dergisi,* III, Ankara, 1956, s. 85-91.
Otto-Dorn, K., "Türkische Grabesteine mit Figurenreliefs aus Kleinasien", *Art Orientalis*, III, 1959.
Ögel, Semra, "Selçuklu Sanatında Çift Gövdeli Aslan Figürü", *Belleten*, XXVI, 1962, s. 529 vd.
Ögel, Semra, "Türk Heykelciliğinde İnsan Figürü", *Türk Kültürü*, IV, Ankara, 1963, s. 15-20.
Önder, Mehmet, "Divriği Darüşşifası Selçuklu Devrinde Bir Tıp Fakültesiydi", *Son Havadis*, 20 Mayıs 1976, s. 4.
Önder, Mehmet, "Hikâyeleri ve Efsaneleriyle Anadolu Şehir Adları", "Divriği", *Tercüman*, 4 Temmuz 1967.
Önder, Mehmet, "Selçuklu Devri Kadın Başlıkları", *Türk Etnografya Dergisi,* S. XIII, 1973, s. 1 vd.
Öney, Gönül, "Anadolu Selçuk Mimarisinde Avcı Kuşlar, Tek ve Çift Başlı Kartal", *Malazgirt Armağanı,* Ankara, 1972, s. 142-143.
Öney, Gönül, "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Arslan Figürü – Lion Figurs in Anatolian Seljuk Architecture", *Anadolu-Anatolia*, XIII, Ankara, 1971, s. 15-16.
Öney, Gönül, "Anadolu Selçuklu Sanatında Hayat Ağacı Motifi", *Belleten*, XXXII, 1968, s. 25-36.
Öney, Gönül, "Anadolu Selçuklu Saray, Kervansaray ve Kalelerinde

Figür Dünyası ve Semboller", (Fotoğraflar: Ara Güler) *P Dergisi*, S. 5, s. 50-65.

Öney, Gönül, "Anadolu Selçuklularında Heykel, Figürlü Kabartma ve Kaynakları Hakkında Notlar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I, 1969, s. 187-191.

Öney, Gönül, "Niğde Hüdavend Hatun Türbesi Figürlü Kabartmaları", *Belleten*, XXXI, 122 (1967), Resim 1 a, b, c; 2; 3 a, b.

Öney, Gönül, "Sun and Moon Rosettes in The Shape of Human Heads in Anatolian Seljuk Architecture", *Anatolia*, No. III, 1969-70, s. 198, fig. 10-11.

Önge, Yılmaz, "Anadolu'nun Türk-İslam Devri Yapılarında Enteresan Bazı Taş Kemerler ve Tonozlar", *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 9, 1978, s. 326-335.

Önge, Yılmaz, "Bugünkü Bilgilerimizin Işığı Altında Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası", *Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası/Yapılışının 750. Yılı Hatıra Kitabı*, s. 33-50.

Önge, Yılmaz, "Divriği Ulu Camii İle Darüşşifa'sında Günümüze Kadar Yapılmış Olan Onarımlar, Değişiklikler ve İlaveler", *Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası/Yapılışının 750. Yılı Hatıra Kitabı*, Ankara, 1978, s. 54-58.

Önge, Yılmaz, "Divriği Ulu Camii İle Darüşşifa'sındaki Teknik ve Estetik Özellikler", *Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası/Yapılışının 750. Yılı Hatıra Kitabı*, Ankara, 1978, s. 59-62.

Önge, Yılmaz, "Divriği Ulu Camii ve Darüşşifa'sındaki Usta ve Sanatkâr Kitabeleri", *Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası/Yapılışının 750. Yılı Hatıra Kitabı*, Ankara, 1978, s. 51-53.

Önge, Yılmaz, "Divriği Ulu Camii'nin Hünkâr Mahfili", *Önasya Aylık Türkoloji Fikir ve Aktüalite Mecmuası*, S. 49, Eylül 1969, s. 10-12, 22.

Önge, Yılmaz, "Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası İle İlgili Araştırma ve Yayınların Kısa Bir Tarihçesi", *Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası/Yapılışının 750. Yılı Hatıra Kitabı*, s. 13-16.

Özen, Kutlu, "Divriği Demirci Esnafının Geleneksel Kapı Süsleme Sanatı", *Türk Folkloru Araştırmaları*, 1985/1, Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi, Ankara, 1985, s. 51-69.

Özen, Kutlu, "Sivas Yöresinde Ahîlik", *II. Uluslararası Ahilik Kültürü Sempozyumu Bildirileri: 13-15 Ekim 1999 Kırşehir*, Kültür Bakanlığı, s. 252 vd.

Özgüç, Tahsin, "Mengüceklere Ait Bir Türbe", *Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi, (Ankara, 19-24 Ekim, 1959) Kongreye sunulan Tebliğler*, Ankara, 1962, s. 325-327.

Özgünaydın, Lütfi, "Savaşla değil bilimle güçlenen bir Türk Devleti: Mengücekler", *Yıllarboyu Tarih,* S. 4, Nisan 1979, s. 35-38.

Özsayıner, Dr. Zübeyde Cihan,"Divriği Ulu Camii Hünkâr Mahlefi Ahşap Korkulukları" Antik Dekor, Antika Dekorasyon ve Sanat Dergisi Sayı 51, 1999, Şubat-Mart

Özsayıner, Z. Cihan, "Divriği Ulucamii Hünkâr Mahfili Ahşap Korkulukları", *Antik Dekor*, S. 51, 1999, s. 84-88.

Pancaroğlu, Oya, "The House of Mengüjek ın Divriği: Constructıons of Dynastıc ıdıntıty ın the Late Twelfth Century" The Seljuks of Anatolia. Court and Society in the Medieval Middle East.I. B. TAURIS London- NEW YORK 2013. (sf. 25-67)

Parla, Canan, "Kemah Mengücek Gazi Kümbetine İkonografik Yaklaşım" Erdem, journal of Atatürk Culture Center Issue 58, 2010

Parlar, Gündegül, *Anadolu Selçuklu Sikkelerinde Yazı Dışı Figüratif Öğeler*, Kültür Bak. Ankara, 2001.

Radt, Barbara, "Divriği" (Ulucami, Darüşşifa, Kale Camii, Sitte Melik Türbesi), *Anatolien*, I. (Artemis Kunst + Reisen), 1993, s. 108-111.

Ritter, C., "Divrigi" *Die Erdkunde*, *X.*, Berlin, 1859, s. 795-799.

Ruben, W., "Kırşehir'in Dikkatimizi Çeken Sanat Abideleri", *Belleten*, S. 44, Ankara 1947, s. 606 vd.

Sakaoğlu, Necdet, "Anadolu'nun Cuma Camileri", *Skylife*, S. 12/2000, s. 104-115.

Sakaoğlu, Necdet, "Çalınan Tarih", *Toplumsal Tarih,* S. 104, Ağustos 2002, s. 30-33.

Sakaoğlu, Necdet, "Divriği Tarihinden Çizgiler Divriği'nin En Önemli Tarihi Eseri: Ulucami", *TDÇİ, Divriği Madenleri Müessesesi 50. Yılında,* Ankara, 1988, s. 17-22.

Sakaoğlu, Necdet, "Divriği Ulu Camii", (Okuma parçası) *İlköğretim Okulu Sosyal Bilgiler 6*, (Komisyon), İstanbul, 1999, s. 86-87.

Sakaoğlu, Necdet, "Divriği Ulucamii ve Darüşşifası için Halk İnançları", *Türk Folkloru,* S. 4, Kasım 1979, s. 6-9.

Sakaoğlu, Necdet, "Evrensel Kültür Mirasının Anadolu'daki Şaheseri Divriği Ulucamii", *Skylife*, 12/96, s. 40-52.

Sakaoğlu, Necdet, "Mengücek Payitahtı Divriği" (fotoğraflar, S. Dilber) *Skylife*, S. 7/2000, s. 142-153.

Sakaoğlu, Necdet, "Sivas Divriği-Selçuklu-Osmanlı Sivil Mimari Geleneklerini Koruyabilmiş Sonuncu Kent: Divriği", *Çekül Mozaik*, (ty), s. 116 -120.

Sakaoğlu, Necdet, "Yabancıların Gözdesi Divriği Külliyesini Türkiye Tanıyor mu?", *Popüler Tarih,* Mayıs 2001, S. 12, s. 22-27.

Sargutan, E., "Selçuklularda Tıp ve Tıp Kuruluşları", *Vakıflar Dergisi,* XI, 1977.

Sarı, Nil, "Osmanlı Darüşşifalarına Tayin Edilecek Görevlilerde Aranan Nitelikler", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, S. I, 1995, s. 11-54.

Sauvaget, J., "Décrets Mamelouks de Syrie", (troisiéme article), *Bulletin d'études Orientales,* XII. 1947-1948, (Institut Français de Damas), Beyrut, 1948.

Strange, Guy le, "Al-Abrik, Tephrike, the Capital of the Paulicions: a correction corrected", *JRAS*, 1896, s. 733-741 Art. XVI.

Strange, Guy le, "Description of Masopotamia and Baghdad", *JRAS,* 1895, s. 54-65.

Strange, Guy le, "On the Mediaeval Castle and Sanctuary of Abrik, the modern Arabkir, with some further Notes on Mesopotamia as described by İbn Serapion", *JRAS*, Oct. 1895, XXII, s. 739-dd.

Straygowski, "Le Lambrequin" *Revue des Arts Asiatiques*, Juin 1926, No. 2, s. 73 vd.

Sümer, Faruk, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi,* I, 1969, 1970, s. 4-147.

Sümer, Faruk, "Mengücükler", *İA,* III, 1945, s. 596-599.

Şapolyo, E. Behnan, "Selçuklu Darüşşifaları" *Türk Kültürü*, IX, S. 106, Ankara, 1971, s. 34 vd.

Taşkın, Saadet "Anadolu Selçuklularında Çinili Lahitler", *Sanat Tarihi Yıllığı,* IV. İstanbul, 1971, s. 238-242.

Terzioğlu, Aslan, "Bîmâristân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, VI, İstanbul, 1992, s. 163 vd.

Terzioğlu, Aslan, "Selçuklu Hastaneleri ve Avrupa Kültürüne Tesirleri", *Malazgirt Armağanı*, Ankara, 1972, s. 49 vd.

Terzioğlu, Aslan, "Ortaçağ İslam-Türk Hastaneleri ve Avrupa'ya Tesirleri", *Belleten*, S. 34, 1970, s. 127-170.

Thomine, J. Sordel, "Diwrigi ou Difrigi", *Encyclopedie de l'Islam,* (Nouvelle edition), II, Leyde-Paris, 1965, s. 349.

[Togan], A. Zeki Validi, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası,* I, 1931, s. 1-42.

Tuncer, O. Cezmi, "Birkaç Selçuklu Taçkapısında Geometrik Araştırmalar", *Vakıflar Dergisi,* XVI, Ankara, 1982, S. 61-76.

Tuncer, O. Cezmi, "Mimar Kölük ve Kalûyân", *Vakıflar Dergisi,* XIX, 1985, s. 109-118.

Tuncer, O. Cezmi, "Sivas-Divriği Melike Turan Şifahanesi'ndeki Türbe", *Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası/Yapılışının 750. Yılı Hatıra Kitabı,* s. 155-157.

Turan, Osman, "Keykâvus", *İA*, V/2, İstanbul, 1950, s. 641 vd.

Turan, Osman, "Kılıç Arslan II", *İA*, V/2, İstanbul, 1950, s. 688 vd.
Turan, Osman, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri I., Şemseddin Altun-Aba, Vakfiyyesi ve Hayatı", *Belleten*, XI, Nisan 1947, S. 42, s. 197 vd.
Turan, Osman, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri III., Celaleddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri", *Belleten*, Ocak 1948, S. 45, s. 17-170. Levha XI - XXXVI.
Turan, Osman, "Selçuklu Devri Vakfiyyeleri II., Mübârizeddin Er-Tokuş ve Vakfiyesi", *Belleten*, XI, Temmuz 1947, S. 43, s. 415 vd.
Turan, Osman, "Selçuklular Devrinde Hastane Tabiblerine Tayin Menşurları", *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar,* TTK, Ankara, 1988, s. 50-55.
Turan, Osman, "Selçuklular Zamanında Sivas Şehri", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,* No. IX, s. 447-457.
Uyumaz, Emine, "Sultan I. Alâeddin Keykubad Döneminde Anadolu'da Hekimlik Yapan Bazı Tabipler", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları,* S. 4, 1998, s. 153-156.
Uzluk, Şahabeddin, "Anadolu'da Selçuklu Hastaneleri", *Babalık* gazetesi (Konya), 1937 Koleksiyonu, 9 Makale, (Türk Tıp Tarihi Arşivi No. 12, 1939).
Üçer, Müjgân, "Divriği Turan Melek Darüşşifası" *Cumhuriyet Üniv. Tıp Fak. Dergisi*, II, S. 2-3, Sivas, 1980, s. 85-89.
Ülgen, Ali Saim, "Kırşehir'de Türk Eserleri", *Vakıflar Dergisi*, II, Ankara 1942, s. 253 vd.
Ülgen, Ali Saim, "Divriği Ulu Cami ve Darüşşifası", *Vakıflar Dergisi,* V, Ankara, 1962, s. 93-98.
Ülgen, Ali Saim, "Divriği'nin Şehircilik ve Anıtları Yönünden İncelenmesi", *Mimarlık*, Yıl 5, S. 6, Ankara 1948, s. 33-37.
Ülgen, Ali Saim, "Prof. Dr. E. Diez'in Türk sanatı, çev. O. Aslanapa, İstanbul Üniv. Ed. Fak. Sanat Tarihi Yayınlarından; İstanbul, 1946", (Eserin münekkid tarafından tahlil ve tenkidini havi bir makale), *Vakıflar Dergisi,* III, 1956, s. 265-281.
Ünal, Rahmi Hüseyin, "Monuments Salguqides de Kemah", *Revue des Etudes Islamiques,* XXXV, 1967, Paris, 1968, s. 149-172.
Ünal, Rahmi Hüseyin,"Osmanlı Öncesi Devirden Yayınlanmamış Birkaç Han Üzerinde Bir İnceleme", *Atatürk Üniv. Edebiyat Fak. Araştırma Dergisi*, In Memorian Prof Albert Louis Gabriel, Özel S. 9, Ankara, 1978, s. 457.
Ünver, A. Süheyl, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu zamanında vakıf hastanelerin bir kısmına dair", *Vakıflar Dergisi,* I, 1938, s. 17-23.
Ünver, A. Süheyl, "Divriki'de Prenses Turan Malik Hastanesi 1228"

(*Tedavi Seririyatı ve Laboratuarı,* IV, No 15'ten ayrıbasım), İstanbul, A. İhsan Matbaası, 1934.

Ünver, A. Süheyl, "Selçuklu'ların Bir Şifa Yurdu", *Abbottempo Tıp Dergisi,* İstanbul, 1965, s. 72-77.

Vasiliev, A. A., "Paulicians", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, III, New York, 1991, s. 1606.

Wittek, Paul, "Bizanslılardan Türklere Geçen Yer Adları", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi,* I., 1969, 1970, s. 194-240.

Yahyaoğlu, Tahsin, "Selçuklular'da Mumya", *Hayat Tarih Mecmuası,* S. 2, Mart 1966, s. 71-73.

Yavuz, A. Tükel, "Anadolu Kervansarayları ve Vakıflar", (*Vakıf Kültür Varlığının Korunması, Yaşatılması ve Bu Amaçla Malî Kaynak Sağlanması Semineri: 6-8 Aralık 1993 Ankara*), *XI. Vakıf Haftası Kitabı*, Vakıflar Genel Md., Ankara, 1994, s. 39 vd.

Yavuz, A. Tükel, "Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları Üzerinde Çalışmalar, Bilgiler, Bulgular-1997", *Dördüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri 4-7 Kasım 1997, Ankara, II.* (AKMB yayını), Ankara, 2000, s. 239 vd.

Yavuz, A. Tükel, "Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansaraylarının Tipolojisi", *IV. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri 25-26 Nisan 1994*, Selçuk Üniv, Selçuklu Araştırmaları Merkezi, ayrıbasım, Konya 1995, s. 183 vd.

Yavuz, A. Tükel, "Anadolu Selçuklu Kervansaraylarında Mekân-İşlev İlişkisi İçinde Savunma ve Barınma", (*Türk Vakıf Medeniyetinde Hz. Mevlâna ve Mevlevîhanelerin Yeri ve Vakıf Eserlerde Yer Alan Türk İslâm Sanatları Seminerleri: 2-4 Aralık 1991 Ankara*) *IX. Vakıf Haftası Kitabı*, Vakıflar Genel Md., Ankara, 1992, s. 253 vd.

Yavuz, A. Tükel, "Mirçinge Han and Concenrtic-Planned Anatolien Seljuk Period Caravanserais", *IX. International Congress of Turkish Arts*, Ankara, 1995, s. 183-198.

Yavuz, A. Tükel, "Mirçinge Han ve Anadolu Selçuklu Dönemi Eşodaklı Kervansarayları Arasındaki Yeri", *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, XI. No. 1-2, 1991, Ankara 1993, s. 41-55.

Yavuz, A. Tükel, "The Sultan's Loggia in Anatolian Seljuk Mosques", (K. Kreiser-H. Majer-M. Restle-J. Zick Nissen) *Arts Turcica, Akten Des VI. Internationalen Kongresses Für Türkische Kunts, ditio Maris*, Münih, 1987, I., s. 343 vd; III., 64-65.

Yavuz, A. Tükel, "Burmahan" *Suut Kemal Yetkin'e Armağan*, Ankara, 1984, s. 347-365.

Yavuz, A. Tükel, "Divriği Ulu Camisi Hünkâr Mahfili Tonozu", *Divriği*

Ulu Camii ve Darüşşifası/Yapılışının 750. Yılı Hatıra Kitabı, s. 137-157.

Yetkin, Şerare, "Yeni Bulunmuş Figürlü Mezar Taşları", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi,* I, 1969, 1970, s. 149-156.

Yetkin, Şerare, "Anadolu'da Selçuklu Şifahaneleri", *Türk Kültürü,* S. 10, Ağustos 1963, s. 23-31.

Yetkin, Şerare, "Divriği Ulucamii'nde Bulunan Osmanlı Saray Sanatı Üslubundaki Kilimler", *Belleten*, XLII, S. 165, Ocak, 1978, s. 53-66.

Yınanç, M. Halil, "Belek", *İA*, II, 1949, s. 468-473.

Yınanç, Refet, "Kayseri ve Sivas Darüşşifaları'nın Vakıfları", *Belleten*, S. 189-190, 1985, s. 299-307.

Yınanç, Refet, "Mengüceklere Ait Bir Vakfiye Sureti", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, VIII – XII, S. 14-23, Ankara 1970-1974, s. 17-21.

Yorke, Vincent W., "A Journey in the Valley of the Upper Euphrates", *Geographical Journal*, 1896 b VIII, s. 453.

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)
BOA, Tapu-Tahrir, Maliye, Evkaf Defterleri,
BOA, Maliyeden Müdevver Defterler,
BOA, Mühimme Defterleri,
BOA, Hatt-ı Hümayunlar,
BOA, Sivas Ahkâm Defterleri,
BOA, Ali Emiri Tasnifi evrak,
BOA, Cevdet Tasnifi, Evkaf, Belediye evrakı.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi

Vakıflar Genel Md. Arşivi

Ankara Milli Kütüphane Şer'iye Sicilleri Arşivi (Ş.D.)
Ş.D. Sivas Defterleri (Divriği)

Sivas Vilayeti Evkaf Müdürlüğü Mazbata Kaydı Defterleri, (H. 1312-1316)

N. Sakaoğlu Arşivi (Özel)

DİZİN

Abaka Han 10, 148, 201, 203, 205, 222, 244, 453
Abar-kûh 330
Abbasiler 423
Abdüllatif Bağdadî 128, 396
Abıçimen mahallesi 386
Ab-ı Germ 129
Abrik 8, 33, 34, 35, 36, 39, 40, 42, 146, 549
Abu'l-Farac 9, 74, 75, 80, 81, 90, 126, 149, 191, 192, 395
Abu'l-Farac Nasranî 395
Abu'l-Farac Tarihi 75, 80, 90, 126, 149, 191, 192
Afşin 47, 48, 49, 52, 132, 133, 535
Agra 22
Ağcaşar köyü 475
Ağcaviran Mezrası 378
Ağılderesi köyü 272
Ahi Evran 134, 136
Ahi Yusuf 17, 211, 441, 458, 466, 467, 469
Ahi Yusuf Türbesi 466
Ahlat 46, 51, 84, 121, 123, 127, 290, 292, 357, 440, 527, 539
Ahmed bin el-hac Ömer 462, 464
Ahmed bin İbrahim et-Tiflisî 316
Ahmed Eflakî 99, 289, 290, 525
Ahmed Şah 7, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 23, 24, 47, 48, 59, 93, 98, 99, 120, 130, 144, 147, 149, 154, 173, 174, 175, 177, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 210, 221, 223, 227, 236, 241, 242, 243, 244, 270, 276, 277, 279, 280, 281, 283, 285, 286, 288, 289, 290, 299, 300, 304, 313, 316, 317, 318, 320, 322, 330, 332, 336, 337, 339, 340, 345, 346, 348, 349, 350, 351, 354, 355, 357, 359, 361, 363, 364, 370, 371, 372, 374, 375, 376, 378, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 389, 392, 395, 397, 405, 406, 407, 409, 410, 425, 429, 431, 436, 437, 438, 455, 458, 460, 472, 481, 483, 502, 513, 515, 517
Ahmedşah Çeşmesi 438
Ahmedşah suyu 234, 286, 333, 438, 439, 481
Ahmed Şah Ulucamii 12, 16, 19, 182, 280, 313, 346, 371, 392, 472
Ahmed Tevhid 15, 74, 76, 77, 103, 165, 167, 168, 169, 525
Ainsworth William Francis 219, 221, 336, 505, 518, 525
Akevli 57, 59
Aksaray 126, 160, 170, 201, 208, 240, 440, 445
Aksarayî 65, 91, 143, 148, 201, 203, 206, 292, 510
Aksungur 59, 178, 535
Akşehir 87, 125, 129, 130, 173, 208
Akşehir-âbâd 87
Akşehri 100, 124
Alacahan 487, 492
Alaeddin Camii 135
Alaeddin Camii (Erzincan) 139
Alaeddin Camii (Kırşehir) 136
Alaeddin Camii (Konya) 226, 282
Alaeddin Camii (Niğde) 324, 424
Alaeddin Keykubad I 128, 359, 396, 397
Alaeddin Keykubad II 125, 136, 175
Alaeddin Keykubad III 206, 207
Alaeddin Nev-müslüman 122
Alamut Kalesi 122
Alanya 219, 237
Alayhanı 445
Ali Bey 142, 143
Ali bin Yahya 40

Ali Emirî 76, 114
Ali Paşa Sarayı 507, 516
Alp Arslan 48, 49, 55, 58, 60, 153, 163, 211
Altuntak 59
Amasya 51, 56, 113, 141, 190, 202, 203, 208, 215, 219, 318, 388, 392, 426, 467, 487, 530, 542
Âmid 50, 51, 61, 84, 128, 219
Anadolu 7-11, 13, 15, 17, 19-23, 25, 27-30, 32, 33, 37, 38, 40-53, 55, 56, 57, 59, 60, 62, 64, 66, 68-71, 73, 79, 82-86, 87, 89, 90, 92, 93, 97-101, 103, 106, 109, 111, 112, 113, 115, 120, 122, 123, 126, 128, 133, 134, 135, 139, 140, 141, 142, 144, 147, 149, 150, 151, 156, 160, 161, 163, 164, 170, 172, 174, 175, 178, 179, 182, 183, 184, 186, 188, 190, 191, 192, 196, 198, 200, 201, 203,-209, 214, 218, 219, 221, 227, 233, 235, 236, 238, 240, 252-258, 261-270, 276, 279-286, 290, 291, 293, 295, 296, 300, 301, 304, 313-316, 318, 320, 327-330, 333-337, 342, 346, 347, 349, 350, 351, 352, 354, 355, 357, 358, 364, 387, 388, 389, 391, 392, 395, 396, 397, 398, 403, 405, 409, 410, 412, 414, 415, 417, 421, 423-426, 429, 435, 437, 439, 440, 441, 442, 444, 446, 448, 450, 451, 452, 457, 459, 466, 467, 472, 473, 481, 488, 492, 494, 496, 497, 498, 502, 503, 505, 506, 512-519, 525-527, 529-552
Anadolu Selçuklu 8, 22, 52, 55, 70, 82, 83, 84, 86, 90, 103, 140, 149, 160, 261, 315, 316, 320, 327, 328, 347, 351, 352, 355, 357, 388, 389, 392, 398, 410, 415, 424, 426, 446, 459, 467, 488, 497, 498, 527, 534, 536, 540, 542, 546, 547, 548, 551
Anatolikan Theması 39
Andronikos 112
Ani 84, 445, 535
Anili Samuel 101
Ankara 19, 41, 50, 68, 70, 112, 135, 140, 147, 156, 173, 176, 197, 237, 319, 328, 347, 388, 413, 496, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553
Antakya 33, 36, 46, 59, 71
Antalya 93, 95, 179, 541
Anuştekin 59
Anzagar nahiyesi 432, 433, 479
Arabesk 314, 315, 328, 335, 342, 344, 345, 352, 353, 401, 404, 407, 410, 415, 444, 445, 448, 468, 486
Arap/Araplar 8, 14, 28, 33, 35, 37, 38, 40, 42, 43, 44, 56, 59, 66, 68, 74, 119, 120, 126, 128, 196, 212, 219, 262, 329, 345, 355, 372, 419, 440, 450, 471, 486, 502, 528, 530
Arapkir 34, 65, 190, 493, 496, 497, 498, 505
Araplık 470, 471, 472, 486, 490, 491
Ardistan 329
Arege 216, 383, 493, 506
Argın 57
Arguvan 39, 42
Armeniakon Theması 38
Arran 47
Arsanas 33
Arslanburç 9, 11, 12, 17, 147, 181, 183, 198, 200, 220, 224, 225, 226, 232, 233, 235, 236, 238, 239, 240, 241, 242, 244, 246, 457, 510
Arslan Şah 50, 84
Arşamoşat 33, 45
Artuk 8, 49, 50, 51, 52, 53, 55, 59, 60, 73, 535
Artuklu 52, 71, 82, 84, 90, 162, 424, 502
Asur 240, 329
Atabeylikler 502
Atsuz Elti Hatun 197
Ayaz 47, 59
Ayşe Hatun 71, 72, 73
Azerbaycan 28, 46, 47, 51, 170, 221, 267, 290

Babailer 43, 536
Baba İlyas 135, 190
Baba İshak 190, 200, 201

Bağçaşar köyü 475
Bağdat 46, 100, 128, 192, 214, 395, 396
Bahaeddin Veled 99, 100, 101, 109, 393
Bahaüddin Ebu's-senâ 395
Bardas 40
Barok 314, 327, 328, 334, 335, 339, 389, 413
Battal Gazi 28, 45, 502
Bayat 57, 59, 196, 540, 541
Baybars 9, 179, 203, 206, 210, 237
Bayburt 33, 72, 74, 97, 98, 108, 194, 195, 208, 219
Bayburt Kalesi 97, 108, 194, 195
Bayburtluoğlu, Zafer 232
Baycu Noyin 191, 200
Baypars Tarihi 179, 205, 206, 237, 238, 317, 403, 455, 530
Bedesten 17, 438, 451, 487, 488, 489, 519
Bedreddin İbn Harirî 395
Bedreddin-i Tebrizî 289
Behram Şah 11, 12, 16, 20, 55, 63, 64, 66, 67, 73, 76, 79, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 96, 97, 98, 99, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 115, 117, 121, 127, 128, 130, 131, 135, 139, 141, 148, 154, 157, 160, 164, 170, 171, 177, 181, 193, 194, 195, 283, 389, 394, 395, 396, 397, 430, 431, 432, 433, 434
Behramşah Camii 103, 111
Bekirçavuş Hamamı 483, 507
Belek 71, 72, 73, 74, 76, 89, 552
Belemen Mezrası 377, 378
Berchem, Max van 14, 59, 76, 241, 527, 543
Berkuk 214
Beygu, A. Şerif 527
Beylerbeyi Sarayı 296
Beyşehir 21, 123
Bezmigâh Camii 507
Bezm ü Rezm 214
Bibliothèque Nationale 106
Bihruz Hanı 490
Birecik 60
Birinci Haçlı Seferi 65, 535
Bizans/Bizanslılar 8, 10, 28, 32, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 58, 72, 73, 104, 105, 107, 111, 112, 146, 157, 219, 221, 346, 421, 501, 502, 503, 507, 530, 534, 538
Bogomil 44
Bozan 59
Bozdoğanoğulları 11, 223
Budist 313, 329, 429
Buhara 260
Burmahan Kervansarayı 188, 492, 494, 495, 496, 498
Bursa Ulucamii 302
Busbecq 202, 527

Cami'ü'd-Düvel 56, 58, 59, 65, 81, 82, 86, 88, 116, 131
Camiü't-Tevarih 50
Casanova P. 76, 103, 106, 107, 130, 541
Cedidpaşa Camii 264, 268
Celaleddin Harzemşah 122, 123
Celaleddin Karatay 142, 175, 177, 550
Celaleddin Rumî 390
Celali/Celaliler 227
Cengiz Han 221
Cermagon Noyin 190, 191
Ceyhan 71, 74, 133
Cihannüma 59, 129, 134, 142, 143, 270, 531
Cumont E. F. 131, 166, 171, 172, 527
Çağrı Bey 46, 47
Çakmak Melik Zahir 206, 237, 243, 244
Çalapverdi, İhsan 24, 25
Çarşı Kapısı 281, 311, 326, 340, 341
Çavlı 50, 52, 350
Çavuldur 50, 51, 52
Çemişkezek 8, 63, 65, 82, 84, 128
Çıkış Kapısı 294, 295, 297, 302, 311, 326, 327, 342, 343, 345, 346, 351, 360, 414
Çifteminareli (Erzurum) 344, 473
Çinçin Kalesi 93

Çoruh 44, 46, 60, 542
Çoruh, H. Şinasi 44, 542
Çorum 141, 142, 190
Çökürmüş 59

Danişmend Gazi 30, 45, 49, 55, 57, 58, 72, 148
Danişmend-ili 141, 201
Danişmendliler 56, 58, 73, 75, 82, 108, 111, 200
Danişmendnâme 45, 57, 72, 184, 281
Darende 34, 37, 208, 212, 270, 529, 543
Darüşşifa Taçkapısı 289, 327, 343, 396, 413
Davdaoğlu 52
Davud I Alaeddin 128, 359, 396, 397
Davud Şah II Alaeddin 125, 128, 133, 136, 175
Dayfa Hatun 197
Dazimon 42
Decdeger 479
Dede Korkut 523
De Goeje 34, 530
Dersim 73, 484
Dersimliler 505
Develi 51, 141
Devlet Şah 84
Diblehan 490, 491
Digenes Akritas 28
Dilmaçoğlu 49, 52
Divriği 7-24, 27-36, 39, 44-49, 56, 58, 59, 60, 63, 64, 65, 67-81, 83, 85, 87, 88, 90, 93, 98, 99, 108, 109, 112, 120, 126, 128, 130, 131, 133, 137, 140, 144, 146-160, 164-223, 227, 232-236, 239, 240, 241, 244-253, 255, 257, 258, 264-300, 302, 304, 305, 307, 313, 314, 315, 317, 318, 319, 320, 322, 323, 324, 327, 328, 329, 330, 332, 334, 335, 336, 338, 340, 342, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 354, 356, 357, 358, 372, 373, 374, 375, 376, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 386, 388, 389, 390, 391, 393, 395, 396, 397, 400, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 417, 424, 425, 426, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 446, 447, 450, 451, 453, 455, 456, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 477, 478, 479, 480, 481, 484, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 497, 498, 500-549, 550, 552
Divriği Evliyaları 68, 213, 216, 409, 455, 467, 468, 471, 477, 534
Divriği Kalesi 30, 147, 180, 187, 190, 197, 218, 219, 220, 232, 233, 234, 245, 269, 277, 503, 509, 520
Divriği Külliyesi 19, 22, 23, 24, 27, 186, 193, 278, 279, 280, 282, 284, 285, 288, 290, 295, 296, 297, 298, 327, 329, 347, 388, 545
Divriği Mengücekleri 9, 16, 88, 90, 98, 133, 140, 144, 146, 147, 148, 149, 152, 157, 160, 165, 167, 172, 174, 177, 179, 181, 190, 202, 376
Divriği Mucizesi 24, 28, 29, 182, 194, 277, 281, 282, 288, 291, 298, 305, 315, 322, 330, 335, 342, 357, 412, 426, 429, 532
Divriği Şer'iye Sicilleri 195, 214, 250, 466, 475
Divriği Ulucamii 19, 28, 175, 176, 235, 276, 277, 279, 284, 289, 296, 298, 299, 304, 313, 317, 318, 320, 323, 324, 328, 329, 330, 335, 336, 338, 342, 345, 346, 350, 356, 386, 442, 481, 537, 541, 548, 552
Divriği Ulucamii ve Darüşşifası 19, 235, 276, 277, 279, 284, 289, 329, 342, 386, 537, 548
Diyarbekir 51, 60, 63, 64, 162, 191, 207, 294, 495, 505
Domesticos J. 41
Dorylaion (Eskişehir) Savaşı 61
Duda W. H. 53, 86, 528
Dumluca 146, 204, 378, 451, 490, 491, 498, 499, 506, 518
Dumluca Hanı/Hanocağı 498
Dülük 46
Dünya Mirası Listesi 19, 23, 24, 277, 279, 297

Ebeş Hatun 197
Ebu Bekr 205, 243, 244, 537
Ebu Hayyan Endülisî 214
Ebu İshak Türbesi 441
Ebu'l-Mecd 403
Ebü'l-Kasım 60
Edessa 46, 48
Efdalüddin Huncî 395
Efes 41, 278
Eğil 219
Eğin 13, 37, 497, 504, 505
Eğirdir 94
Eksök köyü 249
Elbistan 9, 61, 72, 74, 132, 133, 157, 200, 201, 203, 204, 205, 206, 222
el-Evamirü'l-Ala'iye 55, 86, 87, 88, 91, 92, 93, 97, 116, 120, 126, 133, 135, 160, 204, 222, 292, 406, 530
el-Kâmil fi't-Tarih 50, 126, 127
el-Veledü'ş-Şefik 84
Erbaa 141
Erbesüs 132, 133
Erdkunde 31, 505, 548
Ermeni/Ermeniler 8, 28, 30, 31, 37, 43, 47, 56, 73, 89, 93, 116, 128, 157, 159, 171, 177, 192, 285, 290, 300, 310, 328, 412, 445, 475, 486, 502, 508
Ermenistan 30, 31, 39, 47, 49, 58, 124, 128, 154, 161, 268, 448
Eruzun, Cengiz 24
Erzen 84
Erzenurrûm 208
Erzincan 7, 8, 9, 13, 20, 27, 33, 34, 45, 49, 51, 52, 56, 58, 59, 60, 61, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 70, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 87, 88, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 139, 140, 141, 144, 148, 149, 154, 157, 160, 164, 171, 177, 181, 183, 184, 191, 193, 194, 196, 201, 203, 204, 205, 206, 208, 211, 219, 220, 222, 395, 396, 397, 409, 431, 434, 467, 492, 493, 494, 496, 497, 501, 526, 529, 533, 539, 542, 543
Erzincan-Kemah Mengücekleri 81, 144, 149
Erzincan Tarihi 74, 76, 113, 130, 131, 139, 526
Erzurum 34, 37, 46, 48, 51, 60, 63, 64, 84, 90, 91, 92, 98, 108, 115, 121, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 184, 190, 191, 193, 194, 195, 208, 219, 278, 284, 294, 344, 395, 396, 440, 473, 495, 505, 527
Erzurum Tarihi 98, 527
Esin, Emel 232, 238
Eskişehir 41, 61, 110, 157
Eş'arî 244, 425, 434
Eşref 121, 122, 123, 127, 462, 463, 465, 466, 470
Evliya Çelebi 12, 66, 68, 111, 112, 129, 147, 231, 233, 246, 270, 473, 504, 505, 507, 508, 516, 523, 529
Eyyubi nesihi 360, 361, 364, 429
Eyyubi Nesihi 337

Fahreddin Halebî 214
Fahreddin Süleyman 133
Fatıma Hatun 180, 181, 185, 186, 189, 194, 195, 200, 281, 283, 285, 351, 372, 374, 375, 380, 381, 383, 484
Fatma Hatun 23, 384, 409
Fazlıoğlu 188, 506
Ferrûhnâme 410, 421
Fırat 7, 12, 30, 33, 34, 35, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 58, 59, 60, 63, 65, 66, 67, 68, 74, 75, 82, 89, 108, 111, 114, 116, 123, 128, 130, 141, 146, 201, 203, 223, 247, 394, 503, 504, 529, 540, 543, 544
Firdevsî 90
Franklar 74

Gabriel, Albert 14, 15, 21, 234, 502
Galatat Lügati 393
Galib Edhem 106, 130, 370, 543
Galok H. 279, 342, 343, 543
Gaziye Hatun 197

Gence 84, 88
Genesius 37
Germanikeia 46, 48
Gevherâyin 49, 59
Gevher Nesibe Hatun 197, 388, 444
Gıyaseddin Keyhüsrev II 125, 135, 136, 175, 176, 183, 456
Giurge 47
Gotik 303, 327, 328, 412, 413, 424
Gökçe Cami mahallesi 384
Gökmedrese 288, 290, 298, 326, 344, 473
Göksun 48
Göreme 19, 279
Grabar Oleg 259, 281, 317, 318, 323, 328, 529
Grenard, M. F. 14, 147, 157, 220, 221, 241, 243, 265, 285, 291, 301, 358, 431, 446, 447, 456, 502, 543
Gülşehri 132, 133, 134, 135, 140, 536
Gümüştekin 47
Gürcistan 47, 74, 84, 85, 88, 89, 91, 106, 108, 112, 154, 156
Gürcü/Gürcüler 28, 47, 56, 59, 92, 93, 119, 135, 197, 290, 412
Güresin köyü 505

Hacı Bektaş Velî 134
Hacı Kumru Mescidi 508
Hacib Kamereddin Türbesi 452
Hacib Ömer Mescidi mahallesi 508
Haçlı Kontluğu 72, 502, 528
Hafız Ebru 51, 52, 56, 57
Halep 128, 396, 443, 495
Halil ez-Zahirî 511
Hamam-ı Bâlâ 17, 377, 481, 483, 485
Hamam-ı Süflâ 484, 485, 487, 508
Hamam-ı Ulya 480
Hamavî 34, 35, 109, 112
Hamdullah Kazvinî 208
Hamdullah Müstevfî 134, 141, 503
Hanefi-Matüridi öğretisi 425
Harput 33, 45, 46, 51, 61, 68, 71, 79, 82, 84, 128, 200, 206, 207, 208, 212, 219, 505, 538
Harput Masalı 68, 538
Hasan bin Firuz 255
Hatib Hamamı 507
Hatib Şems Camii 507
Hatibzâde Medresesi 507
Hautecoeur, Louis 412, 530
Hayalî 395
Herevî 34
Hevli mezrası 433
Hımıs 238
Hint 329, 330, 342, 343
Hirtius 31
Hitit 17, 279, 329, 346
Hive 260
Horasan 47, 48, 57, 99, 290, 527
Hornavil köyü 177, 374
Houtsma, M. Th. 14, 15, 56, 71, 74, 76, 88, 112, 196, 222, 502, 527, 539, 544
Hunad Hatun 313
Hurremşah 16, 154, 288, 291, 292, 333, 363, 432
Hûrşâd 291, 292, 418, 432
Hülâgü 199
Hüsameddin Ali 127
Hüseyin Gazi 29, 30

Iğımbat tepesi 280
Ilgın 20, 124, 129, 130, 177
Irakeyn Seferi 293, 371
Isfahan 260, 262, 281
İbn Battûta 109, 112, 467, 530
İbn Baytar 395
İbn Bibi 9, 10, 34, 53, 55, 86, 87, 88, 90, 91, 92, 93, 94, 97, 109, 115, 116, 117, 118, 121, 122, 123, 124, 125, 128, 131, 132, 135, 160, 192, 203, 204, 205, 206, 286, 406, 509, 528
İbn Ebi Usaybia 115, 128, 132, 395, 403, 530
İbn Hâcer Askalânî 215
İbn Hurdadbih 34, 530
İbni'l-Ebbât 395
İbn Rûmiye 395
İbn Serapion 34, 549
İbnü'l-Adîm 50, 56, 59, 71, 531
İbnü'l-Esir 50, 72, 75, 84, 86, 101, 115, 116, 126, 127, 128, 290
İbrahim Sarimî 212, 213
İbrahim Yınal 46

İhtiyareddin Hasan bin Gavras 90
İldeniz 84
İlduz 387, 388, 392
İlgazi 71
İmamoğlu mahallesi 470
İpekçi, Abdi 21
İran 13, 44, 46, 51, 69, 83, 88, 90, 99, 122, 151, 154, 170, 171, 221, 240, 259, 260, 262, 263, 270, 281, 290, 291, 292, 305, 327, 329, 336, 340, 354, 388, 395, 495, 517, 532, 536, 542
İsa, Hz. 36, 44
İshak 8, 9, 11, 12, 16, 59, 60, 61, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 83, 84, 89, 104, 108, 113, 114, 128, 137, 140, 148, 149, 151, 152, 153, 155, 158, 159, 161, 165, 166, 167, 169, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 181, 190, 191, 193, 200, 201, 252, 253, 265, 266, 269, 434, 441, 447, 448, 503
İshak bin Şahin Şah 174, 179
İsmail Safevî 67
İsmetî Hatun 87, 93, 94, 98, 99, 100, 101, 115, 181
İspanya 109, 281, 391, 413
İspir 46, 208
İstanbul 7, 12, 19, 24, 25, 28, 36, 37, 40, 41, 42, 48, 66, 68, 79, 100, 112, 115, 126, 132, 140, 143, 151, 154, 165, 166, 167, 168, 173, 186, 202, 218, 233, 234, 236, 237, 245, 247, 269, 270, 278, 279, 280, 296, 300, 309, 318, 319, 323, 376, 380, 388, 394, 418, 419, 423, 424, 438, 467, 469, 483, 488, 495, 502, 515, 516, 517, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 548, 549, 550, 551
İtalya 330, 391, 392
İzmit 41
İzzeddin Hübel el-Musulî 395
İzzeddin Keykâvus Darüssıhhası 435
İzzeddin Keykâvus II 135, 140, 175, 200
İzzeddin Râzî 175, 178
İzzeddin Siyavuş 133

Joscelin 72, 73

Kadı Burhaneddin 11, 141, 143, 212, 214, 215, 539
Kafkasya 46, 49, 99, 170, 290, 340, 412
Kâğnud-ı Süflâ köyü 377
Kaisareia 48
Kale Camii 9, 16, 23, 69, 76, 147, 150, 151, 154, 156, 161, 164, 172, 173, 199, 216, 224, 232, 234, 252, 253, 255, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 272, 273, 274, 288, 290, 313, 337, 446, 450, 494, 510, 548
Kale mahallesi 246, 250, 252, 273, 508
Kallinike 36
Kaluziye 200
Kamusü'l-Âlâm 31
Kangal 490, 492
Kanuni Sultan Süleyman 370
Kapar 47, 49
Kara Arslan 82, 84
Karabel 11, 27, 490, 505, 506
Karadonlu Canbaba Türbe ve Zaviyesi 492
Karaevli 57, 59
Karahan 496
Karahisar-ı Behramşahî 113, 140, 141, 142, 143, 208
Karahisar-ı Köğonya 208
Karaman 100, 101, 278, 536
Karasu 7, 8, 10, 30, 36, 47, 48, 49, 60, 108, 183, 203
Karatay Kervansarayı 140, 176, 178, 181
Karayazıcı Abdülhalim 227, 245
Kara Yülük Osman 11, 223, 244
Karbeas 39, 40, 41, 43
Kars 47, 128
Kâtib Çelebi 12, 129, 134, 142, 143, 270, 501, 503, 504
Kayı 57, 59
Kayseri 22, 48, 49, 51, 65, 118, 120, 123, 124, 128, 132, 133, 142, 175,

179, 191, 197, 201, 203, 219, 221, 237, 238, 239, 266, 281, 309, 313, 388, 397, 418, 440, 444, 451, 473, 506, 528, 531, 543, 544, 552
Kayseri Sarayı 118
Kayseri Şehri 124, 128, 197, 237, 239, 266, 388, 451, 528
Kayserşah 90
Kazvinî 94, 142, 208, 395
Kefersut 190
Keldani 329
Kelkit 30, 46, 48, 52, 60, 108, 112, 141, 183, 503
Kemah 7, 8, 9, 11, 12, 13, 20, 27, 33, 34, 45, 47, 51, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 87, 99, 100, 101, 102, 107, 108, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 130, 137, 144, 148, 149, 183, 184, 194, 196, 206, 208, 219, 233, 238, 244, 263, 394, 396, 440, 441, 533, 542, 550
Kemah Kalesi 66, 121, 122, 127, 130
Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası 70, 100, 111, 113, 533
Kemal Hanı 490
Kemankeş mahallesi 523
Kestoğan 30, 147, 218, 220, 224, 247, 504
Kestoğan Şatosu 30
Keşf el-Memâlik 511
Keykubadiye Sarayı 118
Khrisokheiros 40, 41, 42, 43
Kıble Kapısı 16, 173, 185, 286, 289, 301, 302, 303, 307, 308, 309, 314, 320, 326, 327, 330, 335, 336, 338, 341, 344, 348, 351, 358, 359, 360, 361, 412, 413, 416, 420, 510
Kılıç Arslan I 60, 61, 148
Kılıç Arslan II 82, 84, 85, 87, 90, 91, 94, 98, 99, 115, 156, 157, 160, 165, 168, 169, 170, 197, 388
Kıpti 329
Kırk Ayakçak 231
Kırşehir 20, 115, 131, 134, 135, 136, 137, 138, 140, 141, 142, 154, 191, 203, 440, 536, 547, 548, 550
Kızılcaviran 475
Kızılırmak 48, 108
Kızıl Medrese 473, 507
Kızıl Medrese Camii 507
Kiğı 208
Kilikya 72, 93, 123, 128, 157, 456, 502
Kilisecik 518
Kitâbü'l-İşârât 34
Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf 35
Kocaağa mahallesi 516
Konstantinos Gabras 73
Konstantinos X. Dukas 48
Konya 21, 22, 28, 34, 87, 90, 92, 93, 100, 101, 115, 123, 124, 126, 140, 142, 143, 151, 168, 173, 175, 177, 178, 179, 190, 191, 201, 208, 219, 221, 222, 226, 236, 237, 240, 278, 281, 282, 286, 324, 346, 350, 388, 393, 395, 419, 424, 440, 445, 456, 473, 506, 537, 540, 550, 551
Köğonya Kalesi 112, 132, 133
Kölük Camii 197
Kömek köyü 432
Köprülü Fuad 526
Körhane 472
Kösedağ Savaşı 134, 190, 200
Köse Mustafa Paşa 264, 273, 484, 487, 516, 518
Kubadiyye 21
Kudema 34, 38
Kudüs Krallığı 157
Kûfî 67, 68, 69, 102, 261, 262, 265, 266, 267, 314, 315, 339, 344, 362, 364, 420, 446
Kulehisar 31
Kurtçu 48
Kutalmış 43, 46, 49, 51, 55
Kutlu Beğ 223
Kutluğ Türkân 387
Kümbed-i Aleviyan 329

Lâlâiye Medresesi 477
Lehmann-Haupt, C. F. 98, 195, 532
Leon 37, 38, 39, 93, 529
Leon III 37
Leon V 529
Londra 23, 75, 112, 319, 322, 503, 525, 527, 529, 533, 535, 538, 546

Mahmud Bey 213, 372, 376, 379, 381
Mahmud Bey Vakfı 376, 379, 381
Mahzen-i Esrar 84, 86, 88, 90, 533
Malabadi Köprüsü 498
Malatya 9, 10, 28, 33, 34, 37, 38, 39, 40, 41, 46, 47, 48, 51, 71, 72, 74, 82, 87, 90, 99, 100, 126, 128, 156, 157, 190, 191, 192, 200, 201, 205, 206, 207, 208, 212, 270, 281, 396, 419, 493, 496, 504, 505, 529, 543
Malazgirt 19, 21, 33, 45, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 55, 57, 61, 72, 73, 128, 144, 163, 200, 347, 529, 535, 536, 544, 546, 549
Malazgirt Savaşı 48, 49, 50, 52, 53, 57, 61, 163, 536
Mamay Beğ 244
Mamûriye 29, 502
Manicilik 36, 39, 41
Manisa 419
Manuel I Komnenos 157
Maraş 33, 46, 48, 51, 347, 524, 526
Mardin 51, 60, 247
Massalianlar 37
Mateos 37, 46, 47, 49, 53, 57, 154, 155, 537
Mazaherî 29, 155, 281, 313, 317, 440, 532
Medinetü'l-Bayalika 35
Medrese-i Kübrâ 296, 388, 397, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 472, 473, 474, 477
Medrese-i Sinaniye 474
Mehmed Ağa Sarayı 507, 516
Mehmed Câcermî 395
Mehmed Şehrî 212
Melike Hatun 83, 97, 98, 108, 110, 121, 136, 164, 193, 194, 195, 196, 435, 451
Melik Gazi 57, 60, 61, 63, 65, 66, 68, 69, 71, 72, 73, 74, 84, 132, 137, 138, 140, 542
Melik Gazi Kümbeti 132, 137, 138, 140
Melik Gazi Türbesi 57, 69
Melikşah 51, 60, 90, 151, 153, 163
Melik Türbesi 16, 17, 63, 65, 66, 68, 114, 115, 173, 259, 288, 407, 442, 444, 454, 468, 548
Memiş Paşa 478, 516
Memlûkler 216, 223, 230, 425, 433, 434, 443, 460, 463, 471
Memlûk nesihi 464
Mengücek Gazi 16, 45, 49, 50, 52, 53, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 63, 64, 66, 67, 68, 69, 70, 76, 78, 79, 85, 91, 99, 102, 114, 130, 152, 157, 182, 186, 441, 446, 503, 548
Mengücek Gazi Türbesi 68, 70
Mengücekoğulları/Mengücekler/Mengücek hanedanı 2, 7, 8, 10, 11, 19, 20, 21, 25, 27, 30, 49, 52, 53, 55, 56, 58, 59, 60, 62, 65, 66, 69, 70, 71, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 85, 99, 107, 108, 109, 111, 112, 113, 114, 115, 124, 128, 132, 137, 140, 142, 144, 147, 154, 159, 160, 163, 164, 165, 170, 173, 175, 176, 179, 184, 192, 195, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 205, 207, 208, 210, 212, 216, 221, 223, 235, 241, 242, 244, 255, 268, 283, 320, 346, 350, 351, 356, 376, 379, 389, 440, 441, 443, 446, 448, 450, 451, 467, 468, 469, 472, 473, 480, 481, 487, 488, 491, 494, 498, 502, 505, 506, 507, 509, 516, 517, 523, 533, 535, 537, 548
Mengücek Sarayı 396, 509, 510, 511, 516
Meraga 69, 267, 269, 290, 419, 450
Mes'ud 87, 149, 176, 203, 211
Mes'udî 34, 35, 36, 38, 41
Meyyafarıkin (Silvan) 121
Mezopotamia Theması 45
Minorsky 112, 533
Miroğlu İsmet 70, 113
Mithridates Eupator 30
Moğol/Moğollar 56, 187, 190, 191, 200, 201, 203, 204, 205, 209, 219, 221, 290, 326, 525, 549
Monuments Turcs d'Anatolie 59, 221, 408, 446, 529
Mordtmann A. D. 31, 533
Mu'cemü'l-Büldan 34, 35, 109, 112
Muhtasar Selçuknâme 53, 91, 109,

112, 124, 129, 204
Muineddin Pervane 204, 388
Murçinge çayı 496, 498
Murçinge / Handere Hanı 493, 496, 497, 498, 506
Murçinge Köprüsü 498
Murûcü'z-Zeheb 35, 36
Muş 33, 46
Muzaffereddin Mehmed 98, 112, 113, 115, 116, 120, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 140, 141, 142, 143, 178, 184, 431
Mühezzibeddin Ali 191
Müneccimbaşı 13, 56, 57, 58, 59, 62, 79, 81, 82, 86, 87, 116, 131, 533, 537
Müsameretü'l-Ahbâr 57, 60, 205, 207

Naib Eşref 462, 463, 465, 466, 470
Nâsır Muhammed bin Kalavun 214
Nâyin Camii 262
Necmeddin Alp 84
Necmeddin Tusî 119, 126
Nehrikâli 132, 133
New York 23, 37, 319, 322, 551
Nicopolis 30, 31, 32, 34, 111
Nikephoros Botanyates 48
Niksar 33, 46, 48, 51, 52, 60, 120, 184, 201, 208, 219, 281, 440, 473
Nizameddin Ahmed Erzincanî 125
Nizamülmülk 51, 59, 154, 155, 513, 533
Nureddin Mahmud 403
Nureddin Salih 188, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 466
Nureddin Salih Türbesi 188, 461, 466
Nureddin Şahab 207
Nüzhetü'l-Kulûb 141, 208

Odur köyü 505
Oğuz/Oğuzlar 46, 49, 56, 57, 134, 162, 163, 346, 349, 350, 394, 404, 503, 512, 513
Orta Asya 7, 20, 56, 129, 162, 170, 240, 327, 346, 349, 350, 352, 415, 423, 424, 425, 426, 429, 440, 442
Ortaköy 374, 493, 497, 498
Osmancık 208
Osmanoğulları 82
Osman Şevki 388, 390, 393, 537
Osten H. H. von der 285, 534
Ostrogorsky Georg 38, 534
Otter M. 13, 240, 505, 534
Ödek köyü 477
Ögel Semra 240
Ömer bin İbrahim el-Tâberî 69
Önge Yılmaz 19, 296, 309, 318
Önkal Hakkı 69, 70
Özen Kutlu 68, 213, 216, 232
Özgüç Tahsin 68, 70

Palu 8, 33, 45, 63, 71
Parmaklık (Hisar-peçe) 224, 230, 231, 300, 323, 326
Pasin Savaşı 46
Paşa Sarayı 507, 516
Paulikianlar 36, 37, 38, 39, 41, 42, 43, 192
Paulus Samosatalı 36, 37
Petronas 40
Petros Skeliotes 41
Pınargözü 481
Pireyyub (Pireyüp) Mescidi mahallesi 508
Pîr Hamza Sebz-pûş Türbesi 330
Pompeius 30, 31
Pontos Devleti 502
Pontoslular 30
Portekiz 413

Râhatü's-Sudûr 163, 511, 513
Ramsay W. M. 30, 32, 33, 42, 112, 204, 534
Râvendî 85, 91, 93, 163, 394, 511, 513, 534
Reşidüddin 50, 52, 395, 534
Reşidüddin Surî 395
Rıdvan bin Ali 395
Rice T. Talbot 389, 391, 535
Risale-i Felekiyye 208
Rişvanlar 505
Ritter C. 30, 31, 505, 548
Ruben W. 134, 135
Rubruck W. 109, 112

Rumî 94, 259, 262, 301, 314, 316, 342, 345, 390, 401, 404, 421
Rumman 132, 133
Rükneddin Süleymanşah II 99

Sadeddin Köpek 120
Sadrüddin Ruhavî 95, 96, 201
Saint-Martin V. 220, 221, 501, 535
Saltuk 8, 49, 50, 51, 52, 64, 84, 503
Saltuklu/Saltuklular 52, 74, 90, 91, 108, 111, 112, 200, 502, 537
Samosata 37, 39, 40, 42, 46
Samsat 33, 46, 190, 206
Sarasen 40
Sarız 51
Sasani/Sasaniler 83, 334, 406, 424, 511, 528
Savtekin 49, 59
Seferü'l-hisar 208
Sehîmeddin Sûre 67
Selçuk Hatun 93, 97, 99, 389
Selçukî Hatun 193
Selçuklu nesihi 138, 242, 359, 360
Selçuklu/Selçuklular 7, 8, 9, 10, 11, 13, 17, 21, 22, 23, 24, 28, 43, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 63, 64, 67, 68, 69, 70, 71, 73, 74, 76, 79, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 90, 93, 94, 97, 98, 99, 103, 108, 112, 113, 114, 115, 118, 120, 122, 123, 125, 126, 127, 128, 129, 133, 134, 135, 136, 138, 140, 143, 148, 149, 150, 152, 153, 155, 157, 159, 160, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 172, 173, 174, 175, 176, 178, 179, 181, 183, 184, 187, 188, 189, 190, 191, 194, 196, 199, 200, 201, 203, 205, 206, 209, 221, 227, 235, 236, 237, 240, 241, 242, 255, 261, 262, 263, 266, 267, 276, 277, 279, 281, 282, 285, 286, 287, 289, 291, 305, 312, 315, 316, 320, 326, 327, 328, 329, 333, 335, 340, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 351, 352, 353, 354, 355, 357, 358, 359, 360, 364, 365, 388, 389, 390, 392, 394, 395, 396, 397, 398, 400, 406, 410, 412, 413, 415, 416, 417, 419, 423, 424, 426, 430, 435, 440, 441, 445, 446, 450, 454, 456, 459, 461, 467, 468, 470, 472, 481, 488, 493, 494, 495, 497, 498, 502, 503, 506, 507, 509, 510, 511, 513, 518, 527, 528, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552
Selçuklu sülüsü 358, 364, 365, 468
Selçukname 53, 55, 57, 84, 87, 131, 456, 528, 530, 538
Selçukşah 63, 64, 66, 67, 69, 70, 98, 99, 113, 114, 115, 154, 160, 394
Selçukşah Vakfiyesi 114
Semerkand 112, 260, 531
Sempat 57, 128, 535
Senecherim 31
Sergius 39, 43
Serman Kalesi 74
Sevakıb-ı Mevlâna 100, 101
Sevilla 22
Seydi Ali Reis 142, 143, 535
Seyfeddin Âmidî 395
Seyfeddin Balaban 179
Seyfeddin Caliş ibn İshak 179
Seyfüddevle Nasranî 395
Seymanî Hanı 490
Seyyid Necdüddin 207
Silvan 60, 121, 281
Sinaniye mahallesi 476
Sinop 40, 93, 128, 219, 507
Siraceddin bin Mevdud 188
Siraceddin Dendar 460, 461
Siracüddin Ahmedü'l-Erzingânî 109
Sitte Melik Türbesi 16, 173, 259, 288, 442, 444, 454, 468, 548
Sitti Melike bint Abdülvahhab 379
Sitti Melike Hatun 164, 435, 451
Sivas 10, 11, 12, 13, 15, 22, 23, 24, 25, 27, 31, 41, 47, 48, 49, 51, 52, 60, 61, 65, 69, 82, 84, 90, 93, 94, 120, 124, 125, 126, 133, 142, 143, 171, 172, 174, 184, 190, 191, 194, 201, 203, 208, 212, 214, 215, 216, 219, 220, 221, 222, 232, 234, 236, 237, 241, 245, 247, 248, 249, 250, 263, 270, 271, 274, 275, 278, 281,

284, 286, 288, 290, 292, 295, 298, 305, 307, 323, 326, 344, 380, 381, 382, 386, 387, 388, 389, 410, 424, 426, 431, 435, 438, 440, 445, 451, 461, 466, 467, 468, 470, 473, 477, 478, 480, 484, 487, 492, 501, 502, 504, 505, 506, 508, 517, 519, 522, 524, 527, 532, 534, 535, 536, 538, 540, 541, 542, 546, 547, 548, 550, 552, 553
Siyasetnâme 155, 513, 533
Sökmen 84
Strabon 30, 536
Sûk-i Sultanî 517, 519, 520, 521, 522
Sultan Hasan Medresesi 412
Sultan Melik Türbesi/Türbeleri 63, 65, 66, 68, 114, 115
Sultan Murad Caddesi 493
Susuzbel 496
Suşehri 31, 108, 111, 120
Sülemiş Ayaklanması 206
Süleyman Hz. 12, 28, 419
Süleyman I 147, 148, 149, 150, 151, 152, 175, 255, 503
Süleyman Şah II 147, 180, 181, 182, 194
Sümer Faruk 50, 133
Süryaniler 43
Süryani Mihael 9, 70, 71, 75, 77, 78, 80, 81, 82
Şadgeldi 141
Şahin Şah 8, 9, 11, 16, 17, 56, 59, 60, 64, 76, 79, 99, 140, 144, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 186, 188, 193, 194, 199, 202, 244, 252, 255, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 269, 345, 349, 350, 351, 354, 355, 361, 378, 382, 442, 444, 446, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 456, 503, 510, 513
Şah Kapısı 16, 188, 225, 226, 227, 229, 230, 290, 291, 300, 312, 318, 319, 322, 323, 326, 327, 330, 355, 357, 361
Şah Mahfili 23, 308, 310, 318, 320, 322, 418, 518
Şah Mansur 212, 213, 479
Şahına Kürnbeti 445
Şah Türkân 197
Şam 48, 126, 127, 132, 156, 157, 159, 161, 203, 204, 206, 208, 214, 281, 294, 318, 399, 403, 424, 465, 524, 530
Şaman 10, 173, 329, 346, 350, 415, 425
Şarkî-âbad 141
Şebinkarahisar 7, 20, 27, 31, 46, 47, 52, 60, 67, 91, 103, 108, 111, 112, 131, 141, 142, 203, 219, 543
Şehitlik (İçtürbe) 20, 182, 193, 201, 284, 285, 286, 295, 296, 297, 300, 405, 407, 435
Şehrîler 212, 214
Şemseddin Sami 502, 536
Şemsi Tabsî 109
Şen Hasan Hamamı 480
Şerafeddin Sabuncuoğlu 395
Şerafüddin Kadı 94, 95, 97
Şeyh Bayezid 469, 492
Şeytan/Melek İbrahim Paşa 294

Tâcülmülk 16, 433, 434
Takiyyeddin Resânî 395
Tamar 91, 93, 136, 197
Taranoğlu 52
Tarım C. Hakkı 134
Taşmescit 445
The Lands of the Eastern Caliphate 33, 42, 536
Thomine J. S. 49, 59, 284, 285, 529, 549
Tiflis 74, 87, 156, 290, 291, 357
Timur 56, 214, 531, 536
Tohma 30
Tokat 51, 52, 60, 179, 184, 190, 201, 203, 208, 219, 284, 388, 440, 505, 506, 542, 543
Trabzon 28, 73, 74, 112, 128, 134, 208, 538
Trabzon İmparatorluğu 128
Tuğrul Arslan 71
Tuğrul Bey 46, 47, 57, 162, 510

Tuğrulşah 91, 92, 98, 121, 127, 193, 194, 195
Tuğrulşah Mugiseddin 91, 92, 121
Tuğtekin 59
Tuğut köyü 216
Tumluca 491
Turab-ı Âli Mescidi 508
Turab-ı Âli Türbesi 466
Turağına Hatun 197
Turan Melek 7, 11, 12, 15, 16, 17, 19, 20, 23, 24, 85, 98, 120, 130, 144, 182, 185, 186, 193, 194, 195, 196, 197, 265, 276, 277, 280, 283, 285, 286, 288, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 403, 405, 406, 407, 410, 411, 412, 419, 420, 421, 425, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 472, 473, 475, 477, 481, 540, 550
Turan Melek Darüşşifası 19, 182, 196, 265, 280, 286, 387, 388, 390, 392, 394, 396, 411, 412, 421, 434, 472, 473, 475, 550
Turan Osman 52, 82, 106, 140, 142, 176, 178, 189, 237, 388, 503, 506, 509, 526
Tutak 49, 52
Tutbeg 16, 450
Türkân Hatun 197
Türk-İslam 23, 27, 58, 69, 70, 147, 153, 170, 172, 173, 267, 288, 313, 330, 331, 358, 423, 450, 477, 488, 506, 536, 546, 547
Türkistan 102, 174, 260, 281, 327, 340, 423, 442, 506, 525
Türkmen/Türkmenler 11, 43, 49, 50, 58, 59, 61, 71, 82, 84, 90, 108, 163, 184, 190, 200, 208, 212, 292, 467, 503
Türk/Türkler 7, 8, 14, 15, 17, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 28, 31, 37, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 53, 55, 56, 58, 59, 62, 64, 68, 69, 70, 71, 73, 74, 75, 76, 79, 82, 83, 84, 85, 93, 98, 103, 104, 105, 106, 107, 109, 112, 113, 124, 133, 138, 140, 144, 147, 150, 151, 153, 154, 159, 160, 162, 163, 164, 170, 172, 173, 182, 183, 184, 186, 190, 191, 194, 197, 200, 202, 209, 216, 219, 220, 221, 232, 235, 236, 238, 252, 253, 255, 257, 258, 261, 263, 265, 266, 267, 268, 276, 277, 279, 282, 283, 285, 288, 289, 290, 291, 292, 294, 298, 300, 301, 302, 304, 305, 310, 311, 313, 314, 319, 326, 328, 329, 330, 332, 334, 340, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 354, 355, 356, 357, 358, 386, 387, 388, 390, 393, 394, 398, 403, 404, 410, 413, 416, 417, 423, 424, 425, 426, 435, 440, 441, 442, 444, 446, 450, 452, 453, 457, 472, 477, 481, 488, 498, 501, 503, 506, 508, 510, 512, 513, 514, 515, 518, 519, 526, 527, 528, 529, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552
Tychicus 39

Uhcur mezrası 490
Uhcur Mezrası 490
UNESCO 19, 23, 277, 279, 280, 537, 544
Urfa 33, 46, 48, 60, 72, 502, 528
Urfalı Mateos 37, 46, 49, 53, 57, 154, 537
Uygurlar 56, 162, 163, 237, 304, 346
Uzunyazı 29, 146
Üçkilise Mezrası 378
Ülgen A. Saim 140, 296, 398, 400
Ünsel M. Ziya 68
Ünver Süheyl 388, 390, 534, 535

Van 15, 46, 49, 141, 157, 159, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 172, 175, 185, 199, 220, 227, 241, 247, 290, 350, 354, 356, 457, 502
Vecdeddin bin Satılmış 489, 490
Vecdeddin Hanı 489
Vehbi 33
Veliyeddin Paşa 516
Venk köyü 451
Viranşehir 99

Wiet G. 358, 412, 530, 541

Williams Gwyn 506, 538

Yağıbasan 75, 80, 82, 83, 84, 473
Yahyaoğlu Tahsin 67, 68
Yakutî 47
Yassı-Çemen 190
Yavuz A. Tükel 304, 319, 320, 488, 496, 497
Yavuz Sultan Selim 11, 244, 370
Yetkin Suut Kemal 539
Yınanç M. Halil 32, 52, 57, 112, 151, 252
Yohannes 36
Yorke V. W. 42, 219, 221, 253, 255, 288, 305, 349, 552
Yüksel Necati 24

Zahirüddin Nişaburî 50
Zamantı 33, 46, 51, 206
Zara 65, 108, 505
Zerdüşt 83, 329
Zeynebiye/Zeyniye Medresesi 479
Zeyneddin Siyavuş Çelebi 215
Zınzınıt 269, 270, 272
Zübdetü't-Tevarih 51, 52, 56, 57

20. yy başında kendi dünyasına kapanmış Divriği, kenti kucaklayan Ulucami-Darüşşifa

12. yy'da Anadolu'da yapılan Cuma Camilerinin ilklerinden Süleyman Şah/Kale Camii (Fotoğraf, 2008'deki restorasyon müdahalesinden önce çekilmiştir. (M. Keskin, 2002)

Ahmed Şah Camii-Melike Turan Melek Darüşşifası

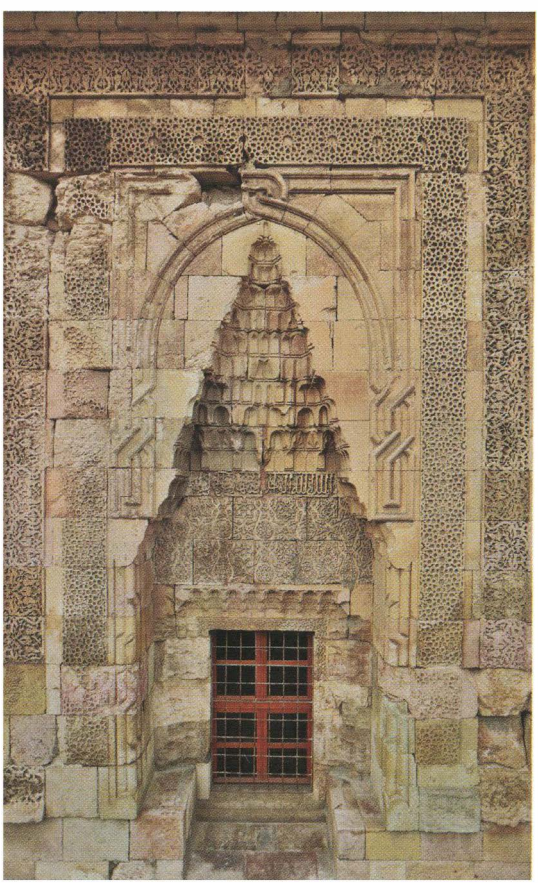

Ulucami'nin doğuya
açılan taht kapısı

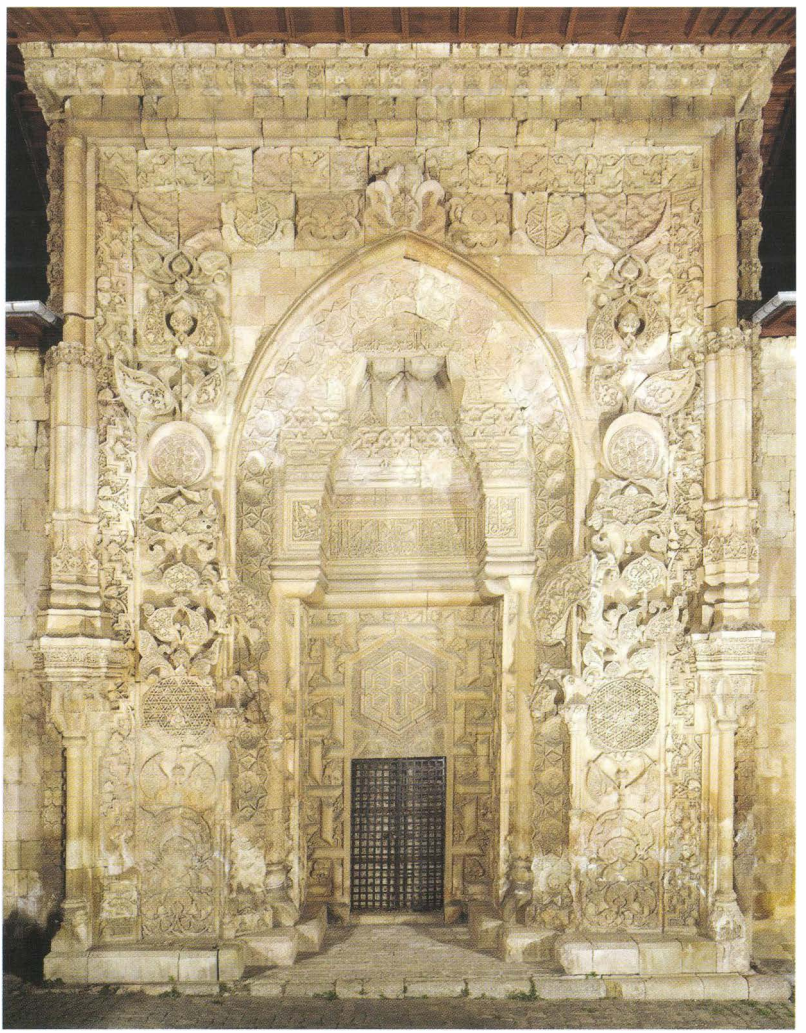

Ahmed Şah Camii Kıble/Cümle Kapısı (1228) İslâm dünyasındaki cami taç kapılarının en muhteşemlerindendir. (Foto. Cemal Emden, Pimodek Arşivi)

Ahmed Şah Camii Taç kapısı yüksek kabartma tıraz bediz bezemeleri
(Foto. Cemal Emden, Pimodek Arşivi)

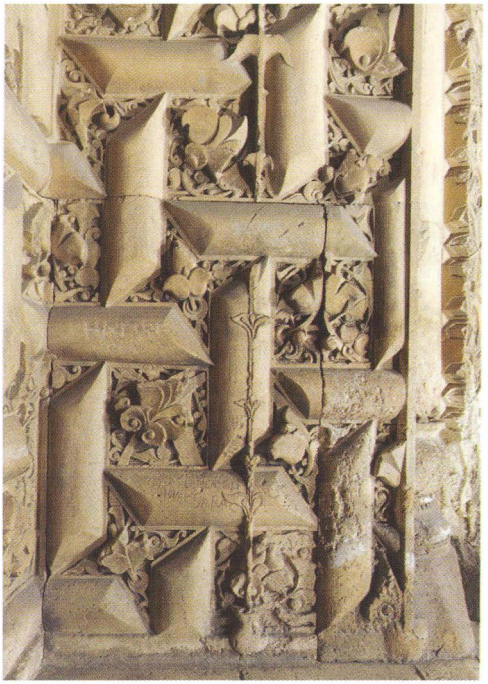

Ahmed Şah Camii Taç Kapı bezemeleri: Berat şamdanı, gümüş ayna, gülce, hayat ağacı yontuları. (C. Emden, Pimodek Arşivi)

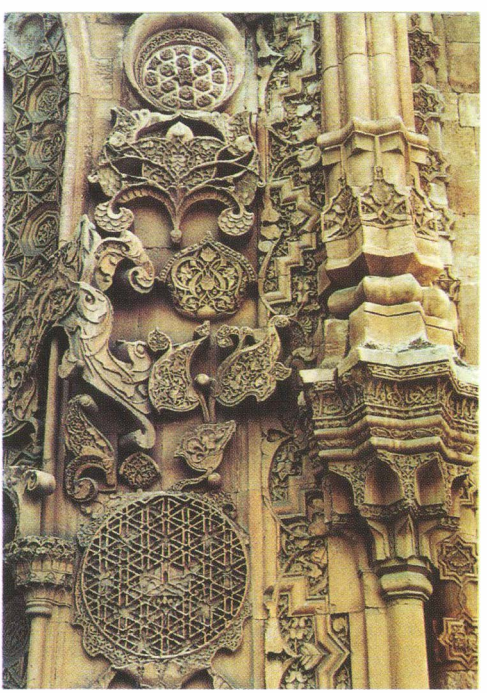

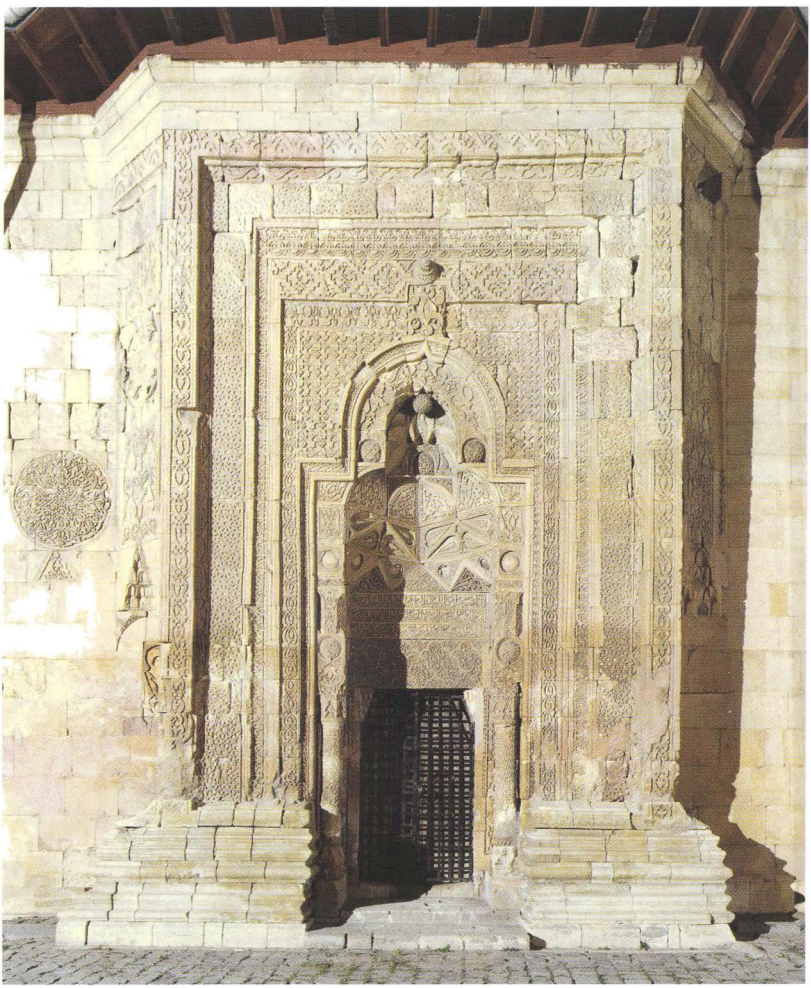

Ahmed Şah Camii çıkış/çarşı kapısı
(Foto. Cemal Emden, Pimodek Arşivi)

Ahmed Şah Camii. İçeride orta ve yan sahınlar (üstte). Orta sahının iki kemeri arasında ve mihrap kubbesi altında mihrap (altta) (Foto. Cemal Emden, Pimodek Arşivi).

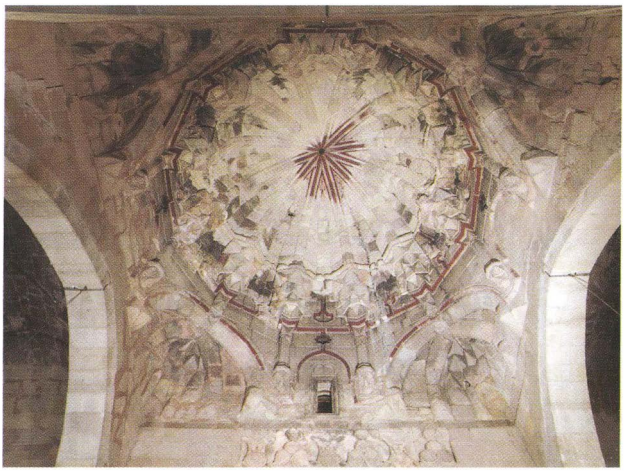

Ahmed Şah Camii. Mihrap Kubbesi (üstte), kündekâri minber (altta, sağda). Arka planda sağda mihrap ve şehitlik penceresi, daha geride Şah Mahfili kalıntısı (Foto. Cemal Emden, Pimodek Arşivi)

Ulucamii çıkış kapısının solundaki nişte çift başlı kuş, karşısındaki diğer kuş

Çıkış kapısı sağındaki çift başlı kuş.

Ahmed Şah, Mengücek Hanedanı ve belki Sultan Keykubad'ın ungunu Turanî gelenek sembolleri stilize yırtıcı kuş figürleri.

Melike Turan Melek Darüşşifası Tac Kapısı (1228)
(Foto. Cemal Emden, Pimodek Arşivi)

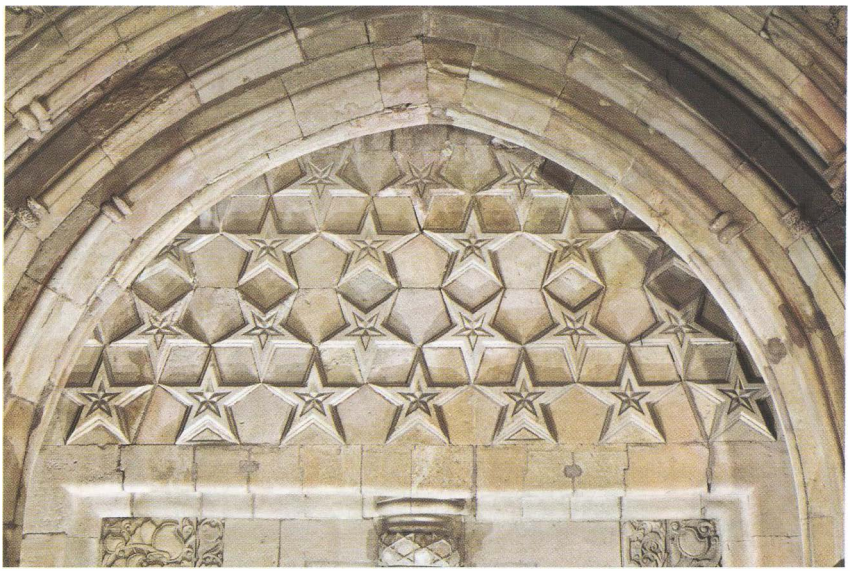

Melike Turan Melek Darüşşifası tac kapı alındığında beş ışınlı Türk yıldızları
(Foto. Cemal Emden, Pimodek Arşivi)

Darüşşifa tac kapısında Güneş sembolü (erkek, solda) Ay sembolü (kadın, sağda) yontuları.
Yüzleri, Memlükler döneminde kazınmıştır. (Foto. Cemal Emden, Pimodek Arşivi)

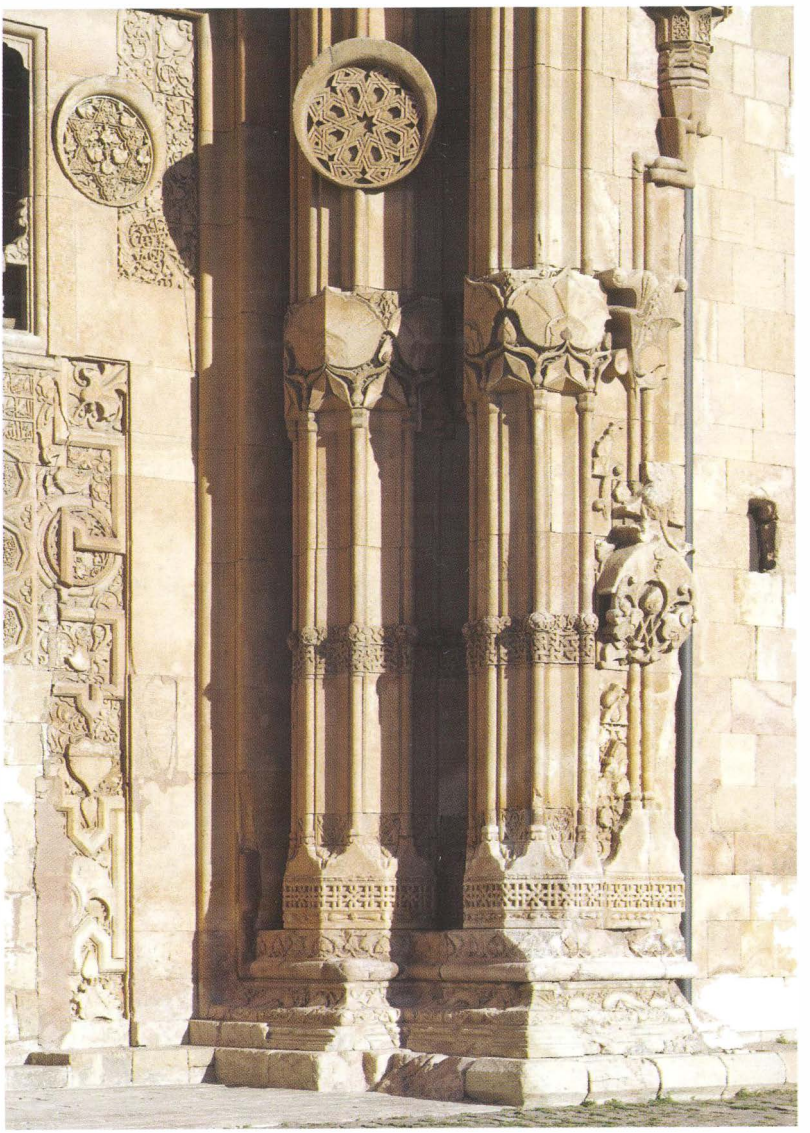

Melike Turan Melek Darüşşifası Tac kapısından detay
(Foto. Cemal Emden, Pimodek Arşivi)

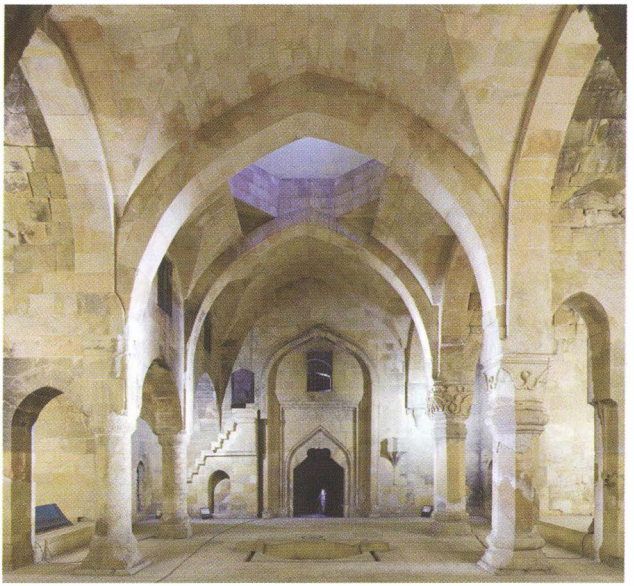

a)

b)

Darüşşifanın hayal ötesi ve yalın içdünyası: a) Eyvandan kapıya b) Kapıdan eyvana bakış.
(Foto. Cemal Emden, Pimodek Arşivi)

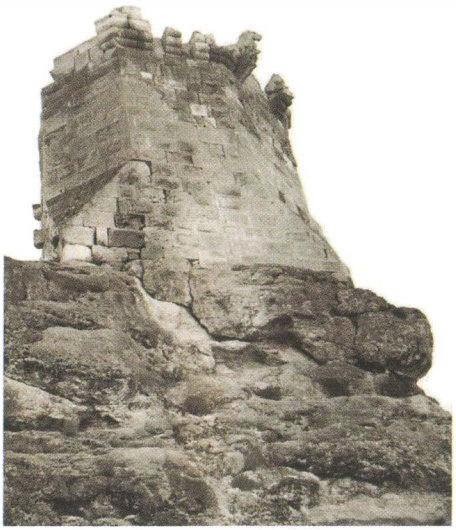

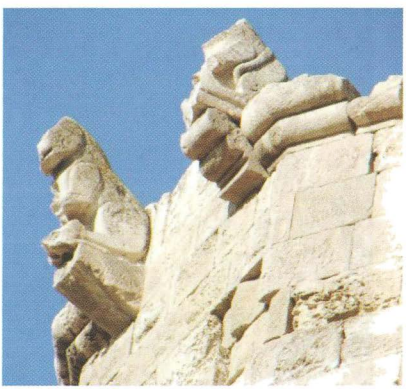

Melike Müeyyed Salih'in, babası Ahmed Şah'ın yaptırdığı Divriği Kalesine eklettiği 1252 tarihli, konsollarında aslan yontuları bulunan Arslanburç ahmedek (N.S., solda). (Foto. Cemal Emden, Pimodek Arşivi, sağda).

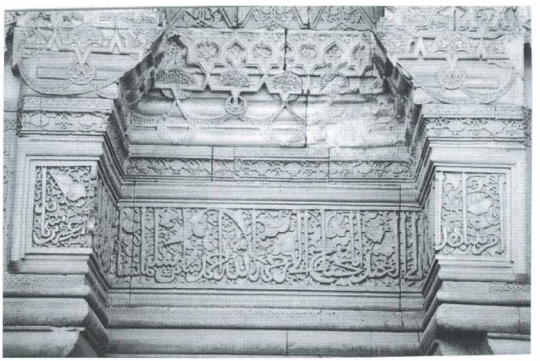

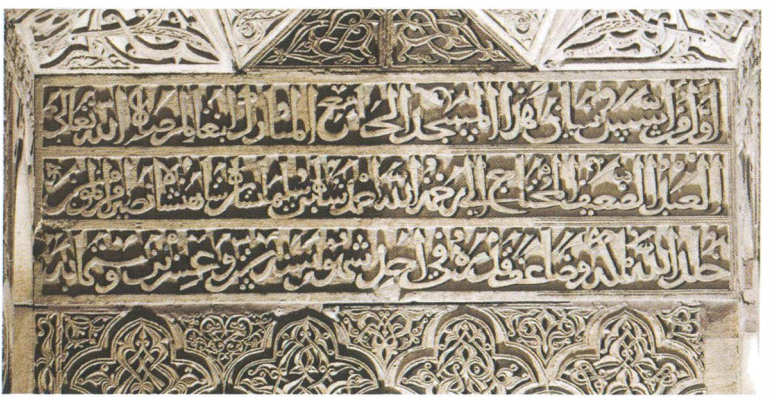

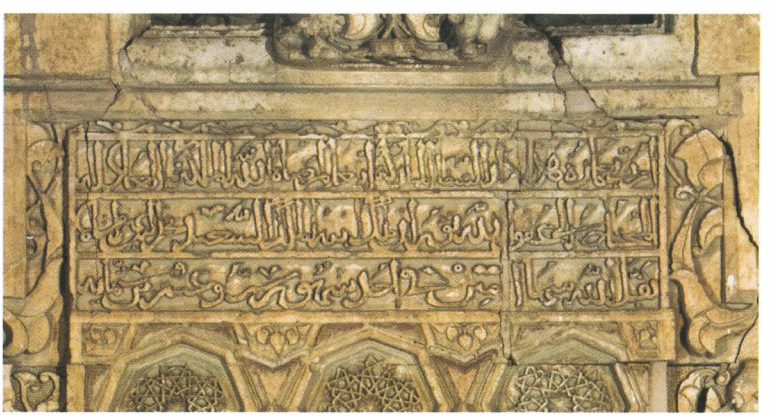

Kitabeler: a) Cami taç kapısında beş yüzeyli çiçekli kitabe, b) Cami çıkış kapısı kitabesi, c) Darüşşifa kitabesi.

Anadolu Selçuklu dönemi meliklerinin, doğal ki Mengücek şahlarının gündelik yaşamlarından sahneler. O çağa (12.-13. yy.) ait bir Galen yazmasındaki bir dizi tablo içeren kompozisyon (Poppe, Vienna, Staats bibliothek)

Yitik Bir Anadolu Beyliği

MENGÜCEKOĞULLARI

Yukarı Fırat/Karasu sulaklarını vatan edinen Mengücek Gazi soyundan gelen melikler Kemah-Erzincan-Köğonya ve Divriği'ye egemendiler. Divriği melikleri barışçı siyaset izleyerek bayındırlık ve mimarî şaheserler yüceltmek için çalışmışlardı.

UNESCO'nun 1985'te dünya genelinde oluşturduğu tabiat ve kültür mirası listesinde Mengücek Meliki Ahmed Şah ile kuzeni Turan Melek'in yaptırdıkları Ulucami ve Darüşşifa'ya yer verilmişti. Cennet imgelerini çağrıştıran bezemeleriyle ünlü bu yapıt Türk-İslâm sanatının da başyapıtı sayılır.

Kendi zamanlarında Divriği'yi bayındırlığa açan melikler, çağdaşları ve sonraki tarihçilerce bir şekilde unutulmuşlardı. 1893-1910 yıllarında kitabe ve bakır paralar üzerinde bu yitik hanedanı keşfedip dünyaya tanıtanlarsa S. L. Poole, M. F. Grenard, M. V. Berchem'den A. Gabirel'e kadar doğubilimciler olmuştu.

İlk baskısı 1971'de yapılan ve Ali Naci Karacan Armağanıyla ödüllendirilen *Mengücekoğulları*'nın bu baskısı yeni ulaşılabilen bilgi ve görsellerle güncellendi ve geliştirildi.

35 00₺

ALFA
www.alfakitap.com /alfakitap /alfakitap /alfakitap

ALFA TARİH
ISBN 978-605-171-561-2